НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК «ГЛУХІВ»

ЦЕНТР ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА
Національної академії наук України і
Українського товариства охорони пам'яток історії та культури

СІВЕРЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових праць

Випуск 8

Видається з 2008 року

К и ї в – Г л у х і в
Центр пам’яткознавства НАН України і УТОПІК
2015

УДК 94(477.5)+908(477.5) **ISSN 2218-4805**
ББК 63.3(4 Укр)

Рекомендовано до друку
Ученою радою Національного заповідника «Глухів»
(протокол № 2 від 08.04.2015 р.)
Вченою радою Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК
(протокол № 6 від 07.05.2015 р.)

Редакційна колегія
О.Д. Савицький (голова), О.М. Титова (заступник голови), Л.М. Бєсов, С.І. Білокінь, Л.О. Гріффен, С.Ю. Зозуля, Г.Д. Казьмирчук, Ю.О. Коваленко, І.В. Мошик, М.П. Недюха, А.А. Непомнящий, С.І. Посохов, К.М. Тищенко, С.П. Жукова (відповідальний секретар)

Адреса редакції
Національний заповідник «Глухів»
вул. Шевченка, 30, м. Глухів, Сумської обл., 41400, Україна;
тел./факс +380 (5444) 23557, e-mail: dikz@ukr.net

Адреса розміщення електронної версії видання в мережі Інтернет
http://nz-hlukhiv.com.ua

Видання зареєстровано Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 16797-5369Р від 25.05.2010 р.)

Збірник наукових праць «Сіверщина в історії України»
внесений до переліку фахових видань з історичних наук
(Постанова президії ВАК України від 22.12.2010 р. № 1-05/8)

© Національний заповідник «Глухів», 2015
© Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2015

ЗМІСТ

РОЗДІЛ І. ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО ТА ПАМ'ЯТКООХОРОННА СПРАВА

Гріффен Л.О. Титова О.М. Використання об'єктів культурної спадщини 6
Вечерський В.В. Підсумки вивчення архітектури України доби Гетьманщини 9
Юрченко С.Б. Кілька документів про діяльність Андрія Квасова у Глухові 14
Коваленко Ю.О. Нові відкриття у Миколаївській церкві м. Глухова 24
Товстоляк Н.М. Інтер'єри садиби Качанівка кінця XIX – початку XX ст. 30
Жукова О.В. Пам'ятки садибного будівництва на Сумщині як об'єкти пам'яткоохоронної діяльності 38
Городков А.В. К историко-культурной и архитектурно-планировочной характеристике памятников ландшафтного искусства Брянского края 43
Калашник Є.С. Історико-культурна спадщина сотенних містечок Поворскля в «Трудах Полтавской ученой архивной комиссии» 50
Пархоменко О.Г. Археологічні пам'ятки XI–XV ст. Ніжина: компаративний аналіз історіографічної тардиції та археологічних даних 54
Верговська М.С. Дослідження та музеєфікація пам'яток традиційної народної архітектури Українського Полісся в музеях просто неба 58

РОЗДІЛ ІІ. ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА ДАВНІХ ЧАСІВ І СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Гордієнко Р.О. Нові знахідки керамічного посуду із знаками зрубної культурно-історичної спільноти середньої течії р. Псел 62
Ольговський С.Я. До інтерпретації Великого Більського городища 65
Івакін В.Г. Могильники давньоруського Київоподолу: особливості еволюції та основні етапи функціонування 71
Бібіков Д.В. Давньоруські оборонні споруди Вишгорода 78
Долженко Ю.В., Веремейчик О.М. Населення XII–XIII ст. селища Ліскове за даними краніології 83
Салтан О.М. Давньоруське місто Хоробор: проблема історичної локалізації 91
Martin Dimnik. Prince Svyatoslav Vsevolodovich of Chernigov, «Kinngmaker» in Suzdalia (1174-1179) 95
Сокульський А.Л. Тризуб – княжий клич Рюриковичів і герб Київської Русі: виникнення, еволюція, значення 99

РОЗДІЛ ІІІ. ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКА ДОБА ТА ГЕТЬМАНЩИНА

Лєбєдєва Ю.О. Питання виникнення козацтва в сучасній українській історіографії 102
Мицик Ю.А. Універсали гетьманів України як джерело з історії Глухова й Глухівщини XVII–XVIII ст. 106
Степенькін С.Ю. Сіверський наказний гетьман Іван Золотаренко 108
Токарєв С.А. Козацько-старшинські родини Коропської сотні Ніжинського полку (друга половина XVII–XVIII ст.) 111
Попружна А.В. Смерть у поході або поховальні практики козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. 116
Щербина С.В. Ремісничі цехи на території Ніжинського полку у XVII–XVIII ст. 119
Лесик Л.В. Матеріальне становище міщан Ніжина XVII–XVIII ст. 123
Хармак М.М. До питання про ремесла з обробки металу жителів Батурина в XVII–XVIII ст. 125

Бєлашов В.І., Клюєв А.М. Монетні скарби колишньої столиці Гетьманщини м. Глухова та його округи (друга половина XVII–XVIII ст.) 127
Мезенцев В.І. Мощення підлог палацу І. Мазепи у Батурині: комп'ютерні реконструкції та порівняльний аналіз 133
Біліченко В.П. Стан та розвиток музичної освіти на Сіверщині за доби Гетьманщини 144
Мицик Ю.А., Тарасенко І.Ю. Матеріали фонду 149 ЦДІА України у Києві як джерело з історії Успенського (Преображенського) жіночого монастиря у Глухові XVII–XVIII ст. 148
Малик Є.І. Герб Путивльського ландміліційного полку 151
Матяш Н.Ю. Дані про Глухів та Глухівщину XVIII ст. у недрукованій частині щоденника Якова Марковича (1741 р.) 155
Саєнко Н.А. Київська вулиця Батурина у XVIII ст. 157
Тригуб О.О. Іван Григорович Туманський – перекладач і чиновник кінця XVIII ст. 160
Нікітін В.Г., Терех М.І. Ф.П. Дусик – особистий лікар гетьмана України К.Г. Розумовського 163

РОЗДІЛ IV. НОВА ІСТОРІЯ

Галь Б.О. Сенаторська ревізія Новгород-Сіверського намісництва 1875 р. 166
Кужельная Е.В. Бертье Делагард: военными дорогами Малороссии 174
Дзекун К.М. Міністр народної освіти Олексій Розумовський та його навчальні реформи 177
Іванова В.О. На зорі шляху: молоді роки генерала М.І.Драгомирова (1830–1856 рр.) 180
Торубара А.О. Ніжинський юридичний ліцей у вітчизняній історіографії 183
Шара Л.М. Міське громадське управління у взаємодії з владними структурами (на засадах положення 1870 р.) 188
Сидоренко О.С. Вплив подій російсько-турецької війни 1877–1878 рр. на життя населення Чернігівської губернії (до історії вивчення) 193
Рахно О.Я. Земська діяльність П.І. Богинського 197
Мельник М.О. До історії мировых судів Глухівського повіту (кінець XIX– початок XX ст.) 201
Реброва Н.Б. Внесок голови Глухівських повітових зборів Василя Петровича Кочубея у становлення медичної допомоги в повіті 209
Єсюнін С.М. Глухівське міське трикласне училище Федора Терещенка: створення та перші роки існування (1891–1893) 213
Блакитний М.М. «Казарменный участок»: до історії забудови Чернігова (друга половина XIX – поч. XX ст.) 216
Смишляк А.В. Духовно-музичний побут Глинської пустині XIX – початку XX ст.: богослужебний спів у сакральному просторі обителі 219
Демиденко Н.М. З історії заснування та розвитку театрів на Сумщині (XIX – початок XX ст.) 225
Онопрієнко О.В. Історія глухівської фотографії кінця XIX – початку XX ст. 230
Мірошниченко Н.О. Чинники та етапи розвитку сільськогосподарської освіти в Україні у XIX – на початку XX ст. 234
Герасимчук О.М. Сільськогосподарські артілі на Чернігівщині в роки Столипінської аграрної реформи (1906–1917 рр.) 236
Костенко Л.А. Тіло в аграрних обрядах (на матеріалах Лівобережного Полісся) 240
Мирошниченко А.Н., Назарова В.В. Коллекция пломб интендантских складских приемных комиссий 1864–1914 гг. из Глухова 243
Рожкова Л.І. Благодійність в роки Першої світової війни (на матеріалах Сумщини) 248
Букіна І.В. Фінансове забезпечення громадських виконавчих комітетів на Лівобережній Україні (березень – серпень 1917 р.) 254

Мірошниченко О.М. Глухів в українській революції (події 1917–1918 рр. за спогадами В. Бурятинського) 257
Кириєвський В.Д. Есер Машицький 265
Подоляка Н.С. Націоналізація поліграфічних підприємств України в період 1917–1921 рр. 269
Будзар М.М. Доля сімейних поховань родини М.А. Маркевича у садибі села Турівка Прилуцької округи в 20-ті роки ХХ ст. у розвідках В.І. Маслова 272
Боровик А.М. В.К. Щербаков – керівник Чернігівського інституту народної освіти 277
Рой С.В. «Чистки» студентського контингенту Ніжинського інституту народної освіти у 20-х роках ХХ ст. 280
Константинов В.О. До 95-річчя початку діяльності Межигірського керамічного технікуму 283
Яненко А.С. Підготовка музейних працівників в аспірантурі Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Г. Шевченка у другій половині 1920-х – на початку 1930-х р. 286
Скоренок С.Г. Діяльність А.В. Верзилова у сучасній історіографії 299
Бойко Н.О. Діяльність Сосницького краєзнавчого музею на чолі з Ю.С. Виноградським (1920–1938 рр.) 303
Протоиерей Александр Чурочкин. «Контрреволюционное восстание духовенства и кулачества» в селе Берюх 14 декакбря 1929 года в свете архивных данных 306
Горох М.В. Торгсин у Кролевці 310
Салтан Н.М. Корюківська трагедія 1943 року: запитання, що потребують відповідей 316
Боровик М.А. Формування структури факультетів Чернігівського державного педагогічного інституту (1954–1998 рр.) 319
Лавріненко Л.І. Концепція розвитку спеціалізації медичних послуг на Чернігівщині: історичний аспект (1960–1980 рр.) 323

РОЗДІЛ V. МУЗЕЙНА СПРАВА

Шишкіна Ю.А., Ляшко О.Б. Фондова колекція музею археології Національного заповідника «Глухів» 327
Прохоров Д.А. Екземпляри Тори у фондах Бахчисарайського історико-культурного заповідника 330
Ломко О.М. Портрети Кочубеїв у фондовій колекції Чернігівського обласного художнього музею імені Григорія Галагана 334
Пістоленко І.О. З історії декількох експонатів Полтавського музею авіації і космонавтики: фонд конструктора П.А. Івенсена 338
Бадуліна О.О. Адреса – пошта польова 342
Ревега В.В. Формування філателістичної колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» поштовими марками України 1992–2000 років 346
Новік О.А. Батуринський спадок від Сергія Нечипоренка 350
Толкачова О.О. Пошукова робота як невід'ємна складова науково-дослідної діяльності Корюківського історичного музею 352
Мошик І.В. Культурно-просвітницька діяльність Національного заповідника «Глухів» 356
Харченко О.В. Інноваційні технології в культурно-просвітницькій діяльності художніх музеїв України початку ХХІ ст. 358
Нікітіна І. В. Відеопрезентація у музейній справі: роль, місце, значення 362

Автори 364

РОЗДІЛ І. ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО ТА ПАМ'ЯТКООХОРОННА СПРАВА

УДК 94(477)+351.853.001.2(477):06.051(477)

Л.О. Гріффен
О.М. Титова

ВИКОРИСТАННЯ ОБ'ЄКТІВ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Розглянуто теоретичні та методичні аспекти використання різних видів нерухомих об'єктів культурної спадщини. Зазначено, що сучасне утилітарне використання пам'ятки є важливою передумовою її збереження та прояву історико-культурної змістовності.

Ключові слова: *музеєфікація, пам'ятка, пам'яткознавство, культурна спадщина, реставрація.*

Кінцевою метою всього пам'яткоохоронного процесу виявлення, вивчення та збереження об'єктів культурної спадщини є вирішення питань їх належного використання, тобто включення їх до сучасного культурного контексту. В цьому випадку пам'ятки історії та культури виступають у якості інформаційних посередників між минулим і сьогоденням з виключенням з тих утилітарних функцій, заради яких свого часу їх було створено.

Це – загальне правило, але у ряді випадків повного виключення все ж не відбувається, і об'єкти культурної спадщини, набувши функцій інформаційних посередників, тією чи іншою мірою продовжують виконувати і утилітарні функції. Найчастіше це стосується об'єктів архітектури та містобудування. Більш того, таке використання виявляється корисним як для виконання основної суспільної функції пам'яток, так і для їх збереження.

Дії, пов'язані з утилітарним освоєнням об'єктів архітектурної спадщини, як у методичній літературі, так і в Законі України «Про охорону культурної спадщини» [4], визначаються кількома поняттями – пристосування, реабілітація, музеєфікація. Чіткого формулювання терміна «пристосування» в законі не наведено. Водночас «реабілітація» трактується як «сукупність науково обґрунтованих заходів щодо відновлення культурних та функціональних властивостей об'єктів культурної спадщини, приведення їх у стан, придатний для використання». Таким чином, термін «реабілітація» охоплює досить широке коло пам'яткоохоронних заходів. А термін «пристосування», поширений в пам'яткоохоронному середовищі, не зовсім узгоджується з історико-культурною значущістю об'єктів архітектурної спадщини, суспільною цінністю їх як документів історії і творів мистецтва.

При вирішенні питань функціональної адаптації (пристосування) архітектурної пам'ятки слід мати на увазі, що початкова функція була важливим формоутворюючим фактором об'єкта. Відповідно, й сучасне утилітарне використання пам'ятки є важливою передумовою її збереження та виявлення історико-культурної змістовності. Водночас дії з функціональної адаптації пам'ятки, на відміну від реставрації, не повинні інтрагенно зачіпати її матеріальну субстанцію, а бути лише дотичними до неї, мати здебільшого екстрагенний характер [6, 242].

Вдала функціональна адаптація пам'ятки, як засвідчує попередній досвід, багато в чому визначає її подальше збереження, забезпечує доступність для широкої громадськості. Так, у багатьох визначних об'єктах архітектурної спадщини розміщуються різні за тематикою музейні експозиції, що дає можливість максимально забезпечити збереження історично успадкованого планувально-просторового устрою споруд, розкрити архітектурно-мистецьку та історичну змістовність пам'яток [3, 124]. Неприпустимим є пристосування пам'яток під функції, що можуть негативно позначитися на художньо-естетичних особливостях будівлі або спотворювати той їх образ, що склався історично.

Зрештою, виявлення, облік, дослідження, консервація та реставрація пам'яток історії та культури відбуваються заради того, щоб останні могли (як нині, так і в майбутньому) ефективно виконувати свою основну суспільну функцію – сприяння соціалізації індивіда [1]. А щоб забезпечити таку можливість, об'єкти культурної спадщини після їх виявлення та обліку повинні бути піддані специфічній процедурі, що дістала назву музеєфікація.

Зокрема, музеєфікацію слід вважати кращою формою використання щодо пам'яток археології, історії, руїн архітектурних об'єктів, які не підлягають відбудові, пам'яток індустріальної архітектури, а також пам'яток рухомої спадщини, зокрема науки і техніки, які можуть експонуватися в політехнічних та інших колекціях [7].

Комплексною формою охорони і музеєфікації об'єктів культурної спадщини вважаються й музеї просто неба, створення яких було поширеним у різних країнах майже протягом усього двадцятого століття.

Музеєфікація пам'яток традиційної культури набула актуальності в Україні наприкінці 60-х років минулого століття внаслідок перебудовних процесів на селі. Така форма охорони, як музеї народної архітектури та побуту (скансени), базувалася на перенесенні характерних зразків традиційного будівництва та їх об'єднанні в експозиційні

комплекси на вільних від забудови територіях.

Ця форма охорони традиційних споруд, що зародилась у скандинавських країнах наприкінці XIX ст., набула поширення в усьому світі. Створення таких музеїв набуло поширення і в Україні, зокрема, було організовано архітектурно-етнографічні експозиції в Переяславі-Хмельницькому, Києві, Львові, Ужгороді, Чернівцях.

Світовий досвід формування музеїв просто неба засвідчив доцільність побудови архітектурно-етнографічних експозицій за територіально-етнічними або регіональними ознаками. В основу формування таких експозицій в Україні було покладено ідею комплексного показу традиційної культури. Відповідно, архітектурно-планувальна й просторова структура музеїв, принципи й методи організації експозицій визначалися системою історико-етнографічного районування народної культури України. Регіональні особливості, що знайшли своє відображення у вирішенні традиційних будівель, простежуються в забудові селянських дворів, в інших сферах матеріальної та духовної культури селян. Ці фактори значною мірою обумовили підхід до побудови експозиції: показ пам'яток народного зодчества та традиційної культури за регіональними ознаками у вигляді системи умовних поселень або їх фрагментів.

Особливо уважним повинно бути ставлення до археологічних пам'яток, тим більше, що у переважній більшості пам'ятки археології, в тому числі первісної, доходять до нашого часу у фрагментованому стані. Відрізняються й умови, в яких вони знаходяться. При цьому слід мати на увазі, що попри те, що археологічні пам'ятки – досить специфічне явище і через особливий характер первісного виробництва їх не можна безпосередньо віднести до пам'яток промисловості, все ж вони значною мірою з нею пов'язані, і без них уявлення про розвиток виробничої діяльності людини було б неповним.

Нерухому археологічну спадщину доцільно включати до туристичних маршрутів, однак ці об'єкти без попередньої підготовки шляхом консервації та наступної музеєфікації важко сприймаються пересічним туристом. Тому, на відміну від традиційних археологічних досліджень, коли пам'ятка розкопується повністю, знімається первинна наукова інформація, вибираються рухомі матеріали, що потім потрапляють до фондів наукових установ чи музеїв, а нерухомі об'єкти, якщо вони зроблені з нетривких матеріалів, зносяться, в процесі музеєфікації намагаються зберегти всі нерухомі рештки давнини.

Під музеєфікацією пам'яток археології розуміють їх перетворення в об'єкти музейного показу шляхом геолого-гідрологічних, археологічних, археолого-архітектурних досліджень, консервації, у необхідних випадках реконструкції відкритих об'єктів, інженерного благоустрою території та створення експозиції з нерухомих і рухомих пам'яток. Така робота може проводитися в археологічних, археолого-архітектурних заповідниках, а також у музеях-скансенах, тобто чи безпосередньо на місці проведення розкопок, чи на окремо виділеній території. Утворюються археопарки різних типів: на місці розкопок, археологічні «діснейленди», археодроми – експериментальні поселення з моделюванням, реконструкцією давніх поселень, культових місць, поховань.

Фактично у кожному заповіднику, в якому знаходяться археологічні об'єкти, проводиться певна робота з їх музеєфікації, однак, частіше за все, вона носить фрагментарний характер і зосереджується, здебільшого, на консервації залишків підмурків архітектурних споруд (Херсонес, Ольвія, Пантикапей-Керч, Тіра-Білгород-Дністровський, давньоруські дитинці Києва, Чернігова, Новгорода-Сіверського, Путивля, рештки середньовічних фортець – на Хортиці, у Чигирині і Суботові, Глухові, Батурині, Судаку, печерних містах Криму).

Цікаві для використання у туристичному показі музеєфіковані пам'ятки археології на місці розкопок. До раннього періоду історії України належать законсервована ранньопалеолітична стоянка у печері Чокурча у Криму, археологічний музей «Добранічівська стоянка» на Київщині з павільйоном над пізньопалеолітичним господарсько-побутовим комплексом № 4 з рештками житла з кісток мамонтів, павільйон над пізньопалеолітичним житлом з кісток мамонтів у Межирічі на Черкащині, два легких ангари над скупченням кісток мамонтів у Гінцях на Полтавщині. Музеєфіковане трипільське поселення у печері «Вертеба» у Подільському Придністров'ї, первісне святилище (пізній палеоліт-середньовіччя) Кам'яна Могила в Приазов'ї. В програмі реалізації розбудови заповідника «Хортиця» було проведено рекультивацію-реконструкцію кількох курганів доби бронзи. Показові також приклади консервації фундаментів давньоруських споруд – Михайлівського собору і Спаської церкви-усипальні у Переяславі-Хмельницькому, палаців на Київському дитинці тощо.

Поки що єдиним археологічним музеєм-скансеном в Україні є музей археології у складі Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», де експонуються пізньопалеолітичний господарсько-побутовий комплекс № 3 з Добранічівки, трипільська гончарна піч із Жванця-Щовб, святилище бронзової доби із с. Степового на Миколаївщині, реконструкція степового кургану, а також ранньослов'янського та київоруського жител. Під навісами, складними ковпаками знаходяться стели, кам'яні баби, хрести, інші зразки давньої скульптури. Подібні музеї археології

просто неба доцільно робити в інших працюючих в Україні музеях народної архітектури і побуту.

Моделювання історії та культури музейними засобами вимагає розробки нових типів музеїв. Окрім демонстрації давніх об'єктів в археологічних скансенах, варто, використовуючи світовий досвід, створювати експериментальні поселення, археодроми [2]. Їх можна розміщувати у місцях концентрації пам'яток археології, які складно зберегти на місці розкопок, однак природний ландшафт місцевості дозволяє виділяти їх території в природні парки, геолого-археологічні, природно-археологічні заповідники. Поряд доцільно споруджувати реконструкції на експериментальних поселеннях. Як приклад можна навести цікаві реконструкції трипільських жител поблизу відповідних поселень у приватному музеї в Трипіллі «Прадавня Україна-Аратта», археологічному музеї в Ржищеві. При цьому доцільно поєднувати можливості краєзнавства, археології та туризму.

Свою основну суспільну функцію – соціалізацію індивіда через визначення ним як своїх особистих, так і стосовно певних соціальних груп суспільно-історичних координат – об'єкти культурної спадщини виконують у якості або нерухомих пам'яток, розміщених просто неба, або музейних предметів, що зосереджені в спеціальних закладах культури – музеях. У музеї пам'ятки історії та культури перетворюються на основний інструмент для виконання своєї суспільної ролі цим соціальним інститутом.

У зв'язку із цим постає питання про визначення основної соціальної ролі музею. А останньому нині приділяється найпильніша увага. У цьому відношенні з'явилася тенденція розділяти сучасні концепції музею на дві – структурно-функціональну, яка презентує музей як соціальний інститут, що виконує в суспільстві ті або інші функції, і феноменологічну, яка визначає його як феномен культури. Останню іноді також розділяють, окремо виділяючи предметний (з наголосом на особливих властивостях музейного предмета) і семіотичний (при якому музей розуміється як певна комунікаційна система) підходи.

Не заперечуючи істотного значення феноменологічної концепції, вважаємо, однак, що та концепція, яка визначена як структурно-функціональна, ближча до розуміння соціальної ролі музею, у той час як його комунікаційні функції, включаючи й використання особливих властивостей музейних предметів, насамперед служать виконанню музеєм своїх соціальних функцій.

Однак сьогодні не існує єдиного розуміння цих функцій. Звісно, музеєзнавство давно визначило перелік найбільш важливих функцій, виконуваних музеями. Різні фахівці по-різному надають їхній перелік, але щодо основних з них особливих розбіжностей не спостерігається. Звичайно сходяться на тім, що музей виконує ряд функцій, серед яких у якості визначальних виділяють науково-дослідну, просвітительську, педагогічну, рекреаційну й деякі інші. Усі ці функції, безумовно, мають місце й досить значимі для музею. Однак серед виконуваних функцій все-таки важливо виділити основну, таку, котра визначала б специфіку музею як особливого соціального інституту, що істотно відрізняється від інших соціальних інститутів.

Що стосується суб'єктивної мети відвідувача музею, то вона має синтетичний і навіть синкретичний характер – починаючи від задоволення марної цікавості й закінчуючи освоєнням нових знань. Але усі ці цілі можуть бути досягнуті й в інший, окрім музею, спосіб. Є, однак, така мета, специфічна саме щодо музею (навіть якщо вона й не усвідомлюється), якої не можна досягти (в усякому разі в настільки ж концентрованому вигляді) жодними іншими способами. Наша соціальна пам'ять вимагає відповідних соціальних інститутів, які б забезпечували їй «точки опертя» у вигляді автентичних пам'яток минулого. Сьогодні таким інститутом є музей. Відповідно об'єктивна мета музею – специфічна соціалізація індивіда, сприяння йому в підсвідомому (і, звичайно ж, також й в усвідомленому) визначенні своїх соціальних координат, включення себе як особистості в соціум у його найрізноманітніших зв'язках, визначення відповідно до цього своїх «соціальних ролей» у різних суспільних підсистемах: як представника роду людського в музеях художніх; як учасника певного історичного процесу – в історичних; свого «вміщуючого ландшафту» (Л. Гумільов) у музеях краєзнавчих; етносу – етнографічних, і, нарешті, як креативної особистості, homo faber – у науково-технічних.

Чому саме музеї повинні виконувати цю роль? Адже соціалізація індивіда – процес складний і здійснюється через дію різноманітних факторів. Є цілі області суспільної діяльності, які спеціально призначені для соціалізації індивіда (педагогіка, мистецтво й т. ін.). Але музей щодо цього має серйозні переваги, що створюють – саме завдяки матеріальності пам'яток – своєрідний синергетичний ефект. Це наочність, синкретичність і вірогідність. Саме вони роблять вплив з однієї сторони цілеспрямованим, а з іншої – «ненастирливим», «прихованим». Використовуючи реальні об'єкти, музей може не нав'язувати своє ставлення до певних суспільних явищ прямо, а давати відвідувачеві можливість самому дійти певних висновків. А вже задоволення цікавості й допитливості, атмосфера «храму», естетичний фактор – все це лише емоційно підсилює вплив, що його справляє наочне подання інформації у вигляді певним чином цілеспрямовано організованої сукупності реальних предметів –

пам'яток історії та культури (експозиції).

У зв'язку з роллю музеїв торкнемося питання про так звані віртуальні музеї. Сьогодні вони набувають все більшої популярності та розповсюдження і, безумовно, відіграють важливу роль в культурному житті. Однак при оцінці їх ролі і значенні варто мати на увазі, що віртуальний музей насправді не є музеєм у стислому розумінні цього слова, оскільки не оперує достовірними з ціннісної точки зору об'єктами – автентичними предметами певних епохи та культури в їх матеріальному бутті, а лише зображеннями (тобто знаками) останніх [5]. Перевага ж таких музеїв – в доступності. Не виходячи з дому, людина може ознайомитись з експонатами, котрі знаходяться в різних кінцях світу в різних музеях, а часом з ряду причин взагалі мають обмежений доступ. Особливо важливе значення ця обставина має відносно формування історичного контексту, в котрому сприймається об'єкт. Але це – са́ме ознайомлення, котре в реальних музеях грає лише допоміжну роль, пов'язану зі сприйняттям семантичної інформації. Сприйняття ж у віртуальному просторі інформації ціннісної (аксіологічної) істотно обмежене «нематеріальністю» її об'єкта. Останній в такому разі грає роль або проміжного інформаційного агента, або своєрідного сурогату автентичної пам'ятки.

Однак згадана інформаційна роль віртуального музею є надзвичайно важливою, оскільки сприяє більш широкій популяризації об'єктів культурної спадщини, без якої вони не можуть успішно здійснювати своєї основної соціальної функції.

Взагалі популяризація пам'яток історії та культури є неодмінною складовою заходів з їх використання. У зв'язку з цим слід також зазначити надзвичайно важливу роль засобів масової інформації. Публікації в друкованій пресі, передачі телебачення, сайти Інтернету попередньо ознайомлюють широку громадськість з існуванням тих чи інших об'єктів культурної спадщини, а, вміщуючи цікаву інформацію про них, заохочують до безпосереднього знайомства з цими пам'ятками в туристичних подорожах та відвіданнях музеїв. Тому сприяння популяризації культурної спадщини є обов'язком усіх, хто зацікавлений у її збереженні та використанні.

Посилання

1. Гриффен Л.А. Теоретические основания памятниковедения. – К., 2013. – 80 с.

2. Кепін Д.В. Експонування первісної техніки в музеях просто неба // Актуалізація науково-технічної спадщини в пам'яткоохоронній та музейній діяльності / Під заг. ред. Гріффена Л.О. – К., Центр пам'яткознавства НАН Україні і УТОПІК, 2014. – С. 41–61.

3. Лесик А.В. Охрана и рациональное использование памятников архитектуры. – Львов: Вища шк., 1987. – 128 с.

4. Охорона культурної спадщини. Нормативна база: Збірник документів (3-тє видання, доповнене, перероблене) (авт. – упор.: Пархоменко М.Т., Титова О.М., Рудика Н.М., Левада М.Є.) / Українське товариство охорони культурної спадщини, Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К., 2010. – 580 с.

5. Писаревська Н.В. Реальність віртуальних музеїв // Актуалізація науково-технічної спадщини в пам'яткоохоронній та музейній діяльності / Під заг. ред. Гріффіна Л.О. – К., Центр пам'яткознавства НАН Україні і УТОПІК, 2014. – С. 297–292.

6. Прибєга Л.В. Основні завдання і напрями пам'яткоохоронної діяльності // Основи пам'яткознавства / Під заг. ред. Гріффена Л.О., Титової О.М. – К., Центр пам'яткознавства НАН Україні і УТОПІК, 2012. – 380 с.

7. Титова О.М. Коротка характеристика пам'яток археології України // Праці Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Вип. 17. – К., 2010. – С. 276–277.

Гриффен Л.А., Титова Е.Н. Использование объектов культурного наследия

Рассмотрены теоретические и методические аспекты использования различных видов недвижимых объектов культурного наследия. Определено, что современное утилитарное использование памятника является важным условием его сохранения и проявления историко-культурной содержательности.

Ключевые слова: *музеефикация, памятник, достопримечательность, памятниковедение, культурное наследие, реставрация.*

Hriffen L.O., Tytova O.M. The use of objects of cultural heritage

The theoretical and methodological aspects of the use of different types of immovable objects of cultural heritage are considered. It is indicated that the use of modern utilitarian monuments is an important condition of its preservation and manifestation of historical and cultural richness of content.

Key words: *muzeyefikation, monument, sight, heritology, monumenttology, cultural heritage, restoration.*

30.03.2015 р.

УДК 725(477)

В.В. Вечерський

ПІДСУМКИ ВИВЧЕННЯ АРХІТЕКТУРИ УКРАЇНИ ДОБИ ГЕТЬМАНЩИНИ

Стаття присвячена підсумкам наукових досліджень архітектури України XVII – XVIII ст., здійснених протягом останнього століття. З'ясовано основні характеристики як архітектурного процесу, що відбувався в межах всієї території України, так і відповідних артефактів – об'єктів архітектурної та містобудівної спадщини.

Ключові слова: *історія архітектури, архітектурна спадщина, доба Гетьманщини.*

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю формування історії вітчизняної архітектури та пам'яткознавства на сучасних методологічних засадах. Згідно з ними вивчаються всі явища і процеси відповідної доби в межах сучасної території держави, незалежно від етнічного, конфесійного чи

державного походження тих чи інших явищ, артефактів. Для українського пам'яткознавства й архітектурознавства ця теза, попри її задавненість, досі лишається дискусійною. Тому зараз необхідно чітко визначитися: «Усе, що збудовано на території України – це архітектура України; тож нам належить цю архітектурну спадщину вивчати, охороняти і включати в сучасний контекст українського життя». На цій засаді базуються історико-архітектурні дослідження автора [1].

За останні десятиріччя українські реставратори здійснили науково-дослідні, проектно-вишукувальні та реставраційні роботи на численних пам'ятках архітектури й містобудування XVII–XVIII ст., виявили багато нових фактів та архітектурних особливостей, подали й обґрунтували нові атрибуції деяких пам'яток [2]. Все це вимагає теоретичного осмислення і узагальнення.

Проблематика цього дослідження пов'язана з темами досліджень з історії української архітектури й містобудування, які автор виконував з 1984 р. й дотепер [3]. Результати цих досліджень знайшли своє наукове використання в низці наших публікацій у провідних фахових [4] та науково-популярних виданнях [5], численних виступах на наукових конференціях, а також у практичних заходах з охорони архітектурної та містобудівної спадщини [6].

Наші дослідження архітектури доби Гетьманщини розширюють, доповнюють і конкретизують давніші напрацювання українського архітектурознавства, викладені в працях попередніх дослідників – Г. Павлуцького, І. Грабаря, Ф. Ернста, М. Макаренка, В. Щербаківського, В. Січинського, С. Таранушенка, М. Цапенка, Г. Логвина, П. Юрченка, Д. Яблонського, С. Кілессо, а також колег – В. Ленченка, Л. Прибєги, Т. Кілессо, С. Юрченка [7] та інших.

Аналіз літератури, вивчення архівних матеріалів, а також узагальнення результатів натурних досліджень та аналітична робота з державними реєстрами (списками, переліками) пам'яток архітектури та містобудування приводять до висновку, що, незважаючи на 150-річну історію досліджень, архітектура України доби Гетьманщини вивчена недостатньо, в літературі розкрита далеко неповно, а іноді й хибно [8, 835–854].

Найважливішими досягненнями дотеперішнього етапу розвитку українського архітектурознавства у розглядуваній ділянці є:

- створення фактографічної бази історії української архітектури;

- усвідомлення й наукове доведення того, що в Україні безперервно, на засадах спадкоємності, розвивалася власна самобутня архітектура, пов'язана з європейською;

- з'ясування відмінності української архітектури від архітектур сусідніх народів (Росія, Польща та ін.) і неприйнятності періодизації етапів розвитку цих архітектур та визначення їх стилістики для української архітектури;

- спроби дати аргументовані стильові дефініції;

- започаткування територіального принципу розгляду архітектурних явищ і творів [9, 193–243].

На сьогодні не до кінця з'ясованою науковою проблемою є формування архітектури в добу Гетьманщини в межах всієї України, а не тільки в Наддніпрянщині та на Лівобережжі. Тому нашою метою є виявлення невідомих раніше закономірностей щодо процесів становлення і розвитку архітектури на теренах України в цю добу, визначення характеру та основних особливостей цих процесів, ретельніше з'ясування регіональних відмінностей в архітектурі. І, що є цілком новим і принципово важливим, – дослідження європейського та євразійського контексту розвитку архітектури в тогочасній Україні.

Метою статті є узагальнення результатів досліджень історико-архітектурного процесу у добу Гетьманщини, у т. ч. уточнення етапів розвитку архітектури; виявлення регіональних особливостей; встановлення ролі і місця архітектурної спадщини доби Гетьманщини в подальшому розвитку української архітектури та урбаністики та у розвитку європейської архітектури.

Соціально-культурні зміни в Україні, що сталися внаслідок Національно-визвольної війни 1648–1654 рр., справили значний вплив на розвиток архітектури. Найвизначнішими суспільними досягненнями після Хмельниччини стали здобуття автономії та розширення української етнічної території на схід і південь з містобудівним освоєнням великих, дуже багатих і майже знелюднених теренів колишнього Дикого Поля – Слобідської України. Ці два потужні суспільні процеси стимулювали розвиток архітектури.

Основою розвитку архітектури стала спадщина попередніх часів (XVI – середини XVII ст.) у системі фортифікації, типології споруд та організації будівельної справи. Архітектурна спадщина Київської Русі, опосередкована литовсько-польською добою та збагачена надбаннями західноєвропейського Ренесансу, справила великий вплив на формування новітніх тенденцій.

Загалом архітектурна діяльність характеризується такими основними рисами:

- значним розвитком її в Наддніпрянщині, на Лівобережжі та Слобожанщині водночас із занепадом в інших регіонах; центром цієї діяльності став і лишався до кінця доби Київ;

- безпрецедентним, порівняно з попередніми епохами, розвитком мурованого будівництва;

- головною роллю замовника у визначенні архітектурної програми;

- частковим збереженням артільних методів професійної праці за повної юридичної й фінансової

відповідальності майстра – голови артілі;

- поєднанням в одній особі архітектора-художника й підприємця-підрядника, виробника й постачальника будівельних матеріалів;

- поступовим, протягом розглядуваного періоду, переходом від середньовічних методів професійної праці (за вказаними замовником зразками) до розроблення й апробації проектних креслеників і провадження згідно з ними будівельних робіт;

- значним зростанням наприкінці доби ролі індивідуальної архітектурної творчості – виходом на перший план у мурованому елітарному будівництві постаті дипломованого архітектора; формуванням сучасного розуміння професії архітектора.

Сьогодні, ретельніше вивчивши архітектурні пам'ятки доби, у тому числі й відкриті археологами в останнє десятиріччя, а особливо ті, що постали в часи гетьманування І. Мазепи, детальніше з'ясувавши типологічний та стилістичний розвиток архітектури XVII–XVIII ст., ми уточнюємо етапність розвитку архітектури за рахунок виділення Мазепинського етапу як епохи кристалізації національного архітектурного стилю й найвищих архітектурних здобутків. З огляду на це чотири етапи розвитку архітектури доби Гетьманщини мають такі хронологічні межі.

1. Ранній етап: 1648–1687 рр.
2. Мазепинський етап: 1687–1709 рр.
3. Етап стагнації: 1709–1750 рр.
4. Завершальний етап: 1750–1781 рр.

Архітектура України за доби Гетьманщини розвивалася у відповідному контексті. Він був визначений географічно й культурно, причому фундаментальну роль відігравали два чинники. Перший – це розташування нашої країни на великому євразійському геополітичному перехресті, де сходилися політичні й культурні впливи Османської та Священної Римської імперій, Польсько-Литовської Речі Посполитої і Московського царства, згодом – Російської імперії. По-друге, землі України, традиційно належачи до Православного світу, що стоїть на візантійській традиції, водночас межували з іншими ареалами великих світових релігій – латинським християнством (католицизмом) і протестантизмом на заході, ісламом на півдні. Всі ці державні та конфесійні утворення протягом XVI–XVIII ст. виробили й розвинули власну специфічну архітектуру, засновану, здебільшого, на спадщині Візантії та італійського Ренессансу. Ці сусідні архітектурні традиції більшою чи меншою мірою впливали на архітектурний процес в Україні.

В усіх європейських країнах архітектура у другій половині XVII – першій половині XVIII ст. розвивалася на основі спадщини італійського Ренесансу в річищі барокової стилістики. Окрім двох основних, загальноєвропейського масштабу, напрямків бароко – класичного і динамічного – у різних країнах можна виділити національні відмінності стилю бароко, нерідко – досить яскраві, як в Австрії, Франції чи Росії. Причому в Московському царстві другої половини XVII ст. – початку XVIII ст. спостерігалися лише окремі риси барокової стилістики, які своєрідно «накладалися» на архітектурні структури автохтонного походження. У Росії суто барокова стилістика виразно проявляється найпізніше серед усіх європейських країн – лише з 30-х років XVIII ст. і є найкоротшою – не більше 40 років (до 1770-х рр.).

Характерною для доби Гетьманщини є значна інтенсивність містобудівних процесів у Наддніпрянщині, Слобожанщині й Північному Лівобережжі. На відміну від міст цих регіонів, у містобудуванні західних земель України в цю добу спостерігалися застійні явища й виразно переважали консервативні тенденції.

Результатом містобудівних процесів доби Гетьманщини стало формування розпланувально-просторового каркасу й основних рис середовища українських міст з притаманною їм семантичною повнотою, ієрархічністю композиції, гармонійним зв'язком з природним ландшафтом, естетичною виразністю. Просторовий устрій міст, сформований у цей період, значною мірою зумовив їхній розвиток у наступні сторіччя і нині становить невід'ємну складову національної містобудівної спадщини [10].

Життєво вважливе значення в цю добу надавали фортифікаційним комплексам, які відігравали роль провідного містоформувального чинника. Упродовж розглядуваного періоду ці комплекси поступово, внаслідок ліквідації башт і збільшення масивності оборонних огорож, бастіонів і равелінів, позбуваються рис архітектурних домінант і акцентів. Натомість збільшується їх містобудівна роль як елементів, що членують і відмежовують структурні частини міського простору. Політичні зміни другої половини XVIII ст. призвели до поступового занепаду фортифікаційних комплексів і зникнення їх протягом наступних часів. Проте їхні сліди збереглися в розпланувальній та об'ємно-просторовій структурі більшості історичних населених місць України і зараз багато в чому визначають містобудівний устрій їх середмість [11, 12].

Для монастирських комплексів доби характерна концентричність забудови. Існувало два основні варіанти взаєморозташування основних функціональних зон – концентричний і послідовний. Католицькі та уніатські монастирі на західних землях і православні монастирі в інших регіонах розвивалися за власними традиціями, притаманними кожній конфесії. Розрізняються такі композиційні типи монастирів: католицьких – замкнений, компактний і блокований; православних

– павільйонний центричний і павільйонний лінійний (фронтальний); греко-католицьких (уніатських) – блокований і павільйонний лінійний (фронтальний). У цю добу помітно активізувалась роль монастирських комплексів в об'ємно-просторовій композиції поселень внаслідок появи нових архітектурних домінант.

У просторовому устроєві й розпланування всіх комплексів розглядуваної доби – як фортифікаційних, так і монастирських – спостерігаються спільні особливості: опанування ландшафтних зон високої композиційної активності; домінуюча роль у забудові й ландшафті; ізоляція внутрішніх просторів від довкілля; чітка ієрархічна структура будівель і споруд; тенденція до регулярності в розпланування й забудові.

Ця доба ознаменувалася розвитком розпланувальних та об'ємно-просторових структур споруд різних функціональних типів – житлових, громадських (сакральних, адміністративних, навчальних), оборонних, виробничих та ін. Проте провідним функціональним типом залишились храми, які уособлювали найважливіші суспільні функції.

У православному церковному будівництві виділяються дві основні типологічні групи, які найбільше розвинулися саме в цю добу. Перша з них відроджує розпланувально-просторові структури мурованих храмів Княжої доби і виявляє впливи західного бароко. Ці храми відомі тільки в мурованому будівництві й не мають прототипів у дерев'яній церковній архітектурі. Вони тринавові, з трансептом, шестистовпні, хрестовокупольні, багатоверхі.

Друга типологічна група багатодільних храмів пов'язана з розвитком розпланувально-просторових композицій, традиційних для українського дерев'яного монументального будівництва ще з попередньої доби. Особливістю доби Гетьманщини стало те, що храми цієї типологічної групи набули значного розвитку й посіли домінуючі позиції як у мурованому, так і в дерев'яному будівництві. Їх можна розподілити на два підтипи: тридільний та хрещатий центричний.

У неправославній сакральній архітектурі розглядуваної доби панували тенденції ретроспективізму, особливо властиві іудейській сакральній архітектурі. Для католицького костельного будівництва характерна майже буквальна ретрансляція центральноєвропейських взірців. Таким чином католицьку й почасти уніатську сакральну архітектуру в Україні можна охарактеризувати як провінційне відгалуження католицько-європейської, без яскраво виявлених національних чи регіональних відмінностей і прикмет.

У цьому сенсі православна церковна архітектура доби Гетьманщини за своєю розпланувально-просторовою типологією різко відрізняється від католицької, оскільки є оригінальним і саме українським внеском до скарбниці світової архітектури.

Окрім основних типів церковних будівель, які були наймасовішими й визначали картину архітектурного розвитку доби Гетьманщини, цій добі був властивий також значний розвиток маргінальних типів споруд та різноманітних типологічних контамінацій. Серед православних храмів до маргінальних типів належать безбанні зального типу, храми з контрапсидою, триконхові, тетраконхові, ротондальні, баштоподібні. До типологічних контамінацій належать будівлі, які у своїй структурі поєднують у різних комбінаціях основні розпланувально-просторові типи: хрестовокупольний тип з тридільним триверхим, або тридільний з триконховим тощо.

Маргінальні типи сакральних будівель, як і значно поширеніші хрестовокупольні, пов'язують українську архітектуру з загальноєвропейською, причому як греко-православної, так і римо-католицької культурних сфер. Маргінальні типи храмів та типологічні контамінації відіграли велику роль у розвиткові архітектури. Архітектурна думка активно переопрацьовувала усталені маргінальні типи, достосовуючи їх до традицій місцевого зодчества. Водночас на типологічних контамінаціях зосереджувались новаторські пошуки у сферах типології, конструкцій, тектоніки й нової образності. Проте ці пошуки не знайшли розвитку і продовження у наступній добі у зв'язку із забороною, яку російська імперська влада наклала на українську національну архітектуру.

Новації в конструктивно-технічних особливостях зведення будівель і споруд розглядуваної доби були спричинені розвитком їхніх розпланувальних й об'ємно-просторових структур. Це суттєво вплинуло на архітектурно-пластичні вирішення, для яких характерні наступні особливості: переважання об'ємних композицій над фронтально-площинними; центричність та ієрархічність форм; поєднання мальовничості силуетів і форм з регулярністю розпланувальної побудови, що забезпечує логічність архітектурної форми і ясність її візуального сприйняття; тектоніка на основі неканонічно (декоративно і символічно) трактованого ордера; вживання однакових пластичних засобів для будівель усіх функціональних типів.

У стильовому відношенні в архітектурі України розглядуваної доби чітко розрізняються два напрями: місцеве відгалуження бароко в західних регіонах; розвиток суттєво відмінної від бароко стилістики в Наддніпрянщині, на Лівобережжі й Слобожанщині. Стиль архітектури цього періоду, який звично називають «українським бароко», має глибокі відмінності від європейського бароко. Попри проникнення барокової стилістики і навіть рококо (під кінець доби), українська архітектура

розвивала власні засади як у типології, так і в архітектурно-пластичних вирішеннях. Тому архітектура цього періоду демонструє своєрідний, глибоко національний синтез в умовах хронологічної ретардації обох європейських стилів (ренесансу та бароко) на українських теренах.

Архітектурна спадщина в регіонах України розподілена дуже нерівномірно, що відображає реальну нерівномірність процесів розвитку архітектури. Найбільше об'єктів зосереджено в Середній Наддніпрянщині, Північному Лівобережжі та в Галичині, а найменше – на Півдні України [12].

Різкі відмінності в містобудуванні Заходу і Сходу України спостерігаються протягом усього періоду Гетьманщини. Головною відмінністю містобудування східної України в цю добу від містобудування Правобережжя і Західної України є відсутність так званих магдебурзьких регулярних розпланувальних структур центрів міст. У той же час на Півдні України найвизначнішою містобудівною новацією стали регулярні міста-фортеці другої половини XVIII ст., покликані до життя російською експансією в Північне Причорномор'я. Ці міста-фортеці продовжили ренесансну традицію «ідеальних міст», поширену в XVI–XVII ст. у Західній Україні. Під кінець доби геополітичні зміни призвели до певної уніфікації розпланувально-просторового устрою містобудівних утворень.

У народній монументальній, передусім церковній, архітектурі регіональні відмінності дуже яскраві й виразні, і зростають вони під кінець періоду. Та незважаючи на це, риси спільності в цих регіональних школах є суттєвішими, ніж відмінності, особливо у сфері типології. Це засвідчує єдність української архітектури в межах усієї української етнічної території. На Наддніпрянщині, Лівобережжі й Слобожанщині народна архітектура визначальною мірою впливала на формування регіональної специфіки мурованої елітарної архітектури. На відміну від цих регіонів, на Правобережжі і в Західній Україні елітарна мурована архітектура, пов'язана з католицьким культурним оточенням, була більш космополітичною і уніфікованою.

Ми розглядаємо архітектуру України як самостійне явище, а не як похідну від архітектури Московського царства, Російської імперії чи маргінальне явище центральноєвропейського архітектурного процесу, як це мало місце в працях низки попередніх дослідників. Доведений нами високий рівень самодостатності української архітектури на основі розвитку і трансформації автохтонних традицій та вибіркового засвоєння досвіду інших культур дозволяє зробити висновок про те, що українська архітектура розглядуваної доби не була провінційним відгалуженням ані польської, ані російської чи якоїсь іншої архітектури.

Ми переглянули наявні в науці некоректні погляди й уявлення щодо архітектури цієї доби, зокрема визначення панівної стилістики архітектури як барокової. Доведено існування двох стильових течій – суто барокової, західного походження, і ренесансно-барокового синтезу, що став наслідком розвитку автохтонних архітектурних традицій. При цьому показано, що тогочасні ренесансні тенденції мають в основі не тільки впливи італійського (австрійського, німецького, польського, литовського) ренесансу, а й відродження «своєї античності» – спадщини архітектури Київської Русі.

З'ясовано регіональну нерівномірність розвитку архітектури в розглядувану добу, доведено наявність єдиного регіону найінтенсивнішого розвитку архітектури й містобудування на початковому етапі розглядуваного періоду (Лівобережна Україна включно зі Слобожанщиною) з центром у Києві і появу кількох таких регіонів і центрів (Львів) під кінець періоду, що засвідчує територіальне вирівнювання інтенсивності архітектурного процесу.

В архітектурних пам'ятках доби Гетьманщини яскраво відбився мистецький геній українського народу. Засвоєння європейської художньої спадщини й подальший розвиток автохтонних об'ємно-просторових композицій дали змогу синтезувати неповторний національний стиль, який став вагомим внеском України у скарбницю світового зодчества.

Посилання

1. Вечерський В.В. Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини. Формування, дослідження, охорона. – К.: Головкиївархітектура, 2001. – 350 с.

2. З історії української реставрації. – К.: Українознавство, 1996. – 276 с.

3. Перелік дослідницьких праць див.: Віктор Вечерський: Біобібліографічний покажчик. Графіка / Відп. за вип. Сердюк О.М. – К.: «АртЕк», 2008. – 168 с.

4. Вечерський В.В. До питання про національний стиль в архітектурі України XVII–XVIII ст. // Архітектурна спадщина України. – Вип. 1. – К.: Українознавство, 1994. – С. 102-113.

5. Вечерський В.В. Гетьманські столиці України. – К.: Наш час, 2008. – 320 с.

6. Історико-містобудівні дослідження: Суми, Миргород, Корець / За ред. Вечерського В.В.; Відп. за вип. Звіряка А.І. – К.: Фенікс, 2013. – 334 с.

7. Про це докладніше див.: Вечерський В.В. Історіографія архітектури й містобудування доби Гетьманщини // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. CCXLI. – Праці Комісії архітектури та містобудування. – Львів: НТШ, 2001. – С. 18–53.

8. Історія української культури: У 5 т. – Т. 3: Українська культура другої половини XVII – XVIII століть. – К.: Наукова думка, 2003. – 1246 с.

9. Історія української архітектури / Асєєв Ю. та ін.; За ред. Тимофієнка В. – К.: Техніка, 2003. – 472 с.

10. Вечерський В.В. Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць. – К.: НДІТІАМ, 2003. – 560 с.

11. Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні: Матеріали. – Кам'янець-

Подільський, 1993. – 48 с.

12. Державний реєстр національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури України) / М. Кучерук та ін. // Пам'ятки України: історія та культура. – 1999. – № 2–3. – С. 1.

Вечерский В.В. Итоги изучения архитектуры Украины периода Гетманщины

Статья посвящена итогам научных исследований архитектуры Украины XVII–XVIII вв., которые проводились на протяжении последнего столетия. Выяснены основные характеристики как архитектурного процесса, происходившего на всей территории Украины, так и соответствующих артефактов – объектов архитектурного и градостроительного наследия.

Ключевые слова: *история архитектуры, архитектурное наследие, период Гетманщины.*

Vechersky V.V. Results of the study of Architecture of Ukraine of Hetmanate period

Article is devoted to the results of the study of Architecture of Ukraine of XVII–XVIII centuries, conducted over the last century. Find out the main characteristics of both the architectural process, which took place on the territory of Ukraine and the relevant artefacts – objects of architectural and urban heritage.

Key words: *history of Architecture, architectural heritage, Hetmanate period.*

06.02.2015 р.

УДК 94(477):(093.2) А. Квасов

С.Б. Юрченко

КІЛЬКА ДОКУМЕНТІВ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ АНДРІЯ КВАСОВА У ГЛУХОВІ

В статті йдеться про нововиявлене креслення Андрія Квасова.

Ключові слова: *архітектура Гетьманщини, Андрій Квасов, українське бароко.*

Андрій Квасов як творча особистість відіграв важливу роль у формуванні архітектурного обличчя Сіверщини середини – другої половини XVIII ст. Прикметною особливістю його споруд є ознаки раннього класицизму, що на той час саме почав зароджуватися в українській архітектурі, тому без перебільшення творчість зодчого носить переламний характер та є перехідною ланкою від бароко до стилістичних форм початку XIX ст.

Перші роботи Квасова пов'язані із меценатською діяльністю родини Розумовських і датуються 1740-ми – 1750-ми роками. Це, перш за все, храми в Козельці та Лемешах [1, 98, 106], не збережений палац у Розумах (зараз – с. Олексіївщина) [5, 574]. До його творчого доробку можна також віднести деякі будівлі, що зведені у Покорщині на околиці Козельця – садибний будинок Дараганів та верхній ярус кам'яниці.

Після скасування гетьманства в Україні головною урядовою установою стає Малоросійська колегія. У новому контракті, що був укладений із А. Квасовим 1765 р., йдеться про те, що зодчий хотів би залишитися працювати ще на 6 років при «одних казенных строениях» [2, 151]. Починаючи з цієї дати, основним куратором всіх державних будівельних робіт і, очевидно, також їх ініціатором стає Петро Румянцев – президент Малоросійської колегії. Вірогідно, що саме за його розпорядженням приступили до добудови Троїцького собору у Глухові, що почав зводитися при гетьмані Скоропадському у 1720 р. – цим роком датується контракт із майстром на будівництво [3, 277].

В. Пуцко вперше підтвердив архівними документами авторство Квасова на останньому етапі будівництва собору. У своїй ґрунтовній статті дослідник проаналізував хід будівельних робіт у першій половині XVIII ст. до появи А. Квасова і прийшов до висновку, що роботи не вийшли за межі початкової стадії [4, 123]. Наведена ним цитата свідчить, що у 1741 р. церква була вимурована на висоту близько 6 м. Перші пропозиції Квасова, що включали в себе розділення храму склепіннями на два поверхи, були відхилені, наприкінці статті наведено опис пропонованого завершення – із дзвіницею над західним фасадом. Проте, на думку дослідника, від неї відмовилися та збудували окремо від собору. Зазначимо, що наведені дані датуються 1765 р. Нещодавно віднайдені документи дозволяють пролити світло на подальший хід робіт та детальніше уявити собі остаточний задум архітектора, що був, треба думати, погоджений Малоросійською колегією та Румянцевим.

З тексту документів видно, що кураторами будівництва перед Квасовим були значковий товариш Приблуда та військовий товариш Клоченко. Фінансування велося Малоросійською колегією; нею, зокрема, у 1764 р. виділено на ведення робіт 1416 руб., але були також і порівняно незначні надходження від окремих осіб. Протягом 1765 р. виділені кошти спрямували на виконання передусім підготовчих робіт. У цей період було закуплено деревину та встановлено нові риштування, реманент для робітників, дошки для влаштування верхніх склепінь, винайнято робітникам помешкання. Майстрові Коцаренку, який керував роботами та помер, та підмайстру Петнецькому (П'ятницькому – ?), котрий змінив його, виплачено 607 руб. Частину коштів сплачено за солому, якою покрили церкву на зиму, певні суми – ковалеві за виготовлення металевих виробів, необхідних для будівництва. Була оплачена праця перевізників та підсобників. Тоді ж збудували цегельню, виплатили певні суми на робітників, котрі виготовляли цеглу, та підсобників, котрі її перевозили до церкви, влаштували майстерню для випалювання вапна,

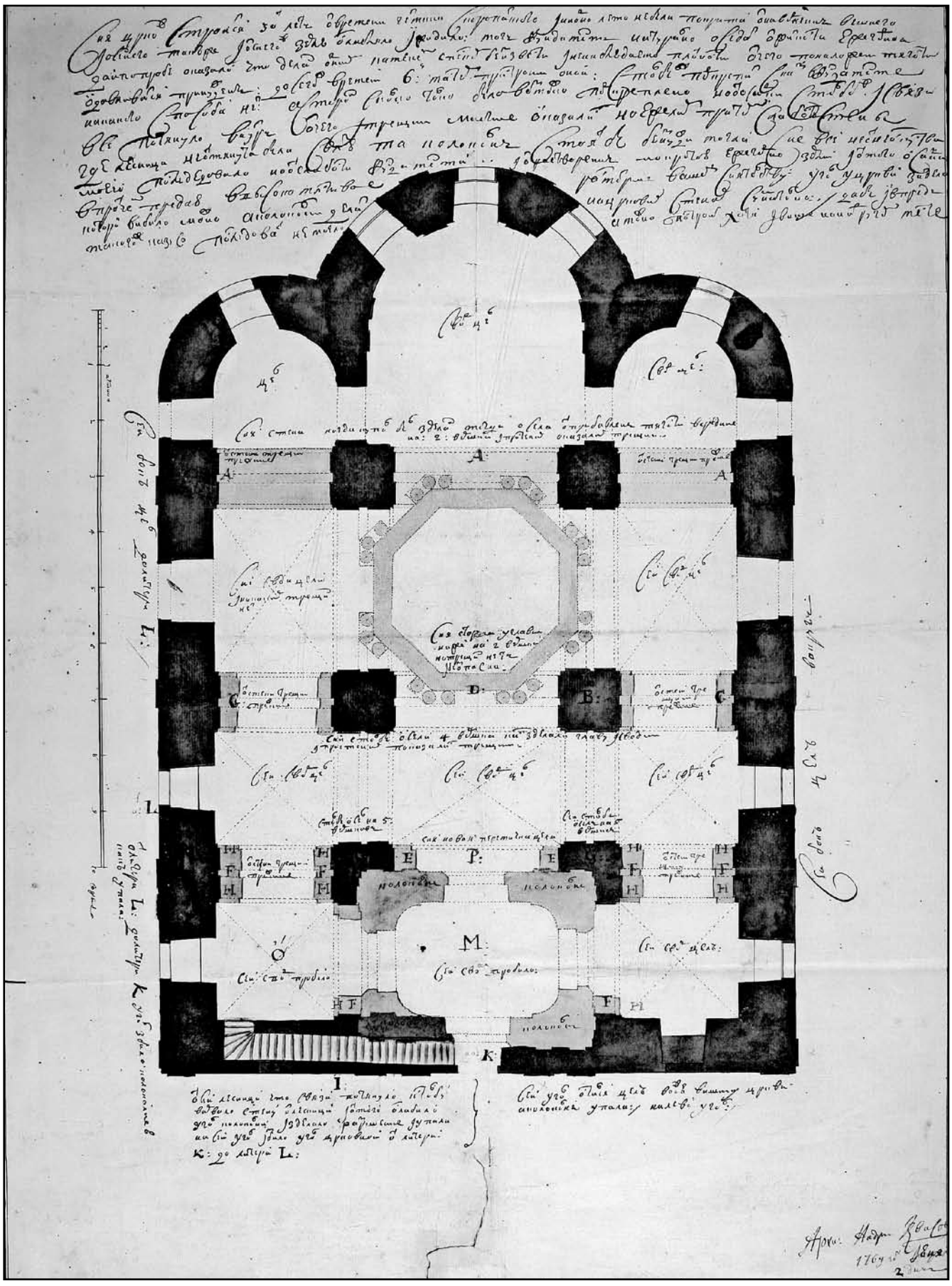

Суміщений план Троїцького собору у Глухові, виконаний Андрієм Квасовим у 1769 р. (ІР НБУВ, ф. XIV, спр. 4552, с. 9)

яке також підвозилося на будову. В документі згадано і прізвище попереднього «будівничого» – представника від міста, котрий наглядав за ходом робіт, – Пуховича. (див. Додаток № 1).

Другий документ – донесення Андрія Квасова (див. Додаток № 2), датоване 24 лютого 1766 р., – цікавий тим, що в ньому вміщено опис майбутніх робіт. Цей опис важливий через те, що відображає остаточний варіант проекту, затверджений до реалізації. Квасов знайшов потенційного підрядника, яким виявився мешканець старообрядницької слободи Олександр Корабельников. За наданим йому проектом він розцінив вартість виконання різних видів робіт, що дає можливість уявити запланований зодчим вигляд храму. Отже, передбачалося змурувати верхні склепіння, звести над західним компартиментом двох'ярусну дзвіницю, переробити два склепіння на хорах, перекласти вінцеві карнизи на фасадах, примурувати дванадцять круглих стовпів та надмурувати два фронтони, прорізати дадатково троє вікон та троє дверей. Підлога повинна була викладатися із чавунних плит або із цегляних лещадок. Ззовні та всередині стіни та карнизи оштукатурювалися та прикрашалися ліпними деталями, що встановлювалися над вікнами, пілястрами та стовпами, у тимпанах фронтонів та у люнетах. Оштукатурювалися також муровані дзвіниця та одна баня. Церква завершується трьома банями, дзвіниця – шпилем на невеликому барабані. Порівнюючи опис із попереднім варіантом, наведеним у В. Пуцка, можна зробити висновок, що більшість запропонованого на початку було затверджено, окрім міжповерхових склепінь та баньок над бічними абсидами. Як бачимо, дзвіниця проектувалася за аналогією із Петропавлівським собором у Петербурзі, при цьому основний масив глухівського храму увінчувався трьома верхами, що характерно для українського церковного будівництва. Такий задум свідчить про сміливість творчого підходу Квасова, який вміло поєднав дві різні традиції, створивши таким чином оригінальну та виразну об'ємно-просторову композицію.

Документи також дають можливість установити обсяг виконаних до Квасова робіт та визначити його роль у формуванні остаточного вигляду собору. Отже, храм було змуровано до карнизів включно, були також виконані склепіння, проте споруда не була накрита дахом. Кошторис на добудову проливає світло на те, яким повинен був бути запроектований Квасовим собор у остаточному варіанті. Тут згадано про переробку двох бічних склепінь та склепіння «над трапезою», тобто у західній частині (див. Додаток № 3). Можна припускати, що ці три склепіння були виведені під світлові барабани – як це можна бачити у храмі, взятому за зразок, – соборі Гамаліївського монастиря – тому потребували переробки, адже за задумом Квасова світлова глава проектувалася лише одна. Якщо це припущення вірне, то Троїцький собор за об'ємно-просторовою композицією, запроектованою в часи Скоропадського, повинен був наслідувати монастирський храм Різдва Богородиці. Приклади зведення храмів за однією планово-просторовою схемою відомі в Гетьманщині – наприклад, багатьма дослідниками неодноразово відмічалася подібність Вознесенського собору Фролівського монастиря до Георгіївського храму в Данівці та до церкви Св. Духа в Ромнах.

Також Квасовим перероблено зовнішнє опорядження фасадів, що набуло рис, які більш близькі до ордерних побудов, про що вже писав В. Пуцко [4, 128].

Філарет Гумілевський повідомляє, що у 1759 р. дзвіниця завалилася і «падением своим отшибла угол храма» [3, 277]. Можливо, що наведена дата є друкарською помилкою, адже документи свідчать, що ця подія сталася у 1769 р., найімовірніше – весною. Збереглося пояснення Квасова (див. Додаток № 4) та виготовлене ним власноруч креслення, що датоване 2 червня 1769 р. Зображення являє собою суміщення планів на двох рівнях. План собору викреслений чорною тушшю, а на нього накладено викреслений червоним кольором план на рівні дзвіниці та бані. Пояснюючі написи вказують на стан окремих елементів споруди. Кожна чарунка склепінь підписана або як ціла («сей свод цел»), або як зруйнована («сей свод пробило»). Зруйнованими виявляються два західні компартименти – у центральній та північній навах. Біля стіни, яка відділяє абсиди, написано: «Сия стена когда купол был сделан тогда осела от прибавления тягости в средине на 2 вершка и в стенах оказалис трещины». Біля західної пари стовпів надано пояснення: «Сей столб осел на 5 вершков», натомість біля підбанних стовпів коментар наступний: «Сии столбы осели 4 вершка как зделали главу и при стенах показалис трещины». Описано і стан попружних арок, перекинутих від стовпів на стіни: «От стены трещины прежние». Біля північно-західного кута собору читаємо: «От литери L до литери К угол збило колоколнею как упала», а поруч із зображенням внутрішньостінних сходів у західній стіні вміщено більш розлогий напис: «От сей лесници, что связи потянуло к столбу, вырвало стену от лесници и от того ослабило угол колоколни и зделало разрушение и упали на сей угол и збило угол церковной от литеры К до литеры L». Над кресленням архітектор зробив вербальне пояснення причин обвалу. За його словами церква, що будується з часів гетьмана Скоропадського, ніколи не була накрита, через що атмосферні опади підмивали фундамент. Крім того, як показали спеціально взяті проби розчину, стіни роблено з одного каменю без вапна, «не наблюдаемо плотности», через що внаслідок додаткового навантаження мурування видувається.

Після просідання стовпів, до яких були закріплені металеві розтяжки від стіни зі сходами на хори, ці розтяжки потягнули частину стіни, що і послужило причиною ослаблення основи, на яку спиралася дзвіниця. В результаті вона і завалилася. Квасов пояснює Румянцеву, що «сіе все не от неискуства моего последовало, но от слабости фундамента» та наприкінці рекомендує зруйнований кут церкви відновити, а дзвіницю збудувати окремо від собору, можливо навіть і вищу. Як бачимо із подальшого розвитку подій, саме так згодом і зробили.

Описаний випадок дозволяє зробити висновок, що Андрій Квасов користувався величезною довірою Румянцева, оскільки після аварії на будівництві, по-перше, саме йому доручили визначити причини обвалу, а по-друге – і надалі прислухалися до його порад.

У вищезгаданому донесені також йде мова про роботи, виконані Квасовим на Миколаївській церкві. Відповідно до отриманого із Малоросійської колегії указу від 31 січня 1766 р. зодчий зобов'язався відповідно до розробленого ним проекту збудувати нові завершення бань, а також виконати ремонтні роботи на фасадах. Роботи повинні були тривати один сезон. Раніше про перебудову церкви у 1766 р. нічого не було відомо. Цікавою особливістю глухівських церков є одна деталь, яка нечасто зустрічається в інших містах: восьмигранні ліхтарики, що служать перехідним елементом від бані до маківки, прикрашають колонки, встановлені на кутах. Такий мотив можна бачити не тільки на старих знімках Троїцького собору, а й на Спаській церкві, є ці елементи і на банях Миколаївського храму. Зазначена спільність мотиву дозволяє поставити питання про причетність до його створення Андрія Квасова. У випадку із Миколаївською церквою слід було б перевірити, чи не перероблялися або чи не замінювалися глави під час прибудови дзвіниці у другій половині XIX ст.

В «доношеніи» архітектор згадує, що «имеются искусніе ж муровщикы и штокаторы в Кіеве Иван Грыгоровыч, в Коропе Барановскій». Поза всяким сумнівом, тут мається на увазі Іван Григорович-Барський, відомий київський зодчий XVIII ст. Познайомитися з ним Квасов міг уже при будівництві собору в Козельці, який київський митець прикрашав ліпленням. Цікаво, що Барського названо не архітектором, а «муровщиком» – будівельним майстром. А це, у свою чергу, ставить під сумнів авторство зодчого по відношенню до зведених ним споруд – чи був він автором проекту? Але це вже тема для окремого дослідження.

Згаданий майстер із Коропа Барановський міг бути знайомий Квасову також завдяки спільній роботі. Такою роботою могло стати будівництво Вознесенської церкви, освяченої незадовго перед цим – у 1764 р. Таким чином, наведена інформація може бути непрямим підтвердженням авторства Квасова щодо згаданої церкви. Припущення про це зустрічається у В. Вечерського [1, 110].

Цікавим є також кошторис на будівництво міської брами. Кошторис складений самим А. Квасовим, що документально підтверджує його авторство. Брама задумувалася з одним проїздом та двома проходами й караульнями. На її будівництво передбачалося використати 150 тис. звичайних цеглин, а також зробленої за формами на карнизи 800 та на круглі колони 1200 штук. Стіни оштукатурювалися, дах передбачався із поливаної черепиці. Затяжки у стінах виготовлялися із заліза. Заповнення віконних прорізів виконувалося у вигляді дерев'яних рам із зеленим склом, що піднімалися. Передбачалося влаштувати дві печі, обкладені простими кахлями. В проїзді встановлювалися двоє воріт. Наприкінці кошторису є згадка, що планувалося спорудити чотири однакові брами, проте досі було відомо тільки про дві.

Останній виявлений документ – кошторис на будівництво зблокованого будинку на двох господарів. Будинок повинен був бути двоповерховим, обнесеним дерев'яною огорожею на стовпах. В будинку передбачалося 50 одностулкових дверей, з яких 20 мали залізні замки та 40 вікон. Скло вставлялося двох видів у залежності від якості – «зеленой води» та «полубелой води». У будинку проектувалося розмістити 8 печей, обкладених зеленими кахлями, кожна піч комплектувалася металевими дверцятами, а дві з них – заслінками. Стіни штукатурилися з додаванням алебастру та білилися. Підлоги нижнього поверху викладалися із цегляних лещадок, а на верхньому – із дощок товщиною 1 вершок.

Наведені дані дозволяють впевнено говорити про спробу Андрія Квасова утворити у центральній частині Глухова містобудівний ансамбль, що повинен був складатися із громадських та житлових будинків. На жаль, цей задум було реалізовано тільки частково.

Додаток № 1

Відомість видатків та матеріалів, виданих на будівництво Троїцького собору у Глухові

ІР НБУВ, ф. XIV, спр. 4552. с. 1–2 зв.

Ведомость сколко определенним к надсмотрению строен… Троецкой Глуховской каменной церкви войсковому товарищу …горею Приблуде и значковому товарищу и пану Клоченку видано из канцеляріи скарбовой и особливо вступило им в приход денег и сколко куда из оних, как по поданним от Приблуды и Клочка ведомостям значит, в расход употреблено и за тем росходом в остатки також сколко каких иатериалов имеется налицо.

1764 года марта 5 дня выдано от канцеляріи скарбовой тисячу четириста шестнадцять рублей семдесят шесть копеек	1416	76
765 году юля 25 дня выдано четириста рублей	400	-
Того ж 765 году сентября 2 дня выдано двесте рублей	200	-
Особливо ж получено имы Приблудою и Клочком, как с поданних от них представленій значить, в приход процентових заданніе было из оних тисячи четирехсот шестнадцяти рублей семидесяти шести копеек, когда еще те денги без употребленія в росход находились, господину генерал маіору Делатуру пять сот рублей да рижскому купцу Шренберу триста рублей, тридцять рублей	30	-
Да принятих от господина писаря генералного Туманского, госпожи подскарбіиной генералной Гудовичевой за взятую церковную вапну сорок сем рублей двадцать пят копеек	47	25
Итого било в приходе денег двести девятдесят четири рубли одна коп.		
С того числа в росходе на покупки для изделания вновь риштованья в внутр и около церкви разной деревне, гвоздя и прочого на исправление для каменщиков разной посуды и инструменту, на покупку ж для склепеня верхов церковних тертиц и шалевниц и на прикритіе для зими церкви соломи двесте десят рублей восем копеек	210	8
На наем по силе контракта для церковного майстра з работниками квартеры пять рублей	5	-
В заплату по контракту церковному маистру Коцаренку а по смерти его по рощету архитектора Квасова подмастерію Петнецкому на содержаніе каменщиков и на харчи подносчикам матеріялов на церков шестсот сем рублей восем копеек	607	8
На покупку для церкви железа триста пятнадцять рублей сем десять девять копеек с половиною	315	79/2
Во уплату ковалю делавшому разніе поделки на церков сорок девять рублей шесть десят одна копейка счетвертью	49	61/4
Повозчикам наниманим для повозок при церкви води, песку и прочого тридцят один рубль пятдесять копеек	31	50
За постройку вновь кирпичного заводу шоп и печей и покупку разной деревне соломи в заплату… …кирпичникам рабочих инструментов и посуди в заплату за перевозку в недостатку нанятих для церковних повозок повозчиков з кирпичного заводу к церкве кирпича на покупку дров для выпалки кирпича двесте семдесят один рубль пять копеек	271	5
В заплату по контрактам кирпичним раблтникам триста сорок шесть рублей двадцять пять копеек	346	25
Повозчикам при кирпичном заводе воды, глини, песку и прочого сем рублей	7	-
На устройку вапенного заводу работавшим при вапенном заводе яко то очищавшим гору бывшим и насаживавшим на печь крейду подносившим в печь дрова в заплату вапенному майстру на покупку старого строения и дров для выпалки и на перевозку к церкве вапни двесте двадцать один рубль сем десят сем копеек	221	77
Итого в росходе две тисячи шесть десят пять рублей двадцят четири копейки	2065	24
А затем в остатке двадцят восем рублей сем десят сем копеек	28	77
А материалов имеется налицо кирпича зженого в заводах сто десять тисяч шесть сот Железа сто сем десят пуд и три фунта Кругов железних прежде за строителя Пуховича зделанних четире переломленние Извести двести тридцать сем с половиною четвертей		

Додаток № 2

«Доношеніе» Андрія Квасова
від 24 лютого 1766 року

ІР НБУВ, ф. XIV, спр. 4552, с. 3–4 зв.

Февраля 24 дня 1766 году

В Малороссийскую Коллегию от коллежского асессора и архитектора Андрея Квасова

Доношеніе

За силу полученного мною от оной коллегіи Ея Императорского Величества указа прошедшего генваря от 31-го числа коим определено мне по учиненному плану и фасаду каменную в Глухове

Николая Чудотворца церквы по точности того плана которой от его сиятелства опробован, за выданные священнику и прихожанам от скарбу войскового взаимно денги исправить снаружи и внутри разные исправленыя и починкы под присмотром моим и наблюдением, и чтобы в будущее лето окончена была. А сего февраля в первых числах к покрытию плотницкой подрядчик уконтрактован священником той церкви с прихожанамы всю плотничную работу в кровле и в главах старое снять и вновь против чертежа под присмотром моим все по учиненной описе зделать неотменно сего лета из заготовленных при той церкви матерьялов суммою за сто пять десять рублев. А каменная и штукаторная работа на сих же числах подряжена будет, и охочіе люди доволно являются и показаные я чинить в силе выше обявленного указа не промину. Но понеже мне подрядчики по публикациям от ктиторов к строющейся здесь к Троецкой соборной церкви для закончаныя на место умершого подрядчика Ка… явились расколничой слободы Мятков… Александра Васильев Карабельников с товарыщи и по обявленным от меня той церквы планам и фасаду обявил последную цену и требует на докончаніе верхних сводов сто рублев, за колоколню о дву этажах четире ста рублев, за переделку на хорах дву сводах восем десят рублев, за переправку и переделку наружных карнизов двесте рублев, за приделку вновь с наружной стороны двенадцяти круглих столбов сто восем десять рублев, за дело двух наружных щитов двадцять рублев, за проломку трех окон и трех дверей и за дело трех же овалних окон трыдцять рублев, за вымащиванье чугуннаго полу или кирпичными лещадьмы шесть десять рублев. Итого за каменную работу требует суммою тысячу семдесят рублев. За гладкую обмаску стен, карнизов, пилястров, стобов, наличников с лица и ис внутри церквы против чертежа с колоколнею и главою требует четире ста рублев. А за наружную ж и внутренную и лепную работу с вырезкою разных фигур по чертежу над окнамы, над пилястрамы и столбамы, за капители, за клейма во фронтонах и лунетах и за клейма чрез карниз в купале всего болших, средных и малих за сто пять десет штук разнимы фигурами из алебастру с поставкою на места требует двеста рублев. Итого за штокаторную гладкую и лепную работу шесть сот реблев. За плотницкую работу за дело стропил в кровле за болшой … з главою и за две малiе главы над … мы, за колоколню с куполом, шейкою и шпицом и за обивку кровли и всего выше означенного доскамы в напуск, также за дело всход … локолню и на хорах за поставку балюстрадов требует за работу шесть сот рублев. Всего суммою за каменную штукаторную гладкую и лепную и за всю плотничную работу требует выше обявленной подрядчик две тысячи двесте сем десять рублев. Матеріали ж всякого званыя ж чтоб даны были ис церковной суммы. Каменщиков имеет поставить трыдцять человек, работников к носкы матеріалов двадцять человек, плотников к накрытью церквы и прочему трыдцять человек. А штокаторов имеет же поставить в предбудущое 767 году лето трыдцять человек. Работников к носке пятьнадцять человек, а ежели надобность окажет, то и в будущое лето можетпоставить из означенного числа штукаторов половинную часть смотря по заготовленію матеріалов и ежели ни в чем остановкы не будет, то чрез два года от заключения контракта всю показанную работу окончить может. Того ради Малороссійской коллегіи чрез сіе доношу ежели заблагоразсуждено будет яко о немалой сумме оного подрядчика призвать и учиня с ным торг о уменшеніи и с требуемой им цены взять подписку и созвав таковых же охотников на всю работу или по частям за окончателніе с торгу цены заключить контракт не упуская удобного времени дабы в будущое лето мая от 1-го числа работа начаться могла и зделанное поныне не повредилось от мокроты и от морозов. А яко известно, что имеются искусніе ж муровщикы и штокаторы в Кіеве Иван Грыгоровыч, в Коропе Барановскій, и с плотничных подрядчиков в Кіеве ж Марко тесля, а здесь в Глухове в великороссійских которой и на Николаевскую церков подряженные и мастера доволно знающие свое дело и под присмотром моим многіе знатніе дел … для того к торгу не соблаговолит ли коллегія для окончаныя умеренных цен оных истребовать приси …

А при том яко при церковном строеніи как известно в наличности денег ничего не имеется и потребные матеріалы к будущему лету по смете не выготовляются и хотя об отпуске суммы от скарбовой канцеляріи в коллегію еще в прошедшом генваре с показаніем о росходе прежде отпущенной суммы и в чем надобность обстоит обявлено, но резолюціи на то поныне не учинено и будет ли то строеніе церквы производиться или за чим приостановится, прошу от коллегіи снабдить резолюціею, или не соблаговолено ли будет об определеніи пристойной суммы представить к его сиятелству с требованіем резолюціи в прочем передаю в благоразсмотреніе. Сколко же и чего именно на достройку той церквы потребно из матеріалов в том числе за самонужнейшее признается вывоска выготовленных в лесах бревен и досок, а при кирпичноми известковом на обжиг в приготовленіи дров, о чем и ныне от меня особо представлено. А притом генералная смета на докончаныя церквы ко усмотренію оной коллегіи приобщается. Сверх же того и особая смета на городовые двои каменные ворота з убтвахтамы и на постройку в одном корпусе дву обывателских каменных домов, на пробу смети ж о матеріялах

ежели опробуется строить в будущое лето с отметкою при сем к разсмотренію коллегіи приобщаются … ежели что опредеено будет по оным выготовлят по нынешнему зымнему пути откуду и кем за ізвестіе не оставить резолюциею. А места для поклажи матерьялов показаны от меня будут.

В подлиннике …

Коллежскій ассессор и архитектор Андрей Квасов

Додаток № 3

Кошторис на добудову Троїцької церкви

ІР НБУВ, ф. XIV, спр. 4552, с. 5–6.

Примерная смета на достройку каменной соборной церкви Живоначальныя Троицы сколко потребно матерьялов, на ско… по цене и что за работы заплатить надлежит

А именно	**число**	**Примерныя цены**	**рублей**	**копеек**
Кирпича на доделку над трапезою свода и на переделку двух боковых сводов	30000			
Кирпича на карнизы к церкве и колоколне зделанного по формам разной меры	10000			
Кирпича круглого на столбы к церковным стенам и к колоколне зделанного по формам	10000			
Кирпича на колоколню в два этажа и на верхней свод	15000	А налицо	потребно	
Итого кирпича всего	200000	100000	100000	
		По 2 р. 50 коп.	250	
Извести нераспущенной четвертей к сводам колоколне	600 чет.			
Известе штокаторной работе с лица и внутри	400 чет.			
Итого всего	1000	По 40 чет	400	
Песку кубических сажень	15	По 2 руб.	30	
Алебастру малоросійского от Новатского пуд	1000	По 20 коп	200	
Железа свяснаго четверогранного брускового в одну сторону в 1 вершок а в другую в ¾ вершка пуд	300	По 60 коп	180	
Железа полостного мяхкаго сибирскаго	100	По 70 коп	70	
Гвоздей в штокаторной работе в карниза 3, 4, 5, 6, 7 и 8 дюймовых по частям	10000	По 2 руб 50 коп	25	
Гвоздей к накритію кровли для прибывания решетки 5, 2, 6 дюймовых	5000	По 2 руб 50 коп	12	50
Гвоздей к прибыванію досок в кровли 4 и 5 дюймовых	25000	По 2 руб 50 коп	62	50
Гвоздей к прибыванію листоваго железа 3 дюймовых брусковых	10000	По 1 руб 50 коп	15	
Гвоздей к прибиванію жести на главах 2-хдюймових луженных оловом	30000	По 1 руб 50 коп	45	
Гвоздей к скалачиванію кружал 5, 2, 6 дюймових	10000	По 2 руб 50 коп	30	
Железа чернаго листового аршинной меры на кришку церковную листов	2000	По 50 коп	1000	
Железа листового луженного аршинной мери на куполы церковной и к калаколне листов	1000	По 1 руб	1000	
Жести на главу церковную и к колоколне бочек двойной	10	По 30 руб	300	
Дверей железных в каждую церков болших створчетых	3	По 15 руб	45	
Да менших в олтари одинаких	2	По 10 руб	20	
Стекол разной меры средных и малих	2000	По 10 коп	200	
Чугунных плит на пол аршина меры з дорожками а не гладкихцелих и половинчатих	1500	По 50 к.	750	

Бревен на стропила церковные и на куполи церковни же и к колоколне 3-х и 4-х саженных в 6, 2, 4 вершков	500	По 40 коп	200	
Бревен на шпицы семисаженни	1		5	
Бревен на купол в главу 5-ти саженнои	1		2	
Бревен на подмоска к колоколне 3-х, 4-х, 2, 5 саженной в 4 ½ вершка	100	По 15 коп	15	
Досок на кровлю куполы и главы церковную и к колоколне3-х сажень в 7 вершков	1500	По 15 коп	225	
Досок на размостки к колоколне	200	По 10 коп	20	
Досок на кружала к сводам 3 сажен в 2 вершка	100	По 10 к	10	
Канату средственнаго и толстаго для подъему разных тягостей сажень	100	По 5 к	5	
За работы каменщикам за дело сводов и колоколны и за штокаторную работу слица исвнутры			1500	
Плотникам за дело стропил, куролов и глав на церкви и колокольне			500	
Столярам за делку окончин, лестниц на хоры и за поставку баляз, за крилци, престол, жертвенник и за горнее место и протчое			100	
Столярам, рещикам, молярам, золотарям за приделку иконостаса к тому которой ныне в домовой церкве имеетца вишины и ширыны с материаламы и работами примерно			2000	
Кровелщикам за покритие железом кровли, куполов и глав жестью с его матерьялами, оловом и протчем			250	
Малярам за крашеніе кровли по железу черленью с маслом с его матерьялами			100	
Оконничнику за вставленія стекол з замаскою			50	
Для привозу воды и подвоски разных матерьялов должно иметь подвод воловьих пар две с найма в год	2		100	
На разные потребности на инструмента також на посуду и протчее мелочные покупки и употребленьи, а ежели в колоколне зделать боевые болшие часы, то потребно примерно			280	
Всего суммою на докончаніе			10000	

На подлинном подписано тако: Архи. Андрей Квасов

Додаток № 4.

Пояснення Андрія Квасова щодо причин обрушення дзвіниці. 2 червня 1769 р.

ІР НБУВ. Ф. ХІУ. Спр. 4552. С. 9.

Сия церков строится 30 лет от времени гетмана Скоропадского и ни одно лето не была покрыта. От наводнения вешнего и осеннего, также и от снегов землю ослабляло и жидило, мог фундамент натурално оседать от житкости ежегодной, да и по пробе оказалос, что делано одним каменем стены без извести и не наблюдаемо плотности, от чего по наложении тягости отдавливаться принуждены. До сего времени 6-й мастер при стройке оной. Столбы же подкрепить снизу в фундаменте никакого способа нет. А старой сколко толко было возможно подкреплено, но от осадки столбов и связи все потянуло внутри, от чего и трещины многие оказалис, но ежели б при той слабости стены где лестница не оттянута была связь, та колоколня стоять бы без нужды могла.Сие все не от неискуства моего последовало, но от слабости фундамента и от растворения мокроты ежегодно земли и от того осадилась. В протчем предая в высокомилостивое рассмотрение Вашему сиятелству. Угол у церкви заделать которой вибило можно, а колоколни делать сомнително и дабы и впредь такого ж казуса последовать не могло. А можно построить хотя и выше, но на другом месте.

Додаток № 5

Кошторис на будівництво у Глухові мурованої брами

ІР НБУВ. Ф. ХІУ. Спр. 4552. С. 7зв – 8.

А именно	число	Примерныя цены	рубли	копейки
На фундамент дикаго камня возов 230 считая в сажень по 30 итого кубических сажень	8	Набрать в полях сотеных и привесть с платою от воза по 5 ко.	16	50
Кирпичного щебня возов 60 считая в сажень по 30	2	А щебень взять от церкви Троецкой за привоз по 2 коп. от воза	1	20
Кирпича на стены 150000 на своды 20000 на печи и трубы 1000 на брантмауры в кровле 4000 на пол в покоях и приходах для пеших 3000. Круглаго на столбы 1200 на карнизы зделанного по формам 800 итого	160000	Ежели купит с привозом 1000 по 2 ру. 50 ко.	400	-
Извести четвертей к камен. работе и на обмаску	500	По 40 ко.	200	-
Песку возов сто а считая в сажень по 30 кубических сажень	3 1/2	Привесть по 3 ко.	3	-
Черепицы для покрышки поливанной прямой	15000	По 5 ру.	75	-
Бревен на кришку к стропилам 2 ½ и 3-х сажень в 6 вершков	50	По 10 ко.	5	-
Бревен на подумоски 2 ½ и 3-х сажень в 4 вершка	30	По 6 ко.	1	80
Досок на кружала к сводам и на подмостки лесов 2 ½ саженных в 2 ½ дюйма	25	По 10 ко.	2	50
Гвоздей к кружалам 4 и 5 дюймовых	1000	По 2 ру.	2	-
Гвоздей к прибив. решетин в кровле 5 дмовых	500	За -	1	-
Брусков под черепицу в кровле 2 ½ сажень в 2 ½ дюйма	250	По 2 ко.	5	-
Железа на связы сажень 50, а пуд	35	По 60 ко.	21	-
Железа полостнаго на петли, засовы … к дверям и затворам пуд	10	По 65	6	50
Досок на распалупку к сводам 2 ½ сажени в 1 дюйм	100	По 5 ко.	5	-
Окончин с рамами и стеклами простыми зеленимы неболших зделать подъемных	6	По 1 руб 50 ко.	9	-
Дверей в караулни же и фортки зделат плотных створчетых и одинаких	20	Плотникам как положено ниже за работу		
Ворот створчетых болших в проезды	2	Положено ниже		
Печей ис простых израсцов	2	По 2 ру. За израсцы	4	-
Каменщикам за клатку кирпича в стены, своды и в брантмауры, столбы и карнизы кирпича за мощеніе полу и за покритіе черепицею а притом и за обмаску снаружи и внутри за работу 10-ти человекам на 4 месяца	10	Считая за 1000 кирпича в деле по 1 ру. 20 ко. За печи За кришку черепицею За обмаску	192 2 15 25	- - - -
		итого	**234**	**-**
Плотникам за дело стропил и за обрешечиваніе кровли, за двери к воротам, за затворы и за дело лавок и мат салдатских на месяц	6	примером	30	-
Кузнецам за ковку связей, петел, скоб, засовов и протчего 2 на месяц	2		10	-
		Итого всего за одны ворота суммой по примеру виходит, а за 4 ворота каменные	1032	-

На подленой смете подписался тако: Архи. Андрей Квасов

Додаток № 6

Кошторис на будівництво житлового будинку у Глухові

ІР НБУВ, ф. XIV, спр. 4552, с. 6 зв.–7.

Примерная смета на строенія обивателских в одном корпусе дву домов службами сколко потребно матерьялов, мастеровых и работних людей и почто оние окончателно стать могуть о том значить ниже сего, а именно:

	щет	Примерная цена	руб	коп
Дикаго камня на фундаменты кубических сажень	15	По 4 руб	60	
Кирпичного щебня сажень	5	По 3 руб	15	
Кирпича на стены, печи, трубы и карнизы	200000	По 2 руб 40 коп	480	
Извести четвертей	1000	По 40 коп	400	
Песку кубических сажень	15	По 2 руб	30	
На полы в нижний этаж лещадей кирпичных	3000	По 5 руб	15	
Черепицы прямой на кришку	11000	По 5 руб	55	
Алебастру сераго малороссійскаго пуд	300	По 15 коп	45	
Печей зеленых поливанных	8	По 7 руб	56	
Глины к печам и на потолки кубических сажень	10	По 2 руб	20	
Железа связнаго пуд	100	По 65 коп	65	
Железа полоснаго пуд	25	По 70 коп	17	50
Дверец к печам железных	8	По 50 коп	4	
Заслонок к печам железных	2	По 50 коп	1	
Дверец к трубам железных	10	По 25 коп	2	50
Вушек с кришками глиняних	10	По 5 коп	-	50
Кручков железных к печам	1000	По 3 руб	3	
Проволоки к печной работу пуд	1		5	
Стекол малых зеленой воды	400	По 3 коп	12	
Стекол полубелой воды	400	По 5 коп	20	
Дверей сосновых столярних клееных глаткой одинаких с рамами	50	За работу	12	50
В окна переплетов под…ных сосновых с рамами	40	По 50 коп	20	
Замков железных	20	По 50 коп	10	
Щеколд железных с конками пар	30	По 15 коп	4	50
К воротам и сараем петел болших с круками пар	4	По 50 коп	2	
Петель к форткам, конушням и ледникам пар	10	По 25 коп	2	50
Петель к дверям лапчатых пар	50	По 15 коп	7	50
Бревен на стропила накатные потолки 2 ½ и 3 сажен	500	По 15	75	
Досок на полы 2 ½ и 3 сажень в 1 вершок	300	По 10 коп	30	
Брусков на решетины 2 ½ саженных	250	По 5	12	50
Гвоздей к полам и решетинам	6000	По 2 руб	12	
Досок на двери и окна 2 ½ сажен в 1, 1 ½, 2 и 2 ½ дюйма	250	По 10 коп	25	
Белил пудов	1	По 3 руб	3	
Масла ведр	2	По 1 руб 50 коп	3	
Столбов на огорожу 5 аршин	25	По 20	5	
Досок на огорожу 2 ½ сажень	200	По 7 коп	14	
Каменщикам за роботу			300	
Штокаторам			100	
Плотникам			150	
столярам			50	
печникам			25	
На два дома в одном корпусе			2170 руб	

На подленном подписался тако: архи. Андрей Квасов

Дмитрий Карпека

Посилання

1. Вечерський В.В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. – К.: НДІТІАМ–Головкиївархітектура, 2002. – 593 с.
2. Новаківська Н.П. Педагогічна діяльність архітектора Андрія Квасова на Україні / Н.П. Новаківська // Питання історії архітектури та будівельної техніки України. – К: Державне видавництво літератури з будівництва і архітектури УРСР, 1959. – 303 с.
3. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн. 7. – Чернигов: Типография Г.Л. Шапиры, 1873. – 455 с.
4. Пуцко В.В. Маловідома споруда А. Квасова в Україні / В.В. Пуцко // Архітектурна спадщина України. – Т. 3. – Ч. 1. – К.: Видавництво «Українознавство», 1996. – 270 с.
5. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К.: Українська радянська енциклопедія імені М.П. Бажана, 1990. – 1006 с.

Юрченко С.Б. Несколько документов о деятельности Андрея Квасова в Глухове

В статье идёт речь о нововыявленном чертеже Андрея Квасова.

Ключевые слова: *архитектура Гетманщины, Андрей Квасов, украинское барокко.*

Yurchenko S.B. A few documents are about activity of Andrii Kvasov in Hlukhiv

To the article speech goes about the draft of Andrii Kvasov.

Key words: *architecture of Hetmanat, Andrii Kvasov, Ukrainian baroque*

17.03.2015 р.

УДК 94(477):726:2-523.4

Ю.О. Коваленко

НОВІ ВІДКРИТТЯ У МИКОЛАЇВСЬКІЙ ЦЕРКВІ М. ГЛУХОВА

У статті стисло викладена історія створення та існування визначної сакральної споруди Гетьманщини – Святомиколаївського храму у місті Глухові. Наводяться результати останніх досліджень, зроблених під час реставраційних робіт, що проводилися і ще тривають.

Ключові слова: *сакральна архітектура, елекція, анафема, поліхромні кахлі.*

Темі вивчення пам'яток сакральної архітектури Лівобережної України XVII–XVIII ст. присвячені десятки досліджень визначних вітчизняних та зарубіжних учених. Її актуальність полягає у тому, що за останні десятиліття реставраторами та науковцями було здійснено ряд науково-дослідних та проектно-реставраційних робіт на багатьох пам'ятках сакральної архітектури доби Гетьманщини, в ході яких виявлена велика кількість невідомих раніше фактів та архітектурних особливостей досліджуваних об'єктів, з'явилися нові докази та обґрунтування щодо атрибуції деяких пам'яток. Одними з перших авторів, хто ввів до наукового обігу матеріали по вивченню маловідомих архітектурних споруд Лівобережжя, були С. Таранушенко, М. Цапенко, Г.Н. Логвин. Ці дослідження продовжили та значно збагатили В. Вечерський, В. Пуцко, С. Юрченко.

Дана робота відкриває нові сторінки у вивченні історії визначної сакральної споруди Гетьманщини, збудованої у Глухові за часів гетьманування Івана Мазепи – церкви святого Миколая.

Миколаївській церкві, яка знаходиться у центральній частині сучасного м. Глухова на старовинному Радному майдані, присвячено ряд публікацій у науковій та популярній літературі. Чи не найпершим автором, хто вдався до опису Миколаївської церкви, був архієпископ Чернігівський і Ніжинський Філарет (в миру Д.Г. Гумілевський), відомий історик і богослов XIX ст. У своїй праці «Историко-статистическое описание Черниговской епархии» він подає не тільки стислий опис самого храму, а й перераховує святі реліквії, подаровані храму українськими гетьманами [1, 280]. Пізніше М.П. Цапенко [2, 137–138], В.В. Вечерський, В.Г. Пуцко [3, 249–262] присвятили свої роботи вивченню історико-архітектурної спадщини, пов'язаної зі Святомиколаївським храмом м. Глухова.

Точна дата побудови першої споруди Миколаївської церкви у м. Глухові невідома. Але вже у 1683 р. храм існував, оскільки саме цього року в універсалі гетьмана Івана Самойловича згадується священик Святомиколаївської церкви Максим Софонович [4, 92]. У 1684 р. гетьманом Самойловичем церкві було подаровано Євангеліє у срібній оправі [1, 280]. Первісно вона була дерев'яною, але опису її зовнішнього вигляду ми не маємо. Ймовірно вона була знищена пожежею, що охопила глухівський замок 1685 року [4, 353]. За контрактом, укладеним вищезгаданим священиком Максимом Софоновичем із майстром Матвієм Єфимовим, на місці старої дерев'яної церкви у 1693–1695 рр. була збудована нова, мурована. Замовником виступав глухівський сотник Василь Федорович Ялоцький (1678–1696 рр.) [5, 353]. При цьому, як доводить В. Вечерський, автор ряду фундаментальних праць з історії української архітектури, Миколаївська церква у Глухові – єдина з багатьох церков, збудованих М. Єфимовим, що збереглась до нашого часу [5, 355]. Її освятив святитель Димитрій Ростовський (Туптало), який на той час був ігуменом Глухівського Петропавлівського монастиря [6, 63].

Спочатку храм був тридільний, триверхий, без мурованої дзвіниці. На плані Глухова 1750 р. він позначений як «Церковь каменная Николая Чудотворца и к ней принадлежащая калаколня деревянная». Хоча Миколаївська була не єдиною

мурованою церквою у місті, все ж місце, де вона знаходилась, – центральний Радний майдан – зумовило у подальшому її значимість як головного соборного храму Глухова, а пізніше – і Гетьманщини [7, 214].

У зв'язку з подіями Північної війни першої половини XVIII ст. після знищення військами О. Меншикова Батурина – резиденції І. Мазепи – Глухів стає резиденцією нового гетьмана, Івана Скоропадського. Елекція (обрання на гетьманство) І. Скоропадського відбулась 17 листопада (за новим стилем) 1708 р. на головному Радному майдані міста. 20 листопада, одночасно у двох церквах (московському Успенському соборі та глухівській Миколаївській церкві), проходила церемонія церковного прокляття – анафеми гетьмана Івана Мазепи [7, 218]. У соборній Миколаївській церкві у присутності самого царя Петра І, урядників та великої кількості народу, зігнаного для споглядання, як пише автор «Історії Русів», «явища страшного, до того ще в Малоросії небувалого», духовенство, вдягнене у чорний одяг, тримало в руках свічки чорного кольору. З «личини» Мазепи було зірвано «всю кавалерію», тобто орденські відзнаки, й зі словами «Анафема!» головуючий єпископ ударив ляльку у груди жезлом, а потім кинув опудало до рук катові, який волочив його вулицями міста й повісив на шибениці [8, 42].

Елекція наступного гетьмана – Данила Апостола – також проходила безпосередньо під стінами та у Миколаївській церкві. Відбувалася ця подія на свято Покрови 1727 року. «А того гетьмана вибрання відправлялась церемонія таким порядком. Сентеврія 31 дня перед святом Покрови пресвятої Богородиці, в день суботній, відправлений від пана міністра Наумова офіцер з котлами і з двома сурмачами рано оголошувати указ, щоб весь народ 1 октоврія рано, як сигнал з трьох гармат учиниться, збирався в місто на елекцію гетьманську. Офіцер з оголошенням того указу їздив по всьому місту Глухову, по фільварках і по полках Козацьких, у полі стоячих, б'ючи на котлах і на сурмах віват виграваючи. І того ж дня надвечір велено всіх полків полковим осавулам зібратися в місті для прийому місць, які від церкви Святого Миколи всім полкам, де якому стояти, розміряні і кілочками означені. А на свято Покрови пресвятої Богородиці і октоврія 1, як став світ, дано сигнал з міста пострілом з трьох штук армат. І стали всі полки в чотири лави зі зброєю і пішо на вказаних місцях від церкви святого Миколи колом, повз церкву ринкову Святого Пророка Іллі. А в тому полі від західних церковних микільських дверей стояв полк гарнізонний Глухівський солдатський, а від нього шеренгою стояли полки козацькі, а, замикаючи коло, від олтарної стіни стояв полк Миргородський. А при дверях церковних північних стояли архієреї, архімандрити та інші духовні. І всередині того

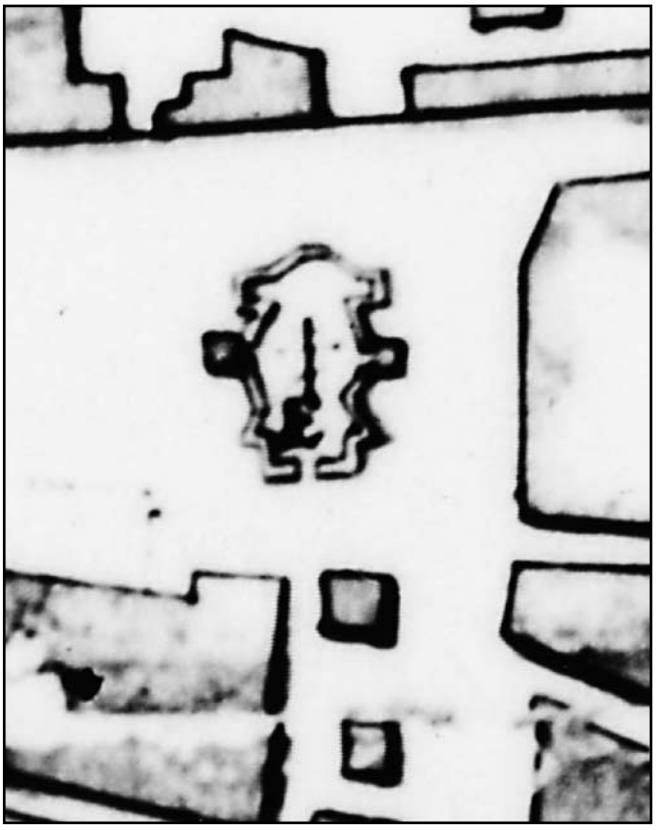

Рис. 1. Миколаївська церква на плані Глухова 1746 року

ж кола, ближче до північних церковних дверей, поставлено стіл, сукном червоним накритий, і побіч нього спеціально зроблені східці дерев'яні. І побіля того столу оподаль поставлено кількох з оружжям солдат, для того щоб до столу народ не тиснувся… І так новообраний гетьман Данило Апостол (вступивши на той же стіл, на якому читана монарша грамота, і вотум через пана міністра питано) дякував усьому війську, на всі сторони кланяючися, і пішов у церкву святого Миколи на службу Божу і всі за ним, на елекції що були присутні, старшини, перші особи духовні і світські» [9, 220–221]. У 1734 р., після смерті гетьмана, його відспівували також у Миколаївській церкві [1, 280].

Храм був свідком й урочистого приїзду та посвячення на гетьманство останнього гетьмана України – графа Кирила Григоровича Розумовського. Формально проголошений гетьманом ще 22 лютого 1750 р., він прибув до Глухова на початку липня 1751 р., щоб за старою традицією отримати символи влади саме у гетьманській столиці. Відразу ж після зустрічі гетьмана, вся процесія попрямувала до Миколаївської церкви, навколо якої при параді стояв Глухівський полк. Урочисту церемонію було призначено на 13 липня. Після видовищної ходи новообраного гетьмана зі всім своїм почтом у супроводі старшин, запорозьких козаків, під звуки оркестру та гарматну й рушничну стрілянину, всі зайшли у Миколаївську церкву. Сюди ж було внесено й покладено на стіл, укритий персидським

Рис. 2. План Глухова 1750 р.

килимом, гетьманські клейноди: праворуч – булаву, ліворуч – печатку, а посередині – жалувану грамоту [8, 110–122].

За час існування церква св. Миколая зазнала різного роду перебудов, та все ж таки в загальних рисах зберегла свій автентичний вигляд, який мала ще наприкінці XVII ст. Протягом XVIII ст. вона кілька разів змінювала своє архітектурне обличчя. Так на плані Глухова 1746 р. видно ряд прибудов як з північного, так і з південного боку храму (Рис. 1), але на плані 1750 р. цих прибудов вже не спостерігаємо (Рис. 2). Можливо останній є більш схематичним і не відображає в деталях всі особливості будівлі, але не виключено, що внаслідок великої пожежі 1748 р., яка знищила всю центральну забудову міста, церква втратила прибудови, позначені на плані 1746 р. Архівні документи підтверджують той факт, що храм, хоча й вцілів серед небагатьох споруд міста, все ж таки неабияк постраждав: «…мая 23 во время случившагося пожара св. Николая церковь каменная, как и протчие внутри города обретаючиеся все до единой и заградская Преображенская, сгорела…» [1, 280]. Після 1748 р. храм у черговий раз реконструювали, а іконостас, знищений у пожежі, відновили [5, 354].

Остання жахлива пожежа, яка у 1784 р. знищила майже весь Глухів, значно пошкодила навіть кам'яні церкви, у тому числі і Миколаївську: «Всредине города обнесеннаго земляным валом церквей приходских 4 в которых осталось только то что было каменное, а протчее из дерева зделанное без остатка сгорело» [10, арк. 14]. Після цієї пожежі багато визначних глухівських архітектурних споруд більше вже ніколи не відбудовувались. Миколаївській церкві у цьому відношенні пощастило. Її відремонтували, улаштували новий іконостас. У 1811 р. до храму прибудували північний та південний притвори [5, 353]. Стіни храму розписали олійними фарбами з зображеннями святих. У куполі читався напис: «Звезда бо от звезды разнствует в славе; такожде и воскресение мертвых» [1, 280].

Остання реконструкція іконостаса відбулась у 1864 році. Збереглось його фото, зроблене на початку XX ст. (Рис. 3). Кілька ікон в іконостасі були написані італійцем Паоло Нерушеллі, який оселився у Глухові, й, навіть, став називатися на український манер Павлом Нерушем. Саме так він підписувався під своїми художніми творами. Роботи П. Нерушеллі, на думку відомого мистецтвознавця В.Г. Пуцка, ще й зараз можуть знаходитись у приватних

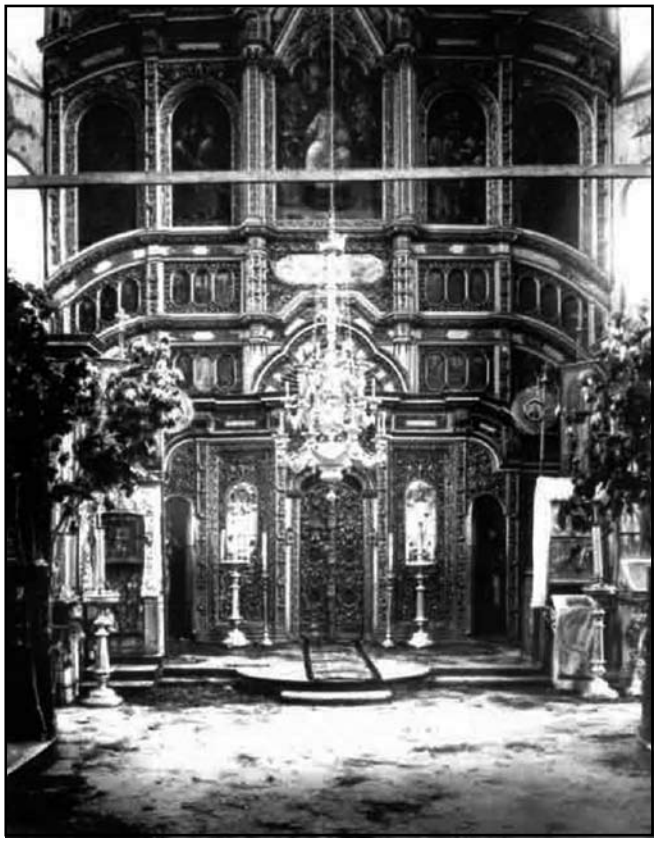

Рис. 3. Іконостас Миколаївської церкви після реконструкції 1864 р. (Світлина поч. XX ст.)

оселях глухівчан [11, 113]. Він же, вивчивши опис церковного майна 1854 року, зробив висновок про улаштування опалення храму у 1870 р. [11, 108], що у часі збігається з будівництвом західного притвору з дзвіницею за проектом місцевого архітектора А. Гросса коштом С.А. Терещенка [5, 353].

Після закриття храму у 1930 р. все церковне начиння вивезли, іконостас знищили, перетворивши сакральну споруду на складське приміщення. Не збереглись і розписи в інтер'єрах. У 1976 р. інститутом«Укрпроектреставрація»буврозроблений реставраційний проект, котрий втілювався в життя протягом тривалого часу. Реставраційні роботи були завершені у 1992 р. вже після того, як роком раніше храм передали релігійній громаді [5, 354].

У 2003 р. автор статті провів огляд підвальної частини храму, що знаходиться під бабинцем. Тоді ж було з'ясовано, що з підвалу, де влаштовано опалювальну піч, йде спеціальний вентиляційний хід, який тягнеться попід дерев'яною підлогою через всю церкву аж до вівтаря. Вірогідно піч і вентиляційний хід для руху теплого повітря були влаштовані одночасно з будівництвом дзвіниці у XIX ст.

Крім цього, у підвальній частині храму був виявлений склеп із залишками поховання. Глибина до верхньої частини склепу від сучасної поверхні становить приблизно 2–2,5 м. Вхід до місця, де виявлено склеп, знаходиться у східному куті підвалу. Він являє собою своєрідний дверний

Рис. 4. Реконструкція жіночого вбрання, виявленого у похованні у Миколаївській церкві

отвір у формі напіварки. У період, коли храм використовувався як складське приміщення, східна цегляна стіна склепу була проламана, але слідів грабунку не відмічено. Скоріше за все сюди навідались дітлахи, і, не виявивши зверху ніяких речей, покинули об'єкт своєї уваги. Небіжчик був похований у дерев'яній труні. Залишки тліну дають змогу установити, що домовина зроблена із соснових дощок, та, за допомогою дрібних цвяшків з мідними голівками, оббита атласом й вузенькими стрічками, декорованими металізованою ниткою (т. з. «позументом»), ззовні та атласом зсередини. З часом тканина набула коричневого кольору. У небіжчика частково збереглись кістки черепа, ключиць, лопаток, фрагментарно – плечові та кістки передпліччя. За визначенням судмедексперта

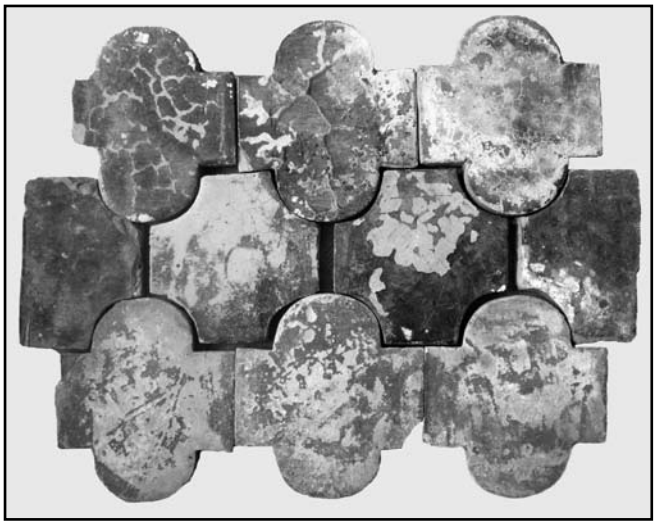

Рис. 5. Керамічні плитки, вкриті різнокольоровою поливою з вівтаря Миколаївської церкви

Рис. 6. Вигляд верхньої частини кіоту зі східного фасаду Миколаївської церкви до розчистки його від нашарувань олійної фарби

А.І. Чайки, кістяк міг належати жінці віком до 40 років. Під залишками зотлілих дощок та будівельним сміттям були виявлені рештки жіночої сукні (Рис. 4). Як сама тканина, так і елементи одягу є зразками дорогого імпорту, що може свідчити про поховання представниці заможної української шляхти. Поряд знаходилось ще одне поховання, без склепу, у дерев'яній труні. Воно було зруйноване при перебудові Миколаївської церкви у XIX ст. Збереглися тільки гомілкові кістки та фрагменти шкіряних жіночих чобітків. Глибина поховання від сучасної поверхні складала близько 3 м [12, 27–29]. Як відомо зі щоденника Якова Марковича, у Миколаївській церкві була похована донька гетьманші Анастасії Марківни Скоропадської від першого шлюбу з генеральним бунчужним Костянтином Голубом – Євдокія Костянтинівна – удова генерального судді Івана Чарниша. Вона померла 3 червня 1743 р. Згідно зі щоденником Я. Марковича, «для обою гроба ея купили тут атласу чернаго и позаменту серебреннаго…» [13, 192], що цілком відповідає матерії з домовини, виявленої у склепі під Миколаївською церквою. Не виключено, що ми маємо справу з похованням Євдокії Костянтинівни Чарниш (Голуб) (до 1700 – 1743 рр.).

Восени 2009 р. робітниками, що проводили поточний ремонт церкви, у її вівтарній частині були виявлені керамічні плитки, покриті різнокольоровою поливою (Рис. 5). Оскільки всі плитки будівельники винесли на подвір'я, наразі неможливо установити, яким чином вони розміщувались у вівтарі. За свідченням самих робітників, плитки знаходились під двома настилами дерев'яної підлоги, що, безперечно, вказує на їх давній вік. Також з'ясовано, що вони були знайдені у кількох місцях вівтарної частини храму, у тому числі й під стінами, де їх підігнали одна до одної. Отже можна зробити попередній висновок, що ці керамічні плитки устеляли підлогу вівтаря кінця XVII ст.

Традиція покриття підлоги полив'яними керамічними плитками сягає часів Візантійської імперії. Пізніше, після прийняття християнства, підлога перших давньоруських храмів за аналогією була декорована такими ж плитками [13, 47]. До речі, у Глухові в минулі роки автором статті було знайдено кілька полив'яних плиток XII–XIII ст., які можуть свідчити про можливість існування в місті християнських храмів часів Київської Русі. Згодом керамічна підлога у багатьох храмах була замінена дерев'яною.

Плитки, подібні до глухівських, були виявлені під час археологічних досліджень Іллінської церкви у Чернігові. Збудована ще у давньоруський час, вона у XVII ст. була повністю перебудована. Керамічні плитки з вівтаря Миколаївської церкви за технологією виготовлення подібні до плиток чернігівського храму, але відрізняються за конфігурацією. Вони зроблені з однорідного керамічного тіста від світло-коричневого до теракотового відтінків, мають розмір (з незначним коливанням) 20 х 20 х 3 см, у переважній більшості вкриті кольоровою поливою коричневого та зеленого кольорів. І якість їх виготовлення, і якість покриття бажають бути кращими. Оскільки розміри двох однакових плиток коливаються у межах 1,5–2 см, їх важко підігнати одна до одної. Відсутність слідів будівельного розчину на зворотному боці вказує на застосування звичайної підстилки з глини (її залишки є на плитках) при викладенні підлоги. Плитки можна розділити на два типи – хрестоподібні та фігурні. Перші вкриті зеленою поливою, другі – коричневою. Крім хрестоподібних та фігурних знайдено кілька розбитих плиток прямокутної форми, схожих на давньоруську цеглу-плінфу. Їх точні розміри установити неможливо, оскільки не всі фрагменти збереглися.

Більшість плиток мають тріщини та чорні плями від перепалу, що може свідчити про наслідки однієї з пожеж XVIII ст. Підтвердженням тому слугує і

Рис. 7. Елементи кіоту, вкриті поліхромною поливою після розчистки

той факт, що під шаром піску потужністю 25–30 см, яким засипано всю вівтарну частину під дерев'яною підлогою, знаходиться потужний шар деревного вугілля. Після відбудови храму керамічна підлога, вірогідно, опинилася під дерев'яним настилом.

Знахідка автентичної підлоги у вівтарі Миколаївської церкви відкриває дослідникам нові, досі невідомі факти в історії її будівництва. Не виключено, що такою плиткою у XVII ст. могла бути вистелена підлога й інших частин храму.

Дослідження 2013 року дали змогу з'ясувати, що денна поверхня первісного кам'яного храму знаходиться на глибині 1,2 м. При детальному вивченні культурних нашарувань у шурфі, закладеному біля північної стіни, прослідковано два прошарки деревного вугілля. Перший залягає на глибині 1 м і, вірогідно, є наслідком пожежі 1748 року; над ним – потужний шар будівельного сміття, що містить биту цеглу та вапняний розчин (підтвердження відбудови храму після пожежі). Другий прошарок знаходиться на глибині близько 0,6 м і є свідченням пожежі 1784 р. Над ним також зафіксовано шар будівельного сміття з великою кількістю вапняного розчину.

Найбільшою несподіванкою у дослідженнях храму 2013 р. стало з'ясування часу улаштування ніші на східному фасаді, в якій зараз знаходиться ікона Божої Матері «Троєручиці». По периметру ніша оздоблена фігурною ліпниною, утворюючи своєрідний кіот, котрий довгий час фарбувався синьою олійною фарбою (Рис. 6). Вважалося, що кіот був зроблений з дерева або цементу під час пізніших перетворень та реконструкцій храму. При проведенні реставрації фасадів у 2013 р. були зняті тиньківка у ніші й багаторічні нашарування олійної фарби з фігурної ліпнини. Тоді ж і виявилося, що кіот конструктивно пов'язаний з цегляною кладкою при побудові кам'яної Миколаївської церкви наприкінці XVII ст., а його елементи покриті поліхромною поливою (Рис. 7). Подібні

Рис. 8. Колона та полив'яне обрамлення кіоту

прийоми були характерними для декорування як культових, так і громадських споруд Гетьманщини кінця XVII ст. [15, 227]. Особливої популярності на Лівобережжі у цей період набули рельєфні ікони, які розміщували на фасадах храмів як у обрамленні керамічних кіотів, так і без них. Як зазначає дослідниця церковно-обрядової кераміки України А. Колупаєва, виникненню такого явища сприяв високий розвиток мурованої архітектури, гончарства та вплив західного ренесансно-барокового стилю на традиційне українське мистецтво [16, 477].

Ніша обабіч акцентована колонами, які мають особливості, притаманні як коринфському, так і композитному ордерам, але у дещо спрощеному вигляді (Рис. 8). Вірогідно, що майстер під впливом різних архітектурних стилів зробив свій витвір у вигляді симбіозу національних та західноєвропейських традицій. Оскільки більшість храмів того періоду знищено, виявлення автентичних зразків декору є великою рідкістю [16, 477].

Повертаючись до поліхромної поливи, якою вкриті елементи кіоту на східному фасаді Миколаївської церкви, слід згадати про поліхромні кахлі, що використовувались у зовнішньому оздобленні палацу І. Мазепи у передмісті Батурина Гончарівці, виявлені під час робіт українсько-канадської експедиції під керівництвом В. Мезенцева, В. Коваленка, Ю. Ситого та В. Скорохода [17, 155–161]. У Глухові по пров. Поштовому, під час реконструкції будинку

монастирського постоялого двору, також були знайдені фрагменти поліхромних кахлів [18, 52]. Як відомо з писемних джерел, на тому місці знаходились «палати полковника Миклашевського», що вражали своєю вишуканістю [19, 9]. Як палац І. Мазепи на Гончарівці, так і палати М. Миклашевського були збудовані у кінці XVII ст. Порівнюючи кахлі та ліпнину кіоту, можна бачити подібність кольорової гами поливи, використаної у їх розписі. Здебільшого полива має жовтий, синій, бірюзовий та коричневий кольори. З великою долею вірогідності можна говорити про те, що кіот на східному фасаді Миколаївської церкви – унікальний збережений зразок українського кахлярства кінця XVII ст. Не виключено, що у кіоті могла знаходитися поліхромна кахляна ікона, яка, на жаль, не збереглася.

Миколаївська церква у місті Глухові є рідкісним зразком храмового будівництва доби гетьманування Івана Мазепи. Унікальність її полягає ще й у тому, що вона протягом кількох століть, переживши кілька пожеж, реконструкцій, запустіння та відбудову, практично зберегла свій автентичний вигляд.

Посилання

1. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 7. Стародубский, Мглинский, Новозыбковский, Глуховский и Нежинский уезды. – Чернигов, 1873. – 436 с.
2. Цапенко М.П. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков. – М., 1967. – 236 с.
3. Пуцко В.Г. Николаевская церковь в Глухове (1693–1695) // Филевские чтения. Вып. X. – М., 2003. – С. 249–262.
4. Пуцко В.Г. Церковна топографія Глухова XVII–XVIII ст. // Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. – К.: Глухів, 2009. – Вип. 2. — С. 90–96.
5. Вечерський В.В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація. – К., 2005. – 586 с.
6. Пуцко В.Г. Память былого. Об одной утраченной церковно-исторической традиции // Глухів і округа. – Глухів, 2008. – Вип. 1. – С. 63–75.
7. Вечерський В.В. Гетьманські столиці України. – К., 2008. – 320 с.
8. Деркач А.Л. Глухів – гетьманська столиця. – К., 2000. – 176 с.
9. Апанович О. Ще одне джерело з історії України XVIII сторіччя. Чернігівський літопис. Неопубліковані сторінки // Наука і культура: щорічник. – К., 1989. – Вип. 23. – С. 213–231.
10. Державний архів Чернігівської області, ф. 54, оп. 1, спр. 3251, арк. 14.
11. Пуцко В.Г. З інвентаря Глухівської церкви середини XIX ст. // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини. – Глухів, 2005. – С. 185–187.
12. Коваленко Ю.О. Поховання XVII ст. під Миколаївською церквою у м. Глухові // Збереження історико-культурних надбань Глухівщини. – Глухів, 2003. – С. 27–29.
13. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. Ч. II. Изд. Александра Марковича. – М., 1859. – 242 с.
14. Раппопорт П.А. Строительное производство Древней Руси. – СПб., 1994. – 159 с.
15. Мезенцев В.І. Західні, українські та російські прийоми в архітектурі й декорі палацу І. Мазепи в Батурині // Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. – К.–Глухів, 2013. – Вип. 6. – С. 220–234.
16. Колупаєва А. До історії церковно-обрядової кераміки в Україні (XI – поч. XXI ст.) // Народознавчі зошити. – Львів, 2012. – № 3(105). – С. 469–496.
17. Мезенцев В.І. Декор палаців І. Мазепи в Батурині за матеріалами розкопок 2009 р. // Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. – К.–Глухів, 2010. – Вип. 3. – С. 151–163.
18. Коваленко Ю.О. Археологія м. Глухова доби українського козацтва XVII–XVIII ст. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2008. – Вип. 17 – С. 49–55.
19. Путешествие в святую землю московского священника Иоанна Лукьянова (1710–1711). – М., 1862. – 104 с.

Коваленко Ю.А. Новые открытия в Николаевской церкви г. Глухова

В статье кратко изложена история создания и существования выдающегося сакрального сооружения Гетманщины – Свято-николаевского храма в городе Глухове. Приводятся результаты последних исследований, сделанных во время реставрационных работ, проводившихся ранее и продолжающихся ныне.

***Ключевые слова**: сакральная архитектура, элекция, анафема, полихромные изразцы.*

Kovalenko Yu. O. New discoveries at St Nicholas Church of Hlukhiv

The article briefly describes the history of creation and existence of an outstanding sacral building of Hetmanate - St Nicholas church in the city Hlukhiv. Results of the last researches made during the restoration works which were carried out earlier and proceeding nowadays are given.

***Key words:** sacral architecture, elektion, anathema, polychrome tiles.*

06.04.2015 р.

УДК 94(477):728.83 «189/190»

Н.М. Товстоляк

ІНТЕР'ЄРИ САДИБИ КАЧАНІВКА КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

Статтю присвячено вивченню палацових інтер'єрів садиби Качанівка кінця XIX – початку XX ст., що належала відомому українському підприємцю та меценату П.І. Харитоненку. За допомогою інвентарних книг проаналізовано оздоблення залів та житлових кімнат палацу, художні смаки власника та його родини.

***Ключові слова:** палацові інтер'єри, садиба Качанівка, Харитоненко, К.Шольц.*

Садиба Качанівка, розташована у Чернігівської області України, з квітня 1897 до лютого 1918 р. належала родині відомого українського підприємця у галузі цукрової промисловості, мецената та громадського діяча Павла Івановича Харитоненка (1853–1914). Харитоненки були власниками численних маєтків на території Харківської та Чернігівської губерній, але до нашого часу в задовільному стані збереглася лише садиба Качанівка. З 1982 р. після організації на території садиби Державного історико-культурного музею-

заповідника «Качанівка» проводилися наукові дослідження історії садиби та самого палацу, значно зріс інтерес до інтер'єрів у зв'язку із підготовкою до проведення реставраційних робіт, але інтер'єри залишилися недостатньо вивченими, не вціліла документація, що була розроблена у 90-ті роки XX ст.

До нашого часу інтер'єри качанівського палацу збереглися в задовільному стані, але перебудовами радянського періоду були частково знищені елементи декору і розписи плафонів, зникли меблі, начиння кімнат та залів тощо. Враховуючи те, що нині садиба Качанівка є національним історико-культурним заповідником, наукове вивчення інтер'єрів палацу є особливо актуальним і становить інтерес для реставраційних робіт та туристичного обслуговування відвідувачів. Також це питання є важливим з точки зору вивчення історії українських дворян-підприємців, історико-культурних процесів, що тривали у кінці XIX – на початку XX ст.

Мета статті – охарактеризувати інтер'єри садиби Качанівка кінця XIX – початку XX ст. Задля досягнення мети автор ставить перед собою завдання проаналізувати парадні та житлові приміщення, декоративне оздоблення палацу на основі інвентарів садиби, документів про життя П.І. Харитоненка та його родини, фото сучасних інтер'єрів.

Поки ще не знайдено фото інтер'єрів палацу кінця XIX – початку XX ст., проте у Ніжинському відділі збереження документів Державного архіву Чернігівської області збереглися інвентарні книги садиби того періоду, які фіксують все, що було в кімнатах, залах, службових приміщеннях. Сам палац в інвентарних книгах має назву «качанівський дім», у сучасних публікаціях його називають «качанівським палацем». Наукових досліджень, присвячених суто інтер'єрам качанівського палацу, не виявлено. Основні джерела інформації можна розділити на кілька груп: 1) книги інвентарів Парафіївського маєтку комерції радника П.І. Харитоненка за 1897 [1], 1899 [2], 1900 [3], 1903 [4], 1904 [5], 1905 [6] рр. у Ніжинському відділі збереження документів Державного архіву Чернігівської області; 2) документи ф. 235 – Головна контора цукрових заводів та маєтків поміщика та заводчика П.І. Харитоненка м. Суми Харьківської губернії; ф. 32 – Парафіївський маєток поміщика та заводчика П. І. Харитоненка с. Парафіївка Чернігівської губернії у Державному архіві Сумської області [8; 9; 10]; 3) спогади та листи художників М.В. Нестерова [12; 13], К.П. Петрова-Водкіна [14], скульптора С.Т. Коненкова [11]; 4) література про життя та діяльність П.І. Харитоненка [15]. Усі дати подано за старим стилем.

Парафіївський маєток, до якого входила садиба Качанівка, був придбаний П.І. Харитоненком наприкінці квітня 1897 р. Купчі документи датовані 29 квітня, а двома тижнями раніше, 13 квітня, Павло Іванович за свої заслуги у галузі вітчизняної промисловості та торгівлі отримав звання комерції радника. Він на той час вже був відомою та багатою людиною, заслуги якого перед державою були відзначені срібною та золотою медалями «За старанність» (1876, 1879 рр.), орденами Св. Станіслава 3 ст. (1883 р.), Св. Анни 3 ст. (1886 р.), Св. Станіслава 2 ст. (1889 р.), Св. Анни 2 ст. (1892 р.), Св. Володимира 4 ст. (1895 р.), Св. Володимира 3 ст. (1898 р.), срібною медаллю в пам'ять царствування імператора Олександра III та коронування імператора Миколи II [10, арк. 2–2 зв.]. Харитоненко був почесним членом імператорських товариств, численних благодійних організацій та установ, членом Англійського клуба у Москві.

На той час вже готувалися документи для надання П.І. Харитоненку, його дружині Вірі Андріївні (народилася 29 жовтня 1859 р.), сину Івану Павловичу (народився 12 листопада 1893 р.), дочкам Олені Павлівні (народилася 3 березня 1879 р.) та Наталії Павлівні (народилася 13 жовтня 1880 р.) спадкового російського дворянства. Це сталося у квітні 1899 р. Такий швидкий зріст кар'єри підприємця та благодійника був результатом багаторічної самовідданої праці Павла Івановича та його батька, Івана Герасимовича, на свою користь та благо суспільства. Великі статки та становище у суспільстві, глибокий інтерес до культури та мистецтва дозволили нащадку казенного селянина створити навколо себе культурне середовище, що відповідало найбільш вибагливим вимогам тогочасного життя.

Свої маєтки, серед яких була широко відома Качанівка, Павло Іванович облаштовував за останніми здобутками техніки, розкішшю, для оформлення архітектурних споруд та їх інтер'єрів запрошував талановитих архітекторів, художників, скульпторів, декораторів, серед яких було багато талановитих молодих митців. Наприкінці XIX – на початку XX ст. Харитоненки вклали великі гроші в будівництво родинної резиденції на Софійській набережній в Москві, в садибі Наталіївка в Харківської губернії та інших. Так, лише на ремонти та будівництво в харківських маєтках П.І. Харитоненка у 1901–1902 рр. було заплановано 84300 руб. [9, арк. 14–зв.]. Середній обсяг накладних витрат лише по Паріфіївському маєтку за 1898–1912 рр. складав 173887 руб. – 12 % від суми всіх накладних витрат по 10 садибам П.І. Харитоненка [8, арк. 19 зв.].

Основний обсяг реконструкції садиби Качанівка припадає на 1897–1900 рр. Роботами в маєтку керував відомий архітектор Карл Густавич Шольц (1837–1907). Задля успішного їх виконання у правому флігелі палацового комплексу було влаштовано апартаменти архітектора та його робочий кабінет,

кімнати для роботи його помічників. Карл Густавич, німець за походженням, розпочав свою архітектурну практику наприкінці 60-х рр. XIX ст. разом з Іполитом Монігетті в маєтку князя Баратинського в Курській губернії. Розповідають, що там К. Шольц відкрив власну фабрику токарних та дерев'яних виробів для об'єктів, над якими працював, у тому числі виробляв елементи декору, меблі, вікна та двері. У Качанівці за дорученням власника архітектор К. Шольц капітально перебудував палац у традиціях неокласицизму, зокрема побудував більший за старий у діаметрі купол, бокові флігелі замість двоповерхових – одноповерхові, замінив внутрішнє та зовнішнє тинькування, дверні та віконні блоки, систему опалення, підлогу (паркет та метлаську плитку), до житлових кімнат першого і другого поверхів провів гарячу та холодну воду, каналізацію, зробив електроосвітлення й телефонізацію кімнат тощо. П.І. Харитоненко виплачував архітектору за добросовісну роботу значні гонорари (лише у 1903 р. він отримав 112259 руб.) [4, арк. 32].

Особливістю організації інтер'єрів качанівського палацу було те, що на першому та другому поверхах не було розподілу на парадну та господарську зони. К. Шольц зберіг стару систему розташування приміщень, але врахував, що для нових власників необхідно оформити окремі житлові зони відповідно до їх віку, смаків, способу життя (для П.І. Харитоненка з дружиною та маленьким сином, подружжя Олівів, подружжя Стенбоків).

З весни 1897 р. у садибі розпочалися капітальні роботи. Було завезено 4 локомобілі [1, арк. 49–зв.], будівельні матеріали [7, арк. 9–11], викопано колодязь, проведено телефонну лінію, зроблено необхідний ремонт початкового училища та господарських споруд, але речі попереднього власника В.В. Тарновського остаточно вивезли у вересні. Інвентарі садиби донесли до нас імена людей, що поставляли матеріали та виконували роботи у 1898–1900 рр.: Політов – поставки бемського скла; Кутирін – мармурові каміни, штучний мармур; Шмідт – меблі та драпірувальні роботи; Поль та брати Ігнатьєви – баляси, поручі, решітки, Мольденгауер – дзеркала, глазурована цегла для камінів; Кос і Дюр – метласька плитка [3, арк. 32–зв.], брати Красавіни – труби; Дорожкін – водогін; Грищенко та Овсянников – пічники [2, арк. 48–49]; Устьяновський та Бернацький – абісінський колодязь, Сан-Галлі – раковини, очаги, вироби з чавуну, Лапін – скульптурні роботи; Жирнов – паркет [2, арк. 45–49; 4, арк. 34–зв.] та багато інших.

Роботи з оформлення інтер'єрів качанівського палацу розпочалися у 1898 р. Серед майстрів були вже відомі фахівці. Над розписами стель працював популярний московський художник-оформлювач Август Августович Томашко, автор численних інтер'єрів у домах багатих московських купців, за що його прозвали «кімнатним декоратором». Для своєчасного виконання замовлень він наймав талановитих молодих художників та нещадно їх експлуатував, виплачуючи мізерні гроші. Про це згадував художник М.В. Нестеров, який й сам так працював у А. Томашка у зимовий період 1885–1886 рр., а також восени 1888 р. [12, 83–84]. У садибі Качанівка художник А.А. Томашко працював із помічниками, але роботу свою виконував відповідально, до того ж П.І. Харитоненко надав йому вигідне замовлення для свого дому на Софійській набережній у Москві, виплачуючи солідні гонорари.

Архітектором К. Шольцем, художниками, скульпторами та майстрами використовувались старі та нові прийоми оформлення при оздобленні інтер'єрів качанівського палацу. У цілому їх можна визначити як інтер'єри резиденції багатих дворян-підприємців кінця XIX – початку XX ст. У них мала місце стильова різнорідність, оскільки власники замовляли їх фахівцям, включаючи розташування меблів, предметів художньо-побутового оздоблення. Характерною рисою того періоду була надмірна насиченість приміщень меблями та предметами кімнатного декору. К. Шольцу необхідно було поєднати нові модні меблеві гарнітури, дзеркала, предмети декоративно-прикладного призначення з колекціями творів мистецтва й антикваріату власника маєтку та його родини, дорогими для них особистими речами, урахувати особливості та бажання кожного з них. У цілому інтер'єри качанівського палацу відповідають поширеному у тої час стилю модерн. Поряд із дорогими меблями з червоного дерева, популярними з початку XIX ст., можна було побачити рідкісні меблі з лимонного та чорного дерева, зеленого дуба, карельської берези, звичайного дуба та берези, ясеня (для прислуги). Великі та малі кімнати були буквально перенасичені меблями фабричного та ручного виробництва: столи та столики, дивани, стільці, крісла, шафи, буфети, ліжка тощо. У палаці було чимало дзеркал (великих та малих). Для оформлення інтер'єрів широко використовували натуральний та штучний мармур, вироби з порцеляни, фаянсу, художні та побутові предмети з кольорового скла, металу (бронза, цинк, мідь, чавун).

Важливим елементом інтер'єрів стали нові освітлювальні прибори різних систем, форм, конфігурацій, типів абажурів, плафонів тощо. Двері були оформлені порталами, вікна і двері мали так звані «драпрі» – драпірування з тонких і цупких тканин; підлогу багатьох приміщень задрапіровали доріжками й килимами. Необхідно звернути увагу на те, що в той час все, що було в кімнатах, при відсутності господарів (взимку та ін.), закривалося спеціальними парусиновими чохлами. Таким чином усі речі залишалися в палаці, а не вивозилися, як це робилося у небагатих дворян, яким не вистачало

коштів на меблі та інші ужитково-побутові речі.

За допомогою інвентарів садиби Качанівка можемо зробити опис інтер'єрів основних залів та житлових кімнат палацу. П.І. Харитоненко відбудовував Парафіївський маєток як посаг для своєї доньки Олени Павлівни, яка 29 січня 1897 р. стала княгинею Урусовою. В качанівському палаці було влаштовано кілька житлових апартаментів: на першому поверсі – кімнати Павла Івановича, його сина Івана та дружини Віри Андріївни, кімнати його молодшої дочки Наталії Павлівни, яка 30 квітня 1899 р. стала графинею Стенбок. На другому поверсі знаходились парадні зали та житлові кімнати молодого подружжя Урусових як майбутніх власників садиби. Інші кімнати були призначені для гостей та прислуги.

Парадний вхід до палацу йшов з парадного двору. Для оформлення парадного вестибюлю архітектор К. Шольц запропонував рожевий штучний мармур у поєднанні з темними дерев'яними панелями сходів та нижньої частини стіни. Він у цілому нагадує парадний вестибюль свого московського палацу, але не такий розкішний. З першого поверху вестибюлю відчувалося, що власники садиби – надзвичайно багаті люди. Цю атмосферу створювали гарнітур із червоного дерева із золоченими прикрасами – диван з подушками, крісла, стіл, два великих дзеркала з піддзеркальними столиками та різьбленими золоченими прикрасами, великий годинник на стіні, кошик для парасольок та палок, ящик для листів, китайський «там-там» (гонг). Обидва марші сходів на другій поверх були заслані килимовою доріжкою, яка закріплялася до сходинок 35 залізними золоченими прутами. Нижній поручень сходів був прикрашений різьбленою стилізованою фігуркою вогняної саламандри, яка прикрашала сходи й символічно захищала оселю від пожежі та інших негараздів. П.І. Харитоненко застрахував качанівський палац у страховому товаристві «Саламандра». У оселях застрахованих осіб на стінах або дверях кріпилися таблички із зображенням саламандри та гаслом «Горю, але не згораю».

З парадного вестибюлю праворуч та ліворуч починалися анфілади житлових кімнат. Праворуч були кімнати П.І. Харитоненка, його дружини та маленького сина Івана. Найближчою була кімната-приймальня. Тут стояв меблевий дубовий гарнітур: наборний стіл, різьблений диван, крісла, стільці, велика та мала шафи, шифоньєрки, нікельоване ліжко, дитячі меблі. Для оббивки було використано оксамит, плюш, батист. У кімнаті знаходився умивальник із мармуровими дошками [6, арк. 32].

Кабінет Павла Івановича розташовувався у кімнаті з італійським вікном, задрапірованим зеленим шовком, білими гардинами з підхватами. Приміщення освітлювалося люстрою на десять ламп з плафонами у формі тюльпанів. Меблевий американського червоного дерева гарнітур складався з бюро, бібліотечної шафи, дивану, дивану турецького, оббитого килимами з підлокітниками та валиками, столиків з набірними поверхнями, крісел, оббитих килимами, етажерки з картиною під склом, різьбленого крісла, м'яких крісел, оббитих килимами, маленької шафки з малюнком царя Феодора. Кабінет прикрашали два великих дзеркала, шість картин під склом у чорних багетових рамах, дві невеликі картини, дороги вази для квітів. На столі знаходилися синя чорнильниця, телефонний апарат, попільниця у формі виноградної лози [6, арк. 33–34 зв.].

Поряд із кабінетом знаходилася убиральня Павла Івановича, яка мала все необхідне: червоного дерева туалетний стіл, дві електричні бронзові столові лампи з абажурами, великий гардероб із дзеркальними дверцятами. Кімнату прикрашала мармурова жіноча скульптура. Спальня Павла Івановича була обставлена меблями червоного дерева з бронзою. Затишок створювали круглий стіл, комод, чотири оббитих зеленим шовком крісла, шість стільців, двоспальне ліжко, кушетка, гардероб, диван, трюмо, велике дзеркало. Все було витримано у зеленому кольорі. Умивальник був зроблений з червоного дерева з дошкою білого мармуру. У кімнаті знаходилось багато дрібних предметів розкоші, стіни прикрашали вісім картин під склом у чорних багетових рамах [6, арк. 35 зв.]. Поряд зі спальнею розташовувалась ванна кімната, обладнання для якої (металева ванна з емаллю жовтого кольору, крани для пуску гарячої та холодної води, дерев'яна вішалка та ін.) було завезено із-за кордону. Вікна кімнат виходили на Майорський став, квітники та мармурові вази перед парковим фасадом палацу, човнову пристань, прикрашену левами. Розпис стелі у кімнатах не зберігся (можливо він був). Неподалік від кімнат Павла Івановича знаходились касова кімната, кімнати прислуги. Все було влаштовано для зручності власника, який багато працював.

Поряд із кімнатами Харитоненка знаходились кімнати його дружини Віри Андріївни, де стояли меблі з горіхового дерева з різьбою та позолотою. У кімнаті була різна з позолотою та дзеркальним склом ширма, яка складалася з трьох частин. Слід зазначити, що майже усі житлові кімнати мали дороги та красиві ширми, які не лише прикрашали кімнати, але й захищали мешканців палацу від протягу, вечірньої прохолоди зі ставка та у холодну пору року.

Ліворуч від парадного вестибюлю були улаштовані кімнати Наталії Павлівни та її чоловіка графа Стенбока. У кімнатах Наталії стояли дорогі меблі зеленого дуба, над пічкою знаходилось дзеркало; у кімнаті, оформленій у зелених тонах, стояв письмовий стіл, критий кольоровим сукном.

На стінах висіли картини у чорних багетових рамах. Наталія мала окрему убиральню, обставлену меблями зеленого дубу.

Поряд з її кімнатами розташовувалась спальня чоловіка – графа Петра Михайловича Стенбока, військової людини, що належала до старого знатного прибалтійського роду. Кімнату оздоблювали дорогі меблі червоного та горіхового дерева, ширми, дзеркала. Особливо цінними були картини, одна з яких належала пензлю Рафаеля [6, арк. 23 зв.]. Убиральня графа була багато обставлена, а у кімнаті з італійським вікном, дорогими меблями з червоного й горіхового дерева знаходився камін. Наталія та Петро користувалися телефонами у своїх покоях.

Велика більярдна кімната, вхід до якої йшов з вестибюлю, була обставлена горіховими меблями. Вона слугувала для відпочинку та спілкування значної кількості людей. Відповідно до інвентарів, тут стояли горіховий більярд і все необхідне до гри, кутовий великий диван, різноманітні столики (у т. ч. ломберні), два турецьких дивана, старовинний гардероб, великі зручні крісла, настільні красиві електричні лампи. Але неповторність інтер'єру більярдної надавали колекції князя М.О. Урусова та його зброя: лицарські речі, індійська колекція зброї (шаблі, мечі, палаші), черепи тощо. В інвентарних описах записано так звану «єгипетську колекцію», до якої входили шабля, щит та піхви зі шкіри крокодила, шкіряна сумка, кинджали, пістолети з крокодилової голови, стріли, обтягнуті шкірою змії, стріли з очеретяними ручками, лук для стріл, спис, сокира-молоток, серп з держаком, обтягнутим крокодилячою шкірою, чучело великого крокодила та інші предмети.

Колекція князівських рушниць складалася зі зброї для полювання, старих рушниць та холодної зброї. В ній знаходились старовинна рушниця, кавказька кременева рушниця та старий пістолет (приписані до «індійської колекції»), довга шпага, три двоствольних рушниці, одноствольна рушниця, англійський револьвер, ракетниця. Чоловіки родин Харитоненків та Урусових полюбляли полювання. Відомо, що до них восени приїздило 40–50 осіб для полювання на пернату дичину, лисиць та зайців [15, 119]. Подібні полювання проходили і в Качанівці. У більярдній стояли численні чучела птахів та інших тварин (орел із зайцем, кондор, дрохва, тетерева, пугачі, глухарі, тетеруки, ящірки [6, арк. 30–31 зв.]. Персидські та турецькі килими, драпрі на дверях та вікнах, камін доповнювали інтер'єр більярдної кімнати, яка була не лише центром спілкування людей, але й затишним куточком палацу.

З парадного вестибюлю по сходам можна було піднятися на другий поверх. Другий поверху вестибюлю також слугував своєрідною приймальнею. Її стелю архітектор прикрасив красивим розписним плафоном з ліпниною, двері до центральної зали мали портал, інші двері вели до житлових покоїв княгині та князя Урусових і на балкон палацу з чудовим краєвидом на парадний двір, алею та церкву. Двері та вікна прикрашали драпрі блакитного атласу, штори – білого сатину з тороками. Велике дзеркало з різьбленим піддзеркальним столом червоного дерева з висувними ящиками з золоченими прикрасами зустрічало людину, яка піднімалася сходами. Меблевий гарнітур з червоного дерева складався з круглого столу, банкетки, дивану, шести затишних крісел, комоду, тумб для квітів. На підлозі стояли старовинний годинник у високому дерев'яному футлярі, дві великі сербські вази [6, арк. 45].

Красиві двері оформляли вхід до центральної зали палацу (під куполом). За часи Тарновських вона мала назву «лицарська», за Харитоненків – просто зала, але архітектор К. Шольц залишив її призначення як урочистої парадної зали. Плафон її стелі художник А. Томашко розписав у лицарському стилі. На ньому були зображені лицарські обладунки, лицарська зброя та інші елементи, рослинний орнамент. Плафон зберігався у такому вигляді до середини 80-х рр. XX ст., але під час реставраційних робіт був демонтований. Наразі його доля невідома, залишилися лише фото та креслення. Велич плафону та зали підкреслює збережений до нашого часу красивий фриз, який складається з ліпного орнаменту та рослинного поясу з парними амурами. Семантика зали свідчить про досягнення Харитоненків, так би мовити стереже їх сімейну оселю. Відомостей про колір стін не знайшлося, вірогідно, це було клейове фарбування.

Певну роль в інтер'єрі зали відігравали вікна, у центрі якої знаходились двері на балкон з чудовим видом на парк, Майорський став, протилежний бере ставу з парком. На вікнах були драпрі блакитного муару, сині шовкові штори з торокою, двірні білі шовкові штори. Порівняно з іншими приміщеннями зала не мала багато меблів, але вони були презентабельними та дорогими, виготовленими з карельської берези з визолоченими прикрасами: два кутових дивана, оббитих блакитним муаром, з чотирма подушками, прямий диван, круглий столик, чотирнадцять порт-амбросів, вісім крісел та тридцять сім стільців [6, арк. 46–47]. Особливу роль відігравали два великих дзеркала з піддзеркальними столиками з мармуровими дошками. Вони надавали додаткове освітлення, збільшували площу, підкреслювали урочистість інтер'єру. Залу освітлювали дві великих бронзових люстри на ланцюгах по сімнадцять ламп кожна. Значне місце займав концертний рояль з нотами. Доповнювали картину дві скульптури – грації з білого мармуру на колонах кольорового мармуру. Дорогий паркет був декорований сірою вовняною доріжкою, яка

дозволяла оцінити паркет.

Із зали ліворуч та праворуч розходилися анфілади парадних приміщень уздовж всього другого поверху. Ліворуч розташовувалося приміщення, що за Тарновських мало назву «парадна їдальня». Й до нашого часу вона залишається однією із самих красивих та урочистих кімнат. Це велика зала, поділена за кесонами стелі та колонами на чотири частини: три по вісі анфілади та одну – вліво від центральної частини їдальні (колишня сцена за часи Г.С. Тарновського). Стеля в кесонах має розписні плафони. У наш час вони відреставровані. Їх композиція проста, але має прихований зміст: рослини, сосуди, зірки та сонце, що відповідає масонської символіці. У центрі кожного плафону за часи Харитоненків знаходились бронзові кришталеві електричні люстри на ланцюгах – велика центральна та три малих. Урочистість їдальні надавало 6 колон із коринфського рожевого штучного мармуру по дві біля кутів театральної ніші. Кут стіни між ними був оформлений подвійними пілястрами рожевого штучного мармуру. Навпроти цих композицій зі штучного мармуру, підкреслюючи красиве італійське вікно, праворуч та ліворуч його К. Шольц спроектував аналогічні пари: колону та пілястру рожевого штучного мармуру. Фриз їдальні прикрашений сухариками, під якими – пояс із зображенням пар грифонів, що тримають у лапах лаврові вінки.

Їдальня вирішена у зелених відтінках із застосуванням зеленого шовку драпрі, зелених та білих мереживних штор, оббивки стільців зеленого сап'яну. Доповнював інтер'єр дорогий меблевий гарнітур червоного дерева з визолоченими прикрасами. До його складу входили обідній розсувний стіл на двадцять чотири особи, круглий стіл для закусок, стіл для десерту, шафа о сімнадцяти відділеннях зверху та знизу, тумба для паперів. Їдальню прикрашали статуя Наполеона на мармуровому п'єдесталі, картини на мисливську тематику, чотирнадцять порт-амбросів та чотири канделябри [6, арк. 47 зв.–48]. Крім двох різьблених золочених дверей анфілади в їдальні було улаштовано три додаткових двері: до буфетної кімнати, до коридору буфетної, де була ніша для розпалювання самовару, і до площадки службових сходів на першій поверх, які не були помітними, але вкрай необхідними для обслуговування під час обіду великої кількості людей. Відомий російський скульптор Сергій Тимофійович Коненков у своїх спогадах «Мій вік» згадував про розкішні прийоми, які влаштовував для гостей у своїх маєтках П.І. Харитоненко. До столу запрошувалося до 50–100 осіб; о 12 годині після дзвоника гості у парадних смокінгах та сукнях збиралися у парадній їдальні; перед обідом подавали різноманітні закуски та напої. Для них були окремі столики з горілкою на льоду, у срібних чашах подавали чорну зернисту ікру. Після того розпочинався обід – з українськими та європейськими стравами [11, 190–191].

За парадною їдальнею у кутовій частині будівлі знаходилось приміщення бібліотеки, з якого можна було вийти на кутовий балкон палацу з чудовими видами на став, парк та т. з. «власний садочок», утворений півовалом прилеглих до палацу лип, з мармуровими скульптурами та вазонами, чудовими квітами, які так полюбляла Олена Павлівна. К. Шольц оформив стелю бібліотеки в замкових традиціях: кесонна стеля виконана з темного дерева, уздовж стін – велика дубова бібліотечна шафа під чорне дерево для книг, два затишних читальних дубових крісла, оббитих сап'яном із плюшевими головними подушками, шість стільців та два бібліотечних стола під чорне дерево, великий довгий дубовий бібліотечний стіл. На столі з часів Тарновських залишився бюст Т.Г. Шевченка. Підлога бібліотеки була задрапірована великим червоним килимом. Інвентарі називають таган та приладдя до каміну. Він надавав бібліотеці затишок, концентрував увагу на читанні. Людина одночасно відпочивала і набувала знання.

Ліворуч від бібліотеки коридор вів до невеликої, але легендарної кімнати з еркером. З 30-х рр. XIX ст. вона мала назву «чайна кімната», «кімната-ліхтарик». В ній влітку кілька років жив та працював талановитий пейзажист В.І. Штернберг, тому її почали називати «кімнатою Штернберга». Харитоненки залишили її призначення, і в інвентарях вона називається «чайною кімнатою». Архітектор К. Шольц перебудував зимовий сад, вхід до якого вів з кімнати Штернберга, зробив з нього одноповерховий флігель з житловими кімнатами. Двері було закладено, тому зараз не можна сказати, чи залишив він чотири колони, які ми бачимо на картині О. Волоскова «За чайним столом в Качанівці» (1851 р.). Ті, що ми можемо побачити зараз, відтворені українськими реставраторами у кінці XX ст. Не зберігся розпис стелі того часу.

Отже, за Харитоненків чайна кімната представляла собою красиве приміщення з каміном, прикрашеним порцеляновими кахлями заводу Міклашевського, еркером з кольоровим склом. Еркер, як ліхтарик, освітлював «власний садочок» в темний період доби, прикрашав ззовні палац. Еркер мав плюшеві драпрі, білі гардини. Меблевий гарнітур чайної кімнати був зроблений з рідкісного та дуже дорогого чорного дерева з мармуровими та бронзовими прикрасами. До складу гарнітура входили стіл в італійському стилі, ще один стіл, вісім стільців, два крісла, шафа, консоль [6, арк. 48–48 зв.]. Традиційно над каміном улаштовувалось старовинне дзеркало. Кімнату прикрашало дзеркало з піддзеркальним столом чорного дерева

з мармуровими прикрасами. З чайної кімнати можна було вийти на службові сходи, які вели на перший поверх та на горище, а далі – на оглядовий майданчик у куполі палацу.

Розглянемо анфіладу ліворуч центральної зали качанівського палацу. Поряд із нею знаходилась мала вітальня. До нашого часу зберігся мармуровий камін та ліпнина фризу стін. Інвентарі свідчать про те, що вона була перенасичена меблями та творами мистецтва, справляла яскраве враження: на вікнах – білий драпрі з позолотою та квітами, білі шовкові штори, дзеркало з портретом жінки та гірляндами над каміном, бронзові часи з мармуровою підставкою з купідонами та кочетом зверху, позолочена консоль з мармуровою дошкою до другого дзеркала, позолочений стіл зі скляною стільницею, великий позолочений диван, критий французьким гобеленом, малий диван, оббитий білим шовком, малі та середні крісла, стільці, столики, комод із бронзою та інкрустацією, лампи, вази, кухлі. Інвентар називає двадцять три різних подушки. На стінах було розвішано двадцять п'ять цінних картин, понад десять фото Павла Івановича Харитоненка [6, арк. 51–51 зв.], портрет генерала О. Куропаткіна, під командуванням якого служив князь М.О. Урусов. Крім названого у вітальні стояли невеликі скульптури, у тому числі Марії Антуанетти та Людовіка XVI, у стилі часу якого був зроблений камін. Вітальню освітлювала бронзова кришталева люстра на вісім ламп, паркетна підлога була задрапірована білим з квітами килимом на всю кімнату.

За малою вітальнею розташовувалась велика вітальня, в якій відчувалися інтереси та смаки подружжя Урусових. Вона була яскраво та пишно обставлена. До нашого часу не зберігся декор стелі, але відомо з інвентарів, що підлога була задрапірована кольоровим у квітах килимом на всю кімнату, стіни обтягнуті темно-малиновим штофом. Італійське вікно драпірувалось синіми шовковими шторами. На одній із стін знаходився великий гобелен на єгипетські мотиви. Інвентар називає дві великих картини італійських художників XVI ст. У вітальні стояло небагато меблів, але були антикварні: два столи, криті зеленою шкірою з бронзою; два дивани, оббитих шовком з оксамитовими квітами, крісла, шафа з бронзою, склом та верхньою мармуровою дошкою, численні порцелянові фігурки у шафі, канделябри з квітами та дельфінами о дев'яти свічках, футляри, вази, коробка білого мармуру з квітами тощо. Особливе місце посідали два зелених визолочених графини в срібних футлярах з монограмою «М.У.» і короною з надписом «29 січня 1897 р.» (датою весілля подружжя Урусових), антикварна колекція холодної зброї князя Урусова. Крім того вітальню доповнювали скульптура (чотири дитини на підставці з білого мармуру) і японська ширма з птицями. У центрі стелі вітальні знаходилась бронзова електрична люстра о тридцяти лампах [6, арк. 53 зв. – 56].

З великої вітальні двері вели до кабінету князя М.О. Урусова. Кабінет був розташований у кімнаті, в які за часи попереднього власника В.В. Тарновського знаходився його знаменитий музей українських старожитностей. Італійське вікно кабінету, задрапіроване гобеленом та шовковими синіми шторами, виходило на парадний двір палацу. Стіни кабінету були обтягнуті штофом, меблів (більше з горіхового дерева) було багато, серед них до антикварних належали кутовий диван, дивани, крісла, столи, столики, крісла, напівкрісла, шафи, у тому числі різьблена шафа роботи місцевих майстрів. Письмовий стіл князя також був з горіхового дерева, різьблений, критий шкірою, на тумбах, канцелярські приладдя виконані з дорогоцінних матеріалів. У кабінеті знаходилися телефон, електрична кнопка дзвінка для виклику прислуги, камін. На стінах висіло сім великих цінних картин, портрет самого князя, портрет його дружини, її фото під склом. В інвентарях названо мідний бюст Наполеона, статую «Старий з мечем» з горіхової деревини, старовинне дзеркало, настільні лампи [6, арк. 57–58 зв.].

За кабінетом М.О. Урусова йшла його убиральня. Крім ікон, що містилися у кожному приміщенні палацу, тут була маленька ікона Феодосія Углицького. Кімната, вирішена в зелених кольорах, була обставлена відповідними меблями, але їх було забагато: шафи, гардероб, диван, крісла, стільці, кушетка, вішалка для рушників, кутовий умивальник. Стіни прикрашали три картини під склом, підлогу драпірував великий на всю кімнату килим.

Поряд з кімнатами князя знаходились покої його дружини Олени Павлівни. Найбільше вона любила останню кімнату північної анфілади другого поверху з виходом на кутовий балкон або терасу. Звідси відкривалися види на Майорський став, парк, альтанку Глинки, оранжерею, прилеглу до північної частини палацу територію, прикрашену парковими вазами, рослинами. В цій кімнаті був кабінет княгині. Невідомо, якою була стеля, зберігся лише фриз із рослинним та геометричним орнаментом. Приміщення мало дві колони доричного ордеру, що умовно поділяли його на дві нерівні частини, утворюючи у меншій нішу. Поряд із ними залишилися дві білі керамічні стінки печей. Вони чудово декоровані жіночими скульптурами, рослинними гірляндами, геометричним орнаментом. Паркет підлоги був застелений великим килимом. Інтер'єр доповнювали італійські та голландські пейзажі XVII–XVIII ст., старовинне дзеркало. Більшість меблів була зроблена з червоного та горіхового дерева: крісла, столики, диван, тумбочка, плетені диван та крісло, які в теплу пору року виносили

на терасу, етажерка. Письмовий стіл княгині мав зверху ящик, оброблений сріблом. У кімнаті стояли дорогі вази, фігурки із різних матеріалів, старовинні часи на підлозі, люстра, електричні настільні лампи, ширма червоного дерева з картиною.

Убиральня княгині була обставлена меблями із червоного та рідкісного дорогого лимонного дерева, що видихало особливий аромат, підлога – декорована кольоровим килимом. Олена Павлівна була красивою дамою, яка ретельно стежила за собою. У кімнаті стояв гарнітур лимонного дерева: дзеркало з трьох частин (трельяж) з електричною рамкою на золоченому кронштейні, туалетний стіл із дзеркалом та двома бронзовими електричними лампами, кутова шафа. Були у кімнаті імпортна ванна з душем, умивальник з гарячою та холодною водою.

Спальня княгині мала велике дзеркало на всю стіну кімнати, дзеркало на каміні, дзеркало в золоченої рамі з купідонами. Килимом слугувала декорована підлога. У кімнаті знаходилось багато меблів, особливо цінним серед яких був гарнітур лимонного дерева: дамський письмовий стіл, робочий столик, круглий столик, полірована шафа, два ліжка, тумбочка, підставки для квітів, крісла, комод та інші. Були в кімнаті й меблі червоного дерева, на стінах – дві картини. Особливе місце посідали кіот лимонного дерева, в якому інвентар називає сім ікон Божої Матері в окладах із дорогоцінними каміннями, дві ікони Спасителя з дорогоцінними срібними китицями, п'ять малих ікон, складна ікона Божої Матері, дорогоцінна лампада [6, арк. 92–94]. Відомо, що Харитоненки були глибоко віруючими людьми, мали третю в Російської імперії за цінністю колекцію православних ікон, надавали великі кошти на будівництво та реставрацію церков. Поряд з покоями подружжя Урусових було влаштовано дитячу кімнату з меблями, але дітей у них не було, що можливо і стало однією з причин їх розлучення у 1909 р.

Слідкували за порядком в численних приміщеннях палацу економка Мавра Андріївна Грищенкова (з селян, 52 роки) та кастелянша Марія Данилівна Халтурина (з селян, лютеранка, зі Швейцарії, 44 роки) [5, арк. 7 зв.–8]. Вони утримували качанівський палац у зразковому стані. Художник К.С. Петров-Водкін відвідав Качанівку на запрошення подружжя Оливів у 1915 р. вже після смерті П.І. Харитоненка. Садиба вразила його своєю розкішшю, особливо «замок у 76 кімнат, переповнений рідкісними меблями та творами мистецтва…» [14, 182].

Інтер'єри качанівського палацу представляють значний дослідницький інтерес. Після другого шлюбу Олени Павлівни, а пізніше – після смерті її батька, Павла Івановича Харитоненка, внутрішньо вони змінювалися, але капітально – лише у кінці XIX – на початку XX ст. У оформленні інтер'єрів брали участь провідні талановиті митці, майстри, що працювали у формах стилю модерн, українські та закордонні підприємства і фірми, що використовували різноманітні матеріали та новітні технології. Качанівська садиба ще раз підтвердила своє звання визначного українського культурного центру, вивчення історії якого має бути продовжено. Наукове дослідження інтер'єрів має велике значення для подальших реставраційних робіт, музеєфікації приміщень качанівського палацу, використання його як об'єкта туристичного показу. Інтер'єри – одна з важливих складових скарбниці української культури, що надихає на створення нових пам'яток, а наукові праці з цієї проблеми дозволяють ліквідувати «білі плями» нашої історії.

Посилання

1. Відділ збереження документів Державного архіву Чернігівської області у Ніжині (НВ ДАЧО), ф. 1342, оп. 1, спр. 2.
2. НВ ДАЧО, ф. 1342, оп. 1, спр. 3.
3. НВ ДАЧО, ф. 1342, оп. 1, спр. 4.
4. НВ ДАЧО, ф. 1342, оп. 1, спр. 7.
5. НВ ДАЧО, ф. 1342, оп. 1, спр. 12.
6. НВ ДАЧО, ф. 1342, оп. 1, спр. 9.
7. Державний архів Сумської області (ДАСО), ф. 32, оп. 1, спр. 2.
8. ДАСО, ф. 235, оп. 1, спр. 59.
9. ДАСО, ф. 235, оп. 1, спр. 71.
10. ДАСО, ф. Р–2362, оп. 1, спр. 4.
11. Коненков С.Т. Мой век: Воспоминания / С.Т. Коненков. – М.: Политиздат, 1988. – 383 с.
12. Нестеров М.В. Воспоминания / М.В. Нестеров. – М.: Советский художник, 1985. – 432 с.
13. Нестеров М.В. Письма. Избранное / М.В. Нестеров. – Л.: Искусство, 1988. – 506 с.
14. Петров-Водкин К.С. Письма. Статьи. Выступления. Документы / К.П. Петров-Водкин. – М.: Советский художник, 1991. – 384 с.
15. Шудрик І.О. Династія Харитоненків / І.О. Шудрик, Л.А. Даниленко. – Суми: Вид.-во «Слобожанщина», 2003 – 192 с.

Товстоляк Н.Н. Интерьеры усадьбы Качановка конца XIX – начала XX в.

Статья посвящена изучению дворцовых интерьеров усадьбы Качановка конца XIX – начала XX в., принадлежавшей известному украинскому предпринимателю и меценату П.И. Харитоненко. С помощью инвентарных книг проанализировано убранство залов и жилых комнат дворца, художественные вкусы собственника и его семьи.

Ключевые слова: *дворцовые интерьеры, усальба Качановка, Харитоненко, К. Шольц.*

Tovstoliak N.M. Kachanivka Estate's interiors in the end of the 19th – the beginning of the 20th century

The article is about study of Kachanivka Estate's palace interiors in the end of the 19th – the beginning of the 20th century, that belong to well–known Ukrainian owner of business and charity P.I. Haritonenko. By means of the inventory books analyzed the decoration of the palace hall and dwelling rooms, owner's and his family artistic tastes.

Key words: *palace interiors, Kachanivka Estate, Haritonenko, K.Sholts.*

19.03.2015 р.

УДК 069.01: [726:02 – 375.4]: 477

О.В. Жукова

ПАМ'ЯТКИ САДИБНОГО БУДІВНИЦТВА СУМЩИНИ ЯК ОБ'ЄКТИ ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Досліджені аспекти історико-культурної цінності збережених пам'яток садибного будівництва Сумської області, що визначають їх як об'єкти пам'яткоохоронної діяльності. Визначення місця садиб Сумщини у вітчизняній історії та культурі, популяризація отриманих результатів формує сприятливу суспільну атмосферу по відношенню до садиб – чинника, що посилює масштаби пам'яткоохоронної роботи.

Ключові слова: *садиба, палацово-парковий ансамбль, пам'ятка архітектури, історико-культурна цінність, козацько-старшинські роди, культурний осередок, пам'яткоохоронна діяльність.*

Історико-культурна спадщина – духовний, культурний, економічний і соціальний капітал невідновлювальної вартості. Спадщина живить сучасну науку, освіту, культуру. Нарівні з природними багатствами, це головна підстава для національної самоповаги і визнання світовим співтовариством. Вагому частку в культурній спадщині України складають садибні комплекси Сумської області. Ці пам'ятки – цілий пласт вітчизняної культури, що мало досліджений і недостатньо оцінений. Вони представлені значним різноманіттям щодо розміру (від палацово-паркових ансамблів до скромних житлових комплексів), характеру забудови (в залежності від заможності, смаків та моди, стилів) – з кінця XVIII до початку XX ст. вони змінювали один одного кілька разів (бароко, класицизм, історизм, модерн).

Садиби на території сучасної Сумщини будувалися там, де дворяни по милості царя отримували вотчину, а пізніше – на землях, куплених заможними людьми. З розвитком капіталістичних відносин багато садиб утратили колишній вплив дворянства та перейшли до капіталістів на зразок Харитоненків, Ліщинських, Кєнігів та ін. І якщо споруди дворянських садиб в основному були досить скромними, то розбагатілі на торговлі та виробництві вчорашні селяни перебудовували їх з небаченою раніше розкішшю. «Вивчаючи садибу, ми тим самим вивчаємо історію родів, які формували не тільки економіку, але і соціальне, і культурне життя нашого краю, – зазначив С. Тихенко. – У садибах були великі бібліотеки; туди з виступами приїжджали артисти і музиканти; там знаходилися колекції картин, антикваріату та ін. Крім того, в цих садибах формувалася українська аристократія» [13, 22].

Дослідження архітектурної спадщини Сумщини розпочалися ще в XIX – на початку XX ст. Відомості про окремі пам'ятки садибного будівництва трапляються у працях Г. Лукомського, М. Сумцова та інших. У 1920–1930-х роках архітектурні пам'ятки досліджували українські пам'яткознавці Ф. Ернст, С. Таранушенко, І. Жолтовський. Протягом радянської доби садибна спадщина Сумщини зазнала значних втрат у зв'язку з тим, що цей різновид пам'яток цілеспрямовано нищився, видозмінювався з пристосуванням під інше функціональне використання, руйнувався завдяки недбалому ставленню. Тож окремих досліджень, присвячених цій проблемі, не існувало.

На сьогодні інтерес науковців знову повертається як до архітектурної спадщини Сумської області загалом, так і до окремих садиб зокрема. Дослідження архітектурної цінності пам'яток садибного будівництва зустрічаються в роботах В.В. Вечерського [3], М.М. Артюшенко [1]. Деякі публікації висвітлюють культурну складову садиб. Так, О. Короусь, розглядаючи мистецьку значущість порцеляни Волокитинського заводу Міклашевського, досліджує формування садиби у с Волокитине [6]. Відтворення подій перебування Т.Г. Шевченка на Лебединщині неможливе без детального опису

Круглий двір садиби у Тростянці

Палац садиби в Тростянці

садиби Хрущових у Лифині, де Шевченко якраз і зупинився [4]. Про посилення дослідницького інтересу до садибної спадщини Сумщини свідчить проведення в 2013 р. соціально-освітнього проекту «Старовинні садиби Сумщини: вивчаючи минуле – створюємо майбутнє». Досягнення проекту висвітлені на обласній краєзнавчій конференції «Музейні скарби Сумщини: старовинні садиби», за підсумками якої видано історико-документальний путівник [11].

Незважаючи на це, слід визнати, що історико-культурна спадщина Сумщини по-справжньому ще недостатньо вивчена і не включена гідним чином в духовний актив народу. Отже, ця стаття направлена на аналіз змістовного наповнення пам'яток садибного будівництва Сумщини та виявлення їх специфічних ознак як об'єктів пам'яткоохоронної діяльності, адже саме розуміння садибних комплексів як соціокультурного феномену здатне створювати сприятливу суспільну атмосферу для збереження цієї унікальної історико-культурної спадщини, визначати соціальну поведінку людей та бути ефективним засобом формування світогляду українського суспільства.

Як пам'ятки, садиби здатні зберігати та передавати автентичну історико-культурну інформацію про минулі події та явища, свідченням яких вони є в сьогоденні. Перші садиби виникають у XVIII ст. на землях, якими володіли нащадки старовинних козацько-старшинських родів доби України-Гетьманщини [6].

Одна з найстаріших садиб Сумщини – садиба Надаржинських – Голіциних – Кєнігів була заснована у 1720 р., коли російський цар Петро I подарував Тростянець своєму духівнику, місцевому уродженцю, протоієрею Тимофію Васильовичу Надаржинському [1, 12]. Вцілілі архітектурні пам'ятки XVIII ст. дозволяють скласти уявлення про типову поміщицьку садибу часів кріпаччини. Серед них – панський будинок 1762 р., Круглий двір, збудований у 1749 році, Благовіщенська церква 1744–1750 рр. побудови.

Круглий двір – найбільш рання громадська споруда східної частини України – зведена для цирку, манежу і господарських потреб. Споруда вирішена в романтичній стилістиці з елементами неоготики – овальна конструкція з чотирма баштами робить її схожою на фортецю. Також у Круглому дворі розміщувалися житлові приміщення для «танцюристок кріпацького балету» та обслуги господарів маєтку. Ця пам'ятка є унікальною за своїм об'ємно-просторовим вирішенням і функціональним призначенням, яка не має аналогів

Садиба Кондратьєвих в Низах

Флігель садиби Капністів у Михайлівці

Садиба Хрущових у Лифині

в Україні серед будівель середини XVIII ст. [8, 29].

Наприкінці XVIII ст. маєток в Тростянці переходить до князів Голіциних, які забудовують садибу спорудами в стилі російського класицизму. Садибу прикрашав палац, безпосередньо до нього примикав парк, оранжереї.

З 1874 р. володарем Тростянецького маєтку став цукрозаводчик Л. Кєніг, котрий реконструював палацовий ансамбль і систему парків та влаштував тут цукроварню й низку промислових підприємств. Підприємець Кєніг додав до палацу Голіцина другий поверх, розбавивши чіткі форми класицизму еклектикою. Останнім власником маєтку до 1917 року був його син Юлій.

Після установлення радянської влади садибу було експропрійовано. В історичному панському палаці облаштували дитячий садок. Нині в головній споруді колишнього маєтку базується краєзнавчий музей.

Садиба в Низах належала нащадкам засновника села – козацького полковника Герасима Кондратьєва. Маєток був великим і доглянутим. Поміщицький будинок оточував парк, одна з алей якого вела до оранжереї, де вирощували цитрусові й навіть ананаси.

Тильним боком будинок виходив на берег Псла та мав відкриту веранду. Через річку на острівець Кохання навпроти перебігав підвісний міст. Над річкою стояла альтанка, де подобалося відпочивати

Флігель садиби Камбурлея в Хотіні

гостям садиби [11, 146].

В радянські часи в садибі розташовувалися дитячий будинок, загальноосвітня та музична школи, бібліотека, меморіальний музей П.І. Чайковського. На сьогодні садиба покинута та поступово руйнується.

У селі Михайлівка Лебединського району збереглася частина маєтку Капністів, який славився прекрасним кінним заводом і оранжереями. В 1709 р. село належало чернігівському полковнику Павлу Полуботку, праправнучка якого принесла село як посаг в родину Капністів. Пізніше Михайлівка перейшла у спадок до графа В.О. Капніста, який розбудував садибу [2, 284]. Центральний будинок Капністів згорів в 90-х роках XX ст. Вціліла тільки літня садиба, але і вона знаходиться в жахливому стані.

У 1778 р. хутір Лифине належав осавулові Алфьорову. В першій половині XIX ст. хутір, як придане спадкоємиці давнього козацько-старшинського роду, перейшов у власність Д.О. Хрущова. Саме ним була побудована поміщицька садиба, яка розмістилася на пагорбі над ставком. Головною спорудою став великий дерев'яний будинок, зведений на цегельному фундаменті. Навпроти нього розташовувався флігель – типова слобожанська хата на дві половини. На захід знаходився господарський двір із дерев'яними службовими приміщеннями, сараями, стайнями. З іншого боку від поміщицького будинку, на схилі пагорба, який спускався до ставка, був розбитий фруктовий сад. Його центральна алея вела до дерев'яного мосту. Подружжя Хрущових проживало в садибі тільки влітку [4, 37]. Після жовтневого перевороту 1917 р. вона була націоналізована і в 1927 році тут було створено одну з перших на Сумщині комун «Новий Світ». На сьогодні пам'ятка історії та садибної архітектури знаходиться в аварійному стані.

Садибу в Хотіні у 1790-ті роки розбудував граф М.І. Камбурлей, одружений з Ганною Кондратьєвою, спадкоємицею роду сумських

Руїни палацу в Куянівці

Кондратьєвих, яка отримала с. Хотінь в придане. Садиба була спроектована за традиційною на той час осьовою системою та оточена величезним парком. Від в'їзної брами широка головна алея вела до парадного двору. Напроти палацу по обидва боки алеї були споруджені два флігелі для прислуги в стилі класицизму – східний та західний. Автор проекту – відомий петербурзький архітектор італієць Джакомо Кваренгі – той, що створював для Царського Села дивовижної краси та величі палаци. Збереглися описи, в яких зазначено, що палац мав 87 кімнат, при чому всі вони були оформлені в різних кольорових гаммах. Його прикрашали яскраві розписи, мармур, бронзові прикраси, чудовий паркет, витончені меблі, дорогоцінні картини [7, 90]. Палац повністю згорів 1918 р.

На сьогодні від величі садиби графа Камбурлея залишилися лише два флігелі та залишки парку зі ставом. Флігелі, розташовані навпроти один одного на відстані 800 м, є єдиними збереженими спорудами із витворів архітектора Джакомо Кваренгі на території України [8, 27]. Зараз на території розташована школа.

На межі XVIII – XIX ст. у своєму родовому маєтку нащадок козацько-старшинського роду М.А. Міклашевський спорудив чудовий садибний комплекс у стилі класицизму, про який граф П.А. Румянцев-Задунайський зауважив, що «навіть в чужих державах ... небагато таких». Автором комплексу також був Джакомо Кваренгі. Андрій Міклашевський у першій пол. XIX ст. розбудовує садибу, засновує відомий порцеляновий завод, споруджує дзвіницю в неоготичному стилі і церкву (1857) [5]. В'їзд до садиби відкривали Золоті ворота, оформлені у псевдомавританському стилі. Ворота складаються з трьох частин: високої центральної арки для проїзду і двох бічних – для проходу. Верх воріт оформлений зубцями. Поряд із воротами височіє зубчаста шестигранна вежа [8, 25].

Садиба Львових в Бочечках

У 50-ті роки XX ст. маєток Міклашевського знищили. Збереглися лише Золоті ворота (1875 р.) і мальовничий садибний парк (1829–1830 рр.).

Архітектурний комплекс садиби в Куянівці створювався представниками знаного козацько-старшинського роду Куколь-Яснопольських, які були найбагатшими землевласниками в Білопільському краї. В 1840-х роках нащадки С. Куколя збудували двоповерховий палац в стилі класицизму [8, 18]. Навколо будівлі розкинувся парк площею 7 га. Пізніше с. Куянівку придбав Харитоненко, котрий скуповував землі поміщиків. В Куянівці він побудував цукровий завод. За радянських часів у палаці розташовувалися сільський клуб і школа [7, 89]. На сьогодні садиба Куколь-Яснопольських поступово руйнується, залишившись без нагляду.

Бочечки – садиба путивльських дворян Львових, які 1745 р. заклали тут садибний парк. 1783 року в парку з'явився невеликий палац. У 1866 р. його було перебудовано у стилі паладіанської архітектури з танцювальним залом, оформленим виступом у бік парку у вигляді напівротонди, з білосніжними колонами, балконами. На схід від палацу розкинувся парк площею 10,4 га, який суцільним масивом

Палац садиби в Кияниці

Садибний будинок Курдюмова в Слободі

тягнеться до ставка [3, 262–263].

Після 1917 року в цьому будинку був відкритий сільськогосподарський технікум, який працював до 1934 р. У 1935 р. палац пристосували під сільську школу, де вона знаходиться й зараз.

На межі XIX–XX ст. до садибного будівництва долучилися представники нової верстви суспільства – промисловці та цукрозаводчики. У 1866 р. в с. Кияниця І. Харитоненко купив великі землі, на яких заснував садибу та розбив великий парк. Хоча палац й будувався на кошти Харитоненка, але після смерті Івана Герасимовича перейшов до його племінниці – Марії Матвіївні Ліщинської.

Споруджений у неоренесансному стилі, палац має чотири поверхи: два підземних і два надземних. Його загальна площа сягає майже 1500 кв. м. Зведений палац із цегли власного виробництва (колись у сусідньому селі Нова Січ була добротна цегельня). На нижньому поверсі розташовувалося машинне відділення, в якому працював локомобіль. Саме він виробляв електроенергію для освітлення палацу. Поза будинком знаходиться господарчий флігель, виконаний в тому ж архітектурному стилі, що й палац [8, 26]. Двоповерховий палац з вишуканою башточкою з усіх боків оточений віковим парком, прикрашеним чарівними озерами. В парку, площею 55,7 га, закладеному в другій половини XIX ст. на основі дубового лісу, росте понад 70 екзотичних дерев та кущів.

За часів громадянської війни палац згорів, та згодом був відновлений в первісному вигляді. Зараз пам'ятка належить Сумському аграрному університету. Палац, побудований в 1890 р., стоїть пусткою.

Власник Миколаївського цукрового заводу О. Курдюмов у 1910–1913 рр. в с. Слобода розбудовує власну садибу. Центром стає садибний будинок – палац, виконаний спеціально запрошеними із-за кордону майстрами – італійцями. Будинок звели в стилі цегляної неоготики, через що в селі він отримав назву «червоного будинку» [12].

За радянських часів у будинку розмістили пекарню, потім 6 квартир. У 1980-х рр. після ремонту в садибі розташовується контора радгоспу. На сьогодні будинок стоїть пусткою, хоча є одним з кращих в Україні витворів неоготичного напрямку стилістики історизму початку XX ст.

Пам'ятки садибного мистецтва Сумщини є не лише видатними архітектурними об'єктами. Свого часу вони формували й культурне життя краю, були справжніми його осередками. Це дозволяє говорити про значну меморіальну цінність окремих пам'яток садибного будівництва, високу історичну співпричетність до видатних діячів культури та мистецтв.

Казковий світ Тростянця став джерелом натхнення для російського живописця XIX ст. І.І. Соколова. Влітку 1864 р. молодий П.І. Чайковський написав тут свій перший симфонічний твір – увертюру до драми О.М. Островського «Гроза». У 80-х рр. XIX ст. тростянецьку садибу відвідали А.П. Чехов та П.О. Грабовський [1].

Садиба Хрущових в с. Лифине пов'язана з постаттю Т.Г. Шевченка, оскільки саме тут, на запрошення поміщика, у червні 1859 р. гостював Кобзар. Навколишні пейзажі справили на поета відповідне враження – тут він створив кілька пейзажних малюнків: чарівні куточки з деревами, частину садиби з дубом, етюд «Дуб» [4, 40].

У Хрущових Шевченко провів кілька днів (6–9 червня). Проживав він у маленькій хатинці з солом'яною стріхою у садівника Миколи Денисенка. Тут він написав вірш «Ой по горі ромен цвіте», зустрічався зі своїми лебединськими шанувальниками – братами Залеськими й художником Мантейфелем.

В маєтку графа Камбурлея в Хотіні, де за проектом італійського архітектора Д. Кваренгі було побудоване «друге Царське село» з палацом і парком, гостювали просвітник В. Каразін, поет Денис Давидов, художники Іван Крамській і Федір Васильєв [2, 235].

Садиба провінційного поміщика Миколи Кондратьєва в селищі Низи знана тим, що тут кожного літа протягом 1871–1879 рр. гостив

видатний композитор П.І. Чайковський. В Низах ним було створено другу симфонію до-мінор – «Украинская», оперу «Черевички», закінчено оркестровку першого дійства опери «Опричник», продовжено роботу над Третьою симфонією. Кожному з членів цієї гостинної родини композитор присвятив музику: Миколі Дмитровичу – цикл з шести фортепіанних п'єс «Вечерние мечты», його дружині, Марині Сергіївні, – «Салонный вальс», їх дочці Надії – «Вальс-безделушку», гувернантці Еммі Жетон – «Сентиментальный вальс».

До садиби в Низах часто навідувався поет Олексій Апухтін, гостювали письменник Б. Маркевич і автор романсів С. Донауров [11, 72].

Отже, садиби Сумщини утворюють унікальний культурно-історичний ансамбль, пов'язаний з видатними іменами. Величезною проблемою на сьогодні залишається їх збереження та використання. Більш дбайливе ставлення до них і подальше вивчення збагатять нашу культуру і відновлять цілі сторінки вітчизняної історії.

Посилання

1. Артюшенко М.М. Старожитності Тростянеччини [Текст] / М.М. Артюшенко. – Суми: ВВП «Мрія–1», 2002. – 492 с.
2. Вергунов О.П. Русские сады и парки [Текст] / О.П. Вергунов, В.А. Горохов. – М.: Наука, 1988. – 416 с.
3. Вечерський В.В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація [Текст] / В.В. Вечерський. – К.: Видавничий дім А.С.С., 2005. – 586 с.
4. Жур П.В. Труды и дни Кобзаря [Текст] / П.В. Жур. – Л., 1973. – С. 37–40.
5. Короусь Е.Б. Фарфор Миклашевского [Текст] / Е.Б. Короусь // Антиквар. – № 20. – 2013. – С. 16–17.
6. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків [Текст] / В. Кривошея. Вид. 2-е, доп. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2004. – 396 с.
7. Лукомский Г.К. Старинные усадьбы Харьковской губернии [Текст] / Г.К. Лукомский. – Х.: Райдер, 2001. – 240 с.
8. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР [Текст]. – К.: Будівельник, 1986. – Т. IV. – 377 с.
9. Ремешило-Рибчинська О. Актуальність реваloризації архітектурних ансамблів в Україні [Текст] / О. Ремешило-Рибчинська // Меценатство та його роль у суспільно-економічному і культурному житті України: Матеріали наукової конференції: До 200-ліття від дня народження В.В. Тарновського старшого (Качанівка, 29–30 липня 2010 р.) / Ред. колегія: В. Буренко, Т. Шевченко, І. Шевченко, Л. Лихвар. – К., 2010. – С. 150–157.
10. Самодай Т.С. Палац княгині Львової – пам'ятка архітектури XIX століття [Текст] / Т.С. Самодай, А.А. Жукова // Конотопський краєзнавчий збірник. – Конотоп, 2013. – Вип. І. – С. 246–248.
11. Старовинна садиба: німий свідок історії. Історико-документальний путівник [Текст] / під ред. С.В. Тихенко. – Суми, 2013. – 204 с.
12. Сурков В.О. Стены с долгой памятью [Электронный ресурс]. – Режим доступу: http://www.dancor.sumy.ua/articles/community/105565.
13. Тихенко С.В. Старовинна садиба – німий свідок минулого [Текст] / С.В. Тихенко // Сумщина. – 2014. – № 2. – 22 січня. – С. 22–23.

Жукова Е.В. Памятники усадебного строительства Сумщины как объекты памятникоохранной деятельности

Исследованы аспекты историко-культурной ценности сохранившихся памятников усадебного строительства Сумской области, определяющие их как объекты памятникоохранной деятельности. Определение места усадеб Сумщины в отечественной истории и культуре, популяризация полученных результатов способствуют созданию благоприятной общественной атмосферы в отношении усадеб – фактора, усиливающего масштабы памятникоохранной деятельности.

Ключевые слова: *усадьба, дворцово-парковый ансамбль, памятник архитектуры, историко-культурная ценность, казацко-старшинские роды, культурный центр, памятникоохранная деятельность.*

Zhukova O.V. The manor monuments of Sumy region as objects of protection of monuments activities

Researched aspects of historical and cultural value preserved manor monuments of Sumy region, defining them as objects protection of monuments activities. Determination of the significance of Sumy region in the country's history and culture, promotion of the results, helps to create a favorable social atmosphere in relation to manors – factors that increase the scale protection of monuments activities.

Key words: *manor, palace and park ensemble, a monument of architecture, historical and cultural value, cultural Center, protection of monuments activities.*

15.03.2015 р.

УДК 94(470):(712.2+728.83)

А.В. Городков

К ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЙ И АРХИТЕКТУРНО-ПЛАНИРОВОЧНОЙ ХАРАКТЕРИСТИКЕ ПАМЯТНИКОВ ЛАНДШАФТНОГО ИСКУССТВА БРЯНСКОГО КРАЯ

Приведены краткие исторические, архитектурно-планировочные и ландшафтные данные об исторических усадебных парках, сохранившихся на территории Брянской области. Наиболее ценными охраняемыми являются мемориальные усадебные парки, связанные с именами выдающихся деятелей культуры России XIX века – А.К. Толстого, Ф.И. Тютчева, М.К. Тенишевой и др.

Ключевые слова: *памятники ландшафтного искусства, усадьбы Брянского региона РФ, парки, мемориальные усадьбы, планировка парков, дендрология парков.*

Огромный интерес людей к истории и культуре прошлых эпох проявляется особенно сильно в мемориальных дворянских усадьбах, многие из которых стали заповедниками, связанными с именами выдающихся представителей истории и культуры России. В не меньшей степени в историко-культурном отношении для нас являются важными парки забытых и почти исчезнувших усадеб, сохранившие в той или иной степени культурный ландшафт, памятники архитектуры, природные

Красный Рог. Охотничий замок А.К. Толстого

объекты, ценные в дендрологическом отношении.

Дошедшие до нас в запущенном и полууничтоженном виде, культурные ландшафты свидетельствуют, что на Брянской земле искусство создания парков было высокоразвитым. Планировочная структура парков в Ляличах, Понуровке, Гриневе, Новой Романовке, Великой Топали сложилась к концу XVIII в. Парки в Локте, Ревнах, Трехбратском, Красном Роге, Овстуге, Хотылеве заложены в XIX в. Парки развивались по различным планировочным системам [1]. Одни из них разбивались по ландшафтной пейзажной системе, следуя свободному подражанию естественно возникшему лесу. Другие имеют в основе регулярные системы планировок с геометрической сеткой аллей и дорог. Здесь природа заключалась человеком в строгие границы и приводилась в «порядок». Значительная часть парковых массивов занимает как бы промежуточную позицию, представляя собой смешанную планировку, включающую естественные участки агроландшафтов и лесов, связанных в пределах усадьбы прямой и четкой композиционной осью – аллеей, а далее сливающимися с природным окружением. Почти все парки имели ранее различные сооружения, малые архитектурные формы, скульптуру, водоемы, гидротехнические сооружения и элементы благоустройства территорий. Все это организовывало единые парковые ансамбли, придавало им одухотворенность живым влиянием искусства.

В природе встречаются сочетания растительности, рельефа земли и водоемов высочайшего эстетического воздействия на человека. Но встречаются и монотонные, однообразные, кажущиеся серыми места, лишенные ярких элементов и оставляющие зрителя, не всегда умеющего увидеть красоту природы, порою в скромном ее проявлении, так или иначе равнодушным к увиденному. Устройство парка – преобразование или создание сравнительно небольшого участка природы – это внесение в природу искусства человека, это создание промежуточного звена в единении человека с природой [1, 88].

Одновременно парки, особенно прожившие многие годы, кроме несомненного воздействия своей природой, кроме предоставления возможности отдыха в природном просторе, на чистом воздухе, наполненном ароматом растений, в тишине или успокаивающем шелесте листвы и пении птиц, в ласкающих взор красках природы – вызывают исторические воспоминания.

В памятниках садово-паркового искусства Брянского края основные черты отечественного паркостроения проявляются в различных формах и сочетаниях. Эти памятники являются неотъемлемыми страницами истории русской культуры, иногда – скромными и проникновенно лиричными, а порою – яркими и эффектными.

Памятники садово-паркового искусства, как один из видов охраняемого ландшафта, одновременно являются и памятниками истории и культуры, поскольку в них вложен творческий труд народа. Среди мемориальных мест Брянщины

Вид на парадный курдонер дворца П. Завадовского в с. Ляличи

общероссийскую известность приобрели усадьбы выдающихся деятелей культуры России XIX века – Ф.И. Тютчева и А.К. Толстого. Усадебные парки в Брасове, Ревнах, Хотылеве, Ляличах, Понуровке хранят память о художнике В.А. Жуковском, писателе К.Г. Паустовском, выдающемся деятеле культуры XIX–XX вв. М.К. Тенишевой, архитекторе Дж. Кваренги...

Есть еще на Брянской земле затерянные и забытые парки, запущенные и полуисчезнувшие, о которых не следует забывать. Еще не стерты следы парков в Душатине и Далисичах Суражского района, в Удельных Утах Выгоничского района, в Киваях и Медведове Клинцовского района, в Солове Стародубского района, в Грабаровке Погарского района и в других местах области. Они также достойны изучения и возрождения.

Изучение усадебных парков Брянщины было начато еще в 1930-х гг. известным дендрологом, профессором Б.Г. Гроздовым, но наиболее полное исследование их архитектурно-планировочной структуры было проведено в 1960-80-х гг. заслуженным архитектором России В.Н. Городковым. Ниже мы приводим краткие историко-архитектурные и планировочные сведения о некоторых усадебных парках, опубликованные в книге В.Н. Городкова «По старинным аллеям (1983) [3, 122–129].

Ляличи. Объединяющей живой средой знаменитого Ляличского архитектурного ансамбля является парк. Его бегущая по холмам и долинам «многоверстная» каменная стена заключала территорию размером около 150 га. Парк создавался по единому замыслу и одновременно со строительством усадьбы [2, 4].

История не сохранила имя автора проекта парка и исполнителей его в натуре. Не исключено, что Джакомо Кваренги – автор проекта дворца – в какой-либо форме подавал советы по его устройству. Планировочное решение парка не противоречит творческим принципам знаменитого зодчего. Об этом можно судить по многим сохранившимся чертежам проектов, выполненным для других заказчиков [2, 11]. Иное предположение об авторе парка не доказано документально. Это предположение относится к современнику Д. Кваренги, видному русскому архитектору Н.А. Львову. Два мастера имели очень много общего в своем творческом почерке, неоднократно вступали в творческое содружество, в частности, в проектировании в 1790-е годы дворца в Москве для А. А. Безбородко. Считается, что Кваренги проектировал дворец, а Львов – парк [1, 19]. Огромный парк проектировался на прибрежном склоне. Регулярная часть переходила в пейзажную. В противовес великолепию регулярных парков утверждалась красота естественного ландшафта. По словам Львова, смысл заключался в том, чтобы «единообразие прервать противуположением, противуположение связать общим согласием и дорожками, которых излучины и повороты не для того сделаны, что так вздумалось садовнику, но каждая из оных имеет свое намерение и причину, а если гуляющий принужденным иногда найдется сделать круг для того, чтобы пройти к предмету его зовущему, то лишние шаги его заплачены новым и неожиданным удовольствием, которого бы прямая дорога его лишила». Такой взгляд Львова на паркостроительство вполне приложим к парку в Ляличах.

Планировка парка представляет собой сочетание

Дом М. Тенишевой в Хотылеве

регулярной планировки с ландшафтной, при территориальном господстве последней.

Регулярную зону парка в Ляличах составляли парадный двор дворца, цветочный партер, простиравшийся от паркового фасада дворца почти до озера и, частично, фруктовый сад, несколько входящий с юга на территорию парка.

Вся остальная территория оформлялась, как подобие живой природы. Среднюю часть парка занимала система искусственных прудов, образованных в долине Излучья. Пруды разделяли территорию парка на две части – восточную и западную. Вокруг прудов строилась вся композиция паркового пространства.

Свободные аллеи и живописно проложенные дороги, вместе с земляными плотинами, мостиками и переездами не только связывали обе части парка, но и создавали многочисленные видовые позиции для обозрения красот. Над всем парком господствовал величественный объем дворца, стоящего на возвышении холма.

Благодаря открытому склону с партером и полянами дворец хорошо был виден не только со всех частей парка, но и издалека за границами парка. И наоборот, из всех основных помещений дворца открывались многообразные виды парка и дали полей, уходящие к горизонту.

Можно отметить и еще такую черту, свидетельствующую о стремлении устроителей усадьбы, как можно ближе соединить природу и жилище – это живописные изображения видов парка и большой аллеи внутри здания на стенах главной лестницы. Изображенные летние виды помогали гостям дворца зимой представить и оценить красоту парка, облаченного в зеленый наряд. Парк «присутствовал» в доме! Так достигалось единство композиции ансамбля, единство природы и сооружений, парка и архитектуры.

С запада и севера открытая середина западной части парка обрамлялась дубравами и смешанными посадками деревьев и кустарников. С юга к ней примыкал большой фруктовый сад, а ниже его – березовая роща.

Восточная часть парка, находящаяся за прудами на противоположном дворцу склоне, была обильно озеленена большими группами и целыми рощами деревьев. Ее украшали ныне не сохранившиеся «Летний дворец» и «Храм благодарности» [3, 96].

Кроме главного дворца и этих двух построек на территории парка, оживляя и украшая его на видовых местах, располагалось около полусотни разных скульптур. Мостики, беседки, пристани и прочие столь любимые в то время «затеи» наполняли парк. Они придавали ему архитектурный вид, по стилю общий со зданиями усадьбы.

Озеленение парка основывалось на искусном использовании местных пород деревьев и кустарников: березы, дуба, клена, сосны, липы, черной ольхи. Встречались ясень, ильм, черемуха, тополь серебристый и другие виды. Довольно разнообразен ассортимент кустарников: бересклет, калина, шиповник, сирень. Применялись и растения, не свойственные местной флоре, – барбарис, дерен красный, свидина, дрок, спиреи – рябинолистная и итальянская. В юго-восточной части парка существовала целая аллея из туи. На парадном дворе дворца и в других местах росли отдельные экземпляры пирамидального тополя, по краям главной аллеи – липы и дубы.

Хотылево. В полутора десятках километров от Брянска на правом высоком берегу Десны находится парк бывшей усадьбы Тенишевых. Парк, как часть усадьбы, занимает центральное положение в застройке села Хотылево. Территория усадьбы связана с богатой и интересной историей села. Три столетия это была вотчина рода Тютчевых. В XIX в. усадьба перешла в собственность князя Тенишева [5, 8].

Парк заложен в начале XIX века и реконструирован при участии М.К. Тенишевой в 1890-х годах. Он невелик по площади, всего 9 гектаров. В плане представляет собой вытянутую вдоль берега фигуру, заключенную между застройкой села и Десной. Начинаясь у сельской площади, от стен бывшей Преображенской церкви (редкий в нашем крае памятник архитектуры «елизаветинского барокко», построенный Фаддеем Тютчевым в 1763 г.), парк спускается по крутосклону берега к водному зеркалу Десны. Планировка парка смешанная и состоит из двух зон: регулярной и ландшафтной. Зоны определены рельефом местности. Верхняя зона, где располагается часть парка и остатки усадьбы, имеет регулярную планировку.

Композицию парка «держит» поперечная аллея. Она связывает «Железные ворота» входа в парк с сельской площади и берег Десны с некогда

бывшей там пристанью катеров. Поперек аллеи, примерно в середине ее, располагался усадебный дом. Одноэтажный и нарядный, он был построен во второй половине XIX ст. в духе загородных итальянских вилл эпохи Возрождения (с налетом той провинциальной декоративности, которой отличались западноевропейские постройки третьей четверти XIX века и которая давала повод называть этот стиль «венским ренессансом»). Хотылевский дом был сожжен во время войны [4, 9].

Перед домом поперечная аллея пересекается двумя продольными аллеями. Первая, длиною 350 м, соединяет верхний парк с хозяйственным двором и фруктовым садом, расположенным в левой части усадьбы. Вторая, основная продольная аллея, пересекает перед фасадом всю территорию усадьбы, от западной окраины через фруктовый сад, устремляясь к березовой роще и далее к полям. Двумя арочными романтичными мостиками она перекидывается через овраги, спускающиеся к реке.

Дом был открыт в сторону сельской площади парадным «зеленым залом» – окруженным стеной зелени узким (ширина 25 м) цветочным партером. Парковым фасадом дом смотрел на реку. Перед ним – полукруглая площадка, от которой начинается гранитная лестница спуска к реке. В верхней части лестницы располагался грот. Отсюда открывался красивый вид на Десну.

Архитектурно-планировочная композиция парка логично сочетает регулярные устройства с «натуральными», четкие прямые аллеи, «зеленые залы» и «кабинеты» – с прихотливо вьющимися дорожками, со свободной планировкой, приближенной к живой природе. Центр композиции – это упомянутый выше «зеленый зал» цветочного партера перед домом усадьбы. Слева от него, если смотреть от Железных ворот, поперечные аллеи, соединенные между собой тремя короткими прямыми аллеями, образуют еще три зеленых зала, обрамленных плотными рядами высоких лип. Здесь на лужайках размещались игровые и спортивные площадки: русская лапта, лаун-теннис, крокет и другие. Перед средним из этих залов находится открытая, на возвышении, поляна. На ней стоял «Летний дом».

На территории парка сохранились отдельные элементы парковой архитектуры: железные ворота, две гранитные лестницы веранд главного дома, гранитный (с гротом) лестничный спуск к реке, один арочный каменный мост через овраг. Характер их архитектуры общий с архитектурой дома.

Парк имеет разнообразное по видам растений озеленение. Раньше площадь цветочного партера перед домом обрамлялась рядами лиственниц, десятью туями (по пяти с каждой продольной стороны) и серебристыми елями. Ныне это экзотическое обрамление утрачено. По аллеям – однопородная посадка из лип. Ландшафтную часть парка украшают местные породы деревьев и кустарников: липа, клен остролистный, дуб черешчатый, тополи черный и берлинский, ольха, осина, береза, ель обыкновенная, сосна, лиственница, черемуха, сирень, бузина и другие. Встречаются экземпляры сосны кедровой сибирской.

Хотылевский парк – это парк внешних видов. Регулярная часть его умеренно парадная и уютно замкнутая в прямоугольные зеленые стены аллей. Ландшафтная же часть во многих местах открывается разрывами и «окнами» в зелени на реку и заречье, направляя внимание зрителя на отдельные виды широкого деснянского пейзажа. Аллея лестницы торжественно показывает Десну «в упор» на коротком участке, вписанном в ажурную раму из ветвей деревьев, как бы приглашая приблизиться к ней. Поперечные дорожки, спускающиеся по логам, открывают новые и разные виды, обрамленные полукруглыми арками мостов, переброшенных над оврагами. Извивающаяся прибрежная дорожка на своих поворотах заставляет взглянуть вдоль Десны в голубую даль. Такое включение внешних видов в парк необыкновенно обогащает его содержание, как бы раздвигает его границы в бесконечную даль.

К сожалению, современное состояние парка внушает тревогу за его будущую судьбу. Бессмысленно разрушается красивая лестница и другие парковые сооружения. Исчезают ценные деревья, заменяясь случайной порослью. Чтобы ограничить использование парка под застройку, необходимо срочно установить его охранную зону как ценного памятника. Парк в Хотылеве – единственный пример в Брянском крае террасного прибрежного парка со своеобразной планировкой, активно включающей в свою композицию внешние виды отмеченных незаурядной красотой окрестностей.

Красный Рог. Парк Краснорогской усадьбы царствуют над поймой и округой. Он всегда красив. В летний солнечный день парк наряден и ярок, в сумерки загадочен и угрюм. Осенью его багряный узор блистает золотом и бронзой. И даже в серые зимние дни, когда в серебристую мглу безлистных ветвей вплавлены изумруды хвойных деревьев, парк торжествен и элегичен. Весной – это богатая, словно бы мозаичная картина, набранная всеми оттенками зелени.

Отдав дань памяти А.К. Толстому у стен Преображенской церкви, можно продолжить путь к самой усадьбе. Парк не поражает размерами. Его площадь всего около девяти гектаров. Это улучшенный искусными посадками деревьев и кустарников участок красивого природного Краснорогского леса. Регулярная часть парка – с геометрически правильными аллеями и разбивкой на правильные фигуры площади цветника –

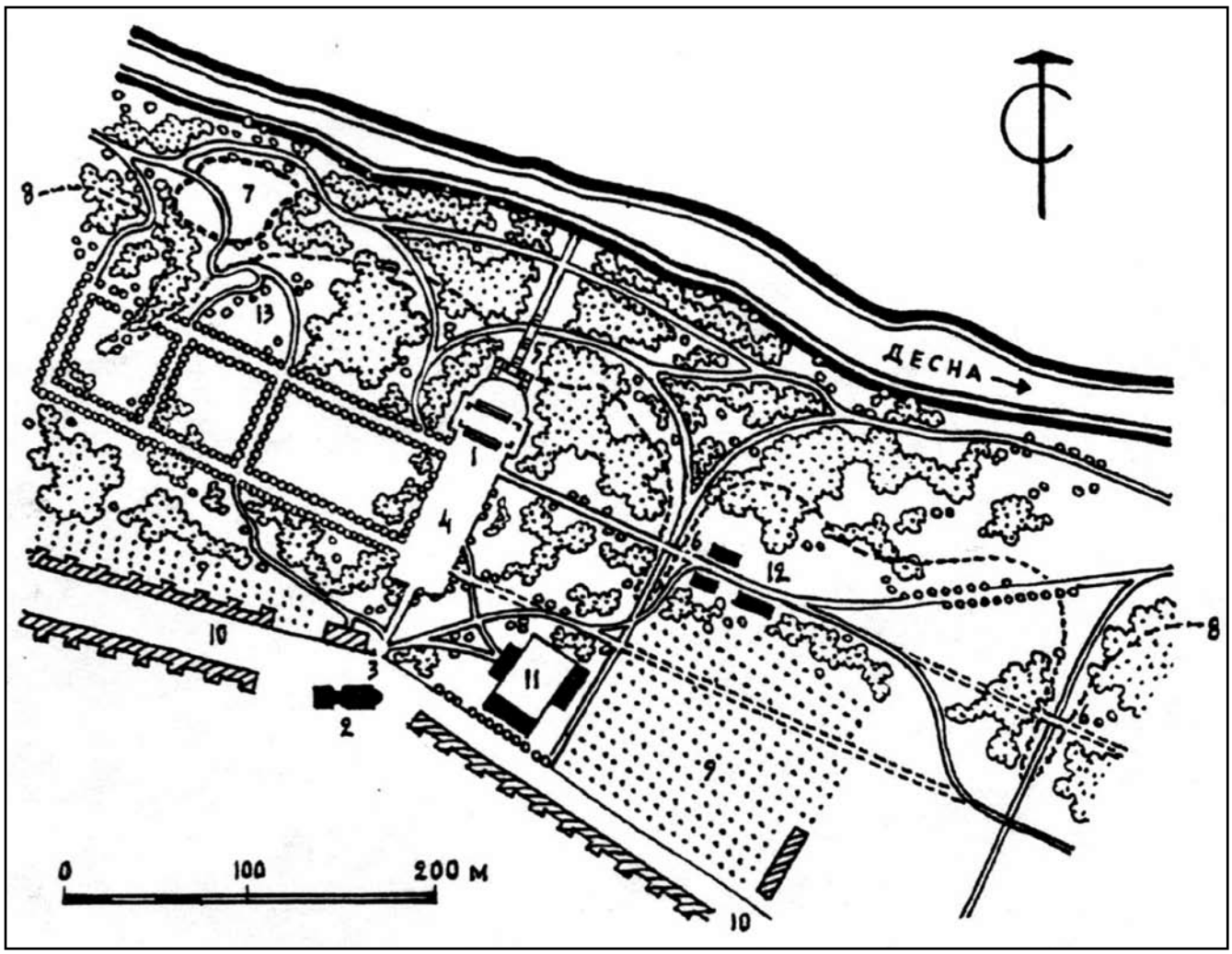

План парка в Хотылеве

занимала сравнительно небольшие участки. Один прилегал к веранде паркового южного фасада усадебного дома А.К. Толстого, второй был заключен внутри круглой площадки перед главным северным фасадом. Остальную территорию парка Афанасий Фет назвал «прекрасно содержимым английским садом» [6, 22–54].

Вся территория парка прорезается с севера на юг прямой аллеей, ведущей к пойме Рожка. По обеим сторонам этой главной аллеи живописными группами размещены деревья и кустарники с тонко продуманным подбором пород. Полные благоухания солнечные поляны, покрытые разнообразными травами и полевыми цветами, чередуются с тенистыми рощами. На их опушках отдельные деревья – так называемые солитеры – картинно и впечатляюще выделяются ярко освещенными пятнами. Над травами поднимаются сирень, черемуха, лесной орешник. Они заполняют своей листвой пространство между стволами высоких деревьев и разделяют парк на отдельные «зеленые залы», помогают зрителю воспринимать сложную композицию парка последовательно, по частям.

Древесные насаждения парка довольно разнообразны. В нем произрастает свыше тридцати видов деревьев и кустарников. Много лип, кленов, темнолистного ясеня. Встречаются лиственница, ильм, сосна, ель, явор, белолистный тополь, черная ольха, трепетный осокорь, каштан конский и даже туя. Можно увидеть мощные дубы, березу повислую, осину, ивы (козью, ломкую и пятитычинковую), акации белую и желтую, яблони, груши, вишни, жимолость обыкновенную, бузину красную, пузыреплодник калинолистный и другие. Их комбинации создают красивые пейзажные группы. Живописные и разнообразные во все времена года, они придают парку нарядность, неповторимость его панорамам и отдельным уголкам, обеспечивают непрерывную смену видов и настроений. Поэтому, при небольшой территории, парк производит впечатление значительно большего и богатого по растительности, чем он есть в действительности [1, 15–35].

Толстой любил этот парк и окрестный пейзаж. В письме к поэту Якову Полонскому он писал: «Если бы вы знали, какое это великолепие летом и осенью! Леса кругом на 50 верст и более, лога и

лощины такие красивые, каких я нигде не видел, а осенью, особенно эту осень, не выезжаешь из золота и пурпура».

В одном из писем к Б. Маркевичу в 1869 г. А.К. Толстой сообщает: «Сейчас, когда я Вам пишу (без четверти четыре утра), в саду полно соловьев, кукушек, лягушек, которых я очень люблю...» И в другом письме пишет: «...В Красном Роге... в моем родном краю, который, хоть я этого и не показываю, я люблю больше, чем заграницу...» [6, 94].

Краснорогский парк сохранился довольно хорошо. Однако «дикое» состояние природной среды привело к тому, что исчезли некоторые живописные акценты, сообщавшие парку художественную прелесть, исчезли совсем или закрылись от зрителя непродуманными малоценными посадками последних лет, как это произошло с достоверно толстовской трехствольной туей, недавно погибшей. В 1970-90-х гг. погибли немногие из еще тогда сохранившихся мемориальных деревьев, «помнящих» Толстого.

Парк связан не только с именем А.К. Толстого, но и со всем его творчеством. В Красном Роге им написано много произведений, в которых так или иначе сказывалось влияние окружавшей его здесь красоты. Совершенно необходимо вернуть парку именно тот первоначальный вид, какой он имел при жизни поэта. В это хочется верить, особенно накануне его 200-летнего юбилея

Часы, проведенные в Красном Роге, наполненные восприятием красоты парка, очарованием русской природы и мест, которыми восхищался А.К. Толстой, помогают глубже проникнуться национальным патриотическим чувством. Ради этого стоит пойти на материальные затраты по его грамотному восстановлению и развитию.

Овстуг. К усадьбе Ф.И. Тютчева проще добраться со стороны шоссе Брянск-Рославль, свернув направо по асфальтовой дороге. Дорога через два километра окончится на центральной площади села. От площади рукой подать до старинного парка. Лирический образ этого места, созданный сто с лишком лет назад Тютчевым, встает перед нами, когда мы оглядываемся кругом:

За Десной – изумрудное всхолмье. Среди высоких зеленых берегов, по которым разбросано древнее село Овстуг, не очень заметен маленький парк. Лишь несколько старых великанов-тополей обращают на себя внимание и навевают мысли о былом...

К 200-летию со дня рождения поэта усадьба была возрождена. Воссоздан дом поэта, флигель, другие объекты музея, появилась и новая планировка парка... Безжалостное время стерло следы старой планировки. Да и была ли она? «Мне очень ярко вспомнился и как бы открылся зачарованный мир детства, так давно

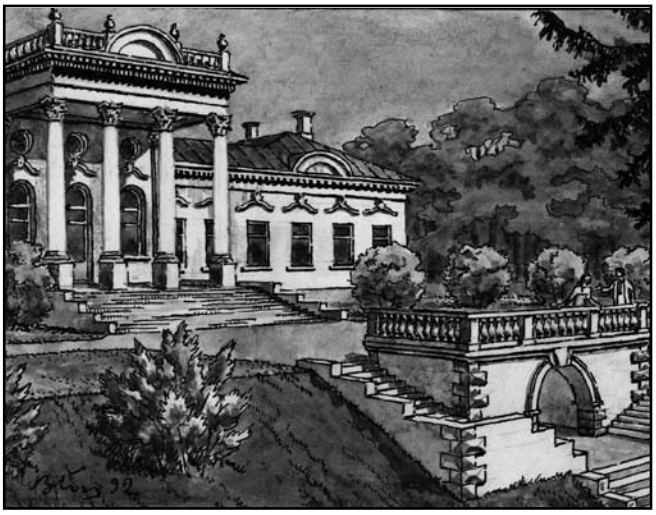

Усадебный дом Ф.И. Тютчева в Овстуге

распавшийся и сгинувший. Старинный садик, четыре больших липы, хорошо известных в округе, довольно хилая аллея шагов во сто длиною и казавшаяся мне неизмеримой, – весь прекрасный мир моего детства, столь населенный и столь многообразный, – все это помещается на участке в несколько квадратных сажень...», – так вспоминает Ф.И. Тютчев в 1846 году село Овстуг и парк усадьбы.

В настоящее время парк занимает территорию размером около десяти гектаров. От посадок времен Тютчева осталось несколько деревьев в западной и северо-западной сторонах территории [1, 134].

В Овстуг едут многочисленные поклонники поэта и просто туристы. В связи с этим с 1970-х гг. стояла задача воссоздания старого, по возможности близкого к первоначальному, облика парка. Решение этой задачи осложнялось отсутствием документальных данных по историческому виду и планировке. Новая планировка парка была предложена и реализована фирмой «Русский сад» в 2002–03 гг.

«Рисунки общего вида усадьбы, выполненные в XIX веке, и фотоснимки начала XX века дают основание считать, что планировка парка была свободной, пейзажной. Видимо, таким и надо было воссоздать мемориальный парк Ф.И. Тютчева. Надо было попытаться воспроизвести такие картины природы в парке и по соседству с ним, которые помогли бы посетителю в его восприятии парка приблизиться к образам поэзии Тютчева, воочию ощутить его лирику природы, красоту, вдохновлявшую поэта», – так писал автор первого проекта восстановления парка архитектор В.Н. Городков.

Насколько новая планировочная структура парка «старается» проникнуть в язык природы и в поэзию Тютчева, чтобы воссоздать лик парка времен поэта – судить сегодня сложно. Но, думается, что возрожденная усадьба Тютчева –хороший пример

для неотложных действий по спасению других усадеб Брянщины.

Кратко описанные памятники ландшафтной архитектуры в Ляличах, Овстуге, Красном Рогу, Хотылеве – лишь малая часть историко-культурных ландшафтов Брянской области. Значителен историко-культурный, эколого-рекреационный, образовательный, туристический и дендрологический потенциал и других усадебных парков – в Трехбратском, в Почепе, в Фоевичах, в Великой Топали, в Хуторе Любине, в Ревнах... Их сохранение, возможное восстановление и приспособление к современной жизни – назревшая задача сегодняшнего дня.

Ссылки

1. Городков А.В. Архитектура, проектирование и организация культурных ландшафтов / А.В. Городков. – СПб: Проспект науки, 2013. – 416 с.

2. Городков В.Н. Следы былого. Ляличи. Историко-архитектурный очерк. – Брянск: ЗАО «Издательство «Читай-город». – 2012. – 30 с.

3. Городков В.Н. Очерки архитектуры Брянского края. –Брянск: ЗАО «Издательство «Читай-город». – 2006. – 260 с.

4. Пикина Г.А. Ляличи. Усадьба Завадовского. – Брянск, ЗАО «Буквица», 2014. – 160 с.

5. Городков А.В., Дубровский А.М., Кеня И.А. Мария Тенишева: духовное наследие в Брянском крае. – Благотворит. Фонд им. братев Могилевцевых. – Брянск, 2008. – 19 с.

6. Захарова В.Д. По следам А.К. Толстого. – Брянск, 2008. – 136 с.

Городков О.В. До історико-культурної і архітектурно-планувальної характеристики пам'яток ландшафтного мистецтва Брянського краю

Наведені стислі історичні, архітектурно-планувальні і ландшафтні дані про історичні садибні парки, що збереглися на території Брянської області. Найбільш цінними охоронюваними є меморіальні садибні парки, які пов'язані з іменами видатних діячів культури Росії XIX ст. – О.К. Толстого, Ф.І. Тютчева, М.К. Тенишевої та ін.

Ключові слова: *пам'ятки ландшафтної архітектури, садиби Брянського регіону РФ, парки, меморіальні садиби, планування парків, дендрологія парків.*

Gorodkov A.V. To the historical and cultural and architectural and planning characteristic of monuments of landscape art of Bryansk edge

Short historical, architectural and planning and landscape data on the historical farmstead parks which remained in the territory of the Bryansk region are provided. The memorial farmstead parks connected with names of outstanding cultural figures of Russia of the XIX century – A.K. Tolstoy, F.I. Tyutchev, M.K. Tenisheva, etc. are the most valuable protected.

Key words: *monuments of landscape art, estate of the Bryansk region of the Russian Federation, parks, memorial estates, planning of parks, dendrology of parks.*

20.03.2015 г.

УДК 94(477):(930+093)

Є.С. Калашник

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА СОТЕННИХ МІСТЕЧОК ПОВОРСКЛЯ В «ТРУДАХ ПОЛТАВСКОЙ УЧЕНОЙ АРХИВНОЙ КОМИССИИ»

У публікації зроблено спробу проаналізувати внесок кореспондентів журналу «Труды Полтавской ученой архивной комиссии» у дослідження історико-культурної спадщини сотенних містечок Полтавського полку. Порівняно роботи В.Є. Бучневича та П.О. Кітіцина, присвячені містечкам Решетилівка та Кобеляки. Охарактеризовано особливості наукових студій, присвячених локальній історії у даному виданні на поч. XX ст., та внесок установи у її розвиток.

Ключові слова: *«Труды Полтавской ученой архивной комиссии», В.Є. Бучневич, П.О. Кітіцин, Кобеляки, Решетилівка, сотенні містечка Полтавського полку.*

Пам'яткознавчі дослідження історико-культурної спадщини міст і містечок Козацької доби в першу чергу поділяються на два вектори. Пріоритет надається археологічним матеріалам, накопиченим за понад сторічну історію археологічної науки [8, 102]. Археологія дає відповіді на питання про фізичне тіло пам'ятки – її датування, етапи розвитку, площу, потужність та особливості культурних нашарувань. Іноді археологічні дослідження вказують на соціальні, виробничі, економічні орієнтири пам'ятки.

В якості прикладів можна назвати археологічні дослідження розрізу валу сотенного містечка Полтавського полку Білики, в ході яких було установлено два періоди будівництва укріплень – ранній та пізній, які розмежовувались прошарком, що маркував етап пожежі [7, 50–56]. Археологічні дослідження 1997 р. на території Нового Міста полкової Полтави дозволили простежити рештки фортечного рову підсиленого дерев'яними колодами – надовбами [10, 73–75], що цілком може бути відображене у графічних реконструкціях. Розкопки 2007 р. на Миколаївській гірці у Полтаві виявили некрополь рубежу XVI–XVIII ст., церковний шпиталь та рештки цегляного заводу XIX ст. [16, 41–44, 68–74, 105]. Комплексний аналіз результатів археологічних досліджень гончарних горнів Полтави, в свою чергу, дозволяє стверджувати про локалізацію на південно-західних околицях міста «кварталу гончарів» [17, 75–76, рис. 64].

Однак аналіз пам'ятки фортифікації чи містобудування в якості частини історико-культурної спадщини не можливий без історичного контексту – усвідомлення подій, процесів, особливостей, долі окремих персоналій тощо, тобто без усього того, що робить її пам'яткою історії та культури.

Таким чином, у цій ситуації в якості об'єкту пам'яткознавчого дискурсу виступає археологічна пам'ятка, а предмету – історичні фактори та

процеси, що відобразилися у ній [3, 15]. Перші історичні дослідження присвячені долі міст і містечок Полтавського полку з'являються в середині XIX ст. Наприклад, у праці О.Ф. Шафонського «Черниговского наместничества топографическое описание…», виданій у 1851 р., окрім статистичних даних надаються історичні відомості про міста Гадяч та Зіньків, описується історична топографія міст, історія землеволодіння та їх гербів тощо [17, 625–635, 660–665]. Важливий внесок у становлення таких студій з локальної історії відіграла Полтавська вчена архівна комісія, період діяльності якої припадає на 1903–1917 рр. Дослідник діяльності вчених архівних комісій І.М. Симоненко першою серед основних форм їх роботи називає «виявлення і збирання історичних джерел та пам'яток (письмових і речових)» [15, 15], при цьому констатує: «Вчені архівні комісії… швидко переросли рамки своїх завдань, перетворившись у своєрідні регіональні краєзнавчі історичні товариства…» [15, 33]. Отже, наукова спадщина Полтавської вченої архівної комісії містить ґрунтовні дослідження, присвячені регіону, зокрема періоду полкового устрою. Метою нашої роботи є аналіз історико-культурної спадщини сотенних містечок Полтавського полку, що відображена в публікаціях у виданні установи – «Трудах Полтавської вченої архівної комісії».

Пам'яткам історії та культури Полтавщини в «Трудах Полтавської вченої архівної комісії» присвячено серію досліджень. Не можливо оминути увагою праці П.М. Єременка «Земляні вали в м. Варві Лохвицького повіту та його околицях» [6], М.Г. Максимова «Церква в с. Запсілля в ім'я Св. Миколая» [12], В.Л. Модзалевського «Матеріали для історії Полтавського полку» [13], Л.В. Падалки «Про старовинний Покровський храм козацької доби і його будівничого» [14] та ін. Однак безпосередньо історії сотенних містечок Полтавського полку торкаються лише дві роботи.

Дійсному члену Полтавської вченої архівної комісії Василю Євстафійовичу Бучневичу (1860 – 1928 рр.) належить нарис «Местечко Решетиловка Полтавского уезда», опублікований у 15 випуску «Трудов Полтавской ученой архивной комиссии» [1].

Більша частина дослідження, після коротких географічних та соціально-економічних відомостей, присвячена історії містечка від початку XVII – до початку XX ст. Джерелами, що були використані дослідником, стали «Акты относящиеся к истории Южной и Западной России», «Журнал или поденные записки Императора Петра Великого», а також праці його сучасників – М.І. Арандаренка, М.І. Костомарова, М.А. Максимовича, Є. Шубинського та ін., публікації у «Київській старовині» та «Полтавських губернських відомостях».

Час заснування Решетилівки, не задокументований у джерелах, критично описується

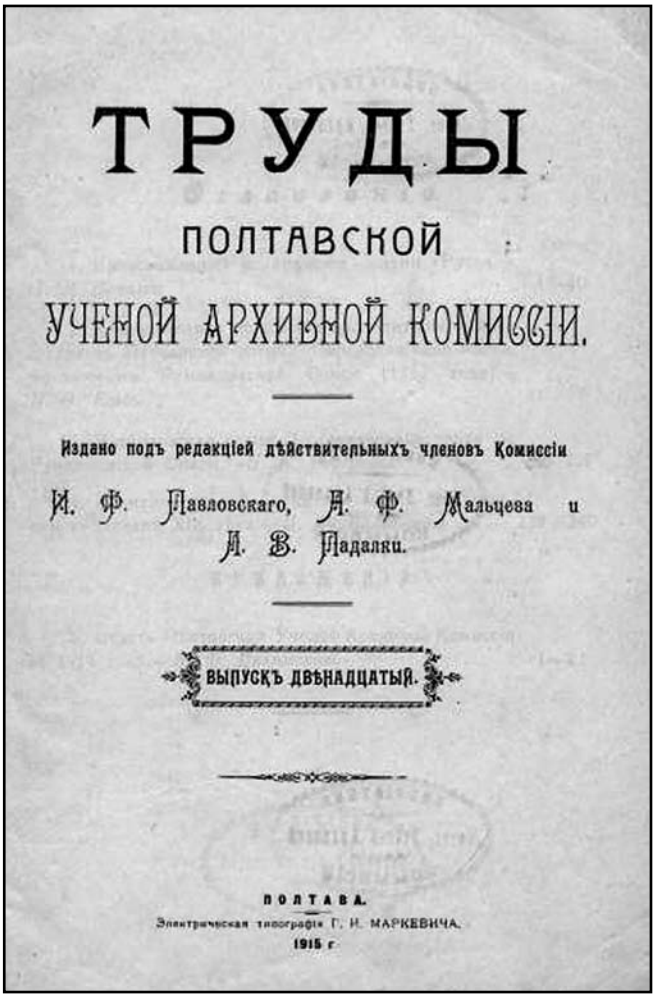
ТРУДЫ
ПОЛТАВСКОЙ
УЧЕНОЙ АРХИВНОЙ КОМИССІИ.
Издано подъ редакціей дѣйствительныхъ членовъ Комиссіи
И. Ф. Павловскаго, А. Ф. Мальцева и
Л. В. Падалки.
ВЫПУСКЪ ДВѢНАДЦАТЫЙ.
ПОЛТАВА.
Электрическая типографія Г. И. МАРКЕВИЧА.
1915 г.

Титульний аркуш видання «Труды Полтавской ученой комиссии

за переказами, взятими у праці М.І. Арандаренка «Записки о Полтавской губернии». За ними містечко на початку XVII ст. заснував пластун Решетило, який мав у цій місцевості пасіку [1, 5–6]. Події середини XVII ст. вже ілюструються «Росписью городам и местечкам которыми Войско Запорожское владеет» (1653) та розписом «Кто из дворян послан в эти города приводить жителей к присяге» (1654) [1, 6].

Період Руїни описаний В.Є. Бучневичем у загальноісторичному контексті Лівобережжя як «… самый тяжелый, несчастный период исторической жизни Решетиловки, которая в это время, на ряду с многими другими городами и местечками Левобережной Украины, четыре раза переходила от одних победителей к другим и всякий раз подвергалась грабежу и опустошениям» [1, 6].

Більш докладніше у нарисі змальований Полтавський етап Північної війни. Необхідно відмітити відсутність у В.Є. Бучневича традиційної тенденційності в описі подій, пов'язаних із Полтавською битвою. Ним згадується дислокація в Решетілівці головного опорного пункту шведів генерал-майора Крейца; квартирування російської армії з полоненими від 13 до 19 липня (як

наголошується – за переказами – на ярмарковій площі); страта бригадира Мільфельда; відправка значних груп полонених вглиб країни; огляд маневрів шведської піхоти і кавалерії тощо [1, 9–11]. Також згадується звернення гетьмана Івана Скоропадського до царя з так званими Решетилівськими статтями. Повний текст документу та його історична доля наводиться у додатку до роботи [1, 24–32]. Наголосимо, що деякі сумніви викликає повідомлення про відступ через Решетилівку шведської армії після поразки 27 червня 1709 р. [1, 9]. Підтвердження цьому факту не знаходимо, наприклад, у щоденнику сучасника події Деніела Крмана [11, 124–126], як і у праці історика Полтавської баталії Петера Енглунда [5, 182–184].

Соціальне становище Решетилівки на початку XVIII ст. описується за «Компутом всего полку полтавського…» 1718 р. За ним у містечку нараховувалося 778 мешканців, функціонували кушнірський, шевський, ткацький та різницький цехи [1, 11]. При цьому, наприклад, не наводяться дані переписів 1721, 1726, 1732 рр., Генерального слідства про маєтності 1729–1730 рр. [2, 34, 41, 137; 4, 110–130].

Згадується, що Решетилівка з 1723 по 1764 роки постійно була сотенним містечком Полтавського полку. Цей період завершується описом складних територіальних перетворень території Гетьманщини у кінці XVIII ст.

Описуючи Решетилівку губернського періоду, В.Є. Бучневич згадує про втрачену на сьогодні пам'ятку історії та культури, що існувала у містечку – палац із парком, які належали таємному раднику, улюбленцю князя Григорія Потьомкіна Василю Степановичу Попову. У додатку до нарису автор наводить документи з історії цього помістя: Договір про найм управляючого, Договір про найм місць для продажу різного питва, Договір про організацію інструментальної музики, тощо [1, 32–40]. Також В.Є. Бучневич описує свій візит до маєтку вже у період занепаду – після відміни кріпосного права 1861 р. – та розповідає про подальшу його долю (продаж Полтавському губернському земству у 1905 р.) [1, 16].

Значне місце відведене опису церковних старожитностей містечка. Автор перелічує шість решетилівських церков – Успенську, Покровську, Миколаївську, Введенську, Преображенську, Архистратиго-Михайлівську – та особливі речі з церковного начиння [1, 19–21].

Завершується нарис про Решетилівку відомостями початку XX ст., а саме переліком шкіл, училищ, громадських установ [1, 21–23].

Дещо іншою як за обсягом, кількістю цитованих джерел, так і за територією, яка охоплюється історичною розвідкою, є публікація «Кобылякская старина», що належить члену Російського історичного товариства Платону Олександровичу Кітіцину (1845 – †?) [9, 158–172]. На відміну від роботи, розглянутої вище, яка носить більшою мірою статистичний характер, цей нарис зосереджений на історико-культурних аспектах досліджуваного регіону.

Праця В.Є. Бучневича була присвячена історії окремого містечка, натомість у Кобеляцькій старовині П.О. Кітіцина охоплюється цілий регіон – південні сотні Полтавського полку. В першу чергу це зумовило використання дослідником більш широкої джерельної бази: картографічної («Книга большому чертежу», карти Г.Л. де Боплана, Ф. де Вітта, І. Данкерта, топографічні нариси А. Рігельмана та В.Г. Ляскоронського), архівної («Акты относящиеся к истории Южной и Западной России», архіви Успенської церкви в Кобеляках, Преображенської церкви с. Власівка, кобеляцької та кременчуцької поліцейських управ, Літопис Самовидця). Також при написанні були опрацьовані вже видані роботи Д.І. Багалія, Д.М. Бантиш-Каменського, В.Є. Бучневича, О. Грановського, М.І. Костомарова, М.А. Максимовича, І.Ф. Павловського, А. Русова, Є.З. Ябловського, Д.І. Яворницького тощо.

Дослідження історії Кобеляк догубернського періоду, як центрального містечка регіону, виступає центральним завданням роботи П.О. Кітіцина. Вона простежена від заселення краю уходниками з Черкаського замку, а пізніше севрюками у XVI ст., до облаштування комісаром Юрієм Немиричем в першій половині XVII ст. у містечку фортеці [9, 158–159]. При цьому, щоб конкретизувати час заснування містечка, автор вдається до аналізу доступних йому картографічних джерел. Власне фортеця описується зі слів старожилів: «…земляная, окруженная валом, подобная крепости м. Новых-Сенжар того же уезда. Вал вокруг города начинался от р. Ворсклы и проходил по Екатеринославской дороге, поворачивал на восток около лавок и через площадь по Троицкой улице спускался к реке. Крепость стояла на горе, против Успенской церкви…» [9, 159]. Крім того автор повідомляє, що у 1877 р. на подвір'ї поліцейської управи ще зберігалися дві чавунні гармати з цієї фортеці – одна довша, інша коротша [9, 159].

Про події Північної війни червня-липня 1709 р. повідомляється, що біля Кобеляк шведські частини дали бій наздоганяючому їх російському авангарду, з метою відриву обозу Карла XII від переслідувачів.

Відмітимо зацікавленість П.О. Кітіцина в увіковіченні перемоги російської армії під Полтавою, що межує зі своєрідною заангажованістю, яка була поширеною напередодні святкування 200-річчя цієї події. Так, наприклад, висловлюється думка, що «…город Кобыляки должен принять участие в праздновании этого юбилея…» (*підкреслення – Є.К.*) [9, 160]. Згадуючи далі місце Переволочни

в подіях 1709 р., дослідник наголошує: «…в Переволочне следует поставить памятник на месте сдачи 17,000 шведов князю Меньшикову, так как в память этого выбита медаль с латинской надписью: Ad Perevolocam. 30 iun MDCCIX…» [9, 165.]

Опис церковної старовини Кобеляк спирається на джерела 1722 та 1780 рр. та налічує вісім храмів: Троїцька, Михайлівська, Преображенська, Різдва Богородиці, П'ятницька, Покровська та Георгіївська. Крім того описується поділ регіону на протопопії та згадуються їх завідувачі [9, 160–162].

Завершення доби Гетьманщини і перехід до губернського устрою, як і у В.Є. Бучневича у нарисі про Решетилівку, П.О. Кітіцин подає за наступними роками: 1764 р. – відміна полкового устрою та створення Новоросійської губернії, куди в складі Новосанжарського повіту увійшли Кобеляки; 1784 р. – утворення Катеринославського намісництва; 1798 р. – перехід Кобеляк під юрисдикцію Малоросійської губернії та їх утвердження повітовим містом Полтавської губернії у 1803 р. [9, 160].

Після опису догубернської історії Кобеляк дослідник побіжно чи детально торкається історії сотенних містечок півдня Полтавського полку – Говтви (як літописного міста), Китай-Города, Кишеньки, Нехворощі, Переволочної (фортецю якої описано), Сокілки та Царичанки. В другій половині XVIII ст. їх об'єднувало входження місцевих служилих людей до Дніпровського пікінерського полку з 7 рот, штаб якого знаходився власне у Кобеляках. Також розглядається період будівництва Української лінії уздовж р. Оріль.

В якості додатків до свого нарису П.О. Кітіцин використовує копії наказів полкового уряду, що суттєво доповнює історичні відомості [9, 171–172].

Розглянуті роботи суттєво відрізняються за багатьма критеріями: хронологією викладу, географічним ареалом дослідження, історичною складовою, доступним дослідникам обсягом джерел тощо. Проте це – чи не перші спроби аналізу історії містечок Поворскля та їх внесення у загальноісторичний контекст Козацької доби. Значна кількість використаних дослідниками джерел на сьогодні втрачена, отже може бути опрацьована виключно через їх праці. Більшість згадуваних пам'яток (а саме вони виступали головним об'єктом для вивчення) була знищена і на сьогодні доступна виключно для археологічного дослідження. Таким чином, проаналізовані праці співробітників Полтавської вченої архівної комісії самі виступають і як джерело, і як зафіксована об'єктивна реальність сотенних містечок. Їх використання як історіографічного базису в пам'яткознавчих дослідженнях носить об'єктивний характер, а методичні засади досліджень дореволюційного періоду нерідко використовуються сучасними дослідниками локальної історії.

Посилання

1. Бучневич В.Е. Местечко Решетиловка, Полтавского уезда [Текст] / Бучневич В.Е. // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Вып. 15. – Полтава: Электрическая типогр. Г.И. Маркевича, Панский ряд, 1917. – С. 5–55.

2. Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку 1729–1730 / Упоряд. І.Л. Бутич. – Полтава: ВАТ «Видавництво «Полтава», 2007. – 176 с.

3. Гріффен Л.О. Об'єкт та предмет пам'яткознавства [Текст] / Л.О. Гріффен, В.О. Константинов // Сіверщина в історії України. Зб. наук. праць. – Вип. 7. – Київ–Глухів: Вид. Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2014. – С. 13–16.

4. Джерела з історії Полтавського полку. (середина XVII–XVIII ст.) / упоряд., вступ. стаття Мокляк В.О. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2010. – Т. ІІ: Компути та ревізії Полтавського полку. Компут 1721 р. – 436 с.

5. Энглунд П. Полтава. Рассказ о гибели одной армии. – Москва: Новое книжное обозрение, 1995. – 256 с.

6. Еременко П.М. Земляные валы в м. Варве Лохвицкого уезда и его окрестностях [Текст] / П.М. Еременко // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Вып. 6. – Ч. 1 – Полтава: Электрическая типогр. Г.И. Маркевича, Панский ряд, 1907, 1909. – С. 77–80

7. Калашник Є.С. Про датування пожежі на укріпленнях фортеці XVII–XVIII ст. у с. Білики [Текст] / Є.С. Калашник // Археологія. – Київ: Академічна періодика, 2009. – № 4. – С.50–56.

8. Калашник Є.С. Орільський рубіж Полтавського козацького полку в археологічних дослідженнях [Текст] / Є.С. Калашник// Сіверщина в історії України. Зб. наук. праць. – Вип. 7. – Київ-Глухів: Вид. Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2014. – С. 100–103.

9. Китицын П.А. Кобылякская старина [Текст] / П.А. Китицын // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Вып. 4. – Полтава: Электрическая типогр. Г.И. Маркевича, Панский ряд, 1907. – С. 158–172.

10. Коваленко О.В. Про залишки фортифікації Полтавського форштадту [Текст] / Коваленко О.В., Мироненко К.М., Супруненко О.Б.// Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава: Археологія, 1999. – № 1. – С. 73 – 75.

11. Крман Д. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708–1709) – Київ: Вид. центр «Просвіта», 2010. – 260 с.

12. Максимов Н.Г. Церковь в с. Запселье во имя Св. Николая // [Текст] / Н.Г. Максимов // Труды Полтавской ученой архивной комиси. – Вып. 1. Полтава: Электрическая типогр. Г.И. Маркевича, Панский ряд, 1905. – С. 31–33.

13. Модзалевский В.Л. Материалы для истории Полтавского полка // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Вып. 2. – Полтава: Электрическая типогр. Г.И. Маркевича, Панский ряд, 1905. – С. 1–57.

14. Падалка Л.В. О старинном Покровском храме казацкой поры и его строителе // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Вып. 5. – Полтава: Электрическая типогр. Г.И. Маркевича, Панский ряд, 1908 – С. 49–64.

15. Симоненко І.М. Вчені архівні комісії України: надбання та досвід [Текст] / І.М. Симоненко // Праці Центру пам'яткознавства. – Київ: Центр Пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2001. – Вип. 3. – С. 13–33.

16. Супруненко О.Б. Дослідження посаду літописної Лтави: Миколаївська гірка [Текст] / Супруненко О.Б., Мироненко К.М., Пуголовок Ю.О., Шерстюк В.В. – Київ–Полтава, 2008. – 136 с.

17. Супруненко О.Б. Дослідження посаду літописної Лтави [Текст] / Супруненко О.Б., Пуголовок Ю.О., Мироненко К.М. та ін. – Київ–Полтава, 2009. – Частина друга. – 132 с.

18. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено. Сочиненное Действительным Статским Советником и Кавалером Афанасием Шафонским

с четырьмя географическими картами. В Чернигове 1786 года [Текст] / А. Шафонский. – Издал М. Судиенко. – Киев: в Университетской Тип., 1851. –672, XXII с.

Калашник Е.С. Историко-культурное наследие сотенных городков Полтавского полка в «Трудах Полтавской ученой архивной комиссии»

В публикации сделана попытка проанализировать вклад корреспондентов журнала «Труды Полтавской ученой архивной комиссии» в исследование историко-культурного наследия сотенных городков Полтавского полка. Сравнены публикации В.Е. Бучневича и П.А. Китицина, посвященные городкам Решетиловка и Кобеляки. Охарактеризованы особенности научных исследований, посвященных локальной истории в представленном издании в начале XX в., а также вклад организации в ее развитие.

***Ключевые слова:** «Труды Полтавской ученой архивной комиссии», В.Е. Бучневич, П.А. Китицин, Кобеляки, Решетиловка, сотенные городки Полтавского полка.*

Kalashnyk Ye.S. Historical and cultural heritage of the country towns of Poltava regiment in «Proceedings of the Poltava scientific archival commission»

The article attempts to analyze the contribution of the correspondents of the journal "Proceedings of the Poltava scientific archival commission" in the study of historical and cultural heritage of country towns of Poltava regiment. Publications of V. Buchnevich and P. Kititsyn dedicated to Reshetylivka and Kobeliaki towns were compared. The features research devoted to intense local history in the present edition in the early XX, as well as the organization's contribution to its development.

***Key words:** «Proceedings of Poltava scientific archival commission», Buchnevych V., Kititsyn P., Kobeliaky, Reshetylivka, country towns of Poltava regiment.*

10.03.2015 р.

УДК 94(477.51):904 «10/14»:(930+093)

О.Г. Пархоменко

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ XI–XV СТ. НІЖИНА: КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ ТРАДИЦІЇ ТА АРХЕОЛОГІЧНИХ ДАНИХ

Вивчення середньовічного періоду історії Ніжина викликало неоднозначні висновки дослідників. Увага приділяється історіографічній традиції та сучасним археологічним даним, що стосуються середньовічного періоду історії Ніжина. Розглянуто питання щодо заснування міста, його розвитку у давньоруський час, існування у післямонгольский період тощо.

***Ключові слова:** Ніжатин, Ніжатина Нива, Унеліж, Ветхоріздвянівський монастир, ур. Городок (Комуна), пос. Магерки, пос. Довге, ур. Ветхе.*

Результати вивчення середньовічного періоду історії Ніжина викликало неоднозначні висновки істориків. Переважна більшість досліджень з даного питання базується на даних писемних джерел, де наявні дві назви населених пунктів, що подібні сучасному Ніжину, які в наш час не можна локалізувати однозначно.

Проблемі локалізації топонімів Ніжатин і Унеліж присвячені дослідження XIX–XX ст. (Рис. 1), найбільш популярним серед яких є теорія О.М. Лазаревського. Він локалізував літописний Унеліж на території урочища Городок (нині Комуна) [13, 51]. Друга літописна назва «Ніжатин»1078 р. [1, 134] була локалізована автором неподалік Чернігова [3, 137]. Даної теорії дотримувалися М.М. Карамзін, М.П. Погодін, М.О. Максимович, архієпископ Філарет Гумілевський, М.П. Василенко, М.Н. Петровський, А.М. Насонов, А.В. Куза та ін.

Проте розташування Ніжатина під Черніговом заперечувалося іншими дослідниками. Так О.Ф. Шафонський локалізував Ніжатин на лівому березі р. Остер, в центрі сучасного м. Ніжина [23, 457]. Спираючись на літописну згадку половецького походу 1135 р. [2, 209] про спалення «городів» Баруч, Городець-Остерський, Русотин, літописний Ніжатин було віднесено до Переяславського князівства [3, 125]. Розвиваючи зазначені концепції, В.Г. Ляскоронский пов'язав заселення даної території в X ст. з початком фортифікаційного будівництва Володимира Святославовича [14, 42, 59]. Дану думку підтримали М.В. Гербель, М.Є. Марков, С.М. Соловйов та ін.

Вище згадані версії стали основою для синтетичної теорії В.П. Коваленка та Ю.М. Ситого про існування двох вище згаданих пам'яток на території Ніжина в давньоруський час [11, 9–10].

Наступною дискусійною проблемою в історії м. Ніжина є післямонгольська доба. Одним із дослідників, що звертався цього питання, став П.Г. Клепатський, який згадує село Ніжин, що перебувало у складі Остерського повіту Великого князівства Литовського, у своїй праці «Очерки по истории Киевской земли» [10, 236, 242, 428]. Іншу згадку, що відноситься до історії післямонгольського Ніжина, наводить Філарет Гумілевський. Він стверджував, що Ветхоріздвянівський (Красноострівський) монастир, який розташовувався на західній околиці Ніжина, було засновано у XIV ст. [5, 67–68]. Але дані припущення свого часу були піддані жорсткій критиці з боку М.С. Грушевського [4, 53] та інших істориків.

Зауважимо, що більшість із наведених концепцій являла собою інтерпретацію писемних джерел без залучення археологічних даних. Така ситуація логічно пояснюється фрагментарністю археологічних досліджень у дореволюційний та радянський часи.

До найвизначніших археологічних даних, що впливали на побудову концепцій історії міста Ніжин, відносяться випадкові знахідки двох скарбів. Перший скарб, знайдений у 1852 р., складався із близько 200 давньоруських монет [20, 15–41], другий (1873 р.) – з 1302 римських денаріїв та прикрас часу Великого переселення народів [12, 91]. До випадкових

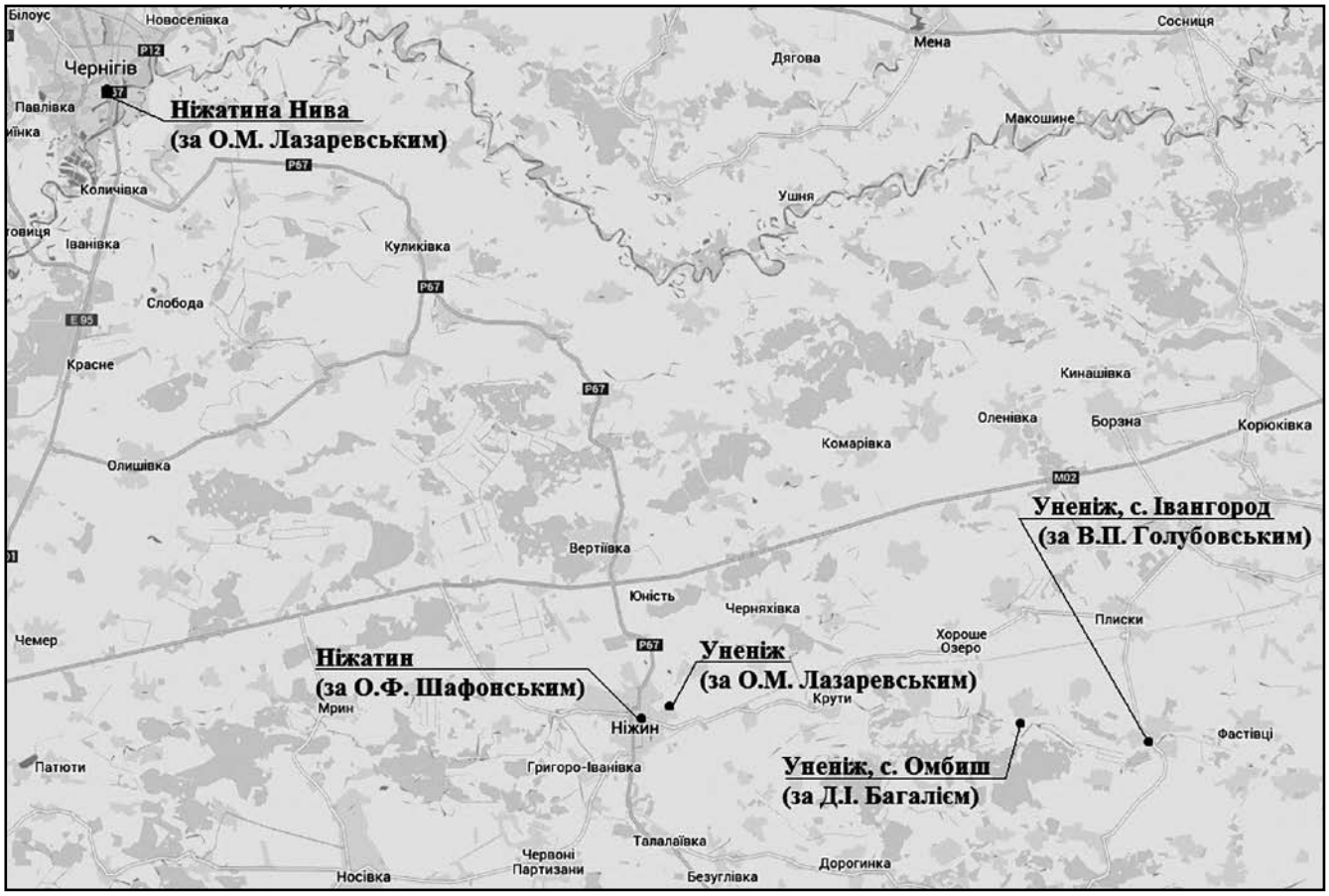

Рис. 1. Схема розташування літописних «Уненіжа» та «Ніжатина» за різними авторами

знахідок відносимо і поховання вершника XII–XIII ст., досліджене І.І. Єдомахой [9, 13–15].

Говорити про систематичні та регулярні археологічні дослідження ми можемо лише з 1989 р., коли на замовлення міської ради В.П. Коваленко і Ю.М. Ситий провели розкопки практично в усіх частинах міста. Вони локалізували городища Ніжатина і Уненіжа, систематизували результати попередніх і власних досліджень [18, 7–13]. Після цього, у 1993–1995 рр., працівниками музею І. Спаського організовувалися розвідки по дослідженню околиць міста. В ході робіт була розроблена карта різночасових поселень, які розташовувалися на території сучасного міста та його передмість [15, 5–23]. Проте, зауважимо, що висновки досліджень побудовані лише на зборі підйомного матеріалу і тому потребують ретельної археологічної перевірки. Основні результати археологічної діяльності 1993–1995 рр. можна визначити скоріше як постановку проблеми для подальших досліджень.

Новим етапом археологічних досліджень можна вважати спільні роботи «Охоронної археологічної служби України» та НДУ ім. Миколи Гоголя, що розпочалися з 2003 р. і тривають донині. Вони стали не лише логічним продовженням досліджень попередників, але й значно доповнили їх. У першу чергу дослідження показали, що значна частина археологічних пам'яток знищена перекопами XIX–XX ст. [8, 119–121].

Територія так званого Ніжатина пошкоджена найбільше: в центральній частині, на території нинішнього ринку, перекоп сягає 2,5–4,0 м, а споруди, які вдалося зафіксувати, відносяться до XVII–XVIII ст. Давньоруський матеріал зустрічається у верхніх шарах перевідкладеного ґрунту. Лише в районі вулиць Василівської та Б. Хмельницького вдалося зафіксувати залишки давньоруських споруд та культурний шар цієї епохи. Жодних слідів оборонних укріплень не було виявлено [6, 66–73].

На території Уненіжа ми можемо констатувати відсутність будь-яких слідів городища. Ще під час розкопок 1988–1989 рр. на чолі з В.П. Коваленком і Ю.М. Ситим було зафіксовано лише декілька споруд на північній території посаду [18, 7–8]. Керамічний матеріал мізерний, а говорити про культурний шар взагалі важко. З іншого боку присутність рову південніше та східніше так званого городища не дає можливості однозначно заперечувати присутність давньоруського поселення на даній території, хоча варто додати, що рів неглибокий, заглиблений від сучасної денної поверхні приблизно на 2 м. Це наводить на думку про невійськовий характер його використання [7, 13–14].

Новим відкриттям стало давньоруське поселення на території Нового міста (Рис. 2), потужність куль-

Рис. 2 Схема розташування давньоруських поселень на території м. Ніжина

турного шару якого досягає 0,7 м. Знахідка зазначеного поселення дає підстави говорити про присутність, принаймні, ще одного невеликого населеного пункту на території сучасного Ніжина [7, 15].

Про активну життєдіяльність у період XI–XIII ст. свідчать знахідки і на околицях міста (пос. Магерки, Довге та ін.) [15, 5–23]. Але говорити про розгалужену агломерацію із масою сільських поселень наразі ми не можемо.

Беручи до уваги археологічний матеріал, писемні джерела та історіографію, стає можливим спроба реконструкції історії Ніжина в давньоруський період.

Поселення на даній території з'являються в межах XI, можливо, навіть і у X ст., як припускали В.П. Коваленко, Ю.М. Ситий, О.С. Морозов та інші науковці, але дана думка вимагає ґрунтовнішого підтвердження. На основі археологічних досліджень ми можемо говорити про наявність трьох населених пунктів сільського типу, що існували в один і той же період, а саме в XI–XII (середина XIII) ст., але питання про їх взаємозв'язок залишається відкритим. Також можемо припустити, що дані поселення знаходилися поряд із торговими шляхами. Оскільки судноплавство по Остру археологічно не підтверджене і є на наш час предметом дискусій [16, 91–96], говорити, напевно, можна лише про суходільні шляхи. Розташування поселень давньоруського часу відповідає ймовірному розташуванню бродів та перевозів [19, 136–144].

Вірогідно шлях, що проходив повз територію сучасного Ніжина, пов'язаний із суходільним торговельним сполученням Київ–Булгар [17, 36–37]. Так знахідка скарбу монет (1852 р.), які датуються першою половиною XI ст. [20, 15–41], говорить про присутність умовного шляху, що проходив поряд або через територію сучасного Ніжина. Поховання воїна-кочівника 1962 р. вказує на присутність (можливо і нетривалий час) військового контингенту на території Ніжина [9, 13–15]. Також на підтвердження зв'язків із Булгаром свідчить виявлення Ю.М. Ситим у 1989 р. в ур. Комуна вушка від бронзового казана, характерного для булгарської культури [18, 11].

Можна припустити, що Уненіж і Ніжатин не були укріпленими форпостами Чернігівського і Переяславського князівств. Скоріш за все, вони могли виступати в ролі стоянок для торгових караванів.

Варто зауважити, що маршрут Київ–Булгар проходив, скоріш за все, повз Чернігів. Це було пов'язано, можливо, з політичною ситуацією в Київській Русі, адже в той час велася активна боротьба за київський престол між синами Володимира Мономаха і їх нащадками: Мстиславовичами, Ростиславовичами, Юрійовичами, які правили київським, переяславським, новгородським, смоленським, ростово-суздальським, волинським князівствами. Також у цей конфлікт активно втручалися чернігівські князі Ольговичі.

На середину XII ст. київські та переяславські землі часто переходили з рук до рук різних угрупувань. У результаті запеклої боротьби багато селищ і міст постраждали від пограбувань і руйнувань, що супротивники чинили один одному.

Київ втрачав статус політичного центру Русі. Утворювалися нові центри – у Володимиро-Суздальській, Волинській, Галицькій, Новгородській та Полоцькій землях. А після того, як у 1169 р. Андрій Боголюбський спалив і пограбував Київ, торговий шлях, напевно, на деякий час занепав. Волзькій Булгарії було вигідніше торгувати з близькими до неї Ростовом, Суздалем, Володимиром-Заліським. Можливо тому поселення у верхів'ях Остра після середини XII ст. не зустрічаються в літописі. Зміна торгових зв'язків, політична нестабільність і постійні напади призвели до втрати даної території свого попереднього статусу. Але говорити про те, що Уненіж і Ніжатин були залишені, говорити важко.

Підтвердження тому, що поселення були спалені під час татаро-монгольскої навали, також фактично відсутні. Один наконечник стріли, що був знайдений в ур. Комуна Ю.М. Ситим у 1989 р,. не дає нам підстав стверджувати про це напевно.

Археологічні знахідки XIV – XV ст. були виявлені на території ур. Ветхе, на західній околиці м. Ніжина під час археологічних розкопок 2014 р. Зафіксовано одну споруду, а також зібрано кругову кераміку XIV – XV ст., кілька ножів, два пряслиця та шпору. Це дає можливість припустити існування поселення на місці якого, можливо, виник Ветхоріздвянівський (Красноострівський) монастир, згаданий Філаретом Гумілевським.

Підсумовуючи наведені вище данні і припущення

можна сформулювати наступні тези:

- на території сучасного м. Ніжина дійсно в давньоруський період існувало, як мінімум, три населених пункти, а не два, як до цього вважалося в історіографічній традиції;

- це були населені пункти сільського типу, а не укріплені городища; певні сумніви викликає думка, що ці поселення мали статус прикордонних форпостів Переяславського та Чернігівського князівств;

- археологічний матеріал дає можливість припустити наявність торгового шляху, з яким були пов'язані описані вище поселення. Вірогідно ці населені пункти виступали в ролі караванних стоянок на шляху Київ–Булгар;

- кін. XIII – XV ст. хоча і залишається «туманним» періодом в історії Ніжина, але останні археологічні дослідження дають змогу говорити про те, що на території Ніжина життя продовжувалося.

Насамкінець зазначимо, що в історії Ніжина ще залишилося безліч невирішених питань. Навіть дослідження останніх років не дають нам повної однозначної відповіді. Тому по мірі розширення археологічних досліджень на території міста наші висновки можуть зазнати суттєвого коригування.

Посилання

1. Полное собрание руских летописей (ПСРЛ). – Т. 2. Ипатьевская летопись. – Санкт-Петербург, 1908. – 638 с.
2. Полное собрание руских летописей (ПСРЛ). – Т. 2. Лаврентиевская летопись. – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1928. – 379 с.
3. Багалей Д.И. История Северской земли до половины XIV ст. [Текст] / Д.И. Багалей – Киев, 1882. – 328 с.
4. Грушевський М.С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя / Ред. Черкаська. – Київ: «Наукова думка», 1991. – 560 с.
5. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Киев, 1874. – Кн. 4. – С.67–68.
6. Кедун І.С. Археологічні дослідження «Охоронної Археологічної Служби України» в м. Ніжині упродовж 2004–2009 років [Текст] / Іван Кедун, Роман Крапивний, Ярослав Крапивний // Ніжинська старовина. – Вип. 9(12). – Ніжин: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2010. – С. 67–74.
7. Кедун І.С. До питання про першопочатки давньоруського Ніжина [Текст] / Іван Кедун // Ніжинська старовина. – Вип. 15(18). – Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2013. – С. 13–16.
8. Кедун І.С. Уточнення історичної топографії Ніжина за матеріалами археологічних досліджень [Текст] / Іван Кедун, Олександр Москаленко // Ніжинська старовина. Вип. 4–5(7–8). – Ніжин. 2007. – С. 119–121.
9. Кірпічніков А.М. Орнаментовані та підписні клинки шабель раннього середньовіччя (за знахідками в Росії, Україні та Татарстані) [Текст] / Кірпічніков А.М., Коваленко В.П. // Ніжинська старовина: Науковий історико-культурологічний збірник. – Вип. 1(4). – Ніжин: «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2005. – С. 13–25.
10. Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской Земли. Литовский период [Текст] / П.Г. Клепатский – Біла Церква: Вид. О.В. Пшонкивский, 2007. – 480 с.
11. Коваленко В.П. До питань про першопочатки Ніжина [Текст]/ Коваленко В.П. // Тези II Чернігівської обласної конференції з історичного краєзнавства. – Вип. – Чернігів–Ніжин, 1988. – С. 9–10.
12. Кропоткин В.В. Клады римских монет на территории СССР. [Текст] / В.В. Кропоткин –Москва, 1961. – 117 с.
13. Лазаревский А.М. Описание старой Малоросии. Т. 2 Полк Нежинский. [Текст] / А.М. Лазаревский. – Киев, 1893 – 521, XXV с.
14. Ляскоронський В.Г. История Переяславльской земли [Текст] / В.Г. Ляскоронский // Киев, 1897 – 503 с.
15. Морозов О.С. Ніжин археологічний та літописний (за матеріалами Ніжинського краєзнавчого музею)[Текст] / Олександр Морозов // Ніжинська старовина. Вип. 6(9). – Ніжин, 2008. – С. 5–23.
16. Москаленко О.Ю. Юрій Сергійович Москаленко (1918–1986)[Текст] / Олександр Москаленко // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. – Вип. 6(9). – Ніжин, 2008. – С. 91–96.
17. Моця О.П. Шляхи часів Київської Русі: темпи руху на «путехъ» [Текст] / О.П. Моця // Археологія. – Київ, 2010. – № 2. – С. 30–42.
18. Ситий Ю.М. До питання про локалізацію літописного Ніжатина та Уненіжа [Текст] / Юрій Ситий // Ніжинська старовина: Науковий історико-культурологічний збірник.– Вип. 1(4). – Ніжин, 2005– С. 7–13.
19. Ситий Ю.М. Давньоруські пам'ятки басейну р. Остер [Текст] / Юрій Ситий // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. – Вип. 10(13). – Ніжин, 2010.– С. 136–144.
20. Сотникова М.П. Нежинский скарб сребреников 1852 г. (Реконструкция состава) [Текст] / М.П. Сотникова // Нумизматка и сфрагистика. – Москва, 1971. – Т. IV. – С. 15–41.
21. Ткаченко В.В. З історії дослідження курганів доби бронзи на Чернігівщині [Текст] / В.В. Ткаченко // Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства. – Вип. II. – Чернігів–Ніжин, 1988. – С. 4–5.
22. Черненко О.Є. Археологічні дослідження міст Чернігово-Сіверщини [Текст] / О.Є. Черненко, І.С. Кеду // Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2011г.: Науч. ежегод. – Чернигов: Десна-Полиграф, 2012. – С. 109.
23. Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. – Київ, 1851 – 725 с.

Пархоменко А.Г. Археологические памятники XI-XV вв. Нежина: компаративный анализ историографической традиции и археологических данных

Изучение средневекового периода истории Нежина вызвало неоднозначные выводы исследователей. Внимание уделяется историографической традиции и современным археологическим данным, касающимся средневекового периода истории Нежина. Рассмотрены вопросы относительно основания города, его развития в древнерусские времена, существования в послемонгольский период и т.д.

Ключевые слова: *Нежатин, Нежатина Нива, Уненеж, Ветхорождественский монастырь, ур. Городок (Комуна), пос. Магерки, пос. Долгое, ур. Ветхое.*

Parkhomenko O.H. Nizhin's archaeological monuments of XI–XV centuries: comparative analysis of the historiographical traditions and archaeological data

The study of the medieval period of Nizhin's history has been controversial research findings. The attention is paid to the historiographical tradition and modern archaeological data relating to the history of the medieval period of Nizhin. The questions concerning the founding of the city, its development in ancient times, the existence of a post-Mongol period, etc. are considered.

Key words: *Nizhatyn, Nizhatyn's Nyva, Unenizh, Vetkhorizdvianovsky monastery, tr. Horodok (Comuna), Maherky settlement, Dovhesettlement, tr. Vetkhe.*

10.03.2015 р.

УДК 069.4 (477):711.57

М.С. Верговська

ДОСЛІДЖЕННЯ ТА МУЗЕЄФІКАЦІЯ ПАМ'ЯТОК ТРАДИЦІЙНОЇ НАРОДНОЇ АРХІТЕКТУРИ УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІССЯ В МУЗЕЯХ ПРОСТО НЕБА

В даній роботі проведено огляд колекцій пам'яток традиційної поліської архітектури в українських музеях просто неба. На основі архівних матеріалів та опублікованих праць висвітлюються наступні аспекти: створення експозицій, експедиційна робота, виявлення та музеєфікація пам'яток, їх дослідження.

Ключові слова: *музей просто неба, скансен, пам'ятка традиційної народної архітектури, Українське Полісся, експозиція, музеєфікація.*

Реалізація ідеї експонування пам'яток народної архітектури в музеях просто неба в Україні припадає на 1960–1980-ті роки. Тоді ж було створено низку музеїв загальнонаціонального, регіонального та локального рівнів. У цьому контексті розпочалось дослідження народного будівництва Українського Полісся.

Існує чимало публікацій, присвячених українським музеям просто неба, де подається загальний огляд експозицій, висвітлюються проблеми створення та перспективи розвитку. Серед них – праці В. Шмельова [52], З. Гудченко [37], Г. Скрипник [48], А. Данилюка [38]. Проте цікаво проаналізувати колекції пам'яток народної архітектури Полісся в українських скансенах, розглянути історію їх створення та дослідження.

Першим у 1964 р. був заснований Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини в Переяслав-Хмельницькому Київської області. Це – регіональний музей, де представлене українське село Середньої Наддніпрянщини кінця XIX – початку XX ст. За задумом засновника музею Михайла Сікорського планувалось зібрати велику колекцію вітряних та водяних млинів з усієї України. З цією метою були здійснені експедиції на Лівобережне Полісся. У музеї експонуються два вітряки з Чернігівщини. Вітряк середини XIX ст. з с. Ліски Менського р-ну виявлено експедицією у складі М. Жама, В. Шаблєвського, О. Юзвікової, В. Юзвікова, Л. Чередніченко, Т. Козачковської та науковців київського скансену, перевезено і встановлено в музеї 1969 року. Вітряк початку XX ст. з с. Галиця Ніжинського р-ну виявлений тією ж експедицією, перевезений і встановлений у 1970 р. [42, 102–105].

У 1966 р. розпочалась робота з створення скансену у Львові, де планувалось представити народну культуру західних регіонів України, зокрема й Полісся. В Музеї етнографії та художнього промислу АН УРСР було організовано відділ народного будівництва, який розпочав підготовку проекту майбутнього музею. Один із 10 запланованих секторів мав представляти пам'ятки з поліських районів Волинської та Рівненської областей. Протягом 1969–1970 років проводились експедиції на Полісся за участю Павла Жолтовського, Юрія Гошка, Миколи Шпака, які досліджували народне будівництво та відбирали архітектурні експонати до скансену. 1971 р. на базі відділу було створено Музей народної архітектури та побуту. Цього ж року в музеї відбулася перша експедиція на Полісся у складі Архипа Данилюка та Івана Красовського під керівництвом завідувача відділу мистецтвознавства Музею етнографії та художнього промислу Павла Жолтовського. Були обстежені села Дроздинь, Більськ, Блажеве, Глинне на Рокитнівщині, де виявлені зразки традиційного народного будівництва: стебки, однокамерні хати, багатокутну клуню з пірамідальним перекриттям. Протягом 1970–1980 рр. проводились щорічні комплексні експедиції. З 1985 р. до дослідження народної архітектури поліщуків долучився Роман Радович. Розробкою схеми забудови сектору «Полісся» та відбором архітектурних експонатів займався А. Данилюк [36, 222–223]. Серед виявлених в експедиціях архітектурних пам'яток було відібрано та перевезено до музею два вітряки козлового типу з Волинського Полісся з с. Підсинівка та с. Либохори Старовижівського р-ну (перевезено 1970 р.) [41, 28–29], семигранну клуню (ток) кінця XIX ст. з с. Більськ Рокитнівського р-ну Рівненської області (перевезено 1972 р.) [40, 60–61], замкнутий двір (підварок) середини XIX ст. з с. Датинь Ратнівського р-ну Рівненської області з комплексом будівель (хата (хата, сіни, комора, шіпчина), пукліт, шопа, проїзд-брама, клуня, хлів, сілник, свинарник, шопа (перевезено 1974 р.) [39, 45]. Через брак фінансування та обмеженість виділеної території створити експозицію «Полісся» не вдалось, і будівлі перебувають у заскладованому стані. Остання поліська експедиція відбулась 1992 р. у складі А. Данилюка та Р. Радовича до Камінь-Каширського, Старовижівського та Ратнівського районів Волинської області. В наступні роки окремі співробітники музею, зокрема, Р. Радович, який пропрацював там до 1997 р., брали участь у постчорнобильських експедиціях до поліських районів Київської, Житомирської та Рівненської областей [36, 223]. Зібрані експедиційні матеріали були описані і опубліковані в наукових виданнях.

Національний музей народної архітектури та побуту України заснований 1969 р. Тематичний план архітектурної експозиції музею створений Віктором Самойловичем [34, 84–85]. На його основі розроблений генеральний план, відповідно до якого народна культура Полісся мала бути представлена окремою однойменною експозицією. Для її створення проводилися детальні дослідження культури краю і пошуки конкретних пам'яток народної архітектури [4, арк. 2]. Експедиція 1969 р. на Чернігівське Полісся Станіслава Смолінського та

Галини Бандуренко зі співробітниками Переяслав-Хмельницького скансену була однією з перших. У 1970 р. проведено експедицію до Волинської обл. у складі С. Верговського і С. Смолінського, а у 1971 р. – до Рівненської обл. у складі С. Верговського, Л. Орел і С. Смолінського, де виявлено чимало цінних пам'яток і сформовано уявлення про перспективи подальших досліджень. Музей став важливим центром дослідження поліської народної архітектури. 1972 року було організовано науково-експозиційний відділ «Полісся». Очолив його архітектор Сергій Верговський, якому належить авторство проекту експозиції. Дослідженнями традиційного будівництва та створенням архітектурної експозиції займались Сергій Верговський, Раїса Свирида, з 1975 р. долучився Петро Вовченко, пізніше – Ольга Заброда. Співробітники щороку здійснювали близько 10 двотижневих пошукових експедицій, обстежуючи Волинську, Рівненську, Житомирську, Чернігівську обл., північні райони Львівської, Тернопільської, Вінницької, Київської та Сумської областей [2, арк. 86]. На основі експедиційних досліджень була розроблена детальна комплексна типологія традиційних будівель, яка лягла в основу тематики та планування експозиції [4, арк. 2]. Перші пам'ятки перевезені у 1970 р. із Чернігівської та Сумської областей і встановлені навесні 1971 р. [52, 92]. Завдяки інтенсивній роботі науковців відділу до 1975 р. підготовлена перша черга експозиції «Полісся» до відкриття музею у 1976 р. [4, арк. 3].

Після відкриття зменшилось фінансування музею, проведено скорочення секторів архітектури [4, арк. 3], тому у 1980-х роках кількість перевезених та встановлених будівель різко зменшується, а з ліквідацією у 1989 р. проектно-реставраційного та будівельно-реставраційного підрозділів набутий значний досвід у галузі реставрації пам'яток було втрачено, і ряд перевезених експонатів досі перебуває у заскладованому стані.

В експозиції «Полісся» представлено 48 пам'яток. Це житлові, господарські, культові і виробничі будівлі. Відповідно до історико-етнографічного районування краю, експозиція поділяється на «Лівобережне Полісся» (північні райони Сумської та Чернігівської обл.), «Правобережне Полісся» (північні райони Київської, Житомирської та Рівненської обл.) і «Волинське Полісся» (Волинська обл.) [32, 778].

Пам'ятки з Лівобережного Полісся перевезені і встановлені переважно в першій половині 1970-х років. Чотири будівлі з Чернігівщини представляють землеробські традиції краю: стовповий вітряк кінця XIX ст. із с. Лісове Ніжинського р-ну виявлений експедицією у складі С. Верговського та Г. Бандуренко у 1970 р. [50], клуня із с. Сахутівка Корюківського р-ну – у 1971 р. експедицією у складі С. Верговського та Л. Орел [13, арк. 9], крупорушка-тупчак кінця XIX ст. для обробки гречки із с. Архипівка Семенівського р-ну – у 1974 р. експедицією в складі І. Мойсеєва, Л. Орел та Л. Зуєвої за інформацією, отриманою С. Верговським [50], гумно початку XX ст. з с. Ларинівка з овином XVIII ст. із с. Араповичі Новгород-Сіверського р-ну для зберігання, просушування та обмолоту снопів – експедицією у складі С. Верговського і Р. Свириди у першій половині 1970-х років [50] та експедицією у складі Р. Свириди і О. Верещак [51].

Садиба з Чернігівщини сформована трьома пам'ятками: хата кінця XIX – початку XX ст. з с. Мамекине Новгород-Сіверського р-ну, виявлена 1971 р. С. Верговським [11, арк. 6], хлів середини XX ст. з с. Рижки виявлений 1974 р. експедицією у складі С. Верговського та Р. Свириди [12, арк. 8] і клуня поч. XX ст. з с. Карацюбин Коропського р-ну Чернігівської обл. виявлена С. Верговським у 1974 р. [10, арк. 8]. Після відкриття експозиції навпроти садиби встановлений амбар поч. XX ст. із с. Бегоща Рильського р-ну Курської обл. (Російська Федерація), що виявив П. Вовченко.

Ця частина експозиції залишилась не завершеною. За проектом передбачалось зведення двох садиб та церкви й дзвіниці [32, 781].

В експозиції «Правобережне Полісся» пам'ятки об'єднані в садиби та тематичні групи. Садиба з Коростенського р-ну Житомирської обл. представляє побут околичної шляхти. Тридільна хата кінця XVIII – початку XIX ст. з с. Бехи виявлена 1973 р. експедицією у складі С. Верговського, Л. Орел та Р. Свириди [45, 99], перевезена і установлена після відкриття музею. Стебка кін. XIX ст. з с. Мединівка виявлена у 1980 р. експедицією в складі Р. Свириди та Л. Пономар [51].

Комплекс культових споруд з Рівненщини має наступні складові: тридільна церква Воскресіння Хрестового 1789 р. із с. Кисоричі Рокитнівського р-ну виявлена у 1978 р. експедицією у складі С. Верговського та Р. Свириди [51], двоярусна дзвіниця 1777 р. із с. Великий Жолудськ Володимирецького р-ну виявлена експедицією у складі Р. Свириди та О. Верещак в другій половині 1970-х років [50], одноверха каплиця XVII–XVIII ст. із с. Клесів Сарненського р-ну виявлена С. Верговським у 1980 р. [3, арк. 122]. Поряд експонується ток (клуня) XIX ст. з рубленим шатровим дахом із с. Кишин Олевського р-ну Житомирської обл., виявлений у 1975 р. експедицією в складі С. Верговського та Р. Свириди [21, арк. 4].

Садиба з Прип'ятського Полісся представлена будівлями зі зрубними стінами та зрубними дахами «накотом». Кліть XVIII ст. з с. Березове Рокитнівського р-ну Рівненської обл. виявлена 1971 р. експедицією у складі С. Верговського, С. Смолінського та Л. Орел [27, арк. 11], стебка середини XX ст. з с. Нетреба Рокитнівського р-ну Рівненської обл. виявлена 1975 р. експедицією у складі С. Верговського та Р. Свириди [7, арк. 4]. Хата 1821 р. із с. Серники Зарічненського р-ну Рівненської обл. з

кліттю XVIII ст. із с. Дроздинь Рокитнівського р-ну Рівненської обл. виявлені С. Верговським у першій половині 1970-х років [50]. Ток (клуня) XIX ст. з с. Озеряни Олевського р-ну Житомирської обл. виявлений у 1974 р. Р. Свиридою [51].

Садиба пасічника з Прип'ятського Полісся представляє пам'ятки з архаїчними конструкціями порівняно пласких дахів на поздовжніх прогонах, критих драницями. 1971 р. експедицією в складі С. Верговського, С. Смолінського та Л. Орел в Рокитнівському р-ні Рівненської обл. було виявлено дводільну хату другої половини XIX ст. в с. Блажове [24, арк. 11], тахлівчук (хлів для поросят) початку XX ст. із с. Грабунь [30, арк. 6]. Того ж року експедицією у складі С. Верговського і С. Смолінського виявлено стебку середини XX ст. з с. Юрове Олевського р-ну Житомирської обл. [23, арк. 5]. Поблизу садиби у яру експонувалась баня із с. Михайлівка Олевського р-ну Житомирської обл., виявлена 1977 р. експедицією в складі С. Верговського та Р. Свириди [50]. 2013 р. пам'ятка була пошкоджена пожежею.

Група пам'яток із Прип'ятського Полісся об'єднана у традиційне дворище на дві хати з господарськими будівлями. У 1971 р. експедицією у складі С. Верговського, С. Смолінського та Л. Орел в Рокитнівському р-ні Рівненської обл. виявлені рублена кліть XIX ст. з двосхилим накотним дахом у с. Березове [31, арк.5], стебка XIX ст. у с. Познань [6, арк. 8], ток XIX ст. у с. Біловіж [25, арк.7], ток XIX ст. у с. Більськ [28, арк. 9]. Цією ж експедицією було виявлено ток с. Кишин Олевського р-ну Житомирської обл. [22, арк. 9]. 1974 року експедицією у складі С. Верговського та Р. Свириди було виявлено дводільну хату XVIII ст. з с. Гажин Наровлянського р-ну Гомельської обл. (колишній Овруцький повіт) [20, арк. 7]. Того ж року Р. Свиридою було виявлено в Рокитнівському р-ні Рівненської обл. хату 1697 р. [51] та хлів XIX ст. у с. Біловіж [26, арк. 8].

В садибі із Західної Рівненщини експонується тільки хата початку XIX ст. з с. Мульчиці Володимирецького р-ну, яка представляє так звану «довгу» хату з прибудовою в один ряд господарських споруд: хата, сіни, кліть, покліт та свининець. Через погану збереженість окремих будівель хата сформована з двох фрагментів. Хата виявлена в с. Мульчиці у червні 1975 р. експедицією у складі С. Верговського та Р. Свириди [9, арк. 8], а покліт, кліть і свининець – у с. Воронки у 1973 р. С. Верговським [29, арк. 8].

В експозиції Волинського або Західного Полісся встановлено три садибні комплекси. За проектом передбачалось доповнення культовою будівлею та гончарним горном [32, 779]. Перша садиба складається з хати XIX ст. з с. Полиці Камінь-Каширського р-ну, виявлена в 1978 р. В. Бойченко [1, арк. 35], шпихіра початку XX ст. із с. Забродиі Ратнівського р-ну, виявленого С. Верговським та Р. Свиридою у 1978 р. [1, арк. 35], клуні середини XIX ст. з с. Видраниця Ратнівського р-ну, виявленої в 1972 р. експедицією у складі С. Верговського та Л. Орел [5, арк. 11] і кузні початку XX ст. із с. Залуття Старовижівського р-ну, виявленої в 1970 р. експедицією у складі С. Верговського та С. Смолінського [14, арк. 10].

Садиба з Ратнівського р-ну демонструє традицію поселення хуторами і представлена двома пам'ятками з с. Самари: хата 1587 р. виявлена 1970 р. експедицією у складі С. Верговського та С. Смолінського [19, арк. 7], шпихір XVII ст. виявлений під час експедиції Л. Орел та І. Моісеєвим у 1973 р. [18, арк. 10].

Окружний двір 1857 р. з с. Солов'ї Старовижівського р-ну Волинської обл. представляє традицію замкнутих дворів, де під одним дахом приєднувались житло та господарські споруди, утворюючи прямокутну будівлю з двором посередині. Через неповну збереженість складових споруда сформована з будівель, знайдених у різних селах області. Хата 1851 р. з с. Нуйно Камінь-Каширського р-ну рублена з масивних вільхових колених плах, виявлена архітектором С. Верговським [16, арк. 7]. Сіни і комору до хати виявили також у с. Нуйно експедицією в складі С. Верговського, Л. Орел, Р. Свириди у 1972 р. [8, арк. 7]. Клуня із с. Замшани Ратнівського р-ну виявлена С. Верговським у 1972 р. [15, арк. 7]. Обстеження та реставраційні роботи тривали протягом 1972–1973 років [17, арк. 9].

В експозиції представлені «козловий» вітряк 20-х років XX ст. із с. Кримне Старовижівського р-ну Волинської обл. і вітряки-кругляки із с. Морочне Зарічненського р-ну Рівненської обл. 1948 р., із с. Смолин Чернігівського р-ну Чернігівської обл. початку XX ст., із с. Ширяєве Путивльського р-ну Сумської обл. 1911 р. та вітряк початку XX ст. із с. Юнаківка Сумського р-ну Сумської обл.

Паралельно з польовою роботою та створенням експозиції проводились наукові дослідження. С. Верговським було підготовлено ряд публікацій з описом та характеристикою зібраних пам'яток [32, 43, 44], дослідженням давніх конструкцій дахів [33] та витоків явищ будівельної культури [47, 93–94; 35, 257]. Р. Свирида на основі зібраних матеріалів в експедиціях проводить дослідження обладнання житла Правобережного Полісся, що облаштовується при зведенні будівлі [46].

Окрім великих музеїв в Україні створено і локальні музеї просто неба. Зокрема, пам'ятки традиційного поліського будівництва представлені в Сарнах на Рівненщині. Сарненський історико-етнографічний музей заснований як краєзнавчий 1974 р. Архітектурну експозицію почали створювати 1978 року. Були перевезені та реставровані пам'ятки з Сарненського р-ну: тридільна хата XIX ст. з с. Калинівка, однодільна хата початку XX ст. з с. Кричильськ, каплиця XVIII ст. з с. Степань, з Гощанського р-ну – вітряк 1898 р. з

с. Синів. Також сюди перевезено кузню [49, 49–50].

Невеликий діючий скансен створено в смт. Рокині Луцького р-ну Волинської обл. Протягом 1989–1991 років були перевезені з Волинської обл. 2 садиби з с. Березовичі Володимир-Волинського р-ну, садибу з с. Комарове Маневицького р-ну, вітряк кінця XIX ст. з с. Четвертня Маневицького р-ну.

Останнім часом в музейній сфері почали реалізовуватись приватні ініціативи. Так, у с. Бузова поблизу Києва створений етнографічний комплекс «Українське село», де представлено поліську хату з с. Дідковичі Коростенського р-ну Житомирської обл.

Пам'ятки традиційної поліської архітектури, перевезені і встановлені в експозиціях музеїв просто неба, були введені до наукового обігу і стали предметом дослідження вчених поза межами музейних закладів.

Посилання

1. Архів Національного музею народної архітектури та побуту України (далі – НМНАПУ), оп. 5, 1978 р., спр. 2., 75 арк.
2. Архів НМНАПУ, оп. 5, 1979 р., спр. 2, 152 арк.
3. Архів НМНАПУ, оп. 5, 1980 р., спр. 1, 186 арк.
4. Архів НМНАПУ, оп. 5, 1980 р, спр. 2, 120 арк.
5. Архів НМНАПУ, ф. Експозиція Полісся, спр. 1, 19 арк.
6. Архів НМНАПУ, ф. Експозиція Полісся, спр. 105, 9 арк.
7. Архів НМНАПУ, ф. Експозиція Полісся, спр. 107, 9 арк.
8. Архів НМНАПУ, ф. Експозиція Полісся, спр. 108 , 8 арк.
9. Архів НМНАПУ, ф. Експозиція Полісся, спр. 109, 14 арк.
10. Архів НМНАПУ, ф. Експозиція Полісся, спр. 124, 12 арк.
11. Архів НМНАПУ, ф. Експозиція Полісся., спр. 136, 12 арк.
12. Архів НМНАПУ, ф. Експозиція Полісся, спр. 143, 13 арк.
13. Архів НМНАПУ, ф. Експозиція Полісся, спр. 144, 11 арк.
14. Архів НМНАПУ, ф. Експозиція Полісся, спр. 15, 18 арк.
15. Архів НМНАПУ, ф. Експозиція Полісся, спр. 16, 8 арк.
16. Архів НМНАПУ, ф. Експозиція Полісся, спр. 21, 9 арк.
17. Архів НМНАПУ, ф. Експозиція Полісся, спр. 25, 14 арк.
18. Архів НМНАПУ, ф. Експозиція Полісся, спр. 28, 15 арк.
19. Архів НМНАПУ, ф. Експозиція Полісся, спр. 29, 10 арк.
20. Архів НМНАПУ, ф. Експозиція Полісся, спр. 33, 12 арк.
21. Архів НМНАПУ, ф. Експозиція Полісся, спр. 38, 10 арк.
22. Архів НМНАПУ, ф. Експозиція Полісся, спр. 39, 17 арк.
23. Архів НМНАПУ, ф. Експозиція Полісся, спр. 47, 8 арк.
24. Архів НМНАПУ, ф. Експозиція Полісся, спр. 74, 19 арк.
25. Архів НМНАПУ, ф. Експозиція Полісся, спр. 78, 12 арк.
26. Архів НМНАПУ, ф. Експозиція Полісся, спр. 79, 13 арк.
27. Архів НМНАПУ, ф. Експозиція Полісся, спр. 80, 18 арк.
28. Архів НМНАПУ, ф. Експозиція Полісся, спр. 82, 15 арк.
29. Архів НМНАПУ, ф. Експозиція Полісся, спр. 88, 14 арк.
30. Архів НМНАПУ, ф. Експозиція Полісся, спр. 92, 8 арк.
31. Архів НМНАПУ, ф. Експозиція Полісся, спр. 97, 8 арк.
32. Архітектурно-етнорафічний комплекс «Полісся» // Звід пам'яток історії та культури України. Київ. [Книга 1. Ч. 2.] .– Київ, 2004. – С. 778–786.
33. Верговський С. Давнє народне будівництво Українського та білоруського Полісся // Народна творчість та етнографія. – Київ, 1979. – № 2. – С. 74–80.
34. Верговський С. Передумови, наукові засади створення й перспективи розвитку Національного музею народної архітектури та побуту України // Народна культура України: традиції і сучасність. – Київ, 2010. – С.81–89.
35. Верговський С. Світ традиційних храмів // Українська родина: родинний і громадський побут. – К., 2000. – С. 257.
36. Гілевич І. Польові етнографічні дослідження Полісся України науковцями львівського скансену: історія, географія, тематика, результати та подальші перспективи // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. пр. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне, 2009. – Вип. 16. – С. 221–225.
37. Гудченко З. Музеї народної архітектури України. – Київ, 1981. – 120 с.
38. Данилюк А. Г. Українські скансени. – Тернопіль, 2006. – 104 с.
39. Данилюк А. Народна архітектура Волинського Полісся. – Рівне, 2002. – 86 с.
40. Данилюк А. Релікти давнього будівництва. Пам'ятки народної архітектури Рівненського Полісся. – Рівне, 1995. – 80 с.
41. Данилюк А. Шляхами України. Етнографічний нарис. – Львів, 2003. – 256 с.
42. Жам О. Вітряні млини з Чернігівщини в експозиції Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. – Вип. 20(23). – Київ, 2014. – С. 100–107.
43. Полісся // Музей народної архітектури та побуту України. Путівник. – Київ, 2007. – С. 21–28.
44. Полісся // Музей народної архітектури та побуту УРСР. Фотопутівник. – Київ, 1981. – С. 33–47.
45. Свирида Р. Обладнання традиційного житла на Коростенщині // Відлуння віків. – Київ, 2004. – С. 99–105.
46. Свирида Р. Обладнання традиційного житла Правобережного Полісся // Народна творчість та етнографія. – Київ, 1979. –№ 3. – С. 56–63.
47. Свирида Р., Верговський С. Шляхами виявлених Хв. Вовком і В. Петровим духовних засад явищ етнічного минулого // Матеріали до української етнології. – Випуск 3(6). – К., 2003. – С. 93–94.
48. Скрипник Г. Етнографічні музеї України. – Київ, 1989. – 304 с.
49. Тишкевич Р. До історії створення Сарненського музею // Західне Полісся. Історія та культура. Науковий збірник. – Випуск 1. – Рівне, 2004. – С. 49–50.
50. Усні спогади автора експозиції «Полісся» архітектора С. Верговського.
51. Усні спогади Р. Свириди.
52. Шмелев В. Музеи под открытым небом. – Киев, 1983. – 120 с.

Верговская М.С. Исследование и музеефикация памятников традиционной народной архитектуры Украинского Полесья в музеях под открытым небом

В данной работе проведен обзор коллекций памятников традиционной полесской архитектуры в украинских музеях под открытым небом. На основе архивных материалов и опубликованных трудов освещаются следующие аспекты: создание экспозиции, экспедиционная работа, выявление и музеефикация памятников, их исследование.

Ключевые слова: *музей под открытым небом, скансен, памятник традиционной народной архитектуры, Украинское Полесье, экспозиция, музеефикация.*

Verhovska M.S. Monuments research and musefication of traditional folk architecture in Ukrainian Polissia in open air museums

In this work the review of collections of monuments of traditional Polissia architecture in the Ukrainian open-air museums is carried out. On the basis of archival materials and the published works the following aspects are covered: the creation of an exposition, forwarding work, identification and musefication of monuments, their research.

Key words: *open air museum, skansen, monument of traditional folk architecture, Ukrainian Polissia, exposition, musefication.*

16.03.2015 р.

РОЗДІЛ ІІ. ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА ДАВНІХ ЧАСІВ І СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

УДК 903.23 (477.52)

Р.О. Гордієнко

НОВІ ЗНАХІДКИ КЕРАМІЧНОГО ПОСУДУ ІЗ ЗНАКАМИ ЗРУБНОЇ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОЇ СПІЛЬНОТИ СЕРЕДНЬОЇ ТЕЧІЇ Р. ПСЕЛ

У статті вводиться до наукового обігу новий посуд із знаками зрубної культури. Ареал поширення такого посуду розширюється на північ до басейну середнього Псла.

Ключові слова: *знак, кераміка, поселення, орнамент.*

Однією з провідних категорій археологічних джерел є кераміка з давніх пам'яток. Особливо цінним явищем є сталі традиції керамічного виготовлення окремими групами давнього населення. Інформативною складовою кераміки як джерела є орнаменти, які нанесені на поверхню посуду[1].

В процесі досліджень курганів біля с. Радіонівка Бахмутського повіту Катеринославської губернії в 1903 р. В.О. Городцов звернув увагу на дві посудини, прикрашені знаками. Першу посудину прикрашала свастика, другу – діаграма з трьох свастик, трьох знаків у вигляді літер, двох чотирикутників або щитів, і ще двох менших чотирикутників, розділених усередині вертикальною рискою. Дослідник інтерпретував їх як знаки невідомої писемності і, говорячи про перспективи подальших досліджень, відзначав подібні знахідки на півдні Росії і на Кавказі [3, 243].

У 1953 р. виходить стаття О.О. Формозова, присвячена аналізу посуду зі знаками [13, 193–200]. Також дослідженнями цього явища займалися С.С. Березанська, Я.П. Гершкович, В.С. Горбунов, І.Ф. Ковалева, А.Д. Пряхін та ін. На сьогоднішній день провідними дослідниками знакового посуду зрубної культурно-історичної спільноти (далі КІС) є О.Ю. Захарова та В.В. Отрощенко. Останній, свого часу, запропонував класифікацію знаків, поділивши їх на 5 груп: знаки-рамки, хрестоподібні знаки, геометричні фігури, знаки-літери та знаки-піктограми [11, 174–175]. О.Ю. Захарова ділить знаки на 3 типи: наглядно-зображальні, символічні і знаки-сигнали [6, 62].

У населення зрубної спільності періоду пізньої бронзи існувала самобутня світоглядна система, графічним відображенням якої є знакова система. Вона фіксується на керамічних матеріалах. Розробивши класифікацію знаків та знакових систем, О.Ю. Захарова дійшла висновків, що на всьому ареалі поширення різночасових зрубних пам'яток відзначається подібність знаків [6, 95].

Досі не опублікованими лишалися фрагменти посуду зрубної КІС, зі знаками, з поселень Миропілля–7 та біля с. Піщане.

На поселені Миропілля–7 було знайдено 2 фрагменти посуду зі знаками. До Державного реєстру пам'яток археології Сумської області включено 4 пам'ятки, які розташовані на території та в околицях с. Миропілля [4]. В 2006–2007 рр. поблизу та на території Миропілля було відкрито ряд нових пам'яток – це поселення бронзового та раннього залізного віку, раннього та пізнього середньовіччя. Пам'ятки доби бронзи представлені поселеннями бабинської, зрубної та бондарихинської культур [2]. Серед них окрему групу складають пам'ятки зрубної культури. Вони репрезентовані трьома поселеннями. Одне з них, поселення біля с. Мала Рибиця, розташоване на північній околиці села, було виявлене у 1991 р. Лівобережною ранньослов'янською експедицією під керівництвом А.М. Обломського та Р.В. Терпиловського [9, 20]. Друге поселення, Миропілля–10, було виявлене автором у 2008 р. на північно-західній околиці села. Воно розташоване на підвищенні в заплаві лівого берега р. Удава. Третє поселення, Миропілля–7, знаходиться на території села (мал. 1). У 2005 р. автором на городах садиб по вул. Береговій було зібрано фрагменти ліпного посуду доби бронзи, а в 2007 р. поселення оглядалося співробітницею Сумського обласного краєзнавчого музею Л.І Білинською [1].

Поселення розташоване на лівому березі р. Псел та правому березі р. Студенок, що впадає в неї, поряд із зруйнованим сільським гуртожитком. Об'єкт займає першу надзаплавну терасу р. Псел, яка має висоту до 6 м. Пам'ятка розташовується на присадибних ділянках по вул. Береговій та Леніна. На площі 200 х 150 м було зібрано підйомний матеріал епохи бронзи, представлений фрагментами ліпного посуду бабинської, бондарихинської та зрубної археологічних культур. Більшість підйомного матеріалу зосереджувалася у південній частині. Окрім того, він траплявся у стінках рову, що утворився в результаті взяття ґрунту для будівництва гуртожитку. Рів тягнеться уздовж польової дороги в центральній частині поселення. Найбільшу руйнацію культурного шару спричинило будівництво сільського гуртожитку. Також культурний шар поселення подекуди зруйнований у результаті дореволюційної забудови тераси р. Студенок.

Навесні 2008 р., після оранки, в центральній

1. Користуючись нагодою, хотілося б висловити подяку Л.І. Білинській та В.В. Отрощенку за допомогу та консультації в процесі написання роботи.

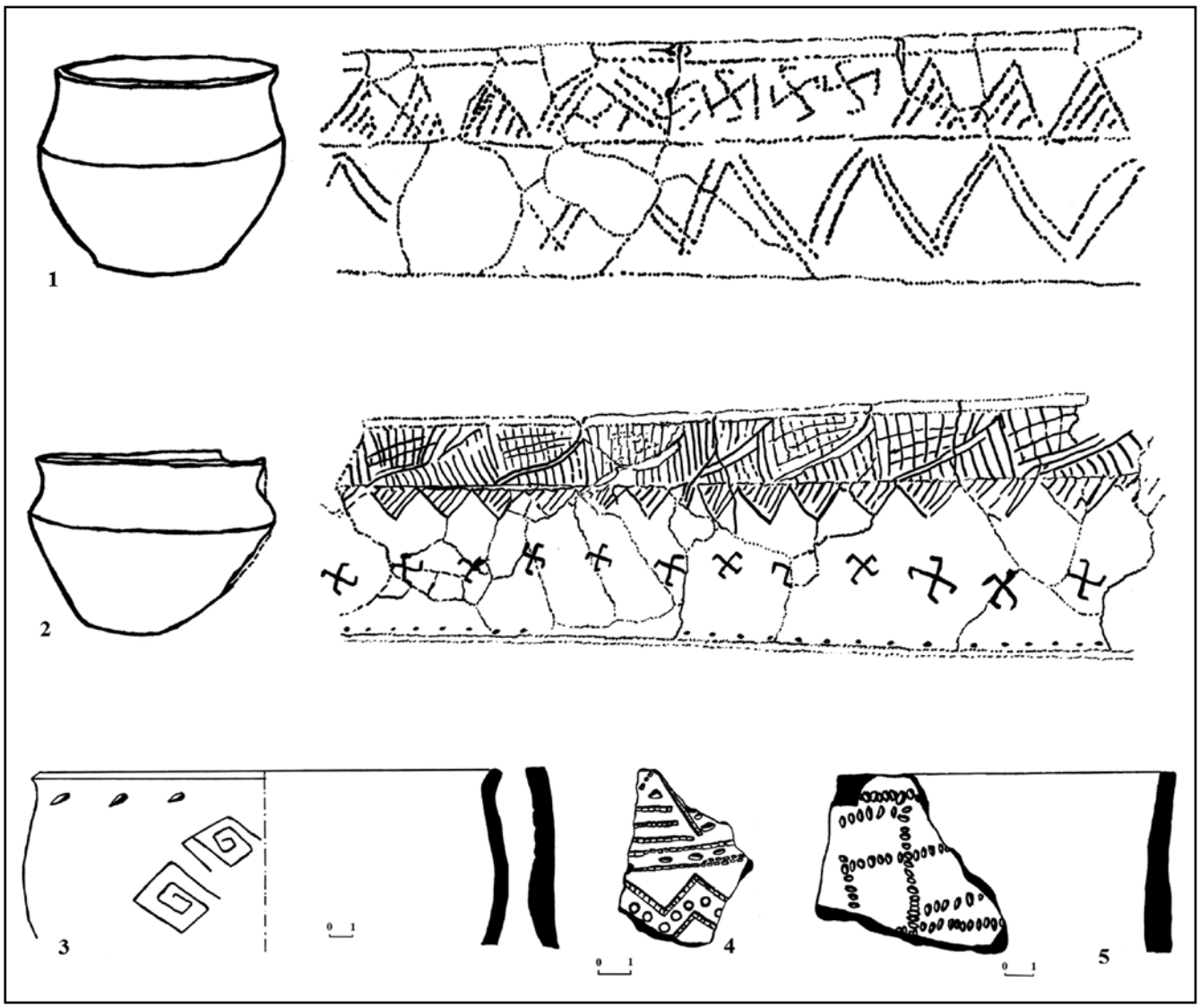

Рис. 1. Посуд зі знаками зрубної КІС середньої течії р. Псел. Горщики з Кириківки за P. Grimm, 1942 (1, 2); поселення Піщане (3); поселення Миропілля–7 (4, 5).

частині поселення було зібрано грубі крупні фрагменти з розвалу ліпної посудини. З них вдалося частково відтворити велику корчагоподібну посудину, орнаментовану по плічку врізною ламаною лінією. По корпусу посудини зустрічалися проколи, які можуть бути результатами ремонту корчаги. Також на поселенні було знайдено розтиральник з пісковику.

Увесь посуд, виявлений на поселеннях, був виготовлений вручну. Обробка поверхні носила різний характер. Дещо узагальнюючи, можна говорити про три типи: розчоси, загладжування і лощіння. Розчоси наносилися по мокрій глині гребінцем з кістки чи дерева. Кістяні гребінці з п'ятьма-сімома зубцями відомі з ряду поселень епохи бронзи. Розчосами покривалася і внутрішня поверхня посуду, при чому зовнішня, як правило, оброблена більш ретельно і старанно. Часто бугрувата від розчосів зовнішня поверхня потім загладжувалася якимись твердими знаряддями, від чого розчоси, нанесені гребінцем, отримували більш м'які обриси. Розчоси мають різні напрямки – вертикальний, горизонтальний, косий.

Другим поширеним способом обробки поверхні посуду майже всієї кераміки з поселення є звичайне загладжування. В результаті поверхня посуду ставала рівною і гладенькою. Третім методом обробітку поверхні посуду є лощіння. Цією технікою було оброблено небагато фрагментів знайденої кераміки. Обпалювали кераміку на відкритих вогнищах, про що свідчить нерівномірність випалу. На багатьох фрагментах залишились сліди ремонту – отвори.

Посуд, знайдений на поселенні, представлений трьома формами: банки, горщики та гостроребристий посуд. Банки – посудини, у яких пряме невиділене вінце, а діаметр його перевищує діаметр денця. На поселенні було зібрано велику кількість фрагментів такого посуду. Мешканці даного поселення використовували три типи банок.

Банки I типу мали загнутий у середину край вінця. Як вважають учені, вони належать до більш архаїчної форми зрубного посуду. До II типу належать банки з прямим вінчиком, край якого горизонтально зрізаний або заокруглений. Банки III типу характеризуються відігнутим назовні вінцем і наміченою шийкою, у результаті чого верхня частина корпусу трохи розширена. Переважаючими формами посуду є банки I–II типів. Також на поселенні було знайдено декілька вінець горщиків – посудин вертикальних пропорцій, у яких стінки S-подібно вигнуті, є шийка, а вінце завжди відігнуте назовні. Гостроребристий посуд характеризується вираженим вінцем, переломом на тулубі та широким дном. Серед керамічного матеріалу трапляються фрагменти, орнаментовані наліпними валиками, відбитками шнура, наколами.

Привертають увагу фрагменти вінця та стінки зі знаками. Вінце орнаментоване відбитками шнура із зображенням солярного знака: лівобічна свастика між двох горизонтальних ліній, які утворені відбитками шнура (рис. 1, 5). Знак такого типу є класичним для знакового посуду зрубної КІС. Подібний знаковий посуд був знайдений К.М. Мельник біля с. Кириківки (Охтирський район Сумської області) в 1900–1901 роках [8, 673–676]. Із 18 курганів, які вона розкопала, чотири мали зрубні поховання [7, 11].

В.В. Отрощенко у своїй статті про свастику у знакових системах доби міді-бронзи вперше публікує матеріали з архіву В.П. Петрова, де В.М. Корпусова виявила дві статті з журналу «Germanen-Erbe» («Германська спадщина») за вересень-жовтень 1942 р. Ці статті В.П. Петров отримав від одного з авторів – Пауля Грімма, який у той час був директором Історичного музею в Києві і до Другої світової війни – доцентом в м. Галле. Увагу П. Грімма привернули два горщики з численними свастиками, які були знайдені під час розкопок К.М. Мельник біля с. Кириківка колишньої Харківської губернії (рис. 1, 1–2). Він публікує фотознімки цих посудин і прорисовки всіх знаків. П. Грімм у зв'язку із знахідками з с. Кириківки порушує тему походження свастики [12, 13–14].

Також є фрагмент стінки кубка з цікавою знаковою композицією. На фрагмент було нанесено зиґзаґ (рис. 1, 4). Він утворений двома горизонтальними зиґзаґами, що виконані гребінцевим штампом та розчленовані округлими наколами від кінця трубчастої кісточки. Вище знаходяться дві паралельні лінії гребінцевого штампу, між якими – ряд овальних наколів. Над ними – трикутник, виконаний гребінцевим штампом, у середині якого розміщені дві паралельні лінії гребінцевого штампу з трикутним наколом над ними. Праворуч від трикутника є ряд овальних наколів. О.Ю. Захарова на основі аналізу знакового посуду дійшла висновків про використання носіями зрубної спільності універсального принципу бінарних опозицій. Дослідниця зазначає, що він лежить в основі відомих міфологічних систем. Орнаментальну знакову композицію фрагмента кубка з поселення Миропілля–7 можна трактувати, виходячи з індоєвропейської міфологічної традиції, як мотив змієборства. У давньоіндійській міфологічній традиції верховний бог-громовержець Індра був народжений і виріс для того, щоб убити змієподібного Врітру – найсильнішого ведійського демона хаосу [6, 77]. Фрагмент кубка є яскравим відображенням принципу бінарної опозиції. Орнаментальна композиція фрагмента відображає два символи: астральний знак – трикутник і зиґзаґ, який семантично можна ототожнювати із посіченим на частини змієм. Ця опозиція космічних і демонічних сил відображена в просторовій символіці: трикутник є маркером неба (верх), а зиґзаґоподібний знак – нижнім (підземний) світом. Найближчу аналогію фрагменту кубка з Миропілля знаходимо у зрубному колективному похованні 2 з кургану Чортомлик [10, 325–326].

Очевидно, основна кількість посуду з поселення Миропілля–7, в тому числі і посудин зі знаками, виготовлялася на поселенні. При вивченні природних умов було знайдено поклади глини, придатної для виготовлення кераміки. Найближче родовище такої глини знаходиться неподалік від поселення. Деякі скупчення фрагментів ліпного посуду на поверхні можна трактувати як залишки об'єктів – жител або господарських ям.

За характером орнаментації та формою горщиків більшість виявлених фрагментів з поселення Миропілля–7 можна віднести до покровської зрубної культури. Також у невеликій кількості трапляються матеріали бережнівсько-маївської зрубної культури.

Ще один фрагмент посуду із знаками був знайдений на поселенні біля с. Піщане в 1990 р. О.І. Журком (рис. 1, 3). Багатошарова пам'ятка була відкрита в 1987 р. під час розвідок для написання «Зводу пам'яток археології Сумської області» і обстежена повторно у 1988 р. Поселення знаходиться за 300 м на південний схід від с. Піщане Сумського району Сумської області. Воно займає першу надзаплавну терасу р. Олешня (права притока р. Псел). Розміри поселення приблизно 400 х 50–80 м [5, 3]. Керамічний матеріал доби бронзи представляють 5 орнаментованих вінець, які були знайдені в I розкопі. За характером орнаментації О.І. Журко відносить їх до середньодніпровського варіанту багатоваликової культури [5, 15–16]. Особливо цікавим фрагментом є вінчик горщика з ледве наміченою шийкою та відігнутим назовні

вінцем. Його прикрашає ряд трикутних наколів під вінцем і 2 знаки, які виконані прокресленими лініями. Меандроподібні знаки, очевидно, є фрагментами меандрової композиції.

Пам'ятки зрубної КІС середньої течії р. Псел поки що практично не досліджувалися. Навіть побіжне, часткове обстеження території с. Миропілля та його околиць на лівому березі Псла, здійснене у 2007 р., дало значну кількість цікавих матеріалів і нових пам'яток бронзового віку, про які йшлося вище. Вважаємо, що більш ретельне і суцільне обстеження цього та сусідніх районів може дати нові цікаві матеріали з історії нашого краю в добу бронзи. Значний підйомний матеріал, зібраний на поселеннях, розташованих на краях борових терас або на дюнних узвишшях у заплаві Псла та його приток, свідчить про активне руйнування культурного шару поселень як унаслідок дії природних чинників, так і значною мірою в ході господарської діяльності. Крупні фрагменти та розвали посуду, знайдені на пам'ятках, указують на перспективність більш широких досліджень. Особливо, на нашу думку, заслуговує на увагу фахівців поселення Миропілля–7. Пам'ятки зрубної КІС в цій частині нашої області практично не вивчалися, а розкопки поселень цього періоду не здійснювалися.

Посилання

1. Білинська Л.І. Звіт про археологічні дослідження на території Сумської області у 2007 році / Л.І. Білинська // Науковий архів СОКМ.
2. Гордієнко Р.О. Археологічні пам'ятки с. Миропілля та його околиць / Р.О. Гордієнко // Матеріали сьомої Сумської наук. історико-краєзнавчої конф. (22–23 листопада 2007 р.) – Суми: Вид-во СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2007. – С. 24–27.
3. Городцов В.О. Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде, Екатеринославской губернии, 1903 г. // Труды XIII археологического съезда. – М., 1905. – Т. 1. – С. 211–286.
4. Державний реєстр пам'яток археології Сумської області, виявлених станом на 15 травня 1994 року // Науковий архів СОКМ.
5. Журко А.И. Отчёт об археологических раскопках поселения черняховской культуры у с. Песчаное Сумского района Сумской области в 1990 г. – Сумы: [Б. в.]. – 1991 г. // Научный архив СОКМ.
6. Захарова Е.Ю. Сосуды со знаками срубной общности эпохи поздней бронзы / Е.Ю. Захарова. – Воронеж: ЦЧКИ, 2000. – 163 с.
7. Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі / Г.Т. Ковпаненко. – К.: Наукова думка, 1967. – 187 с.
8. Мельник Е. Раскопки курганов в Харьковской губернии 1900–1901 г. // Труды XII археологического съезда. – М., 1905. – Т. 1. – С. 673–743.
9. Обломский А.М. Отчёт о работах Левобережной раннеславянской экспедиции в 1991 году / А.М. Обломский, Р.В. Терпиловский, В.В. Приймак // Науковий архів СОКМ.
10. Отрощенко В.В. Курган эпохи бронзы в Чертомлыке / В.В. Отрощенко // Чертомлык. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 324–328.
11. Отрощенко В.В. Письмена срубной культуры / В.В. Отрощенко // Studia Praehistorika. – Sofia, 1988. – Т. 9. – С.141–178.
12. Отрощенко В.В. Свастика в знакових системах доби міді-бронзи в Україні / В.В. Отрощенко // Магістеріум. – 2003. – № 11. – С. 13–18.
13. Формозов А.А. Сосуды срубной культуры с загадочными знаками / А.А. Формозов // Вестник древней истории. – 1953. – № 1. – С. 193–200.

Гордиенко Р.А. Новые находки керамической посуды со знаками срубной культурно-исторической общности среднего течения р. Псёл

В статье вводятся в научный оборот новые находки керамической посуды со знаками срубной культуры. Ареал распространения данной посуды распространяется на север к бассейну среднего течения р. Псёл.

Ключевые слова: *знак, керамика, поселение, орнамент.*

Hordienko R.O. New findings of ceramic pots with symbols of zrubna culture in the middle basin of the Psel river

This article introduces new potteries with symbols of zrubna culture into the scientific use. The area of distribution expands northward to the basin of the middle Psel river.

Key words: *symbols, ceramic pots, settlement, ornament.*

09.03.2015 р.

УДК 94 (477): 902.2:351.853

С.Я. Ольговський

ДО ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ВЕЛИКОГО БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

У статті розглядаються випадкові знахідки ливарних форм із Північного Причорномор'я і Подніпров'я, а також з території Великого Більського городища, в яких відливались наконечники стріл. Знахідки ливарних форм в Малій Азії дозволили автору припусти наявність у скіфському війську майстрів-ливарників, які працювали в обозі і забезпечували воїнів наконечниками стріл. Знахідки ливарних форм на Великому Більському городищі при розвинутому ливарному ремеслі на Західному і Східному укріпленнях дозволяють припустити, що ця територія використовувалась як ставка скіфського царя з військом під час перерв між війнами та взимку. В цей час тут працювали обозні майстри. Мабуть силами армії і були збудовані колосальні укріплення, які оточують Велике Більське городище.

Ключові слова: *випадкова знахідка, ливарна форма, наконечник стріли, майстер-ливарник.*

Більське городище, розташоване на правому березі Ворскли, – найбільше у Східній Європі. Його загальна площа становить 5013 га, а довжина оточуючих його валів дорівнює майже 35 км. Висота валів становить в середньому 4–5 м, але в деяких місцях сягає до 8–9 м. До загального валу прибудовані додаткові укріплення, які становлять Східне (85 га), Західне (95 га) і Куземинське (15 га) городища. Відстань між ними становить від 4 до 7 км. Виникли вони в різний час і існували автономно, без

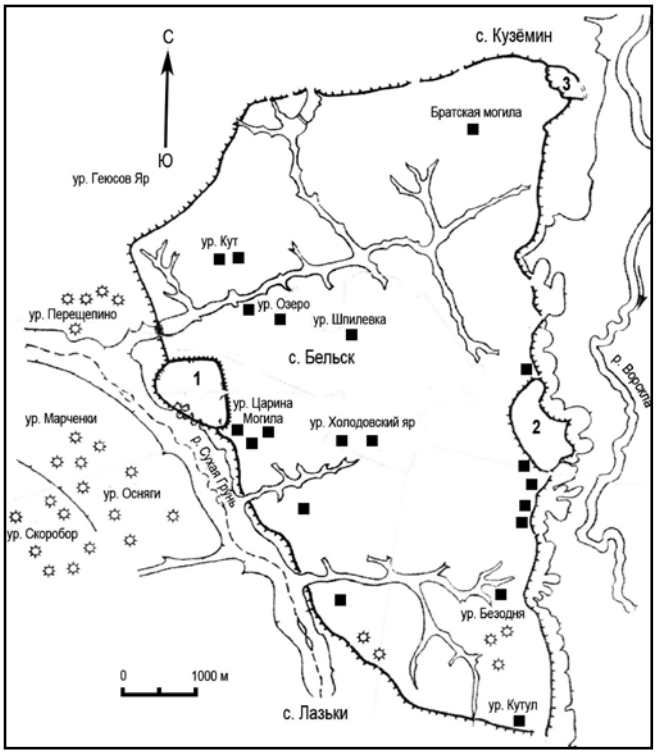

Рис. 1. Загальний план Більського городища:
1 – Східне укріплення;
2 – Західне укріплення;
3 – Куземинське укріплення

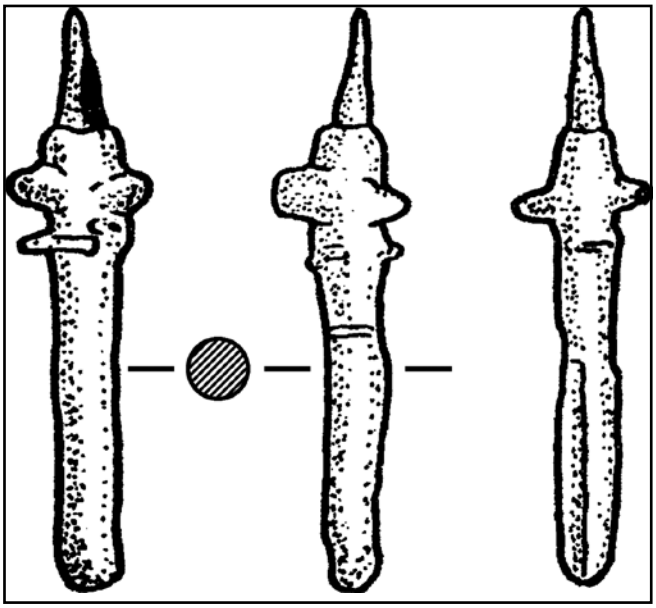

Рис. 2. Фрагмент форми для відливання наконечників стріл із урочища Лисовий Кут на Великому Більському городищі

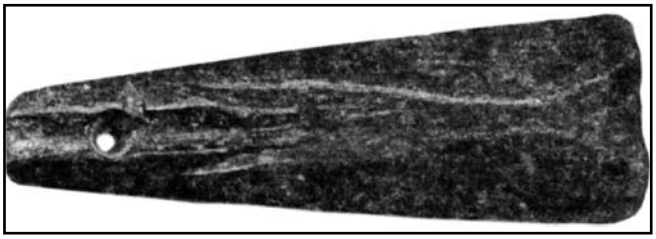

Рис. 3. Стулка ливарної форми для відливання наконечників стріл із центральної частини Великого Більського городища

врахування інтересів одне одного (рис. 1).

Західне укріплення було побудовано першим, і вже до цього укріплення з двох боків почали прибудовуватись вали Великого Більського городища. Керамічний матеріал дозволяє віднести час заснування Західного укріплення до кінця VIII – початку VII ст. до н. е. Зокрема про це свідчить посуд чорноліської культури, який Г.Т. Ковпаненко пов'язує з переселенням певної частини населення цієї культури з Правобережжя Дніпра [7, 49]. І це було не разове переселення невеликої групи чорноліського населення. Крім Західного укріплення цими переселенцями було також засновано Книшівське городище в басейні Середнього Псла [4, 221].

Східне укріплення було прибудоване у VI ст. до н. е. із внутрішнього боку загального валу, який на момент будівництва вже існував. Принаймні кераміка VII ст. до н. е. в нашаруваннях Східного укріплення відсутня. Натомість в землянках і наземних житлах зустрічаються фрагменти грецьких амфор і чорнолаковий посуд не раніше VI–V ст. до н. е. [20, 43 сл.].

Куземинське укріплення було прибудоване із зовнішнього боку загального валу на першій заплавній терасі з виходом у бік Ворскли. Місцева ліпна кераміка і грецькі амфори з цієї пам'ятки датуються не раніше V–IV ст. до н. е. [20, 32].

Всі три укріплення активно досліджувались з кінця 50-х рр. XX ст., що дозволило вивчити їхню топографію, характер забудови, господарську діяльність населення, його матеріальну і духовну культуру. Але хто і навіщо збудував колосальні укріплення у вигляді високого валу і глибокого рову, охопивши ними велику територію, яку роль вона відігравала в житті населення трьох укріплень і чи була заселена?

Перші ж дослідження площі, оточеної загальним валом, виявили вісім великих ділянок, заселених ще у VI–V ст. до н. е. Але сьогодні йдеться вже про два десятки невеликих неукріплених поселень. Крім того, певні території, як і зараз, були зайняті городами і садами [19, 68].

Чотири із цих поселень складали своєрідне «передмістя» Східного укріплення і займали площу 17 га на південь від цієї цитаделі. Але найбільшим є селище, яке було таким же «передмістям» Західного укріплення. Воно розташовувалось в місці з'єднання загального валу і південної частини внутрішнього валу цього укріплення. Місцеве населення називає це урочище «Царина Могила». Площа селища становить більше 100 га, а потужність культурного шару – від 0,8 до 2 м [8, 28, 30]. Решта поселень розкидана по території Великого Більського городища (позначені на карті квадратиками). Як правило, вони мають невеликі розміри і епізодичне залягання культурного шару.

Таким чином, площа заселеної частини

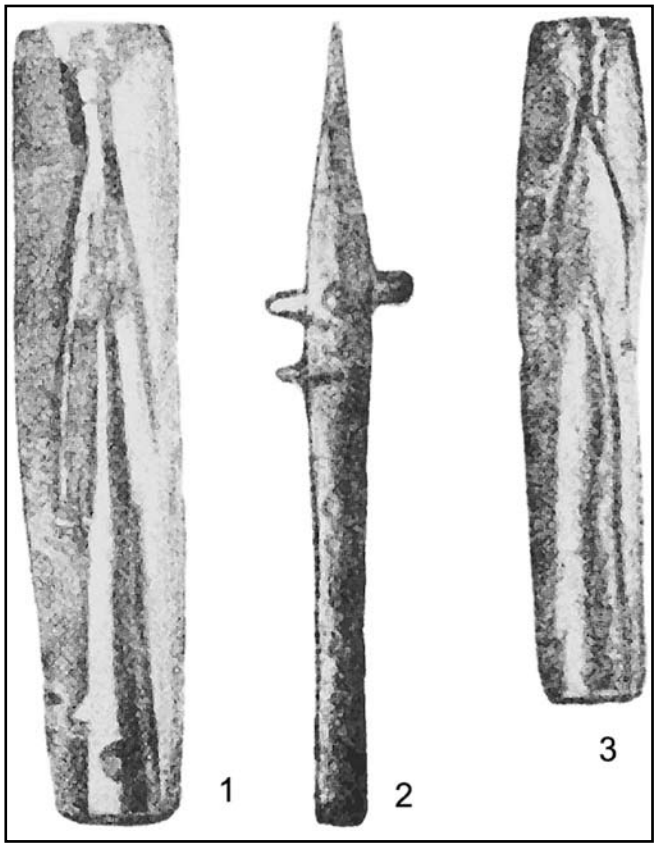

Рис. 4. Випадкові знахідки ливарних форм із Скіфії: 1, 2 – с. Букрин (колекція Б.І. Ханенка); 3 – м. Сміла (колекція О.О. Бобринського)

Більського городища, навіть із самим оптимістичним врахуванням площі поселень на території, оточеній загальним валом, складала не більше 400–450 га. Яку ж роль виконувала решта території Великого Більського городища, що становила більше 4500 га? Думки з цього приводу висловлювались різноманітні – від господарського призначення (загін для худоби, захист полів від військової загрози) [17, 59] до організації міжплемінних відносин. Тобто це був центр племінного союзу будинів і гелонів, і Більське городище слід ототожнювати із містом Гелон, про яке писав Геродот [18, 57].

Будівництво Великого валу для захисту худоби і полів виглядає нереальним. Принаймні ми не знаємо таких прецедентів на інших пам'ятках.

Б.О. Рибаков приписує племенам чорноліської культури будівництво на південному кордоні їх розселення потужних укріплень для захисту від нападів степняків-кімерійців у VIII ст. до н. е. [16, 224]. Зараз це південний масив так званих «Змієвих валів». Але при цьому, мабуть, було залучено все чоловіче населення лісостепового Правобережжя Дніпра. Жителям же Західного і Східного укріплень, навіть при об'єднанні зусиль із навколишніми поселеннями, будівництво загального валу було не під силу в цілому і недоцільно в принципі.

Говорячи про господарську діяльність мешканців Більського городища, слід відзначити, що різноманітні рештки металургійного і металообробного ремесла, знайдені на цій пам'ятці, по своїй кількості перебільшують аналогічні колекції з будь якої пам'ятки раннього залізного віку у Східній Європі.

Важливою обставиною є те, що на Більському городищі практично в кожному дослідженому приміщенні, в заповненні льохів і господарських ям у великій кількості виявлені фрагменти античної кераміки із різних середземноморських центрів. Крім цього на городищі виявлені імпортні вироби із більш віддалених районів. Це дорогі намистини із прозорого скла, геширу, сердоліку і бурштину, дорогі золоті прикраси. Безумовно, розвиток місцевих ремесел знаходився в прямій залежності від успіхів зовнішньої торгівлі, яка забезпечувала доставку необхідних руд, товарних зливків металу і деяких порід каменю. Ця обставина дозволяє припустити, що внутрішня площа Більського городища відігравала роль великого торжища, де місцеві і прибулі негоціанти, бродячі майстри, покупці могли жити, виробляти продукцію и торгувати тривалий час. Але чи потрібно було цим людям об'єднувати зусилля для будівництва колосальних укріплень, розміри яких навряд чи відповідали їхнім потребам, навіть при врахуванні того, що будівництво валу проводилось у три прийоми [20, 32]?

Великі торжища доби раннього залізного віку відомі в Північному Причорномор'ї. Одним із таких було Ягорлицьке поселення у гирлі одного з рукавів дніпровської дельти. Площу його визначити неможливо, оскільки рештки цієї пам'ятки виявлені в піщаних кучугурах без суцільного культурного шару, частково затоплених водами Ягорлицької затоки. Існувало це торжище протягом VI ст. до н. е. Пізніше, у IV ст. до н. е., торжище площею 1200 га функціонувало в піщаних кучугурах біля Кам'янського городища на Дніпрі. Обидва ці торжища носили сезонних характер і ніякі укріплення навколо них не зафіксовані [10, 168; 9, 52].

Таким чином, для звичайного торжища оборонні споруди не характерні, навіть якщо це довготривала організація. Так чи інакше, але знову виникає питання: хто ці укріплення будував?

Спробуємо проаналізувати організацію металургійного ремесла на Більському городищі. В цьому випадку крім різноманітного ремісничого інвентаря і майстерень, відкритих на Західному і Східному укріпленнях, слід звернути увагу на випадкові знахідки ливарних форм на території власне Великого Більського городища. На сьогоднішній день їх відомо дві. У 1996 р. на поселенні Лисовий кут в північно-західній частині Великого Більського городища було знайдено бронзовий стрижень (рис. 2), який був фрагментом складної ливарної форми для відливання наконечників стріл. Тут же був знайдений уламок стінки бронзового казана [8, 11, рис. 11–1]. Як правило, такі уламки виявляють в ремісничих центрах разом з

іншими артефактами, пов'язаними з бронзоливарним виробництвом. Вони використовувались як металевий лом при переплавці вторинної сировини.

Другу форму було знайдено у 1992 р. в середній частині Великого Більського городища, і на момент передачі її Б.А. Шрамко про умови знахідки власник нічого повідомити не міг (рис. 3).

Випадкові знахідки ливарних форм за межами ремісничих осередків, якими були Східне і Західне укріплення, можна тлумачити по-різному. По-перше, це може бути свідченням роботи місцевих ливарників (маються на увазі майстри із тих же Східного і Західного укріплень) під час активної фази функціонування торжища, як це відбувалось на ярмарках, а зараз – на етнографічних фестивалях. Але при цьому майстрам потрібно було будувати тимчасові горни, що було пов'язано з певними витратами часу, сил і матеріалів. Чи раціонально це було при наявності стаціонарних майстерень буквально в декількох кілометрах на території постійного проживання, адже вдома можна було і зберігати запаси товарів, і виробляти товарну продукцію в широкому асортименті, враховуючи ринковий попит, і виносити її на продаж? На наш погляд, це найменш вдале пояснення випадкових знахідок ливарних форм.

Інша справа, якщо на торжище прибувають майстри або колектив майстрів здалеку, тобто бродячі майстри або ливарники із віддалених ремісничих центрів, де ринок перенасичений, або вони знаходяться далеко від торгівельних шляхів.

Про бродячих майстрів ми вже неодноразово писали [11, 79–84; 12, 52–55], і приклад такої діяльності ще зовсім недавно показували сучасні кочовики. Кочові цигани забезпечували селян Західної України і Білорусії ковальською продукцією, яку виготовляли в тимчасових або переносних горнах. Особливо заслуговує уваги робота циганських ковалів на ярмарках [3, 22, 23], що може служити найближчою аналогією роботі скіфських майстрів в античних центрах або на торжищах. Але бродячі майстри, звичайно, повинні були враховувати серйозну конкуренцію, яку їм складали місцеві ремісники і яку вони навряд чи могли витримати.

І, нарешті, третій варіант, який слід розглядати в сукупності з іншими випадковими знахідками ливарних форм на території Скіфії. Ми вже писали про ливарні форми із колекцій Б.І. Ханенка і О.О. Бобринського, опубліковані Ф.М. Штітельман [13, 72] (рис. 4), а також про дві форми із приватних колекцій, лише недавно введені до наукового обігу [14, 52] (рис. 5). І відразу кидається в очі розбіжність умов виявлення цих форм. Знахідки з Великого Більського городища мають, хоча і опосередковане, відношення до ремісничих центрів, і були загублені ливарниками, ймовірно, в місці виготовлення ними стріл. Форми ж із приватних колекцій, як дореволюційних, так і сучасних, не пов'язані з поселеннями і ніяких інших артефактів,

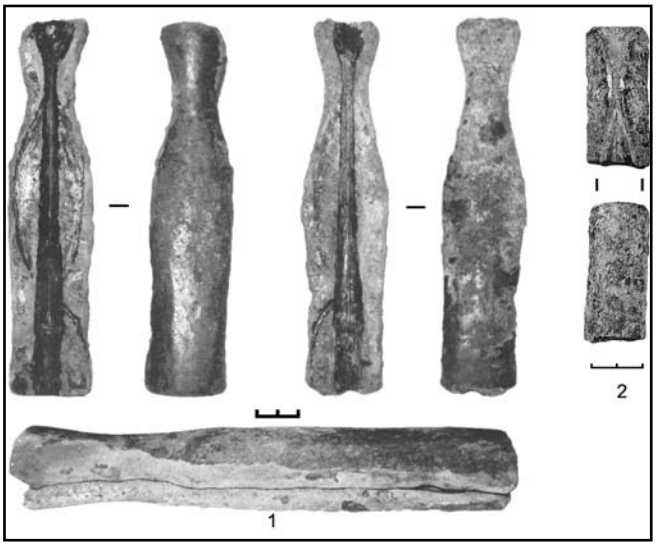

Рис. 5. Ливарні форми із приватних колекцій: 1 – околиці Сімферополя; 2 – Дніпровське Правобережжя

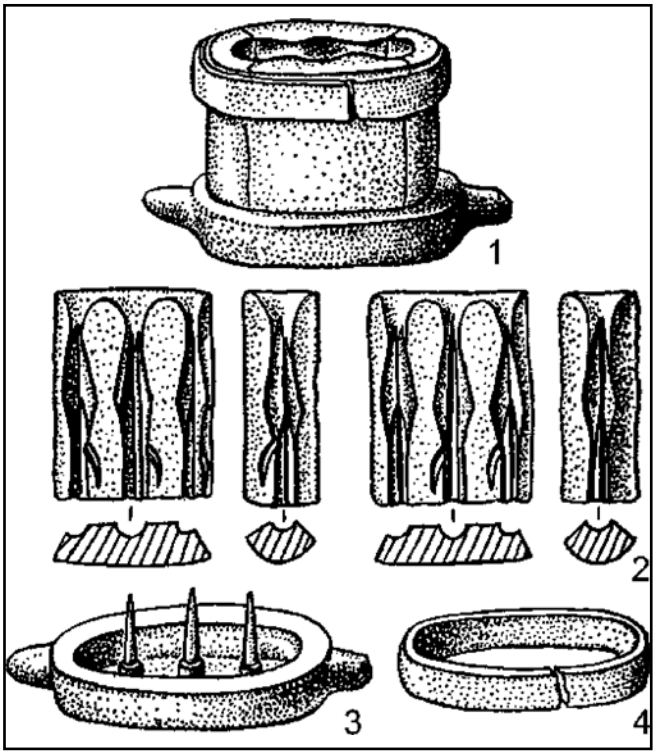

Рис. 6. Ливарна форма із Мосула (Ірак): 1 – загальний вигляд; 2 – стулки; 3 – нижня частина; 4 – обойма

пов'язаних з ливарним ремеслом, навколо виявлено не було. Крім того, всі форми призначені не для відливання прикрас або побутових предметів, а для виготовлення масового озброєння, яким було вістря стріл. Загубити їх майстер міг лише у виключних умовах, оскільки ливарні форми мали неабияку цінність, і їх берегли та зберігали в належному місці. І раптом – чотири випадкові знахідки, і всі для відливання стріл.

Мабуть пояснення можна знайти при умові залучення ще двох ливарних форм, які походять із досить віддалених місць за межами Скіфії. Йдеться про форми із Мосула (північний Ірак, рис. 6) і Кархеміша (північна Сірія, рис. 7), про які ми також

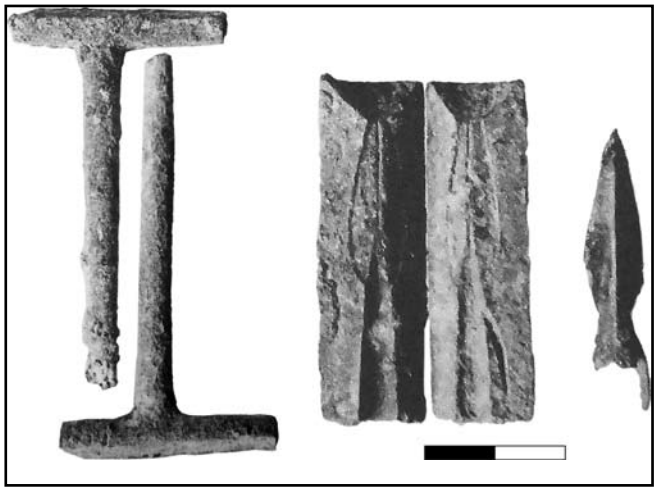

Рис. 7. 1 – стулки ливарної форми із Кархеміша (вигляд збоку); 2 – стулки ливарної форми (внутрішній бік) з відлитим наконечником

писали [13, 74] (рис. 4). Ці знахідки дозволили нам висловити припущення про наявність майстрів-ливарників, які працювали в скіфському війську і під час походів ремонтували та виготовляли зброю і воїнські обладунки [14, 52]. І, звичайно, найбільшим попитом користувались вістря стріл, оскільки, за свідченням Геродота, кожній скіфський воїн був, насамперед, лучником.

Якщо це припущення вірне, а ніщо не заважає зробити такий висновок, то і на своїй території у Північному Причорномор'ї у кочових скіфів в обозі також працювали власні зброярі, в тому числі і ливарники. Виготовляти продукцію майстри могли під час стоянок, де і губили свої інструменти, адже працювали вони під відкритим небом і те, що випадково падало у високу траву або взимку в сніг, помітити або потім знайти було важко. Ніякі сліди такої діяльності, звичайно, не збереглись, і тому сьогодні ці знахідки, не пов'язані з конкретними майстернями або навіть рядовими поселеннями, фігурують в археологічній літературі як випадкові.

Тепер можна повернутись до ливарних форм з Великого Більського городища. Звичайно, майстрів із ремісничих центрів на території Скіфії слід розглядати як виробників і постачальників наконечників стріл та іншого озброєння і в мирний, і у воєнний час. Але під час пересувань на далекі відстані, яким був, наприклад, похід в Малу Азію або в Західну Європу, цю роль виконували майстри, які знаходились в обозі війська, адже майстри, захоплені на чужих територіях, не могли швидко освоїти специфіку виготовлення звичних для скіфів наконечників стріл, а тим більше виготовити для цього ливарні форми, що заслуговує особливої уваги.

Ймовірно і фрагменти ливарних форм з території Великого Більського городища свідчать про роботу таких майстрів, а це значить, що сюди неодноразово навідувалось військо кочовиків на чолі з воєначальником (царем) і, можливо, саме за його ініціативи (наказу) під контролем війська місцеве населення і раби побудували вал довжиною 35 км. А це значить, що скіфське військо мало знаходитись тут іноді тривалий час, тому будівництво проводилось не в один прийом, а, можливо, під час епізодичних стоянок тут війська протягом декількох років, що підтверджується зафіксованими трьома етапами будівельних робіт, про що було сказано вище.

Отже Велике Більське городище слід розглядати не тільки як велике торжище, розташоване в місці перетинання торговельних шляхів на східному кордоні Скіфії, а ймовірно і як резиденцію скіфського царя з його військом (наскільки це можна застосувати для кочовиків) на час перерв між набігами або взимку. В такому разі розкидані осередки культурного шару по території Великого городища можна вважати місцями відносно тривалих стоянок окремих загонів скіфського війська. При цьому не можна виключати і будівництво більш-менш довготривалих жител, наприклад для сімей військової аристократії, що лишались тут під час походів, в яких брала участь лише чоловіча частина населення. Невеликі скупчення таких жител – землянок або напівземлянок – тлумачаться зараз як невеликі поселення на території Великого Більського городища.

Наявність соціальної верхівки на Більському городищі, представленої саме кінними воїнами, припускає С.А. Задніков. На його думку тільки вони користувались рідкими типами грецького посуду, наприклад, кратерами, призначеними для змішування вина з водою. При цьому автор відзначає, що з усіх поселень лісостепової Скіфії нечисленні кратери відомі тільки на Більському городищі [5, 10]. Багатий грецький посуд, як критерій для виділення воїнських садиб, використовує Ю.М. Бойко. За його спостереженнями, в садибах, в яких жили торговці, землероби і ремісники, античний посуд і винна тара виявлені в значно меншій кількості, і представлений він більш бідними зразками [2, 40].

Слід відзначити, що у більш пізніх кочовиків, наприклад у хозарів, навіть у період осідання на землю і формування держави тривалий час основою господарської діяльності лишалось кочове скотарство, і по берегам річок з'являлись більш-менш постійні і часто гарно укріплені поселення – зимовища. Так у Дагестані на р. Сулак розташовано хозарське городище Чир-Юрт, яке ототожнюють із давнім Бенджером. Його площа становить 16 тис. кв. м, з напільного боку воно укріплено грандіозним ровом і стіною із саманних цеглин і каменю з прошарками із очерету. Аналогічним є городище Некрасівське на р. Терек, на якому практично відсутній культурний шар, що С.О. Плетньова пов'язує з тимчасовим і короткочасним проживанням населення на цих пам'ятках [15, 24–29]. Але потужність укріплень і наявність курганних поховань на прилеглій території, а також сліди

землеробства свідчать скоріше про сезонний характер цих поселень, і розмірі їх, звичайно, будуть залежати від кількості населення.

М.І. Артамонов наводить дані із листування хозарського кагана Іосифа з арабським автором Ібн Русте, де повідомляється, що населення Ітіля – столиці каганата – проживає в місті тільки взимку, а навесні виходить в степ і не повертається до наступної зими [1, 397]. Тобто, навіть в середині Х ст. традиції кочового скотарства у хозарів зберігались, але при цьому вони мали поселення, в яких вони могли проживати взимку і зберігати якесь домашнє майно.

Більське городище значно перевершувало своїми розмірами названі хозарські пам'ятки і могло вмістити більшу кількість населення, перебування якого тут було тимчасовим, сезонним. Наведені міркування дозволяють стверджувати, що це було велике військове з'єднання під командуванням скіфського царя. Початок будівництва такої укріпленої резиденції співпадає з початком проникнення скіфів у Лісостепове Подніпров'я, а подальші добудови укріплень, ймовірно, були зумовлені загостренням скіфо-персидських відносин і загрозою походу в Скіфію Дарія І Гістаспа, що привело до консолідації скіфських племен під командування царя Іданфірса.

Посилання

1. Артамонов М.И. История хазар / М.И. Артамонов. – Л., 1962. – 513 с.

2. Бойко Ю.Н. Социология восточноевропейского города I тыс. до н. э. / Ю.Н. Бойко // Древности 1994 г. Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков, 1994. – С. 29–42.

3. Бонковська С.М. Ковальство на Україні (XIX – поч. XX ст.) / С.М. Бонковська. – К., 1991. – 110 с.

4. Гавриш П.Я. Племена скіфського часу в лісостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Припсілля) / П.Я. Гавриш. – Полтава, 2000. – 232 с.

5. Задніков С.А. Античний керамічний імпорт на Більському городищі Скіфського часу / С.А. Задніков. – Автореф. Дис. … канд. іст. наук. – К., 2014. – 19 с.

6. Зеленин Ю. Новые литейные формы, найденные в Украине / Ю. Зеленин // «Домонгол». Альманах древней культуры и искусства. – Вып. 2. – М., 2011. – С. 231–233.

7. Ковпаненко Г.Т. Племена Скіфського часу на Ворсклі / Г.Т. Ковпаненко. – К., 1967. – 186 с.

8. Мурзін В., Ролле Р., Супруненко О. Більське городище / В. Мурзин, Р. Ролле, О. Супруненко. – Київ – Гамбург – Полтава. – 1999. – 102 с.

9. Ольговский С.Я. Социально-экономическая роль Каменского городища / С.Я. Ольговский // Скифы Северного Причерноморья. – К., 1987. – С. 48–53.

10. Ольговський С.Я. Геродотова Гілея / С.Я. Ольговський // Київська старовина. – К., 1996. – С. 166–171.

11. Ольговський С.Я. Варварські ливарники у Північному Причорномор'ї / С.Я. Ольговський // Вісник УТОПІК, 2000. – № 1. – С. 79–84.

12. Ольговський С.Я. Виїзний промисел скіфських ливарників / С.Я. Ольговський // Сіверщина в історії України. – Київ – Глухів, 2012. Вип. 5. – С. 52–55.

13. Ольговський С.Я. Виготовлення скіфських наконечників стріл / С.Я. Ольговський // Сіверщина в історії України. – 2013. Вип. 6. – С. 72–75.

14. Ольговський С.Я. До інтерпретації випадкових знахідок скіфських ливарних форм для наконечників стріл / С.Я. Ольговський // Сіверщина в історії України. – 2014. – Вип. № 7. – С. 50–53.

15. Плетнева С.А. Хазары / С.А. Плетнева. – М., 1988. – 88 с.

16. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян / Б.А. Рыбаков. – М., 1981. – 606 с.

17. Смирнов А.П. Скифы / А.П. Смирнов. – М., 1966. – 200 с.

18. Шрамко Б.А. Исследование Бельского городища / Б.А. Шрамко. – АИУ. – Вып. III. – 1968 г. – К., 1971. – С. 49–58.

19. Шрамко Б.А. 1975. Некоторые итоги раскопок Бельского городища и гелоно-будинская проблема // СА, 1975. – № 1. – С. 65–85.

20. Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон) / Б.А. Шрамко. – К., 1987. – 182 с.

20. Штітельман Ф. Дві ливарні форми для бронзових наконечників стріл із збірки Київського історичного музею / Ф. Штітельман // Археологія. – 1947. – Т. I. – С. 161–164.

Ольговский С.Я. К интерпретации Большого Бельского городища

В статье рассматриваются случайные находки литейных форм из Северного Причерноморья и Среднего Приднепровья, в том числе с территории Большого Бельского городища, в которых отливались скифские наконечники стрел. Еще находки литейных форм в Малой Азии позволили автору предположить наличие в скифском войске мастеров-литейщиков, работавших в обозе и обеспечивавших воинов наконечниками стрел в походах. Находки литейных форм на Большом Бельском городище при развитом бронзолитейном ремесле на Западном и Восточном укреплениях позволяют предположить, что эта территория использовалась как большое торжище и ставка скифского царя с войском во время перерывов между войнами и зимой. В это время здесь работали обозные мастера. По-видимому, силами рабов и местного населения под контролем армии были построены колоссальные укрепления, которые и составили Большое Бельское городище.

Ключевые слова: *случайная находка, литейные форма, наконечники стрел, мастера-литейщики.*

Ol'hovskyi S.Ya. To the interpretation of the Big Bilske Settlement

In this paper random findings of molds from the northern banks of the Black Sea and the Dnipro, including the Big Bilske settlement in which Scythian arrowheads were cast, are under the analyses. The findings of molds in Asia Minor allowed the author to assume the presence of caster-masters, who were working in the train and provided soldiers with arrowheads, in the Scythian army. The findings of molds on the Big Bilse settlement, taking in consideration the fact that the craft of bronze casting in the West and East fortifications was well developed, allow suggesting that this area was used as a great mart and as a settlement of the Scythian king with his army during the breaks between the wars and in winter. Train masters used to work here at this time. Apparently, huge fortifications that formed the Big Bilske settlement were built by the army and slaves, possibly involving the local population,

Key words: *random findings, moulds, arrowheads, caster-masters.*

09.02.2015 р.

УДК 903.5 (477.25) «9/13»

В.Г. Івакін

МОГИЛЬНИКИ ДАВНЬОРУСЬКОГО КИЄВОПОДОЛУ: ОСОБЛИВОСТІ ЕВОЛЮЦІЇ ТА ОСНОВНІ ЕТАПИ ФУНКЦІОНУВАННЯ

У статті розглядається історія розвитку некрополя давньоруського Києвоподолу. У X – на початку XI ст. кладовищем для подолян слугував великий могильник на Старокиївському плато. На території Нижнього міста кладовища з'являються тільки у другій половині XI ст. Спочатку вони були розташовані за межами масової забудови міста. Палеоантропологічний аналіз кістних матеріалів «окраїнних» кладовищ дозволив визначити соціальний склад похованого населення. У зв'язку з подальшим розповсюдженням християнського світогляду серед киян та швидким розвитком столиці, кладовища з'являються в середині Нижнього міста. Тому подільські могильники XI–XIII ст. розглядаються в контексті планувальної структури середньовічного Києвоподолу.

Ключові слова: *Давня Русь, міські кладовища, поховальні комплекси, палеоантропологія, обряд.*

Історична місцевість Поділ простягається уздовж Дніпра і Київської гавані попід київськими горами: Михайлівською, Старокиївською, Замковою, Щекавицею та Юрковицею. До кінця XVIII ст. цей район мав певну автономію в київській агломерації, окреме громадське та культурне життя, звичаї та традиції і, як і кожний район середньовічного європейського міста, мав своє «місто мертвих» – кладовища, де ховали його мешканців [16, 183]. Процес формування та функціонування некрополя Києвоподолу тісно пов'язаний з історією як вказаного району зокрема, так і столиці давньоруських земель у цілому.

У X ст. Київ стає політичним центром східнослов'янських племен і перетворюється на значний торговельний осередок Східної Європи. Він складається безпосередньо з міста – великої прибережної частини – Подолу та невеликої укріпленої частини – Дитинця. Більшість сучасних дослідників розташовують центральне укріплене ядро столиці на Замковій або Старокиївській горі [12, 66; 21, 6–18; 5, 32–35]. Поруч, на площині старокиївського плато, розкинувся великий курганний могильник. Відсутність даних про житлову масову забудову на Старокиївській горі до початку XI ст. може свідчити про те, що Верхнє місто являло собою сакрально-адміністративну частину Києва. У той самий час археологічні дослідження Подолу виявили наявність чіткої структури вулично-садибної забудови, яка свідчить про те, що переважна більшість киян мешкала саме там. Тут, поблизу гавані – гирла річки Почайни – містилася Вічова площа, навколо якої розташовувалися садиби київських жителів. На думку М.А. Сагайдака, на ранньому етапі існування Поділ був схожий на торгову факторію – тип торгово-ремісничих поселень, поширений у VIII–IX ст. в Балтійському регіоні. Основними товарами були хутро, раби, віск, мед, вироби місцевих ремісників, сільськогосподарські продукти та іноземні товари, що їх привозили купці з Німеччини, Італії, скандинавських країн, Польщі, Чехії, Угорщини, Візантії, Волзької Булгарії, з країн Арабського Сходу, Кавказу тощо. На відміну від торговельно-ремісничих посадів, вони були економічно та політично більш самостійними осередками життя. Саме цим можна пояснити високі темпи економічного розвитку Подолу: в X ст. дитинець Києва становив близько 10 га, на той час Поділ займав територію, що перевищувала 100 га [19, 3].

Таким чином, напередодні офіційного прийняття християнства, київський міський могильник розташовувався на Старокиївському плато (Некрополь I за М.К. Каргером) (Мал. 1). На сьогодні там виявлено близько півтори сотні поховань X – початку XI ст. Переважна більшість поховань дружинного періоду здійснена за обрядом інгумації, і саме ця традиція є панівною для Києва цієї доби. Господарювання обряду трупопокладення на київських могильниках зазвичай пов'язують з впливом християнського віровчення. У Києві існувало кілька типів поховальних конструкцій: аристократичні захоронення у поховальних камерах та рядові поховання, здійснені у дерев'яних домовинах та безпосередньо у могильних ямах. Могильників дружинної доби на території Подолу не зафіксовано. Виключенням стало дитяче поховання, відкрите під час прокладення лінії метрополітену на Контрактовій площі у 1971 р., яке авторами досліджень датується X ст. [2, 46]. Маловірогідним видається, що величезний могильник, який розкинувся на площі розміром 60 га, сформувався за рахунок населення невеличкого київського Дитинця. На думку М.А. Сагайдака, некрополь на території майбутнього «міста Ярослава» формувався за рахунок померлого населення Подолу [21, 14]. Важливим аргументом на користь цієї версії В.М. Зоценко вважає тісний зв'язок між хронологією та типологією інвентарю поховань Некрополя I з речовим матеріалом одночасних житлово-господарських комплексів Подолу [5, 30–31].Звичай ховати на Старокиївській горі був обумовлений необхідністю максимально захистити покійників від руйнівних повеней, а також, можливо, пов'язувався з релігійними уявленнями мешканців Києва. Таким чином, Поділ в уявленні киян був «земним» місцем для живих, а київські гори – сакральним простором для мертвих, наближених до неба. Традиція ховати небіжчиків на Київських горах збереглася і в пізньо-середньовічний період історії Нижнього міста. В той самий час існував Некрополь II – курганні групи, розташовані на узгір'ях над вул. Фрунзе. Вони, вочевидь, відносилися до окремого поселення на

Мал. 1. Київські некрополі X ст.

горі Юрковиця [12, 135].

Після прийняття християнства поховання киян здійснюються на міських кладовищах, які функціонують при парафіяльних та княжих церквах, на території монастирів. Серед поховальних споруд виділяються аристократичні (саркофаги та плінфові гробниці) й рядові (дерев'яні домовини та поховання без домовин у могильних ямах). На території давньоруського Києва археологічно зафіксовано близько чотирьох десятків могильників (близько 1000 поховальних комплексів), які можна віднести до старожитностей XI–XIII ст. (Мал. 2): Верхнє місто – 19 могильників і храмових усипальниць, 607 поховальних комплексів (64 %) (тут і далі відсотки вираховуються від загального числа відомих поховань); Поділ – 10 могильників, 179 поховальних комплексів (18 %); Щекавиця – один могильник, 111 поховальних комплексів (12 %), могильник в районі «Піонерського парку», 30 (4 %); Дитинка – один могильник, 10 поховальних комплексів (1 %). Ще сім могильників і храмових усипальниць, 33 поховальні комплекси пов'язані з київськими околичними храмами і монастирями (Києво-Печерський, Кловський, Кирилівський, Видубицький тощо) [8, 10–11].

З наведеної статистики виходить, що більша частина (близько 80 %) виявлених поховальних комплексів розміщуються на Київських горах, які оточують Подільську частину міста. Подібна ситуація відображує не тільки більш повну археологічну вивченість цих територій, а й традицію мешканців Подолу ховати на Київських горах, коріння якої сягає дружинного періоду (Некрополь I, за М.К. Каргером). Низка київських церков і, відповідно, прихрамових могильників XI–XIII ст. виникає на місці дружинних некрополів X ст. Велика їх частина зосереджена на Старокиївському плато – на території міст «Володимира», «Ярослава» і «Ізяслава-Святополка».

У XI–XII ст. Київський Поділ стрімко

Мал. 2. Київські кладовища та прихрамові усипальниці XI–XIII ст.

розвивається. За останніми підрахунками, площа Подолу на період розквіту Києва дорівнювала близько 150 га [30, 7]. Закладена з початком регулярного заселення планувальна структура Подолу залежала від рельєфу та гідрологічної сітки району. В центрі розташовувалася головна торгова площа, навколо якої у XII ст. зводяться храми [32, 129]. Крім найдавнішої християнської церкви на Подолі – св. Іллі – літопис згадує церкви Бориса і Гліба, св. Михайла, Успіння Богоматері Пирогощі, відомо також про церкву св. Миколи Іорданського. Під час археологічного дослідження району відкрито залишки безіменних культових споруд: мурованих – на вул. Волоській, 21–23 та Юрківській, 3; дерев'яних – на вул. Межигірській, 3–7 та Набережно-Хрещатицькій, 1 а [7, 43–54]. Згідно християнської традиції, біля подільських храмів розташовувалися міські цвинтарі. Проте археологічні матеріали не завжди фіксують наявність цвинтарів в районах згаданих церков та навпаки – інколи біля кладовищ не виявлені залишки храмових споруд. Не виключено, що цей феномен пов'язаний із фрагментарністю археологічного вивчення давньоруського Подолу, невеликими площами розкопів, обмеженими сучасною забудовою.

Подільські могильники відіграють значну роль у формуванні міської структури середньовічного Києво-Подолу. На тісний зв'язок між елементами планувальної системи давньоруського міста та локалізацією київських могильників вже неодноразово звертали увагу дослідники Давнього Києва [1, 104–105; 12, 134–138].

На сьогодні археологічними розкопками виявлено десять давньоруських кладовищ та декілька поодиноких поховань (Мал. 3).

1. Могильник на **вул. Борисоглібській, 13.** У 1936 р. на садибі № 13 на вул. Борисоглібській на значній площі було виявлено десять поховань з XI–XII ст. [28, 114]. Неподалік В.А. Богусевич у 1955 р. дослідив фундаменти давньоруської споруди, яку датував XII ст. і ототожнив з церквою Бориса і Гліба [31, 18].

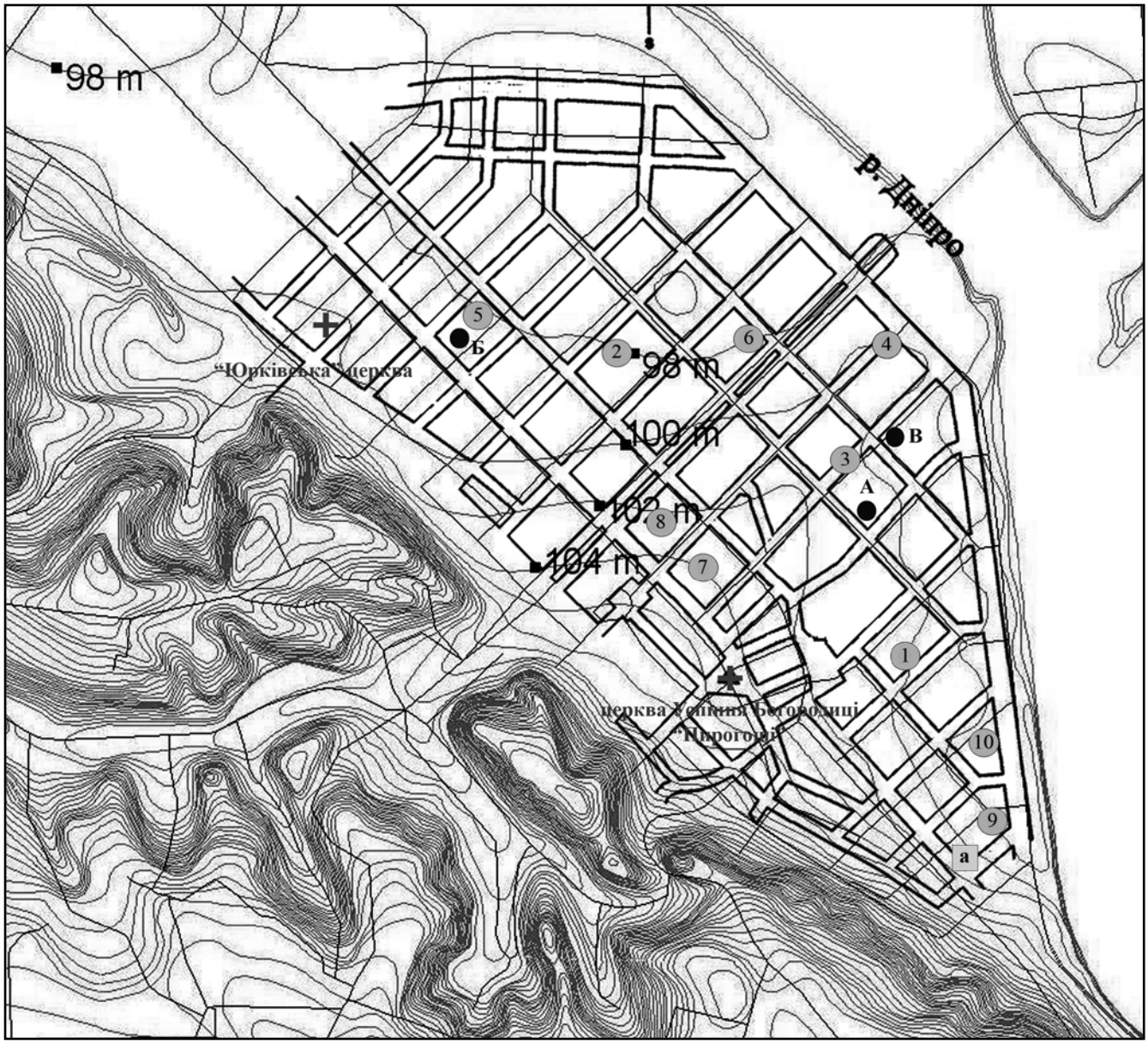

Мал. 3. Некрополь Київського Подолу XI–XIII ст. Міські могильники: 1. Вул. Щекавицька, 25–27 (1980–1981 рр.); 2. Вул. Спаська (1987 рр.); 3. Вул. Хорива (1984–1988 рр.); 4. Вул. Почайнинська, 31 (2003–2004 рр.); 5. Вул. Межигірська, 43 (1989 р.); 6. Вул. Межигірська, 3/7 (2002–2004 рр.); 7. Вул. Хорива, 21 (2004 р.); 8. Вул Набережно-Хрещатицька, 1-а (2007 р.); 9. Вул. Борисоглібська, 13 (1936 р.); 10. Вул. Набережно-Хрещатицька, 9 (2008 р.); поодинокі дитячі поховання: А. Вул. Волоська, 16 (1990 р.); Б. Вул. Оболонська, 12 (1993 р.); В. Вул. Спаська, 26/14, (2005 р.). а – поховання жінки, знайдене у 2013 р. (вул. П. Сагайдачного, 6).

2. На вул. Щекавицькій, 25–27 дослідженнями 1980–1981 рр. виявлено могильник. Повністю вдалося дослідити лише три поховання XII ст. [11, 10-23].

3. У 1987 р. Подільській загін Київської археологічної експедиції проводив дослідження по лінії будівництва теплотраси **на вул. Спаській** (відрізок між вулицями Волоською та Почайнинською), де відкрито давньоруський могильник. Зафіксовано 26 поховань. Більшість з них запущені з горизонту, який датується керамічними знахідками XII ст. [19, 46].Скоріше за все, продовження цього кладовища (17 поховань) відкрито на вул. Героїв Трипілля (сучасна Спаська), 25 у 1987 р. Авторами досліджень час існування могильника визначений XII–XIII ст., також виділено дві хронологічні групи поховань. Чітким критерієм такого поділу став алювіальний піщаний шар, що перекривав більш ранню групу [18, 44–47].

4. Відкрито на **вул. Хорива** на відрізку між вулицями Почайнинською та Набережно-Хрещатицькою. У 1984–1988 рр. знайдено 21 поховання, які М.А. Сагайдак датує першою половиною – серединою XI ст. [19, 47]. Поховальні комплекси вражають добрим станом збереженості дерев'яних гробовищ. Цей факт можна пояснити характерною для цього київського району вологістю. Вищезгадані типи звертають на себе увагу відносною складністю конструкції. Не виключено, що виготовленням гробів займалися професійні

майстри. Літопис згадує про гробарів під час опису пошесті у Києві: «В се же времена мнози человеци умираху различными недугы, якоже глаголаху продающе корсты: «*яко же продахомъ корсты отъ Филипова дне до мясопуста 7 тысячь*» [14, 208]. Встановлено, що для виготовлення домовини використовували деревину однієї породи. Як правило, це сосна, ялина, рідше дуб та інші породи [15, 59]. Судячи з усього, на цьому кладовищі ховали представників середніх прошарків мешканців Подолу, прощо свідчить і нечисленний, проте цілком показовий інвентар, виявлений під час розкопок цих могильників у 1980-х рр. [19, 100].

Цікавим відкриттям, здійсненим під час дослідження ділянки, що прилягала до могильника, було виявлення системи дерев'яних конструкцій – клітей XII ст., які захищали кладовище від сезонних повеней [17, 8–16].

5. Археологічними дослідженнями 1989 р. на вул. Межигірській, 43 зафіксовано три поховання першої половини XI ст. (з них один кенотаф), перекриті рівчаками більш пізніх парканів [4, 16].

6. Під часдосліджень на **вул. Почайнинській, 31** відкрито 18 поховань. Шість з них були орієнтовані за віссю південь – північ, дев'ять кістяків були перепоховані. Поховання авторами досліджень датовані XII–XIII ст. (за рівнем запуску могильних ям) [23]. Могильник № 5 опосередковано підтверджує версію М.В. Закревського про існування на місці Введенскої церкви храму Святого Власія у давньоруський час [3, 213].

7. Розкопками 2002–2004 рр. на **вул. Межигірській, 3/7** зафіксовані рештки давньоруського дерев'яного храму кінця XI–XII ст. В. Зоценко пов'язував виявлену споруду з храмом варязьких купців – «Туровою божницею» [33, 3413–3428]. В західній частині будівлі досліджені жіночі та чоловічі поховання у трунах (15 комплексів), які розміщувалися у три яруси. Поховання виявлені й за межами будівлі (19 комплексів), уздовж південної та північної стін. На жаль, значна частина могильника була зруйнована під час будівельних робіт і реальна кількість поховань залишилася невідомою [6, 302–332].

8. Археологічними розкопками 2004 р. садиби **на вул. Хорива, 21** зафіксовано 16 поховань (скільки зруйновано будівельниками до приходу археологів – не відомо) [24, 13–15]. Можливо, до цього ж кладовища належать і чотири поховання в дерев'яних домовинах (датуються за керамічним матеріалом XII ст.), виявлені на сусідній садибі на вул. Верхній Вал, 34/13 у 1997 р. [20, 89–90].

9. Могильник на **вул. Набережно-Хрещатицькій, 1-а.** Під час земляних робіт 2007 р. відкрито давньоруський могильник (25 поховань) та залишки дерев'яної споруди, можливо, каплиці кінця XI – початку XII ст. В інтер'єрі будівлі досліджено ще десять поховань [26, 10–27].

10. Могильник на**вул. Набережно-Хрещатицькій, 9.** Під час археологічних робіт 2008 р. було відкрито давньоруський могильник (13 поховальних комплексів). За стратиграфічною ситуацією на ділянці кладовище датується другою половиною XI – початком XII ст. [27, 50–52].

У 2003 р. на вулиці Юрківській, 3 було розкопано фундаменти храмової споруди, яка за вулицею, де була виявлена, дістала умовну назву «Юрківської». Під час досліджень виявлено великий цвинтар XVI–XVIII ст. Наявність великої кількості перепоховань і перевідкладених людських кісток свідчать про тривалий період функціонування цвинтаря та дозволяють припустити наявність давньоруського могильника, зруйнованого під час здійснення захоронень у пізньосередньовічний час [22, 12–19]. Проте позаяк жодного давньоруського поховання не виявлено, ми залишаємо цю ділянку поза реєстром.

Вочевидь, у християнський період більшість мешканців Подолу продовжувала ховати своїх небіжчиків на Київських горах, хоча перші, археологічно зафіксовані подільські кладовища давньоруського часу, датуються вже першою половиною XI ст. Вони розташовувалися на крайніх точках району (останця), які через заболоченість і загрозу повеней вважалися малопридатними для життя. Такі могильники виявлені на стратиграфічних горизонтах, де на момент функціонування кладовища не існувало планувальної садибно-вуличної системи з елементами масової забудови (житлових та господарських споруд, парканів, вулиць).

На північно-східних околицях Подолу, на березі р. Почайни виникають могильники № 4 (перша половина – середина XI ст.), № 9 та № 10 (друга половина XI – початок XII ст.). Трохи пізніше виникають могильники №№ 1, 2, 3, 6, 7, 8 (друга половина XI–XII ст.). Цілком вірогідно, що на XI – початок XII ст. ці території не вважалися придатними для розселення. Для визначення таких могильників в структурі давньоруського Подолу С.П. Тараненко запропонував застосувати термін – *«окраїнні могильники»* [9, 257]. Саме таку картину відображає сучасна геодезична карта Подолу – могильники розташовані майже суворо за контуром конусоподібного останця, на основі якого сформувався цей район міста (Мал. 3).

Палеоантропологічні аналізи кісткового матеріалу із зазначених могильників, проведені О.Д. Козак, надали цікаві результати. Характерні травми та захворювання у поєднанні з наявністю професійних деформацій кісток похованих вказують на їхнє зайняття важкою фізичною працею (підняття та перенесення вантажів, веслування) та складні умови життя (високий ступінь побутового травматизму, постійне перебування на холодному та вологому повітрі, часте занурення у холодну воду), які призводили до повного виснаження організму і

високої смертності. Цілком вірогідно, що ці люди не були мешканцями Києва, а набиралися на роботи з сільського населення Київської землі. Скоріше за все, переважна більшість могил на «окраїнних» могильниках належала людям нижчих соціальних верств давньоруського Києва (незаможним киянам, портовим робітникам, особисто залежним людям) [13, 465–466].

Таким чином можна припустити, що на XI – початок XII ст. міські могильники ще не входили до межі масової забудови Києва, тобто залишалися поза містом, як і у язичницькі часи. У Верхньому місті храмові та монастирські кладовища межують із князівськими палацами та садибами бояр, на Подолі – розташовуються за межами забудови міського розселення. Розташування могильників поза житловою забудовою є відлунням язичницької традиції, згідно з якою місто живих та місто мертвих мала розділяти певна відстань. Заборона ховати небіжчиків неподалік житлових споруд обумовлювалася традиційним страхом перед мерцями, неможливістю їхнього співіснування з живими, які збереглися і в християнський період. Схожі розміщення міських могильників біля міських валів або на міській околиці зафіксовані і в інших давньоруських містах XI–XIII ст. (Чернігів, Переяслав-Хмельницький, Суздаль, Псков, Полоцьк тощо) [12, 146]. У Візантійській імперії заборону на поховання померлих у межах міської території скасували тільки за часів правління імператора Льва VI наприкінці IX ст. Все це свідчить про дуже повільні зміни в поховальних традиціях середньовічної Східної Європи, які небезпідставно вважаються найбільш сталими й консервативними.

На XII ст. ситуація на Подолі докорінно змінюється – відбувається загальна стабілізація тектонічної ситуації в регіоні [25, 9–10]. У поєднанні зі швидким соціально-економічним розвитком Києва це призводить до збільшення території Нижнього міста. Відбуваються відчутні зміни і у світогляді. Вони пов'язані із подальшим проникненням християнства у поховальні традиції киян – могильники проникають на територію міста. На Подолі зводяться нові церкви, у тому числі й кам'яні (церква Успіння Пирогощі (1131–1136 рр.), храми на вулицях Юрківській (початок XII ст.) та Борисоглібській (XII ст.), так звана «Новгородська божниця» (XII ст.), можливо, з могильником № 3 (XII–XIII ст.), дерев'яна церква на вул. Межигірській, 3/7 з могильником № 7, виникає новий могильник № 8 (XII–XIV ст.).

«Окраїнні» могильники Подолу у більшості своїй зникають під житловими кварталами міста, яке постійно розростається. Ці процеси добре фіксуються в стратиграфії культурних горизонтів давньоруського Подолу. У шарах XII ст., що перекривають могильники №№ 2, 5, 9, 10, зафіксовані елементи загальноміської планувальної структури: паркани, споруди, господарські ями пов'язані з садибами подолян [9, 257].

Розкопками останніх тридцяти років виявлено ряд нетипових для середньовічної поховальної практики поховань, які не пов'язані з міськими кладовищами. Поодинокі захоронення виявлені на розкопах на трьох подільських розкопах (А – вул. Волоська, 16; Б – вул. Оболонська, 12; В –вул. Спаська, 26/14) [29, 247–250]. Вони належать дітям, містяться на території міських садиб і датуються другою половиною XI–XII ст., тобто вже християнським часом. Треба зазначити, що в цих об'єктах чітко простежується наявність поховального обряду, тому їхнє кримінальне походження відкидається. Можливо, поховані діти померли до обряду хрещення і не могли бути похованими на прихрамовому кладовищі. Для своїх родичів вони залишилися представниками язичницького світу. Саме такі мерці, відповідно до слов'янських міфологічних уявлень, після смерті ставали домовими, сусідками, клітниками, овінниками та іншими представниками «домашнього» магічногосвіту [29, 250].

Узимку 2013 р. у дворі будинку № 6 на вул. Сагайдачного було виявлено поховання жінки 35–40 років, яке датувалося XII – другою половиною XIII ст. Захоронення супроводжував непересічний для київських поховань цього періоду інвентар. Поховання заможної жінки, не пов'язане з храмовою спорудою, не узгоджується з традиційними рамками поховальної обрядовості населення Києва. Знахідка його у портовій частині Подолу може вказувати на некиївське походження померлої жінки [10, 64–68].

Підсумовуючи вищесказане, можна сказати, що некрополь Київоподолу виник майже одночасно з містом і функціонував та змінювався разом з ним. У X – на початку XI ст. роль кладовища для подолян виконував великий курганний могильник на Старокиївській горі (№ 1 за М.К. Каргером). У другій половині XI ст. з'являються перші «окраїнні» могильники у прибережній частині Подолу. Вони розміщуються за язичницькими звичаями поза межею житлової забудови і належать нижчим соціальним верствам киян. Більш заможні подоляни продовжують ховати своїх близьких на київських горах, що оточують подільську частину міста (Старокиївська, Михайлівська, Щекавиця, Дитинка тощо). Зміни у релігійному світогляді призводять до того, що у першій половині XII ст. могильники проникають у місто, яке розростається та поглинає «окраїнні могильники». Динаміка функціонування подільських могильників давньоруського часу та їхнє місце в планувальній структурі міста простежувалися на основі відомих нам матеріалів, тому не виключено, що наступні археологічні дослідження внесуть корективи в за-

пропоновану автором схему.

Посилання

1. Голубева Л.А. Киевский некрополь // МИА. – 1949. – Т. 1. – С. 103–118.

2. Гупало К.М., Толочко П.П. Давньокиївський Поділ у світлі нових археологічних досліджень // Стародавній Київ. – К., 1975. – С. 40–80.

3. Закревский П. Описание Киева: в 2-х т. – М.:в типографии В. Грачева и комп., 1868. – 949 с.

4. Занкин А.Б., Полин С.В., Калюк А.П. Отчет о полевых исследованиях Подольской експедиции НПК «Археолог» на киевском Подоле по ул. Межигорская, 43 в 1989 г. / НА ІА НАНУ. – 1989/81. – 43 с.

5. Зоценко В. Скандинавские древности и топография Киева «дружинного периода»// Ruthenica. – Т. II. – К., 2003. – С. 26–52.

6. Зоценко В., Тараненко С. Відкриття дерев'яного храму XII ст. на київському Подолі // Фортеця. – Львів, 2009. – С. 302–332.

7. Івакін В.Г. Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва. – К.: Кит, 2008. – 272 с.

8. Івакін В.Г. Поховальні пам'ятки давньоруського Києва / Автореф. канд. дис. – К., 2009. – 20 с.

9. Івакін В.Г., Тараненко С.П. Давньоруські могильники Подолу в планувальній структурі // Болховітінівський щорічник 2009. – К., 2010. – С. 251–259.

10. Івакін В.Г. Жіноче поховання з розкопок Київського Подолу // Сіверщина в історії України. – Вип. 7. – К.–Глухів, 2014. – С. 64–68.

11. Івакін Г.Ю., Степаненко Л.Я. Отчет о раскопках по ул. Щекавицкой, № 25–28 в 1981–82 гг. // НА ІА НАНУ. – 1981 – 82/34д. –28 с.

12. Каргер М.К. Древний Киев: В 2 т. / ИИМК АН СССР. – М.;Л., 1958. – 579 с.: іл., табл.

13. Козак О., Івакін В. Могильники Київського Подолу за даними палеоантропологічних досліджень // FuneraliaLednickie. Spotkanie 14. – Poznan, 2012. – S. 457–468.

14. Лаврентьевская летопись / ИИ РАН. – Рязань: Александрия, 2001. – 586 с.

15. Моця А.П. Погребальные памятники южнорусских земель IX–XIII вв. – К.: Наукова думка, 1990. – 156 с.

16. Попельницька О. Історична топографія Київського Подолу XVII – початку XIX ст. – К.: Стилос, 2003. – 304 с.

17. Сагайдак М.А., Зоценко В.Н. Отчет о раскопках в Киеве по ул. Хоревая, 40 в 1984 году// НА ІА НАНУ. – 1984/18а. –16 с.

18. Сагайдак М.А., Занкін А.Б., Тимощук В.Н. «Отчет Подольской постоянно действующей экспедиции» // НА ІА НАНУ. – 1987/26. –47 с.

19. Сагайдак М.А. Давньокиївський Поділ: Проблеми топографії, стратиграфії, хронології. – К.: Наукова думка, 1991. – 168 с.

20. Сагайдак М.А., Зоценко В.Н., Сергеева М.С., Тимощук В.Н., Занкин Б.А., Михайлов П.С., Башкатов Ю.Ю. Отчет Подольской постоянно действующей археологической экспедиции ИА НАН Украины об исследованиях 1997 г. на Киевском Подоле / НА ІА НАНУ. – 1997/129. – 93 с.

21. Сагайдак М.А. Актуальні питання зародження та формування раннього Києва // Магістеріум. – № 6. – К., 2001. – С. 6–18.

22. Сагайдак М.А., Сергєєва М.С. Звіт Подільської постійнодіючої експедиції ІА НАНУ про архітектурно-археологічні дослідження у Києві на вул. Юрківська, 3 в 2003 р. / НА ІА НАНУ. – 2003/126. – 24 с.

23. Сагайдак М.А., Башкатов Ю.Ю. Исследования Подольской экспедиции ИА НАНУ на углу улиц Верхний Вал и Почайнинская в 2003–2004 годах/ НА ІА НАНУ. – 23 с.

24. Сагайдак М.А., Чорновіл Д.К., Тараненко С.П., Івакін В.Г. Звіт Подільської археологічної постійнодіючої експедиції про дослідження ділянки за адресою вул. Хорива, 21 у 2004 році / НА ІА НАНУ. – 2004/237. – 15 с.

25. Сагайдак М.А. Нові відкриття на Подолі та деякі дискусійні питання історичної топографії середньовічного Києва // АНТ. – К., 2005. – № 13–15. – С. 6–25.

26. Сагайдак М.А., Зоценко В.М., Івакін В.Г., Тараненко С.П., Каравайко Д.В. Звіт про археологічні дослідження Центра археології Києва ІА НАНУ 2007 р. вул. Набережно-Хрещатицька, 1-а / НА ІА НАНУ. – 2007/269. – 28 с.

27. Сагайдак М.А., Сергєєва М.С., Пефтіць Д.М., Гречко Д.В. Звіт Центру археології Києва ІА НАНУ про археологічні дослідження у Києві по вул. Набережно-Хрещатицька, 9 у 2008 рр. / НА ІА НАНУ. – 77 с.

28. Самойловский І.М. Археологічні дослідження на території Києва з 1917 по 1967 р. / НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – № 110, 269. – 141 с.

29. Сергеева М.С., Ивакин В.Г. К вопросу о погребениях, исследованных на усадьбах Киевского Подола // Интеграция археологических и этнографических исследований. – Омск–Одесса, 2007. – С. 247–250.

30. Тараненко С.П. Масова забудова давньоруського Подолу Києва: планувальна структура / Автореф. канд. дис. – К., 2014. – 20 с.

31. Толочко П.П. До топографії древнього Києва // Археологія. – К.: 1965. – Т. XVIII. – С. 14–23.

32. Толочко П.П. Історична топографія стародавнього Києва. – К.: Наукова думка, 1970. – 220 с.

33. Zotsenko V. A wooden church of XII th century in Podil Kyiv // Proceedings of second International Congresson Construction History.– London: 2006. – V. 3. – P. 3413–3428.

Ивакин В.Г. Могильники древнерусского Киевоподола: особенности эволюции и основные этапы функционирования

В статье рассматривается история развития некрополя древнерусского Киевоподола. В X – начале XI вв. кладбищем для подолян служил большой могильник на Старокиевском плато. На территории Нижнего города кладбища появляются только во второй половине XI в. Сначала они были расположены за пределами массовой городской застройки. Палеоантропологический анализ костного материала «окраинных» кладбищ позволил определить социальный состав похороненного населения. В связи с дальнейшим распространением христианского мировоззрения среди киевлян и быстрым развитием столицы, кладбища появляются внутри Нижнего города. Поэтому подольские могильники XI–XIII вв. рассматриваются исключительно в контексте планировочной структуры средневекового Киевоподола.

Ключевые слова: *Древняя Русь, городские кладбища, погребальне комплексы, палеоантропология, обряд.*

Ivakin V.H. Cemetaries of Old Russian Kyivpodil: features of evolution and basic stages of functioning

History of necropolis of Old Russian Kyivpodil is examined in the article. In X – beginning of XI a cemetery for kyivpodils habitants is a large burial ground served on the Starokyivske plateau. On the territory of the Lower city cemetery appear only in the second half of XI century. At first they were located outside mass construction. The paleoantropologic analys is of bone material of "outlying" cemeteries allowed to define the social structure of the buried population. In connection with further distribution of christian world view among the Kyiv habitants and grows of the capital, cemeteries appear in to the Lower city. Therefore the Podolsk burial grounds of XI–XII are necessary to investigate exceptionally in the context of a plan structure of medieval Kyivpodil.

Key words: *Ancient Rus, the city cemetery, burial complexes, anthropology, ritual.*

19.02.2015 р.

УДК 902.2 (477.41) «11/12»

Д.В. Бібіков

ДАВНЬОРУСЬКІ ОБОРОННІ СПОРУДИ ВИШГОРОДА

У статті систематизуються та аналізуються результати археологічних досліджень оборонних споруд давньоруського Вишгорода та писемні дані про них. Розглядаються конструктивні особливості укріплень на кожному конкретному етапі їх існування. Оцінюються перспективи подальших досліджень вишгородських фортифікаційних споруд.

Ключові слова: *Давня Русь, Вишгород, оборонні споруди, дерево-земляні конструкції.*

Незважаючи на понад 80-літню історію дослідження фортифікації Вишгорода, багато питань, пов'язаних з нею, досі залишаються відкритими. Тому доволі значний масив матеріалу, накопичений під час археологічних робіт, потребує систематизації. Зокрема, результати розкопок 1930-х рр. відомі лише із розрізнених архівних джерел і опубліковані дуже фрагментарно.

Ще П.П Свін'їн, котрий відвідав Вишгород у 1825 р., дуже точно відтворив конфігурацію укріплень, описавши дві лінії оборонних споруд, що майже паралельно йшли до самого схилу. За словами місцевого священика, в лісі, за півтори версти від церкви, ще помітні були залишки третьої [28, 6–7]. Згадує вишгородські укріплення і М.В Закревський [10, 260]. В.Б. Антонович нарахував шість концентричних ліній валів, що оточували городище, очевидно приймаючи за фортифікаційні споруди перепади висот природного походження [1, 18]. На думку Р.С. Орлова, ці дані є нотатками з рукопису де ля Фліза [5, 41]. В цілому, більшість дослідників XIX ст. впевнено пов'язували вали на захід та південь від Борисоглібської церкви з ядром літописного Вишгороду.

Дещо відмінну точку зору мав Г.В. Ляскоронський. Після обстеження ділянки поблизу церкви свв. Бориса і Гліба він прийняв за залишки давніх укріплень валоподібний насип навколо церкви. Вся гадана площа Вишгородського городища таким чином не перевищувала 0,5 га. Г.В. Ляскоронський навіть почав заперечувати його тотожність із літописним Вишгородом, пов'язуючи останній з київською Замковою горою [19, 25].

Гіпотезу дослідника було спростовано роботами Вишгородської експедиції ІІМК під керівництвом Ф.А. Козубовського та Т.М. Мовчанівського у 1934 р. Концентричне підвищення, котре Г.В. Ляскоронський вважав валом городища, виявилось скупченням будівельного сміття, утвореним внаслідок руйнації Борисоглібської церкви і розчищення площі під час будівництва нової церкви [14, 103]. Загалом в 1930-х рр. на території

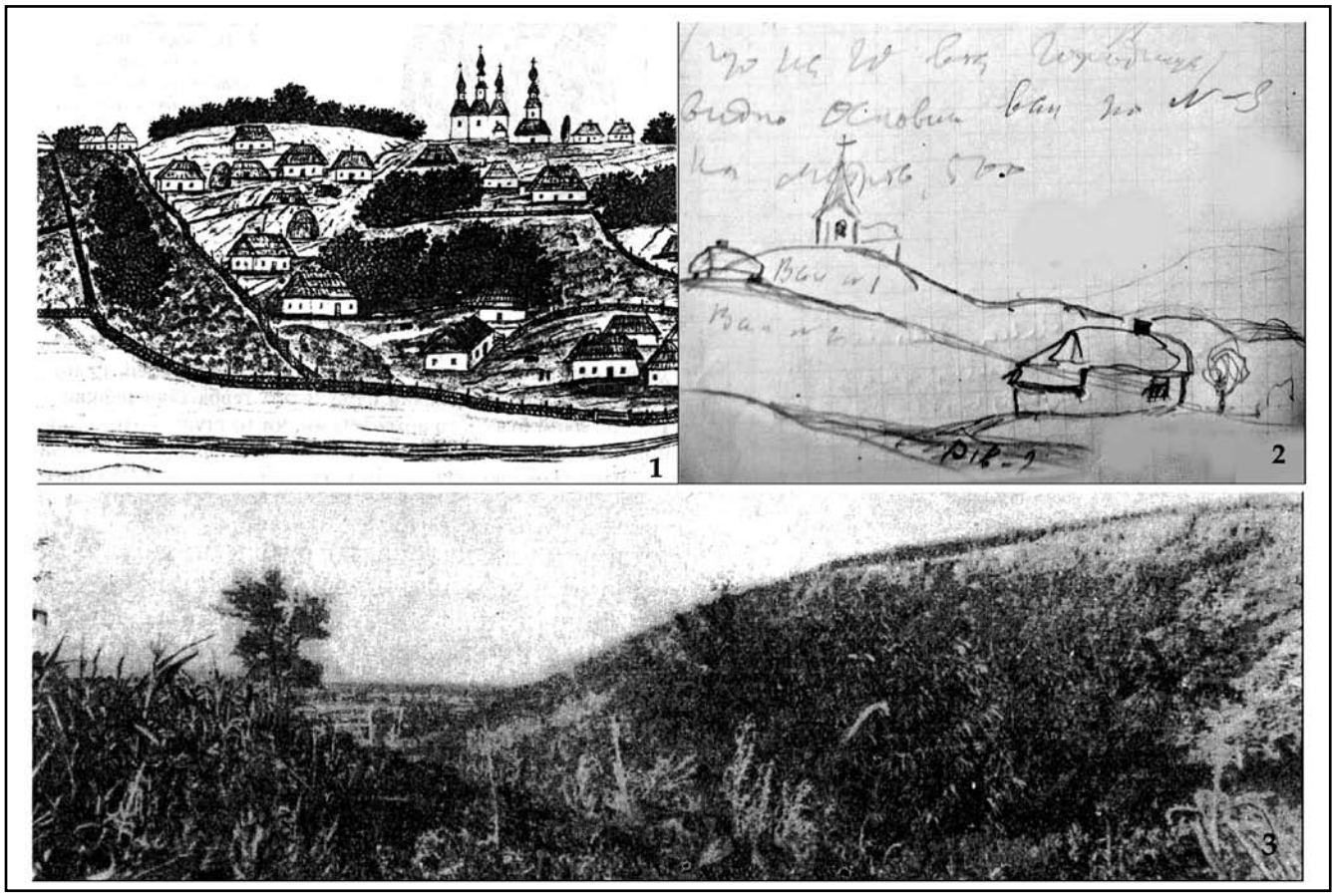

Рис. 1. Зображення вишгородських укріплень: 1) малюнок де ля Фліза 1854 р.; 2) замальовка Т.М. Мовчанівського; 3) фото 1950-х рр.

Рис. 2. Плани оборонних споруд Вишгорода: 1) замальовка Т.М. Мовчанівського; 2) план П.О. Рапопорта; 3) сучасна схема Вишгородського історико-культурного заповідника

пам'ятки проведено масштабні розвідувальні роботи, що мали на меті уточнити її планувальну структуру. Наводиться опис укріплень на захід від церкви, згідно якого перепад висот від дна рову до верхівки валу на той час становив близько 10 м, а ширина валу – до 12 м [12, арк. 6]. В'їзд до городища, на думку авторів розкопок, знаходився поруч із «південним виступом західного валу» (на місці сучасного проїзду по вул. Калнишевського) (рис 1, 2) [22, 51]. Спочатку дослідники, як і їх попередники, нерідко приймали за укріплення деталі природного рельєфу. Подається орієнтовна схема укріплень, згідно якої до центральної частини – дитинця – з заходу та південного заходу примикали укріплені «присілки» [12, арк. 5; 14, 1; 15, 11]. Інтерес викликають відомості Ф.А. Козубовського про додаткову лінію укріплень із західного, напільного, боку, на котрі звернув увагу В.К. Козюба [17, 89–90]. Згадується «виразно помітний зовнішній вал із виразним зовнішнім ровом», розташовані приблизно в 20-и м на захід від західного («внутрішнього») валу [15, 11]. Утім, на нашу думку, в даному випадку мова скоріш за все йде про природний яр по сучасній вул. Межигірського Спасу, поблизу кладовища. На одному з мисовидних виступів, що утворились після розмивання східного схилу городища ярами, в 1934 р. зафіксовано рештки насипу. Ф.А. Козубовський зробив висновок про існування тут «східного» валу (хоча Т.М. Мовчанівський констатував, що яскраво виражених укріплень у східній частині городища не виявлено [22, 22–23] [12, арк. 8]. Розділяв подібні погляди і В.Й. Довженок [8, 68]. Сучасні дослідники скептично ставляться до можливості існування валів з боку Дніпра, так як стрімкий високий схил не потребував додаткових укріплень [17, 90]. Не помітні вони і на малюнку де ля Фліза 1854 р. (рис. 1, 1) [5, 17, 95]. В будь-якому разі, перевірити це припущення вже не вдасться, адже край городища з давньоруського часу значно оплив унаслідок зсувів та обвалів.

Тоді ж, у липні 1934 р. було проведено перші розкопки конструкцій вишгородського т. зв. західного валу. Найбільш повні дані про результати досліджень подано в щоденнику Т.М. Мовчанівського. У Науковому архіві Інституту археології (фонд ІІМК) документ датовано 1937 р. однак, як ми установили,

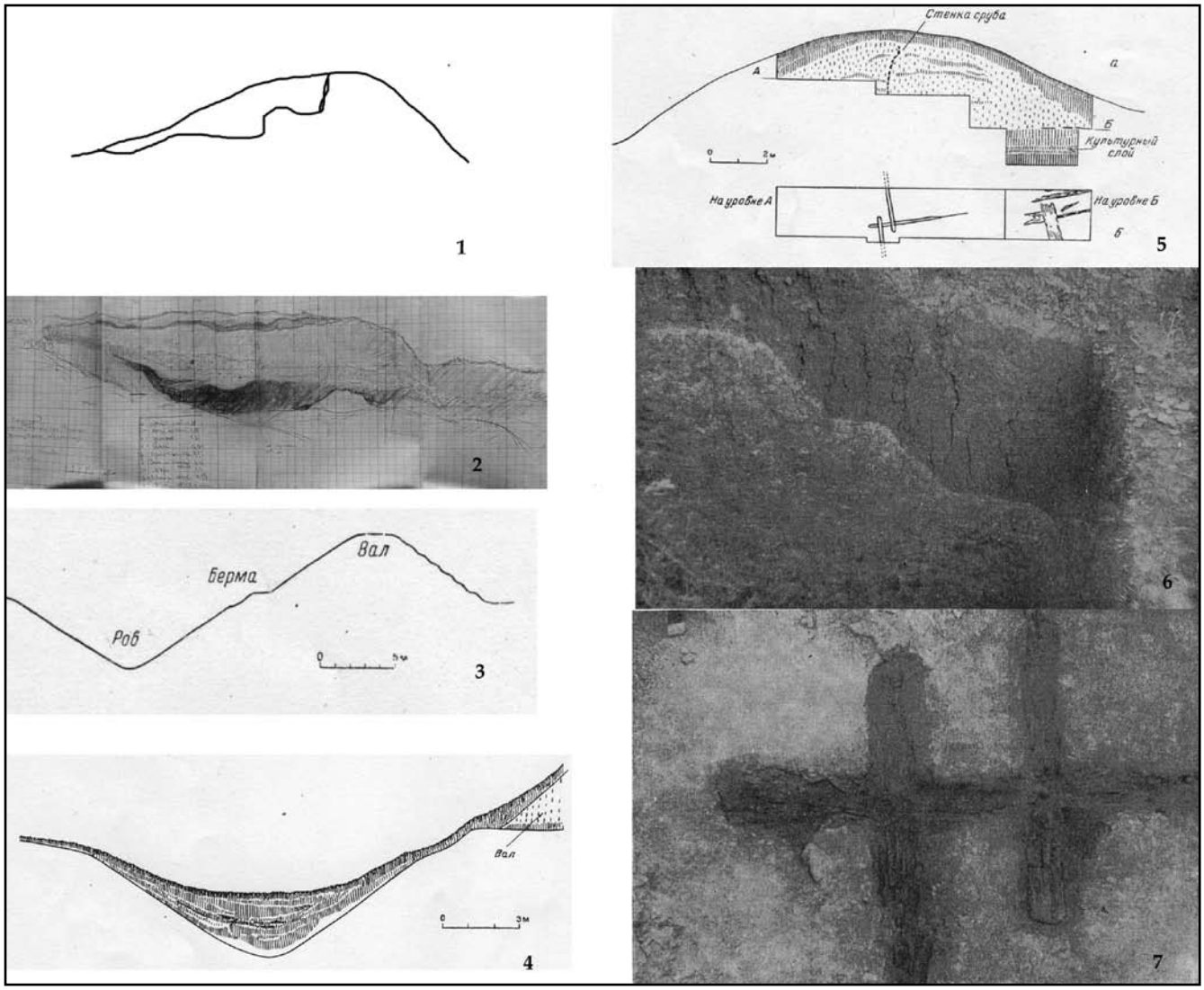

Рис. 3. Профілі вишгородських укріплень: 1) замальовка Т.М. Мовчанівського; 2) розріз 1935 р. за Л.А. Голубєвою; 3) розріз рову 1952 р. за П.О. Рапопортом; 4) профіль валу і рову 1952 р. за П.О. Рапопортом; 5) розріз валу 1952 р. за П.О. Рапопортом; 6) врубка конструкцій валу

абсолютно помилково (мабуть, саме через цю плутатину П.О. Рапопорт відносив перші розкопки оборонних споруд до 1935 та 1937 рр.) [26, 101]. Так, у ньому згадуються дослідники, котрі не брали участь у роботах 1937 р., розповідається про плани роботи експедиції на 1935 р., а одного разу зазначається повна дата – «17/VII 34 р.» [22, 45].

Траншею 3 1934 р. закладено на захід від північно-західного кута церковної огорожі, на внутрішньому схилі валу, до найвищої частини його гребня. На дні траншеї виявлено залишки тіла валу у вигляді шару утрамбованої глини. Насип було влаштовано окремими терасами, що добре видно із замальовки Т.М. Мовчанівського (рис. 3, 1) [22, 62]. Подібний східчастий профіль внутрішнього схилу валу було зафіксовано і під час розкопок 1951–1952 рр. (рис. 3, 6) [26, 109–110]. В насипу траплялись окремі валуни граніту. Під південним бортом траншеї виявлено контур дерев'яних (імовірно, дубових) колод, простежений із заходу на схід на 3,25 м та на глибину 1,2 м [22, 62–63]. Останній Ф.А. Козубовський інтерпретував як залишки конструкцій укріплень, подібні до знайдених у Білогородці [15, 43–44].

В 20 м на південь від траншеї 3, на гребні валу, закладено траншею (шурф) 4 під наглядом М.П. Макаревич. Утім, за браком часу, роботи не було завершено [20].

Головною метою розкопок на даній ділянці в наступному, 1935-у, році була перевірка наявності в'їзду до городища. Розкоп (ділянка III) практично примикав до садиби Борисоглібської церкви з південного заходу. В західній частині розкопу, на місці гаданих воріт, під шаром бурої глини виявлено залишки дерев'яних конструкцій валу. Кліті, розташовані щільно одна до одної по лінії північний захід – південний схід, було складено з масивних березових колод. В одному зі зрубів стіну прослідковано на висоту понад 2 м (13 вінець); довжина поздовжніх стін сягала 5 м. У заповненні

клітей, що являло собою утрамбовану буру глину, жодного речового матеріалу виявлено не було. Спростувавши гіпотезу про існування на місці ділянки III воріт дитинця, дослідники припустили, що в'їзд існував південніше [21, 5]. Є певні підстави припускати, що в цій частині укріплень дерев'яні конструкції були влаштовані на підсипці: під ними зафіксовано потужний шар глею [16, 41].

Розкоп на ділянці 8 1935 р. (керівник – М.П. Ткач) також було закладено на внутрішньому схилі західного валу. Хоча самі зрубні конструкції досліджено не було, встановлено, що їх стіни з внутрішньої сторони були обмазані глиною і слугували водночас стінами житлових клітей, майстерень та господарських споруд-комор [30, 1–26].

Окрім досліджень т. зв. західного валу, в 1935 р. під керівництвом Л.А Голубєвої було проведено невеликі розвідкові розкопки південної частини укріплень городища, поблизу місця, в якому вони змикались з укріпленнями окольного граду [21, 12]. Вал, частково розораний, тут зберігся на 16 м у довжину, а його висота досягала 3,8 м, хоча зазначається, що початково він був значно вищий. На відміну від решти ділянок, не зафіксовано жодних дерев'яних конструкцій валу. Прослідковано кілька послідовних нашарувань, насипаних на чорнозем, – рівень похованої поверхні. Стратиграфічний розріз («перекрій») валу було замальовано (рис. 3, 2) [3, картка 3].

У післявоєнний час на Вишгородщині працювала експедиція «Великий Київ». Керівник експедиції А.В. Добровольський, провівши в 1947 р. розвідку на Вишгородському городищі, зробив спробу реконструкції давньої системи сторожових пунктів [6, 5]. Пізніше дані висновки використовували В.Й. Довженок та П.П. Толочко, перший з яких згадував навіть «вежі, які стояли на найвищих місцях, де зараз залишались значні штучні насипи [7, 231; 31, 132]. Однак, при цьому до обсерваційних пунктів А.В. Добровольським було помилково зараховано курганні насипи (увагу на цей курйоз звернув Р.С. Орлов) [24, 39]. Так, курган, розташований на захід від городища, на місці сучасного кладовища, дослідник називає «сторожовим підвищенням» [6, 5]. Хоча, не виключено, що високі язичницькі кургани дійсно могли відігравати роль оглядових пунктів.

Найбільш інформативними стали дослідження 1952 р. під керівництвом П.О. Рапопорта все того ж західного валу. Розкопки виявили в основі насипу суцільну лінію дубових зрубів. Колоди фронтальних стін були «у перев'яз» складені з колодами поздовжніх (рис. 3, 7). Зруби, вірогідно, були тристінними; довжина поздовжніх стін становила близько 2,8 м. Всередині зруби були щільно забиті глиною з вкрапленнями каміння, фрагментів плінфи, розчину та кераміки X–XII ст. [26, 102–103]. На внутрішньому схилі валу зафіксовано окремі сходинки висотою близько 0,5 м, про які вже згадувалось [26, 109–110]. Також уперше було досліджено рів городища. Останній мав симетричний профіль та округле дно, нахил стінок по відношенню до горизонту становив близько 35˚(рис. 3, 3). Загальна ширина рову – близько 16 м, глибина – до 5 м [26, 113–115].

Нарешті, останні на сьогодні розкопки вишгородських валів проведено в 1991 р. під керівництвом Р.С. Орлова (перехрестя двох відрізків сучасної вул. Калнишевського), однак відомостей про ці роботи не збереглось [24, 13–17].

Археологічні дані суттєво доповнюються літописними свідоцтвами. Зазвичай для ілюстрації потужності вишгородських укріплень в літературі прийнято цитувати статтю 1174 р. про безуспішну дев'ятитижневу облогу Вишгорода 50-тисячним військом Андрія Боголюбського [25, стб. 575–578]. Очевидно, в середині X ст. (перша літописна згадка про місто датується 946 р.) укріплення вже існували, що видно із самого кореню «град», від якого походить топонім. Відомо, що термін цей у давньоруський час означав не тільки місто в цілому, а і оборонні споруди [23, 424]. Безпосередньо оборонні споруди Вишгорода згадуються у літописі тричі. У статті 1115 р., описується, як вишгородці з міських стін та забрал спостерігали за переносом гробниць Бориса і Гліба в нову церкву. Очевидно, мова йде про західний вал [24, 17].

Під 1170 р. згадується вишгородський острог, котрий дослідники, за винятком Р.С. Орлова [24, 17], ідентифікують із окольним градом [26, 60]: «Давидъ же своимъ повеле острогъ пожечи до нихъ» [25, стб. 548]. Причиною знищення зовнішньої лінії укріплень очевидно було бажання зосередити сили на обороні дитинця за умов відсутності значного гарнізону. Подібним чином в 1161 р. князь Ростислав підпалив оборонну лінію окольного граду Білгороду [26, 150–151]. В.М. Зоценко орієнтовно датує спорудження укріплень острогу третьою чвертю XII – початком XIII ст. [11, 34]. Археологічні реалії, таким чином, цілком відповідають даним писемних джерел, котрі повідомляють про дві лінії міських укріплень.

Різний характер дерево-земляних конструкцій свідчить про перебудову укріплень, а також відображає динаміку розвитку міста. Крім того, конструктивні особливості валу залежали від конкретних особливостей кожної окремої ділянки, на якій вони будувались. Зазначені тенденції характерні і для інших міст Середнього Подніпров'я, таких як Переяславль або Білгород [18, 133; 23, 436–437]. П.О. Рапопорт вважав, що березові зруби, розкопані в 1930-х рр., з'явились у XI ст., в той час як поява суцільних дубових конструкцій пов'язана з реконструкцією

валу у XII ст. [23, 101]. Будівництвом і ремонтом оборонних споруд займались окремі спеціалісти – городники, про котрих згадується в «Уставі» Володимира Мономаха та житіях святих Бориса і Гліба [27, 408, прим. 12]. Останні, скоріш за все, створювались у Вишгороді і тому зберегли унікальні дані про місцевих городників, називаючи, на відміну від інших міст, їх імена. Д.І. Бліфельд вбачає в об'єднаннях городників, зокрема вишгородських, найраніші «ремісничі корпорації» [2, 40]. Очевидно, вони були представниками князівської адміністрації і займали високе соціальне положення [26, 177]. Так, городник Мироніг виконував функції старійшини Вишгорода [9, 54]. Також згадується «старейшина огородьником, зовом же бяше Жьдан по мирьскууму, а в хрьщении Никола» (на противагу загальноприйнятій існувала точка зору М.С. Грушевського про те, що Ждан-Микула займався городництвом в сучасному сенсі цього слова [4, 309]) [9, 57]. На думку дослідників, він брав участь у складанні «Правди Ярославичів» [24, 64–65].

Доводиться констатувати, що оборонні споруди давньоруського Вишгорода досліджені не найкращим чином. Необхідно уточнити час появи укріплень та їх реконструкцій. Відкритим залишається і питання про існування третьої лінії оборони, котра по крутому схилу тераси захищала посад, повністю або майже повністю зруйнованої ярами [11, 22; 26, 55]. На жаль, більшість укріплень знаходиться на території приватних ділянок, що сильно заважає подальшому дослідженню фортифікаційних споруд.

Посилання

1. Антонович В.Б. Археологическая карта Киевской губернии. – М., 1895. (Приложение к 15 т. «Древности»). – 163 с.
2. Бліфельд Д.І. До питання про ремесло та ремісників у Київській Русі IX–X ст. // Археологія. – 1954. – Т. 9. – С. 32–41.
3. Голуб'єва Л.А. Щоденник розкопів (5.07 – 28.07.1934). – НА ІА НАНУ, ф. 20, № 15.
4. Грушевский М. Киевская Русь. – СПб, 1911. – Т.1. – 506 с.
5. Дегтяр Т., Орлов Р. Вишгород. Минуле і сучасне. – К., 2005. – 294 с.
6. Добровольский А.В. Разведка местности от Вышгорода до с. Бирок. – НА ІА НАНУ. – 1947/27.
7. Довженок В.Й. Вишгород // Археологія Української РСР. – К., 1975. – Т. 3. – С. 229–236.
8. Довженок В.Й. Огляд археологічного вивчення древнього Вишгорода за 1934 – 1937 рр. // Археологія. – Т.III. – С. 64–93.
9. Жития святых мучеников Бориса и Глеба и службы им (подготовка к печати Д.И. Абрамовича). – Птг., 1916. – 204 с.
10. Закревский Н. Описание Киева. Вновь обработ. и знач. умнож. изд. напеч. иждивением Моск. археолог. о-ва. – М., 1868. – Т. 1. – 455 с.
11. Зоценко В. Древнерусский Вышгород. Историко-археологический обзор // Борисо-Глебский сборник / Collectanea Borisoglebica. – Paris, 2000. – Выпуск 1. – С. 15–56.
12. Козубовський Ф.А. Блокнот заміток і зарисовок (12.07–11.08.1934). – НА ІА НАНУ, ф. 20, № 1.
13. Козубовський Ф.А. Вишгородське городище в X – XIII ст. Резюме. – НА ІА НАНУ, ф. 20, № 41.
14. Козубовський Ф.А. Розкопки на території давнього Вишгорода // Наукові записки Інституту історії матеріальної культури УАН. – Кн. 3–4. – К., 1935. – С. 103.
15. Козубовський Ф.А. Щоденник розкопів (10.07–29.07.1934). – НА ІА НАНУ, ф. 20, № 4.
16. Козубовський Ф.А. Щоденник розкопів, накази, розпорядження, літературні відомості про Вишгород, протоколи (30.06 – 4.08.1935). – НА ІА НАНУ, ф. 20. – № 23.
17. Козюба В.К. Вишгородська експедиція 1934 р. // Старожитності Вишгородщини. Зб. тез і повідомл. 16 наук.-практ. конф. – Вишгород, 2011. – С. 61–107.
18. Колибенко О.В., Тетеря Д.А. Вали дитинця Переяславля Руського у світлі археологічних досліджень // Слов'яни і Русь: археологія та історія. Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 75-річчя. – К., 2013. – С. 122–133.
19. Ляскоронский Г.В. Киевский Вышгород в удельно-вечевое время. – СПб., 1913. – 363 с.
20. Макаревич М.П. Щоденник розкопів (24.07–26.07.1934). – НА ІА НАНУ, ф. 20, № 8.
21. Мовчанівський Т.М. Вишгородська археологічна експедиція. – НА ІА НАНУ, ф 20, № 3.
22. Мовчанівський Т.М. Щоденник розкопів (17.07–29.07.1937). – НА ІА НАНУ, ф. 20, № 65.
23. Непомящих В.Ю. Нові дані про оборонні споруди Білгорода Київського // Міста Давньої Русі. Збірка наукових праць пам'яті А.В. Кузи. – К., 2014. – С. 424–437.
24. Орлов Р.С. Історичний ландшафт Вишгорода // Старожитності Вишгородщини: Зб. тез, доповідей і повідомлень 16-ої наук.-практ. конф. – Вишгород, 2011. – С. 5–22.
25. Полное собрание русских летописей. – Т.2. Ипатьевская летопись. – М., 2001. – 648 с.
27. Раппопорт П.А. Очерки по истории русского военного зодчества X–XIII вв. – МИА. – № 52. – М.–Л., 1956. – 184 с.
28. Рыбаков Б.А. Ремесло древней Руси. – М., 1948. – 802 с.
29. Свиньин П. Вышгород (Из живописного путешествия по России) / П. Свиньин // Отечественные записки. – 1827. – № 11. – С. 3–22.
30. Тихомиров М.Н. Исследование о Русской правде. – М., 1941. – 263 с.
31. Ткач М.П. Картковий щоденник. – НА ІА НАНУ, ф. 20, № 34.
32. Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII веков. – К., 1980. – 224 с.

Бибиков Д.В. Древнерусские оборонительные сооружения Вышгорода

В статье систематизируются и анализируются результаты археологических исследований оборонительных сооружений древнерусского Вышгорода и письменные данные о них. Рассматриваются конструктивные особенности укреплений на каждом конкретном этапе их существования. Оцениваются перспективы дальнейших исследований вышгородских оборонительных сооружений.

Ключові слова: *Давня Русь, Вишгород, оборонные сооружения, дерево-земляные конструкции.*

Bibikov D.V. Ancient Russian fortifications in Vyshgorod

The article systematized and analyzed the results of archaeological research of fortifications in ancient Russian Vyshgorod and information written about them. The design features of fortifications on each stage of their existence are discussed. The prospects of further research of fortifications in Vyshgorod are estimated.

Key words*: Ancient Rus, Vyshgorod, fortifications, tree-earthen constructions.*

09.03.2015 р.

УДК [572.2:904] (477.51) «11/12»

Ю.В. Долженко
О.М. Веремейчик

НАСЕЛЕННЯ XII–XIII СТ. СЕЛИЩА ЛІСКОВЕ ЗА ДАНИМИ КРАНІОЛОГІЇ

У статті розглянуто результати комплексного дослідження могильника давньоруського поселення Ліскове, розташованого в західній частині Чернігівського Полісся. Проаналізовано залишки людей, похованих у грунтовому могильнику в XII – першій половині XIII ст. Проведено порівняльний аналіз морфологічних ознак цієї вибірки зі слов'янським населенням Східної Європи X–XIV ст. Визначено, що за даними краніометрії простежується зв'язок чоловічої доліхокранної серії з антропологічними матеріалами, виявленими на територіях, що належали кривичам, полянам та групі сільських поховань з Автуничів, розташованій в східній частині Чернігівського Полісся. Чоловічу групу, певною мірою, можна віднести до Понтійського (Неопонтійського) антропологічного типу. Жіноча вибірка за даними краніометрії – мезокранна, статистично і, певною мірою, морфологічно близька до вибірки поселення Бучак з полянської території.

***Ключові слова**: Ліскове, Чернігівське Полісся, краніометрія, антропологія*

Для розв'язання питання про склад давньоруського сільського населення Чернігівщини важливе значення мають антропологічні дослідження, оскільки внаслідок тривалого вивчення фізичного типу представників різних східнослов'янських племен антропологи отримали можливість групової ідентифікації їх за основними краніологічними, краніоскопічними та остеологічними ознаками.

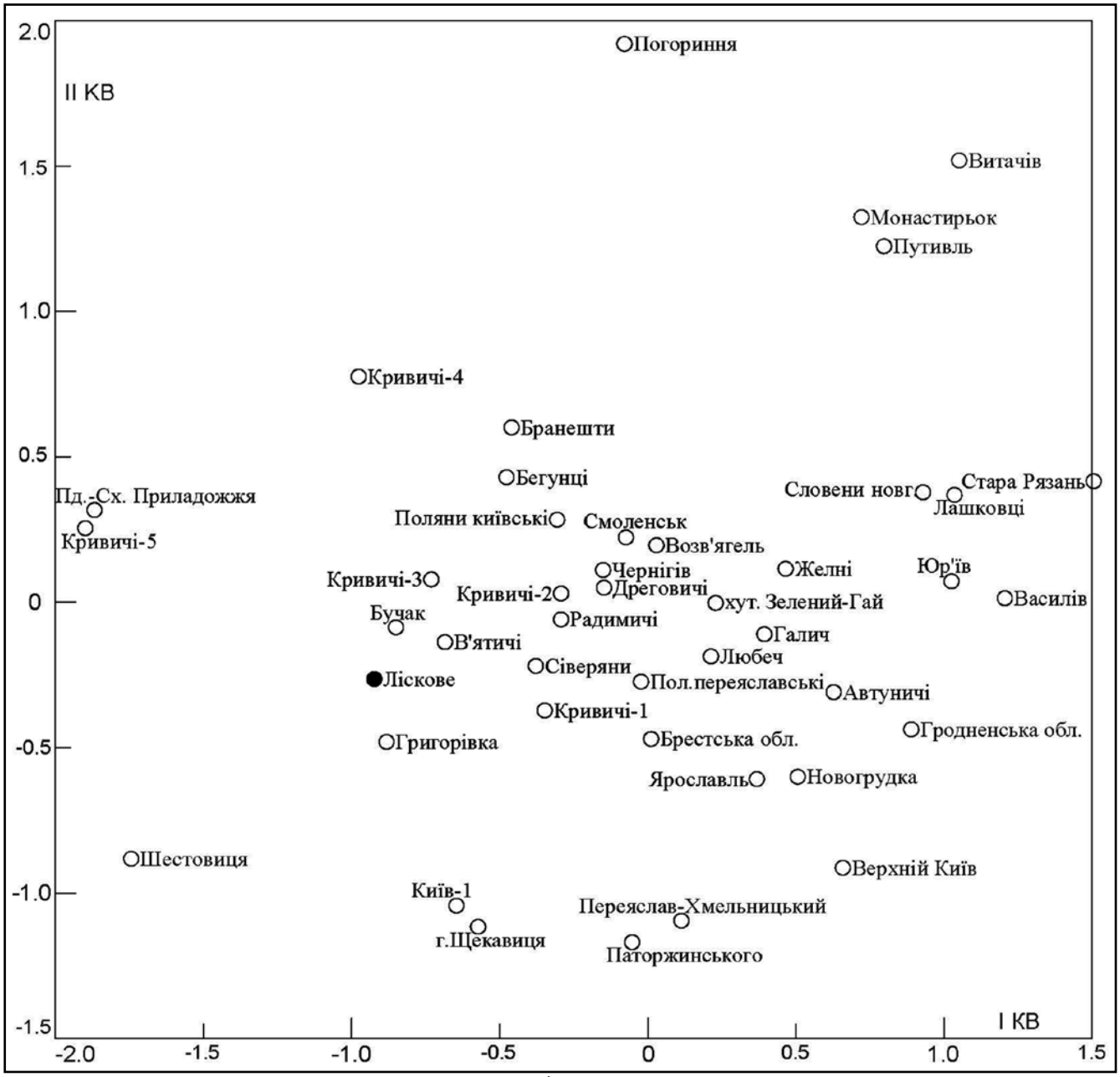

Рис. 1. Розташування 46 чоловічих давньоруських груп у просторі I і II КВ

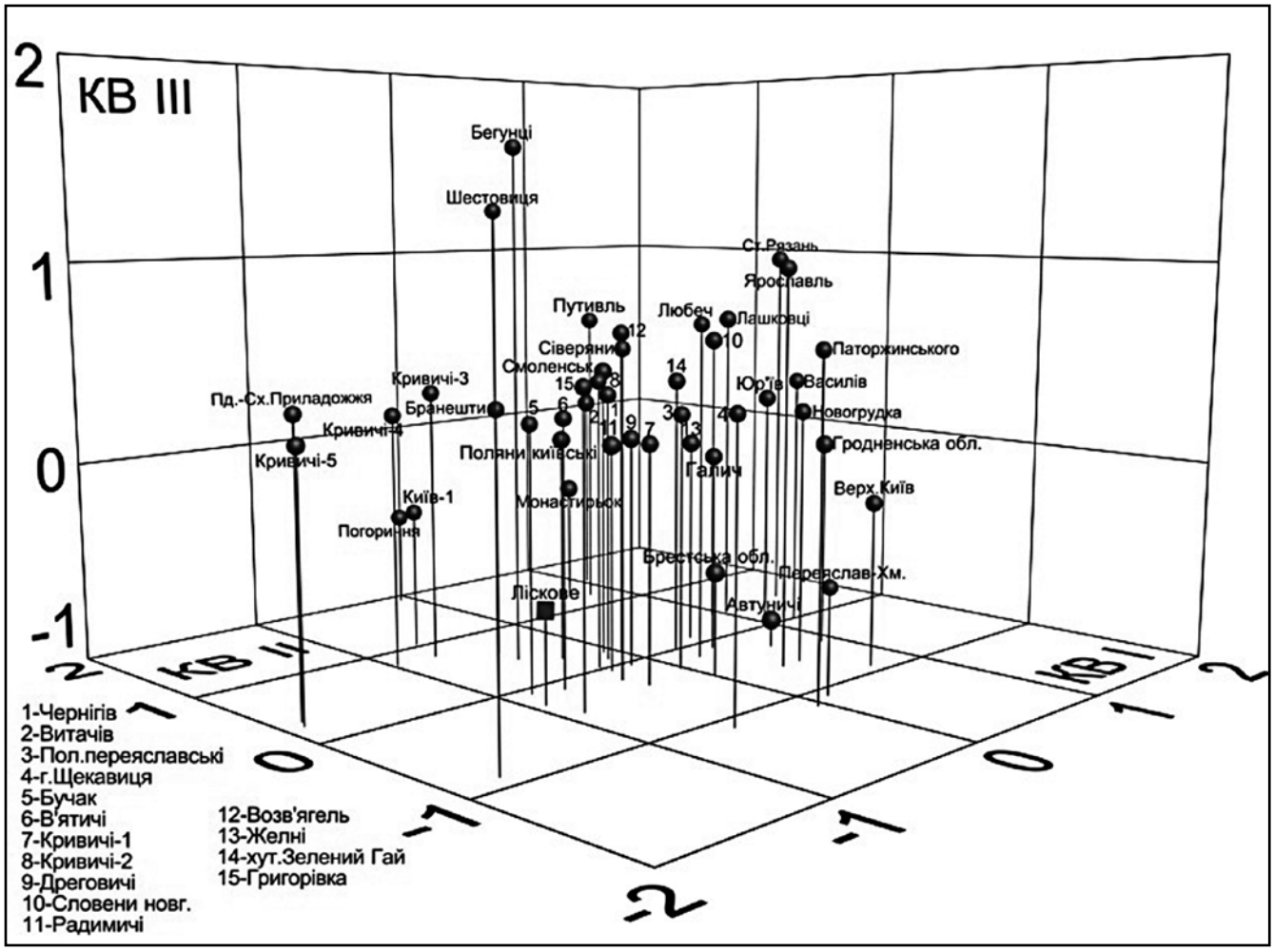

Рис. 2. Розташування 46 чоловічих давньоруських груп у тривимірному просторі

Вивчення антропологічних колекцій з Чернігівщини розпочалося в кінці XIX ст. Вперше матеріали давньоруських курганів басейну Дніпра, в тому числі і з території Чернігівщини, дослідив російський антрополог О.П. Богданов. У 1879 р. на засіданні Другого з'їзду антропологів він зробив доповідь про черепи з курганів Сіверянської землі Чернігівської губернії [5, 1–11].

У подальшому вибіркові антропологічні дослідження матеріалів Чернігівщини проводив В.В. Бунак [38, 441–503]. Він повторно звернувся до вивчення краніологічних серій з нижньої течії Десни, Підмосков'я і Смоленщини, які досліджував О.П. Богданов. За В.В. Бунаком антропологічний тип сіверян і в'ятичів належав до понтійського варіанта середземноморського расового типу, який сформувався у Причорномор'ї. Дослідник знайшов антропологічні відмінності між окремими племенами та зробив висновок про подібність сіверян, та меншою мірою, в'ятичів до сардинців як представників середземноморського типу. Окрім того, він відзначив неоднорідність антропологічного складу середньовічного населення Чернігівщини [35, 93].

Г.Ф. Дебец у складі сіверянської етнічної групи розглядав усі краніологічні матеріали, які походили з чернігівських та переяславських курганів. Дослідник виміряв як полянські (західні сіверяни), так і сіверянські черепи Курської, Чернігівської та Полтавської губерній (90 чоловічих черепів) [9, 288–261]. У 60–70-х рр. вказані антропологічні матеріали переглянула й істотно доповнила Т.І. Алексєєва – автор узагальнюючих праць з антропології східних слов'ян, де були використані всі наявні на ту пору колекції. Дослідниця вперше подала краніологічну добірку саме по Чернігову (44 чоловічі і 39 жіночих черепів) [2; 3, 32].

У 80-х рр. XX ст. середньовічне населення Чернігівщини за антропологічними даними досліджував П.М. Покас. Він опрацював матеріали розкопок сільських, міських та дружинних некрополів Середнього Подесення, звернувши увагу на антропологічні особливості і хронологічні межі кожної групи [24, 123–126]. Саме матеріали грунтового могильника з поселення Ліскове дослідив П.М. Покас та дав попередні антропологічні визначення 17 похованим [23, 471–472; 37, 43–44, 176].

Поселення Ліскове – одне з найбільш досліджених сільських поселень Південної Русі.

Табл. 1. Середні розміри та індекси серії чоловічих черепів з поселення Ліскове

№ за Мартіном	Ознаки	♂						
		M	**n**	**σ**	**m(M)**	**ms**	**min.**	**max.**
1	Поздовжній діаметр	184,0	7	6,0	2,28	1,61	174,0	190,0
8	Поперечний діаметр	134,4	7	3,9**	1,48	1,04	128,0	140,0
17	Висотний діаметр	131,0	6	6,1*	2,50	1,77	122,0	137,0
5	Довжина основи черепу	99,6	5	4,3	1,91	1,35	95,2	105,0
9	Найменша ширина лоба	93,9	7	4,3	1,64	1,16	87,5	98,0
45	Виличний діаметр	129,5	6	2,5**	1,02	0,72	127,0	133,0
40	Довжина основи обличчя	98,1	5	4,5**	2,0	1,41	95,0	105,2
48	Верхня висота обличчя	68,4	6	4,0	1,63	1,15	60,5	71,8
43	Верхня ширина обличчя	102,3	6	2,7**	1,09	0,77	99,4	106,5
46	Середня ширина обличчя	98,0	6	4,5	1,85	1,31	93,0	106,0
55	Висота носа	51,6	6	2,0**	0,81	0,57	48,6	54,0
54	Ширина носа	24,3	6	2,1*	0,85	0,60	22,1	28,0
51	Ширина орбіти	40,9	6	0,4**	0,16	0,11	40,5	41,6
52	Висота орбіти	32,5	6	1,7**	0,70	0,49	30,0	34,6
20	Вушна висота	110,6	7	4,0	1,52	1,07	106,7	116,1
SC (57)	Симотична ширина	9,6	6	1,3**	0,52	0,37	8,0	11,0
SS	Симотична висота	4,0	6	0,9	0,35	0,25	3,0	5,2
23a	Горизонтальна окружність через офріон	520,8	4	9,3**	4,64	3,28	513,0	534,0
MC (50)	Максилофронтальна ширина	20,3	6	2,5	1,02	0,72	16,6	23,9
MS	Максилофронтальна висота	7,8	6	1,3	0,51	0,36	6,0	9,0
DC (49a)	Дакріальна ширина	23,8	6	2,0**	0,83	0,58	21,0	26,0
DS	Дакріальна висота	11,2	6	1,7*	0,71	0,50	8,0	13,0
72	Кут загально лицьовий	84,2°	5	1,5**	0,66	0,47	82,0°	86,0°
73.	Кут середньої частини обличчя	84,8°	5	3,0	1,36	0,96	82,0°	89,0°
74.	Кут альвеолярної частини обличчя	77,8°	4	6,5*	3,25	2,30	72,0°	87,0°
75(1).	Кут виступання носа	23,6°	6	0,8**	0,33	0,24	25,0°	27,0°
77.	Назомалярний кут	134,6°	6	4,9*	2,01	1,42	129,0°	140,4°
Zm`.	Зигомаксилярний кут	124,6°	6	9,5*	3,89	2,75	114,0°	142,0°
10	Найбільша ширина чола	113,6	7	4,3**	1,63	1,15	109,0	122,5
11	Ширина основи черепу	119,0	7	3,3**	1,23	0,87	114,0	123,0
12	Ширина потилиці	109,5	6	3,9**	1,59	1,12	105,0	116,0
8:1	Черепний	73,1	7	2,9**	1,11	0,78	69,7	78,2
17:1	Висотно-повздовжній	71,5	6	2,0	0,82	0,58	67,8	73,3
17:8	Висотно поперечний	97,1	6	5,2*	2,13	1,51	89,7	102,2
9:8	Лобно-поперечний	69,9	7	3,9*	1,46	1,03	64,3	76,4
9:10	Широтний лобний	82,1	6	3,5	1,43	1,01	78,6	86,6
45:8	Поперечний фаціо-церебральний	96,0	6	3,0**	1,24	0,88	93,4	100,0
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	52,3	6	3,6*	1,46	1,03	46,5	56,4
9:45	Лобно-виличний	72,7	6	3,9*	1,58	1,12	66,8	76,4
10:45	Коронарно-виличний	87,6	5	3,5**	1,58	1,11	85,0	93,5
40:5	Виступання обличчя	98,6	5	4,7*	2,12	1,50	92,3	105,0
48:45	Верхній лицевий	52,8	6	2,9**	1,18	0,84	47,3	55,1
54:55	Носовий	47,2	6	5,2*	2,14	1,51	43,2	57,6
DS:DC	Дакріальний	47,4	6	8,8	3,60	2,55	36,4	61,9
SS:SC	Симотичний	42,0	6	11,3	4,63	3,28	30,0	56,3
52:51	Орбітний (максило-фронтальний)	79,6	6	4,8	1,97	1,39	72,1	85,2

M — середні величини, n — число випадків, σ — середні квадратичні відхилення, m(M) — помилка середньої арифметичної, ms — середня помилка сигми,

* більше за середні величини квадратичного відхилення. ** менше за середні величини квадратичного відхилення.

Воно розташоване в західній частині Чернігівського Полісся, у верхів'ях р. Білоус, на водному шляху Чернігів-Любеч [17, 62–71]. Ґрунтовий могильник знаходився в західній частині поселення, на правому березі р. Білоус. Його дослідження проводилось у 1983–1984 рр. та 1987–1989 рр. [37, 176]. 21 поховання розташоване трьома групами, в яких присутні чоловічі, жіночі та дитячі скелети. У двох могильних ямах залишків скелетів не виявлено. Всі небіжчики лежали випростано на спині, головою на захід або південний захід. Положення рук різноманітне: в районі тазу, живота, зігнуті в ліктях,

Табл. 2. Окремі середні розміри, індекси та статистичні дані чоловічих черепів з поселення Ліскове XII–XIII ст. та співставлення їх з Понтійським краніологічним типом та його Неопонтійським варіантом*

№ за Мартіном	Ознаки	♂			
		М	**Кран. тип**	**географія**	**М**
					Понтійський
1	Поздовжній діаметр	184,0	Понтійський; Неопонтійський	Скіфи пізні, Золота Балка; сх.слов'яни, басейн Оки, Лівобережна Україна; фіни, східно-європейські, Удмуртія	184,8-185,1
17	Висотний діаметр	131,0	Понтійський; Неопонтійський	Скіфи пізні, Золота Балка; сх.слов'яни, басейн Оки, Лівобережна Україна	134,6-135,0
45	Виличний діаметр	129,5	Неопонтійський	Сх.слов'яни, басейн Оки, Лівобережна Україна	130,2
48	Верхня висота обличчя	68,4	Неопонтійський	Сх.слов'яни, басейн Оки, Лівобережна Україна	68,5
72	∠ Кут загально лицьовий	84,2°	Понтійський; Неопонтійський	Іранці, алани, Ст.Салтово; сх.слов'яни, басейн Оки, Лівобережна Україна	85,0°-85,2°
74.	∠ Кут альвеолярної частини обличчя	77,8°	Неопонтійський	Сх.слов'яни, басейн Оки, Лівобережна Україна	79,0°
75(1).	∠ Кут виступання носа	26,3°	Неопонтійський	Фіни, східно-європейські, Удмуртія	27,9°
∠ Zm`.	Зигомаксилярний кут	124,6°	Понтійський; Неопонтійський	Іранці, алани, Ст.Салтово; сх.слов'яни, басейн Оки, Лівобережна Україна	121,4°-126,8°
	Черепний	73,1	Неопонтійський	Сх.слов'яни, басейн Оки, Лівобережна Україна	73,8
	Верхній лицьовий	52,8	Неопонтійський	Сх.слов'яни, басейн Оки, Лівобережна Україна	53,3
	Носовий	47,2	Неопонтійський	Іранці, алани, Ст.Салтово	47,7
	Дакріальний	47,4	Понтійський	Черняхівці України; скіфи України, лісостеп	46,3-56,0
	Симотичний	42,0	Понтійський; Неопонтійський	Черняхівці України; фіни, східно-європейські, Удмуртія	37,7-48,6

* Дяченко В.Д. 1986, с. 240, табл. 1

кисті біля ключиць та витягнуті уздовж тулуба. Інвентар відсутній, лише у двох випадках знайдені ґудзики, виготовлені з мідного сплаву та в одному випадку під черепом та стопами ніг виявлені уламки пірофілітових жорен.

Колекція антропологічного матеріалу з ґрунтового могильника поселення Ліскове зберігається у фондах відділу біоархеології ІА НАНУ, що дало можливість повторно звернутися до його вивчення. У випадках, коли П.М. Покас не міг визначити стать небіжчиків [23, 471–472], нам вдалось визначитись остаточно, однак слід відмітити, що статевий диморфізм у групі не виразний.

Через стан збереженості з 21 черепа лише 13 (7 чоловічих і 6 жіночих) виявилися придатними для опрацювання Виміри здійснено за стандартною широкою краніологічною методикою [1; 39; 41; 40].

Чоловіча серія у цілому грацильна. За черепним покажчиком у середньому характеризується доліхокранією у зв'язку з помірною довжиною та малою шириною черепа (табл. 1). При цьому, крім доліхокранних черепів, які становлять більшість у серії (5), в ній виявлено два мезокранних. Брахікранних черепів не представлено. Висотний діаметр – малих розмірів, на межі з помірними. Відношення висоти до поздовжнього діаметра свідчить про помірну загалом висоту черепа в серії, яку ми розглядаємо (ортокранія). Те саме стосується висотно-поперечного індексу (метріокранія). Вушна висота мала. Лобна кістка –малих розмірів на межі з помірними категоріями. Ширина лоба за лобно-поперечним індексом – помірна.

Ширина обличчя в чоловічій серії з могильника Ліскове мала, позаяк виличний діаметр, виміряний у 6-ти черепів, становить 129,5 мм. Верхня висота обличчя мала, але за верхньолицевим індексом воно помірно широке (мезен). Величина назомалярного кута дуже мала, тобто обличчя різко профільоване

Табл. 3. Середні розміри та індекси серії жіночих черепів з поселення Ліскове

№ за Мартіном	Ознаки	♀						
		M	**n**	σ	**m(M)**	**ms**	**min.**	**max.**
1	Поздовжній діаметр	173,8	6	6,6	2,69	1,90	168,0	186,0
8	Поперечний діаметр	132,3	6	4,1	1,67	1,18	128,0	136,0
17	Висотний діаметр	126,3	6	4,0	1,65	1,17	120,0	132,0
5	Довжина основи черепу	94,3	6	2,9	1,19	0,84	90,0	98,0
9	Найменша ширина лоба	91,0	6	3,3	1,30	0,92	88,5	97,0
45	Виличний діаметр	123,7	5	6,3	2,82	1,99	115,0	131,0
40	Довжина основи обличчя	94,8	4	2,4	1,20	0,85	92,3	98,0
48	Верхня висота обличчя	61,9	4	3,6	1,78	1,26	56,8	65,0
47	Повна висота обличчя	112,6	2	6,5	4,60	3,25	108,0	117,2
43	Верхня ширина обличчя	97,4	5	2,8	1,25	0,88	94,0	100,4
46	Середня ширина обличчя	93,0	2	4,2	3,00	2,12	90,0	96,0
55	Висота носа	49,4	4	1,4	0,68	0,48	48,1	51,0
54	Ширина носа	24,4	4	1,4	0,68	0,48	23,1	26,1
51	Ширина орбіти	39,6	4	2,4	1,21	0,86	36,0	41,0
52	Висота орбіти	32,7	4	1,8	0,90	0,64	30,6	35,0
20	Вушна висота	106,0	5	3,2	1,43	1,01	101,6	110,4
SC (57)	Симотична ширина	8,4	4	1,4	0,69	0,49	7,2	10,0
SS	Симотична висота	2,9	4	0,5	0,24	0,17	2,2	3,3
MC (50)	Максилофронтальна ширина	17,9	4	1,4	0,67	0,48	16,2	19,5
MS	Максилофронтальна висота	6,8	4	1,0	0,50	0,35	6,0	8,1
DC (49a)	Дакріальна ширина	20,3	4	1,7	0,85	0,60	18,0	22,0
DS	Дакріальна висота	9,2	4	0,6	0,31	0,22	8,5	10,0
FC	Глибина іклової ямки	4,0	3	-	-	-	4,0	4,0
32	∠ Кут профілю чола від nas.	87,0°	3	2,6	1,53	1,08	84,0°	89,0°
GM/FN	∠ Кут профілю чола від gl	80,3°	3	4,0	2,33	1,65	78,0°	85,0°
72	∠ Кут загально лицьовий	82,0°	3	2,0	1,15	0,82	80,0°	84,0°
73.	∠ Кут середньої частини обличчя	82,7°	3	2,1	1,20	0,85	81,0°	85,0°
74.	∠ Кут альвеолярної частини обличчя	75,7°	3	2,9	1,67	1,18	74,0°	79,0°
75(1).	∠ Кут виступання носа	22,3°	3	2,1	1,20	0,85	20,0°	24,0°
77.	∠ Назомалярний кут	139,4°	4	3,3	1,64	1,16	135,9°	142,3°
∠ Zm`.	Зигомаксилярний кут	126,8°	2	4,3	3,05	2,16	123,7°	128,9°
23a	Горизонтальна окружність через офріон	486,5	4	8,3	4,17	2,95	477,0	497,0
Індекси:								
8:1	Черепний	76,2	6	3,1	1,26	0,89	73,1	81,0
17:1	Висотно-поздовжній	72,7	6	1,2	0,51	0,36	71,0	73,8
17:8	Висотно-поперечний	95,5	6	4,1	1,66	1,18	88,2	100,0
9:8	Лобно- поперечний	68,8	6	2,1	0,86	0,61	65,4	71,4
20:1	Висотно-поздовжній	61,4	6	1,7	0,69	0,49	59,1	63,8
20:8	Висотно-поперечний	80,6	6	3,0	1,22	0,86	74,7	82,5
10:8	Коронарно-поперечний	83,7	6	2,4	0,97	0,69	80,9	87,5
9:10	Широтний лобний	82,2	6	0,8	0,34	0,24	80,9	82,9
45:8	Поперечний фаціо-церебральний	93,0	5	7,3	3,26	2,30	84,3	102,3
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	48,2	4	2,5	1,26	0,89	44,4	49,6
9:45	Лобно-виличний	74,2	5	4,9	2,19	1,55	68,7	80,3
10:45	Коронарно-виличний	90,3	5	6,2	2,79	1,97	82,9	96,9
40:5	Виступання обличчя	98,9	4	2,9	1,44	1,02	95,9	101,6
47:45	Загальний лицевий	93,1	2	1,6	1,15	0,81	91,9	94,2
48:45	Верхній лицевий	49,9	4	5,5	2,74	1,94	43,4	56,7
54:55	Носовий	49,3	4	3,1	1,55	1,10	47,0	53,9
DS:DC	Дакріальний	45,3	4	2,8	1,42	1,00	41,4	47,6
SS:SC	Симотичний	35,0	4	5,5	2,77	1,96	30,6	43,1
MS:MC	Максилофронтальний	37,8	4	5,3	2,64	1,86	33,3	43,2
52:51	Орбітний	82,6	4	3,0	1,50	1,06	79,9	85,4
63:62	Піднебінний	81,8	2	0,6	0,45	0,32	81,3	82,2
61:60	Щелепно-альвеолярний	114,8	3	4,9	2,85	2,01	111,0	120,4

M – середня арифметична величина, **n** – число випадків, **σ** – середні квадратичні відхилення,
m (M) – помилка середньої квадратичної величини, **ms** – помилка середнього квадратичного відхилення.

на рівні орбіт, хоча в серії є і черепи з помірним горизонтальним профілюванням. Зигомаксилярний кут виявився також дуже малих розмірів, що свідчить про сильно профільоване обличчя на середньому рівні. Загальний кут лицьового профілю серії становить 84,2°, тобто обличчя мезогнатне, можна

сказати, помірно виступає у вертикальній площині.

Орбіти малої ширини та висоти, за покажчиком помірно високі (мезоконхія). Носовий отвір характеризується малою шириною та помірною висотою, за індексом (47,2) середньоширокий (мезорінний), на межі з вузькими категоріями. Перенісся середньовисоке як за симотичним, так і за дакріальним індексом. Отже, можна зробити висновок про середньовисоке та помірно профільоване перенісся. Про це свідчить і середній розвиток передньоносової ості. У формі нижнього краю грушоподібного отвору переважають антропінні форми (85,7 %). За європейським масштабом чоловіча серія характеризується помірним виступанням носових кісток щодо лінії вертикального профілю обличчя. Глибина іклової ямки помірна. Загалом, на основі описаних ознак можна характеризувати чоловічу серію як європеоїдну.

Використовуючи типологію В.Д. Дяченка [14, 234–243; 15, 151–166], чоловічу групу, певною мірою, враховуючи її малу кількість, можна віднести до Понтійського (Неопонтійського) антропологічного типу (табл. 2).

Якщо ж спробувати класифікувати чоловіків з урочища Ліскове за Т.І. Алексєєвою [3, 67], то ця серія з певним застереженням (помірно широкий ніс, а не широкий) потрапляє до доліхокранного вузьколицего типу, подібного до виявленого на території в'ятичів.

Загалом у чоловічій вибірці перевищення середніх величин квадратичного відхилення відзначено у 12 випадках з 46 (26,0 %), нижчими за стандартні величини виявилися сигми у 20 ознак (43,4 %), в 12 ознаках (26,0 %) сигма вкладається у стандартні норми. Враховуючи значну варіабельність, можна ставити питання про морфологічну неоднорідність групи (табл. 1).

Жіноча серія поселення в урочищі Ліскове складається з 6 черепів та їх уламків і характеризується грацильністю. Горизонтальна окружність черепів через краніометричну точку офріон за абсолютними розмірами – помірна (табл. 3). Чоло переважно прямої форми, помірно широке за абсолютними розмірами і за лобно-поперечним індексом. Широтний лобний покажчик лоба потрапляє до категорії середніх величин. Потилиця добре виступає і переважно має відносно гостру форму. Ширина потиличної кістки помірна. Жіночі черепи в середньому за формою черепної коробки характеризуються мезокранією. Поздовжній діаметр помірних розмірів. Поперечний діаметр за європейськими стандартами малий. Відносна висота черепів у цілому за висотно-поздовжнім (ортокранія) і висотно-поперечним індексами – помірна (метріокранія).

Обличчя помірно широке. Верхня висота обличчя мала, а верхньолицьовий індекс знаходиться на межі між широким обличчям (еуріен) та помірно широким (мезен). Довжина основи обличчя підпадає під категорію помірних розмірів. Загальний лицевий кут свідчить про помірне виступання обличчя у вертикальній площині, тобто воно мезогнатне. Горизонтальне профілювання обличчя в середньому добре на верхньому рівні і сильне на середньому, хоча два черепа мають дещо сплощене обличчя на рівні орбіт, тому можна констатувати, що жіноча серія з селища Ліскове загалом дещо неоднорідна за показниками горизонтального профілювання верхньої частини обличчя.

Орбіти помірної ширини і малої висоти, за покажчиком помірно високі (мезоконхія). Носовий отвір характеризується помірною висотою та шириною, носовий індекс підпадає під середню категорію розмірів (мезоринія). Виступання носа помірне. Перенісся середнє. Глибина іклової ямки на жіночих черепах помірна. Що стосується жіночої групи, то жінки з Лісового мають мезокранний, середньолиций краніологічний тип, до якого належать, згідно з класифікацією Т.О. Рудич, полянки київські [30, 150].

Для виявлення основних направлень расогенетичних зв'язків давньоруської палеопопуляції з поселення Ліскове та визначення її місця у системі расових типів Київської Русі X–XIII ст., нами був застосований міжгруповий багатовимірний аналіз методом канонічного аналізу [10, 212–229]. Залучалися наступні 14 ознак: поздовжній, поперечний та висотний діаметри черепа *(b-br)*, найменша ширина лоба, виличний діаметр, висота обличчя, висота та ширина орбіт, висота та ширина носа, назомалярний та зигомаксилярний кути, симотичний індекс та кут виступання носа.

Для аналізу були використані дані 45 чоловічих краніологічних серій другого тисячоліття, досліджені різними вченими. Серед них – 18 серій з давньоруських міст, що репрезентують території різних племен: Галич, Возвягель, київська серія з вул. Паторжинського, Переяслав [27; 28; 29; 30, 123]; Витачів, Смоленськ, Псков, Київ, Стара Рязань (2 групи) [2; 3, 122–125; 4, 10–29]; Путивль [25, 181–212]; Юр'їв [22, 57–60], Новогрудка [31, 99]; Верхній Київ, Гора Щекавиця у Києві [19, 40]; Стара Ладога [33, 84, 16–17]; Ярославль [8, 206]; Чернігів, Любеч [11, 46–81]. Наступні 27 серій представляють сільські та дружинні поховання, представлені матеріалами з могильників, що походять із ареалів практично всіх історичних племен: поляни київські, переяславські, сіверяни, кривичі (5 груп), в'ятичі, радимичі, дреговичі, словени новгородські [2; 3, 123]; Шестовиця [16]; Кам'яне [13, 9–13; 32, 148–150]; Монастирьок [26, 136–138]; Григорівка, Бучак [18]; хут. Зелений Гай [12, 43–55]; Бранешти [6; 7, 111, 118]; Південно-Східне Приладожжя [33, 15–16]; Лашковці, Бегунці [36, 74–

105]; збірні групи Брестської та Гродненської обл., яких ототожнюють із західною гілкою дреговичів [20, 146–147].

За Канонічним Вектором I (42,8 % загальної дисперсії) спостерігається подібність досліджуваної групи (рис. 1), що отримала від'ємні значення вектора (–0,923) до серій з території кривичів костромської курганної групи (–0,976), полян: Григорівка (–0,882), Бучак (–0,850). На розподіл серій вплинули такі краніологічні ознаки, як ширина лобної кістки, виличний діаметр, висота обличчя, носа, кут випинання носа.

За Канонічним Вектором II (32,6 % загальної дисперсії) чоловіча група Ліскове з помірними від'ємними значеннями (–0,264) виявилась порівняно близькою до доліхокранних збірних серій: поляни переяславські (–0,273), сіверяни (–0,219) та групи з поселення Автуничі на Чернігівщині (–0,309). Найбільші навантаження на краніологічні ознаки за II Канонічним Вектором припадають на поздовжній і поперечний діаметр черепної коробки, ширину носа, висоту і ширину орбіт.

За Канонічним Вектором III (24,4 % загальної дисперсії) простежується доволі близька статистична подібність чоловічої групи, яка отримала великі від'ємні значення даного вектора (–1,286), до вибірки з Автуничів (–1,472) [21, 77] та в меншій мірі до черепів Брестської обл. (–1,096), яких ототожнюють з дреговичами (рис. 2). Серії роз'єдналися переважно за висотою черепної коробки, назомалярним і зигомаксилярним кутами та симотичним індексом.

Таким чином, незважаючи на малу кількість черепів, придатних для аналізу, можна зробити наступні попередні висновки.

Чоловіча серія з Ліскового характеризується доліхокранією. Череп помірно високий. Вушна висота мала. Лобна кістка малих розмірів. Ширина и висота обличчя малі. За верхньолицевим індексом воно помірно широке. Обличчя мезогнатне, різко профільоване на рівні орбіт і сильно – на середньому рівні. Орбіти помірно високі. Носовий отвір середньоширокий. Перенісся середньовисоке. Таким чином, за даними краніометрії простежується зв'язок чоловічої доліхокранної серії з антропологічними матеріалам, виявленими на територіях, що належали кривичам, полянам та групі сільських поховань з Автуничів, розташованій в східній частині Чернігівського Полісся.

Жіночі черепи за формою черепної коробки мезокранні. Відносна висота черепів помірна. Обличчя мезогнатне, помірно широке, низьке. Горизонтальне профілювання обличчя добре на верхньому рівні і сильне на середньому. Орбіти помірно високі. Носовий отвір помірно високий та широкий. Виступання носа помірне. Перенісся середнє. Таким чином, жіноча вибірка, за даними краніометрії, статистично і певною мірою, морфологічно, близька до вибірки з поселення Бучак з полянської території.

Посилання

1. Алексеев В.П., Дебец Г.Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований / В.П. Алексеев, Г.Ф. Дебец. – М.: Наука, 1964. – 127 с.

2. Алексєєва Т.І. Антропологічний склад населення давньоруських міст. / Т.І. Алексєєва // Матеріали з антропології України. – К.: Наукова думка, 1969. – Вип. 4. – С. 73–86.

3. Алексеева Т.И. Этногенез восточных славян / Т.И. Алексеева. – М.: Издательство МГУ, 1973. – 330 с.

4. Алексеева Т.И. История изучения антропологического состава восточных славян / Т.И. Алексеева // Восточные славяне. Антропология и этническая история. – М.: Научный мир, 1999. – С. 10–29.

5. Богданов А.П. Курганные жители Северянской земли по раскопкам в Черниговской губернии / А.П. Богданов // Из протоколов антропологической выставки. – М.: Издательство общества любителей естествознания, антропологии и этнографии, 1882. – Т. XXXV. – Ч. 1. – Вип. 4 – 361 с.

6. Великанова М.С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья / М.С. Великанова. – Автореф. дис. на соискание ученой степени канд. истор. наук.. – М., 1970.

7. Великанова М.С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья / М.С. Великанова. – М.: Наука, 1975. – 284 с.

8. Гончарова Н.Н. Формирование антропологического разнообразия средневековых городов: Ярославль, Дмитров, Коломна / Н.Н. Гончарова // Вестник антропологии. Научный альманах. – М., 2011 – Вып. 19. – С. 202–216.

9. Дебец Г.Ф. Палеоантропология СССР. / Г.Ф. Дебец. – Том IV – М.–Л.: Издательство АН СССР, 1948. – 391 с.

10. Дерябин В.Е. Курс лекций по многомерной биометрии для антропологов / В.Е. Дерябин. – М.: МГУ, биологический факультет, 2008. – 332 с.

11. Долженко Ю.В. Антропологічний склад давньоруського Чернігова / Ю.В. Долженко // Історична антропологія та біоархеологія України.– Вип. 1. – К., 2014 – С. 49–84.

12. Долженко Ю.В. Антропологічні матеріали з давньоруського курганного комплексу у хутора Зелений Гай / Ю.В. Долженко // Археологія. – 2013. – № 2. – С. 43–55.

13. Дяченко В.Д. Древнерусское население Левобережной Украины (по материалам могильника у с. Каменное) / В.Д. Дяченко, П.М. Покас, О.В. Сухобоков // Антропологические данные о составе древнего населения на территории Украины. – К., 1984. – С. 4–26.

14. Дяченко В.Д. Антропологический состав средневековых восточных славян / В.Д. Дяченко // Проблемы эволюционной морфологии человека и его рас. – М.: Наука, 1986. – С. 234–243.

15. Дяченко В.Д. Антропологічний склад Києва і його околиці у середньовіччі (XI–XIII ст.) / В.Д. Дяченко // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989. – К.: Наукова думка, 1993 – С. 151–166.

16. Зіневич Г.П. До антропології Шестовицького могильника / Г.П. Зіневич // Матеріали з антропології України. – К., 1962. – Вип. 2. – С. 37–47.

17. Коваленко В.П. Летописный Листвен (к вопросу о локализации) / В.П. Коваленко, А.В. Шекун // СА. – 1984. – № 4. – С. 62–74.

18. Козак А.Д. Новые материалы из средневековых славянских могильников Поднепровья (Григоровка, Бучаки) / А.Д. Козак // Народы России: от прошлого к настоящему. Антропология. – М., 2000. – Ч. II. – С. 243–259.

19. Козак О.Д. Кияни княжої доби / О.Д. Козак // Біоархеологічні студії. – К.: Видавничий дім Академічна періодика, 2010. – 396 с.

20. Коробушкин Т.Н. Сельське население Среднего Побужья IX–XIII вв. (по материалам курганных могильников) / Т.Н. Коробушкин, И.И. Саливан // Археология. – 1990. – № 3 – С. 138–149.

21. Моця О.П. Отчет об исследованиях Автуничского поселения в 1990 г. / О.П. Моця., В.П. Коваленко, П.М. Покас, И.А. Готун, А.П. Томашевський // Науковий архів ІА НАНУ, 1990/28а, 77 с.

22. Орлов Р.С. Исследования летописного Юрьева на Роси и его окрестностей / Р.С. Орлов, А.П. Моця, П.М. Покас // Земли Южной Руси в IX–XIV вв. – К., 1985. – С. 30–62.

23. Палеоантропологические коллекции института Археологии АН УССР: каталог в II т. / [сост. С.И. Круц, Е.А. Шепель, С.П. Сегеда, И.Д. Потехина, П.М. Покас, Т.А. Назарова, Л.В. Литвинова, Т.А. Рудич]. — К: На правах рукописи, 1986. – Т. II. – С. 466–467.

24. Покас П.М. Средневековое население среднего Подесенья – по данным антропологи / П.М. Покас // Чернигов и его округа в IX–XIII вв. – К., 1988. – С. 118–127.

25. Покас П.М. Антропологическая характеристика серии черепов из раскопок в Путивле в 1979–1981 гг. // Науковий архів ІА НАНУ, 1984/81, С. 181–212.

26. Покас П.М. Антропологическая характеристика погребений / П.М. Покас // Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 136–138.

27. Рудич Т.О. Антропологічний склад населення давнього Галича / Т.О. Рудич // Галич та Галицька земля. – К., 1998. – С. 119–124.

28. Рудич Т.О. До питання про антропологічний склад населення України X–XIII ст. (за матеріалами розкопок міста Возвягель) / Т.О. Рудич // Народознавчі зошити. – № 6. – 1999. – С. 794–803.

29. Рудич Т.А. Население Левобережной Украины в древнерусское время (по материалам могильника Переяслав-Хмельницкий) // Вестник антропологии. – № 15. – Ч. 2. – М., 2007. – С. 400–406.

30. Рудич Т.О. Населення Середнього Подніпров'я I–II тисячоліття за матеріалами антропології / Т.О. Рудич. – К.: ТОВ Майдан, 2014. – 295 с.

31. Саливон І.І. Краніологічна характеристика середньовічного населення м. Новогрудка / І.І. Саливон // Матеріали з антропології України. – К., 1971. – Вип. 5. – С. 92–110.

32. Сегеда С.П. Антропологический состав средневекового городского населения Левобережного Поднепровья / С.П. Сегеда, П.М. Покас // Труды V международного конгресса археологов-славистов. – К.: Наук. думка, 1988. – Т. 2. – С. 148–155.

33. Санкина С.Л. Этническая история средневекового населения Новгородской земли по данным антропологии / С.Л. Санкина. – СПб., 2000. – 105 с.

34. Санкина С.Л. Антропологическая характеристика серии скелетов из средневековых погребений Старой Ладоги / С.Л. Санкина, А.Г. Козинцев // Антропология сегодня. – М., 1995.– Вып. 1. – С. 90–107.

35. Трофимова Т.А. Кривичи, вятичи и славянские племена Поднепровья по данным антропологии / Т.А. Трофимова // Советская этнография. – М., 1946. – № 1. – С. 91–136.

36. Хартанович В.И. Антропологический состав средневекового населения Ижорского плато / В.И. Хартанович, Ю.К. Чистов // Проблемы антропологии древнего и современного населения Севера Евразии. – Л.: Наука, 1984. – С. 74–105.

37. Шекун О.В. Давньоруське поселення Ліскове / О.В. Шекун, О.М. Веремейчик. – Чернігів: Деснянська правда, 1999. – 184 с.

38. Bunak V. Neues Material zur Aussonderung Anthropologischer Typen unterdes Bevölkerung Osteuropas / V Bunak // Zs. Morphol. Anthrop. 1932a. Bd. XXX, H.3. P. 441–503.

39. Martin R. Lehrbuch der Anthropologie. In systematishker dastellung. / R. Martin. Mit besonderer beruckesichtigung der anthropologischen methoden fur studierende, arzte und forschungsreisende. Zweite, vermenrte auflage – Jena, Gustaf Fisher. Bd. II. – 1928. 10.

40. Ortner D.J. Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains / D.J. Ortner. – San Diego, California: 2003. – 645 p.

41. Ubelaker D.H. Human Skeletal Remains. Excavation, analysis, interpretation. / D.H. Ubelaker, – Washington: Taraxacum, 1989.

Долженко Ю.В., Веремейчик О.М. Население XII–XIII вв. селища Лесковое по данным краниологии

В статье рассмотрены результаты комплексного исследования могильника древнерусского поселения Лесковое, расположенного в западной части Черниговского Полесья. Проанализированы остатки людей, погребенных в грунтовом могильнике в XII – первой половине XIII вв. Проведен сравнительный анализ морфологических признаков этой выборки со славянским населением Восточной Европы X–XIV вв. Определено, что по данным краниометрии прослеживается связь мужской долихокранной серии с антропологическим материалом, обнаруженным на территориях, которые принадлежали кривичам, полянам и группе сельских погребений из Автуничей, расположенной в восточной части Черниговского Полесья. Мужскую группу, в определенной степени, можно отнести к Понтийскому (Неопонтийскому) антропологическому типу. Женская выборка, по данным краниометрии, мезокранна, статистически, и в определенной степени, морфологически, близка к выборке поселения Бучак с полянской территории.

***Ключевые слова**: Лесковое, Черниговское Полесье, краниометрия, антропология.*

Dolzhenko Yu.V., Veremeichyk O.M. The XII–XIII's population of Liskove village according to craniological data

In the article, the results of complex investigation of the burial of Liskove's ancient Russ population situated in Chernihiv Polissia western part have been surveyed. The remains of people buried in soil tomb in XII – first part of XIII cent. have been analyzed. The contrastive analysis of morphological features of this sample with X-XIV Eastern Europe's Slavic population has been conducted. It has been denoted that according to the craniometry the connection is observed between make dolichocranic series and anthropological materials having been found on the territories that belonged to Kryvychi, Poliany and group of rural burials from Avtunychi situated in Chernihiv Polissia eastern part. To some extent male sample can be referred to Pontic (Neo Pontic) anthropological type. According to craniometrical data female sample is mezocranial, statistically and to some extent morphologically alike to the sample of Buchak's population from Polians' territory.

***Key words:** Liskove, Chernihiv Polissia, craniometry, anthropology.*

25.03.2015 р.

УДК 94(477):(351.853+81’373.21)

О.М. Салтан

ДАВНЬОРУСЬКЕ МІСТО ХОРОБОР: ПРОБЛЕМА ІСТОРИЧНОЇ ЛОКАЛІЗАЦІЇ

Аналізується проблема місцезнаходження літописного міста Хоробор. Систематизовані точки зору дослідників XIX–XX, початку XXI століття, які вивчали це питання.

Незважаючи на «беззаперечність» наукових аргументів, й до сьогодні жодну з версій щодо локалізації вищезазначеного населеного пункту Київської Русі не можна вважати цілком достовірною. Імовірно, що дослідження даної теми шляхом вивчення археологічних артефактів дозволить подолати глухий кут, вихід з якого поки що не вдалося знайти історикам та краєзнавцям.

Ключові слова: *археологічні дослідження, городище, смт. Короп, літопис, смт. Макошине, місто Мена, поселення, село Хоробичі, Хоробор, Чернігівське князівство.*

Вивчення історичної минувшини окремих регіонів та населених пунктів нашої держави в останні роки стає все більш і більш популярним. Особливе місце серед них займає давньоруський період вітчизняної історії. Адже саме за часів Київської Русі виникла низка городищ, навколо яких розгорталися важливі, подекуди доленосні історичні події.

Деякі поселення стали величними містами, залишивши нащадкам багатющий духовний спадок. Інші приваблювали увагу науковців у контексті їх швидкоплинного, але вельми цікавого історичного поступу. Багато з них, з моменту документальної фіксації, рахують вік власного населеного пункту – початку його історії.

Мабуть найзагадковішим містом, розташованим в минулому на теренах Чернігівського князівства, є давнє місто **Хоробор** (тут і далі товщина шрифту наша – *О.С.*), перша літописна згадка про який є відправною точкою історії окремих населених пунктів сучасної Чернігівщини. Короп, Макошино, Мена, Хоробичі можуть сміливо претендувати на право вести відлік своєї історії з 1153 року, за умови, якщо факт спорідненості з ними стародавнього міста Хоробор буде доведено, що робить вивчення даної проблеми досить актуальною.

Починаючи з XIX ст., дослідники та науковці намагалися відшукати та нанести на карту давнє місто Хоробор, аргументовано довівши його місцезнаходження, користуючись наявними відомостями про нього. Так, згідно версії російського історика і географа М. Арцибашева, імовірне місцезнаходження Хоробора між (не існуючими в наш час) селищем ***Старий Глібов і Новий Глібов*** (тут і далі курсив наш – *О.С.*) на південному заході від Чернігова [2].

Село ***Хоробичі*** Городнянського району, на думку відомого просвітителя XIX ст., архієпископа Чернігівського Філарета (Гумілевського), і є давній Хоробор [31].

Місто ***Короп*** своєю назвою і розташуванням завдячує літописному Хоробору, – стверджували історики Д. Багалій [3], М. Барсов [4], В. Куриленко [16], К. Неволін [32], М. Погодін [20].

Вчені О. Андріяшев [1], П. Голубовський [7], О. Зайцев [32], А. Насонов [18] вважали, що Хоробор знаходився на околиці (киселівське городище – *тут і далі прим. О.С.*), а можливо і на території сучасного райцентру ***Мена.*** Був розташований на теренах городища, залишки якого було виявлено дослідниками на південно-східній околиці сучасного смт. ***Макошине***, Менського району, Чернігівської області – доводять історики О. Васюта [6], О. Русина [23] краєзнавці – Ю. Виноградський [5], І. Єдомаха [32], Д. Калібаба [12–13], В. Покотило [21–22].

Радянський академік М. Тихомиров, аналізуючи «Список давньоруських міст далеких і близьких», радить шукати Хоробор ***на теренах волинської сотні Чернігівського полку*** [29].

Непевну позицію в своїх дослідженнях фіксує український географ М. Янко. Спочатку в його топонімічному словнику Хробор – це сучасний Короп, пізніше – Макошино [33; 34]. До речі, за версією М. Янко в межах Сосницького району тече річка Хоробор, яку місцеві природоохоронні служби чомусь не внесли до гідронімічного реєстру Сосниччини [32].

Нарешті, скептичну точку зору стосовно можливості справжньої ідентифікації місцезнаходження Хоробора висловлював М. Грушевський. Зазначаючи, що місто неодноразово фігурує в історичних подіях, український історик не висловив бажання щодо його локалізації [10].

З-поміж усіх версій сьогодні найбільш вірогідною визнана макошинська. Співзвучна топонімічна назва урочища, що дійшла до наших днів, яке знаходиться неподалік залишків макошинського городища, назва озера Хоробір, а також встановлення пам’ятного знаку на честь 850-річчя міста в 2003 р., закріпили за **смт. Макошино** (Менського району Чернігівської області) статус Хоробора [19].

В енциклопедичному форматі прив’язка Хоробору до смт. Макошино була здійснена чернігівським істориком В. Коваленком, автором статті про цей давньоруський град, у 10-му томі Енциклопедії історії України [14].

Незважаючи на, здавалось, таку наукову канонізацію, юридична площина даної проблеми демонструє певний безлад. Згідно офіційних даних державного реєстру населених пунктів України, 1153 рік вважається датою першої писемної згадки (а відповідно і офіційним часом заснування) міста **Короп**, селища міського типу **Макошине** та села **Хоробичі**, хронологічно пов’язаних з літописним Хоробором [26–28].

Райцентр Мена ніколи не претендував на право ототожнювати себе з давнім Хоробором. Станом на середину XX ст., завдяки меньскому краєзнавцю Д. Калібабі, вищезазначений районний центр помилково задекларував більш ранню дату першої літописної згадки (моменту заснування) 1066 (?) (1067) рік [24].

Нарешті вітчизняні розробники історичної карти Україна-Русь X–XIII ст. прив'язують Хоробор до смт. Короп із зазначенням першої дати про його згадку [30].

Таким чином станом на початок XXI ст. наукова проблема історичної ідентифікації Хоробора на державному рівні зайшла в глухий кут і була законсервована.

Незважаючи на нібито беззаперечні та скептичні аргументи стосовно місцезнаходження Хоробора, ця наукова проблема потребує переосмислення, узагальнення та систематизації, що і є метою даної статті.

Давньоруське місто Хоробор тричі згадується в Іпатіївському літописі. Перша згадка датована 1153 р. Саме того року князі **«Святославъ Ольговичъ скупяся съ Изяславомъ Давыдовичемъ у Хороборя, и утвердишася якоже за один мужъ бытии и цѣловавше межи собою крестъ, и разъѣхастася кождо въ свояси»,** – йдеться в літописі [9].

В той час рильський і новгород-сіверський князь Святослав Ольгович та чернігівський князь Ізяслав Давидович, які ворогували між собою, зустрілися біля Хоробора (який, імовірно, знаходився на кордоні їх володінь), аби укласти мир і припинити політичні чвари.

Вдруге місто згадується в 1159 р., коли, після зміни політичних акцентів, той самий, але вже київський князь Ізяслав Давидович, зазнавши поразки в черговій усобиці, чекав свою дружину в Гомії (сучасний обласний центр Білорусі – Гомель – *прим. О.С.*). Сама ж княгиня, обминаючи територію Чернігівського князівства, де правив ворог Ізяслава, князь чернігівський Святослав Ольгович, проїздила цим містом, мандруючи з Переяслава до Гомія. **«… княгини же бѣжа къ зяти Глѣбови Переяславлю и оттуда ѣха на Городокъ, та на Хороборъ, та на Ропескъ»**, – підкреслює літописець [9].

Втретє місто привернуло увагу давньоруських літописців в контексті опису подій 1234 р., а саме в часи чергової феодальної війни, в якій об'єднане військо майбутнього галицько-волинського князя Данила Романовича та Володимира Рюриковича київського вторглося в межі володінь Михайла Всеволодовича чернігівського і **«…взяша и Хороборъ и Сосницю и Сновескъ** (сучасний Седнів – *прим. О.С.*) **и инии грады многии, и придоба – же опять Чернигову»**, – акцентує увагу давньоруська хроніка [17].

Чи було відновлено місто після цієї руйнації – невідомо. Після цієї згадки Хоробор на півтора століття зникає з поля зору. Вважається, що цьому сприяла татарська навала 1238–1239 рр., яка прокотилася територією Чернігово-Сіверщини. Втім, місто знову виринає з небуття на зламі середньовіччя і нового часу. Тепер воно фігурує в напівлегендарній історії роду князів Глинських, один з представників якого врятував життя Великому князю Литовському – Вітовту – після поразки від татар у битві на р. Ворскла у 1399 р. **«И княжъ Ивановы (Глинскаго) вожи привели в. кн. Витовта къ Литовской Украйнѣ къ городу его Хороблю да къ волостемъ: кь Макошину, да къ Сохачеву, да къ Верху, да къ Оболоню. Князь-же великій Витовтъ тотъ городь Хороборъ и волости тѣ; даль въ вотчину князю Ивану Глинскому»**, – зазначає відомий вчений XIX ст. Олександр Лазаревський в своєму «Описі Старої Малоросії» [5].

В мирних договорах між Московією часів Івана III та Великим князівством Литовським згадується вже хороборська волость, а місто – центром цієї адміністративної одиниці **«…города Чернигова съ волостми, города Стародуба съ волостми города Путивля, съ волостми города Новгорода-Сѣверскаго съ волостми … волостей: Сновеска, Хороборя…»**, – аргументує професор Петро Голубовський [9].

Після приєднання Чернігово-Сіверщини до Московії в XVI ст., Хоробор знову дає про себе знати в «Описі границь Чернигівських»: **«Село Колчов уверхъ по Диснѣ, домов 20, держал Сулдешов. Блистовичи село городовоє по верхъ Дистны, домов 30 было. Ушно село у верху Дисны, подворей 15 было, то архимандриче. Хоробор село у верху Дисны, держал Глинский, домов сто было»,** – цитує сосницький етнограф та краєзнавець Юрій Виноградський [5].

З часом будь-які згадки про місто та волость зникають, а сама вищезгадана адміністративна одиниця перетворюється на **terra incognita** *(лат. невідома земля)* Чернігово-Сіверщини. Проблема полягає в тому, що відсутність історичних карт часів Київської Русі, конкретної географічної фіксації за Литовсько-Польської доби та чітких ознак місцезнаходження Хоробора в історичних першоджерелах породило проблему історичної ідентифікації, яка триває і донині. Іншими словами місто починає «мандрувати» теренами Чернігівщини, збираючи своїх прихильників, які висували все нові і нові версії щодо його локалізації.

Причин зміни місця розташування могло бути скільки завгодно. Цьому могли сприяти як людські, так і природні чинники.

До людських слід віднести процес руйнації в ході воєнних конфліктів. Власне досить часто місто згадується у вирі бурхливих воєнно-політичних

подій на теренах Чернігово-Сіверщини. Окрім феодальних воєн цей давньоруський град могли зруйнувати кочівники [7].

Врешті-решт традиція списувати все на монголів також має право на життя. В цьому випадку теза «втеча від війни» може поєднуватись із тезою «згін внаслідок полону».

Не треба забувати і про стихійні лиха (смерчі, паводки, пожежі, тощо), які дуже часто призводили до знелюднення цілих регіонів. Навіть в наш час існує традиція в разі переселення переносити з собою і назву населеного пункту, в якому люди раніше мешкали. Наші предки вірили в прикмети, а тому їх забобонність змушувала шукати кращої долі в іншому місці. Не можна відкидати вплив хвороб та всіляких пошестей, які в природній спосіб зменшували чисельність населення. Вцілілі жителі мусили мігрувати в ті краї, де епідемії не було або принаймні були відсутні чинники, які її спричинили.

Вищезазначену міграцію могли викликати і суто економічні фактори. Втрата торгово-ремісничого або обмінного характеру того чи іншого населеного пункту позначалася на статках та добробуті населення. Така ситуація змушувала жителів шукати кращої долі в інших регіонах.

До географічних чинників варто віднести процеси, пов'язані зі зміною кордонів адміністративно-територіальних одиниць давньоруських князівств. Врешті-решт князь міг «покликати» населення переселитись в інше місце. Іншими словами зміна власності і власника ставали ще однією з причин адміністративно-територіальних трансформацій.

Не варто ігнорувати і релігійні аспекти. Як відомо, питання віри в середні віки мали неабияке значення. Зміна меж єпархій, прихильність парафіян до шанованої духовної особи, нарешті – воля священнослужителів у цьому питанні також могли стати вирішальними. Адже не випадково Філарет (Гумілевський) досить впевнено наполягав на місцезнаходженні Хоробора в районі смт. Хоробичі. Що давало можливість Гумілевському відстоювати таку точку зору і якими джерелами він користувався – невідомо.

Підводячи підсумки дослідження, слід зауважити, що давньоруське місто Хоробор під впливом об'єктивних та суб'єктивних чинників могло періодично змінювати своє розташування. Незважаючи на розмаїття думок щодо місцезнаходження, історія, а головне – події, з якими (згідно історичних першоджерел) пов'язане його фрагментарне документальне існування, варте уваги науковців, етнографів, та краєзнавців. На жаль, на сьогодні достовірна історична ідентифікація давньоруського міста Хоробор (незважаючи на дослідження, які мали місце в минулому) неможлива. Відсутність описової конкретики та чітких географічних вказівок щодо точного розташування в письмових джерелах робить всі наведені версії умовними. Виходячи з об'єктивних факторів розвитку Чернігівщини XII–XIII ст., її буремної історії, місто могло змінювати місце розташування. Свідченням цього є низка топонімів Чернігівщини, співзвучних з його первинною назвою.

Саме «мандрівна концепція» здатна примирити прихильників різних точок зору, а тому, на думку автора, є найбільш прийнятною. Руйнація, а можливо і полишення міста, спричиняли міграцію його мешканців, які на нових землях створювали (або перейменовували) населений пункт зі схожою назвою. Незважаючи на тотожну очевидність деяких гідронімічних назв, можливості топоніміки у визначенні географічних координат Хоробора є досить сумнівними. Топонімічне співставлення та спроби етимологічного розбору назв місцевостей лише заплутують дослідників. На сьогодні емпіричний та географічний аналіз скупих відомостей, зазначених в історичних першоджерелах, повністю вичерпав себе. Подальший пошук у цьому напрямку здатен породжувати лише нові і нові гіпотези, які заводять дану наукову проблему в глухий кут. Лише здійснення системних археологічних досліджень (яких ніхто ніколи не проводив) в межах сучасних населених пунктів, з якими ототожнюється давній Хоробор, здатне значно звузити кількість існуючих версій, а можливо і знайти найбільш достовірну.

Таким чином, проблему визначення первинного місцезнаходження міста Хоробор, на нашу думку, здатна вирішити саме археологічна наука.

Посилання

1. Андріяшев О.М. Нарис історії колонізації Сіверської землі до початку XVI ст. [Текст] / О.М. Андріяшев // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – 1928. – Т. 20. – С. 95–128.

2. Арцыбашевъ Н.С. Повѣствованіе о Россіи [Текст] / Н.С. Арцыбашевъ. – Т. 2. – М.: Въ университетской типографіи. – 1838. – 367 с.

3. Багалѣй Д. И. Исторія Сѣверской земли до половины XIV ст. [Текст] / Д.И. Багалѣй. – К.: Въ университетской типографіи І.І. Завадзскаго,1882. – 311 с.

4. Барсов Н.П. Очерки русской исторической географии: география начальной (Несторовой) летописи [Текст] / Исследование Н.П. Барсова, э. о. профессора и библиотекаря Императорского Варшавскаго университета. – СПб. – 384 с.

5. Виноградський Ю.С. Сосниця та її околиці (Топографічні й археологічні матеріяли, перекази та історичні відомості) [Текст] / Ю. Виноградський // Чернигів і Північне лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріяли. – К.: Державне видавництво, 1928. – С. 147–169.

6. Васюта О.О. Літописне місто Хоробор (до питання локалізації) [Текст] // Чернігівські старожитності. Науковий збірник. За матеріалами VII наукової конференції «Старожитності Чернігово-Сіверської землі в загальноєвропейській культурній спадщині» / О.О. Васюта. – Чернігів.: КП Видавництво «Чернігівські обереги», 2008. – С. 96–103.

7. Голубовскій П.В. Печенѣги, торки и половцы до нашествія татаръ. Исторія Южно-русскихъ степей IX – XIII ст. [Текст] / П.В. Голубовскій. – К.: Въ университетской типографіи І.І. Завадзскаго, 1884. – 257 с.

8. Голубовскій П.В. Гдѣ находились существовавшие въ домонгольскій періодъ города: Ворголъ, Глеблъ, Зартый, Оргощъ, Сновскъ, Уненѣжъ, Хороборъ? / П.В. Голубовскій [Текст] // Журналъ министерства народнаго просвѣщенія. Седмое десятилѣтіе. – Ч. СССХХХХVII. – Май., СпБ.: Сенатская типографія – 1903. – С. 111–135.

9. Голубовскій П.В. Историческая карта Черниговской губерніи до 1300 г. [Текст] // Труды тринадцатаго археологическаго съѣзда въ Екатеринославѣ 1905 / П.В. Голубовскій. – Томъ II. – М.: Товарищество типографіи А.И. Мамонтова, 1908. – 806 с.

10. Грушевський М.С. Історія України-Руси.: в 11 т., 12 кн. – Т. 2. [Текст] / М.С. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1992. – 640 с.

11. Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область / В.Н. Денисова, О.П. Лотоцька, І.І. Озолін та ін. [Текст] – К.: Інститут історії академії наук УРСР, 1972. – 779 с.

12. Калібаба Д.П. Хоробор – літописне місто [Текст] // Наше слово. – 2003. – 27 вер.

13. Калібаба Д.П. Макош – богиня жіноцтва [Текст] // Наше слово. – 2004. – 24 квіт.

14. Коваленко В.П. Хоробор [Текст] / В.П. Коваленко // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол. В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 10: Т–Я. – К.: Наукова думка, 2013. – 784 с.

15. Куза А.В. Малые города древней Руси [Текст] / А.В. Куза. – М.: Наука, 1989. – 168 с.

16. Куриленко В.Є. До локалізації літописного міста Хоробор [Текст] / В.Є. Куриленко // Український історичний журнал. – 1993. – №1. – С. 128-130.

17. Літопис Руський / Пер. з давньоруського Л.Є. Махновця [Текст] / Л.Є. Махновець. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.

18. Насонов А.Н. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства. Историко-географическое исследование. [Текст] / А.Н. Насонов. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1951. – 260 с.

19. Павленко С.О. Мікротопоніми Чернігово-Сіверщини [Текст] / С.О. Павленко. – Чернігів.: ПАТ «ПВК «Десна», 2013. – 600 с.

20. Погодинъ Н.П. Древнія русскія княжества съ 1054 по 1240 годъ [Текст] / Н.П. Погодинъ. – СпБ.: Въ типорафіи министерства внутреннихъ дѣлъ. – 1848. – 154 с.

21. Покотило В.Ф. Археологічні пам'ятки Менщини [Текст] / В.Ф. Покотило // Колгоспна правда. – 1971. – 14 жовт.

22. Покотило В.Ф. Де Хоробор? [Текст] / В.Ф. Покотило. – Менський краєзнавчий музей ім. В.Ф Покотила. – Б. інв. н.

23. Русина О.В. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського [Текст] / О.В. Русина. – К.: Поліграфічна дільниця Інституту Української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 1998. – 243 с.

24. Салтан О.М. Місто Мена, в історичній та науковій ретроспективі [Текст] / О.М. Салтан. – Харків.: Барбаріс-прінт, 2013. – 170 с.

25. Самоквасовъ Д.Я. Древніе города Россіи [Текст] / Д.Я. Самоквасовъ. – СпБ.: Типографія К. Замысловского. – 1873. – 165 с.

26. Селище міського типу Короп. Верховна Рада України. [Електронний ресурс] Режим доступу до сайту: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/z7502/A005?rdat1 =07.10.2011&rf7571=40180**.** Заголовок з екрану. – 11.10.11.

27. Селище міського типу Макошино. Верховна Рада України. [Електронний ресурс] Режим доступу до сайту: http://gska2.rada.gov.ua/pls/z7502/A005?rdat1= 27.07.2008&rf7571=40422. – Заголовок з екрану. – 11.10.11.

28. Село Хоробичі. Верховна Рада України. [Електронний ресурс] Режим доступу до сайту: http://gska2.rada.gov.ua/pls/z7502/A005?rdat1=09.06.2009&rf7571=39911. Заголовок з екрану. – 11.10.11.

29. Тихомиров М.Н. Список русских городов дальних и ближних [Текст] / М.Н. Тихомиров. – М.: Наука, 1979. – 361 с.

30. Україна-Русь X–XIII ст. Історична карта. / Ред. Л. Хмара. Худ. оформл. М. Гутман, Н. Драмарецька – К.: Державне науково-виробниче підприємство «Картографія», 2014.

31. Филаретъ (Гумилевский). Историко-статистическое описаніе Черниговской епархіи [Текст] / Филаретъ (Гумилевский). – Кн. 6. Уѣзды: Новгородсѣверскій, Сосницкій, Городницкій, Конотопскій и Борзенскій. – Черниговъ.: Земская Типографія, 1874. – 377 с.

32. Чернігівщина: енциклопедичний довідник [Текст] / А.В. Кудрицького. – К.: Українська Радянська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1990. – 1006 с.

33. Янко М.Т. Топонімічний словник Української РСР [Текст] / М.Т. Янко. – К.: Знання, 1973. – 179 с.

34. Янко М.Т. Топонімічний словник України: Словник-довідник [Текст] / М.Т. Янко. – К.: Знання, 1998. – 432 с.

Салтан А.Н. Древнерусский город Хоробор: проблема исторической локализации

Анализируется проблема местонахождения летописного города Хоробор. Систематизированы точки зрения исследователей XI–XX, начала XXI века, изучавших этот вопрос.

Несмотря на «безупречность» научных аргументов, на сегодняшний день ни одну из версий относительно локализации вышеуказанного населенного пункта Киевсой Руси нельзя считать абсолютно верной. Возможно, что исследование данной темы путем изучения археологических артефактов, способно преодолеть исторический тупик, выход из которого пока не удалось найти историкам и краеведам.

Ключевые слова: *археологические исследования, городище, пгт. Короп, летопись, пгт. Макошино, город Мена, поселение, село Хоробичи, Хоробор, Черниговское княжество.*

Saltan O.M. Old Russian city Khorobor: problem of historical localization

The problem of location of the annalistic city of Khorobor is analyzed. The points of view of researchers of XI-XX, the beginnings of the XXI century studying this question are systematized.

Despite "faultlessness" of scientific arguments, today any of versions concerning localization of the above settlement of Kyiv Russ it is impossible to consider absolutely true. It is possible that research of this subject by studying of archaeological artifacts, is capable to overcome the historical deadlock the way out from which didn't manage to be found to historians and local historians yet.

Key words: *archeological researches, old cantonment, township Korop, chronicle, township Makoshino, town Mena, settlement, village of Khorobychi, Khorobor, Chernihiv principality.*

05.03.2015 р.

УДК 94(477): 342.511.1/2 «1174/1179»

Martin Dimnik

PRINCE SVYATOSLAV VSEVOLODOVICH OF CHERNIGOV, «KINGMAKER» IN SUZDALIA (1174-1179)

Prince Svyatoslav Vsevolodovich of Chernigov (1164-1177) had Monomashichi blood in him since his mother Maria was Prince Vladimir Monomakh's granddaughter. The genealogical bond between him and the Yur'evichi dynasty of Suzdalia therefore may have been a strong factor in influencing him to foster friendly relations with them. Svyatoslav gave four Yur'evichi sanctuary in Chernigov and after Prince Andrey Bogolyubskiy's assassination in 1174 he helped Mikhalko and after him Vsevolod, as the most senior Yur'evich in the Monomashichi family in Suzdalia, to attain control of Suzdalia. By backing their claims to the throne of Vladimir on the Klyaz'ma Svyatoslav showed that he supported the ladder system of princely succession, the system that Yaroslav the Wise had advocated.

Key words: *Svyatoslav Vsevolodovich, Yur'evichi, Monomashichi, Vladimir-Suzdal' land.*

On 29 June 1174 a number of Prince Andrey *Bogolyubskiy's* disgruntled boyars assassinated him in his residence at Bogolyubovo. His body was taken to Vladimir on the Klyaz'ma and laid to rest in the golden domed Church of the Mother of God (Cathedral of the Assumption) that he himself had built [1]. He was the first prince of Suzdalia to be interred in Vladimir. His father Yury *Dolgorukiy*, the progenitor of the Suzdalian dynasty of Yur'evichi, had died as prince of Kiev and was buried there. Andrey's violent and untimely death had an unprecedented consequence for Yury's dynasty: it initiated a succession crisis.

According to genealogical seniority, the two most senior candidates for succession to Suzdalia were Andrey's brothers Mikhalko and Vsevolod. Next in line were the sons of Andrey's eldest brother Rostislav, these were Mstislav and Yaropolk. At the time of Andrey's death all four princes were refugees in Chernigov as the guests of Prince Svyatoslav Vsevolodovich. He had offered them a safe haven after Yaroslav Izyaslavich of Lutsk in Volhynia occupied Kiev. In 1168, when Andrey's alliance had attacked Mstislav Izyaslavich in Kiev, the latter's younger brother Yaroslav had been his staunch supporter. To judge from the information that the four princes of Suzdalia sought sanctuary with Svyatoslav in 1173, it appears that Yaroslav, as prince of Kiev, remained hostile to Andrey's relatives and refused to give them domains in the Kievan lands.

Since the four princes were Svyatoslav's guests, he took it upon himself to arrange the installation of Andrey's successor. According to V.N. Tatishchev, Svyatoslav took the preliminary measure of persuading the two uncles and their two nephews to pledge loyalty to each other. After that, significantly, he made them acknowledge the genealogically eldest, Mikhalko, as their senior prince and, by implication, as Andrey's successor [2]. Although Tatishchev's *Istoriya* must be used with caution, its information agrees with subsequent developments. The observation that Svyatoslav made the princes acknowledge Mikhalko as their senior prince shows that he believed Andrey's successor should be selected according to the traditional system of lateral succession.

In the meantime the inhabitants of Suzdalia, fearing that they might be attacked by the princes of Murom or Ryazan' while they had no prince decided to select a prince. The towns of Rostov, Suzdal', and Pereyaslavl' Zalesskiy sent their delegates to Vladimir on the Klyaz'ma for this purpose. They rejected Andrey's junior son Yury who was in Novgorod, and opposed installing one of Andrey's brothers. Rather, they asked Gleb Rostislavich of Ryazan' for assistance in making their selection. They requested that he support them in inviting Mstislav and Yaropolk, who were his brothers-in-law (Gleb had married their sister), to assume rule in Suzdalia [3]. The chronicler comments that in rejecting Yury's sons in favour of his grandsons, the townspeople broke their pledges to Yury *Dolgorukiy* who had directed that Andrey's younger brothers should succeed him. This was the order of succession to Kiev according to genealogical seniority that Yaroslav the Wise had advocated. It was the one that Yury *Dolgorukiy* had championed for Kiev but also prescribed for his own descendants in Suzdalia. Furthermore, it was the one that Svyatoslav of Chernigov now advocated.

After the four Yur'evichi arrived in Suzdalia the citizens of Rostov invited Yaropolk Rostislavich to be their prince. They allowed Mikhalko Yur'evich to occupy Vladimir on the Klyaz'ma but not for long. The brothers Yaropolk and Mstislav, accompanied by troops from Rostov, Pereyaslavl' Zalesskiy, Ryazan', and Murom attacked Mikhalko in Vladimir. During the seven week siege that followed, the food supplies of the town grew dangerously low. The citizens, fearing starvation, reluctantly entreated him to flee to Chernigov to seek military aid from Svyatoslav [4]. After Mikhalko departed the citizens of Vladimir were pacified with those of the other Suzdalian towns and the two Rostislavichi were welcomed as the new princes: Mstislav occupied Rostov and Yaropolk occupied Vladimir [5].

Meanwhile, while Svyatoslav was attempting to arrange a peaceful succession in Suzdalia, he encountered opposition at home from his cousin Oleg Svyatoslavich and the Rostislavichi of Smolensk. Oleg invited the Rostislavichi, his brothers-in-law, to help him wage war against Svyatoslav in an attempt to win additional territories from him. The time for Oleg appeared to be opportune after the death of Svyatoslav's most powerful ally Andrey *Bogolyubskiy*. For the Rostislavichi, Andrey's death meant that the return to Kiev of Roman their senior prince no longer depended on Svyatoslav's approval since his alliance with Andrey had become defunct. Andrey's death therefore spurred

on the Rostislavichi to attack Svyatoslav in retribution for his part in evicting them from Kiev in the previous year. Thus, Oleg and his brothers besieged Starodub, which belonged to Svyatoslav's brother Yaroslav, pillaged its environs, but failed to take the town.

While Oleg and his brothers were attacking Yaroslav's lands, the Rostislavichi and Yaroslav Izyaslavich came from their Kievan domains to plunder Svyatoslav's towns of Lutava and Moroviysk. It is noteworthy that Yaroslav Izyaslavich of Kiev joined the Rostislavichi against Svyatoslav, presumably to avenge himself against Svyatoslav who had plundered his possessions in Kiev. Svyatoslav retaliated against Oleg by setting fire to his town of Novgorod Severskiy and by killing many of his troops [6]. It is useful to note that whereas the Yur'evichi of Suzdalia were working hand in glove with Svyatoslav of the senior branch of Ol'govichi, the Rostislavichi of Smolensk were allied to Oleg of the cadet branch of Ol'govichi. Moreover, we see that the Mstislavichi of the Volyn' line and of the Smolensk line united in attacking their erstwhile enemy Svyatoslav. At the beginning of 1175 the Rostislavichi successfully reasserted their rule in Kiev. We are told that Roman departed from Smolensk to assist his brothers in their Kievan domains. Yaroslav Izyaslavich sensibly vacated the capital and returned to his patrimony of Lutsk despite, the chronicler claims, the protests of the Rostislavichi who wanted him to remain in Kiev. After Yaroslav departed Roman reoccupied the vacant throne [7].

Meanwhile the people in Suzdalia discovered that they had made a bad choice in selecting Mstislav and Yaropolk as their princes. After they were installed in their towns the two brothers fell under the sway of avaricious advisers and used heavy-handed tactics to accumulate riches. In desperation the harassed citizens sent envoys to Mikhalko requesting him to come and be their prince [8]. Accordingly, on 21 May he set out from Chernigov with his younger brother Vsevolod and Svyatoslav Vsevolodovich's troops. On reaching Moscow they were joined by the militia of Vladimir on the Klyaz'ma. Soon after they engaged the two Rostislavichi in battle but, we are told, Mikhalko was so critically ill that he had to command the fighting from his stretcher. Despite his infirmity, on 15 June the two Yur'evichi were victorious forcing the vanquished brothers to flee. Mstislav escaped to Novgorod [9], Yaropolk sought safety in Ryazan'. After the Rostislavichi deserted the battlefield Mikhalko and Vsevolod entered Vladimir on the Klyaz'ma and Mikhalko sat on the throne therewith assuming rule over Suzdalia [10].

Thus it is noteworthy that although Andrey *Bogolyubskiy* had expended much energy in manipulating the appointment of princes to Kiev, he lacked the foresight to make arrangements for his own successor in Suzdalia. Ironically, it fell to his former ally Svyatoslav Vsevolodovich of Chernigov to secure his successor's rule in Vladimir. Accordingly, the two Yur'evichi became indebted to the Ol'govich for helping them to obtain control of their patrimonial domains in Suzdalia. This debt would persuade them and their descendants to pursue in the main amicable relations with the princes of Chernigov in the future.

In the south, Roman faced a crisis in his own dynasty so that his rule in Kiev was once again of short duration. On this occasion a quarrel with his brothers was his undoing. In May of 1176 the chronicler reports that the Polovtsy raided towns along the Ros' River in the Kievan lands [11]. Roman ordered his brother Ryurik and his sons Yaropolk and Mstislav to drive off the tribesmen. Roman's brother David, however, quarrelled with his brothers over some unexplained issue and refused to go with them at first but joined them at a later date. Evidently, however, he came too late to offer any effective assistance. As a result the nomads inflicted a humiliating defeat on the Rostislavichi [12]. David's quarrel prompted Svyatoslav Vsevolodovich of Chernigov to challenge Roman. He cited a clause of the agreement that Roman had concluded with him after the former occupied Kiev. It stated that if a prince committed an offense (the nature of the offense is not specified) he was to be deprived of his domain. According to Svyatoslav, David's offense deserved that punishment (it has been suggested that refusing to join the campaign when instructed to do so by Roman was David's offense) [13]. Roman, however, refused to impose such a severe penalty on David. Svyatoslav treated this refusal as a breach of their agreement and attacked.

Svyatoslav's force consisted of Ol'govichi contingents, the *Chernye klobuki*, and surprisingly, the Kievans who were traditionally hostile to the Ol'govichi. Also noteworthy is the news that Mstislav Vladimirovich, who had succeeded his father Vladimir Mstislavich to Dorogobuzh in Volyn', joined the attacking force. Even though he was a Mstislavich he was also Svyatoslav's son-in-law. He evidently considered the latter relationship to be of greater importance. Accordingly, Svyatoslav ordered Mstislav to break off his alliance with his cousins the Rostislavichi [14] At Vitichev, where Svyatoslav crossed the Dnepr with his troops, Kievans joined him and informed him that Roman had fled to Belgorod. Consequently, on 22 July Svyatoslav occupied Kiev temporarily because later, when Roman's brother Mstislav arrived with reinforcements, he withdrew to Chernigov. Before departing from Kiev, however, he sent for the Polovtsy who attacked Torchesk and took many captives. According to the chronicler, it was the merciless intervention of the nomads that allegedly prompted the Rostislavichi to finally surrender Kiev to Svyatoslav. We are told that they ceded control of the capital to prevent inflicting further bloodshed on the Christians of Rus' [15].

Nevertheless, there may have been another reason

why Roman surrendered control of Kiev without a fight. On 20 June, a month before Svyatoslav occupied Kiev, Mikhalko Yur'evich of Vladimir on the Klyaz'ma died. He was buried in the golden domed Church of the Mother of God that had been built by his brother Andrey *Bogolyubskiy*, and where the latter was also buried. The citizens of Vladimir, remembering their pledge to Yury *Dolgorukiy* that they would install his sons as princes of Vladimir, kissed the Holy Cross to Mikhalko's only surviving brother Vsevolod Yur'evich. They installed him on the throne of his father. Soon after, however, he was challenged by his nephew Mstislav Rostislavich whom the citizens of Rostov had invited from Novgorod to come and be their prince. Vsevolod, the chronicler notes, sought to avoid war by proposing that Mstislav rule Rostov, that he rule Vladimir, and that the citizens of Suzdal' be allowed to choose whichever of the two princes they preferred to rule them. Mstislav, however, wished to be the sole ruler and refused to accept a compromise. Therefore he attacked. On 27 June 1176 Vsevolod, who became known as 'Big Nest' (*Bol'shoe Gnezdo*) because of his many offspring, defeated Mstislav [16]. He fled to Novgorod but its citizens rejected him because he had deserted them. He therefore sought sanctuary with his brother-in-law Gleb in Ryazan' [17]. Svyatoslav of Chernigov, who had given Vsevolod safe haven in the past, formed an alliance with him. Accordingly, their combined military force became the most powerful in the land. Svyatoslav's alliance with the new senior prince of the entire House of Monomakh would have been a strong incentive for Roman Rostislavich to cede control of Kiev to him.

As Svyatoslav's ally, Vsevolod *Bol'shoe Gnezdo* wanted to follow up his victory over Mstislav Rostislavich by eliminating once and for all the two Rostislavichi because they were rival candidates for Suzdalia. He assembled troops from Rostov and Suzdal' and marched against Gleb Rostislavich of Ryazan' who was sheltering Mstislav and Yaropolk. Svyatoslav Vsevolodovich sent reinforcements from Kiev and Vsevolod's nephew Vladimir Glebovich of Pereyaslavl' also brought troops. On reaching Kolomna Vsevolod was informed that Gleb and the Polovtsy, having come by another route, were pillaging his lands, slaughtering his people, and desecrating churches around Vladimir. He therefore hastened back to defend his domain. He confronted the raiders on 7 March 1177, routed them, and took Gleb, his son Roman, and Mstislav Rostislavich captive [18]. When he brought them to Vladimir its citizens demanded that he blind the princes. Vsevolod however refused to maim the captives but, instead, incarcerated them in a pit. After that he also commanded the people of Ryazan' to hand over Yaropolk Rostislavich whom he threw into the pit with his brother.

Mstislav Rostislavich, with his sister the wife of Gleb Rostislavich, appealed to Svyatoslav in Kiev to intercede on behalf of the captives. Taking seriously his moral responsibility of prince of Kiev as mediator, Svyatoslav sent two prelates to intercede with Vsevolod *Bol'shoe Gnezdo*. Instead of requesting that Vsevolod release Gleb and allow him to return to Ryazan' where he could continue to wage war on Vsevolod, Svyatoslav asked Vsevolod to dispatch the captive to Rus' where Svyatoslav would grant him a domain. Gleb however refused to live in Rus' and on 30 June died in the pit. Roman, his son, however, pledged allegiance to Vsevolod who allowed him to return to Ryazan'. Vsevolod was not as generous to his two Rostislavichi nephews. The townspeople of Vladimir were adamant that the brothers be blinded. Unable to pacify the mob, Vsevolod had Mstislav and Yaropolk blinded and expelled them from Suzdalia. They travelled to Smolensk. There, we are told, they miraculously regained their sight at the Church of St Gleb on Smyadyn' hill [19]. From Smolensk they proceeded north to Novgorod where the townspeople made Mstislav their prince and to Yaropolk they gave Torzhok. To their cousin and ally Yaroslav Mstislavich they gave Volok Lamskiy [20].

Mstislav's reign was short-lived. On 20 April 1178 he died and was buried in the Cathedral of St Sophia. The Novgorodians replaced him with his brother Yaropolk. Vsevolod, however, objected to the appointment. He ordered the Novgorodians to evict Yaropolk and to pledge allegiance to him. They, however, rejected his overlordship. In retaliation he pillaged their lands and razed Volok Lamskiy. The Novgorodians therefore invited Roman Rostislavich of Smolensk to replace Yaropolk. He arrived on 18 February of the following year [21]. Thus we see that Vsevolod, in imitation of his brother Andrey *Bogolyubskiy*, attempted to assert his overlordship over Novgorod. Unhappy with his rule, the townspeople invited Roman Rostislavich whose policies were acceptable to them. Contrary to their customary practice of asking the most powerful prince in the land, usually the prince of Kiev, to send them a prince, they did not invite Svyatoslav Vsevolodovich an Ol'govich to send his lieutenant. Instead, they continued to favour the princes from the House of Monomakh. Their choice evidently did not antagonize Svyatoslav Vsevolodovich against the Monomashichi and Vsevolod.

This is confirmed by the news that in the following year, 1179, Vsevolod *Bol'shoe Gnezdo* buttressed his political alliance with Svyatoslav of Kiev with two marriage alliances. He invited Svyatoslav's eldest son Vladimir to Suzdalia and gave him his niece, the daughter of Mikhalko, as wife [22]. This marriage alliance would bind Vladimir closer to the prince of Suzdalia, and Vsevolod could call upon him for military assistance. On 8 November 1179 Vsevolod's nephew Vladimir Glebovich of Pereyaslavl' married the daughter of Svyatoslav's younger brother Yaroslav of Chernigov [23]. The match was important for Vladimir

because Yaroslav's principality was contiguous to his. Consequently, it was expected that their family bond would help them to cooperate in defending their domains against the Polovtsy.

The chronicler reports that in 1179 Maria, the mother of Svyatoslav Vsevolodovich, died and was buried in the Church of St Cyril in the Kievan suburb of Dorogozhichi [24]. The willingness of the Kievans to permit a member of the hated Ol'govichi family of Chernigov to be interred in Kiev, albeit in a suburb, was most unusual [25]. Significantly, she was not an Ol'govich by birth but a Monomashich who had married Vsevolod Ol'govich of the Ol'govichi. To be sure, at her death Maria was the genealogically eldest member of the House of Monomakh. She was Monomakh's granddaughter and the last surviving child of Mstislav Vladimirovich [26]. She was an aunt to the Izyaslavichi of Volyn'; she was an aunt to the Rostislavichi of Smolensk; and she was an aunt to the Vladimirovichi of Dorogobuzh. Moreover, she was senior to Vsevolod *Bol'shoe Gnezdo* as his eldest first cousin. Consequently, there is good reason to believe that her dynastic credentials persuaded the Kievans to make an exception in her case and allow Svyatoslav to bury his mother in a Kievan monastery. What is more, the family bond between Svyatoslav and the Yur'evichi of Suzdalia was undoubtedly a factor in motivating him to pursue friendly relations with his Monomashichi relatives.

In conclusion, we have seen that Svyatoslav Vsevolodovich of Chernigov had Monomashichi blood in him. Consequently, the genealogical bond between him and the Yur'evichi of Suzdalia may have been a strong factor in influencing him to foster friendly relations with them. He gave the four Yur'evichi sanctuary in Chernigov when they were refugees from Suzdalia. After Andrey's assassination he helped Mikhalko and after him Vsevolod to obtain control of Suzdalia. By backing their claims to the throne of Vladimir on the Klyaz'ma he demonstrated that he supported the ladder system of succession, the system advocated by Yaroslav the Wise. After Svyatoslav helped Vsevolod *Bol'shoe Gnezdo* to consolidate his rule in Suzdalia, the two princes formed a political alliance and strengthened it with marriage ties.

Endnotes

1. See under the year 1175: "Lavrent'evskaya letopis'" (Lav.) in *Polnoe sobranie russkikh letopisey* (PSRL) 1, second edition (Leningrad, 1926), column (col.) 369; "Ipat'evskaya letopis'" (Ipat.), PSRL 2*,* second edition (St. Petersburg [Spb.], 1908), columns (cols) 580, 593-594. Concerning the date, see N. G. Berezhkov, *Khronologiya russkogo letopisaniya* (Moscow, 1963), pages (pp.) 78-79, 190-192.

2. V. N. Tatishchev, *Istoriya Rossiyskaya* (Tat.) 4, page (p.) 286; 3, pages (pp.) 107-108.

3. N. de Baumgarten, *Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du Xe au XIIIe siècle* (Orientalia Christiana), (Baum.) volume 9, number 35 (Rome, 1927), Table, VI, 17.

4. See, for example, under the year 1174: "Ermolinskaya letopis'," PSRL 23 (Spb., 1910), p. 50; under the year 1175: "Tverskaya letopis'," PSRL 15 (Spb., 1863), col. 256.

5. Concerning the succession dispute, see under the year 1175: Ipat., cols 595-598; compare Lav., cols 371-374, and "Moskovskiy letopisniy svod kontsa XV veka" (Mosk.) PSRL 25 (Moscow-Leningrad, 1949), pp. 84-85.

6. Concerning Oleg's attack, see under the year 1175: Ipat., cols 599-600. Concerning the date, see Berezhkov, p. 193.

7. See under the year 1175: Ipat., col. 600; compare under the year 1174: A. N.

Nasonov (ed.), *Novgorodskaya pervaya letopis' starshego i mladshego izvodov* (NPL)

(Moscow-Leningrad, 1950), pp. 34, 223. Since the chronicler placed the entry at the end

of the March year 1174, Roman probably occupied Kiev in January or February of 1175.

8. See under the year 1175: Ipat., cols 598-599; under the year 1176: Lav. cols 374-375; Mosk., p. 85. Concerning the date, see Berezhkov, p. 193.

9. According to the Novgorod chronicler, after Mstislav occupied Rostov the Novgorodians expelled Andrey's son Yury and Mstislav appointed his son Svyatoslav to the town. (NPL, pp. 34, 223).

10. Ipat., cols 600-602.

11. Concerning the date, see Berezhkov, p. 194.

12. "Gustinskaya letopis'" (Gust.) PSRL 2 (Spb., 1843), p. 316.

13. See P. P. Tolochko, *Drevnyaya Rus'*, *Ocherki sotsial'no-politicheskoy istorii* (Kiev, 1987), p. 220.

14. For Mstislav, see Baum., Table V, 41**.**

15. See under the year 1177: Ipat., cols 603-605; Gust., pp. 316-317. Concerning the dates, see Berezhkov, p. 194.

16. Historians also refer to him as Vsevolod III Yur'evich (see for example, A. E. Presnyakov, *Knyazhoe pravo v drevney Rusi* [Spb., 1909], p. 143; Baum., Table VI, 14; J. Fennell, *The Crisis of Medieval Russia 1200-1304* [London and New York, 1983], p. 205; and others).

17. See under the year 1177: Lav., cols 379-382; Mosk., pp. 87-88. Concerning the date, see Berezhkov, pp. 79-80.

18. Concerning the date, see Berezhkov, p. 194.

19. Tatishchev offers practical explanations for the miraculous cure. In the first redaction he states that Vsevolod ordered his men to smear the brothers' eyes and faces with blood. In the second redaction he is more specific and claims that Vsevolod's men cut the skin under the eyebrows so that blood flowed over the eyes making it look as if the eyes were gouged out (Tat. 4, p. 292; compare Tat. 3, p. 119).

20. Concerning Vsevolod's rivalry with the Rostislavichi, see Mosk., pp. 88-89; Lav., cols 383-386; Ipat., cols 605-606; NPL, pp. 35, 224-225. Concerning the dates, see Berezhkov, pp. 79-80, 194-195.

21. NPL, pp. 35-36, 225; Lav., cols 386-387. Concerning the dates, see Berezhkov, pp. 80-81, 245-246.

22. Ipat., col. 612.

23. See under the year 1178: Ipat., col. 613; Gust., p. 317. For Vladimir, see Baum., Table VI, 23.

24. Ipat., col. 612. See also M. Dimnik, "Dynastic Burials in Kiev before 1240," *Ruthenica*, Tom VII (Kiev, 2008), p. 88.

25. Until then the Kievans had permitted only one prince of Chernigov, Svyatoslav Davidovich or Svyatosha the prince-monk, to be buried in the Caves Monastery (d. 1143). He however had not been a son of Oleg but a son of David, Oleg's younger brother (see Dimnik, "Dynastic Burials," pp. 83-84.)

26. Baum., Table V, 22.

Дімнік М. Чернігівський князь Святослав Всеволодович як покровитель князів суздальської землі у 1174-1179 рр.

Чернігівський князь Святослав Всеволодович (1164-1177 рр.) був споріднений з Мономашичами через свою мати Марію, онучку князя Володимира Мономаха. Його генеалогічний зв'язок з суздальською династією Юр'євичів міг сприяти розвитку дружніх відносин з ними. Святослав надав притулок чотирьом Юр'євичам у Чернігові. Після вбивства кн. Андрія Бого-

любського 1174 р. він допоміг старшим в їх роді Михалку та пізніше Всеволоду здобути князівську владу на Суздальщині. Через підтримку цих претендентів на стіл Володимира-на-Клязьмі Святослав виявив себе прихильником родової системи престолонаслідування, що запровадив Ярослав Мудрий.

Ключові слова: *Святослав Всеволодович, Юр'євичі, Мономашичі, Володимиро-Суздальська земля.*

Димник М. Черниговский князь Святослав Всеволодович как покровитель князей суздальской земли в 1174-1179 гг.

Черниговский князь Святослав Всеволодович (1164-1177 гг.) имел кровное родство с Мономашичами через свою мать Марию, внучку князя Владимира Мономаха. Его генеалогическая связь с суздальской династией Юрьевичей могла способствовать развитию дружеских отношений с ними. Святослав предоставил убежище четырем Юрьевичам в Чернигове. После убийства кн. Андрея Боголюбского в 1174 г. он помог старшим в их роде Михалку и затем Всеволоду вокняжиться в суздальской земле. Поддержав этих претендентов на стол во Владимире-на-Клязьме, Святослав проявил себя сторонником «лествичной» системы престолонаследования, установленной кн. Ярославом Мудрым.

Ключевые слова: *Святослав Всеволодович, Юрьевичи, Мономашичи, Владимиро-Суздальская земля.*

23.03.2015 р.

УДК 94:929.6(477):-043.86«08/09»

А.Л. Сокульський

ТРИЗУБ – КНЯЖИЙ КЛИЧ РЮРИКОВИЧІВ І ГЕРБ КИЇВСЬКОЇ РУСІ: ВИНИКНЕННЯ, ЕВОЛЮЦІЯ, ЗНАЧЕННЯ

Державний герб України – Тризуб – графічно символізує трисуття, зображене на головах левів золотої пекторалі зі скіфського кургану другої половини IV ст. до Р. Хр. Тризуб також міг еволюціонувати зі скандинавських букв рунічного алфавіту, двох «r» і однієї «a» посередині, що означало приблизно «РАР». Всі відомі досі символи Тризуба засвідчують, що він еволюціонував на українських землях і був княжим кличем, а пізніше – гербом Київської Русі.

Ключові слова: *Тризуб, руни, скіфи, герб, трисуття.*

Щодо виникнення, еволюції і значення Тризуба як символу державної влади, військової емблеми чи церковного геральдичного знаку, монограми, геометричного орнаменту нагадує, на перший погляд, поєднання двох скандинавських рун «R», що передають звук «r», а посередині – руну «A», що виглядало як «RłЯ». Таке сполучення мало б передавати слово «РАР». Проте різні автори під тризубом вбачали форму тавра, як символу власності, а деякі порівнювали їх з якорями – символами віри в спасіння тощо.

Перечисленні теоретичні побудови Тризуба досліджувала значна шеренга науковців – М. Грушевський, І. Гуржій, В. Модзалевський, Г. Нарбут, О. Пастернак, Г. Скотинський, В. Січинський, М. Міллер, М. Андрусяк, Б. Рибаков та ін. [4, 3257]. Однак досі жодна із теорій і версій не дає остаточних пояснень. Але, попри всі проблеми дешифрування складного геральдичного знаку, його скандинавське походження, і, можливо, династичне, не викликало сумнівів в українських дослідників [5, 60–62].

Перші композиційні ознаки Тризуба, за нашою версією, знаходимо на клейноді царської влади – золотій пекторалі (діадемі) з кургану Товста Могила, розкопаного археологом і поетом Борисом Мозолевським у 1972 р. Фахівці датують цю курганну пам'ятку другою половиною IV ст. до Р. Хр. Кінці пекторалі завершуються об'ємними головками левів, що слугували замикальним пристроєм. Зверху, в стилі високохудожньої графіки, вони орнаментовані зооморфним рельєфом, зробленим графічним різцем. Композиція графічних малюнків у вигляді Тризуба трьохчлена. Трисуття мовби зростає поміж двох кущів ковили. Тризуб утворюють два бокові пелюстки тюльпана степового з центральним проростом стрижнем. Композиційний малюнок врівноважений вмілою рукою торевта в просторі і часі [6, 76].

Прочитання основного змісту геральдичного символу на скіфському золоті надзвичайно важливе ще й тому, що воно передає уявлення про скіфський світ, ототожнений через трисуття (три яруси пекторалі, Тризуби на головках левів) реалістичними і поетичними засобами синонімічних текстів художньо-осмислених образів. Дві головки левів замикали місяцевидну діадему – відзнаку царської влади, можливо, володаря трьох скіфських царств, які в апогей розвитку Степової Скіфії займали домінуюче становище серед племен Північного Причорномор'я. Сутність трьох пекторальних ярусів (триденне) символізувало трисуття земного, реального, потойбічного життя. Автор дослідження пам'ятки Б. Мозолевський схилявся до думки, що даний скіпетр влади міг належати царю Атею [6, 230–232].

У початковому епосі на українських теренах (скіфо-сарматська доба) найважливіші впливи йшли з Орієнту через сарматів, хозарів, арабів, персів [3, 98]. Наступною археологічною знахідкою, після скитської пекторалі, знахідки Триденса відносяться до I ст. по Р. Хр. Цей Триденс найімовірніше був знаком влади, символом племені, яке пізніше стало складовою українського етносу. Вплив Скандинавії позначився на еволюції української державності, організації військової справи. Звідти прийшла владна династія Рюриковичів і була організована давньоруська державність, яка пізніше придбає назву Київська Русь. Отже, владна еліта, державна організація, ім'я держави еволюціонували під впливом скандинавських чинників. Словом руси, русь (в однині) новгородські словени називали

шведських воїнів і купців, які проникали далеко на схід, торгували з Багдадом, Константинополем… Територія, якою розселялися руси, була пізніше названа Русью, а з часом (IX ст.) – Київською Руссю [9, 38, 61]. Тризуб знайдено на цеглі Десятинної церкви в Києві (986–996), на кахлях Успенської церкви у Володимирі-Волинському (1160), на каменях й цеглі інших церков, замків, палаців, на посуді, зброї, перснях, медальйонах, печатях, рукописах тощо.

З княжої доби збереглися Тризуби на золотих і срібних монетах князя Володимира (980–1015), який, мабуть успадкував цей родинно-державний знак від своїх батьків. Далі Тризуб стає спадковим геральдичним знаком для нащадків князя Володимира Святославича: Святополка I Окаянного (1015–1019), Ярослава Мудрого (1019–1054) та ін. Двозуб Із'яслава Ярославича (1054–1073), Святополка II Із'яславича (1093–1113) зберігали свою сутність як дві складені руни літери «г». За структурною сутністю вони повторювали Тризуб.

Серед інших еволюційних змін класичного Володимирового Тризуба треба назвати додавання хреста на одне з рамен чи збоку у вигляді півмісяця. Орнаментальна мова класичного Тризуба утворює композиційну сутність з двох літер «г» і одного осердя у вигляді рунічної літери «а», що мало б звучати як «РАР». Б. Рибаков розшифровував Тризуб Володимира Великого як «РА».

За дніпровими порогами, близько XIV–XV ст., український народ створив національні збройні сили – козацтво, об'єднане в XVI ст. в унікальне лицарське товариство – Запорозьку Січ, чим врятував рідну землю й захистив європейську цивілізацію від турецько-татарського поневолення [8, 60].

Наразі виявлено понад 200 відмінностей Тризуба. Нерідко він використовувався як символічний і релігійний знак в українському фольклорі і церковній геральдиці.

Великий князь Мстислав I (1125–1132) мав на печатці образ святого Михаїла; це зображення відоме і на печатці його сина Всеволода. Поширюються мотиви битви воїна з чудовиськом, що були відомі в міфології Близького Сходу, Греції як символи героїзму (Геракл у боротьбі з левом, Геркулес – з гідрою, Самсон, що розриває пащу лева). Поступово популярність образу придбає значення місцевого гербу. Ймовірно, «Михаїл» стає другим ім'ям князя, даним при хрещені. Ім'я його вшановувалося ще і як ім'я покровителя. Воно оберігало князя і його наступників [8, 57].

Хрещене ім'я Михаїла стає поширеним у княжому роді і все частіше вживається як символ роду і землі. Головним атрибутом Михаїла були спис у правиці або щит у лівій руці чи держава. Гербом Київського воєводства, яке виділилось у 1471 р. у складі Польсько-Литовської держави,

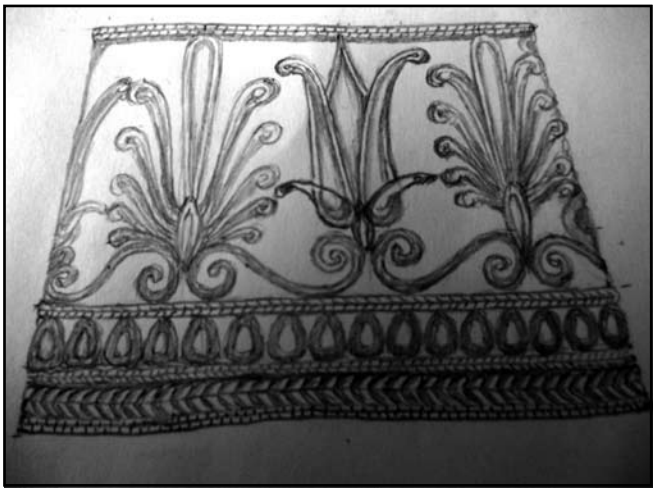

Малюнок фрагменту золотої пекторалі із кургану Товста Могила. Художник І. Боровик

стало зображення архангела з опущеним додолу мечем. Постать Михаїла була білою на червоному тлі. Після надання Києву магдебурзького права (1494–1497) «ангел білий на червоному полі» слугував у ролі герба Києва, а на магістратській печатці зображалась рука із самострілом. Широко застосовувався геральдичний образ Михаїла в добу запорозького козацтва. Відоме його зображення на головній корогві часів Богдана Хмельницького. Це дає підстави вважати, що в той час він був серед головних символів України. Ідея єднання всіх українських земель часто знаходила вись у поєднанні на одному гербі архангела і лева. Іноді лева тримав архангел Гавриїл [8, 58].

Тризуби окремими панівними родами вживалися як своє родинно-династичне знамено (клич) аж до XV ст., але десь близько XVII ст. його став заміняти герб зі св. архистратигом Михаїлом.

Відомості про козацьку символіку починають виявлятися з середини XVI ст. Гербом запорозького козацтва стає, за свідченням Григорія Грабянки, «козак з мушкетом». Із таким зображенням печатка була жалувана запорозькому гетьману нібито польським королем Стефаном Баторієм 1576 р. Джерела свідчать, що в роки Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького зображення «лицаря-козака з самопалом» було однією з вищих відзнак козацької держави наряду з архангелом Михаїлом, який слугував паралельним символом країни й особистим клейнодом гетьмана. Найчастіше козак зображувався червоним кольором на золотому тлі і фігурував переважно на гетьманських клейнодах: печатці, хоругвах, прапорах [8, 60].

На титулі книги віршів Саковича «На жалостный погреб благородного рыцаря Петра Конашевича Сагайдачного», виданої у 1622 р., зображувався герб у вигляді козака з мушкетом на ремені. У часи козацькі цей знак набув загальновизнаного значення, став етнічним символом України. Після скасування Гетьманщини в 1764 р. його замінили гербом

Малоросійської колегії у вигляді «двоголового орла на золотистому тлі». На інших землях поширювалися «земельні герби». У Києві зображувався срібний ангел на блакитному полі, в Переяславі – срібна башта на червоному тлі, на Стародубщині – зелений дуб на червоному полі, на Сіверщині – золота кріпосна стіна на червоному полі, на чернігівському гербі – орел на блакитному полі. Проте, український народ пам'ятав козацьку символіку, усвідомлював і зберігав про неї пам'ять і передавав від роду до роду. Віддзеркалення самобутності національної культури відбувалося на всіх етапах історичного розвитку. Так сталося і в часи Української Народної Республіки [8, 61].

У 1917 р. виникла необхідність прийняття українського державного національного герба. Вибір його йшов двома напрямками: історичним, що мав підґрунтя на державно-історичній традиції українського народу; другий базувався на тодішній хвилі народного життя. Тоді М. Грушевський зазначав у «Народній волі», що за ініціативи Генерального секретаріату освіти народу він написав статтю про державний герб, з якої ми наведемо лише короткий висновок: «…зазначу, що всі присутні піддержали ту гадку, що «названий» герб Києва – архістратиг (герб Київського воєводства за польських часів) не може вважатися українським гербом, бо ніякої традиції за ним, звісно, немає. З державних гербів України найближчий нам часом і традицією – герб Гетьманщини: козак з мушкетом, і дехто висловився а те, щоб цей герб без усяких змін узяти за герб нової України. Мала Рада (12.02.1918) у Коростені, а згодом і Центральна Рада (22.03.1918) на пропозицію М. Грушевського прийняли Володимирів Тризуб за державний символ УНР як малий і великий герби у відповідному орнаментальному обрамуванні. Автор проектів В. Кричевський отримав повне схвалення. Тризуб з'явився і на кредитних білетах УНР. Їх авторами були художники О. Красовський, І. Модзалевський, В. Кричевський. Як герб УНР Тризуб залишався за Гетьманату (1918) і Директорії емблемою Українського флоту. Тризуб з мечем визнав Сейм Карпатської України, визнали патріотично налаштовані верстви Західної України.

Обрання Тризуба як Державного Герба України здійснювалося внаслідок напруженої боротьби патріотичних сил українського народу. Основний Закон України – Конституція (1996) – затвердила статтею 20 наш державницький ідеал. В контексті з цією позицією Вадим Гетьман наводив вислів Конфуція: «Коли держава правується у згоді, з розумом, ганебні бідність і злидні» [1, 5]. Відновлюючи український Тризуб, основний символ Української держави, Конституція України стверджує: «Головним елементом великого Державного Герба України є Знак Княжої Держави Володимира Великого (малий Державний Герб України)» [1, 7].

Існуючий Герб України – Тризуб – прочитується і сприймається як найдосконаліший символ (візуальний, монументальний, лаконічний, генетично-утаємничений, історично-предковічний). Він з гідністю презентує минуле, сьогодення і майбутнє України.

Посилання

1. Гетьман В.П. Як приймалася Конституція України / В.П. Гетьман. – К.: 1996. – 126 с.

2. Грушевський М.С. Український герб / М.С. Грушевський. Народна воля. – К., 1917. – С. 127–129.

3. Крип'якевич І.П. Історія України / І.П. Крип'якевич. – Л.: Світ, 1990. – 519 с.

4. Енциклопедія Українознавства. Т .9. – Л.: Молоде життя, 1980–2000. – 1599 с.

5. Братко-Кутинський О. Нащадки святої Трійці / О. Братко-Кутинський. – К.: Вид-во міжн. тов. «Білий птах», 1992. – 85 с.

6. Мозолевський Б.М. Товста Могила. – К.: Наукова думка, 1979. – 249 с.

7. Рибаков Б.А. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X–XII вв. / Б.А. Рыбаков // Советская археология. – М.–П., 1940. – Ч. 6.

8. Сокульський А.Л. Національна символіка України / А.Л. Сокульський. – Запоріжжя: Інтербук, 1993. – 103 с.

9. Уингейт Филипп, Миллард Энн [Перевод Е. Комиссаров]. Викинги. – М.: РОСМЭН, 1997. – 63 с.

Сокульский А.Л. Трезубец – княжий клич Рюриковичей и герб Киевской Руси: возникновение, эволюция, значение

Государственный Герб Украины – Трезубец – графически символизирует три-бытие, изображённое на головах львов золотой Пекторали со скифского кургана второй половины IV века до Р. ХР. Трезубец также мог эволюционировать со скандинавских букв рунического алфавита, двух «r» и одной «a» в середине, что означает примерно «РАР». Все известные до сих пор символы Трезубца свидетельствуют, что он эволюционировал на украинских землях и был княжим кличем, а позже гербом Киевской Руси.

Ключевые слова: *Трезубец, руны, скифы, герб, три-бытие.*

Sokulsky A.L. Trident – prince's war cry of the Riurik dynasty and the Kievan Rus Coat of Arms: the emergence, evolution, meaning

The State emblem of Ukraine is the Trident – graphically symbolizes tri-essence, represented by the heads of lions of the Golden Pectoral from Scythian mound, dated from the second half of the 4th century BC. The Trident also could evolve from Scandinavian letters of the runic alphabet, two «r's» and one «a» in the middle, which meant roughly «RAR». All still known symbols of the Trident testify to the fact that it has been evolving on the Ukrainian lands, and it was the ancient prince's war cry, and later the coat of arms of Kievan Rus.

Key words: *Trident, runes, Scythians, coat of arms, tri-essence.*

12.03.2015 р.

РОЗДІЛ ІІІ. ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКА ДОБА ТА ГЕТЬМАНЩИНА

УДК 930:94 (477):(28-48)

Ю.О. Лєбєдєва

ПИТАННЯ ВИНИКНЕННЯ КОЗАЦТВА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті зроблено спробу історіографічного аналізу походження козацької верстви сучасними істориками. Доведено, що козацтво було головним феноменом історії України в XVI–XVIII ст., котре втілило в собі кращі ет,нічні риси української нації. Саме козацька верства виступила захисником української землі від зовнішніх ворогів, чинила активний опір соціальному та національно-релігійному гнобленню. Обґрунтовано, що зародження українського козацтва було зумовлене природним стремлінням до свободи, посиленням соціального та національно-релігійного гніту, необхідністю оборони своєї землі від татарських набігів. Аргументовано, що необхідною передумовою розвитку козацького стану була наявність вільних територій на південному порубіжні України.

Ключові слова: *козак, Запорізька Січ, козацтво, термін, феномен.*

Об'єктом неослабного наукового інтересу вітчизняних і зарубіжних істориків ось уже понад 500 років залишається зародження та розвиток українського козацтва. Починаючи з усної народної творчості, козацького літописання, появи перших студій і завершуючи створенням енциклопедії козацтва і фундаментальних наукових праць, – такий шлях історіографії козацтва та його доби. Козацтво, з одного боку, – це унікальне явище в історії України, її самобутня сторінка, а з другого – творіння і складова українського народу, його звитяжних змагань за національне і соціальне визволення, побудову національної держави. Свідченням цього є національний дух козацтва, його звитяга та самопожертва, що і в наш буремний час визначають суспільну і духовну складову сучасного українського державотворення.

Утворення та становлення козацького феномену, в подальшому Козацької держави другої половини XVI–XVIII століть, залишило по собі колосальну історіографічну спадщину, знання та застосування надбань якої не лише примножує державницький досвід України, але й закликає та дає змогу ухилитися від повторення багатьох помилок минулого. Цей досвід та уроки застерігають нас від втрати нашої незалежності. Історіографія козацького питання стала джерелом для розробки багатьох сучасних історичних концепцій, що є актуальними і для сучасної української державності, тому вивчення та аналіз цих концепцій позитивно впливає на розвиток державотворчих ідей та процесів в Україні.

Цілу плеяду істориків не полишає небувалий інтерес до питання етногенезу феномену козацтва: якщо заключні роки формування українського козацтва відстежуються без проблем, то його початки дослідити вкрай важко.

В роки незалежності України для історіографічної науки притаманний комплексний метод дослідження проблеми утворення української козацької верстви. Новітня ера національного та державного ренесансу в Україні якраз співпала з 500-річчям етногенезу українського козацтва. Для прикладу, в роботах наших сучасників досліджуються питання організаційного генерування козацтва, виокремлення його в окремий суспільний прошарок, очільника в національно-визвольних змаганнях середини XVII ст. Так, у роботах академіків П. Толочка, В. Смолія, вчених-істориків В. Степанкова, В. Щербака, В. Рички велика увага приділяється дослідженню етногенезу українського народу, проблемі зародження, становлення та організаційного формування козацького стану, адже перелічені процеси були споріднені. Названі вчені наголошують на важливості даних процесів саме на території Середнього Подніпров'я. Натомість інші дослідники етногенезу українського козацтва пов'язують його з іншими просторами, наприклад, Я. Дашкевич – з Поділлям, Ю. Мицик – із Запоріжжям.

На думку Я. Дашкевича, основна більшість козаків була українського роду і практично виключно православного віросповідання. Саме завдяки високому ступеню самосвідомості, сильному відчуттю патріотизму можна обґрунтувати роль українського козацтва у майбутній національно-визвольній боротьбі [8, 20].

Так, за твердженням Я. Дашкевича головною передумовою етногенезу козацтва були не соціальні чинники умов проживання кінця XVI – першої половини XVII ст., а намагання уберегти свій народ від гено- та етноциду зі сторони кримських і буджацьких татар, а також аккерманських турків [8]. Історик Я. Дашкевич називав козацтво самостійним прошарком військових прикордонних мешканців і пов'язував його становлення з геополітичною ситуацією України [7, 17].

У статті «Україна на межі між сходом і заходом (XIV–XVIII ст.)» дослідник вивчав найбільш відомі теорії походження українського козацтва та погоджувався лише з однією з них: «Є більше підстав бачити попередників українських козаків у тих особисто вільних людях, яких збирав у свої поліетнічні дружини золотоординський темник Ногай наприкінці XIII ст. Ці загони складалися не з тюрків – були в них алани, готи, черкеси й українці, що діяли, очевидно, на південному боці Великого кордону» [9, 39].

Професор Києво-Могилянської академії Ю. Мицик, використовуючи чималу низку архівних матеріалів, вивчає історію походження та становлення козацтва, національно-визвольних змагань українського народу супроти польського гніту [17]. Ключову роль в цих процесах він відводить Запоріжжю. За твердженням ученого, освоєння порубіжжя втікачами розпочалося передусім у пониззі Дніпра та його приток – Орілі, Самари, Чортомлика, Томаківки.

Історик та архівіст О. Апанович так характеризує козацтво: «В історичному розвитку України провідну роль відігравало козацтво – унікальне явище світової історії. Козацтво виступало як збройні сили України і водночас займалося на власній землі вільною хліборобською працею – без примусу, не віддаючи феодалу вироблений продукт. Козацтво весь час чисельно зростало, йшов процес покозачення селянства, яке виривалося з-під феодальної юрисдикції, звільнялося від кріпацтва, визнавало тільки козацький лад» [2, 44].

О. Апанович займалась вивченням питання організації запорозького козацтва, його протистояння турецько-татарським нападам. Поряд з цим дослідниця доводила, що основними мешканцями Запоріжжя в XVII ст. були вільні козаки, а Січ – вольницею, де втікачі знаходили порятунок від кріпацтва, і гарантувала це їм її автономія [1].

Вчений Я. Калакура в праці «Українська історіографія» показує, що колискою козацтва «стала Південна, або Степова, Україна, що виступала як буфер між Кримським ханством та володіннями литовських і польських правителів. Степ, або Дике поле, був місцем «уходництва» ще з княжих часів, а тепер в умовах чужинської експансії став притягальним місцем для осіб, що прагнули до вільного життя, тікали від рабства, від покарань. Перед небезпекою з боку кримських татар, які здійснювали набіги і пограбування українських земель, козаки набували статусу вартових, оборонців, захисників. Це в свою чергу привнесло у козацьку стихію елементи військової організації і дисципліни, спричинило заснування Січі на острові Хортиця, до чого був причетний князь Дмитро Вишневецький (1554). Січ, як своєрідний орден, поєднала простих козаків з незаможною шляхтою, з гордими шукачами лицарської слави, оборонцями своєї землі» [12, 98]. На наш погляд, серйозним є сама відсутність заперечень, що якраз Великий степовий кордон був батьківщиною козацтва. Окрім цього, робота висвітлює питання початків та походження козацтва, стосовно якого існують різні концепції та переконання.

Сучасна українська дослідниця Н. Яковенко, вивчаючи питання етногенезу українського козацтва, доводить, що українські козаки –не лише результат вікового антагонізму осілого хліборобського існування кочовій цивілізації, а й наслідок проживання в Дикому Полі, де потрібно було акумулювати найкраще з обох сторін (української та татарської), щоб вижити в прикордонній зоні в умовах постійної ворожої небезпеки: «На буферній смузі, між кочовою та осілою цивілізаціями, утворився еластичний людський пояс, який поєднав навички виживання в полі з орієнтацією на цінності осілого світу. Козаки й татари увійшли до історії нероздільно спаяним переліком взаємних відплат, немов аверс і реверс однієї медалі» [28, 113]. Саме дану територію можна назвати буферною зоною Великого кордону, що розмежовував кочову та осілу цивілізації. Поміж ними деякий період знаходилася так звана етноконтактна зона без будь-яких етнічних та релігійних упереджень, результатом якої була асиміляція сусідніх один з одним народів: два етноси, слов'яни і тюрки, запозичають традиції, елементи вбрання, манеру мислення один одного. Дані обставини спричинили умовне зникнення татарських козаків з пограниччя, позаяк вони були асимільовані праукраїнською людністю з давньою християнською традицією [28 113–114].

Історик М.Котляр доводить, що передвісниками козаків були бродники – переселенці з руських князівств, які з невідомих нам причин вимушені були відселитися до Подунав'я. Дані мігранти жили за рахунок грабіжницьких нападів замість мирного осілого способу життя. Саме бродників учений називає прямими попередниками козаків [13, 18]. Наприклад дослідник мотивує, що між бродниками і козаками був близький генетичний зв'язок, природа якого в тому, що старші трансформувалися в менших і вже опісля татаро-монгольської навали іменувалися «козаками», оскільки термін «козак» виник після зникнення згадок про бродників у XIII ст. Це доводить, що феномен козацтва в XV ст. на прикордонних територіях був закономірним. Українське козацтво було очікуваним довершенням того часу, в першу чергу соціальних негараздів у феодальному суспільстві: тодішні ізгої шукали прихистку на порубіжжі державних утворень. З їх накопиченням поволі виникали професійно організовані воєнізовані ватаги [14, 96].

Дослідник О. Головко має іншу теорію відносно походження українського козацтва. Він доводить, що деякі риси козацтва були властиві й іншим етнополітичним громадам феодальної епохи. Науковець спростовує переконання, що бродники – це тільки мешканці Подунав'я і передгір'я Карпат, як і те, що бродниками були лише слов'яни, що повернулися до кочового способу життя. За означенням автора, бродники, названі у Суздальському літописі, розмістилися від Дону до Дніпра та й загалом – це східнослов'янське населення, що проживало в південно-східній Європі на порубіжних територіях поза межами

князівських адміністрацій [5, 24].

З усього написаного випливає висновок, що концепція козаччини сформувалася в Дикому Полі і, поєднавшись з іншими прикордонними озброєними ватагами, почала самореалізуватися, проповідуючи власну національну, конфесійну та державну ідеологію.

Вплив внутрішньодержавних та зовнішньополітичних чинників на процеси організаційного формування українського козацтва та сприяння відокремлення його в становий клас суспільства вивчається в наукових дослідженнях і В. Щербака. За твердженням науковця, козацтво постало у другій половині XV ст. як очікуваний результат віковічного протистояння осілого землеробського населення зі степовими кочівниками. Передумовою утворення козацького прошарку вчений називає боротьбу українського народу з безперервними набігами кочовиків. Населення пограниччя першочергово страждало від татарських набігів, тому з часом якраз воно почало називатися козаками [27, 61] У його монографії «Антифеодальні рухи на Україні напередодні Визвольної війни 1648–1654 рр.» досліджуються події, що відбувались у соціально-економічному та політичному житті Речі Посполитої, що неабияк уповільнювали розвиток продуктивних сил України. Жахливі умови проживання українського селянства, насильне уведення католицької віри призводили до покозачення широких верст українського населення [26, 18–19].

Властивості пограничних земель та аспекти зародження українського етносу досліджуються в роботах В. Кременя та В. Ткаченка. Вони доводять, що козацький стан започаткувався в зоні кочової та осілої цивілізації на кордоні зі Степом, який для автохтонного населення України був «постійним зовнішнім викликом і вимагав адекватної відповіді» [15].

Проблемою походження феномену козацтва, його впливу на східноєвропейську політику займається й історик С. Леп'явко. Досліджуючи мотиви поширення козацько-селянських заколотів кінця XVI–початку XVII ст., учений підкреслює генетичну спорідненість козацького стану з боярською верствою [16, 28] За твердженням С. Леп'явка, в історії мали місце випадки, коли бояри прилучались до лав козацтва. Найбільш активно цей процес відбувався у другій половині XVI ст. Саме завдячуючи боярам, козаки отримали елементи своєї суспільної ідеології, політичну організованість, державотворчу ідею та шану до законної стабільної влади [16, 33–43]. До того ж дослідник ґрунтовно вивчає характерні риси формування українського козацтва саме як суспільного прошарку, підкреслюючи особливості факторів, що спричинили виокремлення козацтва в привілейований стан українського суспільства. Поряд з цим історик розділяє козацько-селянські бунти кінця XVI– початку XVII ст. за причинами та предтечами, що спровокували їх заворушення [16, 116, 187, 206].

Питанням етногенезу козацького прошарку та його внеску у розвиток державного будівництва на території України середини XVII ст. займається знаний історик В. Сергійчук. Окрім цього, ряд своїх досліджень науковець присвятив висвітленню ролі українського козацтва в міжнародних зносинах середини XVII ст. [19; 20]. За його висловом, дипломати запорозького козацтва «струснули навіть польський трон». Цим самим учений доводить, що завдяки українським дипломатам були створені умови для успішної реалізації державницьких зусиль українського народу в процесі Визвольної війни середини XVII ст. [19, 154].

Знаменною подією в сучасній українській історіографії історії козацтва став вихід у світ малої енциклопедії «Українське козацтво» [25]. Авторами енциклопедичних статей є відомі вчені: козакознавці А. Бойко, В. Горобець, Ю. Мицик, В. Сергійчук, В. Чабаненко, В. Щербак; історіографи В. Кравченко, С. Куделко, Ю. Пінчук, О. Удод та інші. В роботі представлені нові погляди на історію українського козацтва, в тому числі питання його походження та часу виникнення.

Сучасні історіографи, не відхиляючи концепцію майнової нерівності в середовищі козацтва, підкреслюють його соціально-військовий та політичний вплив у регіоні [4; 11; 10; 23] Починаючи з незалежності України, акцентується, що козацтво розширило суспільно-політичні форми української державності новим структурним поділом у формі полків [22, 16]. Окрім того, щезли зауваження щодо фіктивного устремління козацької верхівки до об'єднання з царською Росією.

Йоган-Йоахім Мюллер, автор дисертації про запорозьке козацтво, писав: «Це наукове дослідження про мужів, котрі подібні до нас, про народ, котрий володів колись скіфськими землями і є володарями давньої культури … мають у своїх таборах дисципліну стародавніх римлян, а своєю мужністю та досвідом не поступаються жодній нації у світі» [18, 132].

Вчені І. Терлюк, І. Флис доводять, що «слово «козак» вперше було згадане у латинському рукописі кінця XIII ст. «Codexcumanicus», який перекладав це слово як «сторож» або «вартовий». Після цього слово «козак» все частіше зустрічається в тюркомовних джерелах, набуваючи все більше широкого значення як вільної озброєної людини. Отже, постає справедливе питання, ким же були українські козаки: вартовими своєї землі чи розбишаками-авантюристами і яке їх значення у формуванні української нації та етнічної держави українців» [24, 4]. До того ж, на їх думку

«українське козацтво виникає наприкінці XV століття (1489, 1492), проте окремі елементи та прояви козацтва в нашій історії мають давніші корені» [24, 5].

Історики підкреслюють, що українське козацтво пройшло декілька етапів формування. Приміром, до середини XVI ст. козаки називалися уходниками – людьми, що займались мисливством, рибальством у необжитих степах на порубіжжі. Загалом, уходники-козаки колонізували необжиті землі та захищали прикордоння від татар. За національною приналежністю козацтво було здебільшого українським. Першими отаманами козаків були українські магнати, що зберегли вірність православ'ю і своєму народові. До найвизначніших поміж них відносився канівський староста Дмитро Вишневецький, котрий був засновником Запорозької Січі – Мекки козацтва і українського народу і до сьогодні. Запорозька Січ була заснована з метою самооборони від татарських набігів у середині XVI ст. та постала як специфічне соціальне утворення, що поєднувало в собі риси військової спільноти, політичного та соціального інститутів і стала потужним імпульсом формування самосвідомості українського козацтва, утвердження його організаційної структури, а в підсумку – створення життєздатного політичного організму, який мав державотворчий потенціал [24, 5–6].

На думку авторів, формально, із цієї миті в історії розвитку та організаційного оформлення козацтва розпочинається період його суспільно-політичної консолідації, а з часом – і легалізації як соціального стану в державі Речі Посполитій у вигляді реєстрового козацтва. Дана точка зору підкріплюється висновками М. Грушевського, котрий доводив, що козацький прошарок організувався у виразну суспільну верству протягом всього XVI ст. в певні дисципліновані конфігурації і свого самовизначення досягає на рубежі XVI–XVII ст. Тому тільки з кінця XVI ст. українське козацтво можна досліджувати як конкретну суспільну групу, організацію, вивчати козацький устрій та його громади [6, 74].

Історик А. Скальковський показує, що з моменту свого виділення в окрему суспільну верству козацтво стало носієм української національної ідеї, яка потребувала не лише визволення з чужоземного гноблення, але й генерування власної держави, в основі якої буде покладений козацький устрій, майбутня держава візьме свій початок зі збройної та ідеологічної боротьби [21, 76–77].

Сучасний український дослідник О. Бойко, враховуючи напрацювання своїх попередників, виділяє десяток теорій походження українського козацтва, а саме: хозарську, чорно-клобуцьку, черкаську, татарську, автохтонну, болохівську, бродницьку, уходницьку, захисну, соціальну [3, 129–130].

Отже, виходячи із вище наведеного, можна припустити, що перші козаки – не просто утікачі до Дикого Поля. Часто вони вимушені були єднатися із представниками татарської народності для ведення господарських взаємовідносин, а саме торгівлі та обміну. З моменту свого виділення в окрему суспільну верству козацтво стало носієм української національної ідеї, яка потребувала не лише визволення з чужоземного гноблення, але й генерування власної держави, в основі якої буде покладений козацький устрій, майбутня держава візьме свій початок зі збройної та ідеологічної боротьби.

Очевидно, що у першій половині XVI ст. провідною військовою силою, що стояла на форпості Великого князівства Литовського, були прикордонні ватаги міщан та козаків. На жаль, їх незначна кількість, недосконала координація дій вартових постів і сезонний характер вільної охорони не могли завадити безкінечним турецько-татарським набігам.

Як висновок, козацтво – це чисто українське народне явище. Для української нації епоха козацького феномену, як і часи Київської Русі, наповнена міфічним, феєричним та доблесним уривком героїчного минулого наших предків. Неспроста історія України ідентифікується історією козаччини. І у нашу буремну сучасну добу козацька минувшина продовжує привносити вогонь лицарства в українську національну свідомість, зберігаючи свою оригінальність та самобутність, що повсякчас наповнюється сучасними виховними ідеалами українського козацтва «як провідної сили українського поспільства…Це був по суті суспільний виклик інтелектуалам з'ясувати історичні витоки українського народу, його минувшину, і на підставі осмислених фактів довести історичне право українців на свою окремішність, волю, незалежність, на власну державу. Є всі підстави вважати, що козацтво, утворення Запорозької Січі, її гетьмани і отамани справляли дедалі більший вплив на національну та історичну свідомість українців» [12, 98].

Посилання

1. Апанович О. Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії / О. Апанович. – К.: АН УРСР, 1961. – 297 с.

2. Апанович О. Українсько-російський договір 1654 року. Міфи і реальність / О. Апанович. – К.: «Варта», 1994. – 96 с.

3. Бойко О. Історія України. Посібник. Видання 2-ге, доповнене / О. Бойко. – К.: Академія, 2001. – 656 с.

4. Борисенко В. Курс української історії / В. Борисенко.– К., 1996. – 616 с.

5. Головко О. Слов'яни Північного Причорномор'я доби Київської Русі та проблема витоків українського козацтва / О.Головко // Український історичний журнал. – 1991. – № 11. – С. 24–35.

6. Грушевський М. Очерк истории украинского народа / М. Грушевський. – К.: Либідь, 1990. – 395 с.

7. Дашкевич Я. Большая граница Украины: этнический барьер или этноконтактная зона / Я. Шашкевич // Этноконтактные зоны в Европейской части СССР. История, динамика, методы изучения. – М.,1989. – С. 7–21.

8. Дашкевич Я. Козацтво на Великому кордоні. Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми

(матеріали круглого столу) / Я. Дашкевич // Український історичний журнал. – 1990. – № 12. – С. 20–22.

9. Дашкевич Я. Україна на межі між сходом і заходом (XIV–XVIII ст.) / Я. Дашкевич // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Т. CCXXII. Праці історико-філософської секції. – Львів, 1991. – С.28–44.

10. Дешевенко Л. Ідеологічні уявлення та соціальні прагнення учасників збройних повстань на півночі Гетьманщини у XVIII ст. / Л. Дешевенко // Сумська старовина. – 2004. – № XIII–XIV. – С. 158–164.

11. Історія України: Навч. посіб / В. Гусєв, Ю. Калінцев, С. Кульчицький. – К.: Вища школа, 2003. – 431 с.

12. Калакура Я. Українська історіографія / Я. Калакура. – К.: Генеза, 2004. –496 с.

13. Котляр М.Русь на Дунаї / М. Котляр // Український історичний журнал.–1965.– № 9.– С. 18–22.

14. Котляр М. Хто такі бродники? (До проблеми виникнення українського козацтва) // Український історичний журнал.– 1969.–№ 5.– С. 95–101.

15. Кремінь В., Ткаченко В. Шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації / В. Кремінь, В. Ткаченко. – К.: Видавничий центр «ДрУК», 1999. – 446 с.

16. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні / С. Леп'явко. – Чернігів: Сіверська земля, 1996. – 288 с.

17. Мицик Ю. Царичанка козацька / Ю. Мицик.– К.: Генеза, 2004.–88 с.

18. Мюллер Й-Й. Історична дисертація про козаків / Й-Й. Мюллер // Всесвіт. – 1988. – № 6. – С. 132.

19. Сергійчук В. Походи українського козацтва в Європу в XVI – першій половині XVII століття / В.Сергійчук // Запорізьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. Матеріали міжнародної конференції. – К., 1997.– С. 154–163.

20. Сергійчук В. Іменем війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII століття / В. Сергійчук. – К.: Україна, 1991.–253 с.

21. Скальковський А. Історія нової Січі або останнього коша Запорозького / А. Скальковський. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 678 с.

22. Смолій В., Гуржій О. Становлення української феодальної державності / В. Смолій, О. Гуржій // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 16–20.

23. Сокирко О. Військова політика Івана Мазепи кінця XVII ст. / О.Сокирко // Вісник Київського університету ім. Тараса Шевченка. Історія. – 2004. – № 71–72. – С. 103–108.

24. Терлюк І., Флис І. Політико-правова доктрина козацького державотворення:нарис історії української державної ідеї / І. Терлюк, І. Флис. – Львів: Вид-во Тараса Сороки, 2008. – 300 с.

25. Українське козацтво. Мала енциклопедія. – К.: Генеза – Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – 193 с.

26. Щербак В.Антифеодальні рухи на Україні напередодні Визвольної війни 1648–1654 рр. / В. Щербак. – К.: Наукова думка, 1989.–127 с.

27. Щербак В. До витоків українського козацтва / В. Щербак // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали IV Всеукраїнських історичних читань. – К.–Черкаси, 1994. – С. 61–66.

28. Яковенко Н. Перші сто літ козаччини / Н. Яковенко // Генеза.–1994.–№ 2. – С. 108–119.

Лебедева Ю.А. Вопрос возникновения казачества в современной украинской историографии

В статье сделана попытка историографического анализа происхождения казацкого слоя современными историками. Доказано, что казачество было главным феноменом истории Украины в XVI–XVIII ст., которое воплотило в себе лучшие этнические черты украинской нации. Именно казацкий слой выступил защитником украинской земли от внешних врагов, оказывал сопротивление социальному и национально-религиозному угнетению. Обосновано, что зарождение украинского казачества было обусловлено естественным стремлением к свободе, усилением социального и национально-религиозного гнета, необходимостью обороны своей земли от татарских набегов. Аргументировано, что необходимым условием развития казацкого сословия было наличие свободных территорий на юго-пограничных землях Украины.

***Ключевые слова**: казак, Запорожская Сечь, казачество, термин, феномен.*

LebedevaYu.O. Question of the origin of the Cossacks in modern Ukrainian historiography

It is attempted to make the historiography analyse of the origin of the Cossacks layer by modern historians in the article. It is proved that Cossacks was the main phenomenon of the Ukrainian history in theXVI–XVIIIcenturies which embodied the best ethnical features of the Ukrainian nation. The Cossack estate by itself set out to defend the Ukrainian land against outer enemies and resisted national and religious oppression actively. It is grounded that formation of the Ukrainian Cossacks was caused by the innate desire for freedom, strengthening of social, national and religious oppression and need to guard borders from Tatars' forays. There are given reasons that the available free lands on the southern Ukrainian frontiers were the necessary premise for the growth of the Cossack estate.

***Key words:** Cossack, Zaporizhska Sich, Cossacks, term, phenomenon.*

01.03.2015 р.

УДК 94(477):(093.2):726:27-523-41 «16/17»

Ю.А. Мицик

УНІВЕРСАЛИ ГЕТЬМАНІВ УКРАЇНИ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ГЛУХОВА Й ГЛУХІВЩИНИ XVII–XVIII СТ.

У статті розглянуто весь комплекс гетьманських універсалів (до І. Скоропадського і частково листів (Б. Хмельницького), проаналізовано звістки в них про Глухів і Глухівщину, визначено основні сюжети. Відзначено, що про Глухів майже не згадується в універсалах і лише з часів І. Брюховецького їхня кількість швидко зростає, що було очевидно викликано переселенням людності з Правобережжя на Лівобережжя в часи Руїни.

***Ключові слова:** Глухів, гетьманські листи, маєтності.*

Для розгляду цього питання нами були залучені академічні публікації універсалів гетьманів України від Богдана Хмельницького до Івана Скоропадського, а також листи Богдана Хмельницького [1]. В універсалах останнього, а також Івана Виговського, Юрія Хмельницького і Павла Тетері майже не знаходимо згадок про Глухів, що може свідчити про відносно незначну роль міста в подіях Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр., головні події якої розгорталися західніше. В єдиному листі гетьмана до московського царя Олексія від 27.07.1657 р.

(тут і далі датування подане за старим стилем) щодо конфлікту між конотопськими козаками та боярином Путивльського повіту Никифором Яцином говориться, що цей конфлікт бере початок від обміну за с. Зноб, с. Студзень «под Глуховим», що сталося як мінімум до 1650 р. 30.01.1658 р. Виговський видав універсал глухівському Петропавлівському монастиреві на села Холопки і Баничі з млином на р. Клевень [2]. Лише гетьманат Івана Брюховецького приніс певні зрушення. Вже в Батуринських статтях 1663 р. (стаття 3 і 4) говориться про перебування Брюховецького в Глухові, де йому скаржилися місцеві жителі на безлад у встановлені податків. Говорилось також і про купівлю хліба у Глухові жителями Козельця і Остра. 20.12.1663 р. цей же гетьман видав універсал глухівському сотникові Пилипу Уманцю, яким підтверджував його права, зокрема, на млини на р. Рогізній, 19.02.1664 р. – глухівському козаку Юрію Годуну, який відзначився при обороні Глухова від військ Речі Посполитої (млин Годуна на р. Есмань звільнявся від податків) [3]. Про універсали Брюховецького глухівцю Марку Кимбаровичу нами говорилось у статті про Успенський жіночий монастир. Зазначимо, що військовий підскарбій Роман Ракушка-Романовський видав універсал (15.04.1665 р.) у Глухові Мартину Кисільченкові на збудування млина на р. Білиця. Він же 15.04.1664 р. дав дозвіл заснувати у Глухові цехи котлярів, ковалів, слюсарів та димарників згідно з рішенням глухівського уряду та клопотання глухівського сотника Пилипа Уманця, а глухівський гетьманський намісник Василь Маркович дав 03.07.1665 р. дозвіл мельнику Семену Кузьменку побудувати млин на р. Есмань під с. Землянкою [4]. Це свідчило і про зростання ролі Глухова в роки Руїни, коли чимало українців, рятуючись від війни, переселялися на Лівобережжя. Не випадково новий договір з Московською державою гетьман Дем'ян Многогрішний складав у Глухові (Глухівські статті 1669 р.), під якими підписалися і глухівці: війт Федор «Яковлев» і бурмистр Андрій. У Глухові Многогрішний видав ряд універсалів 09.03.1669 р., причому деякі були дані глухівському Петропавлівському монастиреві на ряд маєтностей, а також згадуваному М. Кимбаровичу та його удові на Успенський монастир. 12.12.1671 р. він же видав універсал, яким стверджував волю глухівського сотника Данила Семеновича Рубана на передачу с. Зазірки й млина на р. Ворголі своєму зятю Михайлу Миклашевському [5]. Про Глухівські статті 1669 р. згадувалося і в Конотопських статтях 1672 р. гетьмана Івана Самойловича, а підписався під ними і глухівський сотник Яків Журахівський (у складі Ніжинського полку). Вже 4 липня того ж року він видав універсал, яким підтверджував вищезгаданий універсал Д. Многогрішного глухівцю Рубану і його зятю Миклашевському, а 26 вересня – два універсали, якими підтверджував права глухівського Петропавлівського монастиря на ряд маєтностей, «наклонившися … до прозбы… Инокентия Быковского, игумена…». А під час перебування у Глухові у травні-червні 1684 р. видав універсали отаману бобровників Самсоновичу на вилов бобрів у річках Десні, Судості та ін. та універсал військовому товаришу, глухівцю Якову Дем'яновичу, на слобідку Годунівку при млині на р. Есмань [6]. Ніжинський полковник (колишній глухівський сотник) Пилип Уманець видав у Глухові 03.07.1670 р. дозвіл на продаж власного поля у Сваркові Тимошу Татарину, жителю Сваркова, а 13.11.1673 р. – на звільнення млина в с. Уску Грицька Івановича на рік від податків [7].

Новий гетьман Іван Мазепа під час свого перебування в Глухові видав чи не перший свій «глухівський» універсал (від 01.12.1687 р.) священику Свято-Микільського храму в Глухові Максиму Федоровичу на хутір Хотминівку і млин на р. Есмань. Потім (8 грудня) Мазепа дав дозвіл стародубцю Михайлу Леонтієву на зайняття греблі до «сіл уезду Глуховского»; 25.10.1688 р. (з Глухова) – на звільнення млина в с. Журавка глухівських козаків Юхима Недбая та Леська Федоренка; 04.03.1689 р. (Глухів) – глухівському сотникові Кіндратові Грудяці дозвіл на збудування млина на р. Свесі під с. Гирине; 26.08.1689 р. – Олексію Туранському на маєтності. Йому, вже глухівському сотнику, стверджувалися права на два збудованих ним млина на р. Шостці та Есмані, козаку Глухівської сотні Івану Скирмонту – дозвіл на заснування слобідки на р. Уску (Глухів, 03–05.07.1699; Мазепа був у Глухові також 23–27.07.1689, 23.05. і 09.09.1691, 26.11.1700 рр.). О. Туранському (11.07.1703 р.) надавався універсал на нові маєтності. Це явно пов'язано із вдалим посольством останнього до царя Петра І у червні 1703 р. Слід згадати і його універсал Успенському монастиреві, про який йшлося в іншій нашій статті [8]. У цей же період Мазепа видав універсал Глухову про підтвердження прав на млини, а також Федору Отрощенку та Василю Федоровичу на це ж (05 і 07.09. і 03.12.1687 р.). Глухівський сотник Василь Федорович видав згадуваному Кіндрату Грудяці оборонний універсал на озеро біля с. Полошки [10].

За короткого гетьманства Павла Полуботка (1722–1723 р.) Глухів перетворюється у справжню столицю Гетьманщини. Досить сказати, що переважна більшість універсалів та листів (з понад 340 опублікованих) цього гетьмана були написані саме в Глухові. Тому зупинимося лише на тих, які мають відношення до Глухівщини, і то на основних, на наш погляд, і будемо посилатися на номери документів з публікації його універсалів [10]. Так, 04.10.1722 р. Полуботок

доручає розібрати конфлікт за землю в Зазірках та Чорторії між місцевими козаками та сином покійного Михайла Миклашевського − Стефаном (105, 113); 1 листопада задовольняє скаргу глухівського козака Хоми Кузьминича та суходільського війта А. Риленка, який захопив частину його земель (130); 06.03.1723 р. підтверджує права Петропавлівського монастиря на Мутинський перевіз (241). 24.10.1722 р. він зміцнює глухівську пошту для поліпшення зв'язку з полтавським комендантом Чичеріним, поліпшує і постачання фуражу кавалерії, яка стояла в Глухівській сотні (118, 119). 30.10.1722 р. у полкових і сотенних містах і, в першу чергу, в Глухові мали відбутися молебні на честь перемог царських військ на Кавказі (126). Ряд універсалів Полуботка спрямований на поліпшення транспортного сполучення Глухова, через який мав проїжджати турецький посол Капучі-баша (151, 156).

Є й кримінальні справи. 15.10.1722 р. Полуботок дав наказ розшукати втікача з глухівської тюрми київського монаха чи псевдоченця Йосифа (Рувима) (115), кріпака-втікача з Рильського повіту, який разом із сім'єю втік до Гетьманщини (202), а 28.02.1723 р. доручає розглянути скаргу на глухівського козака Мартина Демиденка, який, гуляючи на весіллі, зайшов у двір Терешка Грушенка, жорстоко побив його з матір'ю (233). 19.02.1723 р. він наказує розглянути скаргу священика храму св. Анастасії в Глухові Мойсея, на якого 2 лютого напали під час нічлігу в с. Локотки, побили його батька (Гаврила Бучка) (233). В журналі гетьманської канцелярії 1722–1723 рр. відзначаються прибуття до Глухова різних значних осіб, ревізії державного скарбу, видання указів, написання листів до полковників, конфліктні справи, як от тулиголовського козака Петра Івановича з глухівським сотником Іваном Мануйловичем за млин тощо. Тут же містяться згадки про відомого мемуариста Якова Марковича, літописця Г. Грабянку (343).

Таким чином, гетьманські універсали є цінним джерелом з історії Глухова й Глухівщини гетьманських часів, особливо з кінця XVII ст. Подальші їх публікації, насамперед гетьманів Івана Скоропадського та Данила Апостола, дозволять ліквідувати ряд «білих плям» в історії краю.

Посилання

1. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – К.–Львів, 2004. – Д. I № 55; Універсали Івана Мазепи. – К.–Львів, 2006. – Д. I № 55; К.–Львів, 2002. – № 67.

2. Документи Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. – К., 1961. – № 474; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича… – № 22.

3. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – № 179, 209, 211.

4. Там же. – Додатки. – № 6; Універсали Івана Мазепи. – К.–Львів, 2006. – № 1; Додатки. – № 50.

5. Там же. – № 326–331, 389, 406. Див. також № 199, 234, 232 (останній універсал був виданий Брюховецьким під час його перебування у Глухові).

6. Там же. – № 413, 426, 452, 454, 613, 614.

7. Там же. – Додатки № 75–76.

8. Універсали Івана Мазепи. – К.–Львів, 2002. – № 47–49, 91, 128, 289, 290, 372, 67.

9. Там же. – К.–Львів, 2006. – Додатки. – № 58.

10. Універсали Павла Полуботка (1722–1723). – К., 2008. – 719 с.

Мыцык Ю.А. Универсалы гетманов Украины как источник по истории Глухова и Глуховщины XVII–XVIII ст.

В статье рассмотрен весь комплекс гетманских универсалов (до И. Скоропадского и частично писем (Б. Хмельницкого), проанализированы сведения в них о Глухове и Глуховщине, определены основные сюжеты. Отмечено, что о Глухове почти не упоминается в универсалах, и лишь во времена И. Брюховецкого их количество быстро возрастает, что было очевидно вызвано переселением людей с Правобережья на Левобережье во времена Руины.

***Ключевые слова:** Глухов, гетманские универсалы, письма, владения*

Mytsyk Yu.A. Decrees of the Ukrainian hetman as a source on Hlukhiv's and Hlukhivshchina's histories in XVII-XVIII.

In article it is considered all complex of hetman decrees (to I. Skoropadskiy and some letters of B. Khmelnytskyi), it is analysed data in them on Hlukhiv and Hlukhivshchina, it is defined the main plots. It is noted that Hlukhiv it is almost not mentioned in decrees, and only at the time of I. Briukhovetskyi their quantity quickly increases that was obviously caused by resettlement of people from the Right bank on the Left bank in times of Ruins.

***Key words:** Hlukhiv, hetman letters, estates.*

06.03.2015 р.

УДК 94 (477):-05 І.Золоторенко

С.Ю. Степенькін

СІВЕРСЬКИЙ НАКАЗНИЙ ГЕТЬМАН ІВАН ЗОЛОТАРЕНКО

У статті досліджується біографія наказного гетьмана Сіверського Івана Золотаренка. Вказано, що він народився на Правобережній Україні в місті Корсуні. Однак відомим він став на посаді наказного гетьмана Сіверського. Проаналізовано його діяльність на посадах наказного гетьмана, корсунського та ніжинського полковника.

***Ключові слова:** Іван Золотаренко, Сіверщина, наказний гетьман, ніжинський полковник.*

В історії України дуже важливим періодом була Національно-визвольна війна середини XVII ст., коли була відновлена, здавалося втрачена вже, українська державність. Основна заслуга в цьому належала гетьману Богдану Хмельницькому. Однак, в досягненні перемог значну роль відігравали його соратники, адже ця війна розкрила військовий талант не тільки Хмельницького, а й

Максима Кривоноса, Івана Богуна, Данила Нечая та багатьох інших. Серед визначних українських військових діячів слід також виділити Івана Золотаренка. І хоча він народився і прожив значну частину свого життя на Правобережній Україні, в місті Корсуні, однак славу він здобув, будучи наказним гетьманом Сіверським. Перебуваючи на цій посаді, він керував українськими військами під час зайняття частини Білорусії.

Іван Никифорович Золотаренко народився у місті Корсуні в заможній міщанській родині, можливо, на початку XVII ст. [9, 16]. До середини цього століття його прізвище не згадувалося на сторінках історичних хронік. Вперше воно з'явилося у Реєстрі Війська Запорізького 1649 р. У ньому в Полковій сотні Корсунського полку було вписано Золотаренка Івана [10, 131]. Вдруге про Золотаренка згадується вже у 1651 р. Тоді, 30 липня, в Корсуні Богдан Хмельницький обвінчався з корсунською міщанкою Ганною Золотаренко. От вона і посприяла своєму братові Івану в політичній кар'єрі. Вже у вересні він був відправлений гетьманом у складі посольства до Москви на переговори про військову допомогу [2, 126]. Наприкінці року відбувся заколот козаків Корсунського полку проти виконання умов Білоцерківського договору. Цей заколот було придушено і на початку 1652 р. Хмельницький поставив корсунським полковником лояльного до себе Івана Золотаренка [6, 343]. Його задачею було втримати Корсунський полк від подальших виступів, що і було зроблено. Будучи корсунським полковником, Золотаренко брав участь у розгромі польської армії під Батогом 1652 р. [4, 208].

Полковником у Корсуні Іван Золотаренко був лише півроку, оскільки вже у липні 1652 р. він видав універсал. у якому підписався як ніжинський полковник. Установити, у зв'язку з чим його перевели до Ніжина, нам не вдалося.

Будучи ніжинський полковником, Іван Никифорович намагався бути у гарних стосунках з різними суспільними станами. Оскільки Ніжин був одним із найбільших торгівельних центрів України, полковник охороняв привілеї міщан, відповідально ставився до потреб торгівлі. Так, 22 липня 1652 р. він видав універсал купцям, які їхали на Свенський ярмарок до Брянську, з наказом скрізь їх пропускати [13, 265]. Також Іван Золотаренко прихильно ставився до православних монастирів, надавав їм різні маєтності. Наприклад, 18 серпня 1652 р. він надав села Холми, Ядути, Пральники, Високе та Красний Став Максаківському Киселівському монастирю. Це пожалування було закріплене і його наказом від 3 березня 1654 р. [14, 886–887]. 11 грудня 1653 р. І. Золотаренко дозволив Ніжинському Благовіщенському Красноострівському монастирю мати млин в селі Нові Млини на річці Сейм [13, 266]. 25 лютого 1654 р. ніжинський полковник разом із полковим суддею Силуяном Мужиловським надав хутір Коростилівський цьому ж монастирю [13, 267]. 18 серпня 1654 р. І. Золотаренко наказав жителям монастирських сіл без опору служити ченцям Максаківського Киселівського монастиря [14, 887–888]. Всі ці пожалування пізніше були підтверджені універсалами гетьмана Хмельницького.

Іван Золотаренко виступив ініціатором побудови кам'яного Свято-Миколаївського собору у м. Ніжині. На будівництво було залучено, крім його особистих грошей, ще й кошти матері, брата Василя, ніжинських козаків та міщан. Про це говорить заповіт ніжинської міщанки Копачовчихи, яка передавала третину своїх коштів «на нову церкву, яка … за старанням його милості пана Івана Нечипоровича, гетьмана нашого Сіверського … фондована» [9, 17].

Перебуваючи на різних посадах, Іван Никифорович значно розширив свої земельні володіння. Вже у 1651 р. він мав маєтності у Київському воєводстві [15, 77]. Рясним на отримання маєтків для Золотаренка виявився 1654 р. Так, цього року 3 травня московський цар пожалував полковнику містечко Глухів, 21 серпня – містечко Парзне [7], а 27 вересня – містечко Батурин [1, 174]. До 1655 р. І. Золотаренко отримав у власність також село Липів Ріг та слободу Переяславка у Ніжинському полку. Остання «почалася … від млина, який купив … Золотаренко і біля нього осадив село» [11].

Перебуваючи на Сіверщині, Іван Золотаренко проявив себе як непоганий військовий, адже вона була прикордонним регіоном і захищала північні кордони країни. Тому Золотаренка було призначено наказним гетьманом, і його задачею було постійно тримати в напрузі польсько-литовські війська. У жовтні 1652 р. козаки Ніжинського полку за наказом «Золотаренка, ніжинського полковника, який є тут тепер наказним гетьманом, виступили і так тихо завдяки симпатії до них селян переправилися через Дніпро, що й собака на них не гавкнув» [4, 57]. Виходячи з прикордонного статусу регіону, Золотаренко змушений був збирати із селянських дворів «на зілля і на свинець … по два алтина з двору, а з козацьких дворів по алтину з двору» [16, 69].

18 січня 1654 р. Золотаренко, як ніжинський полковник, був серед тих, хто присягнув на вірність московському царю в Переяславі [4, 126]. З цього моменту наступив його справжній «зоряний час», бо Московське царство не задовольнялося приєднанням до себе України. Йому потрібно було більше. Однією з цілей московської експансії стала Білорусія. Україна також мала види на цю країну, адже її населення почало покозачуватися. Завдання приєднання Білорусії до нашої країни й було покладене на плечі Івана Золотаренка.

Активні бойові дії в Білорусії почалися у травні 1654 р. Під керівництвом наказного гетьмана Сіверського українська армія взяла Гомель, Чечерськ, Могилів, Чавуси, а у вересні українські війська, разом із московськими, взяли Смоленськ. Наступного, 1655 р., українсько-московська армія взяла місто Вільно – столицю Великого князівства Литовського.

Ще на початку жовтня 1654 р., зайнявши значну частину Білорусії, Золотаренко направив до московського царя свої вимоги. У них зазначалося, що усі, хто «в Білоруси, в Могилеві і в волості Могилевській назвалися Запорізькими козаками, і всім хто прихиляється до війська (запорізького), нехай буде вільно в нім перебувати» [3, 936]. Фактично він вимагав від царя, щоб той дозволив і у Білорусії влаштувати козацький устрій.

Слід зауважити, що в ті часи логістичної служби в арміях світу не існувало, тому солдати змушені були самі себе годувати. Зрозуміло, що часто це приводило до грабунку населення зайнятих територій. Виключенням не була і Україна. У вересні 1654 р. московський воєвода М. Воєйков з Могилева скаржився до царя, що козаки І. Золотаренка в Могилевському повіті «села … розоряли, хліб всілякий твій государів веліли возить до себе під Бихів, млини почали віддавати в оброк і у відкуп, грошові оброки із селян вибирали, ставки, які з рибою … розпродали, і у селян коней та худобу всіляку забирають, і хліб, що стояв у коморах, продають» [1, 339]. До того ж московити вважали Білорусію вже своєю землею, і це приводило до частих сутичок між ними і українцями. Наприклад, той же Воєйков у жовтні 1654 р. писав до московського царя, що московські «стрільці були послані в села для збору хліба, і той … хліб ті стрільці зібрали й складали по селам на токах... І … гетьманові … козаки твоїх … стрільців із сіл … вибили, і що намолоченого хліба було, та й те у них відібрали і селянам не веліли возити у Могилев нічого» [1, 427]. У листопаді 1654 р. українців з Могилевського повіту намагався прогнати московський окольничий І. Олферьєв. Однак «гетьман Іван Золотаренко … козаків вислати із Могилевського повіту не велів» [1, 436]. Кінець-кінцем московити все ж змусили українців покинути Могилевський повіт, залишивши їм тут «для прокормлення» три волості.

Іван Золотаренко мав круту вдачу. Це інколи приводило його до конфліктів із козаками. Так, московський посланець С. Мартинов повідомляв: «Золотаренка де козаки не люблять, а говорять поміж собою, що ніби-то Золотаренко від Бихова відступив через домовленість з Биховцями, що ті обіцяли великий хабар, да і за те де Золотаренка не люблять, що недавно, напившись п'яний, вбив до смерті суддю войскового Силуяна Мужиловського» [1, 469]. Про вдачу Івана Никифоровича ходили різні міфічні перекази. Розказували, що він, нібито, був вовкулаком, а тому вбити його не можна.

Багато легенд пов'язано зі смертю І. Золотаренка 27 жовтня 1655 р. під час облоги фортеці Старого Бихова. Їх, в основному, поширювали польські хроністи. Так, «Історія Русів» наводить одну з них. У ній говориться, що Золотаренко був «великим характерником, або чародій, себто волхователь, що володів багатьма дияволами, од яких мав таку незвичну силу у війні». Кулю, якою його застрелив органіст Томаш, кзьонзи освятили і скріпили особливими закляттями, «в ній нуртовина була срібною з латинськими літерами» [5, 176].

Золотаренка відспівали й поховали на батьківщині, у Корсуні. Під час відспівування загорілася церква, і від пожежі загинуло близько 400 осіб. Самовидець у своєму літописі так писав про наслідки цієї трагедії: «И так вмісто радостнаго праздника мало хто знайшолъся в том місті, жебы не плакал своїх пріятелей, так в скором часі срокгою смертію погибших: хто отца, хто матки, хто сина, брата, сестры, дочки» [8, 72]. Однак і тут невідомий польський хроніст прикрасив цю подію: «Коли почався похорон, то труп почав рухатися, встав, почав стогнати і страшити.., чули теж злий дух, що виходив з трупа..; труп ліг на катафалк, підняв руки з труни, почала текти кров і повстав голос трупа: «Утікайте, утікайте, утікайте!»... Хтось ногою зачепив лампу ... і сила людей загинула, церква і з труною і з усім начинням згоріла» [17, 204 – 205].

Останки І. Золотаренка відспівали після цього в іншій церкві, і він був похований на цвинтарі біля неї. Однак до нашого часу його могила не збереглася. Могильний камінь з неї у 1956 р. було використано під фундамент однієї з хат [12, 28].

Отже, на підставі аналізу значної кількості джерел можна реконструювати життя Івана Золотаренка. Було встановлено, що він у різні часи був наказним гетьманом Сіверським, корсунським і ніжинським полковником. І хоча Золотаренко народився у правобережному місті Корсуні, однак найбільш відомим він став під час проживання на Лівобережній Україні завдяки своїй діяльності на посаді наказного гетьмана Сіверського. В дослідженні життєвого шляху І. Золотаренка є декілька білих плям. Так, на даний час не є можливим встановити точну дату його народження та біографію до початку Національно-визвольної війни.

Посилання

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею – СПБ., 1889. – Т. 14. – 902 с.

2. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 Т. – К., 1953. – Т. 3. – 645 с.

3. Грушевський М.С. Історія України-Руси – К., 1997. – Т. IX–2. – 872 с.

4. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – К., 2014. – Т. 3. – 424 с.
5. Історія Русів – К., 1992. – 320 с.
6. Кулиш П.А. Отпадение Малороссии от Польщи (1340–1654). – М., 1888. – Т. 2. – 260 с.
7. Лилеев М.И. Иван Золотаренко, нежинский полковник // Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф. 61, № 127, 18 л.
8. Літопис Самовидця. – К., 1971. – 208 с.
9. Ніколенко А.Г. Іван Золотаренко // Корсунський часопис. – 1997. – № 5. – С. 16–20.
10. Реєстр Війська Запорозького 1649 року – К., 1995. – 592 с.
11. Сборник архивных материалов по истории Малороссии // Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф. 1., № 56538–56729, лаз. 4/13. – 64 л.
12. Степенькіна П.Я., Дремлюк С.П., Ніколенко А.Г., Степенькін С.Ю. Корсунь стародenний. – Черкаси, 2011. – 448 с.
13. Універсали Богдана Хмельницького. – К., 1998. – 382 с.
14. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – К.–Л., 2004. – 1087 с.
15. Щербак В.О. Формування козацького стану в Україні – К., 1997. – 180 с.
16. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. – К., 1998. – 447 с.
17. Historia panowania Jana Kazimierża przez nieznajomogo autora. Wołana z rekopismu przez Edwarda Raczun'shiego – Poznan, 1840. – 238 s.

Степенькин С.Ю. Северский наказной гетман Иван Золотаренко

В статье исследуется биография наказного гетмана Северского Ивана Золотаренко. Указано, что он родился на Правобережной Украине в городе Корсуни. Но известным он стал на должности наказного гетмана Северского. Проанализирована его деятельность на должностях наказного гетмана, корсуньского и нежинского полковника.

Ключевые слова: *Иван Золотаренко, Северщина, наказной гетман, нежинский полковник.*

Stepenkin S.Yu. Sivershchyna's order hetman Ivan Zolotarenko

The biography of Siversky's order hetman Ivan Zolotarenko is investigated in the article. It is indicated that he was bone on Right-bank Ukraine in Korsun-city. But wind he got exactly on position of Sivershchyna's order hetman. His activity is analyses on positions of order hetman, Korsun's and Nizhyn's colonel.

Key words: *Ivan Zolotarenko, Sivershchyna, order hetman, Nizhyn's colonel.*

27.02.2015 р.

УДК 94 (477):321.11 «165/17»

С.А. Токарєв

КОЗАЦЬКО-СТАРШИНСЬКІ РОДИНИ КОРОПСЬКОЇ СОТНІ НІЖИНСЬКОГО ПОЛКУ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII–XVIII СТ.)

У статті схарактеризовані найвідоміші козацько-старшинські родини Коропської сотні Ніжинського полку другої половини XVII–XVIII ст. Проаналізовано їх походження, родоводи, суспільно-політичну діяльність, майнове становище та шляхи набуття дворянства.

Ключові слова: *Ніжинський полк, Коропська сотня, козацька старшина, генеалогія.*

За доби Української козацької держави тогочасну соціально-політичну еліту репрезентували насамперед вихідці з козацької старшини. На сьогодні світ побачили численні розвідки, присвячені представникам генеральної, полкової, сотенної та неурядової старшини. Зокрема, окремі аспекти історії та генеалогії козацько-старшинських родів Ніжинського полку висвітлені у науково-довідкових виданнях В. Кривошеї [1; 2; 3], працях О. Морозова [4], В. Горобця [5], Р. Желєзка [6], С. Степенькіна [7], С. Павленка [8], І. Ситого [9]. Проте актуальним завданням залишається з'ясування персонального складу козацько-старшинських родин регіону і створення генеалогічних розписів представників місцевої еліти.

Коропська сотня Ніжинського полку займала помітне місце в адміністративно-територіальній системі Гетьманщини. Передусім вона відома як осередок обслуги Генеральної військової артилерії. Козаки Коропської сотні також залучались до несення служби при Генеральній військовій канцелярії та інших урядових установах, охорони гетьманської резиденції. Усі ці обставини зумовили формування досить стійких і витривалих козацько-старшинських династій.

Найвідомішою козацько-старшинською родиною Коропської сотні була династія Соломок. Її засновником був покозачений шляхтич Михайло Соломка, котрий отримав чин військового товариша [1, 670; 2, 349]. 7 травня 1678 р. він придбав за 5 кіп у коропського міщанина Костянтина Івасенка комору на ринку. Його син Федір розпочав службу у складі козацького товариства Коропської сотні і 29 червня 1682 р. був приведений до присяги на вірність царям Івану і Петру Олексійовичам [1, 670; 10, 693]. На межі XVII–XVIII ст. він посів уряд коропського сотника [1, 670; 3, 99] і помер до 1714 р. Його дружина Меланія 3 березня 1714 р. продала за 40 золотих двір у с. Карильському Коропської сотні генеральному осавулу С. Бутовичу. В купчому акті згадувались сини покійного сотника Макар, Вакула і Степан. З них лише Вакула Федорович у лютому 1730 р. перебував на посаді коропського городового отамана, а в лютому 1734 р.

– наказного коропського сотника. Тихон Макарович отримав чин значного військового товариша, Іван Вакулович перебував у складі сотенної старшини, Опанас Степанович у 1741 р. також згадувався у складі коропських урядовців, а Іван Степанович не займав жодних посад.

Представник наступного покоління родини Соломок Яків Тихонович народився у 1726 р., розпочав службу в 1746 р. козаком Коропської сотні, у 1761 р. отримав чин значкового товариша, а при виході у відставку 4 березня 1768 р. – сотника [1, 670; 2, 349; 10, 693–694]. У 1757 р. Я. Соломка купив у коропської жительки Марини Семенихи сінокіс із лісом біля с. Сохачі, а 13 грудня 1762 р. придбав за 10 крб. вируб у козаків с. Сохачі Трохима та Івана Єрмоленків [11, арк. 2 зв., 3 зв.]. У подальшому він проживав у Коропі, за даними ревізії 1782 р. володів 1 хатою, а згодом купив ще 3 хати, в яких проживали 18 його підданих [12, 58–59; 13, арк. 125 зв.–126]. Серед його підданих у 1786 р. були 22 посполиті у Коропському і Кролевецькому повітах. Його брат Хома Тихонович народився у 1737 р., вступив на службу у 1760 р., брав участь у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр., одержав чин значкового товариша, а 5 жовтня 1777 р. при виході у відставку – військового товариша. Він також проживав у Коропі [1, 670; 2, 349; 10, 694], у 1783 р. володів 2 хатами на хуторі поблизу Коропа, в яких проживали 11 посполитих [12, 59], а в 1786 р. володів 22 підданими. Самійло Тихонович народився у 1746 р. і упродовж 1761–1765 рр. перебував на службі у Ніжинській полковій канцелярії.

Григорій Іванович Соломка перебував у складі коропської сотенної старшини і помер до 1790 р. Його брат Трохим народився у 1749 р., в 1769 р. вступив на службу в Ніжинську полкову канцелярію, 6 січня 1775 р. посів уряд коропського сотенного писаря, а 3 липня 1782 р. отримав чин військового товариша. Після відкриття Новгород-Сіверського намісництва він перебував на відповідальних посадах у Коропському і Кролевецькому повітах, де володів дрібними маєтностями.

Филимон Опанасович Соломка народився у 1754 р., у 1774 р. перебував на уряді коропського сотенного отамана, а 28 березня 1774 р. отримав чин військового товариша. У подальшому він проживав у Коропі, де й помер до 1787 р. Його брат Григорій народився у 1752 р., упродовж 1767–1776 рр. перебував на службі в Ніжинській полковій канцелярії, згодом виконував обов'язки коропського сотенного писаря, а після відкриття Новгород-Сіверського намісництва служив у Кролевецькому повітовому суді [1, 670; 2, 349; 10, 693–695; 14, арк. 29 зв.–30]. Члени роду Соломок перебували у складі дворянства Коропського повіту і в першій половині XIX ст. були внесені до 3 частини дворянської родовідної книги. 27 липня 1840 р. Герольдія підтвердила дворянські права представників родини [15, арк. 424–424 зв.]. Надалі династія Соломок перебувала у складі дворянства Чернігівської губернії [16, 323].

Зі старовинного козацького роду походила династія Химичів [17, 33]. Перший відомий представник роду Федір Якович перебував на посаді коропського сотника з лютого 1669 р. до кінця 1670 р. і повторно в 1676 р. [1, 732; 3, 99; 18, 309]. Ф. Химич у 1669 р. підписав Глухівські статті [19, 93; 20, 461]. У 1684 р. він і його брат Дмитро отримали чин військового товариша і згадувались як посланці від гетьмана І. Самойловича до Москви. Інший представник цього роду, Трохим Химич, також мав чин військового товариша. 11 червня 1699 р. він продав місцевому державцю, значному військовому товаришу Івану Петровичу Забілі солодовню за 115 золотих [1, 732; 2, 388]. Один з його синів Григорій 8 січня 1728 р. отримав універсал Д. Апостола на уряд коропського сотника [21, арк. 5 зв.] і перебував на цій посаді до 1736 р. У 1733 р. під час війни «за польську спадщину» він узяв участь у поході в команді генерального обозного Я. Лизогуба. Пилип Трохимович Химич виконував обов'язки наказного сотника в 1725 і 1726 рр. [1, 732; 3, 99].

10 січня 1728 р. гетьман Д. Апостол наказав Г. Химичу відправити козаків до Глухова для несення служби при Генеральній військовій канцелярії [21, арк. 6], а в серпні 1729 р. наказав сотнику видати платню за три місяці компанійцям, які були розміщені у Коропській сотні [22, арк. 3]. У 1731 р. сотник подав гетьману прохання про звільнення місцевих козаків від несення служби на форпостах, оскільки козаки Коропської сотні «прийшли в крайнюю нужду» [23, арк. 1]. У 1732 р. Г. Химич несподівано був відлучений від церкви. Митрополит Рафаїл Заборовський вказував, що сотник, перебуваючи в стані безумства, привселюдно вигукнув: «Я в самого Бога не вірую!». Очевидно, що це «безумство» було наслідком якоїсь хвороби, оскільки й після відлучення Г. Химич продовжував виконувати обов'язки сотника [18, 310]. Під час російсько-турецької війни у 1736 р. він займався наглядом за будівництвом магазину, в якому зберігався придбаний у місцевих жителів провіант для потреб армії [24, арк. 3].

Один з представників родини Химичів, ім'я якого не збереглось у джерелах, мав чин військового товариша і помер до 1781 р [1, 732; 2, 388].

У середині XVIII ст. сини сотника Г. Химича виокремились в окрему гілку родини і почали фігурувати у джерелах як Трохимовичі. Зокрема, Василь Григорович Трохимович перебував у складі значкового товариства Ніжинського полку, а в лютому 1742 р. отримав чин військового товариша. Його брат Іван також мав чин значкового товариша. Петро Васильович Трохимович служив у Ніжинському полку військовим товаришем, а

його брат Федір отримав цей чин при виході у відставку у 1782 р. Петро Іванович розпочав службу в 1745 р. військовим канцеляристом, 28 серпня 1745 р. отримав чин військового товариша, а згодом виконував обов'язки полкового комісара. До його володінь належали житловий двір і шинок у Коропі. Його син Ананій народився у 1759 р., у 1782 р. згадувався як військовий товариш, а після створення Новгород-Сіверського намісництва отримав посаду возного Коропського повіту. Він був одружений на дочці коропського сотника Марії Яківні Соломці й володів хутором поблизу с. Сохачі, де мешкали 6 його підданих [1, 711–712; 2, 376; 13, арк. 163 зв.–164; 14, арк. 38 зв.–39; 25, арк. 63].

Коропський сотник Тихон Довгеля походив з Веркіївської сотні Ніжинського полку. Сам факт отримання уряду в чужій для нього Коропській сотні був достатньо рідкісним для другої половини XVIII ст. явищем [18, 309]. На посаді коропського сотника Т. Довгеля перебував зневеликими перервами упродовж 1681–1692 рр [1, 326; 3, 99]. У листопаді 1692 р. він перебував у відрядженні до Запорозької Січі, під час якого перевозив платню для запорізьких козаків, видану царським урядом [26, 106]. У 1689 р. гетьман І. Мазепа надав Т. Довгелі у володіння хутір біля с. Сохачі [27, 147]. 30 листопада 1693 р. гетьман підтвердив право Т. Довгелі на володіння хутором, а також надав йому слободу Царівку з млином [28, арк. 8]. У 1699 р. полковник І. Обидовський надав Т. Довгелі у підданство п'ятьох підсусідків на його батьківщині в селі Берестовець Веркіївської сотні і звільнив їх від повинностей [18, 309]. У 1701 р. Т. Довгеля отримав підтверджувальний гетьманський універсал на володіння землями і підсусідками у с. Берестовець [29, арк. 1 зв.–2].

Його син Михайло не займав жодних урядів у Коропській сотні, а служив старшим військовим канцеляристом Генеральної військової канцелярії. Григорій Михайлович Довгеля та інший представник цього роду Яків принаймні упродовж 1741–1751 рр. перебували у складі військового товариства Ніжинського полку [1, 326; 2, 113]. Я. Довгеля у 1727 р. висунув свою кандидатуру на вакантну посаду коропського сотника, але програв вибори [21, арк. 30 зв.]. Григорій і Яків Довгелі у 1741 р. у складі козацької старшини Ніжинського полку склали присягу імператриці Єлизаветі. Г. Довгеля успадкував від свого діда слободу Царівку з млином.

Петро Григорович Довгеля народився у 1746 р. і, як і його батько, перебував у лавах військового товариства [1, 326; 2, 113; 13, арк. 163 зв.–164; 14, арк. 38 зв.–39]. У 1783 р. він проживав у Коропі й володів 15 посполитими на хуторі поблизу с. Карильське [12, 38]. Інший представник цього роду Михайло Довгеля народився у 1737 р., у 1782 р. мав чин значкового товариша, а в 1788–1790 рр. – абшитованого військового товариша. У його володінні перебували 80 посполитих у селах Борзнянського повіту [1, 326; 2, 113; 25, арк. 38 зв].

У 1786 р. Новгород-Сіверська дворянська депутатська комісія нобілітувала П. Довгелю з родиною. 30 грудня 1840 р. Герольдія після ретельної перевірки документів постановила виключити представників роду з дворянських родовідних книг. Проте після повторного розгляду справи 28 лютого 1841 р. чиновники Герольдії ухвалили визнати дворянами окремих представників родини [30, арк. 24–25, 158 зв.–159]. Родина Довгель у подальшому перебувала у складі Чернігівського дворянства [31, 46–47].

Ряд нових козацько-старшинських династій виник у Коропській сотні упродовж першої половини XVIII ст. Ймовірно, за гетьманування І. Мазепи у Коропській сотні розпочали службу представники родини Хорошків. Перший відомий з них Григорій та його син Семен мали чини військового товариша. Григорій Семенович перебував на посаді коропського сотенного комісара. Його син Артем проживав наприкінці XVIII ст. у с. Риботин Коропського повіту. Він не мав жодних чинів, але був нобілітований завдяки заслугам предків [1, 736; 2, 391; 25, арк. 396].

Представник роду Карпенків Логвин Федорович у 1706–1708 рр. перебував на посаді коропського сотника. Його син Іван згадувався у джерелах вже як Логвиненко і в 1710–1711 рр. також перебував на чолі Коропської сотні [1, 396; 478; 32, арк. 313]. Упродовж свого нетривалого правління представники родини здійснили численні зловживання і правопорушення. У 1706 р. члени коропського ковальського цеху скаржились І. Мазепі, що Л. Карпенко, порушуючи оборонний гетьманський універсал, притягає їх до виконання повинностей [33, арк. 5]. І. Логвиненко, прийшовши до влади в сотні після поразки виступу І. Мазепи, писав доноси на свого попередника К. Безносова, звинувачуючи його у зв'язках з колишнім гетьманом [34, 164]. У 1710 р. сотник намагався звинуватити коропського жителя К. Песецького, котрий переховував російських селян-втікачів, у неповазі до царя і невиконанні царського указу [35, 163–165].

Нащадок сотника Максим Семенович Карпенко перебував на службі в чині військового товариша Чернігівського полку. В 1788 р. він проживав у с. Радичів Коропського повіту [1, 396; 2, 162]. У 1795 р. Новгород-Сіверське дворянське депутатське зібрання визнало за ним дворянські права і включило його рід до 2-ї частини родовідної книги дворянства Новгород-Сіверського намісництва. Проте після повторного розгляду справи 13 липня 1820 р. Герольдія виключила рід Карпенків з дворянського стану [32, арк. 313– 13 зв.; 36, арк. 490].

З місцевого козацтва походила коропська

козацько-старшинська родина Лихошерстів. Перший її представник Тихон Лихошерст у травні 1706 р. перебував на посаді коропського сотенного отамана, а в 1727 р. – коропського сотника. Його син, ім'я якого не збереглось у джерелах, перебував у складі козацького товариства Коропської сотні [1, 475; 3, 99; 13, арк. 149 зв.–151; 14, арк. 21 зв.–22], а онук Нестор за даними Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр. обіймав посаду коропського сотника [37, арк. 744]. 24 вересня 1779 р. він отримав патент Малоросійської колегії на чин військового товариша, а після відкриття намісництва служив засідателем Коропського дворянського нижнього земського суду [1, 475; 2, 218; 13, арк. 149 зв.–151; 14, арк. 21 зв.–22]. Н. Лихошерст займався винокурним промислом. Він володів 2 винокурними котлами, виробляв до 400 відер горілки на рік і продавав її у місцевих шинках [37, арк. 742, 744]. У грудні 1786 р. Новгород-Сіверська дворянська депутатська комісія нобілітувала Н. Лихошерста. Проте після повторного розгляду справи 25 лютого 1843 р. Герольдія скасувала це рішення і виключила рід Лихошерстів з дворянського стану [38, арк. 63–64 зв.].

З рядових козаків Коропської сотні походив значковий товариш і мешканець с. Риботин Федір Лебідь. Його син Денис у 1781 р. мав чин значкового товариша Генеральної військової артилерії. У його володінні перебував хутір Ворожбитівщина, а серед підданих значився 1 підсусідок. Карпо Денисович Лебідь перебував на уряді коропського сотенного отамана. Після виходу у відставку 7 червня 1779 р. він отримав чин значкового товариша [1, 462; 2, 207, 208; 13, арк. 151 зв.–152; 14, арк. 23 зв.–24]. За даними ревізії 1782 р. у його володінні перебували 8 посполитих [14, арк. 104 зв.–105], а наступного року – лише 2 [12, 49].

Зі шляхти гербу «Прус I» походив військовий товариш Ніжинського полку Андрій Андрієвський. Його син Антон служив рядовим козаком Коропської сотні. Петро Антонович Андрієвський народився у 1742 р., у 1782 р. перебував у лавах значкового товариства Ніжинського полку, а в 1787 р. мав чин військового товариша. Його брат Микита народився у 1749 р. і упродовж 1779–1787 рр. також мав чин військового товариша [1, 186, 187; 2, 20; 13, арк. 114 зв.–115; 25, арк. 200 зв.]. У його підданстві у 1783 р. перебували 2 посполитих [11, 28].

Старшинська родина Ворожбитів походила зі шляхти гербу «Слеповрон». Її перший відомий представник Федір на початку XVIII ст. перебував на службі в чині значного військового товариша. Його онук Іван Андрійович народився у 1749 р., а в 1788 р. згадувався як абшитований військовий товариш. Він проживав у Коропі і разом з родиною був внесений до 2-ї частини дворянської родовідної книги Новгород-Сіверського намісництва [1, 264; 2, 71; 25, арк. 256–256 зв.].

З місцевого коропського козацтва походив військовий товариш Данило Данилевський, котрий розпочав службу в першій половині XVIII ст. Один із його синів Роман перебував на уряді коропського сотенного отамана, інший – Іван – у складі коропської сотенної старшини, а згодом увійшов до складу значкового товариства Ніжинського полку. Наприкінці XVIII ст. Тимофій Романович Данилевський отримав чин титулярного радника і служив секретарем коропської розправи. Сини значкових товаришів Михайло Іванович і Григорій Гаврилович Данилевські у 1788 р. згадувались у чині колезького канцеляриста і входили до дворянської спільноти Коропського повіту [1, 310, 311; 2, 102; 25, арк. 267 зв.].

Козацько-старшинська родина Тумковських походила з коропського міщанства. Перший відомий її представник Федір ще в 1690 р. перебував на посаді коропського бурмістра, а згодом увійшов до значного військового товариства. Його син Іван розпочав службу військовим канцеляристом, а при виході у відставку у 1767 р. отримав чин полкового осавула [39, арк. 146–146 зв.]. Іван Іванович Тумковський народився у 1751 р., упродовж принаймні 1783–1787 рр. мав чин військового товариша, а згодом обійняв посаду коропського бурмістра [1, 716; 2, 379; 13, арк. 128 зв.–129; 25, арк. 379 зв.]. У його підданстві у 1783 р. перебували 59 посполитих [12, 64]. У червні 1795 р. він був нобілітований і внесений до 6-ї частини дворянської родовідної книги Новгород-Сіверського намісництва. 6 червня 1842 р. Герольдія визнала дворянами нащадків І. Тумковського [39, арк. 146–148 зв.].

Ймовірно, на початку XVIII ст. виходець із рядового козацтва Кирило Висоцький отримав чин військового товариша. Його син Опанас перебував на уряді коропського сотенного хорунжого, а онук Федір – у складі козацького товариства Коропської сотні. Максим Федорович згадувався у джерелах під подвійним прізвищем Висоцький-Федотка. У 1788 р. він проживав у Коропі і мав чин абшитованого військового товариша [1, 255; 2, 65; 25, арк. 382].

Вихідець зі шляхетського стану Григорій Губар у XVIII ст. покозачився і увійшов до значного військового товариства. Його син Іван також вступив на військову службу і отримав чин військового товариша. Перший з його синів Семен увійшов до значкового товариства Ніжинського полку, а другий – Василь – перебував у складі рядового козацтва Коропської сотні. Петро Семенович Губар народився у 1712 р. і упродовж 1784–1795 рр. мав чин абшитованого значкового товариша. Давид

Васильович Губар перебував на уряді коропського сотенного отамана. Новгород-Сіверська дворянська депутатська комісія визнала дворянами вказаних представників родини. Проте після повторного розгляду справи у 1841 р. Герольдія відмовила їх нащадкам у включенні до дворянських родовідних книг [1, 303; 2, 97; 30, арк. 56–57 зв.].

Виходець зі шляхти гербу «Шалава» Гаврило Іванович Навроцький вступив до лав козацтва і в 1769 р. посів уряд коропського городового отамана. Його син Степан у 1782 р. згадувався як останній коропський сотник, а в 1787 р. – як військовий товариш. Матвій Гаврилович Навроцький також отримав чин військового товариша. У 1782 р. він володів 13 посполитими у Коропі [1, 534; 2, 259; 3, 100; 13, арк. 154 зв.–155; 14, арк. 27 зв.–28]. У 1788 р. обидва брати продовжували перебувати на службі, проживали у с. Краснопілля Кролевецького повіту і були внесені до 2-ї частини дворянської родовідної книги Новгород-Сіверського намісництва [25, арк. 141 зв.].

Петро Дубницький походив з єврейської громади Правобережної України. У першій половині XVIII ст. він переселився на Лівобережжя, прийняв православ'я, вступив на службу, а після виходу у відставку у 1779 р. згадувався як абшитований військовий товариш. Його син Яків у 1782 р. перебував на посаді коропського сотника [1, 335; 2, 118; 13, арк. 141 зв.–142]. Вже після виходу у відставку у 1788 р. серед його підданих були 7 посполитих у Коропському повіті [25, арк. 470 зв.].

Отже, формування козацько-старшинських родин Коропської сотні Ніжинського полку розпочалось у другій половині XVII ст. за доби Руїни. У переважній більшості вони походили з місцевого козацтва та покозаченої шляхти Правобережжя. Упродовж XVIII ст. їх чисельність зросла за рахунок неурядової верстви козацької старшини. Службові обов'язки коропської козацької старшини були пов'язані з обслуговуванням Генеральної військової артилерії та урядових установ у Глухові. Володіння представників місцевої старшини, як правило, були незначними. Наприкінці XVIII ст. вихідці з коропських козацько-старшинських родин були нобілітовані та увійшли до дворянської спільноти Новгород-Сіверського намісництва, але протягом першої половини XIX ст. деякі з них не змогли підтвердити свої дворянські права і були виключені з привілейованого стану.

Посилання

1. Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія / В.В. Кривошея. – К.: «Стилос», 2010. – 792 с.

2. Кривошея В.В. Неурядова старшина Гетьманщини / В.В. Кривошея, І.І. Кривошея, О.В. Кривошея. – К.: «Стилос», 2009. – 432 с.

3. Кривошея В.В. Українська козацька старшина. – Ч. 1. Реєстр урядників гетьманської адміністрації / Вид. 2-е, доповнене, уточнене і виправлене / В.В. Кривошея. – К., 2005. – 259 с.

4. Морозов О. Брати Золотаренки (Нарис перший: Іван Золотаренко) / О. Морозов // Сіверянський літопис. – 1995. – № 5. – С. 28–33; Морозов О. Брати Золотаренки (Нарис другий: Василь Золотаренко) / О. Морозов // Сіверянський літопис. – 1995. – № 6. – С. 28–32.

5. Горобець В. Славетні імена Сіверяншини: Роман Ракушка-Романовський (Самовидець) / В. Горобець // Сіверянський літопис. – 1997. – № 3. – С. 59–66.

6. Желєзко Р.А. Ніжинський козацький старшина Григорій Кобилецький Р.А. Желєзко // «Badania naukowe naszych czasow». Zbior raportow naukowych. – Katowice, 2013. – P. 19–24.

7. Степенькін С.Ю. Наказний гетьман сіверський Григорій Гуляницький / С.Ю. Степенькін // Сіверщина в історії України. – К.–Глухів., 2014. – Вип. 7. – С. 92–94; Степенькін С. Ю. Конотопський сотник Федір Кандиба / С. Степенькін // Сіверщина в історії України. – К. – Глухів, 2013. – Вип. 6. – С. 175–176.

8. Павленко С. Ніжинський полковник Іван Обидовський / С. Павленко // Сіверянський літопис. – 2001. – № 1. – С. 102–105.

9. Ситий І. Федір Стожок – сотник батуринський / І. Ситий // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Львів, 2006. – Вип. 5. – С. 65–68.

10. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник / В.Л. Модзалевский. – К.: Типо-Литография «С.В. Кульженко», Пушкинская № 4, 1912. – Т. 4. – IV+832+26 с.

11. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 64, оп. 1, спр. 530, 70 арк.

12. Лазаревский А. Списки черниговских дворян 1783 года: материалы для истории местного дворянства / А. Лазаревский. – Чернигов: Типография губернского правления, 1890. – 186 с.

13. Інститут рукопису Національної бібліотеки України НАН України імені В.І. Вернадського, ф. І, спр. 60378–60436, 363 арк.

14. Держархів Чернігівської області, ф. 86, оп. 1, спр. 5, 172 арк.

15. Держархів Чернігівської області, ф. 133, оп. 1, спр. 277, 512 арк.

16. Милорадович Г.А. Родословная книга черниговского дворянства / Г.А. Милорадович. – СПб.: С-Петербургская Губернская Типография, улица Глинки, 8, 1901. – Т. 1. – Ч. 1, 2. – V+114+646 с.

17. Гаєцький Ю. Походження старшинських родів в Гетьманщині / Ю. Гаєцький // Українська культура. – 1995. – № 4. – С. 32–34.

18. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии: Материалы по истории заселения, землевладения и управления / А. Лазаревский. – К.: Типография К.Н. Милевского, 1893. – Т. 2. – Полк Нежинский – 522 с.

19. Величко С. Літопис: В 2-х т. [Переклад з книжної української мови В. Шевчука]. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 2. – 640 с.

20. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / [Упорядники І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко]. – К.–Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 2004. – 1086 с.

21. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 51, оп. 3, спр. 758, 73 арк.

22. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 51, оп. 3, спр. 2916, 3 арк.

23. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 51, оп. 3, спр. 3805, 4 арк.

24. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 51, оп. 3, спр. 5812, 6 арк.

25. Інститут рукопису Національної бібліотеки України НАН України імені В.І. Вернадського, ф. І, спр. 60497, 668 арк.

26. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків / Д. Явор-

ницький. – Львів: «Світ» 1992. – Т. 3. – 456 с.

27. Універсали Івана Мазепи (1687–1709) / [Упорядник І. Бутич]. – К. – Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 2002. – Ч. ІІ. – 798 с.

28. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 51, оп. 3, спр. 1038, 20 арк.

29. Інститут рукопису Національної бібліотеки України НАН України імені В. І. Вернадського, ф. І, спр. 65267, 3 арк.

30. Держархів Чернігівської області, ф. 133, оп. 1, спр. 293, 186 арк.

31. Милорадович Г.А. Родословная книга черниговского дворянства / Г.А. Милорадович. – СПб.: С-Петербургская Губернская Типография, улица Глинки, 8, 1901. – Т. 2. – Ч. 3, 4, 5, 6. – 406+33+316+CIX с.

32. Держархів Чернігівської області, ф. 133, оп. 1, спр. 192, 598 арк.

33. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 51, оп. 3, спр. 3442, 6 арк.

34. Судиенко М. Материалы для отечественной истории / М. Судиенко. – К.: В университетской типографии, 1855. – Т. 2. – 511 с.

35. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Збірник документів / [Упорядник, автор передмови та коментарів В.Й. Горобець]. – К.: Наукова думка, 1993. – 392 с.

36. Держархів Чернігівської області, ф. 133, оп. 1, спр. 325, 616 арк.

37. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 57, оп. 1, спр. 65, 783 арк.

38. Держархів Чернігівської області, ф. 133, оп. 1, спр. 305, 385 арк.

39. Держархів Чернігівської області, ф. 133, оп. 1, спр. 294, 338 арк.

Токарев С.А. Казацко-старшинские роды Коропской сотни Нежинского полка (вторая половина XVII–XVIII вв.)

В статье охарактеризированы наиболее известные казацко-старшинские роды Коропской сотни Нежинского полка второй половины XVII–XVIII вв. Проанализировано их происхождение, родословные, общественно-политическая деятельность, имущественное положение и пути приобретения дворянства.

***Ключевые слова:** Нежинский полк, Коропская сотня, казацкая старшина, генеалогия.*

Tokarev S.A. Cossack-officer families of Korop country of the Nizhyn regiment (second half of XVII – XVIII century)

The well - known cossack-officer families of Korop country of the Nizhyn regiment of the second half of XVII – XVIII centuries are characterized in the article. Their origin, genealogy, social and political activity, property position and way of acquisition of the nobility are analysed.

***Key words:** Nizhyn regiment, Korop country, Cossack-officer, genealogy.*

23.03.2015 р.

УДК 94 (477) «16/17»:393.9: –193.5

А.В. Попружна

СМЕРТЬ У ПОХОДІ АБО ПОХОВАЛЬНІ ПРАКТИКИ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII–XVIII СТ.

У статті йдеться про традиції поховання представників козацької старшини, які загинули у далеких військових походах.

***Ключові слова:** Гетьманщина, поховальні церемонії, козацька старшина.*

На другу половину XVII–XVIII ст. припало чимало військових походів, у яких брали участь представники козацької старшини. Недарма у 1708 р. у своїй чолобитній до гетьмана І. Мазепи козаки Лубенського полку нагадували, «же деди и отци наши от самой Чигиринщини на турецких войнах и мы на Азовских, Казикерменских, и на Шведских по Инфлянтах, Курляндиях, по Полских и Литовских сторонах верне служачи, много… козацкой крве проливали, голови положили, и впред до згону жития нашего зичливе верне щире не щадячи здоровя своего служити должни зостаем» [8, 29–30].

Хоча «смерть у бою» переважала над «цнотою доброчинної старості й безслав'я» [7, 52], смерть далеко від рідного дому була небажаною, бо ускладнювала процедуру передсмертного відпущення гріхів і заважала віддавати майнові розпорядження [6, 143].

Окремі аспекти поховального церемоніалу козацтва висвітлені у працях О. Дзюби [2], О. Замури [6], І. Марцінковського [13], О. Морозова [14], С. Сегеди [19], Я. Федорука [25]. Проте, комплексне дослідженння поховальних практик, що супроводжували поховання представників козацької старшини, які загинули у поході, відсутнє.

Перед відправленням у похід чи відрядження представники козацької старшини намагались урегулювати свої майнові й духовні справи у тестаментах. Зокрема, військовий товариш Стародубського полку Іван Тимошенко у духовному заповіті, датованому 1701 р., зазначив: «При виборе моем тепер в поход военный, на службу царскую, противко шведа, не ведаючи звлаща в таком термене, якое даст мне Господь Бог там повожене, за слушность пред себе тое взялем, все добра мои рухомии и не рухомии, распорядити тестаментом…» [4, 992].

Генеральний осавул Іван Мануйлович у 1734 р. заповів поховати себе «при парахиалной церкви нашой святого архистратига Михайла» у Глухові. Втім, він передбачив, якщо загине чи помре «в далеком растояніи, теди где Бог благоволитиме там погребсти завещаю» [23].

Згідно «Прав, по которым судится малороссийский народ» тим, хто перебував на службі за кордоном або у далекому військовому поході, дозволялось укладати тестамент на чужині. У першому випадку

достатньо було оголосити й затвердити документ на «сторонньому» повноважному уряді та привезти у рідні краї витяг з нього чи письмове свідчення з підписами й печаткою. Під час походу для оголошення заповіту було достатньо запросити «двух персон честных и веры достойних» і оголосити «останню волю» перед командуванням. У разі, коли заповідач знаходився при смерті, достатньо було усно сповістити свою останню волю при свідках [17, 220]. Так, генеральний підскарбій Яков Маркович, перебуваючи у Сулацько-Гілянському поході 1725 р., склав тестамент і віддав архієрею, повідомивши про це у своїх «Записках»: «…ему ж testamentum дал для отдачи жене» [3, 105].

Значковий товариш Чернігівського полку Дем'ян Рашевський, «навіжений хворобою» під час військового походу, також склав тестамент, зазначивши: «Писался сей тестамент в року 1726, месяца июля 16 подле станции Кузтинской, в лагири козацком над рекою Агроханню, при панах товариству значковому того ж полку Черниговского Петру Мокриевичу, Ивану Кривковичу, Петру Терпицкому, Хведору Гранбецкому, Григорию Давидовичу, Данилу Прокоповичу, Григорию Кривковичу, Якову Богдановичу, Стефану Радичу. Писар сего тестаменту значковій полку гадяцького Андрей Пищанскій» [24].

Що робили з померлими або загиблими співвітчизниками? Варіантів було два – поховати загиблого на чужині або перевезти на батьківщину. Здійснити поховання на чужині було можливо, дотримуючись традиційних поховальних церемоній, оскільки у похід разом із козаками вирушали полкова музика, похідна канцелярія, а також священик та похідна церква [1].

Коли у 1726 р. під час походу помер у фортеці Св. Хреста від гнійного плевриту бунчуковий товариш Василь Гамалія, він був «погребен при церкви близ дверей левых. Все бунчуковое товарищество при погребеніи было со знаком, и 100 человек трикратно стреляли» [3, 159]. В. Модзалевський уточнив, що тестамент В. Гамалія склав ще у липні 1725 р., перебуваючи в поході [15, 242].

Я. Маркович повідомляв про бунчукового товариша Дмитра Домонтовича, який у 1726 р. «на море помер и вкинен в море» [3, 196].

«Остання воля» генерального обозного Івана Ломиковського, датована 25 березня 1711 р., містила наказ про поховання у Києво-Печерському чи Рихлівському монастирях. Але воля генерального обозного не могла бути виконана, адже він помер через три роки після написання заповіту під час військового походу і був похований у м. Ясси [10, 12–13].

Відомо, що під час облоги міст і фортець козаки відразу ховали загиблих на полі бою неподалік від мурів. Одним із найвідоміших таких цвинтарів, що зберігся до нашого часу, вважаються козацькі могили на П'ятницькому цвинтарі біля Замкової гори у м. Кременці Тернопільської області [25, 692].

Оповідання А. Скальковського ілюструвало жалобну церемонію, характерну для звичайного козацтва. Козака поховали на цвинтарі й установили кам'яний хрест із короткою епітафією: «Здесь почивает – Раб Божій Григорій Покотило, знатный товариш войска Запорожскаго Низоваго и куреня Кущовскаго. Преставися року 1772 Іюля 4-го дня» [20, 43–47].

Втім, загиблих або померлих представників знатних козацьких родів по можливості намагалися перевезти на батьківщину. Поховати родича належним чином було обов'язком усієї родини. Так, 17 жовтня 1655 р. під час облоги Старого Бихова був смертельно поранений полковник і наказний гетьман Сіверський Іван Золотаренко. Його тіло не віддавали землі протягом усього Пилипівського посту з 15(28) листопада по 24 грудня (6 січня). Імовірно вогнепальне поранення у ногу спричинило запалення, яке зупинити в умовах облоги тогочасними медичними засобами не вдалося. Труну з тілом загиблого наказного гетьмана з великими почестями доставили до Ніжина, де козаки та міщани віддали йому останню шану. З Ніжина тіло покійного перевезли до Корсуня, звідки Іван Золотаренко був родом, щоб поховати у збудованій його коштом церкві Різдва Христового. Похорон мав відбутися відразу ж після різдвяних свят, а до того труну поставили на катафалк у дерев'яному Миколаївському храмі за містом. Втім незабаром у храмі, через недогляд церковного старости, що складав у коморі непогашені свічки, спалахнула пожежа. Після жахливої трагедії брат покійного полковника Василь Золотаренко з козаками відшукав недогорілу труну з тілом нещасного небіжчика і на швидку руку закінчив той похорон [14, 53].

У битві під Старим Биховом загинув й чернігівський полковник Стефан Пободайло. Він був похований 20 вересня 1655 р. у «в монастиру Иллинськом Черниговском», куди тіло його «с честію препроводили» [16].

У 1701 р. у поході на Естонію та Інгерманландію від холоду і хвороб загинуло кілька тисяч козаків, зокрема племінник Мазепи – ніжинський полковник Іван Обідовський [21, 167]. Його тіло було привезене в Україну і поховано «в Печерском монастыру киевском» [26, 114].

Стародубський полковник Михайло Миклашевський загинув під час облоги шведською армією Несвіжу у 1706 р. і був похований спочатку у Стародубі, а згодом перепохований у церкві Св. Юрія (Георгіївській) у Києво-Видубицькому монастирі [9, 243].

Гадяцький полковник Михайло Борухович загинув під час Польського походу 1704 р. За життя він став відомий своєю турботою про православні

храми – пожертвував 100 золотих на Лубенський Мгарський монастир, а в 1686 р. побудував Успенську Лютенську церкву, де й був похований [15, 85].

Генеральний хорунжий Іван Сулима помер у 1721 р. під час робіт на Ладозькому каналі. Тіло його було перевезене до Сулимівки Переяслівського полку, як переповідає родинна легенда, «у выдолбленной и осмоленной сосновой колоде, в которой против лица умершаго, выставлено было стекло». Ніби в цій самій колоді хорунжий і був похований у склепі Сулимівської церкви [11, 173–174]. Зберігся лист Павла Полуботка, в якому він наказував не ховати Сулиму у чужому краю, де «и имени его милости нихто никогда не помянет, а до того бы и еи милость пане хоружиная енералная, милая моя пане сестра, зо всем своим домом неоплакане всегда печална была» [2, 197].

Значний інтерес становить інструкція П. Полуботка щодо транспортування тіла: «…того рады вели, вмст належитую труну зробити, в якую тело вложивши, чим таким оное обложити, жебы в труне нимало не колихалося, и осмоливши округ тую труну, постановете оную з телом чи то в палубе, если может такый обискатися, жебы труна влезла, хоча й келн от оного повикидати, чили у воз яким, окривши добре лубм для того, жебы бризки грязніе на труну не сходили, и спорядивши так, отправуй, вмст, его милости до господи пну снови, и при пну Грабовецком, велевши як значковым при теле, ити, так и куренцям же его милости, и музике войсковой» [12].

Гадяцький полковник Григорій Грабянка також помер від важкого поранення під час другого Кримського походу 8 липня 1738 р. [18, 558].

20 лютого 1723 р., перебуваючи у Москві у складі делегації з чолобитними від наказного гетьмана Павла Полуботка, помер від гарячки седнівський сотник Петро Войцехович. Інформація про смерть та перевезення померлого з Москви до Седнева вміщена у «Записках» Я. Марковича: «Покойнаго п. Войцеховича тело препроважено из Москвы в Березу (село близ Глухова), куда пан тесть с генеральными персонами панами писарем и бунчужным ездил, панихиду совершивши, отпустил оное (тело) в Седнев, до дому покойного. Тамже (т. е. в писмах) описана дивная якобы смерть его, ибо с великою рефлекціею и при воззреніи на лик Богоматери, также разсуждая о радости вечной и муках геенских, окончил жизнь свою, написавши наперед до своих прощальные листы, и своему именію учинивши порядок» [3, 15]. Поховали його в церкві Святого Георгія у Седневі 22 березня 1723 р., тобто через місяць після смерті [15, 194].

Отже, перевезення померлих вимагало певних знань і умінь. Нагадаємо, що здавна існували різні методи бальзамування у народів світу. Суть бальзамування полягала у просякненні тканин трупа речовинами, які знищують мікроби і попереджують посмертне руйнування тканин. Застосовувалися як складні, так і прості технології бальзамування тіла. Складні передбачали видалення нутрощів, мозку, промивання вином і розміщення останків у соляних розчинах, маслах, що вимагало тривалого часу, певних навичок і ресурсів. Проте існували й простіші методи, наприклад, розміщення тіл у вині. Відомо, що слов'яни для довготривалого збереження тіла заливали його медом. Ці методи бальзамування згадувалися у працях Геродота і Діодора Сицилійського. Цікавість до бальзамування тіл повторно виникла в епоху Відродження, коли стали закладатися основи наукової анатомії. У XVI і XVII ст. у Європі бальзамування тіл здійснювали, в основному, шляхом просякання трупа різними складними сумішами, які містили кухонну і морську сіль, терпентин, алое, ароматичні смоли. При цьому трупи занурювали у розчини або їх порожнини наповнювали складними сухими сумішами. Ззовні бальзамовані трупи покривали шаром воску чи лаку, натирали кедровою олією, камеддю. У XVIII ст. для бальзамування широко використовували винний спирт [13, 217].

Відомо, що похованню представників польської шляхти передували спеціальні церемонії. Зокрема, щоб «зберегти тіло до урочистого моменту, з нього виймали нутрощі, збережені в окремій посудині, яку пізніше вміщували у могилу разом з труною». Також у Речі Посполитій XVIII ст. існувала досить жорстка традиція окремого захоронення органів – серця, печінки, мозку [22, 75–76].

Імовірно, козаки знали про якийсь простий метод збереження людського тіла на нетривалий час (з літератури, або із запозиченого у походах східного чи європейського досвіду), проте могли й поєднувати декілька нескладних методів [13, 218]. Це засвідчує довготривале зберігання і транспортування тіла загиблого старшого сина Б. Хмельницького Тимоша, який під час оборони Сучавської фортеці 12 вересня 1653 р. був тяжко поранений та через кілька днів помер від гангрени. Понад місяць траурний кортеж долав відстань від Сучави до Чигирина, де Тимошу було віддано останню шану. Тільки наприкінці грудня 1653 р. його поховали в церкві Святого Архістратига Михаїла у Суботові.

Коли 27 липня (6 липня) 1657 р. упокоївся Б. Хмельницький, забальзамоване тіло його зберігали, чекаючи, допоки збереться козацька старшина і представники козацького війська на похорон, який відбувся 25 серпня 1657 р. в Суботові [18, 93].

«Славние рицаре зело бывають, но и тие на Марсовом пляцу полегают», – нагадує нам невідомий автор XVIII ст. [5, 169–170]. Навіть перебуваючи у військових походах і далеких відрядженнях, представники козацької старшини дотримувались поховальної культури, притаманної козацькій еліті другої половини XVIII–XVIII ст.

Посилання

1. Баранівська Л. Військова музика козацько-гетьманської держави (на прикладі Київського полку: 1648–1782 рр.) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://museum-ukraine.org.ua/?p=849.
2. Дзюба О.М. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини» / О.М. Дзюба. – К., 2012. – 347 с.
3. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – М., 1859. – Ч. І. – 242 с.
4. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / [упорядник С. Павленко]. – К., 2007. – 1144 с.
5. Егоров І. Вирши о смерти в синодике XVIII ст. / І. Егоров // Киевская старина. – 1903. – № 6. – С. 169–170.
6. Замура О. «Великий шаленець»: смерть і смертність в Гетьманщині XVIII ст. / О. Замура. – К.: К.І.С., 2014. – 240 с.
7. Козачинська В.В. Українське бароко: героїко-античне бачення концепту смерті / В.В. Козачинська // Наукові записки: Філософія та релігієзнавство (Ювілейний випуск до 70-річчя з дня народження В.С. Горського). – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2002. – Т. 20. – 54 с.
8. Кочегаров К.О. Участь козаків Лубенського полку в придушенні Башкирського повстання 1704–1711 рр. / К.О. Кочегаров // Український історичний журнал. – 2010. – № 6. – С. 18–33.
9. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1882. – № 8. – С. 243–253.
10. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1886. – № 1. – С. 12–13.
11. Лазаревский А. Старинные малороссийские портреты / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1982. – № 10. – С. 173–174.
12. Лист чернігівського полковника Павла Полуботка до племінника з настановою відвезти додому для похорону тіло генерального хорунжого. 1720 р., 8 квітня // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, ф. І, № 57480, арк. 13 зв.
13. Марцінковський І. Патологоанатомічні розтини померлих і бальзамування тіл у запорозьких козаків / І. Марцінковський // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. – 2013. – Вип. 22, ч. 1. – С. 215–218.
14. Морозов О. Ніжинські полковники брати Золотаренки (історико-біографічний нарис) / О. Морозов // Ніжинська старовина: Історико-культорогічний збірник. Випуск 1(4) / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, Ніжинська міська організація УТОПІК. − 2005. – С. 44–60.
15. Модзалевский В. Малороссийский родословник / В. Модзалевский. – Т. 1. – К., 1908. – 54 с.
16. Некрополі України / [упор.: Дивний І.В., Пархоменко М.Т., Титова О.Л.]. – К., 1999. – 287 с. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrainica.org.ua/ukr/content/2721.
17. Права, по которым судится малороссийский народ. 1743 р. – К.: Наукова думка, 1997. – 603 с.
18. Пришляк В. Григорій Граб'янка (історико-генеалогічна розвідка) / В. Пришляк // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/58421/36-Pryshliak.pdf?sequence=1.
19. Сегеда С.П. Гетьманські могили / С.П. Сегеда. – К.: Наш час, 2010. – 440 с.
20. Скальковский А. Похороны запорожца в 1772 году / А. Скальковский // Киевская старина. – 1898. – № 2. – С. 43–47.
21. Таїрова-Яковлева Т.Г. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради» / Переклад з російської о. Ю. Мицика. Санкт-Петербурзький державний університет; НАН України. Інститут історії України. – К.: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2013. – 403 с.
22. Тананаева Л.И. Надгробный портрет в Речи Посполитой (XVI–XVII века) / Л.И. Тананаева // Категории жизни и смерти в славянской культуре. – М.: Институт славяноведения РАН, 2008. – 368 с.
23. Тестамент Івана Мануйловича. 1734 // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, ф. 1, спр. 57558.
24. Тестамент значкового товариша Чернігівського полку Дем'яна Рашевського. 1726 // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, ф. 1, спр. 57548.
25. Федорук Я. Писемне джерело 1651 року про поховальний обряд українського козацтва / Я. Федорук // Український археографічний щорічник. – Вип. 16/17. – Т. 19/20. – Київ, 2012. – 780 с.
26. Чернігівський літопис (підготовка до друку, передмова і коментар Ю. Мицика) // Сіверянський літопис. – 1996. – № 4. – С. 105–122.

Попружная А.В. Смерть в походе или похоронные практики казацкой старшины второй половины XVII–XVIII вв.

В статье рассматриваются традиции похорон представителей казацкой старшины, которые погибли в далеких военных походах.

Ключевые слова: *Гетманщина, похоронные церемонии, казацкая старшина*

Popruzhna A.V. Death in the campaign or burial practices of Cossack officers' at the second half of XVII – XVIII centuries

The article refers to the burial tradition of Cossack officers' representatives, who died in distant military campaigns.

Key words: *Hetman, funeral ceremony, Cossack officers.*

20.03.2015 р.

УДК 94(477):331.105.445 «16/17»

С.В. Щербина

РЕМІСНИЧІ ЦЕХИ НА ТЕРИТОРІЇ НІЖИНСЬКОГО ПОЛКУ У XVII – XVIII СТ.

У статті схарактеризовані центри та галузева структура ремісничого виробництва на території Ніжинського полку у XVII – XVIII ст.

Ключові слова: *ремесло, цех, Ніжинський полк, магдебурзьке право.*

Надання магдебурзького права містам Лівобережної України мало позитивне значення для соціально-економічного розвитку регіону і, зокрема, ремісничого виробництва. Друга половина XVII ст. характеризувалась поглибленням суспільного поділу праці та подальшим зростанням міст та містечок – осередків промисловості й торгівлі. Значним ремісничим центром Північного Лівобережжя було полкове місто Ніжин. На думку В. Романовського, у 1666 р. Ніжин був третім серед найбільших ремісничо-торгівельних центрів Гетьманщини після Стародуба і Києва [1, 96; 2, 52]. За даними Румянцевського опису Лівобережної України 1765–1769 рр., у місті ремеслом займалась майже половина городян: «Жители, будучи

больше из купцов и ремесленников, все нужное покупают с рынка и тем дают земледельцу случай произведенное своим трудом обработать во всякое время на деньги» [3, 64].

Цехові корпорації в Ніжині почали виникати ще в першій половині XVII ст. після надання місту в 1625 р. магдебурзького права. Від 1634 р. тут існували ткацький і ковальський цехи [4, 371]. У 1669 р. представники Ніжинських кушнірського, різницького і шевського цехів звернулись до царського уряду з проханням видати конфірмаційні грамоти замість тих, що згоріли під час пожежі 1668 р. [5, 315].

У 60-х рр. XVIII ст. у Ніжині працювало 480 ремісників 40 спеціальностей. Так, виробництвом харчів і напоїв займалися хлібники, калачники, бубликарі, м'ясники, крупники, крохмальники, броварники, винокури; одягу і взуття – кушніри, кравці, шевці, чоботарі, шапкарі; шкір і тканин – шаповали, римарі, сідлярі, фарбувальники; металевих і дерев'яних виробів – ковалі, золотарі, сріблярі, слюсарі, бондарі, стельмахи, теслі, конвісари, сніцарі; а також гончарі, цеглярі, склярі, іконописці, малярі, гребінники, музики, цирульники, фурмани, візники [6, 53–54]. Слід зазначити, що на 480 ремісників припадало 207 робітників і служок, заробітна платня яких залежала від фаху, участі у роботі й від того, де вони харчувалися і як одягалися. Наприклад, робітник К. Зленко наймався до стельмаха П. Пучки за 10 крб. (на власному забезпеченні) [6, 59].

Одним із найбільших на території Північного Лівобережжя був Ніжинський музичний цех, затверджений 1652 р. Б. Хмельницьким, який знаходився «под ведением полковой Нежинской канцелярии» [7, арк. 373]. У 1716 р. право корпорації відбувати повинності лише на користь Красноостровського монастиря підтвердив І. Скоропадський [7, арк. 375]. У XVII – XVIII ст. Ніжин був відомим центром ювелірного ремесла. Так, у першій половині XVII ст. серед майстрів Ніжинського ковальського цеху згадувались золотарі [5, 318].

У 1780 р. у Ніжині були зафіксовані «цеховие дворы, отдающиеся в наем»: ткацький, шевський, калачницький, ковальський, кушнірський і різницький [8, 56].

За даними О. Шафонського, в Ніжині у 80-х роках XVIII ст. було 8 цехів: шевський; кравецький, до якого входили кушніри; різницький; ковальський, що об'єднував котельників і слюсарів; калачницький; ткацький; гончарський; музичний. Також у Ніжині працювали позацехові ремісники, як-от каменярі, цирульники, рибалки. Загалом, у місті нараховувалось 657 майстрів [9, 476–483]. У 80-х рр. XVIII ст. у Ніжині працювало 8 «серебренников и золотых дел мастеров» і був заснований золотарський цех, корогва якого представлена в експозиції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського [9, 476; 116].

У 1666 р. у м. Батурині нараховувалось 58 ремісничих дворів, а найбільш поширеними були професії шевців і ковалів – по 10 дворів [1, 96]. Характерним явищем для місцевих жителів було поєднання занять ремеслом і хліборобством. У 20-х рр. XVIII ст. місцеві ремісники об'єднались у 5 цехів – шевський, кравецький, калачницький, ткацький та різницький. Найбільш численними були корпорації шевців (38 дворів) та кравців (28 дворів) [10, 76–78]. Загалом батуринські ремісничі об'єднання налічували 171 чол. «цехових» майстрів [11, 119; 10, 315]. В середині XVIII ст. у Батурині існували калачницький цех – 11 дворів, ткацький – 12 дворів і різницький – 9 дворів [12, 113; 67, 39–40]. Крім того, в місті працювали позацехові ремісники: ковалі – 15 дворів, музики – 6 дворів, гончарі – 5 дворів, теслі – 5 дворів [13, 40–41]. У 1750 р. до Батуринського шевського цеху входили Я. Лесенко, К. Оксененко з братом, Стефан (Вакулин зять), І. Горбаневець з братом, Л. Гарасименко, Т. Попок з синами, Г. Базавлей з зятем, М. Бондаренко, П. Бондаренко, П. Рубан з шурином, Ф. Воскобойник, І. Андрущенко, вдова Н. Допиха, С. Селиченко, Я. Попельник, М. Шкляренко, І. Харевский та члени цеху, «не умеющие ремества» – Д. Мохно, вдова Киселиха, вдова Мощиха, А. Булда, Ф. Бондар, О. Шевченко, вдова Каплиха й З. Дорофеєнко [11, 140–141]. Серед інших корпорацій Батурина слід відзначити об'єднання рибалок, які боронили власні інтереси та допомагали один одному у риболовлі [14, 282]. У 1750 р. рибальським отаманом (цехмістром) був М. Бузун [11, 136].

Глухівські ремісники почали об'єднуватись у цехи в другій половині XVII ст. 15 квітня 1664 р. військовий підскарбій Р. Ракушка, «видячи, и доброе зачатое дело Богу приятное» та «задля размноження хвали Божией и скорейшой услуги на потребу войсковую», санкціонував створення в місті цеху котлярів, ковалів, слюсарів та димарників [15, 531–532]. У 1666 р. у Глухові виник калачницький цех, який проіснував досить довгий час. У фондах Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського зберігається книга Глухівського різницького цеху 1716–1900 рр., яка містить, крім традиційних записів про надання привілеїв цеховим ремісникам, відомості про прийом нових членів і обрання цехмістра, а також тексти релігійного характеру, які мали на меті виховання християнської моралі та добропорядності у членів цеху [16]. Окрему частину книги було присвячено «померлим браттям цеху резницкого глуховского» [16, арк. 119–119 зв.] та дійсним членам цеху, «чтоб в потомние часы было сведомо

и памятно сие» [16, арк. 144–144 зв].

У 80-х рр. XVIII ст. у Глухові працювали ремісники наступних спеціальностей: 1 сріблярь, 2 музики, 7 різників, 11 калачників, 2 котлярі, 1 бондар, 24 чоботарі, 10 кравців, 8 шаповалів, 1 кожум'яка, 1 римар, 3 ткачі, 4 маляри, 3 шапочники, 4 столяри, 2 шкляри [17, 438]. Майстри, котрі входили до кравецького, шевського, ковальського, різницького, перепечайського цехів, «имеют лучшее продовольствие от своих работ, производимых ими из покупаемых тут же надобных материалов и вещей» [17, 440].

Надання м. Кролевцю у 1644 р. магдебурзького права призвело до пожвавлення економічного життя і сприяло організації ремісничих цехів. У 1660 р. кролевецькі кравці й кушнірі об'єдналися у «кравецьке братство», яке налічувало 40 ремісників. Цехова книга (1660–1765 рр.) цієї корпорації зберігається у фондах Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського [18]. Вона складається з реєстру братчиків, копій документів, що підтверджували право на заснування цеху та регулювали напрями його діяльності, записів про вступ до ремісничого об'єднання та господарських нотаток. У книзі зустрічаються приписи, які забороняли ремісникам з інших місцевостей «роботи кравецкой и кушнерской робити» у Кролевці та прилеглих селах без сплати «до шкатули братерской коп осм личбы литовской» [18, арк. 8–9]. Досить поширеною в цеху була передача ремесла у спадок – вочевидь, кравецько-кушнірське ремесло було справою родинною. Вступаючи до цеху 9 вересня 1684 р., М. Попович зазначив: «по смерти моей волно ремесло робити кравецкое и кушнерское детям моим» [18, арк. 20]. У цеховій книзі чітко фіксувались суми, які слід було сплачувати при «єднанні цеху». При «визволці» учня до цехової скриньки вносили «полталяра до скринки брателской, цехмістру три шаги, старшим братям по три чехи и клучнику три чехи, писару три чехи, молодшому шах, цебер пива, гарнець горілки» [18, арк. 40].

У 1671 р. у Кролевці існували слюсарський, ковальський, котлярський і гончарський цехи [19, 382]. У другій половині XVIII ст., крім того, функціонував ткацький цех, створений наприкінці XVII – на початку XVIII ст. [20, 12].

У м. Коропі протягом XVIII ст. існували шевський, різницький, гончарський, кравецький, шаповальський та ковальський і котлярський цехи [21, 156]. Про обтяжливість міських повинностей та залучення місцевих ремісників до робіт по обслуговуванню війська свідчить універсал І. Мазепи від 2 листопада 1700 р. Коропському ковальському і котлярському цеху, в якому наголошувалось, що ремісники «з давних часов на наших гетьманских работизн зостаючи, волни бивали от всяких тяглих повинностей меских, а тепер любо тіе ж наши работизны отбувают, однак будто бы и до меских повинностей оных принаглятіе, в чом они просили себе нашего заступленія» [22, 364]. 2 листопада 1702 р. І. Мазепа мусив знову надати ремісникам оборонний універсал, в якому підтверджувались права цеху: «…аби оних до жадных тяглостей посполитих не потягано: но поневаж оны отдавна в наших потребах служачи, волности заживали мененной отой» [15, 298]. Надалі утиски ковальського цеху Коропа з боку місцевої влади та залучення окремих ремісників до робіт на користь можновладців не припинялись, що підтверджує чергове звернення С. Котляра до гетьмана. У відповідь 9 березня 1707 р. у оборонному універсалі зазначалось: «Пилно варуем и приказуем, абы п. сотник короповскій зо всем тамошним урядом жаднім способом … до своих работизн не важился примушати, уходячи себе от нас за тое нагани и не пощадного караня» [22, 508].

У фондах Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського зберігається три цехові книги Коропа, які потрапили до Чернігівської губернської вченої архівної комісії у 1902 р. [23, 1]: «Книга Коропского сапожницкого цеху» [24], «Книга цеху ковальського Короповского» [25] та «Книга Коропского кравецького і кушнірського цеху» [26]. Вони містять записи про вступ нових братчиків та розміри вступних внесків.

«Книга Коропського сапожницкого цеху» була «учиненна для уписки настоящих мастеров» [24, арк. 6]. Цікаво, що досить часто майстри при входженні до корпорації сплачували наперед кошти і за поховання. Так, прийнятий до цеху А. Максак заплатив 3 крб. «для погребения его и сімейства» [24, арк. 66].

Книга Коропського ковальського цеху 1771–1901 рр. була заведена з метою «запису приходов и расходов цеховых и кто как в оний цех должен входить» й мала слугувати «для потомних знаний» [25, арк. 2]. Вона містить текст постанови ратуші, в якій ішлося не лише про підтвердження прав ремісничої корпорації, а й про конкретні умови вступу до неї, зазначалися сума вступного внеску, строки канунів та рамки юрисдикції цехмістра, старшого брата і ключника [25, арк. 3–6 зв.]. З тексту книги видно, що крім ковалів до цеху входили котлярі. Характерними є записи про так звану «визволку» майстрів і підмайстрів, достатньо детально зафіксовані умови прийому та строки навчання учнів. Так, 25 грудня 1789 р. П. Мизин узяв в учні П. Третякова на чотири роки, що засвідчив відповідний запис у книзі за присутності свідка – матері учня [25, арк. 19]. В окремому розділі «Книги цеху ковальського Короповского» поіменно зазначалось, якому майстру був підпорядкований той чи інший підмайстер.

Серед унікальних ремісничих корпорацій регіону

слід відзначити рибальський цех у Коропі. Рибальство потребувало об'єднання зусиль цілого гурту рибалок, які б могли вправно ловити рибу неводом. Очолював об'єднання найдосвідченіший рибалка, який добре знав справу, вмів керувати процесом і розподіляти обов'язки серед своїх підлеглих.

Про високий рівень розвитку ремесла у Коропі наприкінці XVIII ст. свідчить наявність тут 25 кравців, 10 шапкарів, 20 овчинників, 30 м'ясників, 40 ткачів, 6 римарів, 20 теслів, 15 гончарів, 16 ковалів, 22 колісників, 55 чоботарів [27, 103].

У м. Борзні здавна існувало 5 цехів [28, 143]: ткацький, кравецький, шевський, ковальський, м'ясницький, в яких наприкінці XVIII ст. нараховувалося 143 майстри: м'ясників – 15, ткачів – 24, кравців – 30, чоботарів – 54, ковалів – 20 [9, 423–424]. До Борзнянського ковальського цеху входили також місцеві гончарі [29, 138].

У 1695 р. цехмістрам Борзенських різницького та кравецького цехів було надано дозвіл «за призволением и порадою межи всеми ими згодне и полюбовне учиненною, до единого цеху скупившися и соединившися, ремесльницкий свой для вспартя до церкви божественной потребных речей … завести порядок» [30, 305].

У XVIII ст. у містечку Вороніж місцеві ремісники входили до ткацького цеху, цехова книга якого за 1742–1854 рр. зберігається у фондах Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського [31]. Записи у «вновь заведенной» [31, арк. 2] книзі свідчать про благодійницький напрям діяльності й підтримку церкви [31, арк. 30].

Наприкінці XVIII ст. у м. Конотопі працювало 300 кравців, 363 чоботарі, 30 ковалів, 2 котлярі, 143 ткачі, 23 гончарі, 7 іконописців та 17 майстрів, які займались обробітком вовни [27, 102]. У XVIII ст. місцеві ремісники об'єднувалися у різницький, чоботарський, ковальський, кравецький і ткацький цехи [32, 43].

На території Північного Лівобережжя у XVII–XVIII ст. цехи існували не лише в містах, але й у містечках з порівняно невеликою кількістю населення. Показовою у даному відношенні було містечко Олишівка. Через неродючі ґрунти умови для заняття землеробством тут були несприятливі, відтак мешканці містечка, як правило, займались ремеслом і об'єднувались у цехи. Провідне місце з-поміж них належало шевському цеху. Крім того, тут працювало 148 чоботарів, 32 ткачі, 10 котлярів та ковалів, 7 кравців, 38 кушнірів [28, 105–106].

У 1715 р. ніжинський полковник Л. Жураковський підтвердив привілеї на існування цеху в містечку Івангород, який об'єднував ткачів, шевців і кравців [19, 293; 28, 129]. В оборонному універсалі зазначалось, що внаслідок втрати автентичних документів під час пожежі виникла потреба захистити економічні привілеї корпорації, убезпечити ремісників від обтяжливих повинностей [19, 293].

Населення містечка Нові Млини займалось переважно ремеслом і торгівлею. Найбільше в містечку у другій половині XVII ст. нараховувалось шевців (29 дворів), кушнірів (10 дворів), бондарів (12 дворів), гончарів і ковалів (по 8 дворів) [1, 101]. У середині XVIII ст. у Нових Млинах існувало 3 цехи – ткацький, чоботарський, кравецький [19, 294].

Отже, у другій половині XVII–XVIII ст. містам і містечкам Північного Лівобережжя був притаманний достатньо високий рівень розвитку ремесла, про що свідчить розлога номенклатура ремісничих спеціальностей і поширення цехових об'єднань. Ремісничі корпорації створювались не лише у великих містах, але й у містечках та навіть селах, де часом виникали об'єднання ремісників різних спеціальностей.

Посилання

1. Романовський В.О. Сільське і міське населення Лівобережної України в 60-х роках XVII ст. / В.О. Романовський // Народна творчість та етнографія. – 1958. – № 3. – С. 89–109.

2. Перепис населення українських міст XVII ст. / [підготовка до друку, передмова П. Пирога] // Сіверянський літопис. – 2010. – № 4–5. – С. 16–82.

3. Кулаковський В.М. Міста Лівобережної України у XVIII ст. та чисельність населення в них / В.М. Кулаковський // Історичні дослідження: Вітчизняна історія. – К.: Наукова думка. – 1981. – Вип. 7. – С. 63–69.

4. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648) / П. Кулаковський. – К.: Темпора, 2006. – 496 с.

5. Єршов А. Ніжинські цехи в першій половині XVII ст. / А. Єршов // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали [під редакцією М. Грушевського]. – К., 1928. – С. 315–318.

6. Кулаковський В.М. Ремесло і цехова система в містах і містечках Лівобережної України XVII ст. / В.М. Кулаковський // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – К., 1980. – Вип. 14. – С. 53–60.

7. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України, ф. І, спр. 55453–55580, 516 арк.

8. Коваленко О. Неопублікований опис Ніжина початку 80-х років XVIII ст. / О. Коваленко, І. Петреченко // Ніжинська старовина. – 2006. – Вип. 2(5). – С. 51–61.

9. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено / А. Шафонский. – К.: Университетская типография, 1851. – 697 с.

10. Мазепина книга / [упорядкування та вступна стаття І. Ситого]. – Чернігів: ЦНТЕІ, 2005. – 524 с.

11. Батурин: сторінки історії: [зб. документів і матеріалів / [редакція О.Б. Коваленко та ін.]. – Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2009. – 786 с.

12. Лазаревский А.М. Исторический очерк Батурина / А.М. Лазаревский // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1892. – Кн. VI. – Отд. II. – С. 105–122.

13. Ситий І. Батурин доби Івана Мазепи / І. Ситий // Сіверянський літопис. – 2000. – № 3. – С. 36–46.

14. Лазаревська К. Київські цехи в другій половині XVIII та на початку XIX віку / К. Лазаревська // Київ та його околиця в історії і пам'ятниках / [під редакцією М. Грушевського]. – К.:

Державне видавництво України, 1926. – С. 275–308.

15. Універсали Івана Мазепи (1687–1709) / [упорядники І. Бутич, В. Ринсевич]. – К.; Л.: НТШ, 2006. – Ч. ІІ. – 798 с.

16. Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського (далі – ЧІМ), інв. № Ал 441, 168 арк.

17. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781) / [підготовка до друку та передмова П. Федоренка]. – К., 1931. – 595 с.

18. ЧІМ, Інв. № Ал. 619, 40 арк.

19. Лазаревский А. Обозрение Румянцевской описи Малороссии. / А.М. Лазаревский – Чернигов: Губернская типография, 1866. – Вып. І. Полк Черниговский; Вып. ІІ. Полк Киевский и Нежинский. – 390 с.

20. Карась А. Кролевецьке ткацтво / А. Карась. – Глухів: РВВ ГДПУ, 2008. – 100 с.

21. Шостак И. Коропские сапожники / И. Шостак // Земский сборник Черниговской губернии. – 1891. –№ 6–7. – С. 155–168.

22. Універсали Івана Мазепи (1687–1709) / [упорядник І. Бутич]. – К.; Л.: НТШ, 2002. – Ч. І. – 780 с.

23. Местные известия // Черниговские губернские ведомости. – 1902. – № 2977. – 25 сентября. – Часть неофициальная. – С. 1.

24. ЧІМ, інв. № Ал 220, 213 арк.

25. ЧІМ, інв. № Ал 510/14, 73 арк.

26. ЧІМ, інв. № Ал 446, 73 арк.

27. Описи Київського намісництва 70–80-х років XVII ст.: описово-статистичні джерела / [відповідальний редактор П.С. Сохань]. – К.: Наукова думка, 1989. – 392 с.

28. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления / А. Лазаревский. – К., 1893. – Т. 2. Полк Нежинский. – 521 с.

29. Коваленко О. Неопубліковані нариси Володимира Євфимовського з історії Чернігово-Сіверщини / О. Коваленко, А. Острянко // Сіверянський літопис. – 2006. – № 4. – С. 126–139.

30. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / [упорядник С. Павленко]. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1144 с.

31. ЧІМ, інв. № Ал. 336, 35 арк.

32. Швыдько А.К. Анализ источников по социально-экономической истории Левобережной Украины (вторая половина XVII – первая половина XVIII в.) / А.К. Швыдько. – Днепропетровск: Днепропетровский государственный университет, 1981. – 108 с.

Щербина С.В. Ремесленные цехи на территории Нежинского полка в XVII–XVIII вв.

В статье охарактеризованы центры и отраслевая структура ремесленного производства на территории Нежинского полка в XVII–XVIII ст.

Ключевые слова: *ремесло, цех, Нежинский полк, магдебургское право.*

Shcherbyna S.V. Handicraft guilds on the territory of Nizhyn Cossack Regiment in XVII – XVIII centuries

In the article centers and sectors of craft manufacture on the territory of Nizhyn Cossack Regiment in XVII–XVIII centuries are characterized.

Key words: *handicraft, guild, Nizhyn Cossack Regiment, Magdeburg Law.*

17.03.2015 р.

УДК94 (477.51) «16–17»

Л.В. Лесик

МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ МІЩАН НІЖИНА XVII–XVIII СТ.

Стаття присвячена матеріальному становищу частини міщанства Ніжина XVII–XVIII ст.: купцям, міським урядникам, ремісникам та служникам. Дослідження ґрунтується на деяких архівних матеріалах та Генеральному описі Лівобережної України 1765–1769 рр.

Ключові слова: *Ніжин, міщани, купці, міські урядники, ремісники, матеріальне становище.*

Останнім часом на перший план в історичній науці виходять дослідження, присвячені урбаністичним питанням XVII–XVIII ст. Серед праць, присвячених різним аспектам життєдіяльності міста, його уряду, соціальної структури тощо слід виділити роботи Ю. Волошина, Н. Білоус, Г. Доманової, І. Сердюка та інших науковців. Так, Н. Білоус у своїй монографії, присвяченій Києву, охопила всі сторони життя міста: надання магдебурзького права, організацію та структуру міської влади, управління містом, відносини громади з представниками влади [1]. Низка праць, присвячених міському магістрату Чернігова, належить авторству Г. Доманової. Дослідниця зосередила свою увагу на управлінні містом та порушила питання про становище і чисельність міщан Чернігова [2]. Дещо іншого напрямку роботи Ю. Волошина, які він присвятив соціальній та демографічній історії Полтавщини та власне Полтаві [3]. Історично-демографічна характеристика населення полкових міст, в тому числі і Ніжина, зроблена у дослідженнях І. Сердюка [4].

Щоб краще зрозуміти, як історичний процес впливає на розвиток того чи іншого міста, слід серед важливих питань його життєдіяльності не забувати про інші (на перший погляд другорядні) проблеми. Оскільки м. Ніжин в царині урбаністичних процесів досліджений недостатньо, метою даної роботи є оглядове знайомство з матеріальним становищем різних станів ніжинського міщанства.

За даними описів м. Ніжина можна провести короткий аналіз соціального і матеріального становища купців, урядників, ремісників, козаків, духовенства, іноземців (російський гарнізон, греки, росіяни, поляки), селян, служників. Тож купці становили верхівку ніжинського суспільства. Більшість з них були греками та вихідцями з інших країн. Повноправними господарями у місті почували себе представники родин російських купців Каблукових та Алісових. Так Петро Каблуков (зять Максима Алісова) спільними з тестем зусиллями після чергової міської пожежі самовільно загородили огорожею частину вулиці з колодязем. Під час судового слідства виявилося, що купці привласнили дворище спадкоємиці магістратського писаря Драбенкова. Сам купець Каблуков не визнав свого протиправного вчинку, повідомив, що не підлягає малоросійському суду і повертати загарбану

землю відмовився [5, арк. 2–2 зв.]. Проте, ніжинцям була користь від родини Алісова. Відомо, що Максим Алісов побудував у місті шовкову та бавовняну фабрику, на якій виготовляли шовкову тафту, хустки та кумачі [6, арк. 1–2].

Досить часто серед джерел зустрічаються повідомлення про відмову купців виконувати загальноміські повинності. Так, купець з міста Севськ Іван Захарієв син Шереметцов просив звільнити його ніжинський двір від військового квартирування, що чинило йому великі збитки [7, арк. 1]. Аналогічно поводили себе інші греки-купці, які тривалий час проживали в Ніжині та мали у власності міські землі. Так, під час ремонту вулиць греки відмовилися надавати кошти на матеріали, тому частина міста була не впорядкована [8, арк. 2].

Особливу групу ніжинського міста становили міські урядники. До них належали війт, бурмистри, райці (або ратмани), представники канцелярії та додаткового апарату магістрату. Ніжинські війти батько та син Тернавіоти були досить багатими людьми. Крім коштів та земель, які вони отримували на війтівство, Тернавіоти володіли землями у Ніжині, слободою та хутором у Яготинській сотні Переяславського полку [10, 4], займалися купецьким промислом, тримали на відкупі індуктовий збір [9, 1] тощо.

Гарні статки мали і представники міської канцелярії. Райці міського магістрату Василю Тихонієву Шумилову належали будинок у Новому Місті, орні поля, гай, сінокіс та цегляний завод [11, 118]. Молодий райця Ігнат Шульга мав родину та жив у власному спадковому будинку з малолітнім братом та учнем, володів орними землями у трьох сторонах від міста [11, 122]. Він займався виготовленням чобіт, отримував достатній капітал.

Заможно жили представники міської канцелярії, що діяла при магістраті. Так, молодий підканцелярист Григорій Армашевський мав у своїй власності дім у Ніжині, орні землі та сінокіс за межами міста [11, 177]. Багатшим за нього був канцелярист Федір Юрчевський, який проживав у власному будинку, володів великою кількістю орної землі, де вирощував пшеницю і жито, сінокосом, лісом [11, 165]. Такі ж статки мав інший писар магістрату Яким Магеровський [11, 155].

У Ніжині склалася велика соціальна група ремісників. З переписів відомо, що їх число зростало з кожним роком, і представляли вони різні ремесла. Ремісники жили великими родинами, брали на виховання чужих дітей, мали учнів, тримали крамнички. Більшість з них мала достатній капітал. Так, швець Корней Іванов Добренкій, проживаючи з родиною, тримав трьох учнів [11, 66]. Кушнір Яким Захарієв син Богдановський жив разом з родиною Тимофея Федорова сина Крученка, мав робітника, якого наймав за три рублі в рік та їжу [11, 95]. Федір Кирилов син Швець проживав разом з родиною та мав одного учня, якого тримав «на всем своем плате и корме» [11, 106]. Є відомості про представника скловиробництва, Івана Скляра, поважного віку, що проживав з родиною та наймитом [11, 109].

Представники харчового промислу мали менші статки порівняно з іншими ремісниками, іноді володіли спадковими землями. Наприклад, удова Уляна Корнейха Голубиха жила разом з дітьми і зятем, переробляла гречку на крупу та продавала в місті, мала орні землі [11, 132]. Ще одна представниця торгівлі крупами удова Тетяна Помиха, мала малолітніх дітей та власний дім [11, 166–167].

Більші прибутки приносив горілчаний промисел. Так, удова Тетяна Іваниха Ющенкова жила з сином, тримала служницю, торгувала вином, яке купляла в Ніжині. У своїй власності, крім власного дому, мала достатній капітал, огород на форштадті Магерки та орні землі в трьох місцях [11, 138]. Семен Андреєв Воскобойников, що торгував горілкою, проживав з родиною у власному домі, мав огород за форштадтом Нове Місто, використовував працю найманої робітниці. Він повідомляв, що не мав достатнього капіталу, але володів шинком та сінокосом при шляху біля урочища Бобрик [11, 128]. На наш погляд, це був один із заможніших торговців алкоголем. Міщанин Яков Трифименко торгував вином, проживав у власному будинку з родиною, користувався орними землями за містом та повідомляв про достатнє матеріальне забезпечення [11, 120].

Окрему соціальну групу становили служники, різні наймити та челядники. Ніжинські міщани часто наймалися на роботу до греків. Серед них збереглося прізвище Івана Мазура, вихідця із Бродів, який одружився уже в Ніжині [11, 123]. Євстафій Палюха, маючи похилий вік, зазначав, що наймався до купців на рік [11, 178], як і Іван Логвин [11, 193] та ін. Очевидно наймався до греків і Яків Яковлев син Шмаровоз, адже займався фурманством, тобто перевезенням [11, 127]. З цього жили також Федір Ященко [11, 160], брати Олиренки [11, 179].

Найбідніші містяни просили милостиню. Так, на території замку проживав з дружиною та дітьми Григорій Мартинов син Куняйло. Маючи похилий вік і слабке здоров'я, головним джерелом доходів він зазначав «прошение милостыни» [11, 65]. Одинока удова Євдокія Скорая, також похилого віку, займалася «попрошайством» [11, 67]. Крім згаданих осіб, Румянцевський опис Ніжина називає ще п'ять родин, які просили милостиню.

Провести аналіз соціального та матеріального становища інших суспільних станів, що проживали у місті, не вдалося за браком першоджерел.

Таким чином, міщани Ніжина у XVII–XVIII ст. мали різні статки. Найбагатшими були грецькі та російські купці, міські чиновники. Заможними можна назвати ремісників, що займалися окремими видами ремесел. У місті зафіксована присутність

осіб, що мали скрутне матеріальне становище, навіть таких, що просили милостиню.

Посилання

1. Білоус Н.О. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII ст. Міська влада і самоврядування / Н.О. Білоус. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 360 с.

2. Доманова Г. До питання про земельну власність Чернігівського магістрату (друга половина XVII–XVIII ст.) / Г. Доманова // Сіверянський літопис. – 1999. – № 6. – С. 36–34; Доманова Г. Чернігівський магістрат: генеза, структура, функції (друга половина XVII–XVIII ст.) / Г. Доманова // Сіверянський літопис. – 2000. – № 2. – С. 34–42; Доманова Г. Стосунки Чернігівського магістрату з представниками російського уряду (друга половина XVII–XVIII ст.) / Г. Доманова // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка. – Вип. 33. – Серія: Історичні науки. – № 3. – Чернігів, 2006. – С. 15–21; Доманова Г. До питання про становище та чисельність міщанства Чернігова (друга половина XVII–XVIII ст.) / Г. Доманова // Історія України: маловідомі імена, події, факти: Збірник статтей. – К., 2000. – Вип. 11. – С. 43–49.

3. Волошин Ю.В. Конфлікти в Полтаві у другій половині XVIII ст.: зміст, характер, мова / Ю.В. Волошин // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2010. – Вип. 9. – С. 219–238; Волошин Ю. Статево-вікова структура населення міста Полтави в другій половині XVIII ст. / Ю. Волошин // Історична пам'ять. Наук. збірник – 2011. – № 1. – С. 5–24; Волошин Ю. Населення домогосподарств «Государевых описных малороссийских раскольничьих слобод» (за матеріалами «Генерального опису Лівобережної України 1766–1769 рр.»)/ Ю. Волошин // Соціум. Альманах соціальної історії. – Вип. 2. – К., 2003. – С. 117–134; Волошин Ю. Жінка-вдова в полковому місті Полтаві другої половини XVIII ст. (за матеріалами Румянцевського опису Малоросії) / Ю. Волошин // Київська старовина. – 2011. – № 1. – С. 13–32.

4. Сердюк І. «Полкових городов обиватели»: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. / І. Сердюк. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. – 304 с.;

5. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі ЦДІАК), ф. 51, оп. 3, спр. 13137, арк. 2–2 зв.

6. ЦДІАК, ф. 763, оп. 1, спр. 593.

7. ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 6436.

8. ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 4661.

9. ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 5665.

10. ЦДІАК, ф. 51, оп. 1, спр. 1756.

11. Зозуля С., Морозов О. Опис міста Ніжина 1766 р. – маловідома архівна пам'ятка середини XIX ст. / С. Зозуля, О. Морозов // Ніжинська старовина. – 2008. – № 7(10). – 212 с.

Лесик Л.В. Материальное положение городских жителей Нежина XVII–XVIII ст.

Статья посвящена материальному положению части городских жителей Нежина XVII–XVIII ст.: купцам, городским чиновникам, ремесленникам и слугам. Исследование основано на некоторых архивных материалах и Генеральной описи Левобережной Украины 1765–1769 гг.

Ключевые слова: *Нежин, городские жители, купцы, городские чиновники, ремесленники, материальное положение.*

Lesyk L.V. The financial conditions of Nizhyn's inhabitants in XVII–XVIII centuries

The article is devoted to the financial conditions of Nizhyn's inhabitants in XVII–XVIII centuries: to merchants, municipal officials, craftsmen and servants. The research is based on some archival materials and the General inventory of Left-bank Ukraine 1765–1769 years.

Key words: *Nizhyn, inhabitants, merchants, craftsmen, municipal officials, financial conditions.*

20.03.2015 р.

УДК 94(477):334.712 «16/17»

М.М. Хармак

ДО ПИТАННЯ ПРО РЕМЕСЛА З ОБРОБКИ МЕТАЛУ ЖИТЕЛЯМИ БАТУРИНА В XVII–XVIII СТ.

У статті розглядається ковальське ремесло батуринців. Автор намагається розкрити економічні аспекти діяльності майстрів ковальської справи, відтворити специфіку їх роботи.

Ключові слова : *коваль, Батурин, ремесло, кузня.*

Дослідження ремісничих осередків Чернігівщини було започатковано у кінці XVIII ст. А. Шафонським та М. Домонтовичем. У XIX ст. це питання вивчалося Н. Покульським, Л. Плавтовим, О. Русовим та ін. У XX ст. їх роботу продовжили О. Компан, П. Федоренко, Г. Горинь, С. Лисенко. Серед сучасних дослідників заслуговують на увагу розвідки В. Балушка, В. Бондарчик, С. Баньковської та ін. У статті ми зупинимося на металообробному занятті батуринців у XVII–XVIII ст., спробуємо розкрити економічні аспекти їх діяльності, відтворити специфіку роботи.

Виробництво речей, пов'язаних з обробкою заліза, належить до одного з найдавніших ремесел українців. Глибоке коріння має і ковальська справа батуринців, адже розвитку ремесла, пов'язаного з обробкою заліза у Батурині, сприяла місцева сировинна база. Відомо, що територіально більшість рудень та гамарень на Лівобережжі у зазначений період зосереджувалась саме на Чернігівщині [1, 12–13].

Перші згадки про майстрів з обробки металу у Батурині (12 ковалів) знаходимо у переписі населення міста за 1666 р. [2, 120]. За гетьманування Івана Мазепи їх кількість значно збільшується, а в переписі населення за 1726 р. згадується вже ковальський цех, що складався з 15 майстрів [3, 75].

При гетьмані Кирилі Розумовському ремісників, задіяних у обробці металу, налічувалося 7 дворів з цехмістром Яцком Пилипенком та 7 дворів «не умеющие ни какого ремства» [4, 146]. Відомо, що у 1751 р. в околицях міста розпочалося будівництво машинної кузні з водяним приводом ковальських молотів [5, 401], а при дворі у гетьмана «находились 4 кузнеца» [4, 199].

У описі Батурина за 1760 р. є відомості про розташування 12 кузень і їх власників у районі «береговая слободка по улице «Корнеевка»: «На городовом месте против городка три кузницы козака Синице, козака Якова, Лаврина Коваля; в пяти местах кузницы Федора Козла, Герасима Цибы, Василя Колмика, Харитона Нецкого, Иосифа Рыжого; две кузницы Никифора и Корнея Филиповых и две кузницы Никиты Ребещенка и Максима Сежко...» [6, 48].

Зберігся опис нерухомого майна Андрія Розумовського в Батурині за 1836 р., у якому

зафіксовані місця розташування кузень: «Близ старого двора, где был фельдмаршалский дом, в другую сторону находится конюшенный двор с конным заводом, в нем кузницы и дом для кузнецов; при местечке Батурине, но в отдаль от перевоза, вниз по течению р. Сейм, при суконной фабрике находится маленькая кузница; около большого двора, называемым Кочубеевским, кузницы...» [4, 240–243]. У відомостях про торговельні та промислові підприємства Батурина за 1860 р. згадується 5 кузень [4, 267].

Батуринські ремісники-металообробники жили і працювали «около города на предместье», що обумовлювалося як їх професійною спрямованістю, так і протипожежними заходами [4, 135].

Кузні у XVII–XVIII ст. будували з дерева, переважно зрубної конструкції. Стіни часто обмазували, з протипожежних міркувань, глиною. Більш заможні ковалі могли собі дозволити мурована майстерню. Двері й вікна розташовували зі сходу або півдня, щоб приміщення добре освітлювалося вдень. В кузні знаходилися горн (або пара горнів), одне-два ковадла, верстат для інструментів, ящик для вугілля та ємність для води. Горн розташовувався під задньою стінкою, щоб уникнути протягів. Праворуч від горна знаходились великі ковальські міхи, ліворуч – купа вугілля або ящик для вугілля. Перед горном стояло ковадло, яке закріплювалося на масивній колоді, вкопаній вертикально у землю. Навколо колоди з ковадлом часом набивали обруч з гніздами для дрібного інструменту (пробійників, зубил, молотків тощо). Поряд стояли великі п'ятикілограмові молоти. Ящик для інструментів розташовувався під глухою стіною, біля ящика з вугіллям, а верстат із тисками й інструментом – під передньою стінкою кузні з вікном для кращого освітлення [7, 31–33].

У XVIII ст. вартість горна звичайного дорівнювала 25 копійок, міхи та ковадло майстри купували від 8 до 12 руб. Часто майстри шили міхи самотужки і обов'язково з кінської шкіри [8, 162].

Ковалі займалися ремеслом упродовж всього року. Найбільш навантаженими були весняний та осінній періоди [9, 258]. Як зазначають джерела, тривалість робочого часу майстра з металообробки у середньому складала 14 годин, тобто робота в кузні розпочиналася зі сходом сонця й закінчувалася із його заходом [9, 258]. Як правило, коваль працював у парі з підмайстром-молотобійцем. Переважно підмайстрами до ковалів йшли підлітки від 13 до 16 років. Вони отримували платню у розмірі від 15 до 20 руб. за рік [8, 162]. Крім підмайстрів ковалеві допомагали сини, які прагнули перейняти батькове ремесло. Часто після смерті майстра його справу могла продовжувати й дружина, використовуючи найману робочу силу [7, 34–35].

Як бачимо, це ремесло було досить трудомістким і вимагало значних капіталовкладень, тому і праця майстрів оцінювалася відповідно. Так, за підковку коня підковою замовника коваль брав платню у розмірі від 4 до 7 копійок, підковою майстра – від 15 до 20 копійок; дверні прибори коштували по 30 копійок, натягнути колеса – 15 копійок, виготовити сокиру – 40 копійок, деталі для лавки – 25 копійок, накладку до лемеша – 30 копійок [8, 165].

За підрахунками дослідника О. Русова, річний прибуток коваля у XVIII ст. становив близько 100–120 руб. [9, 258]. Порівнюючи ціни на майно та товари у вказаний період, слід зазначити, що рублена хата з сіньми і прикомірком коштувала від 10 до 25 руб., вівця – 50 копійок, гуска – 10 копійок, відгодована свиня – 1руб. 50 копійок, шапка смушева – 30 копійок, кожух звичайний – 1 руб. 20 копійок. Звідси можна зробити припущення, що дана категорія ремісників мала досить непоганий заробіток [10, 696–697].

Згідно положень Магдебурзького права, ковалі сплачували до міської скарбниці податок «в несколько грошей сообразно с их доходами» за рік [11, 9]. Відповідно до перепису населення 1666 р., батуринські майстри-ковалі сплачували податок у розмірі від 8 до 16 алтинів [2, 130]. Щоб прогодувати сім'ю, вони не покидали займатись і землеробством – «пашню пашет двумя волами и лошадью» [4, 43–55]. У переписі населення за 1750 р. читаємо наступне: «…с ремесних цехових жилих дворов никакого окладу не берется» [4, 135]. Це означає, що майстри-металообробники, які об'єднувалися у цехи, звільнялися від повинностей і як військові одиниці здійснювали оборону міста та обслуговували артилерію [2, 138].

Попит на певні види продукції стимулював виокремлення з-поміж ковалів спеціалістів вузького фаху. Так з'являються котлярі і слюсарі: «… мещани Пронко, Кирил Иванов – котляры, Никифор Данилов-ремесленный человек – слесар...» [4, 43–68]. Котлярі спеціалізувалися на виготовленні казанів, котлів, рідше – різноманітного металевого посуду. Слюсарі ж займалися тим, що виготовляли різноманітні пристрої, дрібні деталі, механізми, такі як замки, дверні петлі, засуви.

Дослідник І. Спаський прирівнює слюсарів до майстрів по обробці дорогоцінних металів [12, 54]. Можливо, що названий у джерелах батуринський слюсар Никифор Данилов міг бути майстром по обробці золота чи срібла, адже, як зауважує дослідник М. Петренко, центрами ювелірного виробництва на початку XVIII ст. були міста Ніжин, Ромни, Стародуб і Батурин [13, 16].

Попри велику кількість у Батурині ремісників металообробної галузі (20 %), спеціалісти-зброярі не виділені жодним джерелом. Тож ми можемо лише робити припущення про наявність у Батурині майстрів цієї спеціалізації. Як зазначає дослідник Ю. Редько, значна частина прізвищ у цей період була пов'язана саме з родом занять людини і походила

від назви її професії [14, 34], а відтак згадані у описі Батурина 1726 р. місцеві жителі Тишко Шабельник та Іван Шабельник могли спеціалізуватися на виготовленні та ремонті холодної зброї [3, 129].

З джерел дізнаємося, що майстри з обробки дорогоцінних металів та зброярі належали до міщанського і козацького станів. Вони мали свої будинки, часто на ратушній чи монастирських землях, за що сплачували «оклад», улаштовуючи майстерні на подвір'ї садиб [13, 20].

Отже, ковальське ремесло належить до традиційних українських ремесел, що сягає корінням углиб століть і являє собою мистецтво виготовлення предметів із заліза різних призначень і видів. Історичні джерела дозволяють підтвердити існування на території Батурина ремесел з обробки металу, дають уяву про специфіку їх роботи та розкривають економічні аспекти діяльності майстрів даного ремесла. Витіснене промисловим виробництвом за допомогою верстатів і операційних ліній, у сучасному Батурині воно зникло, залишивши по собі лише яскраві прізвища Коваль та Коваленко.

Посилання

1. Федоренко П. Рудні Лівобережної України XVII–XVIII ст. – М., 1960. – 264 с.
2. Тоїчкін Д. Козацька шабля XVII–XVIII ст.: історико-зброєзнавче дослідження. – К., 2007. – 368 с.
3. Мазепина книга. Упорядкування І. Ситого. – Чернігів, 2005. – 524 с.
4. Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів / Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка та ін.. [Редколегія: О.Б. Коваленко та ін.]. – Чернігів, 2009. – 786 с.
5. Коваленко О., Тарасенко О. Батуринська старовина в історико-краєзнавчих працях архієпископа Філарета (Гумілевського) // Батуринська старовина. Збірник наукових праць, посвячений 300-літтю Батуринської трагедії. – К., 2008. – С. 400-428.
6. Дегтярьов С. Маловідомий опис м. Батурин 1760 р. // Сумський історико-архівний журнал. – № VIII–IX. – Суми, 2010. – С. 32-66.
7. Боньковська С. Ковальство на Україні. – К., 1991. – 114 с.
8. Лисенко С. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии. – Полтава, 1904. – 194 с.
9. Русов А. Описание Черниговской губернии. – Чернигов, 1899. – Т. 2. – 400 с.
10. Сумцов Н.Ф. К истории цен в Малороссии / К. с. – 1887. – Т. 7. – Кн. 2. – С.696-697.
11. Багалей Д. Магдебургское право в Левобережной Малороссии // Журнал Министерства народного просвещения. – Спб., 1892. – Ч. CCLXXX. – С. 1–56.
12. Спаський І. Дукати і дукачі України. – К., 1970. – 168 с.
13. Петренко М. Українське золотарство в XVI–XVIII століттях. – К., 1970. – 205 с.
14. Редько Ю. Сучасні українські прізвища. – К., 1966. – 217 с.

Хармак М.Н. К вопросу о ремеслах по обработке металла жителями Батурина в XVII–XVIII ст.

В статье рассматривается кузнечное ремесло батуринцев. Автор пытается раскрыть экономические аспекты деятельности мастеров кузнечного дела, воспроизвести специфику их работы.

***Ключевые слова** : кузнец, Батурин, ремесло, кузница.*

Kharmak M.M. To a question of crafts on metal processing by inhabitants of Baturyn in the XVII-XVIII

In article the forge craft of Baturyn inhabitants is considered. The author tries to open economic aspects of activity of masters of blacksmithing, to reproduce specifics of their work.

***Key words:** smith, Baturyn, craft, smithy*

05.03.2015 р.

УДК 94(477):(903.8+737.1) «165/17»

В.І. Бєлашов
А.М. Клюєв

МОНЕТНІ СКАРБИ КОЛИШНЬОЇ СТОЛИЦІ ГЕТЬМАНЩИНИ М. ГЛУХОВА ТА ЙОГО ОКРУГИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII – XVIII СТ.)

У статті на основі архівного, музейного, інформаційного і колекційного матеріалів здійснено огляд монетних скарбів передстоличного і столичного періодів міста Глухова та його округи.

Об'єктом дослідження є монетні скарби Глухівщини, про які можна дізнатися з нумізматичних колекцій Глухівського краєзнавчого музею дореволюційного, післяреволюційного і сучасного часу, опису і складу скарбів, знайдених у кінці XIX – першій чверті XXI ст. у м Глухові та на його околицях.

Предметом дослідження стали монети різних країн та їх вартісні номінали, що брали участь у грошовому обігу Гетьманщини другої половини XVII–XVIII ст.

Джерельну базу з вивчення цього питання типологічно слід розділити на такі групи:

1) нумізматичні пам'ятки, спеціальні дослідження та статті, де системно відображені і опрацьовані монетні знахідки різних вартісних номіналів кількох країн, що проводили торгівлю в українських землях;

2) матеріали особистих колекцій і знахідок з описом вартісних показників, для яких характерні назви монетних дворів, де вони карбувались, легенди, хронологічні показники.

3) історіографічні напрацювання, що представлені невеликими групами праць: монографічним напрацюванням О.А Бакальця, монографією В.І. Бєлашова, одноосібними статтями А. Армен та О. Онопрієнко.

***Ключові слова:** торговельний центр, столиця, скарб, монети, талер, карбованець, копійка, імперіал, торговельні відносини.*

Звернення до цієї теми невипадкове і має цілком закономірну мету. У другій половині XVII ст. місто Глухів, розташоване на теренах Чернігівщини (з 1939 р. – Сумщини), виростає у важливий центр прикордонної торгівлі з Московською державою. Більш того, упродовж 1708–1782 рр. Глухів був столицею гетьманської та Лівобережної України, перебравши на себе окрім політичних, головні економічні та торговельні функції з великим грошовим обігом.

Левендалер

Півлевендалера

Місце і роль Глухова та його округи у зазначений час визначили і завдання, пов'язані з пошуком монетних скарбів, котрі неминуче, в силу тих чи інших, як правило екстремальних, обставин, були залишені у схованому вигляді. Ці завдання вирішувались трьома шляхами. Перший полягав у пошуку даних про знайдені скарби у спеціальній літературі, архівних матеріалах та музеях; другий – у виявленні в органах управління Міністерства внутрішніх справ та Служби безпеки України документів та інформації про знайдені скарби; третій – в опитуванні населення Глухова і Глухівського району щодо знаходження та складу монетних скарбів.

Історики завжди надавали надзвичайно важливе значення дослідженню змісту і географії розташування монетних скарбів, що об'єктивно віддзеркалюють зміст товарно-грошових відносин на певній території. Про це свідчать комплексні роботи українських дослідників, що працюють в різних галузях історичної науки, зокрема в нумізматиці.

Монетні скарби Глухівщини стали об'єктом дослідження ще в дореволюційний час, коли в 1902 р. у Глухові був відкритий музей українських старожитностей [7, 84]. До 1928 р. його співробітниками було зібрано і виставлено для огляду значну колекцію візантійських, іудейських, давньоруських, російських монет. На превеликий жаль, у зв'язку з подіями Другої світової війни (1939–1945 рр.) та тимчасовим припиненням роботи музею у 1954–1973 рр., ця колекція монет не збереглася. На сьогоднішній день нумізматична колекція Глухівського краєзнавчого музею нараховує близько 1229 одиниць зберігання.

Срібна копійка Олексія Михайловича
Монети зі скарбу с. Сопич Глухівського р-ну Сумської обл.

Срібна копійка Петра Олексійовича

Монети колекції опрацьовані науковим співробітником музею О.В. Онопрієнко [9, 96]. Їх подальше вивчення кандидатом історичних наук, доцентом О.А. Бакальцем показало закономірність, що полягає у домінуванні російської монети XVII–XVIII ст., серед якої найбільшу цінність складають срібні та мідні монети номіналом від полтини до рубля, вагою від 20,00 до 25,85 г, з 72 та 77 пробами срібла [5, 107].

У першій половині 1990-х років співавтором статті, доцентом В.І. Бєлашовим у фонді архіву Інституту матеріальної культури у м. Санкт-Петербурзі було знайдено і опрацьовано справу Імператорської археологічної комісії про старовинні срібні монети, виявлені у місті Глухові Чернігівської губернії, розпочату у 1896 р. і завершену у 1897 р. В ній говорилося про те, що у Глухові, у садибі дворянина Григорія Марченка, при закладені нового будинку, було знайдено в глиняному горщику 351 срібну монету XVII ст. вагою 23/8 фунти [4, 1]: брабантські, утрехтські, комп'єнські і вестфальські талери, польські грошовики XVII ст. та шестигрошовики Сигізмунда III (1587–1632 рр.), копійки російських царів Михайла Федоровича, Олексія Михайловича і Федора Олексійовича [4, 6, 13]. Цей монетний скарб дещо пізніше було передано із Інституту матеріальної культури до музею Київського імператорського університету ім. Св. Володимира. Подальша доля скарбу потребує додаткового дослідження, адже наразі у фондах музею Київського національного університету ім. Тараса Шевченка він не значиться.

Важливе значення для розуміння змісту грошового обігу українсько-російського

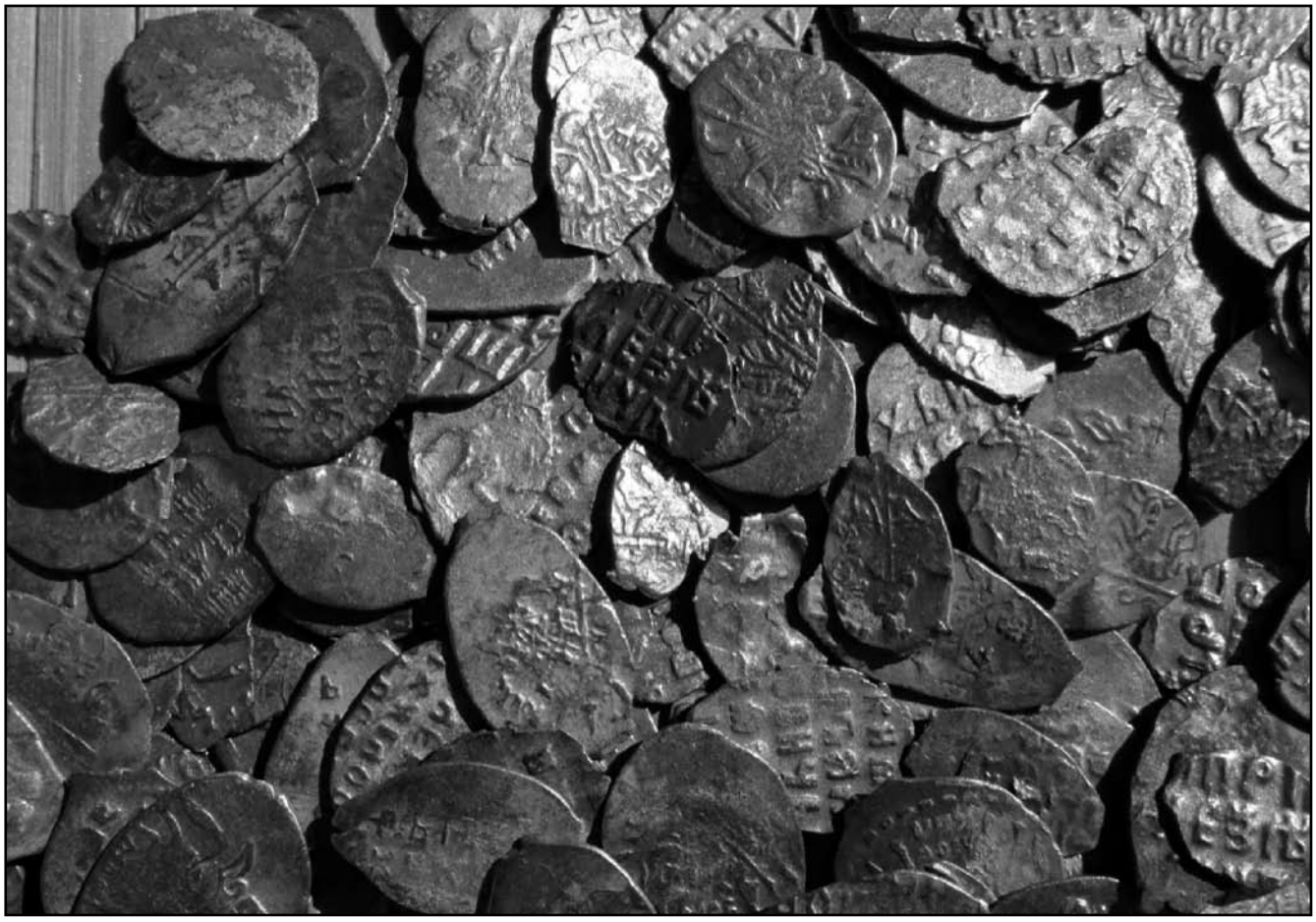

Срібні копійки зі скарбу с. Сопич Глухівського району Сумської області

прикордоння має Глинський скарб XV–XVII ст. Його було знайдено за 18 км на південний схід від Глухова у знищеному радянською владою в 1922 р. чоловічому православному монастирі

Срібний орт Сигізмунда III

Флорин

Монети зі скарбу с. Сопич Глухівського р-ну Сумської обл.

Глинська пустинь. До серпня 1500 р. землі, на яких його було засновано в 1557 р. [6, 73], належали литовському воєводі, князеві Богданові Глинському. Представниця цієї княжої династії Олена Василівна Глинська стала дружиною великого князя Московського Василя III та матір'ю царя Івана IV Грозного. Після смерті чоловіка вона стала регентшею при малолітньому синові, здійснила реформу московської копійки, ввівши до обігу срібний лічильний рубль, який складався зі ста срібних «проволочних» копійок [5, 87]. Пізніш на вилучених у XVII ст. із грошового обігу потертих монетах XVI–XVII ст. – т. з. «чешуйках» – пробивали на кінцях отвори, щоб нанизувати їх на тонкі мотузки. Монети з отворами використовували як нашийні прикраси або як своєрідний скарб, який передавався на користь церкви та монастирів.

Глинський скарб на двох в'язках потрапив у 1929 р. від невідомого глухівчанина до рук місцевого вчителя та краєзнавця В.М. Заїки. Перед смертю останній подарував його своєму синові, історику та краєзнавцю, старшому викладачеві Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка В.В. Заїці, який у 2002 р. передав до фондів Глухівського краєзнавчого музею 110 срібних монет зі скарбу. Склад монет змістовно

Рубль Петра I

Рубль Петра II

Рубль Катерини I

Монети зі скарбу с. Пустогород Глухівського району Сумської області

опрацьований і описаний у монографії О.А. Бакальця «Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1781 рр.)» [5, 87–88]. До вивчення Глинського скарбу неодноразово зверталася і молодший науковий співробітник Національного заповідника «Глухів» А.Е. Армен [1; 2; 3]. Він нараховував 294 срібні копійки, 6 свинцевих пломб (підробок) та 16 «мордовок» – грубо скопійованих на Поволжі допетровських монет, написи на яких не читаються. В ньому наявні копійки російських

Рубль Анни Іоанівни

Рубль Іоана Антоновича

Рубль Єлизавети Петрівни
Монети зі скарбу с. Обложки
Глухівського району Сумської області

царів Івана IV Грозного, Федора Івановича, Бориса Годунова, 6 монет Лжедмитрія, 1 монета Василя Івановича Шуйського, королевича Владислава, царя Михайла Федоровича Романова, 28 копійок Олексія Михайловича, 35 – Федора Олексійовича, 11 монет Івана Олексійовича та 22 монети Петра I старого типу [5, 39, 58–59, 87–88; 2, 133–134; 3, 181–182].

На наш погляд, не менш цікавою є інформація про скарби XVII–XVIII ст., знайдені місцевими жителями на теренах Глухівського району Сумської області у другій половині 1960-х, 1980-х, та у 2011 рр. Її зібрано, опрацьовано і включено до змісту цієї статті співавтором А.М. Клюєвим. За кількістю накопичених монет серед цих знахідок на перше місце можна поставити скарб, виявлений у 1989 р. під час проведення земляних робіт у с. Сопич, що за 44 км від м. Глухова. Він містив 3000 срібних московських копійок, 290 талерів, 50 ортів [8]. Поява скарбу цілком закономірна, адже с. Сопич знаходиться на північно-східному кордоні з Росією, на перетині колишніх шляхів

Рубль Петра III

10 рублів Петра III

10 рублів Катерини II

10 рублів Катерини II. Монети зі скарбу с. Пустогород Глухівського р-ну Сумської обл.

Гетьманщини з Московським царством. Срібні копійки належать до часів царювання Михайла Федоровича, Олексія Михайловича, Федора Олексійовича, Петра Олексійовича Романових, талери у переважній більшості відносяться до карбування Голландської республіки (левендалери, на лицевій стороні мають зображення лева), орти карбовано за часів правління польських королів Сигізмунда II, Сигізмунда III, Яна II Казимира. З російських монет найстарішою є копійка Михайла Федоровича. До наймолодших іноземних монет слід віднести талер Голландської республіки міста Утрехта за 1639 рік. Скарб, вірогідно, належав заможному купцю чи торговцю. Внаслідок того, що знахідка була розпорошена місцевими жителями, вдалося дослідити лише її частину [8].

У селі Дунаєць, розташованому за 15 км у південно-західному напрямку від Глухова, під час проведення земляних робіт у 2011 р. був знайдений горщик із польськими срібними монетами, що містив 2 коронних орти Сигізмунда III та 189 інших монет [8], серед яких знаходилися 6 шостаків, 3 грошовики Сигізмунда III та соліди.

На близькому північному прикордонні з Росією, у селі Пустогород за 30 км від Глухова, в різні роки знайдено 3 великі скарби російських рублів, імперіалів (10 карбованців 1754–1796 рр. – золотих російських монет), полтини XVIII ст. Так при проведенні водогону у 1968 р. був виявлений скарб, що містив 580 срібних рублів та 400 золотих імперіалів [8] – найбільш вартісний серед відомих глухівських скарбів за якісною характеристикою. Монети були представлені срібними рублями Петра I, Катерини I, Петра II, Анни Іоанівни, Єлизавети Петрівни, Петра III, Катерини II і золотими імперіалами Катерини II (1762, 1766, 1771, 1778, 1786, 1790 рр.). Скарб вилучили та передали до державного історичного музею у Москві, але місцеві жителі все ж таки привласнили його частину, що дозволило зафіксувати срібні рублі 1741, 1742, 1743, 1756, 1762, 1779, 1780, 1785 рр. та десять золотих рублів 1778 р. Другий пустогородський скарб, знайдений у 1982 р. [8], налічував 386 рублів 1721–1777 рр., третій (1987 р.) – 180 рублів і одну полтину [8]. Зі скарбу у місцевих жителів осіло 2 рублі Петра I (1704, 1723 рр.), 1 рубель Катерини I (1727 р.), 2 рублі Петра II (1728 р.), Анни Іоанівни, Єлизавети Петрівни, 2 рублі Петра III (1762 р. Катерини II). Всі три скарби були знайдені в межах однієї садиби і передані до органів Міністерства внутрішніх справ.

Слід згадати і про скарб, що походив із села Обложки, розташованого за 16 км у південно-західному напрямку від Глухова. Так у 1968 р. тут був знайдений горщик, що містив близько 230 срібних карбованців початку середини XVII ст. [8]. Скарб складався з рубльових монет Петра I, Петра II, Анни Іоанівни, Іоанна Антоновича, Єлизавети Петрівни, Катерини II. До найцінніших монет слід віднести рубль 1740 р. Іоанна Антоновича (СПб) і рубль 1741 р. з поясним портретом Єлизавети Петрівни (СПб). Скарб спочатку було передано до шкільного музею. Наразі його доля невідома.

Із знахідок 2012–2014 рр. заслуговує на увагу скарб, знайдений у Глухові під час городніх робіт по вул. Валовій. До його складу входило 10 мідних монет: п'ятаки 1757, 1758, 1759, 1761, 1762, 1764,

1767 рр. та 10 копійок 1762 р. Петра III – так званий «барабан» із зображенням військової атрибутики. Ще один скарб був виявлений по пров. Ушинського під час улаштування льоху. У двох горщиках знаходилось 185 мідних п'ятаків часів Єлизавети Петрівни та Катерини II (1757, 1758, 1759, 1761, 1762 рр. без позначки монетного двору). Серед п'ятаків 20 монет відносяться до 1765 р. (Санкт-Петербурзький монетний двір), 15 – до 1766 р. (Московський монетний двір), 40 – до Єкатеринбурзького монетного двору. Найрідкіснішими монетами скарбу є п'ять копійок 1787 року Таврійського монетного двору (3 одиниці).

Особливу цінність має золота монета номіналом 10 карбованців 1762 року Катерини II, знайдена у 2012 р. на вулиці Червоноармійській. На монеті було припаяне золоте вушко-кільце, і вона, найімовірніше, використовувалась як прикраса (дукач), яку носили заможні жінки, дружини козацьких старшин.

Таким чином, скарбовий матеріал показує, що м. Глухів та близькі до нього села, особливо прикордонні з Московською державою, у другій половині XVII – у XVIII ст. мали активне торговельне життя і розвинений грошовий обіг. Типовим є зростання кількості російських монет, що свідчить про входження економіки Гетьманщини до загальноросійського ринку.

Посилання

1. Армен А.Е. Нумізматичні пам'ятки доби Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Гетьманщини на теренах Глухівщини / А.Е. Армен // Сіверщина в контексті історії України: Зб. наук. праць. Матеріали шостої науково-практичної конференції (17–18 травня 2007 р., Суми). – С. 58–61.

2. Армен А.Е. Грошовий обіг на Глуховщині в період Гетьманщини / А.Е. Армен // Сіверщина в історії України: Зб. наук. праць. Вип. 3. – К.–Глухів, 2010. – С. 133–137.

3. Армен А.Е. Російські монети в грошовому обігу Глухівщини / А.Е. Армен // Сіверщина в контексті історії України. Зб. наук. праць. Вип. 4. – К. –Глухів, 2011. – С. 180–184.

4. Архів Інституту матеріальної культури (м. Санкт-Петербург), ф. 1, 1897 р., № 293, 67 арк.

5. Бакалець О.А. Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1781 рр.) / О.А. Бакалець. – К.: ВД «Стилос», 2012. – 378 с.

6. Бєлашов В.І. Глухів – столиця Гетьманщини (до «Глухівського періоду» історії України (1708–1782 рр.) / В.І. Бєлашов. – Глухів: РВВ ГДПУ, 2005. – 220 с.

7. Гольдербитер Н.Л. Из истории Глуховского краеведческого музея (1902–1941 гг.) / Н.Л. Гольдербитер // Північне Лівобережжя та його культура XVIII – початку XIX ст. Тези доповідей та повідомлень наук. конф., присвяченої 100-річчю від дня народження історика мистецтва Федора Людвіговича Ернста (1891–1949). – Суми, 1991. – С. 84–86.

8. Матеріали особистого зібрання студента Навчально-наукового інституту гуманітарної освіти Глухівського національного педагогічного університету ім. Олександра Довженка напрямку підготовки 6.020302 «Історія» А.М. Клюєва.

9. Онопрієнко О.В. Нумізматична колекція Глухівського краєзнавчого музею / О. Онопрієнко // Збереження історико-культурних надбань Глухівщини: матеріали першої науково-практичної конференції (18 квітня 2002 р.). – Глухів, 2002. – С. 95–100.

Белашов В.И., Клюев А.Н. Монетные клады бывшей столицы Гетманщины г. Глухова и его округи (вторая половина XVII – XVIII ст.)

В статье на основе архивного, музейного, информационного и коллекционного материалов сделан обзор монетных кладов предстоличного и столичного периодов города Глухова и его округи.

Объектом исследования являются монетные клады Глуховщины, о которых можно узнать из нумизматических коллекций Глуховского краеведческого музея дореволюционного, послереволюционного и современного времени, описания и состава кладов, найденных в конце XIX – первой четверти XXI в. в городе Глухове и его окрестностях.

Предметом исследования стали монеты разных стран и их ценностные номиналы, которые принимали участие в денежном обращении Гетманщины второй половины XVII – XVIII ст.

Источниковедческую базу по изучению этого вопроса типологически следует разделить на следующие группы:

1) нумизматические памятники, специальные исследования и статьи, где системно отражены и изучены монетные находки различных ценностных номиналов нескольких стран, проводивших торговлю в украинских землях;

2) материалы личных коллекций и находок с описанием ценностных показателей, для которых характерны названия монетных дворов, где они чеканились, легенды, хронологические показатели;

3) историографические источники, представленные небольшими группами работ: монографической наработкой А.А. Бакальца, монографией В.И. Белашова, авторскими статьями А. Армен и Е. Оноприенко.

Ключевые слова: *торговый центр, столица, клад, монеты, талер, рубль, грошевик, копейка, империал, торговые отношения.*

Bielashov V.I, Kliuiev A.M. Coin hoards of Hlukhiv the former capital of Hatmanate and its surroundings (the second half of the XVII-XVIII centuries)

On the basis of archival, museum, informative and collection material author examined the coin hoards before capital and capital periods of city Hlukhiv and its neighborhood.

Object is a coin treasures of Hluhivschina which can be found in numismatic collections of Hlukhiv local museum of pre-revolutionary, revolutionary and after modern times, descriptions and part treasure found at the end of XIX – the first quarter of the XXI century in Hlukhiv and the surrounding area.

The subject of the study were coins of different countries and their cost denominations, involved in money circulation of Hetmanate in second half of XVII - XVIII century.

Source base to study this issue in type should be divided into the following groups:

1. Numismatic attractions, special studies and articles. They systematically recorded and processed coin finds of various denominations cost several countries that conducted trade in Ukrainian lands.

2. Materials personal collections and findings describing the cost parameters. They are characterized by the name mints where they were minted, legends, cost parameters.

3. Historiographical developments are small groups of works: 1. monographic operating time of O.A Bakalets, monograph of V. I Belashov, 2. the sole article of A. Armen and O. Onopriyenko.

Key words: *trade center, the capital, treasure, coins, thaler, ruble, penny, imperial, trade relations.*

03.04.2015 р.

УДК 94(477):(72.04+693.64)

В.І. Мезенцев

МОЩЕННЯ ПІДЛОГ ПАЛАЦУ І. МАЗЕПИ У БАТУРИНІ: КОМП'ЮТЕРНІ РЕКОНСТРУКЦІЇ ТА ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

У статті на основі переважно археологічних джерел уперше розглядаються типи керамічних плиток та способи мощення ними підлог головної резиденції гетьмана І. Мазепи у Батурині. Публікуються комп'ютерні реконструкції цілих плиток та восьми конструкцій і орнаментів підлог та проводиться їх порівняльний аналіз. Аргументується версія про порівняно великі розміри, триповерховість, багатокамерність й виняткову пишність керамічного декору палацу.

Ключові слова: *керамічні плитки, прийоми мощення підлог, їх реконструкції та аналогії, кількість приміщень і поверхів палацу І. Мазепи в Батурині.*

Головна резиденція гетьмана Івана Мазепи на околиці м. Батурина Гончарівці мала надзвичайно багате оздоблення керамічними полив'яними різнобарвними і теракотовими деталями. Високохудожні печні кахлі, керамічні плити з

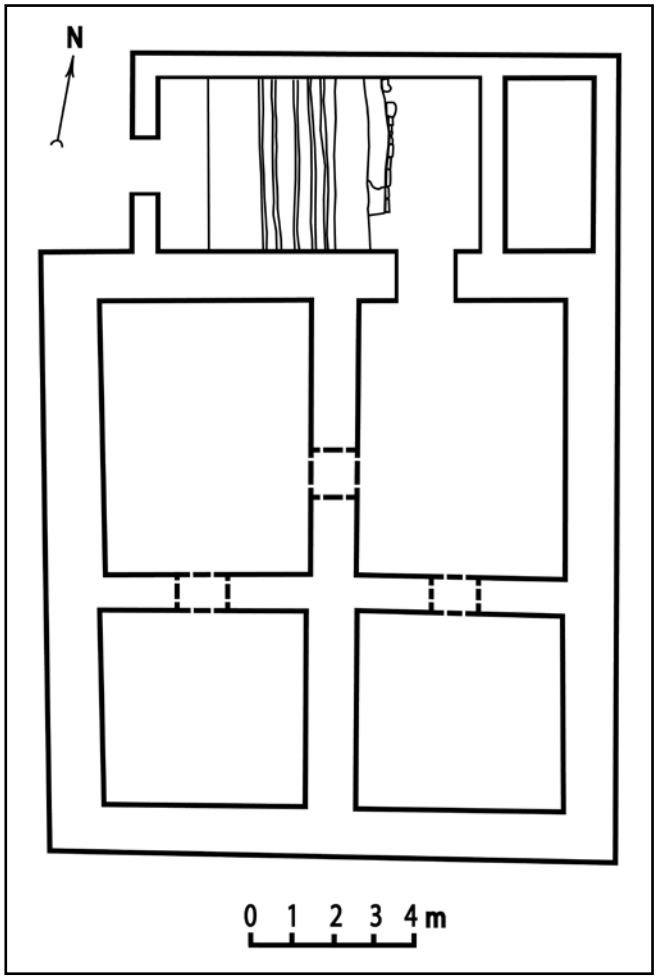

Рис. 1. План підвального поверху палацу І. Мазепи на околиці Батурина Гончарівці (перед 1700 р.) за археологічними дослідженнями. Реконструкція Ю. Ситого, комп'ютерна графіка С. Дмитрієнка, 2013 р.

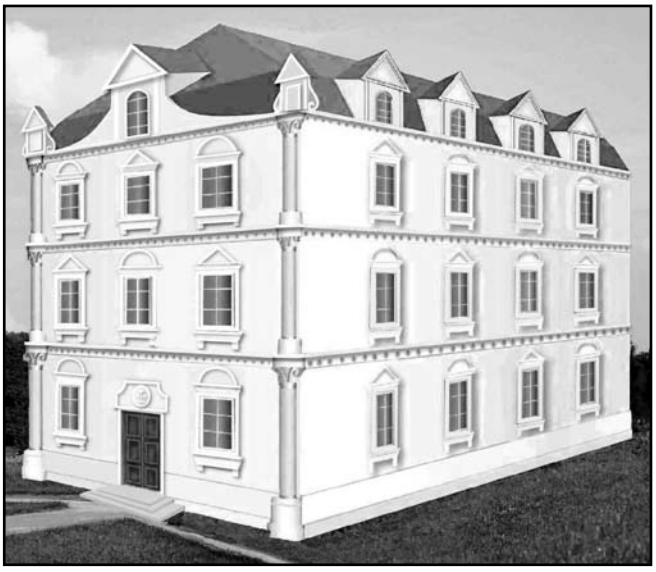

Рис. 2. Екстер'єр палацу на Гончарівці до 1708 р. Гіпотетична реконструкція В. Мезенцева, комп'ютерна графіка і фото С. Дмитрієнка, 2015 р.

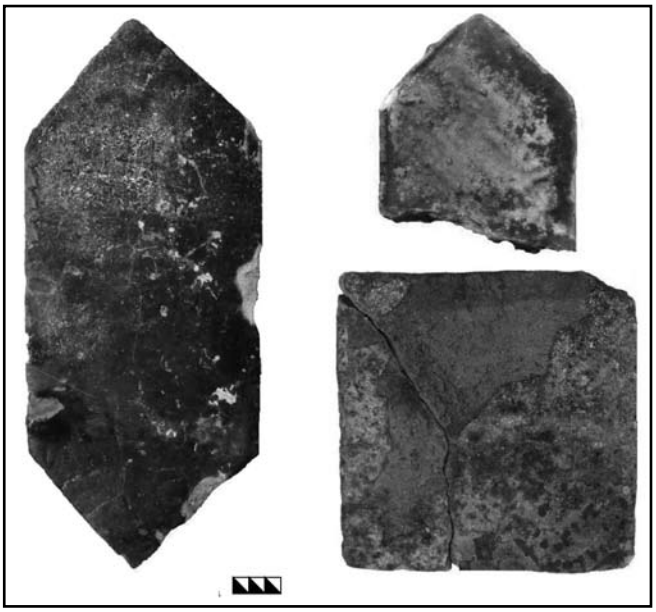

Рис. 3. Обгорілі товсті шестикутні видовжені та квадратна керамічні полив'яні плитки підлоги палацу. Фото В. Мезенцева

рельєфним Мазепиним гербом і монограмою та розетки, що прикрашали фасади палацу, вважаються цінними витворами декоративно-ужиткового і геральдичного мистецтва українського бароко. Вони досліджувались в працях Юрія Ситого, Лариси Виногродської, Володимира Мезенцева, Людмили Мироненко та Юлії Гутник [1].

Стаття уперше розгляне керамічні плитки від мощення підлог палацу Гончарівки. Автор зібрав і проаналізував ці матеріали, які масово знаходили в ході розкопок залишків гетьманської садиби у 2009–2014 рр. На таких археологічних джерелах, доповнених писемними повідомленнями, базується праця. В ній описані форми, розміри, колір поливи плиток й виділені їх типи. Автор статті та художник

Сергій Дмитрієнко (Чернігів) опублікували тут свої гіпотетичні комп'ютерні реконструкції серії цілих плиток та способів мощення ними підлог в різних приміщеннях палацу (рис. 4–9). Також проводяться порівняння керамічних підлог Мазепиної вілли у Батурині та світських і культових споруд України XVII–XVIII ст. Залучені й зображення підлог будинків на українських гравюрах та іконах того часу.

Перед 1700 р. І. Мазепа побудував амбітний мурований палац на передмісті Гончарівці й переніс туди свою головну резиденцію з цитаделі фортеці Батурина (рис. 1, 2). Під час зруйнування міста російською армією у 1708 р. цей палац було пограбовано й спалено. Протягом XVIII–XX ст. місцеві мешканці розбирали руїни споруди на цеглу для перевикористання. До нашого часу дійшли лише розвали стін, фрагменти фундаментів та їх рови [2].

Розкопки решток палацу на Гончарівці почала експедиція Чернігівського національного педуніверситету ім. Т.Г. Шевченка (ЧНПУ) та Інституту археології НАНУ 1995 року. В 2003–2014 рр. їх з перервами продовжила Батуринська українсько-канадська археологічна експедиція [3]. Її очолюють директор Центру археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя при ЧНПУ В'ячеслав Скороход, його заступник Юрій Ситий та автор статті (від канадської сторони). С. Дмитрієнко є співробітником Батуринської експедиції.

На основі археологічних даних, письмових джерел та малюнку руїн Мазепиного палацу в Батурині 1744 р., що зберігся у Національному музеї Стокгольму, дослідники відтворили його план, параметри, архітектурний дизайн та декор (рис. 1, 2). Основний підквадратний об'єм споруди (15 х 14,5 м) мав глибокий склепінчастий підвал з чотирма камерами близьких розмірів. З півночі до нього примикала цегляна прямокутна прибудова (12 х 5 м) зі сходами до підвалу, коридором та малою камерою. Разом із прибудовою довжина палацу становила близько 20 м і ширина – 14,5 м.

Більшість дослідників і автор вважають, що палац Гончарівки був триповерховим з мансардою [4]. Разом із підвалом будинок мав п'ять ярусів. Вірогідно, на замовлення І. Мазепи його спорудили і оформили в цілому за стилем центральноєвропейського бароко. Однак зовнішній західний убор палацу доповнили поліхромними глазурованими розетками, характерними для церковного й монастирського зодчества Києва XVII–XVIII ст.

Автор детально розглянув будівельну техніку, архітектуру і зовнішню орнаментацію вілли І. Мазепи у Батурині, їх походження та аналогії в кількох раніших публікаціях [5]. Спільно з С. Дмитрієнком він підготував гіпотетичні комп'ютерні реконструкції екстер'єру цієї споруди (рис. 2).

Ю. Ситий переконливо визначив, що її печні кахлі та фасадні геральдичні вставки й розетки

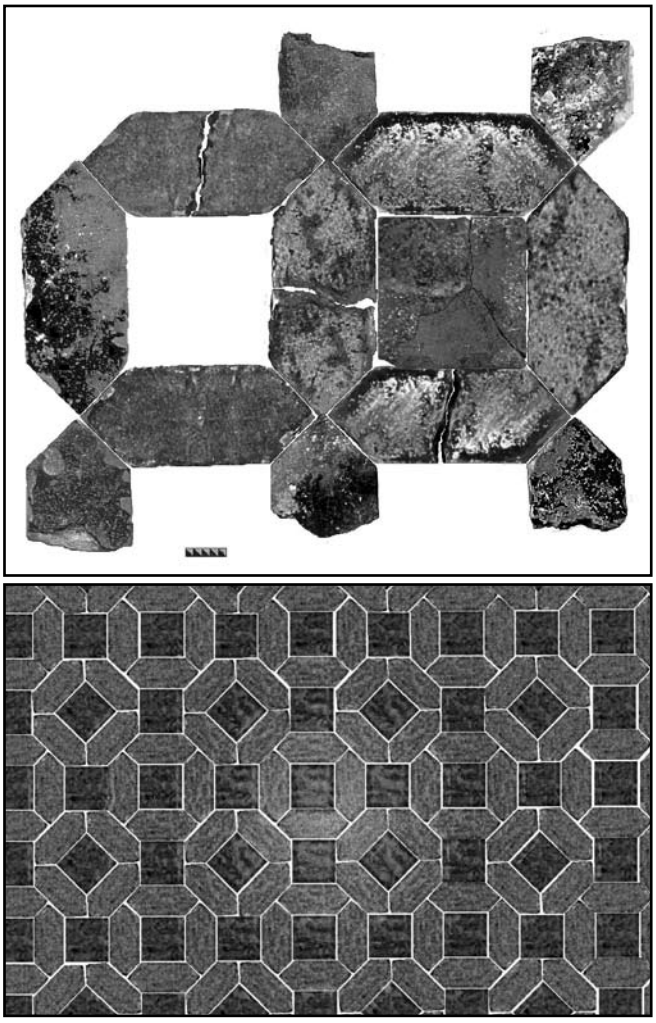

Рис. 4. Теперішній і первинний вигляд мощення підлоги шестикутними та квадратними плитками (тип 1). На рис. 4–9 – гіпотетичні реконструкції В. Мезенцева та С. Дмитрієнка, комп'ютерний фотоколаж С. Дмитрієнка, 2015 р.

виготовили досвідчені кахлярі, запрошені гетьманом з Києва [6]. Дослідник відзначив, що глиняне тісто кахлів та плиток підлог палацу тотожне. Це вказує на їхне виробництво тими самими майстрами [7]. Очевидно, запрошені київські ремісники виготовили усі керамічні декоративні деталі будівлі з місцевої глини у Батурині. Тож плитки і техніка мощення підлог Мазепиної резиденції у його столиці відносяться до провідної школи архітектурної і художньої кераміки Києва кінця XVII ст.

Археологічні дослідження залишків прибудови до палацу в 2009 р. відкрили там сходи до підвалу, викопані у твердій материковій глині (рис. 1). Зверху сходинки були накриті товстими пласкими брусами, які вставлялись в отвори у прилеглій північній цегляній стіні прибудови. Вертикальні боки глиняних сходинок облицювали цеглою, поставленою на ребро [8].

Мощення долівки підвального поверху палацу ніде не виявлено «in situ». Ймовірно, воно було зроблене із звичайної чи шестикутної видовженої

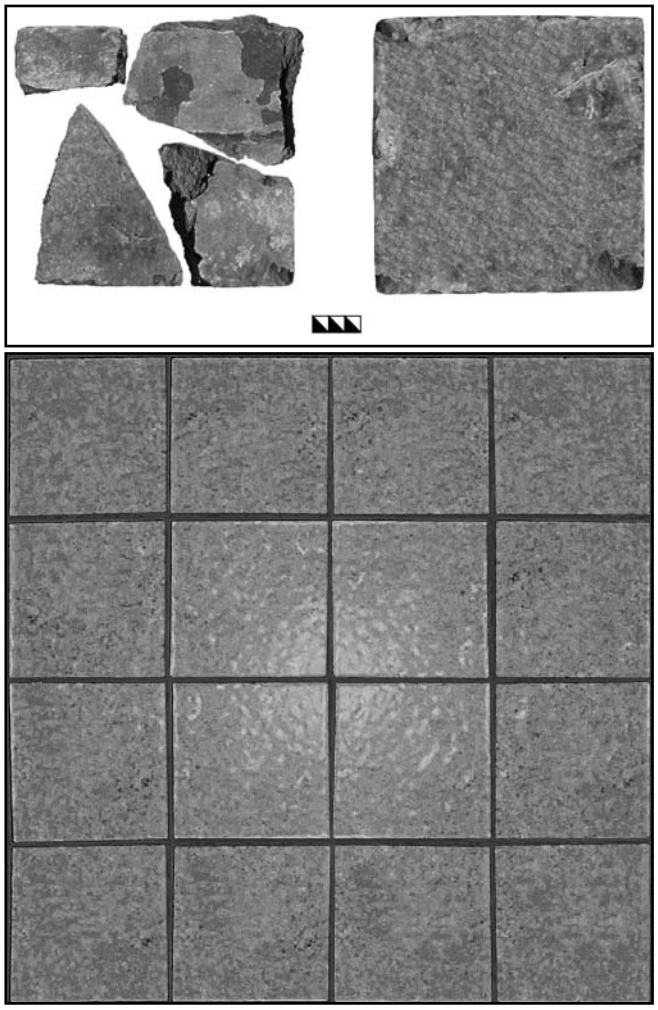

Рис. 5. Уламки й відтворені ціла тонка квадратна плитка з блакитною глазур'ю та мощення підлоги такими плитками (тип 2)

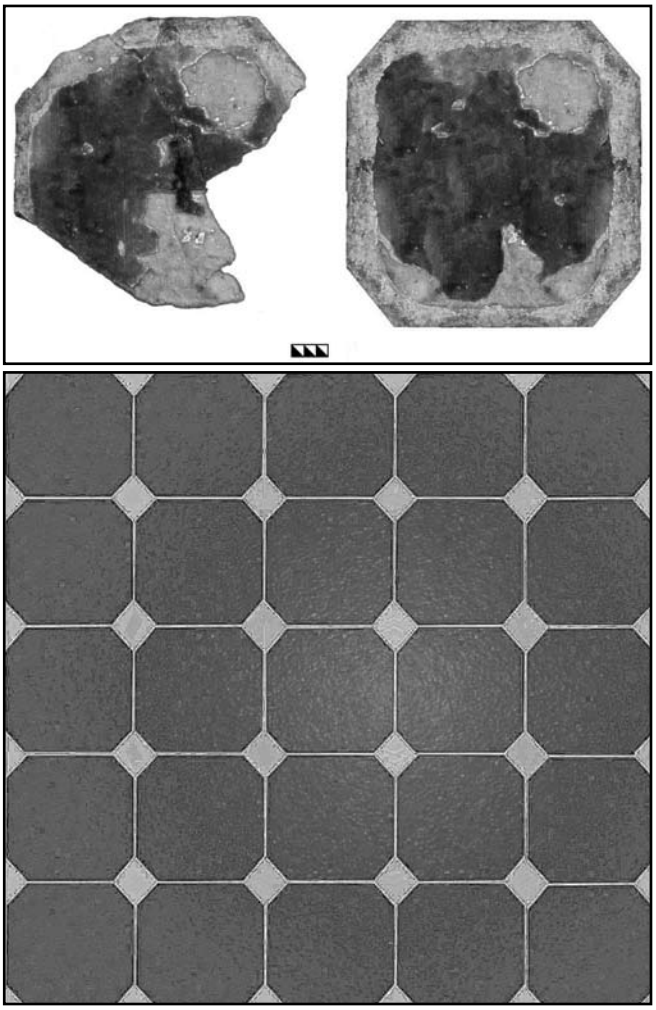

Рис. 6. Фрагмент і реконструйовані ціла восьмикутна тонка плитка та мощення підлоги такими й малими квадратними полив'яними двоколірними плитками (тип 3).

цегли. Багато уламків такої фігурної цегли знайшли серед решток споруди [9]. Цілу цеглу з долівки підвалу могли повністю вибрати навколишні мешканці разом із цеглою й забутовкою його стін і склепінь.

В ході розкопок заповнень котлованів палацу та сусідніх дерев'яних будинків маєтку І. Мазепи знайшли багато переважно побитих керамічних плиток. Вірогідно, вони є залишками мощення підлог наземних поверхів його резиденції (рис. 3–9).

Найбільше представлені видовжені шестикутні товсті плитки товщиною 3–4 см. Дотепер знайдено тільки дві цілі плитки такого типу розмірами 30,5 х 13,5 х 4 см у 2010 р. та 28,6 х 12 х 3,8 см 2014 р. [10] (рис. 3). Їх торці трохи скошені донизу, що типово для товстих керамічних й кам'яних плиток підлог. Лицева, ширша, поверхня таких плиток укрита поливою. Деякі з них зберегли її первинний зелений колір, а на більшості глазурь обгоріла під час пожежі 1708 р. й змінила колір на темно-червоний, жовто-коричневий, сірий та чорний. Ці плитки підлоги разом із кращими декоративними елементами гончарівського палацу експонуються в Музеї археології Батурина.

2010 року були знайдені одна ціла керамічна квадратна плитка розмірами 17,6 х 4 см і така сама з двома відбитими кутами (рис. 3). Вони мають схожі товсті навскісні бортики і поливу, попалену до сірого кольору [11]. За формою і габаритами ці квадратні плитки пасують до вищеописаних видовжених шестикутних, які явно складали навколо них з чотирьох боків. Тут надруковані комп'ютерні реконструкції теперішнього й первісного вигляду мощення підлоги палацу плитками двох таких форм із зеленою глазур'ю (див. тип підлоги 1, рис. 4).

У 2009 р. поблизу котловану палацу знайшли цілу маленьку товсту трикутну плитку (8 х 7 х 3,4 см) з прямим кутом та скошеними боками. Її полива спеклась [12]. Схожі товсті трикутні плитки знайшли на Мазепиній садибі в 2010–2011 рр. [13]. Автор і Ю. Ситий переконані, що їх використали у типі мощення підлоги 1 разом із описаними вище товстими плитками. Подібними малими плитками різних форм часто заповнювали проміжки між краями підлоги та стінами [14].

У 2009–2014 рр. серед решток палацу та навколишніх будівель і льохів було знайдено

значну кількість фрагментів тонких керамічних плиток підлоги товщиною 1,2–1,5 см (рис. 5–9). Їх торці прямі. Через тонкість і крихкість усі такі плитки побились. Дотепер не виявлено цілих зразків, тому їх розміри відомі лише частково, а їхні форми відтворено з більшою чи меншою мірою припущення.

У 2009–2014 рр. експедицією виявлено чимало фрагментів тонких плиток 1,3–1,5 см завтовшки, прикрашених найбільш поширеною зеленою й рідкісною блакитною глазур'ю. Часто на ній помітні сліди пожежі 1708 р. На кількох уламках вціліло по два прямі краї (хоч не на всю довжину), які сходяться під прямим кутом [15]. Автор і С. Дмитрієнко гіпотетично реконструювали комп'ютерним методом одну цілу тонку плитку з блакитною глазур'ю як квадратну та первинний вигляд мощення підлоги палацу такими плитками (тип 2, рис. 5). Плитки такої ж форми й параметрів із зеленою емаллю та варіант мощення ними підлоги цього будинку виділяємо як окремий тип 2 а.

2011 року було знайдено великий фрагмент тонкої плитки (23 х 18–22,5 х 1,5 см) із залишками обгорілої, можливо, багатоколірної глазурі та частинами прямих граней з тупими кутами [16]. На основі детального обстеження уламку С. Дмитрієнко гіпотетично реконструював комп'ютерною технікою цілу плитку як восьмикутну, вкриту зеленою поливою, а також комбінований дизайн мощення такими плитками підлоги палацу (тип 3, рис. 6). На слушну думку дослідника, між октагональними плитками вставили малі квадратні чи ромбічні плитки жовтого або іншого світлого кольору емалі. Малі плитки таких форм ще не виявлені на Мазепиній садибі.

У 2013 р. археологи знайшли частину плитки з одною цілою стороною довжиною 22 см і товщиною 1,2–1,3 см. Обидва боки, що збереглись на 7,5–9,5 см до облому, утворюють із цілою довгою стороною прямі кути. Половина плитки вкрита світло-зеленою, салатовою поливою, а решта є теракотовою (випалена глина без покриття) [17].

С. Дмитрієнко технікою комп'ютерного фотоколажу гіпотетично відтворив цілу двоколірну плитку, близьку до квадрату. Нею можна викласти шаховий та всілякі лінійні й концентричні візерунки підлог (див. тип мощення 4 і 4 а, рис. 7). Ця унікальна плитка свідчить, що в орнаментації підлог палацу Гончарівки своєрідно поєднали глазуровані зелені й теракотові поверхні, а не обмежились монохромними плитками.

У 2009-2014 рр. дослідникам трапилось багато уламків тонких теракотових плиток. Подібно до тонких полив'яних, вони мають товщину 1,2–1,5 см. На одному значному фрагменті теракотової плитки з розкопок 2009 р. збереглась ціла сторона розміром 13,5 см, що, напевно, була її шириною. Неповна

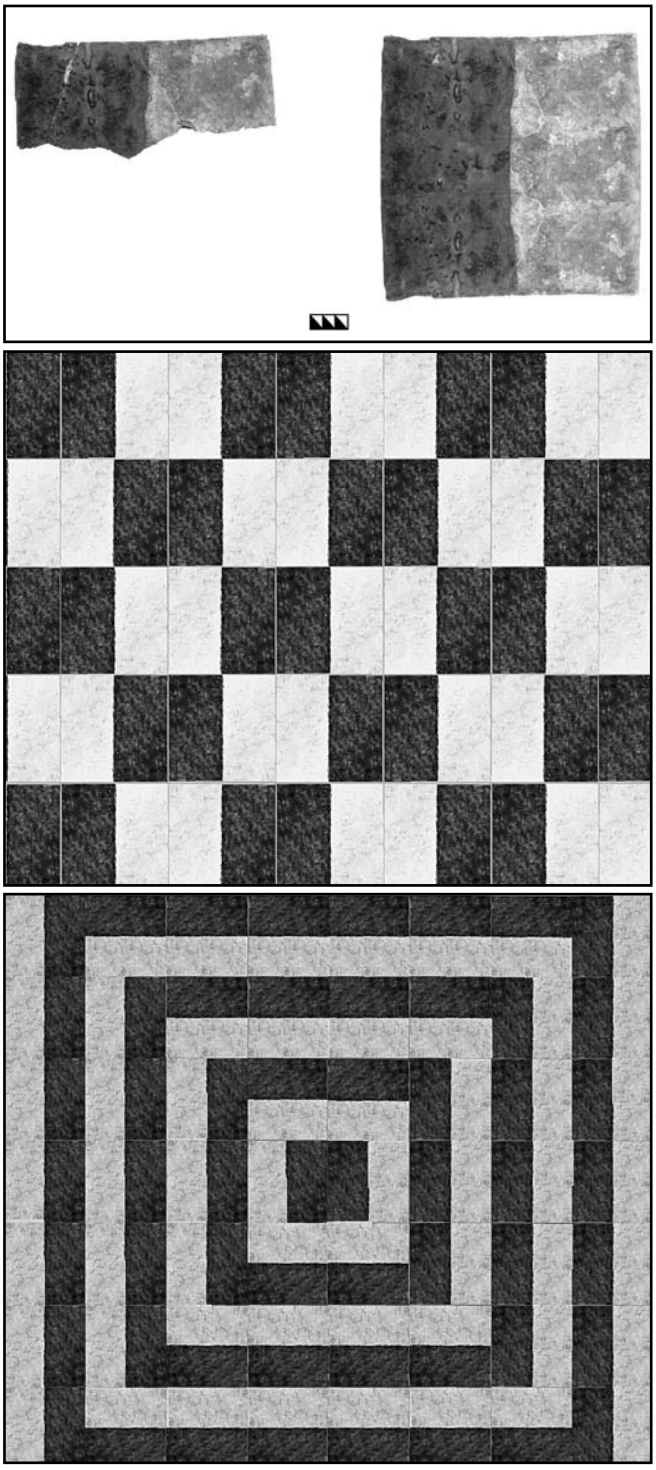

Рис. 7. Частина й відтворені ціла тонка підквадратна плитка, наполовину вкрита зеленою глазур'ю, напівтеракотова і складені з таких плиток шаховий та лінійно-концентричний орнаменти підлог (тип мощення 4, підтип 4 а)

довжина цього уламку становить 14,5 см [18]. Вірогідно, що ціла плитка мала прямокутну витягнуту форму завдовжки приблизно 26 см.

Автор та С. Дмитрієнко підготували гіпотетичні комп'ютерні реконструкції цілої тонкої теракотової плитки та двох поширених прийомів мощення підлог палацу такими плитками. Їх могли укласти прямими поздовжніми чи концентричними рядами

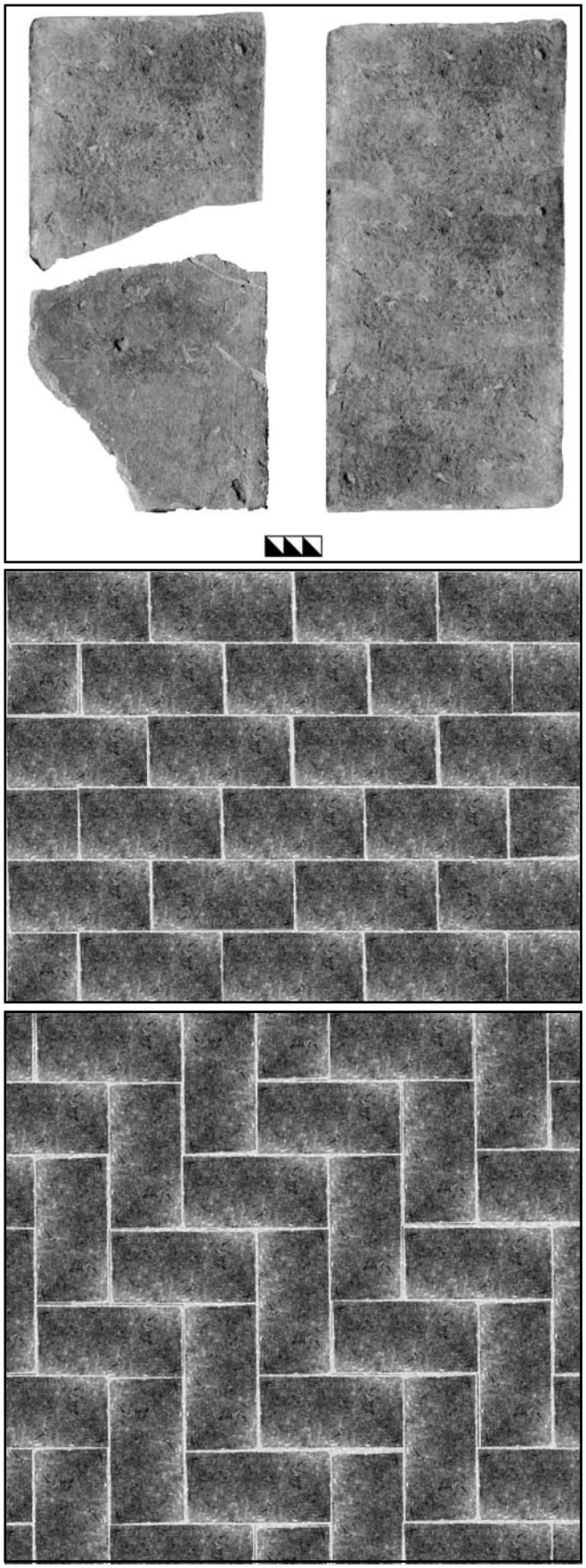

Рис. 8. Фрагменти і реконструйовані цілa теракотова тонка прямокутна плитка й мощення підлог такими плитками звичайною кладкою та методом «у ялинку» (тип 5, підтип 5 а)

та методом «у ялинку», як і цегляні кладки того часу (див. типи мощення 5 і 5 а, рис. 8).

Серед археологічних знахідок на Мазепиній оселі 2009 р. С. Дмитрієнко виявив незвичайну малу тонку неполив'яну плитку підлоги. Вона має форму, близьку до трикутника, ввігнутого з усіх боків. Два її гострі кутові завершення відламані, а уціліла центральна частина має розміри 15 х 13,5 х 1,5–2 см [19]. С. Дмитрієнко технікою комп'ютерного фотоколажу відтворив цілу теракотову підтрикутну майже рівносторонню симетричну плитку та конструкцію підлоги палацу з таких фігурних плиток. За його задумом, вони оточували ще не знайдені здогадні великі круглі теракотові чи глазуровані плитки і заповнювали проміжки між ними (тип мощення 6, рис. 9).

Проведене дослідження плиток від підлог палацу Гончарівки, знайдених у 2009–2014 рр., дозволяє виділити дев'ять типів таких керамічних деталей, різних за формами, габаритами та коліром поливи (рис. 3–9). Вище згадувалось, що у реконструйованих двох комбінованих варіантах мощення підлог палацу гіпотетично використали проміжні малі квадратні (тип 3) та великі круглі плитки (тип 6), які ще не виявили археологи (рис. 6, 9). Тож, разом усіх відомих натепер типів плиток підлог резиденції І. Мазепи у Батурині є 11. Сподіваємось, що в процесі її подальших розкопок будуть знайдені два намічені та нові типи плиток.

Врахуємо, що у трьох відтворених типах мощення підлог палацу (1, 3, 6) сполучили по два-три типи плиток (рис. 4, 6, 9). Таким чином, за дослідженнями знайдених натепер плиток, у цій споруді застосували щонайменш сім типів мощення підлог. З додатком двох реконструйованих варіацій кладок підлог (підтипи 4 а і 5 а, рис. 7, 8) загальна кількість типів мощення підлог у палаці дорівнювала дев'яти. Таких похідних варіантів/підтипів від встановлених семи дизайнів підлог Мазепиної вілли могло бути більше. Але їх повне число неможливо обгрунтовано визначити на підставі лише відомих натепер плиток підлог.

У цій праці надруковано вісім найбільш вірогідних і обгрунтованих комп'ютерних реконструкцій типів і підтипів мощень підлог палацу Гончарівки глазурованими й теракотовими плитками (рис. 4–9). Зауважимо, що тут не ілюстровані тонкі квадратні плитки із зеленою поливою та підлоги, складені з них. Однак у підрахунках загальної кількості типів плиток і способів мощення підлог палацу включено цей тип 2 а.

Наші висновки про 7–9 типів мощення підлог у резиденції І. Мазепи в Батурині дозволяють вважати, що її наземна житлова частина мала не менше число кімнат, залів, сіней, комор, коридорів та інших приміщень. Як правило, у кожному приміщенні було мощення підлоги одного типу (не

рахуючи набірних декоративних поясів, що іноді обкантовували края підлог).

На нашу думку, на трьох поверхах із мансардою палацу знаходилось значно більше приміщень, ніж відомих натепер біля десяти типів мощення його підлог. Ці та ще не відкриті конструкції підлог цілком могли дублювати чи варіювати в кількох світлицях, опочивальнях, вестибюлях тощо у будь-якій кількості. Не виключено, що в деяких господарських та побутових приміщеннях були цегляні й дерев'яні підлоги, які згоріли у 1708 р. Так, кількість усіх приміщень палацу Гончарівки неможливо установити зараз на підставі аналізу ще неповних археологічних даних про типи плиток підлог цієї споруди.

З підрахунків дизайнів підлог, складених із керамічних плиток, та приміщень наземної частини палацу ми вилучили п'ять нежитлових холодних камер, коридор і сходи у прибудові в підвалі (рис. 1). Як указувалось вище, там, ввірогідно, влаштували цегляні підлоги.

Висновки про використання 7–9 типів мощення підлог та не меншої кількості приміщень у наземній частині палацу І. Мазепи на Гончарівці протирічать поглядам деяких археологів про те, що він мав тільки один поверх із чотирма житловими кімнатами загальною площею до 100 м^2 та підвал того ж розміру і планування. Вони прирівнюють цю будівлю до здебільше одноповерхових склепінчастих кам'яниць з льохом, типових жител козацької старшини, споруджених і прикрашених за народною традицією [20].

Вищенаведені підрахунки варіантів мощення підлог та приміщень у наземній частині Мазепиної вілли підсилюють версію автора про її триярусну вертикальну композицію, західнобарокову архітектуру й відмінність від відомих палат Гетьманщини (рис. 2). Подібно уявляють цей палац знані історики українського зодчества Володимир Ленченко (Київ) і Олег Іоанніссян (Державний Ермітаж, Санкт-Петербург), архітектори-реставратори батуринських споруд Володимир Косьяненко (Інститут УкрНДІпроектреставрація, Київ) і Жанна Райгородська (Київ), археологи Володимир Коваленко (ЧНПУ) і Р.М. Осадчий (Науково-дослідний інститут пам'яткоохоронних досліджень, Київ) та науковці Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» у Батурині [21]. Дискусійні питання про архітектурне розв'язання, параметри, кількість поверхів та порівняння палацу Гончарівки розглядаються у попередніх статтях автора, які опубліковані у кількох випусках «Сіверщини в історії України» [22].

На нашу думку, товстими й тонкими плитками замостили саме різні поверхи наземної частини палацу, згідно точки зору

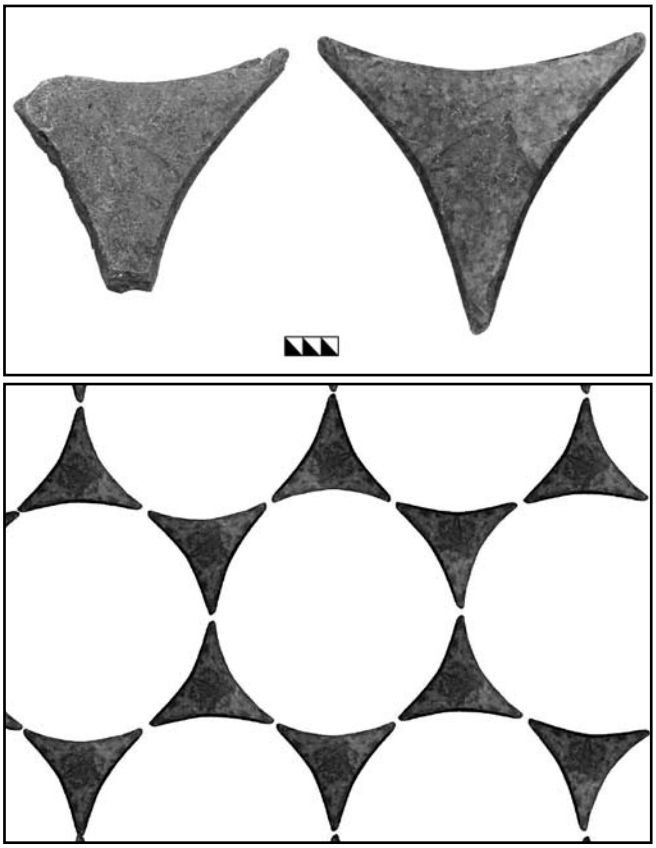

Рис. 9. Побита та відтворені ціла тонка фігурна теракотова плитка й спосіб мощення підлоги палацу Гончарівки такими плитками (тип 6)

про його багатоярусність. Аргументацію цього спостереження розширено нижче.

Можна гадати, що застосування великої кількості типів товстих і тонких глазурованих різнобарвних і теракотових плиток та варіантів мощення підлог палацу Гончарівки було зумовлено різницею конструкцій і матеріалів перекрить, функцій, значення й багатства декора його приміщень та їх численністю. Спробуємо пов'язати відтворені типи мощення підлог із деякими приймальними і покоєвими приміщеннями, військовими та державними установами палацу, відомими за писемними джерелами.

У нежитловому підвалі цієї споруди, перекритому склепіннями й замощеному, як вважаємо, цеглою, можливо, розмістили військову і особисту гетьманську скарбниці (рис. 1). «Скарбець» Мазепиної резиденції на Гончарівці згадується у Літописі Самійла Величка в повідомленні про наради гетьмана з полковниками й урядовцями там 1700 року [23]. Документи Бендерської комісії із старшинської верхівки 1709 р. також свідчать, що до 1708 р. І. Мазепа зберігав військову та власну скарбниці у своєму «кам'яному будинку в Гончарівці» «задля більшої безпечности» [24].

Припускаємо, що підлогу першого, наземного, поверху основного підквадратного об'єму палацу склали з товстих видовжених шестикутних та

Рис. 10. Керамічні полив'яні товсті шестикутні видовжені та квадратні плитки підлоги замку князів Острожських у м. Острозі. Музей замку. Фото В. Мезенцева, 2013 р.

Рис. 11. Залишки підлоги з керамічних товстих шестикутних та квадратних плиток в корпусі настоятеля Спасо-Преображенського монастиря у м. Новгороді-Сіверському. Фото В. Лук'янченка, 2003 р.

квадратних плиток, вкритих зеленою поливою (тип мощення 1, рис. 4). Таке важче мощення там підтримували цегляні склепіння льоху. На першому поверсі міг знаходитись парадний зал для аудієнцій, нарад та бенкетів. Французький дипломат Жан-Казимир де Балюз в описі свого візиту до «замку...резиденції принца Мазепи», «господаря України», у Батурині 1704 р. згадує «*зал* його замку», увішаний портретами європейських королів і турецького султана [25].

Мабуть, вдвічі легші тонкі плитки призначались для підлог другого й третього ярусів та мансарди (рис. 5–9). За думкою В. Ленченка, яку поділяє автор, вони мали балочні перекриття, легші за склепіння [26]. На горішніх поверхах могли розміщуватись приватні покої, опочивальні І. Мазепи та його дружини Ганни (†1702 р.), кабінет гетьмана, генеральна військова і особиста канцелярії, бібліотека й державний архів.

У листах до Мотрі Кочубей 1704 р. І. Мазепа згадує свій «*покой мурованый*», цегляний палац на Гончарівці [27]. Царський указ 1691 р. зобов'язував зберігати генеральну військову канцелярію з державним архівом у резиденції гетьмана під його наглядом [28]. Ж. Балюз та гетьман на еміграції Пилип Орлик (1710–1742 рр.) захоплено писали про незрівняні книжкові скарби бібліотеки Мазепиного «замку» [29]. Минулого року провідний мазепознавець Тетяна Таїрова-Яковлева (Санкт-Петербурзький державний університет) видала вже другий том «Батуринського архіву» (службових і приватних листів та документів І. Мазпи), який вивезли з його столичної резиденції до Росії у 1708 р. [30].

Правдоподібно, що в багато прикрашених гетьманських опочивальнях, кабінеті, приймальні, вітальні та інших мешкальних приміщеннях й названих вище військових і державних установах палацу підлоги склали з ошатних тонких плиток зеленої й блакитної глазурі та комбінованих плиток з полив'яною зеленою і теракотовою поверхнею (типи мощення 2–4 а, рис. 5–7). І. Мазепа та його дружина могли самі замовити набори і колір емалі цих плиток та фасони мощення й орнаментації підлог.

У деяких світлицях, можливо, зробили паркетні підлоги, які згоріли 1708 року разом із дерев'яними перекриттями. Розкішні візерунчасті паркети були окрасою численних королівських і магнатських палаців Речі Посполитої [31].

Дешевші керамічні плитки без глазурі (типи мощення 5, 5 а, 6) могли використати для опорядження підлог менш важливих і скромніше оформлених службових установ, кімнат для гостей та прислуги тощо (рис. 8, 9). Простішим з них було мощення теракотовими тонкими прямокутними плитками, схоже на ординарну цегляну кладку (типи підлог 5, 5 а, рис. 8). Як вже зазначалось, цегляні й дощаті підлоги також могли настелити у поварні, коморах, коридорах та прибудові з дерев'яними сходами на верхні поверхи палацу. Нові археологічні дослідження решток Мазепиної резиденції у Батурині перевірять, доповнять й поточнять висловлені у цій статті висновки, спостереження та здогадки.

Конструкція і декор підлог споруд України та Польщі XVII–XVIII ст. ще мало досліджені. Спеціальних публікацій по цій темі нам невідомо. Студії російськими археологами форм, габаритів і полив'яного покриття керамічних плиток та систем мощення підлог у церквах Московії XIV–XVII ст. показують, що вони явно відрізнялись від традиції такої архітектурної кераміки в Україні, Польщі та Західній Європі Нового часу [32].

Синтетичні праці з українського мистецтва та будівельної кераміки містять наступну коротку інформацію про матеріали підлог. У другій половині XVII–XVIII ст. у монументальному зодчестві центральної й східної України поширився спосіб влаштування підлог з укладеною «ялинкою» звичайної цегли, а також із керамічних плит квадратної, шестикутної та інших форм, товщиною до 3 см [33]. Вони відповідають формам товстих і тонких плиток та відтвореним типам мощення

підлог Мазепиної резиденції у Батурині 1, 2, 2 а і 5 а (рис. 3–5, 8).

Загалом у ранньомодерних замках, палатах, церквах і монастирях України дуже широко вживались керамічні глазуровані й теракотові плитки для складання підлог. Кам'яні підлоги були не характерні для Гетьманщини та Волині.

Наприклад, у замку князів Острожських XVI–XVIII ст. у м. Острозі Рівненської обл. використали ту саму комбінацію підлоги з товстих видовжених шестикутних та квадратних керамічних плиток, що реконструйована як достовірний тип мощення підлоги 1 у палаці Гончарівки. Відміною першого лише було поєднання плиток двох кольорів поливи: жовто-коричневої та зеленої (рис. 10).

Подібну конструкцію підлог кінця XVII ст. виявлено у Троїцькому соборі (1675 р.) Густинського монастиря під м. Прилуками та в настоятельському корпусі XVI ст. Спасо-Преображенського монастиря у м. Новгороді-Сіверському на Чернігівщині [34]. Але керамічні плитки там не мають емалі чи вона не збереглась (рис. 11).

Мощення підлоги червоно-коричневими квадратними плитками, оточеними витягнутими шестикутними плитками, намальовано на іконі Благовіщення кінця XVI ст., що походить з іконостасу невідомої церкви з околиці м. Калуша Івано-Франківської обл. У зображенні підлоги і архітектури там відчувається вплив західної іконографії чи гравюри [35] (рис. 12).

У митрополичій палаті (1735 р.) в Києві первісна підлога була з керамічних квадратних плит без глазурі [36]. Плитки підлог такої форми та прямокутні найчастіше зустрічаємо на зображеннях інтер'єрів світських споруд і храмів в українських барокових гравюрах та іконах [37]. Нагадаємо, що тонкі квадратні полив'яні плитки підлоги Мазепиної вілли ми реконструювали як типи мощення 2 і 2 а (рис. 5).

В ході перебудови Софійського собору 1037 р. у Києві коштом І. Мазепи на перетині XVII–XVIII ст. там настелили нову підлогу. Вона частково дійшла до нашого часу в центральній вівтарній апсиді храму. Підлога Мазепиного періоду складається з тонких (1,5–2 см завтовшки) плиток двох типів: круглої, діаметром 21–22 см, вкритої глазур'ю білого, жовтого, синього і бірюзового кольорів, та менших підтрикутних плиток із півколовими вирізами, прикрашених зеленою поливою. Фігурні плитки оточують круглі плитки й заповнюють проміжки між ними [38]. Цю комбінацію плиток підлоги Софійського собору можна порівняти до відтвореного типу 6 мощення підлоги палацу в Батурині, де підтрикутні плитки такої ж товщини облямовували здогадні круглі плитки (рис. 9).

Проте у більшості церков Києва та Лівобережжя, де збереглись підлоги кінця XVII – першої половини XVIII ст., форми керамічних плиток та колір поливи відмінні від таких матеріалів гончарівського палацу. Наприклад, там вживали плитки хрестовидної, круглої, ромбічної, трикутної, гексагональної та інших геометричних форм. В межах одного храму зустрічаються від одного до чотирьох типів цих плиток у комплексі та один-два способи мощення підлог. Крім теракотових, там використали плитки з жовтою, брунатною і зеленою глазур'ю, які іноді поєднували. Такі підлоги кінця XVII – першої третини XVIII ст. відомі в Іллінській церкві XI ст. Троїцького монастиря у Чернігові, Миколаєвському соборі 1680 р. Крупицького монастиря біля Батурина [39], Микільській церкві 1695 р. в м. Глухові, Харлампіївській трапезній церкві 1714 р. Гамаліївського монастиря під м. Шосткою та Святодухівському соборі 1735 р. у м. Ромнах на Сумщині [40].

Під час ремонту Софійського собору в Києві за митрополита Рафаїла Заборовського (1731–1747 рр.) поверх підлоги Мазепиної доби у головному вівтарі настелили підлогу з неполив'яних великих шестикутних (гексагон) плиток зі сторонами 14,5–15 см і товщиною 2–2,5 см [41]. Плиток таких форматів не знайдено на маєтку І. Мазепи в Батурині.

Рис. 12. Галицька ікона Благовіщення XVI ст. з малюнком підлоги, що відповідає типу мощення 1 палацу Гончарівки. Національний художній музей України у Києві

Рис. 13. Ікона Стрітення XVIII ст. з Київщини, де малюнок підлоги подібний до типу мощення 3 батуринського палацу. Національний художній музей України

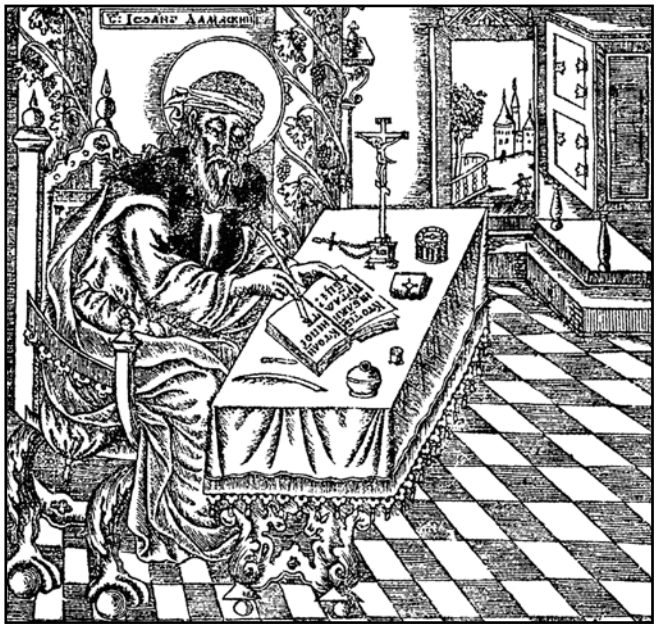

Рис. 14. Фрагмент гравюри І. Щирського «Іоан Дамаскин» київського друку 1699 р., де зображено шахову підлогу, аналогічну типу мощення 4 Мазепиної резиденції у Батурині

На ранньомодерних українських іконах також бачимо багато малюнків будівель з підлогами, складеними з плиток інших форм та орнаментації. Наприклад, там часто зображено квадратні й прямокутні плитки з розмаїтими геометричними і рослинними мотивами, рідше – ромбічні, хрестовидні та іншої вигадливої форми плитки [42].

Блакитний колір емалі тонких квадратних плиток підлоги його палацу (тип мощення 2) був дуже рідкісним. За винятком бірюзової глазурі круглих плиток підлоги Софійського собору Мазепиного часу, в інших спорудах Гетьманщини підлог цього кольору поливи не зустрічаємо. Там невідомо також восьмикутних (октагон) плиток та наборів з них підлог, подібних до реконструйованого типу мощення 3 палацу Гончарівки (рис. 6). У пам'ятках зодчества козацької держави не знаходимо й плиток напівполив'яних – напівтеракотових та складених з них шахових й лінійно-концентричних орнаментів підлог на кшталт відтворених нами типів мощення 4 і 4 а Мазепиної оселі (рис. 7).

Однак шаховий візерунок підлог бачимо на зображеннях цивільних і культових будівель у багатьох українських барокових гравюрах та іконах [43] (рис. 14). На іконі Стрітення першої половини XVIII ст. намальовано храм з підлогою, викладеною октагональними плитками з меншими квадратними вставками між ними (рис. 13). Ця ікона походить з іконостасу невідомої церкви на Київщині [44].

За попереднім порівняльним аналізом, усі реконструйовані дев'ять типів мощення підлог батуринської резиденції І. Мазепи мають аналогії в конструкціях та декорі керамічних майолікових і кам'яних підлог архітектурних пам'яток Польщі, Німеччини та Італії XVI–XIX ст. [45]. Можна гадати, що досконалі київські майстри, котрих гетьман запросив прикрасити палац на Гончарівці керамічними деталями, на той час асимілювали деякі західні прийоми облаштування підлог. І. Мазепа міг також замовити зодчим і декораторам у комплексі із західнобароковою архітектурою для свого палацу перейняти модні зразки мощення підлог від палаців, вілл і мансіонів можновладців Речі Посполитої чи Західної Європи XVII ст. Автор планує в окремій статті детально співставити типи плиток і дизайни підлог палацу Гончарівки та споруд Заходу доби Відродження й бароко.

Проведене дослідження типів мощення підлог головної резиденції І. Мазепи у Батурині (до 1700 р.), спроби їх реконструкції та порівняльний аналіз дозволяють зробити наступні висновки.

Плитки та способи укладання ними підлог, як і інші полив'яні й теракотові оздоби цього палацу, належать до передової школи архітектурної і художньої кераміки Києва кінця XVII ст. Простежується також подібність конструкцій та орнаментації підлог палацу Гончарівки і споруд Польщі, Німеччини та Італії Нового часу.

Серед відомих будівель ранньомодерної України цей палац вирізняється найбільшою кількістю, різноманітністю та своєрідністю виділених там типів керамічних плиток та відтворених варіантів мощення підлог (рис. 3–9). Це підкріплює версію про його порівняно великі для того часу габарити, багатокамерність, багатоповерховість та виняткову пишність оформлення. Він був самою великою і прикрашеною світською спорудою І. Мазепи, визначним твором палацового зодчества й керамічного декоративного мистецтва козацької держави.

Посилання

1. Ситий Ю. Гетьманські палаци Івана Мазепи в Батурині та деталі їхнього оздоблення // Гетьман Іван Мазепа: Постать, оточення, епоха: Збірник наукових праць. – К., 2008. – С. 266; Виногродська Л., Ситий Ю. Батуринська кахля. – Пам'ятки України. – 2008. – № 3. – С. 36–38; Ситий Ю., Мироненко Л., Декоративні кахлі з оздоблення нововиявленої споруди палацового комплексу Івана Мазепи на Гончарівці // Сіверянський літопис. – 2010. – № 4–5. – С. 11–15; Мезенцев В. Декор палаців І. Мазепи в Батурині за матеріалами розкопок 2009 р. // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Вип. 3. – К. – Глухів, 2010. – С. 155–161; його ж. Реконструкція та порівняльний аналіз керамічного герба І. Мазепи з декору його палацу в Батурині // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Вип. 4. – К. – Глухів, 2011. – С. 164–169; Мироненко Л. Реконструкція однієї кахляної печі з палацу гетьмана Івана Мазепи на Гончарівці // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали X Міжнародної студентської наукової археологічної конференції (15–17 квітня 2011 р.). – Чернігів, 2011. – С. 143–145; Гутник Ю. Батуринські кахлі з геральдичним сюжетом // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. – С. 57–61.

2. Див. посилання 5.

3. З 2001 р. проект історико-археологічного вивчення Батурина спонсорують Програма дослідження східної України ім. Ковальських при Канадському інституті українських студій (КІУС), Понтифікальний інститут середньовічних студій Торонтського університету та Дослідний інститут «Україніка» в м. Торонто у Канаді. Провідний історик Гетьманщини, колишній директор КІУС, проф. Зенон Когут є науковим керівником Батуринського проекту від канадської сторони. Роман та св. п. Володимира Василишини є щедрими меценатами археологічних досліджень Батурина. Розкопки цього міста та публікацію їх матеріалів підтримують субсидіями Чернігівська обл. держ. адміністрація, Ліга українців Канади, Ліга українок Канади, Союз українок Канади (Відділ ім. св. кн. Ольги), фундації «Прометей» і Кредитової спілки «Будучність», Українська кредитова спілка, український ресторан «Золотий Лев» в Торонто, Фонд кафедр українознавства при Гарвардському університеті та Український історико-просвітній центр у штаті Нью-Джерсі в США.

4. Див. посилання 5 і 21.

5. Мезенцев В. Про стиль архітектури палацу І. Мазепи в Батурині за рисунком 1744 р. та археологічними даними // Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300–літтю Батуринської трагедії. – К., 2008. – С. 217–230; його ж. Декор палаців І. Мазепи в Батурині за матеріалами розкопок 2009 р. – С. 151–161; його ж. Західні, українські та російські прийоми в архітектурі й декорі палацу І. Мазепи в Батурині // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Вип. 6. – К. – Глухів, 2013. – С. 220–232; його ж. Дискусійні питання про розміри, архітектурний тип та аналогії палацу І. Мазепи на Гончарівці // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Вип. 7. – К. – Глухів, 2014. – С. 26–36; Mezentsev V. Mazepa's Palace in Baturyn: Western and Ukrainian Baroque Architecture and Decoration // Poltava 1709: The Battle and the Myth / Ed. S. Plokhy. – Cambridge, Mass. – 2012. – P. 433–448; Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю., Скороход В. Розкопки у Батурині 2012 р. Культура козацької еліти Мазепиного двору. – Торонто, 2013. – С. 12–14.

6. Ситий Ю., Мироненко Л. Декоративні кахлі з оздоблення нововиявленої споруди палацового комплексу Івана Мазепи на Гончарівці. – С. 13–15.

7. Щиро дякую археологу Юрію Ситому (ЧНПУ) за важливі консультації по матеріалам розкопок садиби І. Мазепи на Гончарівці.

8. Ситий Ю., Коваленко В., Мезенцев В. та ін. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської обл. в 2009 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України (НА ІА НАНУ). – 2009. – Альбом ілюстрацій. – Т. II. – Рис. 32–35, 52, 53. – С. 128–130, 142.

9. Там само. – Рис. 100, 102. – С. 181, 183; Ситий Ю., Мезенцев В., Скороход В. та ін. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2012 р. // НА ІА НАНУ. – 2012. – Т. II Альбом ілюстрацій. – Рис. 161. – С. 117.

10. Ситий Ю., Коваленко В., Мезенцев В. та ін. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2010 р. // НА ІА НАНУ. – 2010. – Альбом ілюстрацій. – Рис. 82, 116; Ситий Ю., Мезенцев В., Скороход В. та ін. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2014 р. // НА ІА НАНУ. – 2014. – Альбом ілюстрацій. – Рис. 114, 127.

11. Ситий Ю., Коваленко В., Мезенцев В. та ін. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2010 р. – Альбом ілюстрацій. – Рис. 94, 117.

12. Ситий Ю., Коваленко В., Мезенцев В. та ін. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської обл. в 2009 р. – Альбом ілюстрацій. – Т. II. – Рис. 103. – С. 184, інвентарний № 754.

13. Ситий Ю., Коваленко В., Мезенцев В. та ін. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2010 р. – Альбом ілюстрацій. – Рис. 117; Їх же. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2011 р. // НА ІА НАНУ. – 2011. – Альбом ілюстрацій. – Рис. 42. – С. 34.

14. Див., наприклад, Хворостова Е.Л. Керамические покрытия полов XIV–XVII вв. (Москва и Московская область) // Тверь, Тверская земля и сопредельные территории в эпоху средневековья. Вып. 4. – Тверь, 2002. – С. 200.

15. Ситий Ю., Коваленко В., Мезенцев В. та ін. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської обл. в 2009 р. – Альбом ілюстрацій. – Т. II. – Рис. 103, 104. – С. 184, 185; Ситий Ю., Мезенцев В., Скороход В. та ін. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2014 р. – Альбом ілюстрацій. – Рис. 60, 114, 115.

16. Ситий Ю., Коваленко В., Мезенцев В. та ін. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2011 р. – Альбом ілюстрацій. – Рис. 46. – С. 37, інвентарний № 502.

17. Ситий Ю., Мезенцев В., Скороход В. та ін. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2013 р. // НА ІА НАНУ. – 2013. – Альбом ілюстрацій. – Рис. 113, інвентарний № 64.

18. Ситий Ю., Коваленко В., Мезенцев В. та ін. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах

Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської обл. в 2009 р. – Альбом ілюстрацій. – Т. ІІ. – Рис. 39, 103. – С. 133, 184; Ситий Ю., Мезенцев В., Скороход В. та ін. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2014 р. – Альбом ілюстрацій. – Рис. 60, 114.

19. Ситий Ю., Коваленко В., Мезенцев В. та ін. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської обл. в 2009 р. – Альбом ілюстрацій – Т. ІІ. – Рис. 97. – С. 178.

20. Ситий Ю. Гетьманські палаци Івана Мазепи в Батурині та деталі їхнього оздоблення. – С. 265–266; Сытый Ю.Н., Мироненко Л.В. Влияние русской архитектурной традиции на кирпичное производство и внешний декор зданий Батурина конца XVII века // Проблемы сохранения культурного наследия. – Брянск, 2012. – С. 120–121.

21. Ленченко В. Палац гетьмана Івана Мазепи в Батурині // Пам'ятки України. – № 3. – К., 2003. – С. 31–33; його ж. Невідомий палац гетьмана Івана Мазепи в Батурині // Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. – К., 2008. – С. 244–246; Коваленко В., Мезенцев В., Моця О., Ситий Ю. Батурин археологічний // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції з нагоди 295-ї річниці з дня смерті гетьмана України Івана Мазепи та 10-річчя заповідника «Гетьманська столиця» 25–26 травня 2004 р., м. Батурин. – Ніжин, 2006. – С. 88; Коваленко В.П., Мезенцев В.І., Ситий Ю.М. Новий етап в дослідженнях гетьманської столиці // Історико-культурні надбання Сіверщини у контексті історії України: Збірник наукових праць. – Глухів, 2006. – С. 88; Коваленко В., Мезенцев В. Резиденція гетьмана Івана Мазепи на Гончарівці в Батурині // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. – Вип. 52. – № 5. – Чернігів, 2008. – С. 9–10; Вечерський В. Гетьманські столиці України. – К., 2008. – С. 185–186; його ж. Містобудівний устрій Батурина у контексті українського містобудування доби Гетьманщини // Батуринська старовина. Збірник наукових праць. – Вип. 2 (6). – Чернігів, 2011. – С. 51; Реброва Н.Б. та ін. Батурин: історія в пам'ятках: Путівник Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця». – Ніжин, 2008. – С. 24–28; Осадчий Р.М. Археологічна спадщина Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин та визначення зон охорони археологічного культурного шару // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. – Вип. 8. – К., 2013. – С. 292–293. Висловлюємо подяку названим спеціалістам за цінні консультації про архітектуру Батурина XVII–XVIII ст.

22. Див. посилання 5.

23. Величко С. Літопис / Перекл. В. Шевчука. – К., 1991. – С. 603.

24. Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи // Мазепа. Збірник. – Т. 1. – Варшава, 1938. – С. 125, 126.

25. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західньоевропейських джерелах, 1687–1709. – Мюнхен, 1988. – С. 104–105.

26. Ленченко В. Палац гетьмана Івана Мазепи в Батурині. – С. 32.

27. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд. С. Павленко. – К., 2007. – С. 252 (листи № 9, 11).

28. Батурин: сторінки історії. Збірник документів і матеріалів / За ред. О.Б. Коваленка та ін. / Вид. 2. – Чернігів, 2012. – С. 83.

29. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західньоевропейських джерелах, 1687–1709. – С. 105; Києво-Могилянська академія в іменах XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання. – К., 2001. – С. 344; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / Вид. 2. – Нью-Йорк-Київ-Львів-Париж-Торонто, 2001. – С. 67.

30. Батуринский архив и другие документы по истории украинского гетманства 1690–1709 гг. / Сост. Т.Г. Таирова-Яковлева. – СПб., 2014. – С. 9.

31. Див. наприклад, Ottenheym K. et al. Tylman z Gameren–architekt Warszawy. Holender z pochodzenia, Polak z wyboru. – Zamek Królewski w Warszawie, 2003. – P. 123.

32. Див., наприклад, Хворостова Е.Л. Керамические покрытия полов XIV–XVII вв. (Москва и Московская область). – С. 195–202.

33. Цапенко М.П. Мурована архітектура // Історія українського мистецтва. – Т. 3. – К., 1968. – С. 70; Кошовий О.П. Будівельна кераміка України. – К., 1988. – С. 95.

34. Щиро дякую директору Науково-дослідного інституту історії архітектури та містобудування у Києві архітектору Сергію Юрченку за фахові консультації про мощення підлог споруд України XVII–XVIII ст. та передані фото підлог храму і палати цих монастирів.

35. Шедеври українського іконопису XII–XIX ст.: Альбом. – К., 1999. – Іл. 19; Український іконопис XII–XIX ст. з колекції НХМУ. – К., 2005. – Іл. 15. – С. 52.

36. Див. посилання 34.

37. Давня українська ікона із приватних збірок. – К., 2003. – С. 74, 116, 155, 156, 184–185, 194–195, 237, 248; Степовик Д. Українська гравюра бароко. – К., 2012. – С. 17, 22, 59, 61, 111, 164–166, 168, 170, 173, 270, 347, 349, 350, 399, 438, 448.

38. Виногродська Л. Архітектурно-декоративна кераміка // Національний заповідник «Софія Київська». – К., 2004. – С. 414.

39. Ситий Ю.М., Овчаров М.В. Науковий звіт про археологічні роботи на території заповідника «Гетьманська столиця» в смт. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської обл. в 2000 р. // НА ІА НАНУ. – 2000. – С. 21. Масивні товсті фігурні неполив'яні плити підлоги Миколаєвського собору Крупицького монастиря, який розібрали 1934 р., виставлені в Музеї археології Батурина.

40. Автор обстежив архітектуру і декор цих храмів у 2009–2013 рр. Дякую завідувачу науково-дослідного відділу Національного заповідника «Глухів» археологу Юрію Коваленку за докладні консультації по пам'ятках зодчества Сумської обл.

41. Виногродська Л. Архітектурно-декоративна кераміка. – С. 414.

42. Шедеври українського іконопису XII–XIX ст. – Іл. 38, 58, 46, 47, 60, 66; Давня українська ікона із приватних збірок. – С. 92, 122, 151, 181, 210-214, 217, 223, 226–228; Український іконопис XII–XIX ст. з колекції НХМУ. – С. 54, 59, 119.

43. Давня українська ікона із приватних збірок. – С. 89, 150, 271; Радишевський Р., Свербигуз В. Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко. – К., 2006. – С. 133, 418, 427, 473; Степовик Д. Українська гравюра бароко. – С. 22, 168, 170, 173, 270, 349, 350, 438.

44. Шедеври українського іконопису XII–XIX ст. – Іл. 64.

45. Див., наприклад, Ottenheym K. et al. Tylman z Gameren–architekt Warszawy. Holender z pochodzenia, Polak z wyboru. – P. 45, 54, 110, 123, 214. – Rys. 39. Автор виявив аналогічні форми плиток та дизайни підлог в ренесансних і барокових палацах, замках, базиліках, монастирях, університетах, ратушах та житлових міських будинках Кракова, Варшави, Болоньї, Флоренції та Пістої у регіоні Тоскани під час дослідницької подорожі до цих міст у 2014 р.

Мезенцев В.И. Мощение полов дворца И. Мазепы в Батурине: компьютерные реконструкции и сравнительный анализ

В статье на основе преимущественно археологических источников впервые рассматриваются типы керамических плиток и способы мощения ими полов главной резиденции гетмана И. Мазепы в Батурине. Публикуются компьютерные реконструкции целых плиток и восьми конструкций и орнаментов полов и проводится их сравнительный анализ. Аргументируется версия о сравнительно больших размерах,

трехэтажности, многокамерности и исключительной пышности керамического декора дворца.

Ключевые слова: *керамические плитки, приемы мощения полов, их реконструкции и аналогии, количество помещений и этажей дворца И. Мазепы в Батурине.*

Mezentsev V.I. Floor pavements of Ivan Mazepa's palace in Baturyn: Computer reconstructions and the comparative analysis

On the basis of primarily archaeological sources, the article examines the types of ceramic tiles and the methods of floor pavements at Hetman Ivan Mazepa's main residence in Baturyn. It provides the computer reconstructions of these unbroken tiles and eight floor designs and ornamentations as well as their comparative analysis. The version that this palace was a comparatively large, three-story, and multi-chamber structure with exceptionally rich ceramic decoration has been substantiated.

Key words: *ceramic tiles, floor pavement patterns, its reconstructions and analogies, the number of rooms and levels of Ivan Mazepa's palace in Baturyn.*

15.04.2015 р.

«УДК 94(477):37.018.54:78 «17»

В.П. Біліченко

СТАН ТА РОЗВИТОК МУЗИЧНОЇ ОСВІТИ НА СІВЕРЩИНІ ЗА ДОБИ ГЕТЬМАНЩИНИ

У статті на основі архівних матеріалів та першоджерел у галузі культурно-мистецької освіти піднімається і розкривається питання творчого розквіту музичного потенціалу одного із найбільш розвинутих регіонів України за доби Гетьманщини – Чернігово-Сіверщини. Означено роль гетьмансько-старшинської еліти та духовенства щодо підтримки розвитку музичної освіти у Чернігово-Сіверському краї. Висвітлено діяльність центрів музично-педагогічної думки Сіверщини – Глухівської музичної школи та Чернігівського колегіуму. Описано становлення та розвиток у краї музичних цехів, приватних осередків музичної освіти, діяльність маєткових високопрофесійних кріпацьких хорових капел та інструментальних оркестрів.

Ключові слова: *музична освіта, гетьманська доба, музично-педагогічна думка, музичні цехи, хорові капели, інструментальні оркестри.*

Тема культурно-музичної спадщини Сіверщини за доби Гетьманщини, внесок цього регіону у загальнокультурний здобуток української держави на сучасному етапі займає вагоме місце у наукових працях провідних учених та дослідників у галузі культури. Значну увагу цьому питанню приділяють також діячі культури і мистецтв та звичайні громадяни, зацікавлені історичним культурно-мистецьким минулим цього потужного регіону України часів козацької доби.

Музична освіта та музично-естетичне виховання молоді завжди виступали важливою складовою у загальному духовному розвитку особистості, були запорукою збереження основ національної культури. На сучасному етапі розвитку українського суспільства роль гуманітарних цінностей набуває ще більш пріоритетного значення.

Наукові дослідження та теоретичні обґрунтування різноманітних форм існування культурно-мистецького життя і традицій Чернігово-Сіверського краю доби Гетьманщини, творче осмислення кращих напрацювань у галузі музично-педагогічної думки того періоду дають змогу широкого та активного використання і застосування цих досягнень у практичній діяльності сучасних музично-педагогічних навчальних закладів та роботі професійних і аматорських музичних колективів.

Аналіз історико-культурних джерел, мистецтвознавчої літератури та історичних відомостей із вказаної теми свідчить, що пласт культурно-музичного життя північного регіону України, зокрема Чернігово-Сіверських земель, за доби Гетьманщини залишається малодослідженим.

Питання культурно-просвітницької діяльності гетьманів розглядалися у дисертаційному дослідженні Л. Баранівської «Гетьмансько-старшинське середовище і культурно-музичне життя в Україні другої половини XVII–XVIII ст.» [2]. Розвиток національної музичної культури в Україні у XVII–XVIII ст. та роль національної еліти у тогочасних культурних процесах висвітлені у працях Н. Герасимової-Персидської [5]. Культурно-музичне життя на Чернігівщині у XVIII ст. та зокрема мистецтво кобзарів і лірників висвітлено в історико-культурологічному дослідженні О. Васюти [3; 4]. Історичні відомості з історії розвитку Чернігово-Сіверського краю описано у наукових працях Д. Дорошенка [9]. Роль та значення Глухівської співацької школи в контексті боротьби за українську культуру у XVIII ст. піднімали у своїх працях В. Заїка [10] та В. Іванов [12]. Питанню розвитку музичної освіти і культури Чернігівщини та музичному вихованню у Чернігівському колегіумі присвячені праці дослідниці Л. Масол [15]. Дослідженню розвитку художньої культури Чернігівщини доби Гетьманщини присвячені наукові розвідки краєзнавчого спрямування А. Адруга [1].

Проте, актуальність поставленої проблеми та можливість і необхідність використання в умовах модернізації сучасної музичної освіти кращих здобутків і напрацювань минулого потребує необхідності подальшого висвітлення у фаховій періодиці маловідомих і важливих фактів із розвитку музичної освіти того періоду.

Автор, у межах регламентованих вимог подачі текстового матеріалу статей, наголошує на необхідності та важливості подальшого висвітлення питання стану і розвитку музичної освіти та культурно-музичних традицій північного регіону України за доби Гетьманщини, зокрема земель Чернігово-Сіверського краю. У статті описано роль та значення

полкових, церковно-приходських та дяківських шкіл як первинних осередків розвитку шкільної музичної освіти, формування і розповсюдження у краї музичних цехів та приватних осередків розвитку музичної освіти як провісників її професіоналізації. Розкрито здобутки і напрацювання Глухівської музичної школи та Чернігівського колегіуму, що були центрами музично-педагогічної думки краю. Наголошено на ролі та покровительсько-меценатській діяльності у музичній галузі гетьмансько-старшинської еліти та духовенства Сіверщини. Висвітлені кращі зразки і здобутки високопрофесійних аматорських кріпацьких хорових капел та інструментальних оркестрів.

Метою та завданням дослідження є розкриття поступального розвитку музичної освіти на Сіверщині за доби Гетьманщини та внесок і вплив гетьмансько-старшинської еліти та духовенства краю на цей розвиток.

Сіверщина за доби Гетьманщини – це один із основних політичних та духовно-релігійних центрів України, яскравий осередок освітнього і культурно-мистецького життя держави. У цей час у регіоні відбувається активний процес становлення засад шкільної музичної освіти, що особливо інтенсивно проявляється у діяльності полкових, церковно-приходських та дяківських шкіл. У цих школах, поряд із вивченням Закону Божого, основ письма та читання, велика увага приділялась хоровому співу. З цього приводу історик Д. Дорошенко зазначає, що «ніде культурний стан Гетьманщини не виступав так яскраво, як в ділянці народного шкільництва» [9, 28], а знавець історії та освіти К. Копержинський в свою чергу підкреслює, що «… знання музики і співу на Україні ширилося за допомогою шкіл загальноосвітнього типу. В першу чергу в школах навчали дітей брати участь у церковних співах» [13, 405]. Вчителі-дяки мали ґрунтовні знання церковної співацької служби та добре знали особливості роботи з дитячими голосами. Саме в цих школах музичне виховання та навчання дітей церковного співу досягло найвищого рівня, в них поступово запроваджувалися кращі зразки західноєвропейської музичної педагогіки. Своєрідними музично-педагогічними центрами були також архієрейські хори, де концентрувалися досягнення у галузі навчання молоді музичної грамоти. Велика кількість у регіоні храмів і монастирів та залучення до музичної грамоти значної частини населення забезпечували високий професійний рівень церковних хорів.

У Чернігово-Сіверському краї у одному з перших на теренах України започатковують свою діяльність та активно розвиваються музичні цехи, зокрема вони плідно працюють у Стародубі, Ніжині, Чернігові. Ці міцні цехові організації були своєрідними базовими школами виконавської майстерності. Саме в них формуються основні характерні риси української інструментальної музики, її стильові й жанрові особливості та своєрідний інструментарій. Їх діяльність у значній мірі прискорила процес розвитку професіоналізації музичної освіти. Особливо успішною та інтенсивною діяльність музичних цехів була за гетьманування І. Мазепи. Універсали гетьмана, видані у 1704 році Київському та у 1705 році Стародубському музичним цехам, були спрямовані на безпосередню підтримку та розвиток цих професійних об'єднань музикантів, які за висловом дослідника М. Грінченка були «цікавим явищем своєрідного українського мейстерзінгерства» [8, 74].

За доби Гетьманщини на території Чернігово-Сіверщини відкриваються перші приватні навчальні заклади, в яких навчання музиці мало пріоритетне значення. Насамперед це було пов'язане із зростаючими соціальними і духовними запитами заможних верств населення. Ці навчальні заклади, як правило, мали досить потужну матеріальну базу та відносну свободу у виборі навчальних програм. В них запроваджувалася передова європейська система освіти. Утримувалися вони в основному іноземцями. Так дослідник С. Сірополко наводить дані про діяльність Чернігівського чоловічого шляхетського пансіону та пансіону для хлопців і дівчат у Глухові, що утримувався «француженкою, дружиною полковника Делвенса» [16, 199]. У Стародубі також діяв чоловічий пансіон, у Ніжині – жіночий пансіон (так звані «жіночі курси») Єлизавети Руссет.

Українські гетьмани, представники гетьмансько-старшинської верхівки та духовенства протягом всього періоду існування козацької держави вносили вагомий вклад у розвиток музичної освіти та мистецтва. У праці «Гетьмани та козацька старшина як культурно-освітні діячі другої половини XVII–XVIII століть» Л. Горенко-Баранівська зазначає, що гетьмансько-старшинська еліта протягом тривалого історичного періоду стимулювала розвиток духовного потенціалу українського народу, була творцем та охоронцем його самобутніх художніх цінностей та національно-культурних традицій, у тому числі й у музичній сфері [7, 18]. Прогресивно налаштована гетьмансько-старшинська еліта піклувалася проблемою виховання музичних кадрів, направляючи здібну молодь на навчання до провідних європейських університетів, всіляко її заохочувала, а інколи й підтримувала матеріально. У певній мірі це сприяло формуванню власної національної композиторської та виконавської школи. Композитори світової величини у жанрі хорової музики М. Березовський, Д. Бортнянський та один з кращих керівників Петербурзької Придворної імператорської співацької капели М. Полторацький навчалися у Глухівській співацькій школі, яка була створена з ініціативи гетьмана Д. Апостола.

Яскравою постаттю, що залишив помітний слід у культурно-музичному житті Чернігово-Сіверщини, був колишній ректор Києво-Могилянської академії, а згодом Чернігівський архієпископ Л. Баранович. Його музично-просвітницька діяльність була спрямована на обгрунтування ролі та значення музики в естетичному вихованні особистості. У створеному ним гуртку, що об'єднував високоосвічену еліту Чернігівщини, «були закладені підвалини Чернігівських громад, які об'єднували місцевих письменників, істориків, музикантів з метою проведення широкої культурно-освітньої роботи» [4, 25].

У праці «Хоровий концерт на Україні в XVII–XVIII ст.» дослідниця Н. Герасимова-Персидська зазначає, що в архієпископській капелі Л. Барановича виконувалися церковно-музичні твори самого архієпископа, що свідчить про високий фаховий рівень музичної освіти автора [5, 80]. На прикладі діяльності архієрейського хору Л. Барановича можна прослідкувати процес розвитку тогочасної музично-педагогічної думки. У ньому, як і в інших архієрейських хорах Лівобережної України, були сконцентровані кращі досягнення і зразки у галузі навчання молоді музичної грамоти, він був центром музично-педагогічної освіти Чернігівського краю.

Передові просвітницькі ідеї щодо збагачення внутрішнього духовного світу людини, всебічного розвитку особистості та зокрема її емоційної сфери активно сповідував протягом всього свого життя Чернігівський митрополит Д. Ростовський. Працюючи в основному у великих монастирях північного регіону України, козацьких столицях Глухові та Батурині, він зробив великий внесок у розвиток педагогіки, в тому числі й музичної. Красу музики митрополит вважав основою естетичного виховання молоді. У праці «До питання про розвиток музичної культури та освіти» дослідниця Л. Масол зазначає, що Д. Ростовський у своєму творі «Різдвяна драма» дає вказівки щодо використання «чернігівського розпіву» – теми з чернігівського «Ірмологіону», що вказує на ґрунтовну обізнаність автора зі станом музичної освіти та культури Чернігівщини [14, 32].

Значний вклад у підготовку професійних співаків Чернігово-Сіверського краю зробив С. Пекалицький. Архієрейський хор під керівництвом цього видатного регента був своєрідною базою по підготовці музично обдарованої молоді Чернігівщини до Московського хору государевих півчих дяків.

Неоціненний внесок у розвиток музичної освіти, інструментальної та хорової музики України, зокрема Чернігово-Сіверщини, зробив великий шанувальник, меценат і сподвижник українського музичного мистецтва, останній український гетьман К. Розумовський. Гетьман любив українські народні пісні, проявляв великий інтерес до військової музики. Діяльність військових музикантів за часів його гетьманства була важливою формою суспільно-політичного та культурно-музичного життя Лівобережної України. Вони супроводжували гетьманський уряд під час службових поїздок гетьмана до Москви та Петербурга у 1756, 1757, 1762 та 1763 роках. К. Розумовський планував готувати військових музикантів для усіх полків Лівобережної та Слобідської України, проте через знищення Гетьманщини у 1764 році цим планам не судилося збутися.

Завдячуючи високохудожнім музично-естетичним смакам гетьмана та безпосередньому втручанню у діяльність і спрямування роботи своїх музичних колективів, його хорова капела і оркестр за своїми розмірами і професійною майстерністю поступалися лише імператорським. Російський мистецтвознавець Я. Штелін у праці «Музыка и балет в России XVIII века» зазначає, що «у Глухові на Україні було організовано капелу, подібної до якої до цієї пори не існувало. В ній було понад 40 прекрасно навчених музикантів, з яких кожний міг виступати з честю і самостійно на своєму інструменті. Коли хор цієї капели в присутності двору та інших високопоставлених осіб виступив уперше 1753 року в Москві у палаці гетьмана, його зустріли із захопленням» [19, 90].

Поряд із музичними колективами Глухова гетьман мав також великі хорові капели і оркестри в Батурині та Почепі. Багато співаків із цих капел він відправляв для проходження ґрунтовної підготовки та навчання у Петербурзькій Придворній імператорській співацькій капелі. Свідченням високого професіоналізму виконавців батуринської капели К. Розумовського є те, що у її репертуарі значилися новітні твори французького оперного мистецтва. Це потребувало від виконавців високих професійних навичок у галузі вокально-хорової та сценічної культури. Співаки повинні були володіти «широким діапазоном, двома (грудним і фальцетним) регістрами голосу, суто інструментальною його гнучкістю та великим диханням» [6, 181].

До керівництва своїми славнозвісними колективами К. Розумовський часто залучав кращих іноземних композиторів та диригентів. Так за певним контрактом на службі у гетьмана перебував італійський композитор Д. Астаріта, музику на замовлення писав композитор Д. Сарті. Капельмейстером та регентом у його маєткових колективах служив відомий композитор А. Рачинський – зачинатель нового стилю українського духовного циклічного концерту.

Своєрідними осередками розвитку музичної освіти і культурно-музичного життя Сіверщини за доби Гетьманщини були кріпацькі хорові капели та інструментальні оркестри при панських маєтках. Дослідниця Л. Баранівська зазначає, що «у музичному побуті панських маєтків розвивалися національні

традиції українського музичного мистецтва, впроваджувалися нові форми європейського музикування» [2, 141]. У цих маєтках працювали різноманітні за складом музичні колективи, що були ґрунтовною базою для виховання, становлення та професійного зростання музикантів-аматорів, регентів хорів та майбутніх композиторів. Багатство репертуару і різноманітність музичних жанрів, що використовувалися у музичному виконавстві, дає підставу вважати цей період у історично-музичному розвитку України періодом «мистецтва пансько-маєткової доби» [18, 114].

Потужну капелу у Новгороді-Сіверському мав генерал-губернатор Лівобережної України П. Румянцев-Задунайський. У ній поряд з провідними українськими педагогами-музикантами працювали й європейські митці. У містечку Срібне на Чернігівщині великий оркестр утримував полковник О. Будлянський. Високий професіоналізм виконавців давав можливість колективу гастролювати з концертами по великих містах України.

Розвиток вокально-хорової культури та складних форм партесного багатоголосся, а водночас необхідність поглиблення професіоналізації музичної освіти та зокрема теоретичних знань і виконавської майстерності співців та музикантів-інструменталістів, визначило потребу у відкритті спеціалізованої музичної школи. Розпорядженням іноземної колегії російського уряду від 24 серпня 1730 року Генеральній військовій канцелярії було вказано відкрити в Глухові школу з учителями хорової справи та гри на інструментах (гуслях, бандурах), щоб готувати для царського двору грамотних півчих і музикантів [17, арк. 8]. Л. Баранівська у праці «Гетьмансько-старшинське середовище і культурно-музичне життя в Україні другої половини XVII–XVIII ст.» характеризує цей заклад як перший вітчизняний центр професійної музично-педагогічної освіти [2, 68]. Глухівська школа на протягом багатьох десятиліть була головним постачальником молодих обдарованих співців і музикантів до Петербурзької Придворної імператорської співацької капели. Викладачами і регентами школи працювали видатні музиканти середини XVIII ст. Ф. Яворівський, Н. Шолупіні, Г. Головня.

Випускники школи М. Березовський та Д. Бортнянський, композитори світового рівня, були родоначальниками у вітчизняній музиці нового хорового жанру – партесного концерту великої форми. У своїй творчості митці широко використовували українську народну пісню з її яскраво вираженим національним колоритом, канти, псалми та місцеві розспіви вітчизняної культової музики. Значно випередивши свій час у розвитку українського хорового мистецтва, вони у своїх партесних концертах за змістом далеко виходять за межі духовної музики. Їх концерти набувають рис своєрідної хорової симфонії. Музичні шедеври цих митців справили великий вплив на подальший розвиток українського музичного мистецтва, зокрема на творчість композиторів наступних поколінь у жанрі вокально-хорової музики.

Могутнім осередком просвіти і музичної культури Чернігово-Сіверських земель за доби Гетьманщини був Чернігівський колегіум. Історики педагогіки Я. Звігальський та М. Іванов до числа перших навчальних закладів, що випускали «нехай і не кваліфікованих педагогів», відносили Чернігівський колегіум – одну із перших духовних шкіл на українських землях [11, 262]. У колегіумі в організацію навчального процесу впроваджувалися упорядковані форми роботи, поряд з вивченням філософії, риторики, граматики та поетики значна увага приділялась музиці, співу і малюванню. Також існував хор та інструментальний оркестр. Православна духовна музика, молитва та позашкільні заходи були провідними засобами виховання. Колегіум мав великі просвітницькі та музично-культурні здобутки. Йому заслужено належить провідна роль у підготовці учителів музики північного регіону України.

Отже, Чернігово-Сіверщина за доби Гетьманщини – це один із самих високорозвинутих регіонів України, центр духовного та культурно-музичного життя держави. Займаючи прикордонне положення на півночі України, вона протягом значного періоду була провідником і головним осередком кращих культурно-мистецьких здобутків Заходу на теренах України. Широка мережа храмів і монастирів на території регіону, залучення до навчання музичної грамоти та церковного співу значної кількості населення забезпечувало високий професійний рівень церковних хорів.

У козацьких столицях Глухові і Батурині, а також містах Чернігові, Стародубі та Ніжині були сконцентровані значні досягнення культурно-мистецького потенціалу держави. Глухівська музична школа та Чернігівський колегіум стали основними осередками розвитку музично-педагогічної думки краю. Протягом всього періоду свого існування Глухівська школа була своєрідним джерелом, звідки набиралися співці і музиканти для Петербурзької Придворної імператорської співацької капели.

Меценатська і покровительська діяльність гетьманів І. Мазепи, Д. Апостола, К. Розумовського та старшинської еліти і прогресивного духовенства сприяла розвитку і розквіту у краї музичної освіти та всіх видів і напрямів мистецтва. Широкого розповсюдження набула діяльність музичних цехів, були відкриті перші приватні музичні заклади, у маєтках великих поміщиків і вельмож були створені та успішно працювали потужні кріпацькі хорові капели та інструментальні оркестри.

Започатковані розвідки та подальші

дослідження у означеному напрямі дадуть змогу висвітлення у фаховій періодиці джерелознавчого та фактологічного матеріалу із культурно-мистецького життя Чернігово-Сіверського регіону за доби Гетьманщини, збагачення змісту мистецької підготовки фахівців галузі новими цінними матеріалами і фактами та ознайомлення з ними широких кіл громадськості.

Посилання

1. Адруг А.К. Художня культура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII ст.: зб. наук. пр. // А.К. Адруг ; ред. О.Б. Коваленко. – Чернігів: Сіверянська думка, 1998. – С. 84–90.
2. Баранівська Л.І. Гетьмансько-старшинське середовище і культурно-музичне життя в Україні другої половини XVII–XVIII ст. : дис. … канд. мистецтвознавства / Баранівська Л.І. – К., 2001. – 247 с.
3. Васюта О.П. Кобзарство та лірництво на Чернігівщині / О.П. Васюта. – Чернігів, 2001. – 64 с.
4. Васюта О.П. Музичне життя на Чернігівщині у XVIII–IX ст.: історико-культурологічне дослідження / О.П. Васюта; за ред. О.Б. Коваленка. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 1997. – 212 с.
5. Герасимова-Персидська Н.О. Хоровий концерт на Україні в XVII–XVIII ст. / Н.О. Герасимова-Персидська; передм. Д.С. Лихачова. – К.: Музична Україна, 1978. – 180 с.
6. Гнидь Б.П. Історія вокального мистецтва / Борис Петрович Гнидь. – К.: НМАУ, 1997. – 320 с.
7. Горенко-Баранівська Л.І. Гетьмани та козацька старшина як культурно-освітні діячі другої половини XVII–XVIII ст. в Україні / Л.І. Горенко-Баранівська // Народна творчість та етнографія. – К.: Наук. думка, 2000. – № 2–3. – С. 16–23.
8. Грінченко М. Історія української музики / Микола Грінченко. – К.: Спілка, 1922. – 278 с.
9. Дорошенко Д. Коротенька історія Чернігівщини / Дмитро Дорошенко; вступна стаття О.Б. Коваленка. – Чернігів: Сіверянська думка, 2003. – 70 с.
10. Заїка В.В. Глухівська співацька школа в контексті боротьби за українську культуру у XVIII ст. / В. Заїка // Розвиток освіти і культури України в XVIII–XIX ст.: матеріали наук.-практичної конференції. – Глухів, 1999. – С. 60–61.
11. Звігальський Я., Іванов М. Професійна освіта на Україні. – Х., 1927. – 410 с.
12. Іванов В.Ф. Нове про Глухівську школу / В.Ф. Іванов // Музика. – 1988. – № 6. – С. 21–23.
13. Копержинський К. З історії театру на Чернігівщині (1750–1930) / Кость Копержинський // Чернігів і Північне Лівобережжя / за ред. М. Грушевського. – К.: Держвидав, 1928. – С. 402–430.
14. Масол Л.М. До питання про розвиток музичної культури та освіти / Л.М. Масол // Сіверянський літопис. – 1995. – № 1. – С. 28–34.
15. Масол Л.М. Музичне виховання у Чернігівському колегіумі та Чернігівській духовній семінарії / Л.М. Масол // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету. – Чернігів : Сіверянська думка, 2001. – С. 51–55.
16. Сіруполко С. Історія освіти в Україні / Степан Сіруполко. – К.: Наукова думка, 2001. – 912 с.
17. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, од. зб. 6718, арк. 8.
18. Шеффер Т.В. Музика в поміщицькій садибі / Т.В. Шеффер / Історія української музики : в 6 т. – Т. 1. Від найдавніших часів до середини XIX ст. / АН УРСР. Ін-т мист-ва, фолькл. та етногр. імені М.Т. Рильського; редкол.: М.М. Гордійчук (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1989. – 448 с.
19. Штелин Я.Я. Известия о музыке в России / Пер. Б.И. Загурского // Штелин Я. Музыка и балет в России XVIII века. – Л. : Муз. издат., 1935. – С. 49–143.

Беличенко В. Состояние и развитие музыкального образования на Северщине в эпоху Гетманщины

В статье на основании архивных материалов и первоисточников в области культурного образования и искусства поднимается и раскрывается вопрос творческого расцвета музыкального потенциала одного из наиболее развитых регионов Украины в эпоху Гетманщины – Чернигово-Северщины. Определена роль гетманско-старшинской элиты и духовенства в поддержке развития музыкального образования в Чернигово-Северском крае. Освещена деятельность центров музыкально-педагогической мысли Северщины – Глуховской музыкальной школы и Черниговского коллегиума. Описано становление и развитие в крае музыкальных цехов, частных центров музыкального образования, деятельность высокопрофессиональных крепостных хоровых капелл и инструментальных оркестров.

Ключевые слова: *музыкальное образование, гетманская эпоха, музыкально-педагогическая мысль, музыкальные цехи, хоровые капеллы, инструментальные оркестры.*

Bilichenko V.P. Conditions and development of musical education in the region of Siverschyna during the Hetmanship

Based on archives and primary sources this article raises and exposes the question of musical potential of one of the most developed regions of Ukraine during the Hetmanship – the region of Chernihiv and Siverschyna. The role of hetman and senior representative elite as to the support of musical education in the region of Chernihiv and Siverschyna is especially stressed. The article also describes the creativity of main musical educational centers of Siverschyna – Hlukhiv musical school and Chernihiv collegium. Formation and development of musical corporations, private centers of musical education, creativity of estate highly-qualified serf choir chapels as well as instrumental orchestras are also depicted in the article.

Key words**:** *musical education, Hetmanship, musical-educational thought, musical corporations, choir chapels, instrumental orchestras.*

06.03.2015 р.

УДК 94(477):726:27-523.41 «16/17»

Ю.А. Мицик
І.Ю. Тарасенко

МАТЕРІАЛИ ФОНДУ 149 ЦДІА УКРАЇНИ У КИЄВІ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ УСПЕНСЬКОГО (ПРЕБРАЖЕНСЬКОГО) ЖІНОЧОГО МОНАСТИРЯ У ГЛУХОВІ XVII–XVIII СТ.

У статті подається огляд матеріалів фонду 149 Центрального державного історичного архіву України у Києві, який містить документи Успенського (Преображенського) жіночого монастиря XVII–XVIII ст., визначаються найцінніші з джерел фонду, розкривається їх значення не тільки з історії монастиря, але й Глухова та Глухівщини XVII–XVIII ст.

Ключові слова: *Глухів, архів, джерела, жіночий монастир.*

Фонд 149 (Глухівський Успенський жіночій монастир) є одним з невеликих фондів ЦДІА України у Києві (далі – ЦДІАУК). У ньому міститься

19 справ за 1663–1771 рр., а фактично 16, бо три справи (універсали гетьманів Івана Брюховецького та Дем'яна Многогрішного) вибули в інший фонд. В принципі це невелика прикрість, оскільки ці універсали були опубліковані за оригіналами І.Л. Бутичем [1]. З цього видання варто й розпочинати розповідь про початки монастиря. Слід відзначити, що коротенький нарис історії обителі на 1 стор. дав свого часу О.М. Лазаревський [2], ґрунтуючись саме на гетьманських універсалах. Отже, 21.09.1663 р. Брюховецький взяв під оборону військового товариша Ніжинського полку, глухівського жителя Марка Кимбаровича, а 13.01.1666 р. він же підтвердив його права село Березу (нині село, що в 10 км від Глухова). Як вище говорилось, ці два універсали вибули в інший фонд. Цей же гетьман ще 01.08.1665 р. за «вірні и щирие услуги» Кимбаровича надав йому дві мірки у побудованому ним же млині на р. Березі і той таким чином був звільнений від обов'язкових млинових податків на користь Війська Запорізького. Однак у 1668 р. під час повстання Брюховецького проти Московської держави Кимбарович загинув. Тоді його удова Агафія «Евхимовна» (Юхимівна) отримала 09.03.1669 р. універсал від нового гетьмана, який було видано у Глухові. Ним підтверджувалися її права на с. Березу, млин, ставки, сіножаті тощо (цей універсал, як вище говорилося, був переданий в інший фонд). Смерть чоловіка стала для Агафії переломним моментом у житті. Вона постриглася в черниці, вирішила заснувати на своїх землях жіночій монастир Преображення Господнього і добилася дозволу на це від чернігівського архієпископа Лазаря Барановича, який призначив її ігуменею монастиря. Цікаво, що в цьому універсалі від 23(13).01.1671 р. вона вперше названа Афанасією (поза сумнівом таким стало її чернече ім'я [3]. Але справа чомусь затяглась, і вже гетьман Іван Самойлович універсалом від 28(18).11.1677 р. по суті повторив універсал Многогрішного і закріпив за цим монастирем с. Березу з «приналежностями», серед яких бачимо і хутір на р. Гремячці (притока р. Стечної, що є лівою притокою р. Судості). Але чомусь монастир було перейменовано, і тут він названий на честь Успіння Пресвятої Богородиці. 22(12).02.1688 р. гетьман Іван Мазепа підтвердив права монастиря на с. Березу, але його ігуменею названа Магдалина Марія, тобто мати І. Мазепи [4]. Далі йдуть два універсали, які були зовсім невідомі О.М. Лазаревському. Це універсал від 04.05.1720 р., який І. Скоропадський дав ігумені Мелетії (Сосірзі). Вона скаржилась, що на церковні свята, особливо на Успіння, в Березу прибувають люди з навколишніх сіл і за прикладом місцевих козаків торгують горілкою «не тилко кухвою, носаткою, відерком, але й квартою» без жодного належного податку монастиреві, через що чиниться велика шкода, тим більше що монастир будує велику кам'яну церкву Успіння. Гетьман вимагав заборонити таку практику і підкреслював необхідність сплачувати монастиреві належний податок (№ 9; див. додаток)*. Другий і останній за хронологією універсал був виданий гетьманом Данилом Апостолом 15.09.1730 р. (з Глухова) і скерований до ніжинських полковника та сотника. Він був виданий у відповідь на прохання ігумені Марії Магдалини, яка представила гетьманські універсали і грамоту Петра І від 03.07.1709 р. на монастирські землі, а також купчу на половину млина у верхів'ях р. Есмань від жительки Есмані Меланії Кирилихи та її синів Данила й Петра, і просила, щоб козаки с. Березі не брали у свої підсусідки монастирських підданих, на що гетьман дав згоду (№ 11). Сама купча Меланії Кирилихи від 06.03.1730 р. свідчить, що цю половину (інша вже належала монастирю) вона продала за 80 рублів. Цей документ був підписаний глухівським сотником Федором Омеляновичем, отаманом Стефаном Уманцем, бурмистром Яковом Павловичем і писарем глухівської ратуші Костянтином Яновським (№ 12). За О.М. Лазаревським ця «Кирилиха» – удова Кирила Грушинського, яка у 1699 р. була вже черницею Успенського, а потім Гамаліївського монастирів.

Глухівський міщанин Марко Самойлович Гончар 26.05.1674 р. продав свій «пляц» у Глухові глухівському ж міщанину Івану Цибульському, і який також, очевидно, перейшов потім у власність монастиря. Цей «пляц» межував із володіннями Мартина Крамара та Матвія Шедури (?). Під цією купчею підписалися отаман Сава Яковлевич (це ім'я вперше з'являється у джерелах), війт Омелян Якимович та бурмистри Дем'ян і Федір (№ 6). 22.08.1678 р. перед глухівською міською верхівкою (отаманом Симеоном Тарасовичем, війтом Костянтином Феодосійовичем, бурмистрами Яковом Борисевичем та Пархомом Ігнатієвичом) стала Агафія Кузьмиха, жителька Глухова, щоб засвідчити продаж частини млина, яка належала її покійному сину на р. Шостці, та займища на старій греблі Омелянові Феодосієвичу Крамару «гражданинови глуховскому» (№ 6). Вірогідно, що ця частина млина потім перейшла до монастиря, який зберігав документи на свої маєтності та їх попередніх власників на випадок можливих судових розглядів. У документі від 21.08.1681 р. міститься міновий запис між монастирем (уже Преображенським) в особі його ігумені Анастасії Михайлівни Бобирчанки (тітки гетьмана Мазепи) та жителем с. Березі Андрієм Бахмацьким, підданим монастиря, щодо сіножаті, яку монастир вимінював у Андрія за 20 возів сіна. Згадуються тут шляхи Орлувський та Княжицький (№ 7). У 1721 р. ієромонах Макарій з Новгорода-Сіверського подарував двір своїх покійних батьків Симеона і Параскевії (з городом) у селі Есмані Успенському монастиреві «на поминовение» їхніх душ (№ 10). 1747 роком датований декрет глухівського сотенного

правління щодо двору у с. Береза Тишка Грішного – підданого монастиря (№ 13), 1763 р. – постанова глухівської комісії щодо відведення місця для монастирської лавки після пожежі 1748 р. Це місце знайшли у соляному ряду (№ 14). Відносно великі за обсягом (до 10 аркушів) виписи з протоколів цього ж правління щодо прав монастиря на землю 1765 р. (№ 15) та декрет підкоморського суду щодо спірної справи на володіння сінокосом та гаєм над р. Шосткою між козаками Мартином і Петром Турами та монастирем 1766 р. (№ 16). Завершують матеріали фонду три справи 1768–1771 рр.: декрет підкоморського суду щодо конфлікту між монастирем і козаком Шепелем за сіножать біля х. Рогізної (№ 17); випис із рішення глухівського земського суду щодо конфлікту монастиря з бунчуковим товаришем Дем'яном Туранським за гай біля того ж хутора (№ 18); квит про сплату Д. Туранським монастиреві 1050 руб. (№ 19).

На жаль, цими документами вичерпується фонд № 149. Однак крім них є ще документи інших фондів ЦДІАУК. Особливо це стосується величезного фонду 51 (Генеральна військова канцелярія). Так, у справі № 4227 (оп. 3) міститься скарга козаків Глухівської сотні жителів с. Берези на ігуменю Успенського монастиря Марію-Магдалину (1732 р.); у справі № 12447 (оп. 3) йдеться про виділення у 1754 р. на клопотання ігумені Єлизавети грошей (300 руб.) для реставрації храмів Успенського монастиря, який у 1748 р. постраждав від пожежі. Очевидно ця справа затяглася, бо у 1754–1756 рр. знову розглядалося це питання (оп. 3, № 12447). У 1749 р. черниця Олена Заруцька хотіла отримати від свого зятя (Марка Петрункевича) речі своєї покійної дочки (оп. 3, № 9808), а у 1753 р. вона ж скаржилася про порушення сином Семеном її заповіту (оп. 3, № 11572). 1750 роком датована чолобитна священика Успенського монастиря Костянтина Петрова про виділення йому землі для двору, оскільки його землю в Глухові було вилучено при перепланування міста (оп. 3. № 10524). Поза сумнівом ґрунтовне опрацювання цього фонду принесе нові дані з історії Успенського (Преображенського) монастиря XVII–XVIII ст.

Додаток № 1

«Его црского пресвітлого влчства Войск Запорожских обоих сторон Дніпра гетман Иоанн Скоропадский.

Ознаймуем сим ншим універсалом всім, кому о том відати надлежатимет, особливе пну сотникові глуховскому з урядом тутешним, також пном державцом духовним и свіцким в уезді Глуховском около села Берези свої маетности иміючим, иж пречестная гспжа Мелетия, игумения Свто-Успенского мнстира дівочого, супліковала до нас, прекладаючи жалобу, что многие з околичних сел люде, приежджаючи в село Березу, маетност мнстирскую, во время торгов и зборов, там одправуючихся, барзій под час успенского празника, а засмотруючися на козаков березовских, не тилко кухвою, носаткою, відерком, але и квартами по господах горілку в том селі шинкуючих, продают и свою горілку без жадного належитого мнстиреві од шинкованя датку. В чом она, гспжа игумения, немалую обители святой узнаючи кривду, просила ншего на тое разсмотрения и респекту. Теди мы, гетман, тое гспжи игуменії, яко державци того села, прошение узнавши быти слушное, респектуючи зас, же тая обител дівичая для справи великой своей церкви каменной Успения Пресвтой Бци нині требует вспоможеня як од козаков березовских, так и од приежджаючих в Березу з сел околичних людей, горілку там шинкуючих, тепер и в далшие часи позволяем сим ншим з канцелярії войсковой виданним універсалом помянутой гспжи игуменії належних од шинков отримати даток, а противящимся сему указу ншому возбранити шинковой, албо за неотдане належитости оних грабит. Зачим аби ніхто з пнов державцов духовних и свіцких, також з уряду здешнего глуховского, відаючи о таковой волі ншой, не важдилъся ей, гспжи игуменії, или определенному на тое з обители приставнику в обираню датку горілчаного чинити трудности и препятия, пилно міти хочем и рейментарско приказуем под утраченем маетности.

Дан в Глухові августа 8 д. року 1720.

Звишменованний гетман рукою власною».

(ЦДІАУК, ф. 149, оп. 1, № 9. Оригінал, завірений особистим підписом І. Скоропадського і печаткою).

Додаток № 2

1730, вересня 26(15).- Глухів. - Універсал гетьмана Данила Апостола

«Ея императорского величества Войска Запорожского обоїх сторон Дніпра гетман Даниїл Апостол.

Ознаймуем си нашим універсалом пну полковникові ніжинскому, п. п. старшині полковой, а особливе пну сотникові глуховскому з урадом и кому відати надлежатимет, иж всечестная в Бгу гспжа Мария Магдалена, игумения, з сестрами монастира дівичого глуховского, презентовала нам при супплиці своей премощнійшую блженние и вічнодостойния памяти его императорского величества Петра первого, самодержца всероссийского, грамоту в року 1709 в юлі мсці 3 числі жалованную, и універсали антецессоров наших, гетманов Бруховецкого и Мазепи на свободное тому их монастирев владіние села Березі, в сотні Глуховской найдуючуся, с мелницами, с поселенними людми и со всіми к тому селу принадлежащими угодиї, на которое село с мелницами и с угодиями к оному селу принадлежащими, а особливе на млин от Меланиї Кирилихи, жителки и мелнички ясманской, з снами

її Данилом и Петром, Кириловими дітми, в селі Ясмані в вершині річки Ясмані ж з рибними ловлями купленних, просила нашей гетманской конфирмації и дабы подданних их посполитих жителей села Березы тамошние козаки в підсусідки к себе не принимали, оборонного універсалу. Мы прето, гетман, іміючи власт по силі високомонаршой ея императорского величества грамоти всякие воинские и гражданские в Малой Россиї устроивати порядки по означенним кріпостям, велели сей наш всечестной гспжи Мариї Магдалені глуховского дівичого монастира игумениї, з сестрами видати універсал, который яко означенное село Березу, в сотні Глуховской найдуючоеся с мелницами, с поселенними людми, и со всіми к нему принадлежащими угодиї по силі висшенаміненной жалованной монаршой грамоти и універсалов антецессоров наших, також висшеозначенний млин, стоячий в вершині на річці Ясмані, посеред села Ясмань ж, о двох колах мучних, з которих едно их монастирское было, а другое от Меланиї Кирилихи, жителки и мелнички ясманской, купленное подлуг купчої, у них іміючойся, в спокойное тому ж монастиреві и безпрепятственное владіние, ствержаем так, абы пн. полковник ніжинський, пирве старшина полковая и особливе пн. сотник глуховский з урадом и нихто в том владінії означенного села Березы с мелнцами, с поселенними людми, и со всіми к нему принадлежащими угодиї и млина ясманского жадного и найменшого оному дівичому глуховскому монастиру не чинили трудности и препятия, а войт с посполитими того села, кромі козаков, которие при своих волностях заховани, был повинен ненарушне всякое бы и оному ж монастиру отдавали подданическое повиновение и послушание без противности, а тие бы козаки подданих их монастирских себі в подсусідки не принимали и их от послушенства монастирского не охороняли, міти хочем и рейментарско приказуем.

Дан в Глухові сентеврия 15 д. року 1730.

Звишменованеий гетман рукою власною».

(ЦДІАУК, ф. 149, оп. 1, № 11. Оригінал, завірений особистим підписом І. Скоропадського і печаткою).

Посилання

1. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – К.–Львів, 2004. –1086 с.

2. Лазаревский О.М. Описание старой Малороссии. – СПб., 1893. – Т. 2 (Нежинский полк). – 450 с.

3. Там же. – С. 199, 234, 232; 330, 389.

4) Універсали Івана Мазепи. – К.–Львів, 2006. – 798 с. Д. І № 55; К.–Львів, 2002. – 757 с. – № 67.

*) Тут і в подальшому вказуємо тільки номер справи фонду 149.

Мыцык Ю.А., Тарасенко И.Ю. Материалы фонда 149 ЦГИА в Киеве как источник по истории Успенского (Преображенского) женского монастыря в Глухове XVII–XVIII ст.

В статье подается обзор материалов фонда 149 Центрального государственного исторического архива Украины в Киеве, который содержит документы Успенского (Преображенского) женского монастыря XVII–XVIII ст., выделяются наиболее ценные источники фонда, раскрывается их значение не только для истории монастыря, но и Глухова и Глуховщины XVII–XVIII ст.

Ключевые слова: *Глухов, архив, источники, универсал, женский монастырь*

Mytsyk Yu.A., Tarasenko I.Yu. Materials of Fund 149 Central State Historical Archives in Kiev as a source for the history of the Dormition (Transfiguration) nunnery in Hlukhiv XVII–XVIII art.

This article provides an overview of materials fund 149 Central State Historical Archives of Ukraine in Kiev, which contains documents Assumption (Transfiguration) convent of XVII-XVIII centuries, determined the most valuable sources of fund, revealed their importance not only of the history of the monastery, but Hlukhiv and Hluhivschina in the seventeenth and eighteenth centuries

Key words: *Hlukhiv, archive, sources, convent, nunnery.*

06.03.2015 р.

УДК 94(477):929.6

Є.І. Малик

ГЕРБ ПУТИВЛЬСЬКОГО ЛАНДМІЛІЦІЙНОГО ПОЛКУ

У статті розглядається історія створення герба Путивльського ландміліційного полку, а також його використання на полкових прапорах та предметах військової амуніції.

Ключові слова: *Путивльський ландміліційний полк, земельна символіка, гербовник, Українська ландміліція.*

Історія Путивльського ландміліційного полку належить до однієї з малодосліджених і нині майже забутих сторінок історичної минувшини Путивльського краю. Довгий час про цю військову частину було відомо зовсім мало і лише останнім часом з'явились публікації, які певною мірою висвітлюють це питання (П.В. Пономаренко [3], В.В. Пенской [13]). Проте, дотепер залишається ще чимало прогалин та білих плям. Автор статті дослідив історію створення полкового герба, який тісно пов'язаний з виникненням путивльської геральдики.

На початку XVIII ст. почала проводитись військова реформа, яка призвела не тільки до реорганізації російської армії, але і до появи на ротних прапорах земельної символіки – гербів міст та провінцій. З 1709 р. найбільш значні російські полки, які раніше називались за прізвищами полковників, отримують назви, утворені від міст, в яких вони формувались або дислокувались. У 1724 р. Військовій колегії було наказано всі полки царської армії перейменувати, а на полкових прапорах помістити територіальні емблеми [1, IX].

Шістнадцятого лютого 1727 р. царський наказ

повелів всім польовим та гарнізонним полкам мати прапори з державним та провінційними гербами. Відтепер кожному полку необхідно було зобразити на своїх прапорах емблему провінції, у якій він дислокувався. Передбачалося, що земельні герби вміщуватимуть на ротних прапорах тільки армійських полків, знамена ж гвардії матимуть загальноросійську символіку [2].

У тому ж 1727 р. за ініціативи Військової колегії відбулося загальне перейменування полків російської армії. Один з полків Української ландміліції, який раніше називався полком Дуніна за місцем свого розміщення, був перейменований в Путивльський ландміліційний полк [3, 171]. Йому необхідні були прапори, на яких за тогочасними геральдичними правилами мала бути зображена путивльська емблема.

Після перейменування полків виникла потреба в нових прапорах для частин російської армії. Військова колегія уніфікувала полкові прапори наступним чином: перші роти в полках матимуть білий прапор із зображенням російського герба, решта рот – кольорові прапори з зображенням провінційних та міських гербів. Прапор першої роти вважався полковим. У разі, якщо місто або провінція не мали герба, то замість нього на прапорі вміщували вензельне зображення імені Катерини I [4, 182].

Підготовку проектів нових прапорів доручили італійському геральдисту графу Франциску Санті. На його прохання Військова колегія надіслала до Герольдмейстерської контори реєстр полків, прапори яких необхідно було виготовити. Отримавши завдання зі створення прапорів, граф суворо дотримувався наступного принципу: при розробці гербів спиратися на старовинні місцеві емблеми, а якщо таких не знайдеться – на специфічні особливості міста. Для того, щоб зібрати відомості, необхідні для складання гербів, Санті розробив своєрідну краєзнавчу анкету, яку і надіслав у всі губернії та провінції. В анкеті необхідно було вказати відомості з історії виникнення міста, його назви, складу населення, а також особливості географічного положення та природних умов. Крім того, Санті вимагав повідомити, чи мало раніше місто герб, і, якщо мало, надіслати його малюнок або опис [5]. Серед міст, до яких надсилались анкети, був і Путивль.

Однак необхідні для Герольдмейстерської контори відомості надходили неодночасно й нерівномірно. Надіслані матеріали були дуже стислі, схематичні і не містили відповідей на всі питання, які цікавили Санті. Що ж до останнього запитання анкети, то більшість провінційних канцелярій взагалі не мали жодних уявлень про давні міські герби.

Тим часом створення полкових прапорів продовжувалось. Герольдмейстерською конторою на чолі з Ф. Санті було розроблено понад 90 емблем

Рис. 1. Герб Путивльського ландміліційного полку. 1730 р.

та малюнків для прапорів російських полків. Але завершити цю роботу не вдалося. У червні 1727 р. діяльність Герольдмейстерської контори виявилась паралізованою, оскільки головний складач гербів граф Ф. Санті був заарештований та відправлений на заслання [6, 8].

За часів Петра II створення нових прапорів призупинилось. Полки отримали свої старі назви за іменами командирів. Але за клопотанням Військової колегії і за активної участі генерала Б. Мініха 6 листопада 1727 р. польовим, гарнізонним та ландміліційним полкам повернули «територіальні» назви. Знову постало питання про виготовлення прапорів для полків російської армії. У зв'язку з цим Уряд прийняв рішення про необхідність продовження роботи зі створення полкових гербів [2].

Складання гербів для розміщення їх на прапорах полків та на міських печатках Сенат доручив герольдмейстеру І.М. Плещеєву. Останній опинився у вкрай складному положенні через те, що всіма справами з розробки гербів займався безпосередньо Ф. Санті, який на той час знаходився у засланні. До того ж у герольдмейстера не було ані малюнків гербів, ані відомостей про міста, які надсилались за запитом графа Санті. Отже Герольдмейстерська контора не могла виконати це завдання, оскільки не мала реальних можливостей для виготовлення значної кількості полкових емблем. У зв'язку з цим Військова колегія змушена була шукати інші шляхи вирішення цього питання. Зокрема до малювання гербів для прапорів залучили художника – «малярного майстра» Георга Гзеля. Військова

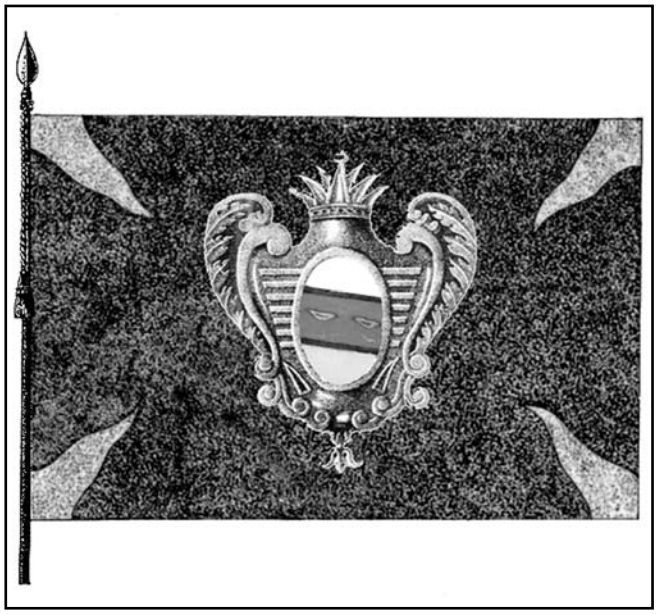

Рис. 2. Прапор Путивльського ландміліційного полку. 1731 р.

колегія звернулась до Казначейської контори з проханням виділити художнику Гзелю «за сочинение образцовых знамен по городам пятидесяти семи гербов, за краски и александрийскую бумагу» тридцять шість карбованців [1, X].

У березні 1728 р. Військова колегія подала до Верховної таємної ради проект затвердження нових прапорів для полків царської армії, а у травні туди ж були надіслані їх зображення. Після розгляду проекту Верховна таємна рада видала наказ «о бытии в полках знаменам с изображением Российского государственного герба и городового». Цим наказом затверджено новий зразок полкових прапорів з державним та міськими гербами. Військову колегію було призначено головним виробником «гербових» справ [7].

Наказом Військової колегії від 12 липня 1728 р. складання полкових гербів було доручено графу Бурхарду Христофу фон Мініху. Розпочалась робота над так званим «знаменним» гербовником, всі герби якого повинні були у свій час зайняти місце на відповідних полкових прапорах. Військова колегія надала всі необхідні матеріали в Контору інженерного управління, де під керівництвом Мініха художник Андрій Баранов склав гербовник. Він містив малюнки гербів для прапорів 85 полків, у тому числі і для Путивльського. До складу гербовника увійшов також герб лейб-регіменту, малюнок який зображував імператорське ім'я та державний герб. Отже загалом він містив 88 гербів [4, 183].

У травні 1729 р. Б.Х. Мініх надав гербовник до Військової колегії, а у жовтні його відправили на розгляд Верховної таємної ради, де схвалили і удостоїли «Височайшого затвердження». 8 березня 1730 р. Сенат затвердив представлений графом Мініхом новий «знаменний» гербовник, який містив малюнки гербів для польових, гарнізонних та ландміліційних полків, а також наказав виготовити прапори для полків та печатки для губернаторів [6, 11]. Серед цих гербів була і емблема Путивльського полку, що входив до складу Української ландміліції.

Герб Путивльського ландміліційного полку в гербовнику Мініха міститься під 87 номером. Він має наступний опис: «Поле зверху біле, а внизу жовте, в середині сукно червоне, кругом пруги червоні з чорним, на сукні два човники золоті, з цівками червоними» [1, XIV].

З опису видно, що на гербі зображені геральдичні фігури, які свідчать про ткацьке виробництво. З чим же пов'язана поява такого знака? Як зазначалося вище, при розробці проектів гербів в першу чергу брали до уваги давні міські емблеми. Але Військовій колегії не вдалося віднайти герб Путивля, а матеріали, надіслані місцевою канцелярією, не містили відомостей з історії міста. Тому колегії довелося розробляти емблему відповідно до тогочасного стану Путивля. В якості характерної ознаки міста обрали Путивльську суконну мануфактуру – «понеже в том граде фабрика суконная» [8]. Мануфактура, заснована у 1719 р. в с. Глушкове Путивльського повіту, належала до найбільших виробників високоякісних тканин в Російській імперії. Отже й не дивно, що її символи – червоне сукно і два ткацькі човники з цівками – зобразили на гербі. Принагідно слід зазначити, що така практика була досить поширеною. Значну кількість полкових емблем розробили у відповідності з характерними особливостями міста – традиціями, промислами, місцезнаходженням тощо.

Окремо слід сказати про малюнок герба, зображеного на одному з аркушів гербовника Б.Х. Мініха. Він був виконаний на олександрійському папері в овальному щиті і вміщений у центрі золотого фігурного картушу. Картуші всіх полкових гербів мали однакову форму і відрізнялись один від одного кольорами (золотими або срібними) та коронами (імператорськими, царськими, князівськими, земельними та територіальними), що їх увінчували і символізували історичний статус тієї чи іншої території. Герб Путивльського полку прикрашала золота земельна корона із сьома зубцями. За тогочасними геральдичними правилами таку корону надавали містам та провінціям, які не мали у давнину статусу царства або князівства [9].

Після затвердження Сенатом полкових гербів з новими, однаковими для всіх полків зовнішніми прикрасами, Військовою колегією розробляється «Табель про збройові та амунічні речі», який 28 жовтня 1731 р. отримує «Височайше затвердження». У відповідності з Табелем полкові герби починають розміщувати на прапорах польових, гарнізонних, та ландміліційних полків. Тепер у кожному піхотному та польовому батальйоні необхідно було мати

по два прапори, у кожній драгунській, польовій і гарнізонній роті – по 1-му, а у кірасирських ротах – по 1-му штандарту [10].

Путивльський ландміліційний полк, який складався з десяти рот, отримав відповідно десять прапорів. Перша рота мала білий прапор з червоними косинцями-фламами, нашитими в кутах полотнища. В центрі був зображений двоголовий російський орел з орденським ланцюгом та хрестом святого Андрія Первозванного. На грудях у орла в овальному щиті містився путивльський герб. Решта рот мала кольорові прапори, в кутах яких також розташовувались флами. У центральній частині полотнища знаходився золотий фігурний картуш, увінчаний земельною короною, в середині якого був зображений путивльський герб [9].

Стосовно кольорів, в які були забарвлені прапори Путивльського полку, не має достовірної інформації. Справа в тому, що кольори ротних прапорів не були визначені і залежали від вибору Комісаріату. Військова колегія запропонувала шість видів кольорових прапорів для армійських полків: зелені з червоними фламами, сині з жовтими, блакитні з червоними, червоні з жовтими, помаранчеві з зеленими, жовті з червоними. Разом із тим заборонялося використовувати зелений колір з синіми фламами, а також чорний, який був призначений для гвардійських полків [11].

Розміри прапорів та їх зовнішнє оздоблення також визначала Військова колегія. Зокрема прапор Путивльського ландміліційного полку мав наступні розміри: довжина – 270 см, ширина – 182 см. Довжина древка дорівнювала трьом з половиною метрам. Всі прапори полку були прикрашені двома золотими шнурами з китицями [10].

Згідно з Табелем про збройові та амунічні речі, полкові герби розміщують не лише на прапорах, але й на інших предметах військової амуніції. Зокрема у листі Військової колегії зазначалося: «Ландмилицкие украинские полки по содержанию оных званием назначены по городам, почему надлежит как полковые печати, так и офицерские знаки и на гренадерских шапках пристойные гербовники [герби] иметь» [7]. Отже з цього часу герб Путивльського полку почали вміщувати на патронних сумках і підсумках, на гренадерських шапках та барабанах. Обов'язковим було зображення герба на печатці полкової канцелярії. Крім того, у відповідності з новими мундирними штатами, виданими у 1731 р., у військах вводяться офіцерські нагрудні знаки. Їх носили на стрічці, оповитій довкола коміра. Для обер-офіцерів знаки були срібними, у штаб-офіцерів – позолочені. Вони являли собою медальйони підковоподібної форми з вибитим у центрі полковим гербом [12, 98].

Царський наказ від 26 серпня 1736 р. повелів ландміліційним полкам виготовити нові прапори, на яких замість полкових гербів треба було зобразити вензель імператриці. Полки отримали по одному білому та по декілька зелених прапорів. На білих прапорах містився двоголовий російський орел із вензельним зображенням імені імператриці на його грудях (замість полкового герба), на зелених – золотий картуш, у центрі якого знаходився імператорський вензель на червоному полі. Вензель був облямований лавровим вінком, перев'язаним блакитною стрічкою, картуш увінчувала імператорська корона [11]. Таким чином, цим наказом було фактично виведено із вжитку територіальну геральдику. Полкові герби замінили уніфікованим царським вензелем. Але такий зразок прапора проіснував не довго.

У грудні 1741 р. імператорським наказом затвердили прапори, які майже нічим не відрізнялись від тих, що були прийняті у 1731 р. На прапорі Путивльського ландміліційного полку знову з'явився полковий герб. Крім того, емблему полку використовували на предметах військової амуніції, печатці та офіцерських знаках. Герб прикрашав полкові прапори до грудня 1763 р., коли внаслідок реорганізації Путивльський полк було розформовано [13, 152].

Отже, герб Путивльського ландміліційного полку розроблявся військовим відомством і використовувався переважно у військових цілях. Разом із тим, цей символ тривалий час слугував емблемою для міської печатки. Пізніше полковий знак став основою для створення гербів Путивля зразка 1780 та 1854 рр.

Посилання

1. Винклер П.П. Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи, внесенные в полное собрание законов за 1648 – 1900 г.г. / П.П. Винклер – М.: Планета, 1991. – 310 с.

2. Татарников К.В. Знамена и гербы полков Российской армии царствований Екатерины I и Петра II (1725–1730) / К.В. Татарников // История военного дела: исследование и источники. – 2012. – Т. 1. – С. 51–215. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.milhist.info/2012/04/22/tatarnikov.

3. Пономаренко П.В. Очерки истории Путивльского края. / П.В. Пономаренко. – Суми: ПКП «Еллада S», 2013. – 388 с.

4. Лакиер А.Б. Русская геральдика. /А.Б. Лакиер. – М.: Книга, 1990. – 432 с.

5. Соболева Н.А. Символы России / Н.А. Соболева, В.А. Артамонов // Очерки истории государственной символики России. – М., 1993. – 207 с.; [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www. emsu.ru/um/ herald/herald. htm.

6. Лукомский В. О геральдических художествах в России / В. Лукомский // Старые годы. – 1911. – Февраль. – С. 8–9.

7. Академия русской символики «Марс» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.simvolika.org/mars_007.htm.

8. Соболева Н.А. Российская городская и областная геральдика XVIII – XIX вв. / Н.А. Соболева. – М.: Наука, 1981. – 263 с.; [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ogeraldika.ru/books/item/t00/s00/z000/.

9. Геральдика сегодня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http:// www. sovet.geraldika.ru/artide/8026/.

10. Русская армия: история и современность [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rus-army.com/index.php/viskovatov2/38-znamena-i-shtandarty-russkoj-armii-s-1730-po-1740-god.

11. Историческое описание одежды и вооружения российской армии. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.listat.ru/index.htm.

12. Шепелев Л.Е. Титулы, мундиры, ордена в Российской империи / Л.Е. Шепелев. – Л. : Наука, 1991. – 224 с.

13. Пенской В.В. Украинский ландмилицкий корпус /В.В. Пенской // Вопросы истории. – 2000. – № 10. – С. 152.

Малык Е.И. Герб Путивльского ландмилицкого полка

В статье рассматривается история создания герба Путивльского ландмилицкого полка, а также его использование на полковых знаменах и предметах военной амуниции.

***Ключевые слова**: Путивльский ландмилицкий полк, земельная символика, гербовник, Украинская ландмилиция.*

Malyk Ye.I. Coat of arms of Putyvl landmilitsky Regiment

The article discusses the history of Putyvl landmilitsky Regiment, also its use in regimental flags and objects of military ammunition.

***Key words**: Putyvl landmilitsky Regiment, land marks, armorial, Ukrainian landmilitsiya.*

04.03.2015 р.

УДК 930.2:94(477) «1741»

Н.Ю. Матяш

ДАНІ ПРО ГЛУХІВ ТА ГЛУХІВЩИНУ XVIII СТ. У НЕДРУКОВАНІЙ ЧАСТИНІ ЩОДЕННИКА ЯКОВА МАРКОВИЧА (1741 Р.)

Представлене повідомлення присвячене фрагменту тексту «Денних записок генерального підскарбія Якова Марковича» за 1741 рік, зокрема інформації, що стосується Глухова та Глухівщини. Дане джерело містить велику кількість важливих фактів для дослідників різних напрямів.

***Ключові слова:** Яків Маркович, щоденник, Глухівщина, Генеральна військова канцелярія, джерело.*

Яків Маркович вів хроніку свого життя протягом півстоліття – з 1716 по 1767 рр. Упродовж перших 7 років (1716–1723) записи були досить лаконічними, тобто автор наводив короткі підсумки кожного року. Однак, починаючи з березня 1723 р., Маркович детально записував події кожного дня, причому будь-якого характеру – від буденного до духовного.

Перед викладенням основного змісту статті варто сказати кілька слів про самого автора. Яків Андрійович Маркович народився 7 жовтня 1696 р. у місті Прилуки в сім'ї знатного військового товариша Андрія Марковича [1, 87]. Яків навчався у Києво-Могилянській академії (закінчив 1713 року), був улюбленим учнем Феофана Прокоповича, який прогнозував йому блискучу богословську кар'єру. Однак Маркович обрав матеріально вигідніший шлях – був бунчуковим товаришем, полковником лубенським. Незважаючи на це, Яків Андрійович не забував свого вчителя, регулярно переписувався з ним [2].

Я.А. Маркович був надзвичайно освіченою людиною – володів знаннями з медицини, писав вірші, перекладав з івриту, латини, польської та французької. Детальніше про культурні та моральні цінності Марковича буде згадано нижче [3, 97]

Батьком Якова Марковича був Андрій Маркович, полковник лубенський (1714–1727), а пізніше – генеральний підскарбій (1729–1740), який отримав звання лубенського полковника за призначенням Петра І. Це сталося завдяки тому, що Андрій Маркович був на боці Скоропадського, а отже – на боці царя [1, 91] Однак, не лише батько був відомим представником родини Марковичів. Рідна тітка по батьковій лінії, Анастасія, стала дружиною Івана Скоропадського, а отже – гетьманшею. Сам же мемуарист був одружений двічі: вперше – з Оленою Полуботок, дочкою наказного гетьмана Павла Полуботка; вдруге – з Марією Лисенко. Відносно нащадків Якова Марковича варто сказати, що його онук, також Яків, був талановитим істориком, який видав у Петербурзі книгу «Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях». Брат цього Марковича, Олександр, перший зайнявся щоденником діда. У 1859 р. він видав його у Москві, щоправда у дуже скороченому та цензурованому вигляді. Він пропустив такі важливі аспекти, як метеорологічні дані, а також висловлювання діда, які могли б не сподобатись російській владі [4, 380].

Друга спроба видати «Записки…» тривала упродовж 1893–1897 рр. на сторінках «Киевской старины» за редакцією О. Лазаревського. Остання ж публікація була здійснена у Львові у 1913 р. Археографічною комісією Наукового товариства ім. Шевченка за редакцією В. Модзалевського. Таким чином, опубліковані дані щоденника лише з 1716 по 1740 рр.

По собі Яків Маркович залишив кілька важливих для вчених різних напрямків джерел: листування з Феофаном Прокоповичем, свої проповіді, молитви, композиції на теми проповідей – «слів» Іоанна Златоуста та інших отців церкви, «Генеалогічні записки» [4, 381] У бібліотеці Марковича були рукописні літературні та історичні твори XVIII ст., з яких, у тому числі з літопису Грабянки, він робив списки [4, 380]. Найголовнішою пам'яткою при цьому є «Денні записки генерального підскарбія Якова Марковича» (оригінальна назва від автора – «Домашній протокол») [5]

Маркович почав писати «Денні записки...» випадково: гетьман Павло Полуботок залишив по собі короткі записки, доведені до 1716 р., і зять спочатку просто продовжив ці записи [3, 96]. Надалі, з 1717 року, автор почав свій власний щоденник, куди скрупульозно записував день за днем події, які відбувались в полі його зору, упродовж 50 років –

з 1716 по 1767 рр. Навіть тоді, коли сам Маркович лежав хворим і не мав змоги поповнювати записи «Щоденника», він просив своїх знайомих писати від диктовку. Це можна визначити, читаючи оригінал рукопису, за зміною почерку. Яків Маркович помер у 1770 р., записи доведені ж до 1767 р. Причиною цього стала втрата автором зору за три роки до смерті [3, 99].

На сьогодні опубліковані лише чотири частини «Записок...» з десяти. Рукопис зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки ім. В.І. Вернадського. Збереглись 8 частин з 10. Де знаходяться ще дві частини (п'ята та шоста) – невідомо [6, 7]. Відтворити ті події можна лише частково, оскільки в ІР НБУВ є лише копія, зроблена В. Модзалевським. Однак вона сильно скорочена, адже в ній зафіксовані лише найважливіші факти.

В даній статті розглядається копія шостої книги, конкретно – дані за 1741 р. Оригінал рукопису не віднайдено. Обсяг книги – 164 аркуші. У колекції В. Модзалевського зберігається копія шостої книги обсягом у 110 аркушів. Оскільки саме на цій книзі припинилось видання щоденника у «Джерелах до історії України-Руси», є підстави вважати, що копія була зроблена саме Модзалевським або ж під його керівництвом, і що він мав намір продовжити видання рукопису.

Глухівщина у щоденнику Якова Марковича зустрічається досить часто, оскільки саме тут знаходилась більша частина його володінь. Найбільше часу автор проводить у Сварковому та Глухові. Натомість щодо інших населених пунктів наявна інформація стосується переважно господарських питань. Серед населених пунктів, що згадуються у щоденнику, можна знайти наступні: Сваркове, Береза, Полошки, передмістя Глухова Білополовка та, власне, сам Глухів. Так, із записів можна зробити висновок, що у Соснівці та Глухові робили найкраще пиво, яке йшло як на вживання, так і на продаж [5, арк. 7]. Натомість із Глухова та Сваркового Яків Маркович отримував жито [5, арк. 19]. Маркович цікавився станом своїх пасік, адже у «Денних записках…» можна знайти інформацію не лише про власне пасіки, а й навіть про кількість бджіл на них. Наприклад, 3 травня 1741 р. Маркович зазначає, що у нього з'явилась нова пасіка у Полошках [5, арк. 31]. Взагалі у даному джерелі можна знайти багато інформації щодо кількості зернових, свійської тварини тощо на окресленій території.

Переходячи до записів, що не стосуються господарства, варто зазначити, що у Глухові знаходилась Генеральна військова канцелярія, яку Яків Маркович регулярно відвідував, і в якій, серед іншого, знаходились слідчі комісії, що займались проблемними земельними питаннями. У 1741 р. розглядались відповідні спірні питання Марковича. Так, згадки про це можна знайти у записах від 2 вересня, коли автор перебував у слідчій комісії разом зі своїми знайомими [5, арк. 56]. Варто зазначити, що Яків Маркович бував у Генеральній канцелярії не лише через зазначені питання, а також був присутній при розгляді чужих справ [5, арк. 50].

У «Денних записках…» можна також знайти інформацію про високопосадовців, які у той час перебували у Глухові. Так 13 лютого 1741 р. у місті знаходився президент Комерц-колегії фон Мейден [5, арк. 10], 5 березня того ж року – київський генерал-губернатор Леонт'єв [5, арк. 16], а 18 квітня – генерал Джеймс Кейт [5, арк. 24]. Вони перебували у Глухові здебільшого проїздом, однак Яків Маркович фіксував навіть таку інформацію.

Слід зазначити, що Яків Маркович разом із партнером на прізвище Меєр у період між 1742–1744 рр. відкрив у Глухові аптеку, щоправда, коли саме – дізнатись неможливо, оскільки частина рукопису, що припадає на ці роки, втрачена. Однак, діяла вона успішно, про що свідчать записи щодо її фінансового стану.

Таким чином, можна зробити висновок, що недрукована частина «Денних записок…» Якова Марковича за 1741 р. містить для дослідників цінну інформацію з історії Глухівщини XVIII ст. щодо різних аспектів повсякденного життя.

Посилання

1. Струкевич О.К. Генеральний підскарбій Яків Маркович // «УІЖ». – 1997. – № 5. – С. 87–97.

2. Філософські твори: в трьох томах / Феофан Прокопович; ред. В.І. Шинкарук. – К.: Наукова думка, 1979-1981. – Т. 3. – 524 с.

3. Антонович В.Б. Лекції з джерелознавства. – Острог: Острозька академія, 2003. – 382 с.

4. Денні записки генерального підскарбія Якова Марковича // «Киевская старина». – 1891. – № 4. – С. 1–16.

5. ІР НБУВ, ф. XII, спр. 4.

6. Горобець В.Й. Лексика історично-мемуарної прози першої половини XVIII ст. : на матеріалі українських діаріушів. – К.: Наукова думка, 1979. – 128 с.

Матяш Н.Ю. Даные о Глухове и Глуховщине XVIII ст. в непечатной части дневника Якова Марковича (1741 г.)

Представленное сообщение посвящено фрагменту текста «Дневных записок генерального подскарбия Якова Марковича» за 1741 год, а конкретно информации, относящейся к Глухову и Глуховщине. В данном источнике можно найти важные факты для исследователей разных направлений.

Ключевые слова: *Яков Маркович, дневник, Глуховщина, Генеральная военная канцелярия, источник.*

Matiash N.Yu. The data about Hlukhiv of XVIII cent. in unpublished fragment of the diary of Yakiv Markovych (1741 year)

A talk is devoted to the fragment of the "Daily notes by Yakiv Markovych" for the 1741 year, especially – the information about Hlukhiv. The object is to analyze of the information of the diary. This source contains a lot of different information that could be helpful for different researchers. The purpose of the message is to provide interesting information about Hlukhiv.

Key words: *Yakiv Markovych, diary, Hlukhiv, General military chancellery, source.*

08.03.2015 р.

УДК 94 (477):711.73 «17»

Н.А. Саєнко

КИЇВСЬКА ВУЛИЦЯ БАТУРИНА У XVIII СТ.

У статті розглядаються особливості планування та забудови Київської вулиці Батурина у XVIII ст. На ній знаходилися адміністративні і культові споруди, двори мешканців різних соціальних груп.

Ключові слова: *двір, Київська вулиця, Батурин.*

Одним із малодосліджених питань досі залишається просторова структура Батурина XVIII ст. Загалом процес формування його міської території відбувався упродовж XVII ст. Як і більшість адміністративних центрів тогочасної Гетьманщини, Батурин складався із двох частин – фортеці та форштадту *(з нім.* ***voran*** *– попереду,* ***stadt*** *– місто)*. Знищення у листопаді 1708 р. укріплень міста, спалення передмість призвели до певних змін у його топографічній структурі.

Центральна вулиця Батуринської фортеці та платового передмістя у XVII–XVIII ст. була основною композиційною віссю та зберегла своє планувальне значення на сучасній карті міста. Нині вона відома як вулиця імені В. Ющенка, а в другій половині XX ст. носила назви імені Д. Петровського та Центральна. Вона пролягала від Троїцького храму до південно-західного муру, проходила через Київську браму і продовжувалася на передмісті. Її завершенням була історична місцевість «поблизу Хреста», яка знаходилася в районі перехрестя сучасних вулиць ім. В. Ющенка та Гетьманської. Придорожні хрести та каплиці здавна відігравали важливу роль у духовній культурі українців. Вони виконували захисну, магічну, пам'ятну функції і водночас нейтралізували негативний вплив та освячували небезпечні місця й ділянки. Джерела XVIII ст. свідчать про існування такого знаку й на околиці Батурина [5, 48; 7, 81].

І назви брам у міських мурах, і назви вулиць у ті часи відповідали назвам міст, до яких вів шлях. Тому й головна вулиця Батурина в документах середини XVIII ст. носила назву Київська, Велика Київська та Київська мостова. Цим відображено відмітну рису центральної вулиці міста – наявність дерев'яного мощення, адже у Батурині XVIII ст. це була єдина вимощена вулиця. У кількох випадках Київська вулиця названа Мостовою перспективною, що свідчить про не завершений процес побудови покриття. Мощене покриття, вірогідно, було тимчасовим. Під час відвідин восени 1805 р. Батурина німецький лікар Отто фон Гун зазначив у своїх подорожніх нотатках: «В Батурине была такая страшная грязь, что мы видели подле самой нашей дороги увязшую в грязи не весьма малую лошадь» [4, 23].

Саме на Київській вулиці у середині XVIII ст. знаходилася батуринська ратуша. Відомо, що приміщення ратуші у квітні 1723 р. знищила пожежа [7, 83]. Будівлю ратуші у 1750 р. вже названо старою: «При том же городе Батурине на предместе ратуша рубленая, в ней чулан забрат досками, против изба черная, между ними сени рубленые, позаде изба, комора рубленая, при той ратуше двор огорожен плетнём, ворота из драни, все старое, покрыто соломою. Под оною ратушею три пушки чугунных. Против ратуши чрез дорогу турма рубленая, покрыта драню старою» [1, 153]. Дані про місцезнаходження згаданого приміщення ратуші поточнює «Подворная книга владений последнего гетмана Украины графа Кириллы Разумовского за 1760 г.», що зберігається в Конотопському міському краєзнавчому музеї ім. О.М. Лазаревського (№ ПП–72, 160 арк.): «За городом против Киевских ворот, едучи из Киева в город Батурин на правой стороне» [5, 37], що дозволяє локалізувати її за сучасною адресою вул. ім. В. Ющенка, №№ 31–37. Біля ратуші знаходився ринок, де відбувалися торги і ярмарки. Торг вівся ще в двох місцях, в тому числі і «на большом тракту на самой дороги» [1, 161] У першій половині XIX ст. ширина Київської вулиці складала 12 сажнів *(25,6 м)* [1, 313].

Активне будівництво та впорядкування забудови Батурина розпочинається після відвідин його гетьманом К. Розумовським у вересні 1751 р. Того ж року було створено «Експедицію Батуринського та Глухівського будівництва» на чолі з архітектором А.В. Квасовим [9, 401]. При плануванні забудови рекомендувалося враховувати досвід Глухова, який після пожежі 1748 р. відбудовували за регулярним планом, відселяючи попередніх власників на вільні землі за місто [1, 185].

Про двір К. Розумовського на Київській вулиці Батурина згадують ряд джерел [1, 242–244, 279–280]. Існують і спеціальні дослідження цього маєтку гетьмана [3, 140–142; 8, 215–217]. Розташування парадного двору з палацом локалізують за сучасною адресою по вул. В. Ющенка № 47. Навпроти нього через дорогу знаходилися господарські флігелі. Площа головного двору становила 18 889 квадратних сажнів *(8,6 га)*, під флігелями було задіяно 8 437 квадратних сажнів *(3,8 га)* [1, 244].

Окрім гетьманського маєтку та ратуші, на Київській вулиці у третій чверті XVIII ст. розташовувалися двори старшини, представників козацтва та підданих гетьмана й інших власників. Так на Київській вулиці, «на месте издревле шляхетском», знаходився двір батуринського сотника Дмитра Стожка, отриманий ним у спадок. Його дід, Федір Стожок, у 1709–1713 рр. був кролевецьким, а в 1713–1732 рр. – батуринським сотником. Батько, Климентій Стожок, у 1729 р. згадувався як наказний кролевецький сотник. Сам Д. Стожок займав сотницький уряд найдовше з усіх батуринських сотників – 23 роки (з 1750 по

1773 р.) [10, 75]. У дворі сотника було 5 житлових хазяйських хат, 2 хати для обслуги (людських), комора, стайня, 2 хліви. У цьому дворі Стожок мав 7 служителів, здебільшого не місцевих, найнятих по 4 рублі у рік на одязі і харчах хазяйських. На Київській вулиці у двох інших дворах сотника мешкало 3 родини підсусідків сотника (11 осіб разом з дітьми), які за надане житло відробляли власнику 1 день на тиждень [11, арк. 182 зв.–183; 190 зв.–191].

«По Киевской дороге едучей из Батурина в Киевь по правой стороне двор старой» належав Григорію Долинському, підкоморію батуринського повіту. Григорій Долинський – онук «дворянина» гетьмана Івана Мазепи, згодом сотника Батуринського (1713 р.) бунчукового товариша Якова Долинського (Сучченка) і син бунчукового товариша Карпа Долинського. Мав блискучу кар'єру, але головна його служба проходила при гетьмані К. Розумовському, у якого він вважався головним економом. З 1764 по 1779 р. Г. Долинський був підкоморієм Батуринського повіту [6, 327]. У його дворі знаходилося 4 житлові хазяйські хати, 3 людські, 2 комори, стайня та хлів. Двір був придбаний дідом Долинського в 1705 р. за 246 золотих. Власник збільшив своє двороволодіння, придбавши в 1759 р. сусідній пляц за 29 рублів. Одну з людських хат у дворі Долинського винаймав за 6 рублів у рік старообрядець із с. Митьковки Стародубського полку Пилип Башмаков з родиною [11, арк. 330 зв.–331]. Відсутність служителів у головному обійсті підкоморія Долинського вказує на те, що на час проведення опису (1767–1768 рр.) він там не мешкав. З пізніших відомостей дізнаємося, що Долинський продав свій двір площею 4 523 квадратні сажні *(2,06 га)* на Київській вулиці і у ньому було розміщено лазарет [1, 244].

На вулиці Київській знаходилася стара дерев'яна церква в ім'я Покрови Пресвятої Богородиці. За матеріалами Бендерської комісії, дерев'яний Покровський храм був одним із 4-х батуринських церков, на які виділяв кошти гетьман І. Мазепа [2, 130–131]. На жаль, точне місцезнаходження церкви не локалізоване. Вона була знищена пожежею 9 січня 1783 р. [1, 230]. До володінь Покровської церкви належало два пусті пляци: перший поблизу церкви, придбаний в 1729 р. за 9 кіп, другий – на Київській вулиці, призначений для торгової комори. Поблизу церкви був двір священика храму, 50-річного намісника Івана Джунковського. Двір був придбаний у 1729 р. за 70 золотих. На території садиби знаходилося 3 жилі хати власника, 2 хати людські, комора, стайня, хлів та клуня. Священик мав двох служителів, яких наймав по 2 рублі у рік на власницьких харчах та одязі [11, арк. 477 зв.–478].

Біля Покровської церкви знаходився двір, де мешкали брати Івана Джунковського Василь та Григорій Джунковські. 43-річний Григорій був одруженим з 26-річною Марфою, родина мала 2-річну доньку Єфросинію. Садибу брати успадкували від батька, який придбав її в 1697 р. за 452 золоті. На території цього двору було 2 хазяйські хати, комора та хлів. Василь Джунковський був священиком, він мав двох служителів, яким платив за роботу по 2 рублі у рік і давав одяг та харчі [11, арк. 482 зв.–483].

У середині XVIII ст. при церкві діяли доброчинні установи – школа та шпиталь. За даними Генерального опису, на момент його проведення у дерев'яній школі проживало четверо школярів, усі з козаків: 20-річний Стефан Трофименко, уродженець села Пальчики Батуринської сотні, 28-річний Афанасій Зварковський, уродженець села Подолового Кролевецької сотні, 19-річний Моїсей Науменко, уродженець села Хлопкового Глухівської сотні та 13-річний Йосип Кавученко, уродженець села Чепліївки Воронізької сотні. Мешканцями шпиталю були 49-річна Євдокія Рупуриха з 16-річним синомкалікою Захарієм («на ногу хром») та 10-річною донькою Степанидою з Обмачева, а також сліпа 59-річна Агафія Черкаска з Кролевця [11, арк. 483 зв.]

На Київській вулиці, яку названо Мостовою перспективною, знаходився жилий двір значкового товариша Тараса Крута. Це козаче місце він придбав у 1765 р. за 200 рублів. У дворі було 2 хазяйські хати, людська хата, 2 комори, 2 хліви, стайня. Крут мав 5 служителів, які наймалися за різну плату – від 1 до 5 рублів у рік [11, арк. 501 зв.–504]. На вулиці Перспективній навпроти Покровської церкви знаходився двір, де жила родина підсусідків Т. Крута (5 осіб) [11, арк. 503 зв.–504].

На головному тракті поблизу Покровської церкви розташовувався двір писаря Батуринської сотні Петра Дмитренка. Двір був отриманий у спадок дружиною Дмитренка. У ньому стояли 2 хазяйські хати та комора [11, арк. 514 зв.–515].

Представники рядового козацтва також володіли дворами на Київський вулиці та «близ Мостовой Киевской дороги», очевидно, у прилягаючих провулках. Переважна частина їх власників займалася шинкарським промислом. Наприклад, у 1756 р. уродженець с. Атюші козак Григорій Оліфіренко придбав двір за 32 рублі. Його промислами було винокуріння (мав у с. Обмачів винокурню на 2 котли) та шинкування виробленим продуктом удома [11, арк. 682 зв.–683]. Його сусід Захарій Порскало перейшов з посполитства до козацького стану і в 1767 р. придбав двір за 60 рублів. Він займався тим, що купував горілку куфами *(1 куфа=40 відер, 340 л)*, а у своєму домі продавав її відрами та чарками [11, арк. 681 зв.–682]. Інший сусід, Хома Халимонов, уродженець с. Нових Млинів, придбав двір у 1762 р. за 30 рублів. Шинкував удома придбаною в інших місцях

горілкою та сіллю [11, арк. 683 зв.–685]. Проживаючі поруч Лук'ян Соловей та Данило Галайба також шинкували горілку, а підсусідок Галайби козак Григорій Марченко, уродженець с. Вирівки Попівської сотні, займався перепродажем дьогтю та коней [11, арк. 686 зв.–690]. Отже, господарі використовували вигідне розташування своєї садиби універсально: як житло і як торгове місце. Загалом на Київській вулиці Батурина знаходилося 11 козацьких дворів та 3 бездвірні хати, у домогосподарствах мешкало 53 особи.

Під час проведення Румянцевського опису Батурина в 1767–1768 рр. на Київській вулиці находилися шинкові двори К. Розумовського та двори його підданих. Посполитий Григорій Потаман з дружиною та 5-ма дітьми жив на козацькому місці, купленому в 1751 р. за 25 рублів. Через те, що Потаман мешкав на козацькому місці, він платив консистентський податок в розмірі 1 руб. 2 коп. в рік. Посполитий мав 2 жилі хати, 1 бездвірну хату, 2 комори, стайню та хлів. Окрім господарства, він займався шинковим промислом, продаючи «квартами і чарками» напої з підприємств К. Розумовського та власні, придбані в різних місцях [11, арк. 11 зв.–12]. В іншій хаті власницьким гарячим вином та іншими напоями шинкував батуринський козак Максим Шапошник [11, арк. 12 зв.].

На Київській вулиці на посполитському місці мешкав 62-річний козак Роман Новополець з родиною. Уродженець с. Курінь, він придбав цей двір у 1751 р. за 26 руб. 50 коп. Новополець мав нову хату, комору та хлів [11, арк. 10 зв.–11]. Брат Романа, 65-річний Григорій Новополець, мешкав у дворі, який знаходився «от Мостовой дороги в переулке». Він доводився дідом батуринському сотенному писарю Петру Дмитренку і перебував під його протекцією [11, арк. 516 зв.].

У дворі, що належав К. Розумовському, у новій хаті по найму мешкав козак Максим Хоруженко. За оренду він платив 6 руб. у рік [11, арк. 12 зв.]. У бездвірній хаті К. Розумовського по найму мешкав 86-річний Іван Бурцов із 20-річною служницею Феодосією. Бурцов служив у морському флоті каноніром (гармашем) і в 1746 р. вийшов у відставку. За умовами найму він платив власнику 2 руб. у рік [11, арк. 10 зв. –11].

Батуринський посполитий Андрій Кравченко мешкав з родиною у бездвірній хаті, наданій власником, земель і господарства не мав. Відомостей про факт найму чи інші умови його проживання не вказано. По сусідству жила вдова Євдокія [...] 56 років з 13-річною донькою на успадкованому посполитському місці у ветхій хаті. Разом з ними проживав 30-річний козак Іван Музика, уродженець Попівської сотні, музикант [11,арк. 12 зв.–13].

Отже, із перерахованих мешканців Київської вулиці лише вдова Євдокія мала стару ветху хату. Загалом центральна вулиця міста була соціально престижним районом, адже саме тут розташовувалися двори гетьмана К. Розумовського, деяких представників козацької еліти та заможних містян, знаходилася ратуша, торгові місця та шинки. Перебування ж дворів рядових обивателів Батурина на Київській вулиці було радше винятком.

Батуринці набували свої двори на Київській вулиці в різноманітний спосіб: шляхом купівлі, успадкування чи пожалування. Найпоширенішим способом була купівля. Зафіксовано операції з купівлі/продажу дворів, починаючи з 1697 до 1767 р. включно. Найбільш інтенсивно вони відбувалися в 1750-1760-х рр. До 1708 р. під час операцій використовувалися польські грошові і лічильні одиниці – золоті та копи, після – рублі і копійки. Характерно, що остання торговельна операція початку XVIII ст. була здійснена у 1705 р., а потім до 1729 р. не було придбано жодного із дворів. На це, очевидно, безпосередньо вплинули погром Батурина 1708 р. та подальша повільна відбудова міста. Відомо, що з козаків і посполитих Батурина «за скудостію обивателів» деякий час навіть не стягувалися податки. І тільки після спеціального указу гетьмана Івана Скоропадського почали стягувати збір з вишинкованих куф, з ярмарків і торгів [7, 83]. Через відсутність даних про розміри конкретних дворів та вартість землі в Батурині у досліджуваний період неможливо з'ясувати, як саме визначалася ціна нерухомості. На її формування впливало як мінімум три чинники: розмір дворового місця, кількість і якість споруд, які на ньому знаходилися, та розташування двору в просторовій структурі міста.

У Батурині в XVIII ст. була поширена практика володіння кількома дворами. Їх власниками були переважно представники соціальної верхівки. Додаткові двори чи хати ставали для них засобом здобуття додаткового прибутку. Такі садиби зазвичай заселяли підданими, підсусідками, здавали під шинки й житло.

Забудова Київської вулиці у середині XVIII ст. була виключно дерев'яною. Стандартний набір споруд двору найчастіше складався із житлових приміщень, комор, хлівів, стаєнь. Їхній набір залежав від заможності господаря. У порівнянні із загальною забудовою Батурина, у дворах на головній вулиці міста було більше шинків та комор, натомість не зафіксовано жодного виробництва.

Посилання

1. Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів / [редколегія: Коваленко О.Б. та ін.]. – Вид. 2-ге, доповнене. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2012. – 882 с., 30 іл.

2. Возняк М.С. Бендерська комісія по смерті Мазепи / М. Возняк // Мазепа: Збірник праць Українського наукового інституту. – Т. 1. – Варшава, 1938. – С. 106–138.

3. Герасько М.О. Будинок К. Розумовського на вулиці Київській / М. Герасько // Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць. Вип. 7. – Київ–Глухів, 2014. – С. 140–142.

4. Гун О. Поверхностные замечания по дороге от Москвы в

Малороссию в осени 1805 года / Перевод с немецкого. – Ч. 2. – М.: Типография П. Бекетова, 1806. – 114 с.

5. Дегтярьов С.І. Маловідомий опис м. Батурин 1760 р. / С. Дегтярьов // Сумський історико-архівний журнал № VIII–IX., 2010. – С. 32–66.

6. Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. – К.: «Стилос», 2010. – 792 с.

7. Мазепина книга / [упорядкування та вступна стаття І. Ситого]. – Чернігів, 2005. – 524 с.

8. Терех М.І. Перший палац К.Г. Розумовського в Батурині / М. Терех // Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць. Вип. 5. – Київ–Глухів, 2012. – С. 215–217.

9. Терех М.І. Промисловість Батурина доби К.Розумовського (XVIII–XIX ст.) / М. Терех // Батуринська старовина: Зб. наукових праць, присвяч. 300-літтю Батуринської трагедії / [упоряд. В. Коваленко]. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2008. – С. 400–427.

10. Токарєв С.А. Батуринський сотник Д. Стожок / С. Токарєв // Батуринська старовина: Збірник наукових праць. Вип. 2(6) / Відп. ред. О.Б. Коваленко. – Чернігів: видавництво «Десна Поліграф», 2011. – С. 75–79.

11. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 57, оп. 1, спр. 55, 1034 арк.

Саенко Н.А. Киевская улица Батурина в XVIII в.

В статье рассматриваются особенности планирования и застройки Киевской улицы Батурина - главной улицы города в XVIII в. На ней были расположены административные и культовые сооружения, дворы обитателей разных социальных сословий.

***Ключевые слова:** двор, Киевская улица, Батурин.*

Saienko N.A. The Kyiv street of Baturyn in XVIII century

In the article the building of the Kyiv street in Baturin in XVIII-th century is investigated. There were administrative and cult building, courts of habitants from different social groups.

***Key words:** court, Kyiv street, Baturyn.*

05.03.2015 р.

УДК 94(477):929.52 І. Г.Туманський «189»

О.О. Тригуб

ІВАН ГРИГОРОВИЧ ТУМАНСЬКИЙ – ПЕРЕКЛАДАЧ І ЧИНОВНИК КІНЦЯ XVIII СТ.

У статті висвітлюється життєвий шлях і просвітницька діяльність «призабутого» представника українського козацько-старшинського роду Туманських – Івана Григоровича Туманського.

***Ключові слова:** І.Г. Туманський, Глухів, біографія, Просвітництво.*

Останнім часом в історичній науці спостерігається суттєве розширення тематики наукових досліджень. Сучасні дослідники дедалі частіше звертають увагу на проблеми, які, в силу недосконалості методологічного інструментарію, раніше були малодоступними. До таких, зокрема, належить історія та генеалогія українських шляхетських родів, дослідження яких хоча й бере початок від аматорських реконструкцій XVIII ст., однак систематичне вивчення цієї верстви розпочалося лише в останні роки. Серед родової еліти, представники якої залишили вагомий слід у громадсько-політичному і соціокультурному житті України, чільне місце належить нобілітованому російським урядом на зламі XVIII–XIX ст. козацько-старшинському роду Туманських. Втім, історія роду висвітлена у вітчизняній і зарубіжній історіографії доволі фрагментарно. Серед його знакових представників чільне місце належить перекладачу та чиновнику кінця XVIII ст. Івану Григоровичу Туманському (бл. 1740 – ?). Однак, інформація про його життєвий шлях і діяльність на сьогодні фактично відсутня. Відтак, дана стаття має на меті певною мірою заповнити цю прогалину.

За сімейною легендою, рід Туманських вів своє походження від «полского шляхтича» Тимофія Гнатовича Туманського, який близько 1678 р. переселився на Лівобережну Україну й осів у Борисполі, де одружився на представниці роду Дарицьких. Близько 1710 р. (у деяких джерелах – 1701 р.) «в бывшую моровую язву» Т.Г. Туманський разом із дружиною та синами Федором і Петром [6, арк. 1] занедужав і помер, «оставя по себе малолетнего сына Григория Тимофеевича Туманского» [12, арк. 3]. Останній був одружений на Анні Костянтинівні Журовській. В.В. Кривошея припустив, що, вірогідно, її дідом був О.С. Журовський – священик церкви Пресвятої Богородиці, а згодом бориспільський протопоп [1, 107]. Подружжя мало п'ятьох синів – Василя (нар. бл. 1720 р.), Андрія (нар. бл. 1727–1728 рр.), Йосипа (нар. бл. 1729 р.) [7, арк. 216], Федора (нар. бл. 1731 р.) та Івана (нар. бл. 1740 р.), а також чотирьох дочок – Параскеву [22, арк. 1], Олену (одружена з надвірним радником С.С. Барановським), Тетяну (за бунчуковим товаришем І.М. Лисаневичем) та Анастасію. З них найстарший – Василь – був останнім генеральним писарем Гетьманщини; Андрій пішов слідами батька і був протопопом у м. Басань; Йосип та Федір присвятили своє життя цивільній службі, яку завершили у чинах статського і надвірного радника відповідно.

Наймолодший син Басанського протопопа Г.Т. Туманського, Іван, як і всі його брати, навчався в Київській академії, закінчивши клас риторики [10, 63]. 20 лютого 1758 р. він був прийнятий до гімназії Імператорської академії наук і мистецтв у Санкт-Петербурзі, а потім навчався в місцевому університеті, де вивчав латинську, німецьку та французьку мови, слухав лекції М.М. Мотониса і Г.В. Козицького з логіки та риторики, займався історією, географією та математикою. 18 червня 1761 р. І.Г. Туманський отримав відповідний атестат

за підписом М.В. Ломоносова, в якому відзначались його «незаурядные успехи в науках» [24, 546].

У 1764 р. він вступив на службу перекладачем у Герольдмейстерську контору Сенату [14, 504] і продовжив її на посаді секретаря Третього департаменту Сенату. Під час служби І.Г. Туманський зблизився з О.А. Безбородьком, який, зокрема, в одному з листів до В. Г. Туманського від 14 жовтня 1778 р. «свидетельствовал усердное почтение и наиблагодарнейшее признание ко все знакам дружества, в бытность его (Івана Васильовича. – авт.) здесь мне явленным» [9, 5]. П.В. Завадовський 8 липня 1777 р. у листі до В.Г. Туманського також відзначав, що «братцу Вашему Ивану Григорьевичу я крайне обязан за его непрерывную приязнь, и у меня весьма лежит на сердце, что я ему еще должен остаюсь за его отличное ко мне усердие» [9, 9]. Втім, наявність впливових знайомств не допомогла І.Г. Туманському, й у 1777 р., внаслідок «подавших на него подозрений, по большей части плутовских и недельных» його було переведено до Першого департаменту Сенату [23, 111–112]. Як писав Г.А. Полетика у листі до дружини від 4 вересня 1777 р., «сие надобно было одному из больших людей, что б его вывести из Третьего департамента, то впору ябедники поспели, и он выведен» [23, 112]. Близький друг родини Туманських – П.О. Румянцев-Задунайський – спробував зарадити ситуації та запропонував Сенату надати І.Г. Туманському чин надвірного радника і посаду в Малоросійській колегії [23, 112]. Прохання графа було задоволене, втім, це призначення можна скоріш розцінювати як своєрідне заслання із столиці до Глухова.

10 липня 1777 р. за «усердное исправление должности» П.О. Румянцев-Задунайський рекомендував Колегії призначити І.Г. Туманському зарплату канцеляриста 3-го класу «до того времени, пока откроется первая вакансия, на кою тотчас же его и поставить» [20, арк. 1]. Деякий час І.Г. Туманський перебував у штаті канцеляристів надвірного радника і резидента А.Д. Константинова при дворі хана Шагін-Гірея в Криму, звідки, у зв'язку з хворобою 26 червня 1779 р. та за особистим клопотанням П.О. Румянцева-Задунайського, був переведений у штат канцеляристів Малоросійської колегії [19, арк. 2]. О.П. Оглоблин доволі слушно зауважив, що «наприкінці 1770-х рр. у Малоросійській колегії порядкували самі Туманські: водночас членами Колегії було три представники роду – В.Г. Туманський, його син Михайло, до яких приєднався І.Г. Туманський» [11, 222].

У 1780 р. І.Г. Туманський отримав відпустку [17]. 12 травня 1781 р. він, перебуваючи на посаді канцеляриста та виконуючи обов'язки адвоката Колегії, знову звернувся з проханням про відпустку на 15 днів [18, арк. 1]. 30 травня 1782 р. за поданням П.О. Румянцева-Задунайського в «награждение за продолжение им с 1769 г. добропорядочной службы», І.Г. Туманський отримав чин військового товариша [21, арк. 1]. Станом на 1781 р. він мешкав у Глухові в будинку бунчукового товариша С.П. Кулябки [8, 434].

Відкриття на території Лівобережній Україні Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв означало не лише ліквідацію решток української автономії, а викликало й необхідність створення нового адміністративно-судового апарату. Робота по формуванню списків вищих чиновників нових адміністративно-територіальних одиниць розпочалася ще з кінця 1779 р. Кандидати на керівні посади лише формально призначалися з Петербурга, фактично ж їх обирав П.О. Румянцев-Задунайський, хоча, нерідко у справи вищих кадрових призначень втручалися високі чиновники з Петербурга, протегуючи своїх кандидатів. Відтак, цілком логічним видається той факт, що після створення Київського намісництва І.Г. Туманський з 1784 р. обійняв у ньому поважну посаду губернського прокурора, а згодом – «экономии директора». 22 грудня 1784 р. він отримав чин колезького радника.

Протягом 1791–1795 рр. І.Г. Туманський перебував на посаді голови Цивільної палати Київського намісництва [16, 64], на якій у 1791 р. отримав орден св. Володимира 4 ст., а 2 вересня 1793 р. – чин статського радника.

І.Г. Туманський підтримував приязні стосунки з відомим літератором Д.І. Фонвізіним, який з повагою називав його «мой старый знакомец» [15, 510]. 6 червня 1786 р. під час перебування Д.І Фонвізіна у Києві І.Г. Туманський відвідав його, а наступного дня після обіду вони разом гуляли містом [15, 510].

Колоритну характеристику І.Г. Туманського залишив у своїх спогадах Ф.Ф. Вігель: «Он делал величайшую честь сословию старых холостяков, он судил по справедливости и по законах, следовательно к неудовольствию тяжущихся, и не было ни одного человека, который-бы не любил его и не уважал. Его спокойная совесть изображалась на спокойном лице его вместе с тихим веселием, ее неразлучным спутником» [3, 5–66]. Відтак, не дивно, що І.Г. Туманський майже не переймався веденням власного господарства. 21 червня 1773 р. він продав свою частину батьківського спадку в Переяславському полку братам Андрію і Федору за 500 руб.

16 травня 1776 р. І.Г. Туманський у листі до П.В. Завадовського просив останнього посприяти у вирішенні питання про призначення допомоги дворянці Приклонській, яка, за його словами, «при старости, в болезнях, претерпевает нищету» і тим самим «одолжите не только ее, но и многие фамилии, родством с нею связанные» [2, 26].

Під впливом ідей Просвітництва І.Г. Туманський захопився перекладами з іноземних мов і вва-

жав цю справу «за первую и важнейшую услугу обществу» [25, 145]. Відтак, він увійшов до створеного з ініціативи Катерини ІІ у 60-х рр. «Собрания, старающегося о переводе иностранных книг», яке було створене з метою знайомства російської публіки з творами провідних західних мислителів XVIII ст. «Собрание» відіграло важливу роль в історії культури, надавши своєрідний приклад тогочасній літературі і тим самим започаткувало певну моду на іноземну, насамперед французьку, перекладну літературу. «Собрание» отримало офіційну підтримку (в тому числі й матеріальну) і змогло залучити до своїх лав кращих представників літератури. При цьому, варто відзначити, що перекладацька праця набула широкого розмаху, й до неї приєдналася величезна за масштабами того часу кількість літературних діячів. Протягом всього часу існування «Собрания» до його діяльності було залучено близько 110 літераторів [13, 9]. До їх числа входила значна кількість українців, серед яких перш за все варто відзначити І.Ф. Богдановича, П.І. Богдановича, С.І. Гамалію, С.Ю. Десницького, Я.П. Козельського, Г.В. Козицького, В.Г. Рубана та інших.

Нестача перекладачів певною мірою гальмувала втілення амбітних планів керівництва «Собрания», відтак, на шпальтах «Санкт-Петербургских ведомостей» періодично друкувалися оголошення із закликом долучатися до його лав. При цьому публікувався перелік як вже надрукованих, і тих, що перебували у друці книг, так і тих, які планувалося перекладати. Зацікавленим особам, які бажали перекласти намічені твори, пропонувалося повідомити про це «цензора и издателя сих переводов» академіка І.І. Лепехіна [13, 16].

І.Г. Туманський добре володів латинською, французькою та німецькою мовами [25, 144], то ж не дивно, що однією з перших його спроб на перекладацькій ниві став твір вихователя французького короля Людовіка XIV Фенелона Франсуа де Саліньяк «О воспитании девиц» (1687 р.), виданий ним у 1763 р. власним коштом [26]. Ця праця свого часу принесла славу її автору, а основні положення лягли в основу виховного курсу заснованого маркізою де Ментенон Королівського виховного дому Сен-Луї в Сен-Сірі. Досвід цього закладу свого часу був використаний Катериною ІІ при створенні Смольного інституту в Петербурзі. Праця І.Г. Туманського повністю відповідала запитам тогочасного суспільства у галузі педагогіки, а відтак користувалася неабиякою популярністю серед читачів. Тож не дивно, що вона чотири рази перевидавалася. Головною тезою трактату став виступ автора проти панівної на той час думки, за якою для жінки було достатньо опанувати закон Божий, володіти манерами світської поведінки та вміти танцювати. Водночас, автор обстоював думку, за якою жінка мала отримати гарну освіту, адже вона виховуватиме синів для короля і держави.

І.Г. Туманський також здійснив переклад 64 статей з «L'Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers» («Енциклопедія, або Тлумачний словник наук, мистецтв та ремесел»), які належали здебільшого Л. де Жокуру [5].

У 1769 р. І.Г. Туманський уклав збірку, присвячену Стародавній Греції під назвою «Пелопоннес или Морея, с находившимися и находящимися в оной городами, областями и другими примечания достойными местами». Ці видання були серед перших книг, виданих «Собранием, старающимся о переводе иностранных книг». Майже водночас І.Г. Туманський підготував переклад ще 24 статей з «Енциклопедії», присвячених суспільно-політичному устрою та державній політиці, – «Правление», «Демократия», «Ограниченная монархия», «Тирания», «Узурпатор» та ін. Ці статті у 1770 р. були видані окремою збіркою під назвою «О государственном правлении и разных родах оного» [5]. Показово, що у цих перекладах І.Г. Туманський випустив висловлювання французького енциклопедиста про форму російської монархії: «la *monarchie* de Russie est un pur despotisme» («російська *монархія* є чистий деспотизм») [5, 57]. Зокрема, у його перекладі самодержавство являло собою водночас синонім монархії та аналог політичного суверенітету [5, 57, 65, 72–73, 80–81]. Таким чином, можна сказати, що він переклав найбільш сміливі та волелюбні фрагменти «Енциклопедії», в яких спростовувалася теорія божественного походження монархічної влади, а основою народного благополуччя визнавалася свобода волевиявлення. Як зазначила О.М. Дзюба, цей збірник був надзвичайно актуальним і популярним. Він поширювався і на території Гетьманщини. Зокрема, її мав у своїй бібліотеці митрополит Київський і Галицький С. Миславський [4, 543].

Посилання

1. Аброскін П. Київщина козацька: люди і долі / Аброскін П., Кривошея В., Стасенко О. – К. : Стилос, 2004. – 181 с.

2. Архив князя Воронцова. Книга XXVI. Бумаги разного содержания. – М. : Университетская типография, 1882. – 531 с.

3. Воспоминания Ф.Ф. Вигеля : [в 7 ч.]. – М. : В Унив. тип. (Катков и Ко), 1864. – Ч. 1. – [4], 237 с.

4. Дзюба О.М. Туманський Іван Григорович / О.М. Дзюба // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2001. – С. 543.

5. Жокур Луи де. О государственном правлении и разных родах оного, из Энциклопедии / переводил Иван Туманский, Правительствующего Сената переводчик. – СПб. : При Императорской Академии наук, 1770. [4], – 175 с.

6. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. ІІ, спр. 16632.

7. ІР НБУВ, ф. 160, спр. 172.

8. Лазаревский А.М. Описание Старой Малороссии: Материалы по истории заселения, землевладения и управления. – Т. 2. Полк Нежинский / А. Лазаревский. – К.: Типография

К. Н. Милевского, 1893. – IV /521/ XXV /3/ с.

9. Милорадович Г.А. Василий Григорьевич Туманский: биографический очерк / Г.А. Милорадович. – Чернигов: В Губернской типографии, 1858. – 48 с.

10. Модзалевський В.Л. Малоросійський родословник. Т. 5, вип. 2 / В.Л. Модзалевський ; [ред. кол.: С.В. Шурляков (відп. секретар) та ін. ; упорядкув.: В.В. Томазов]. – К.: [б. в.], 1998. – 96 с.

11. Оглоблин О.П. Люди старої України / О. Оглоблин. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1959. – 326 с.

12. Російський державний історичний архів, ф. 1343, оп. 30, спр. 3351.

13. Семенников В.П. Собрание старающееся о переводе иностранных книг, учрежденное Екатериной II. 1768–1783 гг.: Историко-литературное исследование / В. П. Семенников. – СПб.: Тип. «Сириус», 1913. – 98 [1] с.

14. Сенатский архив. – СПб.: Сенатская тип., 1909. – Т. 13: Указы. Протоколы Правительствующего сената по секретной экспедиции 1764 и 1765 г.; Указы и повеления Императрицы Екатерины II за июль – декабрь 1763 и январь 1764 г. – XXXVIII, 614 с.

15. Сочинения, письма и избранные переводы Дениса Ивановича Фон-Визина / [Ред. изд. П. А. Ефремова]. – СПб.: изд. И. И. Глазунова, 1866. – [4], LXII, [2], 691 с.

16. Туркестанов Н.Н. Губернский служебник, или Список генерал-губернаторам, правителям, поручикам правителя, председателям уголовной и гражданской палат и дворянским предводителям в 47 наместничествах (губерний). (1777–1796 г.) / Сост. кн. Н. Туркестановым. – СПб.: тип. В.В. Нусвальта, 1869. – [8], 143 с.

17. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 54, оп. 1, спр. 2899.

18. ЦДІАК України, ф. 54, оп. 1, спр. 3108.

19. ЦДІАК України, ф. 54, оп. 3, спр. 11352.

20. ЦДІАК України, ф. 54, оп. 1, спр. 14099.

21. ЦДІАК України, ф. 206, оп. 1, спр. 344.

22. ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 118.

23. Частная переписка Г.А. Полетики (1750–1784 г.) // Киевская старина. – 1893. – № 48. – С. 98–119; 1894. – № 10. – С. 111–135.

24. Шемшученко Ю.С. Наш друг Туманский (К 200-летию со дня рождения) / Ю.С. Шемшученко. – К. : Издательский дом «Юридична книга», 2000. – 654 с.

25. Штранге М.М. Демократическая интеллигенция России в XVIII веке / М.М. Штранге. – М.: Наука, 1965. – 306 с.

26. Фенелон Ф.О воспитании девиц / Сочинение г. Фенелона архиепископа дюка Камбрийскаго; С французского языка переводил Иван Туманский Геролдмейстерской конторы переводчик. – 3-е изд. – М.: Типография университета у Н. Новикова, 1788. – 240 с.

Тригуб А.А. Иван Григорьевич Туманский – переводчик и чиновник конца XVIII в.

В статье освещается жизненный путь и просветительская деятельность «подзабытого» представителя казацко-старшинского рода Туманских – Ивана Григорьевича Туманского.

Ключевые слова: *И.Г. Туманский, Глухов, биография, Просветительство.*

Tryhub O.O. Ivan Hryhorovych Tumansky – translator and official of the late 18th century

The article highlights the life and educational activities of Ivan H. Tumansky, an almost forgotten representative of the Tumansky Cossack starshyna family.

Key words: *Ivan H. Tumansky, Hlukhiv, biography, Enlightenment.*

11.03.2015 р.

УДК 614.23:94.(477) «17» Ф.П.Дусик

В.Г. Нікітін
М.І. Терех

Ф.П. ДУССИК – ОСОБИСТИЙ ЛІКАР ГЕТЬМАНА УКРАЇНИ К.Г. РОЗУМОВСЬКОГО

На основі історичних джерел досліджується життєвий шлях лікаря Ф.П. Дуссика – особистого лікаря гетьмана України графа К.Г. Розумовського. Подаються дані про деякі хвороби гетьмана.

Ключові слова: *лікар, Батурин, надвірний радник, гетьман, надгробний пам'ятник.*

У 1794 р. після угамування політичних пристрастей, мотивуючи погіршенням стану здоров'я (так було насправді), гетьман України, граф Кирило Григорович Розумовський відходить від державних справ, складає повноваження Президента Академії наук і повертається знову до Батурина, на Україну. Тут він проведе останні роки життя і зробить ще немало добрих справ.

Із графом до Батурина переселяється і його особистий лікар Ф. Дуссик. Він замінив доктора медицини француза Ді Фаї і лікаря Ено, які літом 1761 р. «приехали в Батурин, приглашённые из Франции Разумовским» [1, 265].

Відомо, що у 1796 р. в Батурині, при графському дворі, працювали «доктор Гунт англичанин, живущий по контракту; доктор немец надворный советник Дуссик; лекарь Дуссик, сын доктора…» [2, 472].

Ряд дослідників, зокрема О. Васильчиков [2], Я. Чистович [4], О. Грандо [5], В. Різниченко [12] згадували у своїх працях прізвище Ф. Дуссика. Розширити знанння про діяльність особистого лікаря гетьмана К.Г. Розумовського.

Фома (Хома) Петрович Дуссик (народився 1765 року, помер 20 грудня 1801 року) – онімечений чех, який спочатку працював лікарем в австрійській службі (армії). Звільнившись у 1782 р., він приїхав до Полоцького намісництва в Городнецький повіт, потім – у Рязанське намісництво [3, 46]. 23 липня 1784 р. Ф. Дуссик здобув право «лекарской практики», і з цього часу перебував при генерал-фельдмаршалі К.Г. Розумовському [4, CLXII]. Культ науки і культури, який сповідався в гетьманський родині, сприяв піднесенню творчих сил придворного лікаря. У березні він 1785 р. звернувся до Медичної колегії за дозволом скласти докторський екзамен і в травні того ж року здобув ступінь доктора медицини. Цього року ним була підготовлена наукова праця «Об астме» (це – рукопис латинською мовою) [5, 76]. Фома Петрович мав трьох синів – Михайла, Олександра та Фому.

Фома та Михайло Дуссики пішли по батьківським стопам, отримали диплом лікаря. У 1806 р. Фома Фомич працював в Московському відділенні Державного асигнаційного банку лікарем [6, 504]. Через декілька років він отримав чин штаб-лікаря і у 1821 р. обійняв

Могила придворного гетьманського лікаря Хоми Дуссика біля Батурина

посаду інспектора при «Физикате в Санпетербурге» Міністерства внутрішніх справ [7, 335]. Був нагороджений орденами «Святой Анны 2-ой степени, Владимира 4-ой степени, алмазными знаками Святой Анны» та мав звання «штаб-лекарь» [8, 72].

Михайло Фомич після смерті свого батька та графа Кирила Розумовського переїхав із Батурина до Санкт-Петербургу і з 1807 р. став працювати доктором у VI Межевій канцелярії.

Третій син – Олександр – мав військове звання прапорщика і проходив службу в Єгерському полку 4-ї гвардійської піхотної бригади [9, 180].

Голодне і холодне сільське дитинство К.Г. Розумовського наклало відбиток на його фізичний стан і здоров'я, «нагородивши» складною, важкою, невиліковною і хронічною хворобою – ревматизмом, яка, за влучним висловом, «лиже суглоби і кусає серце». В листі до імператриці Єлизавети Петрівни в серпні 1757 р. Кирило Григорович просить дозволу повернутися у вересні до столиці, оскільки «сырой и гнилой воздух» Глухова шкодить його здоров'ю: «Болезнь в правом боке, которая началась уже у меня более четырех лет и почти всего меня высушила, перестала было на несколько месяцев, как я себя отдал в руки доктору Крузу, а ныне чувствительно опять показался. Ежели же мне остаться осень и зиму в Глухове, то самовидец тому Бог, что она меня преодолеет» [10, 28]. Він ще наголошує, що його хвороба, «кажеться, не по летам моим к гробу меня ведет» [11, 536].

Пристойні умови проживання у зрілому віці дали можливість останньому гетьману успішно боротися і стримувати розвиток хвороби, прожити досить довге, як на той час, життя – 74 роки, 9 місяців і 22 дні. Але ускладнення хвороби і розвиток нових недуг (поліартриту, серцево-судинної недостатності, подагри, астми тощо) даватимуть про себе знати протягом усього життя, а в останні 19 років змусять взятися за милиці, заберуть можливість писати листи і навіть підписувати документи.

Надвірний радник, доктор медицини Ф. Дуссик постійно знаходився при К. Розумовському протягом 18 років і став його улюбленцем. Між ними склались особливі стосунки: спересердя гетьман лаявся, називаючи лікаря «ослом», «дурнем», «козлом», але тут же відходив і мирився, бо без нього не міг обходитись ні хвилини. В родинній хроніці гетьмана Дуссик відомий під іменем Чубук. Так у в листі від 21 січня 1791 р. до сина Андрія Кирило Григорович пише: «Нога моя в тому ж самому стані, лише Чубук каже, що вона краще, але Чубук дурак, как лошадь…» [2, 449].

Останні роки життя К. Розумовський страждав від хвороб суглобів і судин нижніх кінцівок, які практично не піддавались лікуванню.

На початку 1800 р. син гетьмана, Андрій, приїхав до Батурина з Відня. У листі до своєї дружини він розповідає: «Я имел несказанное счастье застать доброго батюшку в гораздо лучшем состоянии, чем я предполагал… Он обедает за столом со всеми, ест с большим апетитом и это, как кажется, ему не вредит, но зато почти уже не ходит. Он с трудом передвигается… опираясь одной рукой на костыль, а другою на своего камердинера. Ноги его стянуты в бинтах, что несомненно способствует их онемению. Батюшка носит бандажи и на руках. Дурные соки бросились к оконечностям и слава Богу, это освободило грудь и он уже давно не страдает одышкою…» [2, 470]. Син, не маючи медичної освіти, декілька разів з повною впевненістю із радістю повторює: «Батюшка гораздо бодрее… С наступлением весны ноги его поправляються…».

У лютому 1800 р. дійсний статський радник Ніколаєв після відвідин Розумовського доповів Київському генерал-губернатору А.А. Беклешову: «В местечке Батурине нашел я графа Кирилла Григорьевича без ног и ходить он не может, а возят его в колясочке. Также на левой руке у кисти, на суставе, большая шишка, отчего худо и рукой владеет» [2, 471].

Такий стан здоров'я графа підтверджує і син Андрій в листі до своєї дружини: «Батюшка почти не владеет ногами, с ним делается одышка и он очень страдает, когда, едва передвигаясь, с помощью костылей, пройдет несколько шагов. Он страдает даже сидя. Доктор говорит, что общее состояние здоровья удовлетворительно, что не только он может еще прожить несколько лет, но даже можно бы было помочь местному страданию, ежели бы он согласился на путешествие к минеральным водам» [2, 473].

Про поїздку до Карлсбаду (Карлових Вар) пише і сам хворий: «Чубук меня уговаривает в Карлсбад шествие предпринять, почитая весьма сіе полезным здоровью моему. Я еще не решился на сіе…» [2, 468].

Незважаючи на всі заходи, стан здоров'я гетьмана стрімко погіршувався. Погодившись на поради лікаря Дуссика, він почав збиратись до Карлсбада. Для поїздки у Лондоні була замовлена і доставлена до Батурина розкішна, позолочена, з гербом гетьмана карета. Поїздка зірвалась. До цього додалась інша

біда – 20 грудня 1801 р. раптово помер вірний, улюблений, нерозлучний лікар Дуссик. Це був справжній удар для хворого, він ледве пересувався за допомогою милиць і камердинерів.

Фому Петровича Дуссика поховали на скиті Батуринського Миколо-Крупицького монастиря, «верстах в одинадцяти від Батурина» [12, 21]. Над могилою на мурованому цегляному фундаменті був встановлений пам'ятник, виготовлений з монолітного сірого граніту з горельєфним скульптурним зображенням.

У своїй науковій доповіді «Поховання Хоми Дуссика на території скитка Батуринського Миколо-Крупицького монастиря» на XI Батуринських читаннях (2011 р.) науковий співробітник НІКЗ «Гетьманська столиця» А.І Потребенко наголосила на можливості встановлення приблизних розмірів надгробку. Виходячи із розмірів середньостатистичної надгробної плити, довжина її має бути близько 170 см, висота – 100 см, ширина – 60 см. Верхня та нижня частини надгробка оздоблені виступаючими карнизами. Передня частина гробниці прикрашена ліпниною у вигляді звисаючої тканини флер – покривала забуття. Бокова частина плити прикрашена двома сонцями-квітками, що у надгробній символіці виступають не тільки символом небесного світила, а і воскресіння. На флері зображені фігури двох римських жінок в античному одязі, які стоять на раковинах і підтримують руками епітафію: «Под сим каменем положено тело почившего раба Божия господина надворного советника, медицины доктора Фомы Петровича Дуссика, скончавшегося в Батурине 1801 года декабря 20 дня. Жития его было 36 лет. Да почиет с миром» [13, 237].

Дослідник Батуринського краю В. Різниченко побував на могилі лікаря 14(27) липня 1914 р. Під враженням побаченого у своїй книзі він запише: «Широкі – Батуринські степи!.. Не мало крови пролилось на них за кращу долю України, не мало забутих, самотних могил розкидано на їх безкраїх просторах. ... До сеї категорії належить і могила «наддворного советника, медицины доктора Фомы Петровича Дуссика. Нікому з широкого українського громадянства вона не відома; забута, закинута, далека від усяких культурних, осьвічених центрів, позбавлена якої-небудь охорони перед атмосферичними явищами природи і хижацькою рукою некультурної людини, швидкошвидко доживає вона свого і так уже недовгого віку: розбивається і зникає на все горелєфна орнаментація її, їзтірається єпітафія і т. п.» [12, 17]. Тоді ж дослідник зробив фотографію, а потім виготовив «листовні картки», які називались «Могила придворного гетьманського лікаря Хоми Дуссика біля Батурина». Декількома роками раніше, у 1910 р., батуринський фотограф Микола Бокань також сфотографував надгробок, і його світлина зберігається у фондовій колекції НІКЗ «Гетьманська столиця». На ній бачимо пам'ятник, його оздоблення та місце розташування на цвинтарі, де довкола видніються хрести, чагарники та дерева.

Пророкування В. Різничека, що «міцний зуб часу і безпощадна рука вандала ні перед чим не зупиняються і все руйнують на своєму шляхові...», збулись [12 ,24]. Пройшли роки, і вже на кладовищі немає пам'ятника, загубилась серед поховань і могила придворного гетьманського лікаря Хоми Петровича Дуссика. Дякуючи українському історику Василю Федоровичу Різніченку, маємо хоча б опис надгробного пам'ятника Хоми Петровича.

Посилання

1. Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Том 2. Полк Нежинский. – К., 1898. – 559 с.
2. Васильчиков А.А. Семейство Розумовських. – СПб., 1880. – Т. І. – 601 с.
3. Медицина в Україні. Видатні лікарі XVIII– першої половини XIX ст. Біобібліографічний словник. Додатковий випуск І. – К., 2002. – 196 с.
4. Чистович Я. История первых медицинских школ в России. – СПб., 1883. – 1034 с.
5. Грандо О. Визначні імена в історії української медицини. – К., 1997. – 246 с.
6. Месяцеслов и общий штат Российской империи на 1833 год. Часть первая. – СПб., 1832. – 800 с.
7. Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи, на лето от Рождества Христова 1807. Часть первая. – СПб., 1806. – 262 с.
8. Российский медицинский список. Изданный Медицинским департаментом Министерства внутренних дел на 1827 год. – СПб., 1826. – 406 с.
9. Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи, на лето от Рождества Христова 1822. Часть первая. – СПб., 1821. – 486 с.
10. Болотина Н.Ю. Последний гетьман Малороссии и Войска Запорожского – граф Кирилл Григорьевич Разумовский // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2009. – Вип. XXVI. – С. 27–32.
11. Васильчиков А.А. Семейство Разумовских / Осмнадцатый век. Исторический сборник, издаваемый Петром Бартеневым. Книга вторая. – М., 1869. – 604 с.
12. Різниченко В.Ф. На могилі придворного гетьманського лікаря Хоми Дуссика біля Батурина // З минулого Батурина. – К., 1916. – С. 40.
13. Опис пам'ятника на могилі особистого лікаря К. Розумовського Х. Дуссика в Батуринському Крупицькому Миколаївському монастирі, 1801 р. // Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів. Вид. 2-е, доповн. – Чернігів, 2012. – С. 882.

Никитин В.Г., Терех Н.И. Ф.П. Дуссик – личный лекарь гетмана Украины К.Г. Разумовского

На основании исторических источников исследуется жизненный путь лекаря Ф.П. Дуссика – личного доктора гетмана Украины, графа К.Г. Разумовского. Наводятся сведения о некоторых заболеваниях гетмана.

***Ключевые слова**: лекарь, Батурин, надворный советник, гетман, надгробный памятник.*

Nikitin V.H., Terekh M.I. F.P.Dussik - the personal doctor of the Hetman of Ukraine Kyrylo Rozumovskyi

On the basis of historical sources briefly examines the life of doctor F. P. Dussik, personal physician Hetman's count of K. Rozumovskii. Some diseases of the Hetman are also analyzed.

***Key words:** doctor, Baturyn, court counsellor, Hetman, a funerary monument.*

14.03.2015 р.

РОЗДІЛ IV. НОВА ІСТОРІЯ

УДК 94 (477):(-048.36+35.07) «1785»

Б.О. Галь

СЕНАТОРСЬКА РЕВІЗІЯ НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОГО НАМІСНИЦТВА 1785 Р.

У статті розглянуто історію сенаторської ревізії Новгород-Сіверського намісництва 1785 р. До наукового обігу введено низку діловодних документів ревізії.

***Ключові слова**: намісництво, ревізія, сенатор.*

Сенаторська ревізія[1] вважалась у Російській імперії найбільш дієвою і, відповідно, була чи не найбільш поширеною формою контролю місцевої адміністрації з боку верховної влади. Попри це знавець сенатських архівів І.А. Блінов зазначав сто років тому, що «минуле сенаторських ревізій дуже мало відоме як суспільству, так і спеціалістам-історикам» [6, 258]. Урочисте святкування 200-річного ювілею Сенату спричинилося до появи фундаментальної п'ятитомної «Истории Правительствующего Сената за двести лет, 1711−1911», де, зокрема, окремі розділи було присвячено сенаторським ревізіям (автори − М.Д. Чечулін, О.Е. Нольде, І.А. Блінов) [27; 16; 7]. З того часу дослідницьку увагу привертали лише сенаторські ревізії окремих губерній та участь в них знакових історичних персонажів [8; 9; 10; 11; 26].

Вперше сенаторська ревізія згадується в іменному указі від 4 квітня 1722 р.: «[…] *для смотрения всяких дел в Губерниях и Провинциях, чтоб во всяких делах была правда, посылать на каждой год из Сенатских членов по одному, да при нем из каждой Коллегии по одному человеку*» [21, 524]. Втім, реально сенаторські ревізії почали використовувати лише у другій половині XVIII ст. в якості «екстреного знаряддя центральної влади» (Ю.В. Готьє), коли «здавались безперечними або дуже ймовірними будь-які порушення законом встановленого порядку» [6, 258; 12, 152; 27, 593].

Сенс призначення сенаторських ревізій змінюється з появою постійного місцевого органу нагляду − намісника / генерал-губернатора, передбаченого «Учреждением для управления Губерний Всероссийской Империи» (1775, 1781) [12, 152]. Від того часу сенаторська ревізія − це почасти наділений особливою довірою монарха тимчасовий «заклад верховного управління», почасти «анкетна комісія», яка «переслідувала мету давати вищому уряду точну картину діяльності його органів і проводилась і тоді, коли не було жодних підстав припускати зловживання» [6, 259; 27, 593-594].

У 1781−1787 рр. сенатори А.П. Шувалов, М.І. Нєплюєв, М.В. Долгоруков, П.В. Завадовський, О.Р. Воронцов, О.В. Наришкін, С.Ф. Стрекалов та ін. оглянули губернські (і, принагідно, повітові) заклади більшості новоутворених намісництв європейської частини Російської імперії [27, 596−597]. Деякі губернії, як-от: малоросійські, − оглядались неодноразово. Зокрема, перша сенаторська ревізія Новгород-Сіверського намісництва відбулася влітку 1785 р.

Завдання, перебіг і результати сенаторської ревізії Новгород-Сіверського намісництва 1785 р. знайшли відображення в законодавчих, діловодних та епістолярних джерелах:

- недатована «Записка сведениям потребным для Ея Императорскаго Величества относительно управления губерний» (укладач − О.А. Безбородько) [25, арк. 3−3 зв.];
- недатований лист О.А. Безбородька до сенатора О.Р. Воронцова [2, 65−66];
- лист малоросійського генерал-губернатора П.О. Румянцева до сенатора О.Р. Воронцова від 10 червня 1785 р. [4, 45−46];
- пропозиція малоросійського генерал-губернатора П.О. Румянцева Новгород-Сіверському намісницькому правлінню від 12 червня 1785 р. (**Додаток 1**);
- пропозиція сенаторів О.В. Наришкіна та О.Р. Воронцова Новгород-Сіверському намісницькому правлінню від 2 серпня 1785 р. (**Додаток 2**);
- недатована виписка з рапортів сенаторів О.В. Наришкіна та О.Р. Воронцова за результатами ревізії 9 губерній (в т.ч. Новгород-Сіверської) (**Додаток 3**);
- іменний указ малоросійському генерал-губернатору П.О. Румянцеву від 7 жовтня 1785 р. [23, 463−464.].

Для проведення ревізії Новгород-Сіверського намісництва 1785 р. було призначено таємного радника, сенатора (з 1783 р.) Олексія Васильовича Наришкіна (1742−1800) і дійсного таємного радника, президента Комерц-колегії, сенатора (з 1779 р.) графа Олександра Романовича Воронцова (1741−1805). Обидва сенатори вже мали на той час досвід сенаторської ревізії: О.Р. Воронцов у парі з князем М.В. Долгоруковим − Ризької і Ревельської губерній (1784), О.В. Наришкін у парі з А.П. Шуваловим − «декількох губерній» (1785) [27, 597].

Судячи з недатованої виписки з рапортів сенаторів О.В. Наришкіна та О.Р. Воронцова, у 1785 р. вони оглянули загалом 9 губерній − Псковську, Полоцьку,

1. Поняття «сенаторська ревізія» видається більш адекватним ніж альтернативне «сенатська ревізія» [8], принаймні щодо реалій останньої чверті XVIII ст., коли «до цих оглядів Сенат не залучався як ціле, як заклад, він не складав інструкції для огляду, не керував ними, не обговорював результатів огляду; він брав участь в огляді тільки через окремих своїх членів» [27, 597].

Смоленську, Могильовську, Київську, Чернігівську, Новгород-Сіверську, Орловську і Московську [17]. У наступні роки іменним указом від 20 грудня 1785 р. їх так само було призначено ревізорами Олонецької, Архангельської, Вологодської і Виборзької губерній, а іменним указом від 22 грудня 1786 р. − губерній Рязанської, Тамбовської, Пензенської, Саратовської, області Астраханської, Кавказької, Воронезької, Симбірської, Уфимської і, «якщо час дозволить», Казанської [5, 450, 453]. Таким чином, тільки за 1785−1787 рр. сенатори О.В. Наришкін та О.Р. Воронцов разом мали оглянути 22−23 губернії та області європейської частини Російської імперії.

«Ми не знаємо загального розпорядження про ці огляди», − писав М.Д. Чечулін, додаючи, що «проводились вони завжди в силу іменного Височайшого повеління, яке інколи давалося Імператрицею, можливо, й усно» [27, 597]. У випадку з оглядом Новгород-Сіверського намісництва лише припускаємо наявність іменного указу сенаторам О.В. Наришкіну та О.Р. Воронцову за аналогією з іменними указами від 20 грудня 1785 р. та 22 грудня 1786 р.

Натомість, точно датувати іменний указ малоросійському генерал-губернатору П.О. Румянцеву про призначення сенаторської ревізії трьох підпорядкованих йому намісництв дозволяє згадка про цей указ у пропозиції П.О. Румянцева Новгород-Сіверському намісницькому правлінню від 12 червня 1785 р.: «*Я извещен Всевысочайшим Ея Императорскаго Величества повелением в 20[й] день изшедшого мая мне данным*» [24, арк. 2].

Призначаючи «*осведетельствование присудственных мест и в обще течения дел и наблюдения порядка не толко в Губернских городах, но и в уездных*», імператриця ставила перед сенаторами-ревізорами завдання:

- *«в течении и порядке дел установить повсеместно нужное единообразие»;*

- *«при самом начале, буде что окажется несходственным с учреждениями нашими, подать средства к исправлению онаго»;*

вважаючи, що тим самим:

- *«споспешествует пользе и благосостоянию подданных наших, доставляя им скорое правосудие и безволокитное удовлетворение»;*

- *«чины, преходящие добропорядочно служение свое, удобнее достигают справедливого воздаяния»* [5, 453].

В ході огляду сенатори мали керуватись запискою, яка додавалась до іменного указу.

Вперше така записка згадується у 1780 р. під час мандрівки Катерини ІІ через Псковське, Могильовське, Полоцьке, Смоленське та Новгородське намісництва. Тоді анкету з 16 пунктів було надіслано до губернських і повітових міст на шляху імператриці, а аналіз відповідей доручено групі осіб (бригадир О.А. Безбородько та ін.) [19, 225−226].

У матеріалах сенаторської ревізії Київського намісництва 1785 р. відклалася недатована «Записка сведениям потребным для Ея Императорскаго Величества относительно управления губерний», підписана О.А. Безбородьком [25, арк. 3−3 зв.]. Її автор(и) вимагав(ла) від ревізорів особисто з'ясовувати на місці чи запроваджено «Учреждение для управления Губерний Всероссийской Империи», оцінювати за запропонованими формальними критеріями діяльність судових, господарських, адміністративно-поліційних та благодійницьких органів, визначати, чи володіє намісницьке правління необхідною статистичною інформацією і чи має власні міркування «*о нуждах, недостатках и ползах общих*» [25, арк. 3 зв.].

Ймовірно, це і є та записка, що додавалася до невідомого на сьогодні іменного указу про призначення О.В. Наришкіна та О.Р. Воронцова для огляду цілого ряду губерній протягом 1785 р. Втім, не можна виключати і можливість того, що це текст записки однієї з попередніх ревізій, за яким губернські і повітові заклади мали підготуватися до очікуваного огляду.

Сенс сенаторської ревізії полягав у тому, що з організацією місцевого управління знайомився не заангажований місцевими справами представник верховної влади. Втім, сенатори починали завчасно збирати необхідну для ревізії інформацію у своєму оточенні, обізнаному, а, отже, тією чи іншою мірою зацікавленому в наслідках ревізії.

У випадку малоросійських намісництв такою безперечно обізнаною людиною був для О.Р. Воронцова граф Олександр Андрійович Безбородько (1747−1799) − статс-секретар і довірена особа імператриці, другий присутственний член Колегії іноземних справ, керівник Головного поштового управління.

У недатованому листі до О.Р. Воронцова О.А. Безбородько подав розлогу відповідь на запитання адресата і, одночасно, своєї власної «Записки сведениям потребным для Ея Императорскаго Величества относительно управления губерний»:

«*Пятнадцатилетняя моя из Малороссии отлучка причиною, что я уже редко кого из тамошних у дел находящихся знаю; ведаю однакож, что в выборе людей к должностям поступлено не с тою точностию, каковая требовалася, чтоб правительство согласовало намерениям законодателя. Малая способность определенных к делам учинилася еще меньше с помощию крайняго несмотрения тамошняго главнаго начальства. Ваше сиятельство там и увидите и услышите, что ни одна часть не в таком действии, как-бы желать надобно, и в посредственно управляемой губерний ничто не построено. Никакое заведение по Приказу Общественнаго Призрения не основано; ни одно судное место, не исключая и старых, не очищено. Послушания не достает и к самому верховному начальнику.*

Больше всего будет заслуживать примечания указ 3-го Мая 1783-го года о податях, об устроении городов и прочем, в коем мы имели участие[2]*. Ни один город не получил ниже начала своего, ниже плана для строения его. Превратныя толкования сего указа лишают по сие время землю устройства и казну доходов им принадлежащих*» [2, 65].

Із новгород-сіверських чиновників умовно позитивну характеристику отримали від О.А. Безбородька правитель намісництва І.Б. Бібіков і голова І-го департаменту Верхнього земського суду Г.К. Долинський («*лучше многих других, хотя уже последний слишком стар*»), а відверто негативну − директор економії С.Ф. Уманець («*человек самых дурных свойств*») [2, 65].

Гострі інвективи на адресу свого благодійника П.О. Румянцева, обраних ним чиновників і заведених управлінських порядків свідчили або ж про (неафішовану) приналежність О.А. Безбородька до «партії Потьомкіна» при дворі[3], або ж, принаймні, про демонстративну солідарність його з нищівною оцінкою діяльності П.О. Румянцева, що її Катерина ІІ висловлювала в листі до Г.О. Потьомкіна від 26 травня 1783 р.: «Бачили ви чи не бачили фельдмаршала Румянцева? Що він робить? Я думаю − нічого» [15, 168].

Судячи з іншого листа О.А. Безбородька до О.Р. Воронцова від 8 липня 1785 р.: «*Все письма ваши, как во время путешествия, так и здесь, я получил исправно*», − листування між ними інтенсивно тривало і під час самої ревізії, значною мірою визначаючи її хід і наслідки [13, 374].

Маршрут і час ревізії не регламентувалися («*предоставляем собственному вашему избранию, смотря по местной удобности и времени, в которое способнее проехать будет можно из одной губернии в другую, зимою или весною*») і можуть бути реконструйовані лише частково [5, 453−454]. Ймовірно, ще зі столиці О.Р. Воронцов 26 травня 1785 р. повідомляв П.О. Румянцева про призначення ревізії трьох малоросійських намісництв. Принаймні, І.В. Страхов 21 червня 1785 р. пише про від'їзд О.Р. Воронцова з Санкт-Петербургу: «*Ваше сиятельство изволили уже быть известны, при отъезде вашем отсюда, что всемилостивейшей Государыне угодно было посетить древнюю свою столицу*», а згадана подорож Катерини ІІ по Вишнєволоцькому каналу з незапланованим заїздом до Москви тривала з 21 травня[4] по 19 червня 1785 р. [3, 471; 19, 230−231].

Згаданий вище лист О.Р. Воронцова до П.О. Румянцева не зберігся, але у пропозиції Новгород-Сіверському намісницькому правлінню від 12 червня того ж року П.О. Румянцев переповідав з нього: «[…] *а о времени их сюда прибытия мне неизвестно кроме что пишет ко мне Господин Граф Воронцов что он уповает приехать сюда в будущем июле месяце*» [24, арк. 2].

Пропозиція сенаторів О.В. Наришкіна та О.Р. Воронцова Чернігівському намісницькому правлінню датована 16 липня, пропозиція Новгород-Сіверському намісницькому правлінню − 2 серпня 1785 р., пропозиція Київському намісницькому правлінню недатована, але варто припустити, що ревізія цього останнього намісництва передувала чернігівській. Отже, десь між цими датами − 16 липня і 2 серпня 1785 р. − і відбулася ревізія Новгород-Сіверського намісництва.

Тоді ж, у другій половині липня чи, можливо, вже після закінчення ревізії сенатори мали зустріч з П.О. Румянцевим, про яку вони згадують у виписці з рапортів за результатами огляду губерній («*в проезд их чрез Новгородскую Северскую Губернию имев свидание с Генералом-Губернатором*») [17, арк. 4 зв. −5.]. Ймовірно, П.О. Румянцев не виїжджав для зустрічі до Новгорода-Сіверського, а приймав сенаторів-ревізорів у своєму маєтку, як про це зарані домовлявся з О.Р. Воронцовим: «[…] *могу по словам вашим счастием ласкать принять вас в моем Черешеньском доме»* (лист від 10 червня 1785 р.) [4, 45]. Фізичний стан, в якому побачили П.О. Румянцева сенатори-ревізори, описав у листах до брата одного з них − С.Р. Воронцова − їх приятель П.В. Завадовський, який того літа і осені часто відвідував свого колишнього благодійника П.О. Румянцева: «*Рука повреждающей старости уже его касается; ничего приятного он не дознает, и в рассуждении уважения и дел он так, как бы не жил*» (лист від 6 серпня 1785 р.), «*он еще непохож на обыкновенных стариков; но против Румянцова он чувствительно изменился. В рассуждении заслуг и своей славы он безсмертен, а по своему теперешнему положению власно как бы он умер*» (лист від 16 вересня 1785 р.) [1, 32].

Крім того, в листі від 6 серпня 1785 р. П.В. Завадовський повідомляв С.Р. Воронцова про візит О.Р. Воронцова до його власного маєтку Ляличи (Катеринодар) на півночі Новгород-Сіверського намісництва: «*Возвещаю тебе, сердечный друг, мою наичувствительнейшую радость: в этом месте посетил меня твой брат, граф Александр Романович и прожил со мною дня три*» [1, 30−31].

Форми звітності сенаторської ревізії не було регламентовано. Так, в іменному указі від 22 грудня 1786 р. Катерина ІІ писала до призначених сенаторів: «[…] *будем ожидать от вас об успехе*

2. До складу комісії для «примноження державних доходів», наслідком діяльності якої і став іменний указ від 3 травня 1783 р., входили генерал-прокурор князь О.О. В'яземський, граф О.Р. Воронцов, граф А.П. Шувалов і О.А. Безбородько.

3. М.І. Григорович стверджує, що «дружба Безбородька з Потьомкіним не переривалася до самої смерті останнього» [13, 102].

4. За іншими даними, з 24 травня [13, 107].

объезда вашего обстоятельных сведений, каковые и по осмотре каждой губернии доставлять вам и Сенату нашему, сообща при том примечания ваши нашим генерал-губернаторам и правящим ту должность и постановя с ними что полезным либо надобным найдете в исполнение учреждений и других узаконений наших» [5, 453−454].

За результатами сенаторської ревізії Новгород-Сіверського намісництва 1785 р. було складено два відомі на сьогодні документи. Йдеться про пропозицію сенаторів О.В. Наришкіна та О.Р. Воронцова Новгород-Сіверському намісницькому правлінню від 2 серпня 1785 р. і недатовану виписку з рапортів сенаторів О.В. Наришкіна та О.Р. Воронцова за результатами ревізії 9 губерній (в т.ч. Новгород-Сіверської) зі списком рекомендованих до нагород чиновників.

У пропозиції Новгород-Сіверському намісницькому правлінню вказується на виявлені окремі дрібні порушення, як-от: «недача для писма гербовой бумаги» по деяким судам, перетримання осуджених за крадіжки у робітному будинку, невиконання нижніми земськими судами приписів Правління.

Але загальна оцінка діяльності намісницьких закладів була позитивною: «В протчему удоволствително нам было видить хорошей успех по всем местам в решении дел[:]

- так что в Наместническом Правлении и в […] Судах нерешених дел […] неимеется а в других очень мало что и делает оним Судам немалую честь […].

- Изтребованния нами от Казенной палати вообще многия сведения и от каждой экспедиции особно доказивають во всем исправность и точность […].

- С особливим удовольствием видели ми с каким успехом и прилежанием отправляются дела в Совестном Суде» [18, арк. 2−2 зв.].

Відповідно, у списку, доданому до «Выписки из рапортов Г. Сенаторов о нуждах недостатках и неудобностях примеченных ими при осмотре Губерний», було особливо відзначено сім новгород-сіверських чиновників (проти трьох − у Чернігівському намісництві і одного − у Київському):

- Бібіков, Ілля Богданович (?−?) − генерал-майор, правитель намісництва (?−к. 1783−к. 1791−?);

- Дергун, Сергій Сидорович (?−?) − колезький радник, радник Скарбової палати (18.10.1781−к. 1787−?);

- Завадовський, Яків Васильович (?−1794) − бригадир, голова Палати цивільного суду (21.10.1781−к. 1785−?);

- Туманський, Йосип Григорович (бл. 1730−бл. 1798) − колезький радник, голова Палати карного суду (5.09.1783−к. 1794−?). Брат поручника правителя Новгород-Сіверського намісництва (16.09.1781−к. 1785−?) В.Г. Туманського;

- Долинський, Григорій Карпович (бл. 1722 − до 21.01.1799) − колезький радник, голова І-го департаменту Верхнього земського суду (?−к. 1784−к. 1789−?). Зять першого правителя Новгород-Сіверського намісництва (1782−1783) І.В. Журмана;

- Судієнко, Іван Степанович (бл. 1740 – після 1821) − надвірний радник, голова ІІ-го департаменту Губернського магістрату (22.10.1781−к. 1789−?);

- Губчиць, Петро Васильович (?−?) − надвірний радник, совісний суддя (31.01.1782−к. 1788−?). Племінник дружини першого правителя Новгород-Сіверського намісництва (1782−1783) І.В. Журмана. Один з найкрупніших землевласників Стародубщини.

Сама ж «Выписка» у частині, присвяченій результатам огляду малоросійських намісництв, повністю сконцентрована на проблемі адміністративної забудови губернських та повітових міст.

Під час зустрічі з сенаторами-ревізорами генерал-губернатор П.О. Румянцев пояснив відсутність «*каменнаго для присудственных мест и прочаго нужнаго строения*» тим, що міста ще не звільнені від поміщицьких маєтностей. На думку ревізорів, особливо нагальною ця проблема була у Новгороді-Сіверському, де, за поданням Намісницького правління, «*более всех прочих в оном Городе выгоднейших для строения и заведения Кирпичных и Известных заводов находится земель принадлежащих Статскому и Надворному Советникам Судьенковым, в том числе и с крестьянами*» [17, арк. 4 зв.−5]. Скарбова Палата і генерал-губернатор П.О. Румянцев у поданні до Сенату вже представляли про прохання І.С. та Й.С. Судієнків обміняти землі у місті на рангові села Андрійковичі, П'ятівськ і Решітки (усі − Стародубівського повіту). Формально, сенатори-ревізори лише доводили ситуацію до відома імператриці.

Питання про маєтності І.С. та Й.С. Судієнків у Новгороді-Сіверському постало принаймні за три роки до ревізії намісництва. Так, в листі від 20 серпня 1782 р. О.А. Безбородько писав до малоросійського генерал-губернатора П.О. Румянцева: «*С возвращением Осипа Степановича Судвенкова, которого замедлению был я сам отчасти причиною по многим моим надобностям, по совершенной надежде на милость и благоволение вашего сиятельства ко мне, осмеливаюсь препоручить его в покровительство ваше и всенижайшее просить о показании ему благопризнания вашего в просьбе, которую он дерзнет принести вашему сиятельству, о приобретении его новгородских грунтов в пользу города с его собственною пользою, по примеру, как то по другим здешним городам учинено*» [20, 258].

У згаданому вище іменному указі від 3 травня 1783 р., до складання якого долучився тойтаки О.А. Безбородько, генерал-губернатору П.О. Румянцеву прямо наказувалось: «[…] *как во всех почти Малороссийских городах по разным*

случаям состоят за Дворянами и чиновными людьми дворы с крестьянами и земли, то и предоставить Нашему Генерал-Губернатору тамошнему стараться приобресть оныя в пользу городов покупкою или променом, дабы тем прямые города очистить от всего им несвойственного: о чем и должен будет помянутый Наш Генерал-Губернатор представить Нам на рассмотрение» [22, 909].

Наскільки можемо судити з наступного листа О.А. Безбородька від 8 липня 1785 р., питання з покупкою ґрунтів було майже вирішено, але І.С. та Й.С. Судієнки змінили своє попереднє рішення і запропонували обмін на рангові села, який Катериною ІІ не був затверджений.

Увага, яку приділяв цьому питанню О.А. Безбородько, пояснювалась тим, що один з братів, чиї ґрунти мали чи то викупити до скарбниці, чи то обміняти на рангові села, був нещодавнім директором економії Новгород-Сіверського намісництва[5] (22.10.1781−к. 1782−?), а потому − першим членом Головного поштового правління (1784) і залагоджував особисті фінансові справи О.А. Безбородька.

Останній відверто пояснював свою зацікавленість у вирішенні питання з новгород-сіверськими ґрунтами сенатору-ревізору О.Р. Воронцову в листі від 8 липня 1785 р.: «*Ваше сиятельство знаете мою обязанность Осипу Степановичу. Он, своею поездкою, устроил мою экономию так, что я заплатил уже Витгенштейну 17,000 рублей, и к концу года надеюсь еще столько же заплатить, заведши пространное и огромное хозяйство. Белорусские мои деревни довел он до того, что я уже верно на себя в карман 5,000 рублей получать буду и, с помощию его, надеюсь очистить года в четыре свои долги. Вы знаете его дело. Когда мне случилось доложить по оному, хотели замену обратить в покупку. Вы можете пособить ему, при осмотре Нова-городка, написав в рапорте или реляции собственной, ваши о сем городке примечания и нужду достать его грунта там, сослався, что доклад о том давно подан от Сената; он и я на вас кладем всю надежду*» [13, 378].

7 жовтня 1785 р. за результатами сенаторської ревізії трьох малоросійських намісництв вийшов іменний указ генерал-губернатору П.О. Румянцеву. Орієнтуючись на висновки сенаторів, Катерина ІІ констатувала «*поспешное отправление дел в присудственных тамошних местах, наблюдение порядка по казенной части и начало доброе по приказам общественнаго призрения*», відносячи це на рахунок «*усердного и радетельного наблюдения*» особисто генерал-губернатора [23, 464]. Приписи (знову-ж-таки за пропозиціями сенаторів) зводились до 8 пунктів, з яких Новгород-Сіверського намісництва тією чи іншою мірою стосувалися чотири, а саме:

- створення у кожній губернії двох додаткових нижніх розправ (**п. 1**);

- підготовка планів губернських і, з часом, повітових міст («*повелено, поспешить присылкою в Комисию о Строении Городов Планов Городам*»), початок кам'яної адміністративної і приватної забудови і, задля цього, дозвіл на обмін міських ґрунтів І.С. та Й.С. Судієнків на колишні урядові села Андрійковичі, П'ятівськ і Решітки (**п. 4**);

- введення в дію міського статуту в містах з міщанськими спільнотами (**п. 5**);

- підтвердження директорам економії завідування магістратськими селами з поділом доходів від них між скарбницею і думами (**п. 8**) [23, 464].

Наприкінці року, в листі від 12 грудня 1785 р. О.А. Безбородько висловлював подяку малоросійському генерал-губернатору П.О. Румянцеву за особистий зиск з сенаторської ревізії Новгород-Сіверського намісництва 1785 р.: «*Не могу я окончить сие письмо, не принеся вашему сиятельству моей чувствительнейшей и нижайшей благодарности за приятеля моего Осипа Степановича Судвенкова. По милостивому представлению вашему о замене их грунтов в Новегородке Северском на ранговыя деревни, им просимыя Патевск, Решетка и Выдрейковичи, был подан от сената доклад; а ныне и вышло монаршее соизволение, в рескрипте к вашему сиятельству при сем отправленном изображенное. Великодушию и покровительству вашему обязан г. Судвенков единственно сим выгодным променом, утвердив-шим всю его фортуну»* [20, 282].

Отже, крім іншого, історія сенаторської ревізії Новгород-Сіверського намісництва 1785 р. яскраво проілюструвала оцінку, яку дав О.А. Безбородьку його молодший сучасник, історик М.М. Карамзін: «Він був гарний міністр, якщо й не великий; такого тепер не маємо. Бачу в ньому ум державний, ревність, знання Росії − те, чого тепер не бачу. Шкода, що не було у Безбородька ні високого духу, ні чистої моральності. Підсумуємо звичною приказкою: нічого бездоганного» [цит. за: 13, IV].

Що ж до планів міст Новгород-Сіверського намісництва, створення яких нібито гальмувало питання приналежності міських ґрунтів І.С. та Й.С. Судієнків, то їх було підготовлено і відіслано до Комісії з забудови Москви та Санкт-Петербургу 9 листопада 1786 р. [14, арк. 9−9 зв.]. Але оскільки ніхто особисто не опікувався їх розглядом і затвердженням, то в Комісії вони забулися і прийняті були лише на початку XIX ст.

Наведені нижче документи друкуються вперше. При публікації збережено усі лексичні і стилістичні особливості оригінального тексту.

5. Ймовірно, за протекцією того-ж-таки О.А. Безбородька [20, 201−202].

Додатки.

№ 1.

[Пропозиція малоросійського генерал-губернатора П.О. Румянцева-Задунайського Новгород-Сіверському намісницькому правлінню від 12 червня 1785 р.].

Новгородскому Северскому Наместническому правлению.

Я извещен Всевысочайшим Ея Императорскаго Величества повелением в 20[й] день изшедшого мая мне данным, что Господа Сенаторы действителный Тайный Советник Граф Воронцов и тайный советник Наришкин по воле Ея Императорскаго Величества отправлены в наместничества Новгородское Северское Черниговское и Киевское для осведетельствования присудственных мест и в обще течения дел и наблюдения порядка не толко в Губернских городах, но и в уездных тех кои или на пути их будут или которые оны и сверх оных за нужное найдут посетить а о времени их сюда прибытия мне неизвестно кроме что пишет ко мне Господин Граф Воронцов что он уповает приехать сюда в будущем июле месяце. В следствие чего Новгородское Северское Наместническое Правление знав о сем […] места как в Губернском Городе так и в уездах находящияся известить истем чтобы все чины должностьми обязаные на своих местах были без отлучно и приготовили себя к ответам и обяснениям в чем будет вопрошено к их должности касающемся и особливо относительно течения дел и наблюдения порядка равним образом и Господа предводители дворянства коих и без того должности есть в дворянских опеках были бы на местах своих и к тому же себя приготовили великость препорученнаго им дела и собственнаго их достоинства того от нас требует чтобы оказать им приличную почесть дворянства предводители как первенствующие особы да приймут на себя обсщественной долг и старание чтобы оную в тех городах где оны произдить будут в пристойном виде изъявить. А земским исправникам особливо приказать чтобы каждый из них […] селениями сии Господа Сенаторы ехать имеют встретя на границе своего Уезда провожал чрез весь Уезд до границ другаго и когда и где который земский исправник оных приймет тот час а за проведением чрез уезд его и в другае Наместническому Правлению и мене рапортовал бы равно мерно предписать и городничим чтобы и оны по приближении их к градской и ведомства их земли с знатнейшими гражданамы их встретыли и в расуждении отвода выгодных квартир и постановления караула найлучше учредили.

На подлинном тако
Г. Румянцов Задунайской.

Регистратор Гулаков.

12 июня
1785 года

Вишенки.

(Центральний державний історичний архів України. – Ф. 206 «Новгород-Сіверське намісницьке правління». – Оп. 3. – Спр. 1913. По предложению Румянцева-Задунайского о подготовке в присутственных местах должностных чинов к ответам прибывшим для проверки присутственных мест сенаторов тайных советников Нарышкина и графа Воронцова. [1785]. – Арк. 2−3).

№ 2.

[Пропозиція сенаторів графа О.Р. Воронцова та О.В. Наришкіна Новгород-Сіверському намісницькому правлінню від 2 серпня 1785 р.].

Пол: 2 августа 1785 года.

Новгородскому Северскому Наместническому Правлению от Господ Сенаторов Графа Воронцова и Наришкина.

По обозрении нами всех учреждених в Губернском Городе Новгороде Северском присудственних мест замитили мы 1[е]. что в ведомостях некоторих судов означени причини нерешения дел за неявкою челобитчиков и за недачею для писма гербовой бумаги равно как и за неимением денег платимих на почте за посилаемия по таковим делам указы но как на случаи недачи гербовой бумаги закон предписивает производить дела на простой бумаге со взисканием за гербовую следующих денег с обвинених а потому и не может существовать означенная причина нерешения дел чего для и подтверждаем поступить в том согласно узаконениям да и в разсуждении платежа за посилаемия на почте укази дабы в делах остановки <не последовало> можно кажется платить за ония […] из канцелярской сумы в чем непредвидится далнейшаго затруднения потому что таковой платеж в каждом суде не может составить важной сумы а притом и заплачения за почту денги равно как и за гербовую бумагу должни быть потому ж с кого следует непремено взискани.

2[е]. Хотя под стражею по делам находящихся оказалось и неболшое число однако ж рекомендуем Наместническому Правлению и особенно Губернскому Прокурору по должности своей иметь попечение дабы дела об них как возможно наискорее на основании законов окончени били.

3[е]. Сверх того примечено нами что осуждених в рабочей дом за воровство для отработания покраденого ими состоит 45 человек в том числе некоторие года по два чему неиная причина как недостаток в работах для них а потому и возлагаем на Наместническое Правление старатся взыскивать удобнейшия средства к скорейшему отработиванию ими украденого дабы в противном случаи и далее еще безполезно в таковом положении оние люди не могли пребивать.

4е. Надеемся что отданые от нас Наместническому Правлению разныя прошения от частних людей не останутся без надлежащаго разбирателства и решения а как из них в некоторих значит что по многим от Правления предписаниям Нижние Суды оставляют без должного выполнения им повеленое почему и рекомендуем Наместническому Правлению иметь внимание и с виновними и ослушниками поступить на основании законов поелику в учреждении о Губерниях на все оное преподани достаточния средства.

5е. В протчему удоволствительно нам было видить хорошей успех по всем местам в решении дел так что / в Наместническом Правлении и в […] Судах нерешених дел по […] неимеется а в других очень мало что и делает оним Судам немалую честь наиболше всего примечено нами в неокончании как то по уездному Суду 11 по городовому магистрату 14 а по второму департаменту Верхней Росправы 17 дел но как ис поданих ведомостей усматривается что теми местами в течении нынешнаго года доволное число дел решено почему надеемся что и осталныя употребив старание с надлежащим успехом окончены будут. В Наместническом Правлении нашли ми в делах порядок и поспешность прямо соответствующия Височайшим учреждениям почему долгом себя поставляем отдать в том истинную похвалу попечению и расторопности правителя губернии и усердному исполнению должностей советников оного Правления.

Изтребованния нами от Казенной палати вообще многия сведения и от каждой экспедиции особно доказивають во всем исправность и точность ония а особливо подания ведомости по ревижкой Экспедиции от коллежскаго Советника Дергуна равно как изделания им по разним частям достаточния объяснения прямо свидетельствуют о знании и прилежности оного равномерно в Палатах Уголовной и Гражданской так как и в первом департаменте Верхнего Земского Суда и во 2м департаменте Губернскаго Магистрата наишли ми желаемой порядок и скорое дел отправление доказивающее отменое тех мест прилежание а особливо рачение председательствующих в оних.

С особливим удовольствием видели ми с каким успехом и прилежанием отправляются дела в Совестном Суде а при том и с некоторих прочитаних нами онаго решений по уголовним делам и по примирительним нашлось что оныя произведени на точном разуме законов в чем долг нас обязивает приписать истиную честь и похвалу знаниям […] Совестнаго Судьи Надворнаго Советника Петра Губчица а как из ведомостей онаго Суда усматривается что несколко дел осталось в оном неокончених за неявкою по призовам ответчиков почему рекомендуем Наместническому Правлению всегда по требованию Совестнаго Суда как места по существу своему весма уважаемого на основании височайших учреждений делать должния с своей сторони оному пособии.

О семнашем засвидетелствованиипрепоручаем Наместническому Правлению дать знать во все те места что до которого принадлежит.

На подленом тако
Г. Александр Воронцов
Алексей Наришкин

С подленного читал Наместнического Правления Канцелярист Семен Федотов.

1785 года
Августа 2 дня.

(Центральний державний історичний архів України. − Ф. 206 «Новгород-Сіверське намісницьке правління». – Оп. 3. – Спр. 7610. О результатах ревизии сенаторами Воронцовым и Нарышкиным присутственных мест Черниговской губернии. [1785]. – Арк. 1−3 зв.).

№ 3.
[Виписка з рапортів сенаторів графа О.Р. Воронцова та О.В. Наришкіна за результатами огляду Київської, Чернігівської та Новгород-Сіверської губерній, недатована].

Выписка из рапортов Г. Сенаторов о нуждах недостатках и неудобностях примеченных ими при осмотре Губерний. […]

По сему дан Указ Генерал Губернатору Малороссийскому Октября 7-го 1785го.

Ея Императорскому Величеству донести самолично:

Трех Малороссийских Губерний Киевской Черниговской и Новгородской Северской.

Во всех трех Малороссийских Губерниях, как в Губернских так и Уездных Городах, ни какова с открытия Губерний каменнаго для присудственных мест и прочаго нужнаго строения не токмо не произведено, ни ниже начато; а помещены оныя по большей части с немалою теснотою и не удобностию в выстроенных на перьвой случай к открытию Губерний; а особливо в некоторых Городах денежныя кладовыя находятся в весьма отдаленных местах от казначейств, по тому, что за непостроением особых кладовых изыскивали только способнейшие погреби для безопаснаго сбережения денег по большей части в обывательских домах. О чем они Г. Сенаторы в проезд их чрез Новгородскую Северскую Губернию имев свидание с Генералом-Губернатором объяснялись, от котораго и получили в ответ, что как еще города в Малороссийских Губерниях от несвойственнаго

им не очищены, по причине что в оных большая часть земель принадлежащих помещикам в том числе и с крестьянами, кои не купя или не сделав промена не возможно почти и ни какого публичнаго строения производить, да и прамены сии сделать не так легко, а еще менее за деньги их получать, так что очищение и уезднаго города не только губернскаго, казне бы не мало уже стоило; ибо натурально, что каждой частный человек продавая свою землю, соображает тут не только доход с оной получаемой, но часто и надобность, которую имеют в получении оной; однако ж старанием его Генерала-Губернатора в Городе Козельце куплены за довольно умеренную цену земли принадлежащия Графу Апраксину, и когда таким образом возможно будет очистить города, то не преминет он стараться, начинать производить нужныя там строения. А более всего прописанныя не удобствы настоят в Новгород-Северском, в коем весьма много дворов с крестьянами помещичьих. Новгародское же Северское Наместническое Правление представляло Им, что более всех прочих в оном Городе выгоднейших для строения и заведения Кирпичных и Известных заводов находится земель принадлежащих Статскому и Надворному Советникам Судьенковым, в том числе и с крестьянами, которыя земли и дворы от Казенной Палаты оценены; но оные помещики Судьенковы в замену того имения просят три деревни Андрейковичи, Пятовск и Решотки. По чему Палата находя в том обмене Казенную пользу, а гражданству выгоды, представила Генералу-Губернатору, от коего о сем Правительствующему Сенату представлено. Г. Сенаторы находя таковой промен соответствующим Высочайшему повелению, а при том и весьма нужным для устроения города, тем паче, что и присудственныя места окружены землею принадлежащею означенным Судьенковым; за долг почли о сем Ея Императорскому Величеству представить. […]

Господа Сенаторы по осмотре Присудственных мест

Рекомендуют нижеписанных чинов. […]

В Черниговской.

Правителя, Генерала Порутчика Милорадовича.

Председателя Уголовной Палаты Коллежскаго Советника Бакуринскаго.

Губернскаго Прокурора Стат. Сов. Селецкаго.

В Киевской.

Вице Губернатора Статскаго Советника Башилова.

В Новгородской Северской.

Правителя, Генерала Майора Бибикова.

Казенной Палаты Советника Коллеж. Сов. Дергуна.

Председателей Палат:

Гражданской Бригадира Завадовскаго.

Уголовной Коллежскаго Совет. Туманскаго.

Председателя Верхняго Зем. Суда Коллеж. Сов. Долянскаго.

---------- Губернскаго Магистр. Надворнаго Сов. Судьенкова.

Совестнаго Судью Надворнаго Сов. Губчица.

(Российский государственный архив древних актов. – Ф. 16 «Внутреннее управление». – Д. 384. О недостатках, замеченных сенаторами графом Александром Воронцовым и Алексеем Нарышкиным при осмотре губерний: Псковской, Полоцкой, Смоленской, Могилевской, Киевской, Черниговской, Новгородской-Северской, Орловской и Московской. [1785]. – Л. 2, 4 об. − 6, 9, 9 об.).

Посилання

1. Архив князя Воронцова. Книга двенадцатая. Бумаги графов Александра и Семена Романовичей Воронцовых. – М: Типография Лебедева, 1877. – XX, 485 с.

2. Архив князя Воронцова. Книга тринадцатая. Бумаги графов Александра и Семена Романовичей Воронцовых. Письма князя Безбородки. (1776−1799). – М: Типография Лебедева, 1879. – XII, 507 с.

3. Архив князя Воронцова. Книга четырнадцатая. Бумаги графов Александра и Семена Романовичей Воронцовых. Письма князя Кочубея, графа Моркова, князя А.И. Вяземского, П.А. Левашева и И.В. Страхова. – М: Типография Лебедева, 1879. – XII, 528 с.

4. Архив князя Воронцова. Книга двадцать седьмая. Письма разных людей к графам Воронцовым (Князя и графов Орловых, графов Румянцовых, Сожи, князя Кастельчикалы и др.). – М: В Университетской типографии (М. Катков) на Страстном бульваре, 1883. – XVI, 525 с.

5. Архив князя Воронцова. Книга тридцать четвертая. Бумаги разного содержания. – М: В Университетской типографии (М. Катков) на Страстном бульваре, 1888. – XI, 504 с.

6. Блинов И.А. Исторические материалы, извлеченные из Сенатского архива: Сенаторские ревизии // Журнал Министерства юстиции. – 1913. – № 2. – С. 257−302.

7. Блинов И.А. Отношение Сената к местным учреждениям до реформ 60-х годов // История Правительствующего Сената за двести лет, 1711−1911. – СПб., 1911. – Том третий. – С. 506−657.

8. Бойко А.В. Сенатська ревізія Катеринославського намісництва 1787 року // Студії з історії Степової України. – Запоріжжя, 2003. – Випуск 1. − С. 24−31.

9. Галь Б.О. Джерела до історії сенаторських ревізій лівобережних губерній кінця XVIII – початку XIX ст. // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Теорія. Методика. Практика: [міжвуз. зб. наук. праць] / ред. кол.: А.Г. Болебрух (відп. ред..) [та ін.]. – Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2009. – Об'єднаний випуск 2009−2010 рр. − С. 276−283.

10. Галь Б.О. До історії сенаторської ревізії Чернігівського намісництва 1785 р. // Гуманітарний журнал. – 2005. – № 3 (27). – С. 3−9.

11. Галь Б.О. Нові документи до історії ревізії малоросійських намісництв 1785 р. // Гуманітарний журнал. – 2005. – № 4 (28). − С. 126−132.

12. Готье Ю. Следственные комиссии по злоупотреблениям областных властей в XVIII веке // Сборник статей, посвященных Василию Осиповичу Ключевскому его учениками, друзьями и почитателями ко дню тридцатилетия его профессорской деятельности в Московском Университете. (5 декабря 1879 − 5 декабря 1909 года). − М., 1909. − Ч. 1. − С. 103−152.

13. Григорович Н. Канцлер князь Александр Андреевич Безбородко в связи с событиями его времени. − СПб., 1879. –

Т. I. 1747−1787 гг. − XVIII, IV, 649, [8] с.

14. Дело о застройке и планировке городов Киевского, Черниговского и Новгород-Северского наместничеств согласно планам, составленным по указу Екатерины II от 7 октября 1785 г. [17 июня 1790 – 11 февраля 1793 г.] // Центральний державний історичний архів України [далі: ЦДІА України]. – Ф. 736 «Канцелярія київського, чернігівського та Новгород-сіверського генерал-губернатора. 1781−1796 рр.». – Оп. 1. – Спр. 1003.

15. Екатерина II и Г.А. Потемкин. Личная переписка. 1769−1791. – М.: Наука, 1997. – 989, 1 с.

16. Нольде А.Э. Ревизия 1799 года // История Правительствующего Сената за двести лет, 1711−1911: В 5 т. – СПб., 1911. – Т. 2. – С. 754−779.

17. О недостатках, замеченных сенаторами графом Александром Воронцовым и Алексеем Нарышкиным при осмотре губерний: Псковской, Полоцкой, Смоленской, Могилевской, Киевской, Черниговской, Новгородской-Северской, Орловской и Московской. [1785] // Российский государственный архив древних актов. – Ф. 16 «Внутреннее управление». – Д. 384. – 12 л.

18. О результатах ревизии сенаторами Воронцовым и Нарышкиным присутственных мест Черниговской губернии. [1785] // ЦДІА України. – Ф. 206 «Новгород-Сіверське намісницьке правління». – Оп. 3. – Спр. 7610. – 93 арк.

19. Павленко Н.И. Екатерина Великая. − М. Мол. гвардия, 2004. − 495 [1] с.

20. Письма А.А. Безбородька к графу Петру Александровичу Румянцову // Старина и Новизна. – 1900. – Кн. 3. – С. 160−313.

21. Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года [далі: ПСЗ РИ]. – СПб., 1830. – Т. VI. 1720−1722. − 815 с.

22. ПСЗ РИ. – СПб., 1830. – Т. XXI. С 1781 по 1783. – 1083, [1] с.

23. ПСЗ РИ. – СПб., 1830. – Т. XXII. 1784−1788. – 1168, [12], [2], [1] с.

24. По предложению Румянцева-Задунайского о подготовке в присутственных местах должностных чинов к ответам прибывшим для проверки присутственных мест сенаторов тайных советников Нарышкина и графа Воронцова. [1785] // ЦДІА України. − Ф. 206 «Новгород-Сіверське намісницьке правління». – Оп. 3. – Спр. 1913. – 90 арк.

25. Предложения сенаторов Воронцова А. и Нарышкина А. Киевскому наместническому правлению и белорусскому генерал-губернатору Пасеку об ускорении судебного делопроизводства в губернских и уездных учреждениях. [1785] // ЦДІА України. − Ф. 193. «Київське намісницьке правління». – Оп. 3. – Спр. 25. – 4 арк.

26. Приходько М.А., Удовик В.А. Александр Романович Воронцов // Вопросы истории. – 2006. – № 9. – С. 49−66.

27. Чечулин Н.Д. Надзор Сената за деятельностью правительственных мест // История Правительствующего Сената за двести лет, 1711−1911. – Спб., 1911. – Том второй. – С. 569−605.

Галь Б.А. Сенаторская ревизия Новгород-Северского наместничества 1785 г.

В статье рассматривается история сенаторской ревизии Новгород-Северского наместничества 1785 г. В научный оборот вводятся делопроизводственные материалы ревизии.

***Ключевые слова**: наместничество, ревизия, сенатор.*

Hal' B.O. Senatorial inspection of Novhorod-Siversky province in 1785.

The article deals with the history of the senatorial inspection of Novhorod-Siversky province in 1785. Inspectorial correspondence is entered in the scientific revolution.

***Key words**: province, inspection, senator.*

25.03.2015 р.

УДК 94(477)Делегард «1806/1812»

Е.В. Кужельная

БЕРТЬЕ ДЕЛАГАРД: ВОЕННЫМИ ДОРОГАМИ МАЛОРОССИИ

В статье приводятся сведения о представителях рода Бертье Делагард, о военной службе подполковника Бертье Делагарда на территории Малороссии в начале XIX века.

***Ключевые слова:** Бертье Делагард, артиллерия, подполковник, русско-турецкая война 1806–1812 гг., Шостенский пороховой завод.*

Более двух столетий назад представители рода Бертье Делагард связали свою судьбу с Россией. Но сведения о Делагардах настолько отрывочны и малочисленны, что каждый факт их биографии воспринимается «на вес золота». И тем ценнее на этом фоне выглядят информация о событиях, связанных с пребыванием их в Малороссии, и, в частности, в небольшом военном поселении – Шостенском пороховом заводе (Глуховского уезда Черниговской губернии).

При всей скудности материала по изучению «российской ветви» рода Делагард пришлось столкнуться с многочисленными вариациями написания этой фамилии. Это – и Бертье Делагард (это написание будет использоваться далее в статье как ключевое) и Бартье-Дела-гард, Бартье-дела-Гард, а также Де-ла-Гарди, Бертье-де-ла-Гард, Бартье дела Гарт (*в дальнейшем в статье написание этой фамилии будет воспроизводиться в соответствии с написанием в используемых источниках – Е. К.)*.

В энциклопедических изданиях дореволюционного периода упоминаются представители рода Делагарди – шведские полководцы из семьи французского происхождения, принимавшие участие в войнах XVI–XVIII вв. Понтус Делагарди служил во французском войске (?–1585). Сын Понтуса Делагарди – Яков Делагарди (1583–1652) – принимал участие в Ливонской войне, в 1630 г. был назначен президентом военной коллегии и «подготовлял Швецию к 30-летней войне», а сын Якова – Магнус-Габриэль Делагарди – был известен как шведский государственный деятель и меценат (1622–1686) [1, 329; 2, 804].

Наиболее известный (и фактически единственный) представитель рода Делагардов, осевших в России, который упоминается в современной энциклопедической литературе – Александр Львович Бертье-Делагард (1842–1920) – инженер, археолог, нумизмат. Александр Львович родился в Севастополе. В 1864 г. он закончил военно-инженерную академию в Санкт-Петербурге по специальности инженер-гидротехник. В 1870–1890-е годы работал инженером в Таврийской губернии. Благодаря его активной деятельности в Севастополе были сооружены Приморский бульвар, Адмиралтейство, проведены дороги. На протяжении

почти 20-ти лет (1880–1899) А.Л. Бертье-Делагард был вице-президентом Одесского общества истории и древностей [3, 243; 4, 538–539].

Связаны ли между собой эти две ветви рода Делагардов – неизвестно. Один из ученых-крымоведов Е. Чверткин считает, что основателем династии А.Л. Бертье-Делагарда является Иван Александр Генрих Бертье де ла Гард, врач-эмигрант. С 1809 г. он служил в Севастопольском артдивизионе, а в 1830-е годы был начальником крепостной артиллерии [5].

На самом деле временные границы пребывания семейства Делагардов в России уходят несколько далее, припадают, как минимум, на конец XVIII в. и связаны с периодом правления Павла I. Или же, возможно, речь идет еще об одной линии этого рода.

В именном Указе императора Павла I от 31 марта 1797 г. упоминается графиня Де-Ла-Гарди (в девичестве Штейнбок): «Всемилостевейши пожаловали Мы вдове графине Де-Ла-Гарди, урожденной графиней Штейнбок, в вечное и потомственное владение состоящую Лифляндской губернии в перновском уезде мызу Перафер… Но в связи с тем, что вышеназванная мыза находится ныне в аренде у майора Штейна и вдовы надворной советницы Гандвих и срок арендный кончится … в 1801 г., то помянутая вдова Де-ла-Гарди не прежде истечения того срока долженствует вступить во владения означенною мызою» [6, 140].

В период правления Павла I состоялось повышение по службе Бартье-дела-Гарда, служившего в 6-м артиллерийском полку. 29 ноября 1796 г. Бартье-дела-Гард был произведен в майоры от артиллерии [7, 109; 8, 178]. Почти через 10 лет, уже при другом императоре – Александре I – майор Бартье-Дела-гард получил звание подполковника. Произошло это 25 февраля 1806 г. [9, 115].

В начале XIX в. по действующему штату 1803 г. в составе артиллерии российской армии было 15 батальонов, личный состав начитывал 476 офицеров и 24355 солдат [10, 189]. С проведением преобразований в армии в 1805 г. было сформировано два артиллерийских полка и шесть рот, а в 1806 г. добавлено еще восемь полков и четыре конные роты. Полковая и полевая артиллерия в 1806 г. была сведена в 18 бригад [10, 190]. В результате реорганизации артиллерии из 10-го Полевого Артиллерийского батальона в июне 1803 г. был сформирован 6-й артиллерийский полк. В его состав вошли 4 легких и 4 батарейных рот, в числе которых значилась «Батарейная рота подполковника Бертье-де-Лагарда (бывшая рота полковника Уланова из 10-го Полевого арт. батальона).

Рота Бертье-де-ла Гарда принимала участие в боевых действиях русских войск в начальный период русско-турецкой войны 1806–1812 гг.

В первых числах ноября 1806 г. русская армия двинулась в направлении Днестра для переправы. Главные силы русской армии были разделены на две отдельные части. Левый фланг армии составлял корпус генерала от кавалерии барона Мейндорфа. Корпус этот, переправившись через р. Днестр в районе Дубоссар, должен был овладеть Бендерами. Общая численность корпуса Мейнфорда составляла более 15 тыс. чел. (в первом отделении 3,11 тыс. чел., во втором – 11,9 тыс. чел.) [11, 82, 85]. Первое отделение этого корпуса, возглавляемое генерал-майором Герардом, состояло из:

«Северскаго драгунскаго полка 4 эскадр. – 700 чел.,

Малороссійскаго гренадерскаго полка 3-х ба[та] ліонного состава – 1,900 чел.,

Полурота Донской конвой артиллеріи – 150 чел.,

Батарейная рота 6-го полка, Бертье-де-Матарда – 200 чел.,

Пионерная рота, Вырубова – 160 чел.» [11, 85] (*очевидно здесь речь идет о роте Бертье-де-Лагарда и в используемом источнике допущена ошибка. К слову, кроме этого на той же странице допущены еще две опечатки – Е. К.)*

Перед началом наступательных операций две батарейные роты шестого полка (в т.ч. и рота Бертье-де-ла-Гарда) находились на квартирах в Гайсине и Гранове, Северский драгунский полк – в Умани, Малороссийский гренадерский полк – в Ольгополе [11, 372].

К ноябрю 1806 г. общая численность русских войск, вступивших на территорию Молдавии, достигла 33 тыс. чел. [11, 86]. И если в ноябре 1806 г. взять крепость Бендеры Мейндорфу удалось с помощью хитрости и без единого выстрела, то в случае с Измаилом надежды Мейндорфа на быструю победу не оправдались.

Именно в первые месяцы русско-турецкой войны пересеклись боевые пути Бертье Делагарда и Ивана Котляревского. Будущий писатель И.П. Котляревский вступил на военную службу в 1796 г. Служил в Северском драгунском полку. Накануне войны с Турцией, в апреле 1806 г., он был произведен в штабс-капитаны [12, 333–335]. В начале 1806 г. И.П. Котляревский продолжает службу в качестве адъютанта барона Мейндорфа, «командира 2-го корпуса войск, предназначенных для войны с турками» [12, 334].

В своем дневнике, опубликованном под названием «Журнал военных действий 2-го Корпуса войск под командою господина генерала от кавалерии и кавалера барона Мейндорфа», Иван Котляревский описывает военные события ноября-декабря 1806 г. [13, 336–346]. В частности, Котляревский указывает, что 9 декабря 1806 г. «был отдан приказ войскам о приготовлении к походу на Измаил» [13, 343]. 11 декабря полки должны были

выступить из Бендер в местечко Каушаны. 12 декабря командующий разделил войска на две колонны. Первая колонна (под командованием генерал-майора Воинова) состояла из полков Стародубовского и Северского драгунского, Новгородского и Нарвского мушкетерских, 11-го егерского, полуроты конной Донской артиллерии, 50-ти пионеров и Донского 3-го казачьего полка под командованием Платова [13, 345]. Была сформирована и «вторая колонна под командою генерала майора Герарда, в коей полки состояли: Житомирский драгунский, Малороссийский гренадерский, Нашебургский мушкетерский, **батарейная рота артиллерии подполковника Бертье-де-ла-Гарда**, понтонная рота, остальная часть пионеров и 3-й Бугский казачий полк» [13, 345]. Колонны должны были следовать в направлении от Каушан к Измаилу разными маршрутами. Колонна, в состав которой входила рота Бертье-де-ла-Гарда, должна была идти «на Оймат, Кыслык, Мамбет Казы аджи, Ашага и шеши и Кошькунар». 16 декабря две колонны соединились в деревне Челебе и продолжили свое следование к Измаилу [13, 346].

К сожалению, записи И. Котляревского завершаются датой 16 декабря 1806 г.

Поход двух русских колонн под Измаил закончился неудачей. Мейндорф совершил ошибку, полагая, что 15-тысячный гарнизон Измаила сдастся ему без боя. При этом войска Мендорфа не имели не только осадных орудий, так необходимых для осады крепости, но и даже продовольствия [14, 118, 179]. Русские войска возьмут Измаил значительно позже – 14 сентября 1809 года. А военные пути штабс-капитана Котляревского и подполковника Бертье Делагарда разойдутся. Иван Котляревский прослужил адъютантом Мейндорфа до ноября 1807 г. и позже был переведен на службу в Псковский драгунский полк [12, 335]. Сменил род службы и Бертье Делагард – его рота принимала участие в несении караульной службы.

Бесконечная полоса войн, в которую вступила Россия в начале XIX в., требовала не только проведения преобразований в устройстве армии, но и укрепления её боевой мощи, улучшения снабжения порохом и оружием. Пороховое производство в Российской империи было налажено на трех государственных (казенных) заводах – Охтенском, Казанском, Шостенском (Глуховского уезда Черниговской губернии), а также на частных заводах. В ходе военных кампаний начала XIX в. значительно возросла потребность в порохе. К 1807 г. производство на Шостенском пороховом заводе увеличилось вдвое [10, 233]. К началу войны 1812 г. почти четверть (23,5 %) производимого в России пороха выпускалась на Шостенском пороховом заводе [10, 233–234].

Увеличение производства пороха можно было достичь путём усовершенствования производства и увеличения численности работающих на заводе. Как известно, на военных заводах работали военные люди, которые кроме производства пороха должны были нести строевую и караульную службу, что, в свою очередь, отвлекало трудовые ресурсы от основного производства.

По Указу Военной Коллегии от 27 октября 1807 года, принятого на основании повеления графа Аракчеева от 13 июня 1807 г., на Шостенский пороховой завод была назначена гарнизонная рота под командованием подполковника Бертье Делагарда. Гарнизонная рота была создана с целью «дабы не отвлекать людей от работ караульною службою» и насчитывала в своём составе 280 чел., в т. ч. три офицера [15, 48]. Позже, начиная с 1811 г., при заводе уже было положено иметь две гарнизонные артиллерийские роты. Роты находились в полном ведении командира завода. Кроме роты Бертье Делагарда в 1807 г. по приказанию графа Аракчеева на завод были назначены 1 офицер и 3 фельдфебеля из Киевского гарнизона и один офицер из Астраханского гарнизона. А еще через год на службу в заводе было прислано 134 ратника Рязанской милиции [15, 48]. Все эти новые назначения свидетельствовали о том, какое большое значение и военное министерство и командование уделяли обеспечению безопасности и охране завода.

Во время несения военной службы семья подполковника Бертье Делагарда проживала вместе с ним на территории так называемой «квадратной версты», занимаемой Шостенским пороховым заводом. В «Метрической книге, сделанной священником Фомою Миколаенком в Шостенской Артиллерийской пороховой завод в церковь Рождества Христова для записи с 1801 г. прихода оной церкви рождением, браком сочетавшихся и умерших» сохранилась запись о смерти 27 августа 1808 г. дочери Бертье Делагарда: «...подполковника Бертье Делагарда умре дочь Софія». Девочка умерла в младенчестве, ей был всего один год [16, 103]. Эта запись свидетельствует так же о том, что Бертье Делагард перебывал на службе в Шостенском пороховом заводе не менее двух лет – в 1807–1808 гг.

Как сложилась его дальнейшая военная судьба и был ли он участником войны 1812 года – к сожаленью уточнить не удалось. В частности, в «Подробном расписании русских армий, расположенных на западных границах Империи, в начале войны 1812 года» в списке командиров артиллерийских полков и рот фамилия Бертье Делагарда не значится [17, 492–503]. Упоминаемый в начале статьи врач-эмигрант Иван Александр Генрих Бертье де ла Гард, с 1809 года служивший в Севастопольском артдивизионе, скорее всего был представителем иной ветви Делагардов.

Но как бы там ни было, приведенные в данной статье документы свидетельствуют об участии Бертье Делагарда в военных событиях начала XIX в. и вносят лепту в изучение краеведческих и генеалогических вопросов.

Ссылки

1. Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедия // Делагарди. – СПб, 1893. – Т. X(19). – 480 с.

2. Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Новый энциклопедический словарь.// Делагарди. – СПб, 1913. – Т. 15. – 960 с.

3. Енциклопедія історії України / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. І. – 688 с.

4. Енциклопедія сучасної України. – Київ, 2003. – Т. ІІ. – 871 с.

5. Севастополь. Севастопольский городской форум. Форумы севпортала. История нашего города. А.Л.Бертье-Делагард:forum.sevastopol.info. А.Л.Бертье-Делагард/Форум. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http: forum.sevastopol.info>информация>?t =33564.

6. Сенатский архив. Часть 1. Именные Указы Императора Павла I. – СПб, 1888. – 978 с.

7. Список штаб-офицерам по старшинству (по 9 ноября 1805 года). – СПб, 1805. – 210 с.

8. Месяцослов с росписью чиновных особ на лето от Рождества Христова 1806. Часть первая. – СПб, 1806. – 517 с.

9. Список штаб-офицерам по старшинству (по 25 мая 1806 года). – СПб, 1806. – 218 с.

10. Бескровный Л. Отечественная война 1812 года. – М., 1962. – 611 с.

11. Петров А. Война России с Турцией. 1806–1812 гг. – СПб, 1885. – Том I. – 431 с.

12. Срезневский В. Записки И.П. Котляревского о первых действиях русских войск в турецкую войну 1806 г. // Киевская старина. – 1900. – Декабрь. – С. 333–336.

13. [Котляревский И.] Журнал военных действий 2-го Корпуса войск под командою господина генерала от кавалерии и кавалера барона Мейндорфа // Киевская старина. – 1900. – декабрь. – С. 336–346.

14. Петров А. Влияние турецких войн с половины прошлого столетия на развитие русского военного искусства. Войны с 1787–1811 гг. – СПб, 1894. – Т. II. – 374 с.

15. Столетие Шостенскаго порохового завода (1771–1871). – СПб, 1871. – 126 с.

16. Государственный архив Сумской области, ф. 142, оп. 1, д. 1.

17. Богданович М. История Отечественной войны 1812 года, по достоверным источникам. – СПб, 1859. – Т. I. – 556 с.

Кужельна О.В. **Бертьє Делагард: військовими шляхами Малоросії**

У статті наводяться свідчення про представників роду Бертьє Делагард, про військову службу підполковника Бертьє Делагарда на території Малоросії на початку XIX століття.

Ключові слова: *Бертьє Делагард, артилерія, підполковник, російсько-турецька війна 1806–1812 рр., Шостенський пороховий завод*

Kuzhelna Ye.V. Bert'e Delagard: by the soldiery roads of Malorossiya

In the article told about representatives of the family Bert'e Delagard, about military service of lieutenant colonel Bert'e Delagard on territory of Malorossiya at the beginning of a XIX century.

Key words: *Bert'e Delagard, artillery, lieutenant colonel, Russian-Turkish war, Shostka powder-mill.*

23.03.2015 р.

УДК 94(477):37.014.3 О.Розумовський

К.М. Дзекун

МІНІСТР НАРОДНОЇ ОСВІТИ ОЛЕКСІЙ РОЗУМОВСЬКИЙ ТА ЙОГО НАВЧАЛЬНІ РЕФОРМИ

В роботі висвітлюється роль українців у сприянні розвитку народної освіти в Російській імперії, розглядається постать Олексія Розумовського як міністра народної освіти.

Ключові слова: *Олексій Розумовський, Міністерство народної освіти, Благородний пансіон Імператорського Царськосільського Ліцею.*

Розвиток суспільства, економіки і соціальний добробут держави залежить від рівня освіченості населення. Проблема ефективності освіти є однією із найбільш дискусійних і актуальних питань в науковій і педагогічній діяльності. В Російській імперії професійне становлення освіти, зокрема народної, відбулося на початку XIX ст., коли було створено Міністерство народної освіти. Беззаперечним фактом є причетність українців до створення і роботи цього міністерства.

Дане питання розглядалося у роботах І. Алешинцева [1], С.В. Рождественського [4], Н.С. Голіцина [3]. У статті автор ставить за мету визначити роль українців, які сприяли розвитку народної освіти в Російській імперії, охарактеризувати Олексія Розумовського як міністра народної освіти та його навчальні реформи.

У першій половині XIX ст. відбувається становлення системи народної освіти в Російській імперії. Передумовою для цього був економічний розвиток країни, що вимагав збільшення кількості освічених людей і спеціалістів для роботи в різних галузях господарства. В 1802 р. імператор Олександр I видав Маніфест про створення Міністерств, зокрема, і Міністерства народної освіти. Великий внесок для розвитку освіти в імперії зробили українці. Одним з ініціаторів створення Міністерств був Віктор Павлович Кочубей – нащадок козацької старшини Гетьманщини, відомий державний діяч, князь. Він мав значний досвід у державних справах і одним із перших прибічників імператора отримав міністерський пост (від вересня 1802 року – міністр внутрішніх справ). Князь І. Долгоруков дав найкращий відгук про В. Кочубея як про міністра: «Он исправлял должность со всей возможной деятельностью, не кичился своим титулом, но всю его тягость нес и разделял ношу неослабно; был строг с разборчивостью, никогда злобен или спесив... Он любил говорить (с губернаторами) о делах губерний и расспрашивал обо всем, что до нее касалось, не сбивался в посторонние материи, но, очертя круг своего разговора, всегда находился в той губернии, о которой давался отчет... Во всю службу мою, я не могу вспомнить времени, в котором бы она столь приятна была для меня как под

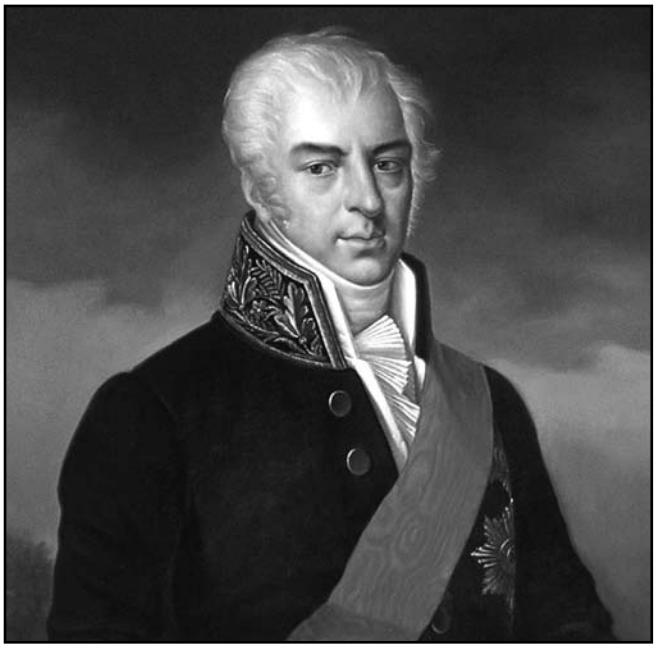

Олексій Розумовський

начальством Кочубея... по мнению моему не было в России министра просвещеннее его и способнее к его званию» [2, 184].

Восени 1802 року першим міністром народної освіти призначають Петра Завадовського. За час його служби в державі було відкрито велику кількість безкоштовних навчальних закладів для всіх категорій населення, засновано Віленський (1803 р.), Казанський (1804 р.), Харківський (1804 р.) університети, у Петербурзі відкрився перший інститут для навчання та виховання сліпих. При надзвичайній занятості доступ до міністра був вільним. Він кожного вислуховував уважно, особливо прихильно відносився до українців. «Время управления министерством народного просвещения П.В. Завадовским останется навсегда блестящей эпохой в истории народного просвеще-ния в России» [4, 47].

Наступником П. Завадовського в 1810 р. стає Олексій Кирилович Розумовський – син українського гетьмана, відомий державний діяч, сенатор, куратор Московського університету і округу. Про нього казали: «Умный, ученый и прямо блестяще по тому времени образованный, особенно увлекшийся изучением ботаники» [1, 56]. Ще перебуваючи на посаді куратора Московського університету з 1807 р., О. Розумовський провів деякі реформи в організації управління університету, які позитивно відмітив сам імператор. «Угрюмый и гордый, раздражительный и желчный в уединении кабинета, который он редко покидал, граф Алексей Кириллович умел при случае блеснуть в обществе. Его несомненные познания, колкость ума, утонченная светскость иногда, хотя и нечасто, брали верх над обычною хандрою и брезгливостью. Таким предстал он в Москве перед государем и показался ему достойнейшим преемником П.В. Завадовского» [2, 53].

Олексій Розумовський приділяв велику увагу якості освіти: при ньому були відкриті нові приходські школи і повітові училища, гімназії, кілька наукових товариств в різних містах імперії, при Московському університеті відкрита кафедра слов'янської словесності.

Одним із головних досягнень О. Розумовського на посту міністра народної освіти було сприяння у відкритті Царськосільського ліцею, який став згодом одним із найвідоміших навчальних закладів Російської імперії. «Учреждение Лицея составляет самую выдающуюся и лучшую сторону деятельности Разумовского. Заняв должность министра, он сбросил с себя свою обычную лень, забыл про хандру» [2, 77]. Олексій Кирилович брав участь у розробці програми Ліцею, особисто приймав вступні іспити у майбутніх ліцеїстів. Він був присутнім на екзамені, коли юний Олександр Пушкін декламував свій вірш «Спогади про Царське Село», який розчулив поета Г.П. Державіна. «С Разумовским связан один знаменательный для юного Пушкина эпизод, рассказанный его отцом Сергеем Львовичем: «Сын мой на 15-м году своего возраста на первом экзамене в Императорском лицее читал «Воспоминание о Царском Селе» в присутствии Г.Р. Державина. Бессмертный певец… благодарил тогда моего сына и благословил его поэтом… не забуду, что за обедом, на который я был приглашен графом А.К. Разумовским, бывшим тогда министром просвещения, граф, отдавая справедливость молодому таланту, сказал мне: «Я бы желал, однако же, образовать сына вашего к прозе». –

Благородний пансіон Імператорського Царськосільського Ліцею. Малюнок 1820-х рр.

«Оставьте его поэтом», – отвечал ему за меня Державин с жаром, вдохновленный духом пророчества» [5].

При прийомі вихованців до Царськосільського ліцею Олексій Розумовський, разом з іншими педагогами, виявив різний рівень знань учнів, прийнятих до одного класу. Щоб вирішити цю проблему, він задумав створити при Ліцеї особливий навчальний заклад, який би надавав учням знання, необхідні для вступу, таки чином забезпечуючи Ліцей найкращими вихованцями. «Средствами для того графъ Разумовскій призналъ – требованіе отъ поступающихъ въ Лицей известной степени познаній и доставленіе имъ самыхъ способовъ пріобретенія такихъ познаній, а для этого – учрежденіе особаго, приготовителънаго учебнаго заведенія, которое постоянно снабжало бы Лицей отличнейшими воспитанниками. Кроме того, при этомъ имелась въ виду еще и другая цель – доставитъ русскому дворянству новый способъ воспитанія и образованія детей своихъ» [3, 2].

Імператору Олександру І ця ідея сподобалася, і в липні 1812 р. Олексій Розумовський подав проект про створення в Царському Селі Благородного пансіону Імператорського Царськосільського Ліцею. «Въ іюле этого года графъ Разумовскій представилъ уже Государю докладъ объ учрежденіи Пансіона и испросилъ Высочайшее разрешениіе купить за 32, 500 р. въ Царскомъ Селе, три дома, для помещенія въ нихъ Пансіона, и расходъ этотъ обратить на Государственное Казначейство или на Кабинетъ Его Величества» [3, 3]. Відкриття нового навчального закладу відбулося 27 січня 1814 р. в м. Софія (в районі Царського Села). «Мысль объ учрежденіи Лицейскаго Пансіона вполне принадлежала графу Разумовскому, и приведеніе ея, съ Высочайшаго утвержденія, въ исполненіе, безспорпо составляетъ неотъемлимую и великую заслугу графа Разумовскаго делу народнаго просвещенія въ то время въ Россіи. Съ этой точки зренія и необходимо смотреть на учрежденіе Лицейскаго Пансіона» [3, 3].

Пансіон називали «молодшим братом Ліцея». Обидва навчальні заклади були нероздільно пов'язані між собою. Директором пансіону призначався один із ліцейських професорів, навчальний план і предмети майже не відрізнялися від тих, що викладалися в Ліцеї. Вихованці пансіону були поділені на 3 класи: молодший, середній і старший. До молодшого класу приймалися учні з 8 років. Термін навчання складав 9 років. Через кожні 3 роки найкращі учні із 2 та 3 класів переходили до Ліцею, решта продовжувала навчання в пансіоні. На відміну від Ліцею, де навчання було безкоштовним, при вступі до пансіону вносилася одноразова плата в 300 рублів, а потім щорічно – по 1000 рублів. З 1816 р. термін навчання в пансіоні скоротили до 6-ти років і збільшили плату за навчання до 1500 рублів щороку. В 1829 році імператор Микола І прийняв рішення про закриття Благородного пансіону.

За 15 років існування пансіон підготував 144-х випускників. Найбільш відомі з них – граф О.П. Голеніщев-Кутузов (майбутній сенатор), О.Ф. Берг (майбутній таємний радник), Ф.П. Корнілов, Н.І. Лайбе (майбутні статс-секретарі). «Дань признательности – знаменитому Государственному мужу, министру народнаго просвещенія въ 1810–1816 гг., учредителю и благодетелю Пансіона, Графу Алексею Кирилловичу Разумовскому. – Въ его уме возникла мысль объ учрежденіи при Царскосельскомъ Лицее Благороднаго Пансіона. – Онъ, съ Высочайшаго утвержденія Императора Александра Павловича, привелъ ее въ исполненіе, и учредивъ Пансіонъ, устроилъ его, испросилъ ему и дома съ землею для помещенія, и деньги на обзаведеніе, и те права и преимущества, которыми онъ пользовался съ 1 8 16 г. до своего упраздненія» [3, 182].

Таким чином, можна стверджувати, що українці зробили значний внесок у формування і розвиток народної освіти в Російській імперії. Велика заслуга в цьому належить Олексію Розумовському – відомому державному діячу і міністру народної освіти, за ініціативи якого було відкрито безліч навчальних закладів, зокрема Царськосільський ліцей і Благородний пансіон Імператорського Царськосільського Ліцею.

Посилання

1. Алешинцев И. История гимназического образования в России (XVIII и XIX век) / И. Алешинцев. – СПб.: Издание О. Богдановой, 1912. – 350 с.

2. Васильчиков. А.А. Семейство Разумовских. Т. 2. – Санкт-Петербург, 1880. – 557 с.

3. Голицын Н.С. Благородный пансион Императорского Царскосельского Лицея. 1815–1829. – Санкт-Петербург, 1869. – 210 с.

4. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности министерства народного просвещения (1802–1902) / С.В. Рождественский. – СПб.: Издание Министерства народного просвещения, 1902. – 786 с.

5. Пушкин и Разумовские [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http//utropress.ru/index.php/novosti/247-pushkin-i-razumovskie.

Дзекун Е.Н. Министр народного просвещения Алексей Разумовский и его учебные реформы

В статье показана роль украинцев в становлении и развитии народного просвещения Российской империи, рассматривается личность А.К. Разумовского как министра народного просвещения.

Ключевые слова: *Алексей Разумовский, Министерство народного просвещения, Благородный пансион Императорского Царскосельского Лицея.*

Dzekun K.M. Oleksiy Rozumovskyi as the minister of national education and his educational reforms

The contribution of Ukrainians into development of national education in Russian Empire and personality of Oleksiy Rozumovskyi as the minister of national education are revealed in the article.

Key words: *Oleksiy Rozumovskyi, the Ministry of national education, the Noble boarding school of the Imperial Tsarskoe Selo Lyceum.*

19.03.2015

УДК 94 (477) М.Драгомиров «1830/1856»

В.О. Іванова

НА ЗОРІ ШЛЯХУ: МОЛОДІ РОКИ ГЕНЕРАЛА М.І. ДРАГОМИРОВА (1830–1856 РР.)

В контексті суспільно-політичних процесів, що відбувались у Російській імперії в середині XIX ст., розглянуто період особистісного та професійного становлення видатного військового і державного діяча, вченого і педагога Михайла Івановича Драгомирова (1830–1905). Визначено об'єктивні та суб'єктивні чинники формування світогляду воєначальника.

Ключові слова: *Михайло Іванович Драгомиров, Конотоп, Дворянський полк, Миколаївська академія Генерального штабу.*

> Всякий подъем в карьере есть произведение из личных свойств на обстановку.
>
> М. Драгомиров

Сучасна наука активно використовує включення в контекст історії індивідуальної біографії як особливого виміру соціально-культурних процесів. Вагоме місце при цьому займає питання становлення історичної постаті, яка виступає як результат впливу трьох чинників: генетичного (психофізіологічних характеристик), сімейного (домашнє виховання) та «духу епохи» – ментальних стереотипів, які нав'язує індивідууму його сучасність [15, 22]. Таким чином, життя окремої людини є одночасно і завданням наукового дослідження, і засобом пізнання соціуму конкретної історичної доби.

Незважаючи на значну увагу істориків до постаті Михайла Драгомирова як військового діяча, піонера військової психології, реформатора й прихильника українського національного руху кінця XIX – початку XX ст., низка питань його біографії потребують доопрацювань і уточнень. Таким, зокрема, є питання формування особистості майбутнього генерала у колі родини, під час навчання у Конотопі та Петербурзі.

Суттєве значення для вивчення передумов особистісного та професійного самовизначення М. Драгомирова має дослідження Г. Милорадовича [10, 156–158]. Певною мірою питання професійного становлення М. Драгомирова знайшло відображення у працях М. Гольмдорфа та М. Гліноєцького, що подають історію Дворянського полку та Миколаївської академії Генерального штабу, характеристику особистого складу їх педагогічних колективів, знайомлять із навчальними програмами, особливостями набору вихованців, їх розпорядком дня, побутовими умовами тощо [4, 3]. У працях О. Лазаревського [7] та О. Козлова [6] подано характеристику духовно-інтелектуального клімату в сім'ї майбутнього військового діяча. Наразі найбільш інформативним є тематичне дослідження С. Юдіна [16]. У його основі – архівні документи і мемуарні свідчення, що охоплюють життя М. Драгомирова від часу народження до закінчення Дворянського полку в Петербурзі.

Михайло Іванович Драгомиров народився у родині потомственого військового – відставного майора Івана Івановича Драгомирова – 8 або 9 листопада 1830 р. [10, 56]. Перша дата фігурує у послужних списках М. Драгомирова, друга – у метричній книзі Чотиридесятмученицької (Сорокосвятської) церкви м. Конотоп [12, арк. 7 зв.; 9, 125]. Зважаючи на те, що інформація, подана у послужному списку, завірена особистим підписом самого М. Драгомирова, вважаємо 8 листопада більш вірогідною датою народження генерала.

Родина Драгомирових відрізнялась особливим християнським благочестям. Наприкінці 1833 р. І. Драгомиров був обраний старостою Сорокосвятської церкви (з 1846 р. – Вознесенської) і залишався на цій посаді до вересня 1856 р. У цій же церкві дитиною Михайло читав Псалтир [6, 171].

У XVIII і XIX ст. у дворянському середовищі особливе значення надавалось кровним, свійським (через шлюб) і кумівським (через обряд хрещення) зв'язкам. Хресним батьком Михайла став Матвій Ілліч Лазаревський – батько видатного українського історика і генеалога Олександра Матвійовича Лазаревського (1834–1902). Матвій Ілліч, у свою чергу, обрав Івана Івановича хресним батьком своєму сину Олександру. Це пояснювалось не тільки територіальною близькістю двох дворянських родин (хутори Драгомирових і Лазаревських розташовувались неподалік один одного), а й давньою і тісною дружбою батьків сімейств, яку в майбутньому продовжили їх сини [7, 22].

Відомості про набуття першої освіти М. Драгомировим фрагментарні й базуються скоріше на згадках його оточення, ніж документальних фактах. Достеменно відомо, що у середині 1830-х рр. Михайло почав відвідувати конотопську церковнопарафіяльну школу при Сорокосвятській церкві, де під керівництвом вчителя-дячка набув початкову освіту. «У этого моего первого учителя я получил твердый фундамент, и ему я обязан тем, что стал грамотным человеком», – згадував М. Драгомиров [8, 97]. У кінці 1830-х – на початку 1840-х рр. (до 1844 р.) Михайло вступив до Конотопського повітового училища. Із спогадів О. Лазаревського, який навчався в училищі в той же час, що і М. Драгомиров, довідуємось про деякі подробиці їх перебування в Конотопі. Основний контингент закладу становили діти збіднілих дворян – службовців конотопських присутственних місць: судів, опік, канцелярій і т. д. Але обмежень за становим принципом в училищі не було: за часів навчання М. Драгомирова і О. Лазаревського тут також студіювали діти багатих козаків і навіть кріпосний селянин. Педагогічний колектив училища складався із штатного догляда-

ча і п'яти викладачів, які навчали Закону Божому, математиці, російській мові, історії, географії, малюванню та каліграфії [11, 473–479].

Під час свого навчання в Конотопі М. Драгомиров і О. Лазаревський орендували житло у сестри конотопського городничого Г. Яковлєвої, котра брала до себе лише дітей з аристократичних сімей, і, таким чином, привчалися жити окремо, без щоденної опіки батьків [11, 474].

Дослідники біографії М. Драгомирова стверджують, що після закінчення Конотопського повітового училища останній вирішив обрати військову службу і виїхав до Петербурга, де вступив до Дворянського полку. Втім, цікавими, на наш погляд, видаються свідчення Є. Андрієвського, який наводить фрагменти спогадів генерала про свято канонізації чернігівського святителя Феодосія Углицького. У ході розмови Михайло Іванович, зокрема, згадав про директора чернігівської гімназії лютеранина Флейшера, який, як пам'ятав М. Драгомиров з дитинства, зцілився біля раки святителя від смертельної хвороби, а також про власне відвідання собору, де покояться мощі Феодосія Углицького, після закінчення свого навчання у Чернігові у 1845 р. [2, 332]. Наведені згадки дозволяють припустити, що М. Драгомиров міг закінчити своє навчання у чернігівської гімназії. Але відсутність будь-яких документальних свідчень не дає змоги ані підтвердити, ані спростувати це припущення.

За твердженням О. Лазаревського, в лютому 1846 р. М. Драгомиров виїхав до Петербурга для продовження навчання [7, 24]. Витримавши встановлені програмою іспити, 15-річний Михайло був зарахований до Дворянського полку – військово-навчального закладу, що готував офіцерів для російської армії. Тут майбутні військові опановували Закон Божий, російську словесність, чистописання, російську і всесвітню історію та географію, основи цивільного законодавства, французьку та німецьку мови, арифметику, алгебру, геометрію, малювання, креслення, хореографію, гімнастику і низку військових дисциплін: артилерію, фортифікацію, військовий статут, фронтову службу та фехтування [4, 35–36].

На чолі Дворянського полку стояв генерал М. Пущін, стараннями якого до викладання як загальних, так і військових дисциплін були залучені найкращі спеціалісти свого часу [4, 34]. Так, предмет російської словесності викладав І. Введенський, відомий літераторам перекладами романів Діккенса для періодичного видання «Отечественные записки»; предмет тактики – капітан М. Богданович – колишній вихованець полку, згодом – відомий воєнний історик; математику – академік М. Остроградський тощо [4, 43].

За спогадами одного з однополчан М. Драгомирова (його прізвище приховане за скороченням П-н), майбутній генерал тримався осторонь від товаришів, присвячуючи майже весь час навчанню. Втім, «несмотря на всю его отдаленность от нас – товарищей, – писав П-н, – мы его очень любили и серьезно уважали; что бывало «Михайло Драгомиров» скажет, то было для нас законом; товарищи как-то даже побаивались его» [1, 104]. Схожі думки висловлював і ротний офіцер-вихователь Дворянського полку М. Штосс, відзначаючи, що М. Драгомиров «выделялся своей серьезностью, вечно был занят чтением или записываньем, без дела его никто не видал; держался он особняком; обращал на себя внимание решительно всех… но видно, он был совсем букой; иногда казалось, что он совершенно нелюдим… боясь потерять дорогое время и желая его всецело употребить на пополнение своих знаний» [1, 101].

Згідно правил про нагороди і покарання, остаточно затверджених у Дворянському полку в 1847 р., найкращі вихованці підвищувались у єфрейтори, молодші або старші унтер-офіцери і фельдфебелі (останні два звання – лише для вихованців старшого спеціального класу). Звання досягались за умов успішного оволодіння навчальним матеріалом та зразкової поведінки. Але вихованець М. Драгомиров отримав звання молодшого унтер-офіцера вже в перший рік навчання, успішно склавши піврічний екзамен. Перейшовши до старшого спеціального класу, М. Драгомиров отримав звання фельдфебеля [4, 79, 88].

Засвоївши навчальний курс Дворянського полку на відмінно, М. Драгомиров у числі небагатьох отримав похвальний лист і чин поручика. За традицією, імена найкращих вихованців, починаючи з 1835 р., викарбовувались на світло-сірій мармуровій дошці, і до перетворення Дворянського полку у Костянтинівське військове училище, тобто протягом 24 років, на дошку були занесені 26 імен. Чотирнадцятим у списку і єдиним у випуску 1849 р. було викарбуване ім'я М. Драгомирова [4, 129–130].

Подальшою метою Михайла Івановича стало навчання у Імператорській воєнній академії, зі вступом до якої, втім, довелося зачекати. У кінці 1840-х – на початку 1850-х рр. серед вищих чинів військової ієрархії розповсюдилось небезпідставне переконання, що, хоча академія надає офіцерам чималий запас теоретичних знань, її випускники, проте, зовсім не знають побуту військ, їх духу, господарства і особливо стройової частини. Тому від бажаючих вступити до академії вимагалось щонайменше два роки служби в строю [3, 136]. У травні 1849 р. М. Драгомиров розпочав службу прапорщиком у лейб-гвардії Семенівського полку (гвардійські офіцери зберігали перевагу у два чини перед армійськими, тож чин прапорщика гвардії

відповідав чину поручика армії), у рядах якого влітку того ж року виступив у похід до західних рубежів імперії, де зосереджувались російські війська, що залучались до придушення Угорського повстання в Австро-Угорщині [12, 8, 13].

У 1854 р. М. Драгомиров був зарахований до Миколаївської академії Генерального штабу (колишня Імператорська воєнна академія, перейменована 4 лютого 1854 р.) [12, арк. 8]. Заснована у 1832 р., академія належала до низки вищих військових навчальних закладів Російської імперії і готувала офіцерів до служби у Генеральному штабі (у центральному або військових управліннях). Однак, протягом перших двадцяти років існування академії її науково-педагогічна база була вкрай обмеженою. Це пояснювалось кількома причинами. По-перше, наука в армії часів Миколи І, навіть чисто військова, була майже офіційно оголошена предметом «надкомплектним», непотрібним. Генерал-майор М. Гліноєцький з цього приводу відзначав, що за панування таких поглядів треба було мати чимале покликання, характер і енергію, щоби полишити стройову службу, особливо в гвардії, і поступити в академію для подальшого переходу в Генеральний штаб, який не мав значних переваг [3, 106]. По-друге, після виступу декабристів до офіцерів Генерального штабу збоку влади існувала певна недовіра. Їм доручались здебільшого статистичні та геодезичні роботи, і лише у діючій армії на Кавказі вони «використовувались» за прямим призначенням [14, 13].

Внаслідок цього бажаючих стати слухачем академії з кожним роком було все менше. Наприклад, у 1851 р. у ній навчались усього 10 офіцерів, а з 25 вакансій, виділених для новоприбулих, заповнились лише 7. Зрештою, це призвело до значного недоукомплектування офіцерів Генерального штабу під час Східної (Кримської) війни 1853–1856 рр., що дуже несприятливо відобразилось на її перебігу [14, 13]. Досвід війни показав, крім цього, низький професіоналізм, непідготовленість значної частини командного складу, особливо вищого. Постала нагальна необхідність реформ, насамперед, у сфері військової освіти. Перші перетворення академічного курсу почались ще в період війни, а, отже, співпали з часом навчання в академії М. Драгомирова (1854–1856 рр.).

Михайло Іванович виявив неабияке прагнення до нових знань, постійної самоосвіти у царині різних наук. Не задовольняючись навчальною програмою академії, М. Драгомиров старанно вивчив французьку і німецьку мови та простудіював значну кількість іноземних військових праць [8, 97]. Його власний науковий доробок свідчить про широку обізнаність автора у біографіях і військових доктринах Гая Юлія Цезаря, Фрідріха ІІ Великого, Карла Ф. Г. фон Клаузевіца, Моріца Саксонського, Наполеона І Бонапарта, Тома Робера Бюжо, Генріха Жоміні [5, 126, 242].

Особливо глибоко молодий офіцер знайомиться із забутим його сучасниками досвідом російського полководця О. Суворова, чия «Наука побеждать» стає не лише настільною книгою, а й основним професійним орієнтиром М. Драгомирова упродовж усього службового шляху. Сприйнявши суворовський постулат про те, що головним фактором бою є людина та її моральне обличчя, М. Драгомиров приходить до висновку, що, перш за все, необхідно зміцнювати дух армії («практикувати моральний бік», розвивати солдата і офіцера «в чесному напрямку»), бо від цього в кінцевому підсумку залежать успіх у бою, ступінь розвитку військового мистецтва, надійність і міцність військової системи в цілому. У критичні хвилини війни, коли вирішується «перемога» чи «поразка», значення моральної енергії рельєфно висувається на перше місце. Таким чином, у військовій справі на першому місці стоїть людина з її моральною енергією: почуттям обов'язку, патріотизмом, самовідданістю, рішучістю, винахідливістю, хоробрістю, військовою честю та іншими якостями. Головну причину перемог і поразок, розквіту чи занепаду військового мистецтва слід бачити в людині, моральних властивостях армії та її начальників [13, 16]. Тож саме в цей час під впливом суворівських ідей зароджується головний тезис доктрини навчання і виховання військовослужбовців за М. Драгомировим: «Дух вище матерії» [17, 643].

У 1856 р. – по завершенні навчання – М. Драгомиров був удостоєний золотої медалі – другої, врученої випускникові за весь час існування академії, а його прізвище знову заноситься на мармурову дошку – вже академічну [12, арк. 7 зв.]. 20 грудня 1856 р. молодий офіцер був призначений на службу у Гвардійському Генеральному штабі, а в січні наступного року за відмінні успіхи у навчанні отримав чин штабс-капітана [12, арк. 8].

Відтак, становлення особистісних і професійних якостей М. Драгомирова відбувалось під впливом низки об'єктивних і суб'єктивних факторів. Традиція, за якою чоловіки роду Драгомирецьких-Драгомирових присвячували себе військовій справі, та православно-орієнтований сімейний уклад визначили особистісну та професійну направленість молодого М. Драгомирова, а такі індивідуальні психологічні характеристики як високі розумові здібності, цілеспрямованість, допитливість і наполегливість забезпечили успішність навчання та сформували його перший – і в цілому позитивний – соціальний портрет. У свою чергу, спричинені поразкою у Кримській війні значні зрушення у системі військової освіти і соціально-політичному житті країни відкрили шлях

для обговорення та реалізації нових підходів до роботи з військовим контингентом. М. Драгомиров став одним з перших військових діячів свого часу, хто провів пряму кореляцію між моральними властивостями армії та її бойовими якостями і спрямував свої зусилля на подальше вивчення і використання цієї обумовленості на практиці.

Посилання

1. А[ндриевский] Е.К. Драгомиров – фельдфебель / А. Е. К. // Русская старина. – 1909. – Т. 137. – С. 90–106; 391–398.
2. А[ндриевский] Е.К. Еще из воспоминаний о М.И. Драгомирове / А. Е.К. // Русская старина. – 1913. – Т. 156. – С. 328–337.
3. Глиноецкий Н.П. Исторический очерк Николаевской академии Генерального Штаба / Н.П. Глиноецкий. – СПб.: Типография штаба войск гвардии и Петербургского военного округа, 1882. – 385 с.
4. Гольмдорф М. Материалы для истории бывшего Дворянского полка до переименования его в Константиновское военное училище. 1807–1859. (Очерк) / М. Гольмдорф. – СПб.: Типография штаба войск гвардии и Петербургского военного округа, 1882. – 200 с.
5. Драгомиров М. Великая наука побеждать / М. Драгомиров // Не числом, а уменьем! Военная система А.В. Суворова. – М.: Военный университет; Русский путь, 2001. – 604 с. – (Российский военный сборник. Вып. 18).
6. Козлов О.М. Вознесенська церква і родинний склеп Драгомирових / О.М. Козлов // Сумський історико-архівний журнал. – 2007. – № II–III. – С. 168–174.
7. Лазаревський А.А. Драгомировы и Лазаревские / А.А. Лазаревський // Драгомиров М.І. – генерал, педагог, літератор. Матеріали науково-практичної конференції. – 27 жовтня 2005 р. – Конотоп: Конотопський краєзнавчий музей ім. О.М. Лазаревського, 2005. – С. 21–25.
8. Лукомский А.С. Очерки моей жизни. Воспоминания / А.С. Лукомский. – М.: Айрис-Пресс, 2012. – 752 с.
9. Матвієнко А. М.І. Драгомиров і Україна / А. Матвієнко // Український історичний журнал – 2000. – № 2. – С. 112–126.
10. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. В 2 т. Т. 1, чч. 1, 2 / Г. А. Милорадович. – СПб.: С.-Петербургская Губернская Типография, 1901. – 646 с.
11. Отрывки из автобиографии Александра Матвеевича Лазаревского // Киевская старина. – 1902. – Т. 77. – С. 470–494.
12. Российский государственный военно-исторический архив, ф. 544, оп. 1, д. 1313, 31 л.
13. Стратегия духа: Основы воспитания войск по взглядам А.В. Суворова и М.И. Драгомирова. – М.: Русский путь, 2000. – 184 с. (Российский военный сборник).
14. Чечеватов В.С. Военная академия Генерального штаба: прошлое и современность / В.С. Чечеватов // Военно-исторический журнал. – 2002. – № 11. – С. 13–21.
15. Чубіна Т.Д. Рід Потоцьких в Україні (Тульчинська лінія): суспільно-політичні та культурологічні аспекти: автореф. дис. … докт. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Т.Д. Чубіна. – Донецьк, 2008. – 51 с.
16. Юдин С. Обещающий многое. Ранние годы генерала Драгомирова / Станислав Юдин // Родина. – 2013. – № 8. – С. 76–77.
17. -ий. Полувековая борьба из-за принципов / -ий // Разведчик. – 1915. – № 1301. – С. 643–645.

Иванова В.А. На заре пути: молодые годы генерала М. И. Драгомирова (1830–1856 гг.)

В контексте общественно-политических процессов, происходивших в Российской империи в середине XIX ст., рассмотрен период личностного и профессионального становления выдающегося военного и государственного деятеля, ученого и педагога Михаила Ивановича Драгомирова (1830–1905). Определены объективные и субъективные факторы формирования мировоззрения военачальника.

Ключевые слова: *Михаил Иванович Драгомиров, Конотоп, Дворянский полк, Николаевская академия Генерального штаба.*

Ivanova V.O. At the beginning of the career: the General M. I. Drahomirov in his youthfulness (1830–1856)

In the context of social and political processes in the Russian Empire in the middle of the XIX century, the period of personal and professional development of the outstanding military and statesman, scientist and educator Myhailo Ivanovych Drahomyrov (1830–1905) is considered. This scientific work traces the objective and subjective factors of personal formation of the military commander.

Key words: *Myhailo Ivanovych Drahomyrov, Konotop, Dvoryanskiy regiment, Nicholas Academy of the General Staff.*

10.03.2015 р.

УДК 377 (930.2) (477.51–2)

А.О. Торубара

НІЖИНСЬКИЙ ЮРИДИЧНИЙ ЛІЦЕЙ КНЯЗЯ БЕЗБОРОДЬКА У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті схарактеризовано праці вітчизняних дослідників, які протягом другої половини XIX – початку XXI ст. зверталися до вивчення історії Ніжинського юридичного ліцею князя Безбородька. Аналіз історіографії проблеми засвідчив відсутність спеціального комплексного дослідження діяльності цього навчального закладу, якому належить значний внесок у розвиток юридичної освіти і науки.

Ключові слова: *Ніжинський юридичний ліцей князя Безбородька, юридична освіта, наука, історіографія.*

Дослідження історії Ніжинського юридичного ліцею князя Безбородька було започатковано в середині XIX ст. Так, у 1859 р. коштом почесного попечителя Г.О. Кушельова-Безбородька була видана колективна праця під назвою «Лицей князя Безбородко» [29], яка містила нарис історії навчального закладу з моменту заснування до середини XIX ст., упорядкований Н. Кукольником. У 1881 р. цю книгу було перевидано із значними доповненнями [7], причому виклад історії навчального закладу І. Сребницький продовжив до моменту реформування Юридичного ліцею у 1875 р. в Історико-філологічний інститут. Характерна риса цих видань полягала в персоніфікованому підході до історії Ліцею, адже в них йшлося насамперед про життя та діяльність директорів і професорів Ліцею, а також його відомих вихованців.

Стислі відомості про діяльність Ліцею в контексті історії Ніжинської вищої школи містили

студії М. Лаврівського [27; 28] та Є. Пєтухова [46; 47; 48]. У статті М. Сухомлинова «Училища и народное образование в Черниговской губернии» [75, 56–58] було схарактеризовано діяльність навчального закладу з моменту заснування до початку 1860-х рр. Значний інтерес становить також ґрунтовна стаття «Нежинский князя Безбородко лицей», опублікована в 1865 р. без зазначення автора в «Журнале Министерства народного просвещения», в якій розглянуто проекти реформування цього навчального закладу [40].

Історія Ніжинського юридичного ліцею була принагідно висвітлена у праці С.В. Рождественського «Исторический обзор деятельности Министерства Народного просвещения» [55, 141, 182, 206, 235, 256, 264, 266, 268, 429, 506, 507, 509], побудованій передусім на підставі документів з відомчого архіву. Зокрема, він схарактеризував мету створення Ліцею князя Безбородько, обсяги фінансування та проекти його реформування.

Особливості організації навчально-виховного процесу на юридичних факультетах університетів і у профільних ліцеях, зокрема Ніжинському юридичному ліцеї, було висвітлено у книзі В.В. Григорьева «Исторический очерк русской школы» [8, 333, 404, 414] та статтях Г. Шершеневича «О желательной постановке высшего юридического образования» [81] і В. Гессена «О постановке преподавания на юридических факультетах» [6].

Значний інтерес становлять студії, присвячені формуванню навчально-матеріальної бази Ніжинського юридичного ліцею. Так, А. Добіаш докладно схарактеризував історію унікальної бібліотеки цього навчального закладу та джерела її комплектування [12, 1–2]. І. Турцевич натомість зосередив увагу на картинній галереї Ліцею і навів повний перелік пам'яток образотворчого мистецтва, подарованих передусім почесними попечителями О.Г. Кушельовим-Безбородько та Г.О. Кушельовим-Безбородько [79].

Довідкові видання другої половини XIX – початку XX ст., зокрема «Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века» [44, 47 – 48, 76–78, 116–117, 150, 188–189, 190, 210], «Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета Св. Владимира» [3, 74, 357, 366, 369, 469, 544], «Малороссийский родословник» В. Модзалевського [35, 158] містять матеріали про життя, громадсько-політичну та науково-просвітницьку діяльність викладачів та вихованців Ніжинського юридичного ліцею Л. Глібова, П. Іващенка, М. Іляшевича, М. Макарова, І. Сребницького, М. Бунге, І. Лашнюкова, Ф. Леонтовича, А. Линниченка, В. Незабитовського, М. Пилянкевича, М. Ренненкампфа.

За радянського часу вивченню історії Ніжинського юридичного ліцею не приділялося належної уваги. Виняток становили поодинокі публікації викладачів Ніжинського інституту народної освіти, а згодом Ніжинського педагогічного інституту ім. М.В. Гоголя С. Никонова [41, 94–95], М. Даденкова [9, 28–31], І. Пенського та О. Королевича [45, 42], Д. Кузнєцова [25, 11], в яких принагідно згадувався Ніжинських юридичний ліцей князя Безбородька. Цікаву інформацію містив виданий у 1968 р. бібліографічний покажчик «З минулого Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М.В. Гоголя» [20].

Заслуговують на увагу книга А.Ф. Шебанова «Юридические высшие учебные заведения» [80] і колективна монографія «Очерки по истории юридических научных учреждений в СССР» [43], в яких було висвітлено розвиток вітчизняної юридичної освіти і науки. Втім, автори головну увагу приділили радянській добі, натомість діяльність галузевих навчальних закладів і наукових установ дореволюційного часу висвітлено лише у загальних рисах.

Ніжинський юридичний ліцей згадується у праці представника української еміграційної історіографії С. Сірополка «Історія освіти на Україні», що побачила світ у 1937 р. Дослідник також навів відомості про деяких викладачів, вихованців та попечителів цього навчального закладу [70, 273–274].

На сучасному етапі діяльність Юридичного ліцею в контексті історії Ніжинської вищої школи досліджує Г. Самойленко. У своїх численних працях він навів біографічні відомості про попечителів, директорів, видатних професорів та випускників, у загальних рисах схарактеризував організацію навчально-виховного процесу та причини перетворення Ліцею в Інститут [61, 148–157; 64, 30–38; 65, 61–75; 66, 93–118; 67]. У статті Г. Самойленка «Перші театральні трупи Ніжина» опрацьовано матеріали про аматорські театральні трупи Ніжина, в яких брали участь професори та студенти Ліцею [60, 8]. Він також схарактеризував особливості навчального корпусу Ніжинського юридичного ліцею як пам'ятки архітектури, зібрав відомості про картинну галерею навчального закладу і подальшу долю її експонатів [62, 68–74; 63, 35–37]. Значну увагу Г. Самойленко приділив вивченню літературної спадщини випускників Ліцею М. Гербеля, Ф. Богушевича, Л. Глібова та інспектора П. Морачевського [59, 77–87]. Визначну подію в історії Ніжинського юридичного ліцею – приїзд Т. Шевченка – висвітлено у монографії Г. Самойленка «Тарас Шевченко і Ніжинська вища школа» [68, 55 – 62].

В. Мозгова присвятила свою статтю бібліотеці Ліцею, проаналізувала формування, склад фондів та їх використання в освітньому процесі, специфіку обслуговування читачів [36]. У праці О. Самойленка, С. Зозулі, М. Потапенка «Краткий очерк истории нумизматического собрания учреждений Нежинской

высшей школы» [56, 7–8] та статті О. Морозова «Ніжинський скарб давньоруських срібників 1852 р.: доля знахідки» [37] з'ясовано історію створення мінц-кабінету Юридичного ліцею, шляхи його поповнення, схарактеризовано унікальні експонати та їх подальшу долю після реорганізації навчального закладу. Л. Міхневич у статті «Школа практичної юриспруденції в Ніжині» проаналізувала навчальні плани і визначила внесок Юридичного ліцею у підготовку фахівців практичної юриспруденції [34].

Значний інтерес становлять також праці сучасних дослідників з історії ліцеїв як особливого різновиду навчальних закладів Російської імперії. Так, у 1993–1998 рр. серію книг під загальною назвою «Лицеи России. Опыт исторической хронологии» видав О. Єгоров [13]. Вони насичені фактичним матеріалом і являють собою побудовану на матеріалах «Сборника постановлений Министерства народного просвещения», тогочасних періодичних видань і праць істориків XIX ст. хронологію діяльності цих навчальних закладів. У другій книзі цього документального серіалу наведено відомості про Ніжинський юридичний ліцей та хронологію подій, що відбувалися в ньому, дані про професорсько-викладацький склад, характеристику нормативно-правових актів у сфері управління навчальним закладом. Водночас, опрацювання архівних джерел дозволило виявити деякі неточності у поданій автором інформації.

У докторській дисертації О. Єгорова «Исторический опыт организации лицейского образования в России XIX – начала XX вв.» було проаналізовано місце і роль ліцеїв у системі освіти та нормативно-правову базу діяльності навчальних закладів цього типу [14]. У роботі в загальних рисах схарактеризовано структуру Ніжинського юридичного ліцею, проаналізовано студентський контингент та джерела його фінансування.

У дисертаційному дослідженні Ю. Діссон «Лицеи и благородне пансионы в системе народного просвещения России в первой трети XIX века» було розкрито причини заснування цих закладів «особливого типу», особливості функціонування, внутрішньої організації, системи управління та фінансування ліцеїв, проаналізовано навчальний та виховний процес [11]. Однак, хронологічні рамки дослідження обмежуються серединою 1830-х рр., відтак Ніжинського юридичного ліцею стосуються лише окремі міркування дослідниці.

Дисертація Л. Полякової «Развитие лицейского образования в России в XIX – начале XX вв.» була присвячена принципам організації та розвитку ліцейської освіти в Росії у XIX–XX ст. [49]. З огляду на достатньо широкі хронологічні рамки роботи в ній у загальних рисах схарактеризировано виникнення і становлення ліцеїв та властиві їм особливості організації освітнього процесу, використання досвіду ліцейської освіти на сучасному етапі розвитку освіти. Ніжинський юридичний ліцей принагідно згадується у роботі як один із прикладів успішної діяльності навчальних закладів подібного типу.

Заслуговує на увагу дисертаційне дослідження О. Войно-Даньчишиної «Правове регулювання вищої юридичної освіти та науки в Росії в XIX ст. (на матеріалах українських губерній)», в якому узагальнено і систематизовано нормативно-правову базу і визначено організаційно-правові засади розвитку юридичної освіти в університетах і ліцеях українських губерній [5]. Виокремлено положення, яке регламентувало правове становище і діяльність Ніжинського ліцею, його статус у системі вищої освіти Російської імперії та привілеї випускників.

Важливе значення для вивчення історії юридичної освіти в цілому й Ліцею князя Безбородька зокрема мають праці В. Томсинова. Так, у книзі «Юридическое образование и юриспруденция в России в первой трети XIX века» схарактеризовано університетську реформу 1803–1804 рр., місце юридичних факультетів у новій моделі російського університету, розглянуто систему підготовки юристів в ліцеях та вищих училищах, проаналізовано наукові праці видатних вітчизняних правознавців тієї доби [76].

Монографію В. Томсинова «Юридическое образование и юриспруденция в России во второй трети XIX века» присвячено підготовці та здійсненню університетської реформи 1863 р. У книзі також розглянуто викладання юридичних наук у вищих навчальних закладах, у тому числі в Ліцеї князя Безбородька [77, 170–172].

Значна частина книги В. Томсинова «Юридическое образование и юриспруденция в России в эпоху «великих реформ» (60-е – начало 80-х гг. XIX в.)» присвячена розвитку найважливіших галузей російської наукової юриспруденції, зокрема вивченню державного, кримінального та цивільного права [78].

У дисертаційному дослідженні А. Рассохіна «Юридическое образование в пореформенной России (вторая половина XIX – начало XX вв.)» схарактеризовано навчальні заклади, які надавали юридичну освіту, і, зокрема, заклади «особливого типу» – ліцеї [53]. Втім, діяльність Ніжинського юридичного ліцею висвітлена дослідником лише принагідно.

У полі зору сучасних дослідників також перебувають життя, професійна діяльність і творчість професорів та випускників Ліцею. Зокрема, Б. Киричок схарактеризував діяльність вихованців Ліцею В. Горленка та Ф. Леонтовича [22, 23]. Життя і творчість випускника Ліцею Л. Глібова досліджували Б. Деркач [10], Г. Самойленко [58], В. Стафєєва [73], В. Сидоренко [69] та І. Михайлин [32]. І. Забіяка на

підставі епістолярної спадщини висвітлив життєвий шлях та наукову спадщину В. Горленка [21]. Науково-педагогічну діяльність відомого вченого Ф. Леонтовича висвітлили О. Музичко [38; 39] та С. Михальченко [33]. У статті О. Онищенко йдеться про життя і творчість Ф. Стравінського [42]. О. Рахно досліджував біографію відомого земського діяча К. Троцини [54]. У статті Г. Самойленка висвітлено перебування на Чернігівщині видатного білоруського письменника Ф. Богушевича [57].

Значний інтерес становлять праці О. Малій [30], А. Соломахи [72], В. Степанова [74], в яких висвітлено життєвий шлях професора Ніжинського юридичного ліцею, видатного вченого і державного діяча М. Бунге. Л. Дейнека [1] й Л. Кришталюк [24] оприлюднили низку студій про діяльність професора А. Хойнацького. П. Берзін у контексті вивчення наукової спадщини Київської школи кримінального права висвітлив діяльність професорів Ніжинського ліцею І. Максимовича та П. Скорделі [2].

Діяльність попечителів Ніжинського юридичного ліцею, зокрема Г. Кушельова-Безбородька та О. Кушельова-Безбородька схарактеризовано у статтях В. Сидоренко [69], В. Кучерявця [26], О. Машкіна [31] та Н. Бондар [4].

У сучасних науково-довідкових виданнях «Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник» [51, 15–23, 52, 303–307], «Енциклопедія історії України» [15, 405–406; 16, 89–90, 117, 165; 17, 546–547; 18, 57–58, 515–516; 19, 357], «Провідники духовності в Україні» [50], «Ректори Київського університету 1834–2006» [71, 85–89] подана стисла, але ґрунтовна інформація про попечителів, професорів та випускників Ліцею Г. Кушельова-Безбородька, М. Бунге, В. Незабитовського, Ф. Леонтовича, О. Маркевича, І. Лашнюкова, М. Гербеля, Л. Глібова, В. Горленка

Загалом аналіз наукової літератури засвідчив, що дослідники висвітлили тільки окремі аспекти історії Ніжинського юридичного ліцею і дали лише загальну характеристику діяльності цього навчального закладу, його адміністрації та викладачів. На часі створення комплексного дослідження з історії Ніжинського юридичного ліцею князя Безбородька, якому належить значний внесок у розвиток вітчизняної юридичної освіти та науки.

Посилання

1. Андрій Хойнацький (1837–1888): бібліогр. нарис до 175-річчя від дня народж. / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, Бібліотека; уклад. Л. Дейнека. – Луцьк, 2012. – (Дослідники Волині; вип. 3). – 6 с.

2. Берзін П.С. Київська школа кримінального права (1834–1960 рр.): історико-правове дослідження / П.С. Берзін. – 2-ге вид., переробл. і доповн. – К.: «ВД» «Дакор», 2013. – 1144 с.

3. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета св. Владимира (1834–1884) / Сост. под ред.: В.С. Иконников. – Киев: Тип. Ун-та Св. Владимира, 1884. – 860 с.

4. Бондар Н. Почесний попечитель Гімназії вищих наук у Ніжині граф Олександр Григорович Кушельов-Безбородько / Н. Бондар // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. – К., 2010. –Вип. 9 (12). – С. 5–10.

5. Войно-Даньчишина О.Л. Правове регулювання вищої юридичної освіти та науки в Росії в XIX ст. (на матеріалах українських губерній): Автореферат дисертації на здобуття вченого ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01 / О.Л. Войно-Данчишина. – Х., Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2006. – 19 с.

6. Гессен В.О постановке преподавания на юридических факультетах / В. Гессен // Право. – 1901. – № 18. – Стб. 913–925; № 19. – Стб. 959–966.

7. Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – 474, CLXXXVIII с.

8. Григорьев В.В. Исторический очерк русской школы / В.В. Григорьев. – М.: Т-во Тип. А.И. Мамонтова, 1900. – XII, 589 с.

9. Даденков М.Ф. З історії Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М.В. Гоголя / М.Ф. Даденков // Наукові записки. – Чернігів, 1940. – Т. 1. – С. 12–41.

10. Деркач Б.А. Леонід Глібов: Життя і творчість / Б.А. Деркач. – К.: Дніпро, 1982. – 252 с.

11. Диссон Ю.А. Лицеи и благородные пансионы в системе народного просвещения России в первой трети XIX века: автореф. дис. канд. ист. наук: 07.00.02. / Ю.А. Диссон. – М., 2010. – 26 с.

12. Добиаш А. Заметка об основной библиотеке Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине, составленная по случаю реорганизации библиотеки // Известия Историко-филологического института. – Нежин, 1895. – Т. 15. – 39 с. (окремої пагінації).

13. Егоров А.Д. Лицеи России (Опыт исторической хронологии): В5 кн. / А.Д. Егоров. – Иваново, 1994. – Кн. 2. – 129 с.

14. Егоров А.Д. Исторический опыт организации лицейского образования в России XIX – начала XX вв.: Автореф. дис. д-ра ист. наук: 07.00.02. / А.Д. Егоров. – Иваново: Гос. ун-т, 2000. – 43 с.

15. Енциклопедія історії України – К.: В-во «Наукова думка», 2003. – Т. 1: А–В. – 688 с.

16. Енциклопедія історії України – К.: В-во «Наукова думка», 2004. – Т. 2: Г–Д. – 688 с.

17. Енциклопедія історії України – К.: В-во «Наукова думка», 2008. – Т. 5: Кон–Кю. – 568 с.

18. Енциклопедія історії України – К.: В-во «Наукова думка», 2009. – Т. 6: Ла–Мі. – 790 с.

19. Енциклопедія історії України – К.: В-во «Наукова думка», 2010. –Т. 7. Мл–О. – 728 с.

20. З минулого Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М.В. Гоголя (до 150-річчя з дня існування інституту). Бібліографічний покажчик. – Ніжин, 1988. – 15 с.

21. Забіяка І.М. Епістолярна спадщина Василя Горленка: Монографія; Вид. 2-ге, доповн. і переробл. / І.М. Забіяка. – К., 2013. – 400 с. [Бібліотека альманаху «Вітряк». – Вип. 5.].

22. Киричок Б. Василь Горленко. Мистецтвознавець з Ярошівки / Б. Киричок // Бахмацька района незалежна газета. – 2012. – 19 жовтня. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу до газети: http://poradnik.org.ua/category/37-ukrainians/2168-2012-11-30-15-59-46.

23. Киричок Б. Видатний історик Ф.І. Леонтович / Б. Киричок // Бахмацька района незалежна газета. – 2012. – 30 листопада. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу до газети: http://poradnik.org.ua/category/21-regional/2185-2012-12-04-12-26-14.

24. Кришталюк Л. 175 років від дня народження А.Ф. Хойнацького (1837–1888) – українського богослова та історика, дослідника історії Волині / Л. Кришталюк // Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на 2012 р. – Луцьк: Твердиня, 2011. – С. 107–109.

25. Кузнецов Д. 125 років вищої школи в Ніжині / Д. Кузнецов // Наукові записки. – Ніжин, 1949. – Т. ІІ. – С. 7–15.

26. Кучерявець В. Перший видатний державний муж Росії з українських уродженців: князь Олександр Андрійович Безбородько / В. Кучерявець // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. – 2010. – Вип. 9 (12). – С. 15–24.

27. Лавровский Н.А. Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко в Нежине (1820–1832 гг.) / Н.А. Лавровский // Известия Историко-филологического института кн. Безбородко. – Нежин, 1879. – Т. ІІІ. – С. 102–258.

28. Лавровский Н.А. Гимназия высших наук князя Безбородко в Нежине (1820–1832) / Н.А. Лавровский. – К.: Тип. М. П, Фрица, 1879. – 158 с.

29. Лицей князя Безбородко. – СПб.: В тип. имп. Акад. наук, 1859. – 144, 208 с.

30. Малій О.В. Микола Християнович Бунге (1823–1895): документи до біографії / О.В. Малій // Спеціальні історичні дисципліни. – К., 2010. – Випуск 17. – С. 39–57.

31. Машкін О. Князь О.А. Безбородько на тлі своєї епохи: людина, воєначальник, адміністратор, політик / О. Машкін. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: http://kontrrev.ho.ua/bibl/Mash63.html. – Назва з екрана.

32. Михайлин І.Л. Газета Леоніда Глібова «Черниговский листок» // І.Л. Михайлин. Історія української журналістики. Підручник. – Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 2000. – Книга перша. – С. 279. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://1000years.uazone.net/glibov.htm.

33. Михальченко С.И. Ф.И. Леонтович – деятель науки и просвещения / С.И. Михальченко. // Российские университеты в XIX – начале XX века – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1996. – С. 90–107.

34. Міхневич Л.В. Школа практичної юриспруденції в Ніжині / Л.В. Міхневич // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: юриспруденція: Збірник наукових праць. – Одеса, 2014. – Вип. 9–1. – С. 14–18.

35. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник / В.Л. Модзалевский. – К.: Тип. Т-ва Г.Л. Фронцкевича и К°, 1910. – Т. 2. – VI, 720, 20 с.

36. Мозгова В.П. Фонди бібліотеки Ніжинського ліцею (1832–1875) / В.П. Мозгова // Бібліотечний вісник. – 2000. – № 2 – С. 37–40.

37. Морозов О.С. Ніжинський скарб давньоруських срібників 1852 р.: доля знахідки // Ніжинська старовина. – К., 2011. – Вип. 11 (14). – С. 99–104.

38. Музичко О.Є. Історик Ф.І. Леонтович: життя та наукова діяльність : Автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.06 / О.Є. Музичко. – Д.: Дніпропетр. нац. ун-т., 2003. – 20 с.

39. Музичко О.Є. Ф.І. Леонтович – представник консервативної професури в Україні другої половини XIX ст. (до проблеми відносин інтелігенції і влади) // Інтелігенція і влада: Громадсько-політичний науковий збірник. – Одеса: Астропринт, 2003. – Серія: історія. – Вип. 1. – С. 47–54.

40. Нежинский лицей князя Безбородко // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб.: Тип. Ф.С. Сущинского, 1865. – Ч. CXXVIII. – С. 11–31.

41. Никонов С.М. От привилегированного лицея к пролетарскому ВУЗу (к 105-й годовщине Нежинского института народного образования) / С.М. Никонов // Записки Ніжинського інституту народної освіти [за ред. проф. Рєзанова]. – Ніжин, 1925. – Кн. 2–3. – С. 90–120.

42. Онищенко О.П. Федір Стравинський, випускник Ніжинського юридичного ліцею, – визначний співак / О.П. Онищенко // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1997. – Вип. 8. – С. 145–146.

43. Очерки по истории юридических научных учреждений в СССР / [Курицын В.М., Литвинова Г.И., Ратнер Л.И., Ронин С.Л. и др.; отв. ред.: Курицын В.М., Шебанов А.Ф.]. – М.: Наука, 1976. – 231 с.

44. Павловский И.Ф. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. / И.Ф. Павловский. – Полтава: Типо-литография преемников Дохмана, 1912. – 239 с.

45. Пенський І.І. Минуле і сучасність Ніжинської вищої школи / І.І. Пенський, О.Д. Королевич // Наукові записки. – Чернігів, 1940. – Т. 1. – С. 42–57.

46. Петухов Е.В. Гимназия высших наук князя Безбородко в Нежине / Е.В. Петухов // Журнал Министерства народного просвещения. – 1895. – Ч. CCCI. – Отд. 2. – С. 72–129.

47. Петухов Е. Гимназия высших наук князя Безбородко 1820–1832 (к 75-летию со дня основания). Исторический очерк / Е. Петухов // Известия историко-филологического института. – Нежин: Типо-литография Венгера, д. Глезера,1895 г. – Т. 15. – С. 1–61.

48. Петухов Е.В. Гимназия высших наук в Нежине. 1820–1832 (К 75-летию со дня основания). Исторический очерк. / Е.В. Петухов – СПб.: Типография В.С. Балашева и К. – 1895. – 61 с.

49. Полякова Л.В. Развитие лицейского образования в России в XIX – начале XX вв.: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. – Ярославль: Гос. пед. ун-т, 1997. – 17 с.

50. Провідники духовності в Україні: Довідник / За ред. І.Ф. Кураса. – К.: Вища школа, 2003. – 738 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.com/19991130/kulturologiya/providniki_duhovnosti_v_ukrayini.

51. Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник / [Подрезова М.О., Хмарський В.М., Пружина В.П., Самодурова В.В., Сминтина В.А.] / [Відповідальний редактор В.А. Сминтина]. – Одеса: Астропринт, 2005. – Т. 1. Ректори – 128 с.

52. Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник / [відп. ред. Смитина В.А.; упоряд. В.П. Пружина, В.В. Самодурова]. – Одеса: Астропринт, 2005. – Т. 3: К–П. – 600 с.

53. Рассохин А.В. Юридическое образование в пореформенной России, вторая половина XIX – начало XX вв.: Автореф. дис. … канд. юр. наук: 12.00.01 / А.В. Рассохин. – Екатеринбург: Уральская Акад. гос. службы при президенте Российской Федерации, 2004. – 25 с.

54. Рахно О.Я. Чернігівські земці (історико-біографічні нариси) / О.Я. Рахно. – Чернігів: Чернігівські обереги, 2009. – 352 с.

55. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802–1902 / С.В. Рождественский. – Санкт-Петербург: Изд. Министерства народного просвещения, 1902. – 787 с.

56. Самойленко А.Г. Краткий очерк истории нумизматического собрания учреждений Нежинской высшей школы / А.Г. Самойленко, С.Ю. Зозуля, М.В. Потапенко // Описи нумизматического собрания учреждений Нежинской высшей школы середины XIX – первой трети XX вв. – Нежин, 2013. – 192 с.

57. Самойленко Г.В. Видатний білоруський письменник Ф. Богушевич на Чернігівщині // Український вимір: Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції «Українсько-білоруські культурні зв'язки: історія і сучасність». – Чернігів, 2009. – Вип. 2 (7). – С. 39–47.

58. Самойленко Г.В. Леонід Глібов у колі сучасників / Г.В. Самойленко. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2011. – 27 с.

59. Самойленко Г.В. Літературне життя на Чернігівщині в XII–XX ст.; 2-ге видання, доповнене і перероблене / Г.В. Самойленко. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2011. – 328 с.

60. Самойленко Г.В. Нариси культури Ніжина / Г.В. Самойленко, С.Г. Самойленко. – Ніжин: Ніжинський державний педагогічний інститут ім. Миколи Гоголя, 1995. – Ч. 2. Театральне та музичне життя XVII–XX ст. – 100 с.

61. Самойленко Г.В. Нариси культури Ніжина / Г.В. Самойленко, С.Г. Самойленко. – Ніжин: Ніжинський державний педагогічний інститут ім. Миколи Гоголя, 1996. –

Ч. 3. Розвиток освіти та науки в Ніжині в XVIII–XX ст. – 226 с.

62. Самойленко Г.В. Нариси культури Ніжина / Г.В. Самойленко, С.Г. Самойленко. – Ніжин: Ніжинський державний педагогічний інститут ім. Миколи Гоголя, 1998. – Ч. 4. Забудова Ніжина та архітектурні пам'ятки XVII–XX ст. – 100 с.

63. Самойленко Г.В. Нариси культури Ніжина / Г.В. Самойленко, С.Г. Самойленко. – Ніжин: Ніжинський державний педагогічний інститут ім. Миколи Гоголя, 1998. – Ч. 5. Образотворче мистецтво та скульптура в XVII–XX ст. – 146 с.

64. Самойленко Г.В. Ніжинська вища школа 1820–1995 / Г.В. Самойленко – Ніжин: Ніжинський державний педагогічний інститут ім. Миколи Гоголя, 1995. – 105 с.

65. Самойленко Г.В. Ніжинська вища школа: від Гімназії вищих наук до університету / Г.В. Самойленко, О.Г. Самойленко. – Ніжин: Ніжинський державний педагогічний університет ім. Миколи Гоголя, 2000. – 288 с.

66. Самойленко Г.В. Ніжинська вища школа: сторінки історії / Г.В. Самойленко, О.Г. Самойленко – Ніжин: Видавництво Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя; ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2005 – 420 с.

67. Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії / О. Самойленко // Пам'ятки України: історія та культура. – 2013. – № 7 (190). – С. 40–51.

68. Самойленко Г.В. Тарас Шевченко і Ніжинська вища школа / Г.В. Самойленко. – Ніжин: Видавництво Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя, 2013. – 156 с.

69. Сидоренко В. Людина, що «возродила Малороссию к новой умственной жизни»: граф Ілля Андрійович Безбородько / В. Сидоренко // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. – К., 2010. – Вип. 9 (12). – С. 11–14.

70. Сірополко С. Історія освіти в Україні. – К.: Наукова думка, 2001. – 912 с.

71. Скопенко В.В. Ректори Київського університету. 1834–2006 / В.В Скопенко, В.А. Короткий, Т.В. Табенська, І.І. Тіщенко, Л.В. Шевченко. – К.: Либідь, 2006. – 336 с.

72. Соломаха А. Розвиток засад поліцейського права у працях і діяльності Миколи Бунге / А. Соломаха, О. Юрченко // Вісник Академії управління МВС. Теоретичні і практичні аспекти розвитку права. – 2010. – № 2 (14). – С. 74–82.

73. Статєєва В.І. Роль Л.І. Глібова в розвитку та поширенні українського слова (до історії видання «Черниговского листка») / В.І. Статєєва // Література та культура Полісся: Ніжинська вища школа. – Ніжин, 1990. – Вип. 1. – С. 182–184.

74. Степанов В.Л. Н.Х. Бунге: судьба реформатора / В.Л. Степанов. – М., 1998. – 430 с.

75. Сухомлинов М. Училища и народное образование Черниговской губернии // Журнал Министерства народного просвещения. – 1863. – Ч. CXXI. – Отд. 3. – С. 1–94.

76. Томсинов В.А. Юридическое образование и юриспруденция в России во второй трети XIX века: Учебное пособие / В.А. Томсинов. – М.: Зерцало, 2010. – 336 с.

77. Томсинов В.А. Юридическое образование и юриспруденция в России в первой трети XIX века: Учебное пособие / В.А. Томсинов. – М.: Зерцало, 2011. – 280 с.

78. Томсинов В.А. Юридическое образование и юриспруденция в России в эпоху «великих реформ» (60-е – начало 80-х гг. XIX в.): Учебное пособие / В.А. Томсинов. – М.: Зерцало, 2013. – 300 с.

79. Турцевич И. Заметка о картинной галерее Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине / И. Турцевич // Известия Историко-филологического института. – Нежин, 1895. – Т. 15. – 49 с. (окремої пагінації).

80. Шебанов А.Ф. Юридические учебные заведения / А.Ф. Шебанов – М., 1963. – 224 с.

81. Шершеневич Г.Ф. О желательной постановке высшего юридического образования / Г.Ф. Шершеневич // Право. – 1900. – № 1–52. – С. 205–217.

Торубара А.А. Нежинский юридический лицей князя Безбородко в отечественной историографии

В статье охарактеризованы труды отечественных исследователей, которые на протяжении второй половины XIX – начала XXI вв. обращались к изучению истории Нежинского юридического лицея князя Безбородко. Анализ историографии проблемы засвидетельствовал отсутствие специального комплексного исследования деятельности этого учебного заведения, которому принадлежит значительный вклад в развитие образования и науки.

Ключевые слова: *Нежинский юридический лицей князя Безбородко, юридическое образование, наука, историография.*

Torubara A.O. Prince Bezborodko Nizhyn Law Lyceum in national historiography

The article characterises the works of national scientists who turned to the reserch of Prince Bezborodko Nizhyn Law Lyceum history during the second half of 19th - beginning of 21st centuries. The analysis of the historiography on the problem proved the lack of special complex research of the history of this educational establishment, which contributed greatly to the development of national education and science.

Key words: *Prince Bezborodko Nizhyn Law Lyceum, law education, science, historiography.*

15.04.2015 р.

УДК 94(477):342.25(094.1)«1870»

Л.М. Шара

МІСЬКЕ ГРОМАДСЬКЕ УПРАВЛІННЯ У ВЗАЄМОДІЇ З ВЛАДНИМИ СТРУКТУРАМИ (НА ЗАСАДАХ ПОЛОЖЕННЯ 1870 Р.)

Йдеться про взаємодію міського самоврядування із владними структурами на засадах Положення 1870 р. Наголошується на механізмах контролю представників місцевої держадміністрації та урядових інституцій за діяльністю громадського управління міст, правах останнього відстоювати власну позицію шляхом оскарження.

Ключові слова: *міське самоврядування, губернатор, Губернське з міських справ присутствіє, Сенат.*

Історіографічні наративи, присвячені міському самоврядуванню останньої третини XIX – 1917 рр., активно збагачуються новими дослідженнями. Фахівці студіюють різноманітні аспекти законодавчої бази, специфіку формування та діяльності громадського управління, розширюючи предметне поле історіографії, у тому числі матеріалами провінційного імперського простору [1; 2; 4; 5; 6; 8]. Попри це, лишається ще широка царина для наукового пошуку й з-поміж актуальних проблем виокремлюється взаємодія самоврядних інституцій із владними структурами. Свого часу Олександр Шумахер, державний і громадський діяч XIX ст., написав: «Запровадження правильних відносин міського громадського управління до

адміністративної влади становить надзвичайно важливу умову для того, аби реформування цього управління мало належний успіх. Не можна заперечувати, що незалежно від прискіпливої опіки з боку уряду, ... особливо у справах господарчих, невизначеність згаданих відносин, що дають привід до різного роду непорозумінь і конфліктів, слугує почасти причиною тієї байдужості до громадських справ, в якій, зазвичай, звинувачують міські спільноти» [3, 530].

Дійсно, рівень конструктивності у взаємодії виборного управління з урядовими інституціями, навички досягнення ними консенсусу у процесі вирішення нагальних для громади проблем надзвичайно значимі. Адже, апріорі, це означає функціонування міського самоврядування й органів державної влади як злагодженого механізму, сегменти якого обопільно досягають своїх цілей. Держава, законодавчо окресливши поле для самостійної роботи самоврядних структур, перекладала на їхні плечі частину зобов'язань, звільняючи таким способом себе від зайвих зусиль і, головне, фінансових затрат. Виборне управління, як ніхто інший, знаючи про місцеві потреби, могло працювати задля розвитку міст і добробуту його мешканців. Водночас, був наявним взаємний контроль, що не дозволяв порушувати повноваження і з боку державних чиновників, і з боку представників самоврядування.

Проблема пошуку оптимальної моделі співпраці міського громадського управління та владних структур не втратила актуальності й нині. У контексті модернізації місцевого самоврядування в сучасній Україні доцільним було би вивчення історичної практики, у тому числі досвіду XIX ст. На фоні ліберальних реформ 60-70-х років позаминулого століття виділяється Положення від 16 червня 1870 р. про міське самоврядування. Спираючись на його засади, ставимо за мету охарактеризувати механізм взаємодії органів громадського управління з губернатором і вищестоящими інституціями – Губернським із міських справ присутствієм й Урядовим Сенатом.

Згідно з Положенням 1870 р. самоврядування міст формувалося на чотири роки й складалося з розпорядчого органу – думи та виконавчого – управи, очолюваних однією особою – міським головою [7, 8]. Виборні структури отримали широке поле для самостійної діяльності в господарсько-побутовій та соціальній царинах. У ст. 1 чітко зафіксовано: «Опікування й розпорядження про міське господарство та благоустрій надається міському громадському управлінню». Статтею 5 підтверджувалося, що органи самоврядування «у межах наданої їм влади діють самостійно» [7, 823]. Утім, це не означало цілковиту свободу і безконтрольність. Законом прописувалася низка ситуацій, в яких, з одного боку, міське самоврядування зобов'язувалося виконувати постанови інституцій урядової влади різних рівнів, а з іншого – могло їх оскаржити. При цьому, фігурантам взаємодії забезпечувалися однакові умови для досягнення справедливого рішення при конфлікті інтересів.

Царат, зважившись на децентралізацію в силу об'єктивних обставин політичного та економічного характеру, передусім, завбачив контролюючу функцію для очільника губернії за діяльністю міського громадського управління. Тією ж ст. 1. фіксувалося, що «нагляд за законним цього виконанням (роботи самоврядних структур – *Л.Ш.)* надається губернатору, на точній основі правил теперішнього Положення» [7, 823]. У чому ж конкретно виявлялися повноваження керівника губернії? Насамперед, він контролював періодичність зібрань думи та сутність розглядуваних нею питань. Відповідно до ст. 57 міський голова завчасно повідомляв губернатору дату і час чергового засідання, порядок денний. Водночас, очільник владних структур мав повне право нарівні з міським головою та гласними ініціювати зібрання думи. При цьому, як вказувалося у ст. 56, пункті б), засідання скликалися «на вимогу губернатора», тоді як міський голова збирав гласних «на розсуд», а якщо ініціатива виходила від думців, то – «за бажанням не менше 1/5 складу думи».

Зібрання розпорядчої інституції з приводу заслуховування звітів управи або розгляду місцевого бюджету скликалися окремою постановою думи, але, наголошувалося у Положенні, «із затвердженням губернатора»[7, 829]. Таке акцентування вказує на важливість для держави і громади питань, пов'язаних із фінансовими операціями виборного управління. Уповні переконують у цьому статті закону 1870 р., в яких є кількаразове повторення та детальне тлумачення повноважень очільника губернії стосовно міського бюджету. Так, у ст. 141 зафіксовано, що «у визначений думою термін управа складає щорічний кошторис майбутніх міських доходів і витрат, який розглядається і затверджується думою, а потім, упродовж двох тижнів по затвердженню, повідомляється губернатору» [7, 838]. Себто, останній користувався правом перевірки і лише потому дозволяв «оголосити на загальний огляд». Власне, йшлося про дозвіл видрукувати на шпальтах «губернських відомостей», аби міська спільнота мала повне уявлення про грошові потоки, у тому числі цільове спрямування податків, стягуваних із містян. Стаття 147 фактично дублює ст. 141: «У визначений думою термін управа складає щорічний звіт про рух міських сум, який, після перевірки й остаточного затвердження думою, передається губернатору для інформації та оголошення» [7, 838]. Так само мається на увазі друкування фінансового звіту у «губернських

відомостях» чи навіть окремим виданням, якщо самоврядування визнає за доцільне.

Положення 1870 р. чітко пояснювало, на чому мусив акцентувати увагу очільник владних структур, проглядаючи фінансові документи громадського управління. «При розгляді кошторису міських доходів і витрат, – читаємо у ст. 143, – губернатор контролює щоби: 1) не затверджувалися збори, недозволені законом, дозволені ж не визначалися понад допустимих законом розмірів; 2) не дозволялася диспропорція в оподаткуванні казенної або удільної нерухомості, порівняно з приватною; 3) призначалися необхідні суми на задоволення потреб, визнаних законом обов'язковими для міських бюджетів» [7, 838]. Останній пункт позначався урядовою владою як особливо важливий. Він прописувався ще раз окремою статтею: «Якщо міським громадським управління не буде зроблено розпоряджень стосовно виконання тих повинностей, здійснення яких закон визнає обов'язковим для міста, то губернатор нагадує про те громадському управлінню, при безуспішності цього заходу, вдається... до безпосередніх виконавчих розпоряджень за рахунок міста...» (ст. 12) [7, 824].

Прикметно, що звітність міського самоврядування не ревізувалася загальнодержавними контролюючими установами (ст. 147) [7, 838]. Звільнення від зайвої опіки та втручання владних структур, вочевидь, було на користь самоврядним інституціям. Як слушно зазначила Любов Писаркова, самостійність, перш за все фінансова, надала органам громадського управління реальний шанс для розвитку муніципального господарства. «У цьому плані Міське положення 1870 р., – твердить дослідниця, – мало беззаперечні переваги перед попередніми законами» [7, 130].

Контролююча функція губернатора виявлялася і в тому, що він ретельно переглядав постанови думи. Міський голова передавав йому копії усіх без винятку ухвал. У разі визнання їх такими, що не порушували чинне Положення, очільник владних структур розпоряджався про публікацію у «губернських відомостях». Аналогічно до механізму оприлюднення фінансової документації закон уможливлював і спеціальне видання постанов (ст. 68) [7, 828–829]. Поміж загалу різноманітних ухвал думи виокремлювалися ті, в яких йшлося про поліпшення міського благоустрою. Статтею 106 підкреслювалося, що лише після схвалення їх губернатором дозволялося інформувати містян (традиційно через «губернські відомості») й вимагати від них виконання [7, 833].

Законодавці також наділили очільника губернії правом бути обізнаним із кадровими змінами в органах самоврядування. Його прерогативи прописувалися у статтях 83 і 100. Зокрема, у ст. 83 зазначалося: «...про... заміщення... посади міського голови доводиться кожного разу до відома губернатора» [7, 831]. Детальніше трактувалося у ст. 100: «Міський голова може від'їжджати з міста на час до двох місяців, повідомляючи про те своєчасно губернатора; на значно триваліші поїздки він просить дозволу губернатора. Після прибуття голова зобов'язаний, в обох випадках, про своє повернення на посаду доводити до відома губернатора» [7, 832]. Природно, що керівник владних структур мав знати про штатні переміни у виконавчій інституції самоврядування.

Утім, левова частка статей Положення 1870 р., в яких безпосередньо віддзеркалено механізм взаємодії міського громадського управління з місцевою державною адміністрацією та урядовими установами, переконує у тому, що губернатор радше виконував функції такого собі транзитного суб'єкта. На нього покладалося посередництво у процесі звернення органів самоврядування до вищестоящих інституцій. Представники виборної влади не могли клопотати в автономному режимі про місцеві потреби перед урядовими структурами. Законом дозволялося тільки надсилати подання губернатору, а він, долучивши власні міркування, розпоряджався про направлення документації у відповідне міністерство чи департамент. При цьому керівник губернії міг ґрунтовно проаналізувати сутність прохання, оскільки задля того відводився цілий місяць (ст. 13) [7, 824].

На адресу губернатора подавалися також скарги і спірні проблеми, але він, властиво, не мав права остаточного рішення. Чи не єдиним приписом, за яким очільник владних структур самостійно вирішував конфлікт, якщо, звісно, це влаштовувало позивачів, була ст. 6. Нею передбачалося, що урядові, земські й станові інституції зобов'язувалися усіляко сприяти міському самоврядуванню виконувати законодавчо визначену місію. Водночас і громадське управління мусило відповідати тим самим. У разі ігнорування з обох боків законних вимог ображена сторона апелювала до губернатора. Він, зібравши необхідну інформацію та проаналізувавши її, вживав заходи для відновлення порядку (ст. 6) [7 823]. Не можна не погодитися з Василем Грицаком, що «із введенням Міського положення відбувається подальше скорочення управлінських функцій губернаторів». «Закон, – переконаний дослідник, – відокремивши міське самоврядування від урядових органів, суттєво вплинув на відносини між ними, змінив становище міського громадського управління в загальній державній організації. На губернаторів при цьому покладалися контрольні функції по відношенню до міських дум та управ» [2, 122].

Очевидний позитив убачав у такому алгоритмі стосунків представників самоврядування з керівником губернії і Григорій Джаншиєв, відомий дослідник реформ Олександра ІІ. «Чи не

найголовнішим призначенням нового суспільного устрою, – написав він, – було звільнення міського управління від гнітючої, загально гальмуючої опіки адміністративної влади. Як тільки в 1859 р. міністерство запитало провінцію про її побажання (пропозиції щодо міського самоврядування – *Л.Ш.),* то одноголосно, хоча й без усілякої попередньої домовленості, вона відповіла: самостійність і звільнення від паралізуючого гніту губернатора, губернського правління і місцевого поліцейського начальства» [3, 528].

Відтак, творці Положення 1870 р., врахувавши інтереси міського населення, вбачили більшу вірогідність об'єктивного присуду на проблему, що виникала між органами самоврядування, владою і місцевою громадою, через колегіальне осмислення та голосування, а не через волю однієї особи. Задля того у губернських центрах організовувалися Губернські із міських справ присутствія (далі – Присутствіє). «Для розгляду... скарг..., – вказувалося у ст. 11, – суперечок чи безпосереднього рішення губернатора про незаконність постанов міського громадського управління, а також для обговорення складених міськими думами обов'язкових для жителів постанов, у тих випадках, коли губернатор побачить перепону для їх видання, або коли стосовно видання цих постанов не буде згоди між міським громадським і місцевим поліцейським управліннями..., створюється у кожній губернії під головуванням губернатора Присутствіє...». Законом передбачалося входження до колегіальної інституції віце-губернатора, управляючого казенною палатою, прокурора окружного суду, голови мирового з'їзду (за його відсутності залучався відповідно до постанови мирового з'їзду один із членів), очільника губернської земської управи і міського голови. Окрім них, часом запрошувалися з правом голосу управляючий контрольною палатою, коли розглядалися фінансові проблеми, та керівники профільних управлінь казенних чи удільних відомств, якщо траплялися непорозуміння між ними і самоврядними структурами. Документація діловодства, продукована Присутствієм, велася міським секретарем губернського центра [7, 824].

Положенням 1870 р. прописувалося, що постанови Присутствія набували чинності голосуванням простої більшості. Рішення, підкреслювалося у ст. 152, негайно виконувалися, якщо не суперечили закону [7, 839].

Варто зауважити, що ще на стадії підготовки Положення 1870 р. пролунав негатив стосовно заснування Присутствія. Вже згадуваний О. Шумахер наголосив: «Надання Присутствію не лише затверджувати або відміняти постанови міського зібрання (думи), але і право ухвалювати замість того свої рішення, що мають виконуватися міським управлінням, повинно підірвати ту самостійність, яка надана у справах міського господарства та облаштування міського управління...» [3, с. 531–532]. Проте, як бачимо, Присутствіє з'явилося. Урядовці не вважали його небезпечним для самоврядних структур, оскільки функції остаточного вердикту поклали на іншу інституцію (йтиметься далі).

Отож, відповідно до закону 1870 р., спектр вирішуваних Присутствієм проблем був доволі широким, починаючи від організації та проведення виборчих кампаній, закінчуючи позовами фізичних і юридичних осіб на адресу громадського управління. Так, ст. 29 стверджувалося, що виборчі списки, погоджені думою, могли оскаржуватися перед губернатором, але він передавав матеріали на розсуд Присутствія. Його ухвала вважалася вирішальною. Зафіксувавши порушення, члени Присутствія вимагали відновити законність. Потому діяли у зворотному напрямі: очільник губернії повідомляв управу, а вона робила необхідні правки у списках виборців [7, 826]. Якщо городяни звинувачували організаторів виборів у переступанні загально визначеного порядку голосування, то передбачався дещо складніший механізм оскарження. Спочатку позов писався на ім'я міського голови, який, долучивши власні висновки, направляв губернатору, а той – Присутствію (ст. 45) [7, 827]. Останнє наділялося повноваженнями скликати нові вибори у разі серйозних порушень на щойно проведених (ст. 46) [7, 828].

Присутствіє розглядало скарги на протиправність затвердження посадових осіб (крім міського голови) в органах самоврядування. Написати їх могли гласні новообраної думи упродовж семи днів від дати делегування на пост. У разі підтвердження інформації, Присутствіє оголошувало «неправильний вибір таким, що не відбувся й ухвалювало рішення про нові вибори». Якщо Присутствіє не отримувало позовів, то визнавало міські вибори легітимними (ст. 93) [7, 831].

Сприймалася позиція Присутствія і коли виконавча інституція самоврядування опинялася перед проблемою підрахунку голосів, затверджуючи ту чи іншу постанову. Власне, йшлося про те, що усі поточні питання обговорювалися членами управи колегіально, рішення приймалися більшістю. Якщо ж міський голова сумнівався, вбачаючи незаконність, ухвала призупинялася. Очільник самоврядування негайно інформував губернатора, який переглядав отримані матеріали та переадресовував їх членам Присутствія. Їхнє рішення було остаточним (ст. 77) [7, 830].

Подібний механізм простежувався і в процесі непорозуміння між розпорядчою та виконавчою структурами самоврядування. Міська управа могла визнати постанову думи протиправною, зауважити про це і вимагати ліквідувати порушення. У разі

неможливості досягти консенсусу, спірне питання передавалося губернатору, а той, зазначалося у ст. 80, – Губернському із міських справ присутствію [7, 830–831].

Розпорядження, продуковані думою, але визнані губернатором незаконними, апріорі підлягали оцінці членів Присутствія. Особливо це стосувалося постанов про міський благоустрій (ст. 106) [7, 833] та виконання обов'язкових повинностей на користь держави (ст. 12) [7, 824]. Як вказувалося вище, губернатор мав повноваження розпорядитися, щоби міським коштом задовольнили загальнодержавні потреби (якщо самоврядування не виконало), але на те потребувалося погодження Присутствія. Подібно, тільки після схвалення членами Присутствія думських рішень, перерахованих у ст. 103–105 (благоустрій міста), вони набували чинності [7, 832–833].

Присутствіє виконувало роль колегіального судді й під час оскарження розпоряджень міського громадського управління та відповідальності його посадових осіб. Даному аспекту приурочувався сьомий розділ закону 1870 р. Так, у ст. 150 ще раз наголошено, що позови на постанови думи від фізичних та юридичних осіб спрямовувалися губернатору, а він передавав їх на вирішення Присутствія. Наступною ст. 151 зауважувалося: «Скарги та заяви урядових, земських і станових інституцій стосовно суперечок із міським самоврядування на предмет меж компетенції, влади та обов'язків адресуються членам Присутствія через керівника губернії». Наприкінці цієї статті вкотре підкреслено, що аналогічним способом очільник владних інституцій повинен учинити у випадку особистого фіксування незаконності у діях чи постановах самоврядування. Губернатор, направивши протиправне рішення думи Присутствію, мав право призупиняти його виконання, але не більше, ніж на місяць (ст. 155) [7, 839]. На засіданні Присутствія обговорювалося та вирішувалося питання про перевищення виборними особами посадових повноважень. «Губернатор, – вказувалося у ст. 158, – виявивши злочини гласних або членів управи, апелював до Присутствія. У разі підтвердження того ухвалювалося рішення передати справу до суду, але, наголошувалося у законі, обов'язково повідомлялася дума. Присутствіє могло виносити рішення про судову відповідальність міського голови (ст. 159) 7, 839].

Заснування Присутствія та колегіальний принцип обговорення проблем належним чином оцінили представники громадського управління. Як зазначив Г. Джаншиєв, міські голови й гласні висловили переконання, що Присутствіє, сформоване особами безпристрасними і, по суті, незалежними від губернатора, стало установою для охорони інтересів міста. Прикметно, що й коли виникала потреба звернутися до урядових структур, то бралися до уваги не лише одноосібні пояснення губернатора, але й міркування членів Присутствія [3, 532–533]. Подібним чином потрактував призначення даної інституції громадський діяч і публіцист XIX ст. Митрофан Щепкін: «Поява такого Присутствія на колегіальних засадах може не тільки послугувати оплотом проти одноосібних рішень губернаторів, але й привчить їх самих до більшої підпорядкованості голосу колегії; ось чому у цій новій установі не можна не бачити гарантії для громадської самостійності» [3, 533]. Натомість, сучасний науковець Юрій Нікітін, послугувавшись наративними джерелами з історії муніципального управління Чернігівської і Харківської губерній та дослідивши їхню практичну діяльність за 1870–1900 рр., дійшов висновку, що, створивши Присутствія, держава сподівалася вирішувати конфлікти між різними владними структурами в місті. Проте, переконаний дослідник, отримавши значні повноваження, Присутствія та його члени проявляли байдужість до міських потреб. Місцеві чиновники вважали однією з важливих причин такого становища залежність членів Присутствія від його очільника – губернатора [5, 24].

Губернське із міських справ присутствіє, безумовно, мало широкі повноваження як суддя по спірних питаннях у процесі взаємодії громадського управління з місцевою громадою та керівником владних структур. Однак, його рішення могли змінити і позивачі, і відповідачі. Значимішою інституцією, чия постанова визнавалася остаточною й не підлягала оскарженню, був Урядовий Сенат. Звертатися до нього дозволялося у найважливіших, з точки зору законодавців, випадках. Згідно зі ст. 8 органи самоврядування, будучи поставленими перед фактом накладання на місто незаконних податків, повинностей чи інших неправильних розпоряджень урядових, станових і земських установ, та не дочекавшись відновлення справедливості від губернатора або вищих адміністративних органів, мали право позиватися у Сенат (1-й департамент). Скарга надсилалася не пізніше трьох місяців після отримання відмови на перше клопотання [7, 824].

Попри це, громадське управління, губернатор, а також усі відомства, установи і приватні особи, невдоволені постановою Присутствія на свій позов, також могли апелювати до Сенату упродовж шести тижнів (ст. 153). Окремою статтею деталізувалося, з якого часу варто вести шеститижневий відлік. Для органів самоврядування та установ відраховували з дня отримання ними копії рішення Присутствія, для губернатора – з дати підписання рішення Присутствія, для пересічних мешканців – після оголошення їм постанови Присутствія (ст. 154) [7, 839]. Фізичним і юридичним суб'єктам дозволялося скаржитися в Сенат на дії громадського управління, в результаті яких порушувалися цивільні права, та на

протиправність постанов думи, що затверджувалися губернатором чи міністром внутрішніх справи, але, вказувалося, якщо не було можливості позиватися на загальній основі (ст. 149) [7, 838–839].

Ще дві статті стосувалися перевищення представниками самоврядування посадових повноважень. Вже зазначалося, що Присутствіє мало право передавати до суду звинувачувальні матеріали про службові злочини у виборних органах, хоча ж дума могла оскаржити їх перед першим департаментом Сенату протягом шести тижнів після ухвали Присутствія (ст. 158). «Натомість міський голова, – наголошувалося у ст. 159, – притягувався до суду не інакше, як за рішенням першого департаменту Урядового Сенату, що базувалося на постанові міської думи чи Губернського із міських справ присутствія» [7, 839].

Таким чином, згідно з Положенням 1870 р. міському громадському управлінню надавалися широкі можливості для самостійного господарювання. Контроль за дотриманням законності у діяльності покладався на губернатора. Зафіксувавши правопорушення, він міг призупинити постанову самоврядних органів. Утім, останній закон дозволяв відстоювати власну позицію шляхом оскарження у Губернському із міських справ присутствії. Формувалося воно як колегіальна інституція, у тому числі із залученням міського голови; ухвала приймалася відповідно до голосування більшості. Але і в такому разі законодавці уможливили альтернативний спосіб вирішення конфлікту інтересів – позиватися до Сенату, чий вердикт вважався остаточним для усіх суб'єктів взаємодії.

Посилання

1. Горбачев В. Городская реформа 1870 года в Украине / В. Горбачев. – Донецк, 2008. – 318 с.

2. Грицак В. Губернатор в державному механізмі Російської імперії в другій половині XIX ст. (на матеріалах Харківської губернії) / В. Грицак. – Х., 2003. – 160 с.

3. Джаншиев Г. Эпоха великих реформ / Г. Джаншиев. – Б. м. и г. – 820 с.

4. Константінова В. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1904 роки) / В. Константінова. – Запоріжжя, 2010. – 594 с.

5. Нікітін Ю. Взаємовідносини міських суспільних управлінь з місцевою адміністрацією і земствами у 1870–1900 рр. / Ю. Нікітін // Сумська старовина. – 2009. – № 26–27. – С. 19–30; Його ж. Взаємовідносини міських суспільних управлінь і місцевої адміністрації на прикладі Чернігівської губернії у 70-х рр. XIX ст. / Ю. Нікітін // Пам'ять століть. – 2007. – № 1. – С. 79–86.

6. Писарькова Л. Городские реформы в России и Московская дума / Л. Писарькова. – М., 2010. – 752 с.

7. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Том. XLV. Отделение первое. 1870. от. № 47862–48529. – СПб., 1874. – Часть 1. Законы 47862–48529. – Закон № 48498. – С. 821–839. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php?regim=4&page=821&part=934

8. Чорний Д. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.) // Д. Чорний. – Харків, 2007. – 304 с.

Шара Л.М. Городское общественное управление во взаимодействии с властными структурами (на основании Положения 1870 г.)

Идет речь о взаимодействии городского самоуправления с властными структурами на основании Положения 1870 г. Акцентируется на механизмах контроля представителей местной госадминистрации и вышестоящих правительственных институций за деятельностью общественного управления городов, правах последнего отстаивать собственную позицию путем обжалования.

Ключевые слова: *городское самоуправление, губернатор, Губернское по городским делам присутствие, Сенат.*

Shara L.M. Municipal public government in the interaction with authority structures (basing on Resolution of 1870)

The interaction of the municipal self-government with authority structures basing on Resolution of 1870 is mentioned. Mechanisms of control representatives of the local state administration and superior government institutions for the activity of a public city administration, the rights of the last to defend the own position by appealing are accented.

Key words: *municipal self-government, governor, Provincial office of city affairs, Senate.*

07.03.2015 р.

УДК 930:94(47:477.51–05)–042.3«1877/1878»

О.С. Сидоренко

ВПЛИВ ПОДІЙ РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ 1877–1878 РР. НА ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (ДО ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ)

У статті проаналізовані праці, що стосуються участі населення Чернігівської губернії у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. Охарактеризовано основні напрями та характер досліджень даного питання від кінця XIX ст. і до сьогодення як невід'ємної частини історії Чернігівщини.

Ключові слова: *російсько-турецька війна, Чернігівська губернія, історіографія, дослідження, публікація.*

На середину 1870-х рр. актуальною зовнішньополітичною проблемою для Європи залишалася доля Османської імперії, в епіцентрі уваги якої перебував Балканський півострів. Чергове загострення Східного питання припало на весну 1875 р., коли почався антитурецький рух у Боснії і Герцеговині, до якого в 1876 р. долучилася і Болгарія. Жорстоке придушення повстання османськими військами викликало гаряче співчуття до балканських православних народів з боку російської громадськості та стало приводом до початку російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Українські землі, які перебували у складі Російської

імперії, були втягнуті у військовий конфлікт.

Події російсько-турецької війни 1877–1878 рр. достатньо добре представлені у дореволюційній, радянській та сучасній історіографії. Особливий інтерес становлять дослідження участі населення українських земель у військовому протистоянні. Сьогодні зростає увага до регіональної історії, яка дає можливість вивчати загальноісторичні процеси, спираючись на місцеві джерела, газети, свідчення окремих людей. У цьому ракурсі актуальним є вивчення впливу подій російсько-турецької війни 1877–1878 рр. на політичні, економічні та соціальні зміни у житті населення Чернігівської губернії. Праці, які торкалися цього питання, можна поділити на групи за хронологічним принципом: 1) імперської доби; 2) радянської доби; 3) періоду незалежності України.

Перші спроби висвітлення подій російсько-турецької війни 1877–1878 рр. почали з'являтися ще наприкінці XIX ст. Вони мали загальноімперський характер і не ставили собі за мету вивчення участі населення окремих регіонів країни у військовій кампанії, у тому числі й Чернігівської губернії. Не дивлячись на це, перші публікації є винятковим джерелом для дослідження участі населення Чернігівської губернії у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр., адже містять відомості про бойовий шлях військових частин, які дислокувалися в губернії і формувалися з чернігівців. Таким є «Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–1878», який складається з 97 випусків. В одному з них згадується про 17 Архангелогородський, 18 Вологодський, 19 Костромський, та 20 Галицький піхотні полки, у яких служили чернігівці [18]. Про 19 Костромський піхотний полк розповідається у монографії «Краткая история 19 пехотного Костромского полка 1805–1900» поручика В. Богдановича, де, з поміж іншого, є відомості про формування полку, його рух до лінії фронту та бойовий шлях [14]. Учасник бою під Плевною 8 липня 1877 р. підполковник К.К. Присненко у своїй праці «Первая Плевна и 19 пехотный Костромской полк в русско-турецкую войну 1877–1878 гг.» зосереджує увагу на участі свого полку у визначній битві воєнної кампанії [15]. 200-літтю існування 17 Архангелогородського піхотного полку присвячена праця полковника генерального штабу М.Г. Ніколаєва «История 17 пехотного Архангелогородского Его Императорского Высочества Великого Князя Владимира Александровича полк 1700–1900» [9]. Цікавою є робота К.І. Бачевського «Воспоминания о походе 18 пехотного Вологодского полка в Турцию в 1877–1878 годах». Цей полк було розквартировано у Чернігові, тому саме звідти він виступив 23 листопада 1876 р. на Балкани. У монографії зазначається про офіцерський склад при виступі з Чернігова, бойовий шлях та втрати полку після Плевни, є фотографії офіцерів [5].

Загалом, публікації цього періоду не піднімали проблеми участі населення Чернігівської губернії у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр., хоча у них згадувалися прізвища уродженців краю і їх бойовий шлях у складі військових частин російської армії.

За радянської доби продовжується вивчення подій російсько-турецької війни 1877–1878 рр., але лише у 70-х роках XX ст. з'являються праці, присвячені участі українського населення у цій війні, та студії, у яких почали підніматися проблеми участі населення Чернігівської губернії у військовому конфлікті. До 100-ліття російсько-турецької війни 1877–1878 рр. світ побачив збірник документів «Россия и национально-освободительная борьба на Балканах 1875–1878 гг.», де вміщено протокол допиту жителя Могильовської губернії М.І. Шавердо та уродженця Чернігівської губернії В.Л. Манкевича про їх перебування у Герцеговині та участь у повстанні проти турок [16, 70–71].

Серед монографій і статей про участь населення українських земель у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. є також інформація про уродженців Чернігівської губернії і їх внесок у звільнення болгарського народу від османського гніту. У праці, присвяченій 100-річчю визволення Болгарії від османського ярма П.С. Соханя і В.Н. Жук «Участь народних мас України у визволенні Болгарії», зазначається, що вчителі чоловічої та жіночої гімназій Чернігова тільки у квітні 1877 р. зібрали на санітарні потреби армії близько 500 руб. Жителі Ніжинської, Дрімайлівської, Веркіївської та інших волостей Чернігівської губернії взяли на своє утримання з Ніжинського та інших лазаретів відповідно 35, 100 і 125 видужуючих солдатів, надали їм житло, постачали продукти харчування [19, 74]. В іншій статті В.Н. Жук «Із історії спільної боротьби українського і болгарського народів проти оттоманського ярма 1877–1878 рр.» друкуються дані про допомогу болгарському народу з боку Прилуцької і Чернігівської міських дум, Остерського і Козелецького повітових земств, вчителів Чернігова, селян Конотопського повіту, жителів Батуринської, Ніжинської і Дрімайловської волостей [8]. Інший український дослідник війни Ю.Ю. Фомін у своїх працях звертав увагу на участь українських добровольців у сербсько-турецькій війні 1876 р., матеріальну допомогу українського народу і населення Чернігівської губернії [21; 22; 23]. Він зазначає, що ще в липні 1876 р. поручик Нікітін і дворянин Запольський з дружиною виїхали до Сербії, одержавши допомогу від Чернігівської міської управи. 12 вересня Чернігівська міська управа відрядила загін добровольців у кількості 22 чоловік: селян, міщан та дворян, витративши на його спорядження 1592 руб. із суми зібраних пожертвувань [23, 72].

Праці цього періоду, присвячені власне участі населення Чернігівської губернії у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр., представлені невеликими публікаціями у періодичних виданнях, присвячених 100-річчю визволення Болгарії від османського ярма. Такою є стаття працівника Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського В. Клочко «Чернігівці – герої Плевни (з минулого)», де автор пише про участь населення губернії у визначній битві російсько-турецької війни 1877–1878 рр. [10]. Про участь і героїзм уродженців Чернігівської губернії у визволенні Болгарії від турецького ярма 1877–1878 рр. йдеться у невеличкій публікації іншого співробітника історичного музею Л. Кравченка «Квітка свободи». Дослідник підкреслює, що у бою за Плевну відзначилися Григорій Скачко з с. Плоского, Роман Леоненко з м. Бобровиці, Микола Бокевич з Чернігова та Корнилій Радченко з с. Лосинівки. Також автор звертає увагу на рапорт генерал-майора Л.К. Квітницького та свідоцтво про нагородження срібною медаллю за героїзм у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр., видане сербським князем Міланом уродженцю Чернігівської губернії поручику Вакуловському, які зберігаються у фондах історичного музею [13]. Стаття начальника відділу облдержархіву І. Фастовської «Випробування роками», присвячена 25-річниці підписання «Договору про дружбу» між Радянським Союзом і Народною Республікою Болгарією. У цій праці проаналізовано участь чернігівців у визвольному русі болгарського народу за документами Державного архіву Чернігівської області [20]. У статті «Брати по крові, по ідеї. З історії рідного краю» М. Черковський пише про участь чернігівців і ніжинців у визволенні болгарського народу під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. [24].

Дослідники цього періоду приділяли увагу зміцненню соціалістичної системи, дружбі та співробітництву між народами Радянського Союзу та Народної Республіки Болгарія. Російська імперія виступала в якості старшого брата, захисника та рятівника слов'янських народів. Радянські історики підкреслювали значення духовної та етнічної близькості південних слов'ян з народами Росії, вихваляли російських добровольців, які масово вступали до лав російської армії, їх героїзм та відчайдушність. Головним недоліком праць дослідників радянського часу є значне ідеологічне забарвлення, яке веде до перекручення фактів. Незважаючи на це, співробітникам історичного музею та архіву вдалося підняти та частково висвітлити у своїх студіях питання впливу подій російсько-турецької війни 1877–1878 рр. на життя мешканців Чернігівської губернії.

У період незалежності України продовжується вивчення даного питання і з'являються ґрунтовні праці місцевих істориків, які спираються на архівні матеріали. Так дослідженням участі чернігівців у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. займається учений секретар Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського М.М. Блакитний. У своїй праці «Списки мешканців Чернігівської губернії, що загинули під час російсько-турецької війни 1877–1878 років», спираючись на дані часопису «Черниговские епархиальные известия», він визначив загальну кількість рядових (671 особа) – уродженців Чернігівської губернії, які загинули, визволяючи від релігійного і державного поневолення болгар, виборюючи їм незалежність, причому у 26 випадках у часописі не зазначено ні конкретний населений пункт, ні повіт, де жив небіжчик. Аналізуючи списки, дослідник установив, що загиблі були у кожному з 15 повітів губернії, найбільше чернігівців (228 чоловік) загинуло у липні 1877 р.; тільки 8 липня під час першого штурму Плевни втрати становили 158 осіб. Історик також висловив припущення, що всього у війні брали участь приблизно 8000–8500 мешканців губернії, 1200–1400 з яких отримали поранення [3, 98–99]. Дві наступні його публікації присвячені офіцерам колишньої російської імператорської армії, які були поховані у Чернігові протягом 1875–1899 та 1900–1918 рр. Серед них є і учасники російсько-турецької війни 1877–1878 рр. [1; 2]. Ґрунтовною розвідкою історика є стаття про участь мешканців Чернігівської губернії у бойових діях під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Хоча автор через брак історичних джерел і не ставить собі за мету повністю висвітлити події військової кампанії та внесок мешканців Чернігівщини, йому вдалося прослідкувати бойовий шлях деяких чернігівців. Особливої уваги заслуговує список найвідоміших учасників війни родом з Чернігівщини, який складається з 16 прізвищ дворян Чернігівської губернії [4].

Дослідниця Р.Б. Воробей, вивчаючи благодійні та громадські організації у системі місцевих органів державного управління другої половини XIX – початку XX ст., першою звернула увагу на роль Товариства Червоного Хреста та благодійну діяльність інших установ Чернігівщини під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. [6].

Н.М. Руденко у статті «Сходознавча спадщина Чернігівщини», спираючись на фонди Державного архіву Чернігівської області, зазначає з поміж іншого, що фонд 142 зберігає відомості про поранених під час війни 1877–1878 рр. та списки медичного персоналу, який брав участь у згаданих воєнних діях. Також тут є матеріали, що висвітлюють події та наслідки допомоги чернігівців у боротьбі слов'ян із турецькими поневолювачами та відомості про загиблих та поранених (здебільшого під Плевною) [17, 29–30].

Дислокації 19 піхотного Костромського полку на

Сіверщині та його участі у бойових діях Російсько-турецької війни 1877–1878 рр. присвячена стаття С.М. Єсеніна [7].

Увагу привертає стаття наукового співробітника Сумського обласного краєзнавчого музею А.В. Конотоп про роль населення сучасної території Сумщини у допомозі балканським народам під час Східної кризи 1875–1878 рр. Частина території сучасної Сумської області у XIX ст. була у складі Чернігівської губернії, тому дослідження надзвичайно цікаве для вивчення впливу російсько-турецької війни 1877–1878 рр. на життя мешканців краю. Історик згадує славетного генерала М.І. Драгомирова, уродженця м. Короп, який у цей час очолював 14 піхотну дивізію. Подано також інформацію про лікарів, фельдшерів та сестер милосердя, їх невтомну працю та благодійні внески під час війни. У статті охарактеризовано роботу Конотопського шпиталю та матеріальну допомогу хворим і пораненим, які брали участь у військовій кампанії [12].

Вивчаючи життєвий шлях, громадсько-політичну та наукову діяльність уродженця Чернігова графа Г.О. Милорадовича, О.О. Коваленко у своєму дисертаційному дослідженні звертає увагу на його участь у бойових діях за Плевну під час війни 1877–1878 рр. За мужність і героїзм, проявлені у боях, імператор Олександр II вручив Г.О. Милорадовичу георгіївський темляк і золотий палаш з написом «За храбрость» [11, 39–41].

На початку XXI ст. невпинно зростає інтерес до вивчення історії регіону, у тому числі й впливу російсько-турецької війни 1877–1878 рр. на життя у Чернігівській губернії. Публікації мають науковий характер, спираються на значну базу архівних матеріалів та аналізують праці попередніх років з даної тематики.

Підсумовуючи історіографічний аналіз наукової літератури з питання впливу подій російсько-турецької війни 1877–1878 рр. на життя у Чернігівській губернії, необхідно зазначити, що окремі елементи цієї проблеми знайшли висвітлення у науковій літературі, однак системного вивчення теми досі не було здійснено. Це дозволяє продовжувати роботу в даному напрямі та потребує активного звернення до джерельної бази дослідження.

Посилання

1. Блакитний М.М. Офіцери колишньої російської імператорської армії, поховані у Чернігові (1900–1918) / М.М. Блакитний // Сіверянський літопис. – 2011. – № 3. – С. 65–75.
2. Блакитний М.М. Офіцери колишньої російської імператорської армії, поховані у Чернігові (1875–1899) / М.М. Блакитний // Сіверянський літопис. – 2014. – № 4. – С. 184–190.
3. Блакитний М.М. Списки мешканців Чернігівської губернії, що загинули під час російсько-турецької війни 1877–1878 років (за даними часопису «Черниговские епархиальные известия») / М.М. Блакитний // Скарбниця української культури. – 2010. – Вип. 12. – С. 98–120.
4. Блакитний М.М. Участь мешканців Чернігівської губернії у бойових діях під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. / М.М. Блакитний // Сіверянський літопис. – 2013. – № 2. – С. 126–134.
5. Воспоминания о походе 18 пехотного Вологодского полка в Турцию в 1877–1878 годах / [сост. К.И. Бачевский]. – СПб., 1886. – 125 с.
6. Воробей Р. Благодійні та громадські організації у системі місцевих органів державного управління другої половини XIX – початку XX століть / Р. Воробей // Сіверянський літопис. – 2007. – № 1. – С. 116–119.
7. Єсюнін С.М. До історії 19-го піхотного Костромського полку: роки дислокації на Сіверщині / С.М. Єсюнін // Сіверщина в історії України. – 2014. – Вип. 7. – С. 183–187.
8. Жук В.Н. Із історії спільної боротьбі українського і болгарського народів проти оттоманського ярма 1877–1878 рр. (За документами державних архівів СРСР і УРСР) / В.Н. Жук // Архіви України. – 1976. – № 3. – С. 28–35.
9. История 17 пехотного Архангелогородского Его Императорского Высочества Великого князя Владимира Александровича полка 1700–1900 / [Сост. Николаев]. – СПб., 1900. – 588 с.
10. Клочко В. Чернігівці – герої Плевни (З минулого) [Участь чернігівців у російсько-турецькій війні 1877–1878 років] / В. Клочко // Деснянська правда. – 1973. – 14 січня. – С. 3.
11. Коваленко О.О. Громадсько-політична та наукова діяльність Г.О. Милорадовича (1839–1905): дис. … кандидата іст. наук: 07.00.01 / Коваленко Ольга Олександрівна. – Чернігів, 2010. – 244 с.
12. Конотоп А.В. Роль населення сучасної території Сумщини у допомозі балканським народам під час Східної кризи 1875–1878 рр. / А.В. Конотоп // Конотоські читання. – 2013. – Вип. 4. – Додаток. – С. 1–7
13. Кравченко Л. Квітка свободи / Л. Кравченко // Комсомольський Гарт. – 1978. – 11 березня. – С. 3.
14. Краткая история 19 Пехотного Костромского полка 1805–1900 / [Сост. поручик В. Богданович]. – Житомир, 1900. – 307 с.
15. Присненко. Первая Плевна и 19 пехотный Костромской полк в русско-турецкую войну 1877–1878 гг. / Присненко. – СПб., 1900. – 32 с.
16. Россия и национально-освободительная борьба на Балканах 1875–1878 гг.: сборник документов / [ред. коллегия: А.Л. Нарочницкий и др.]. – М., 1978. – 454 с.
17. Руденко Н.М. Сходознавча спадщина Чернігівщини / Н.М. Руденко // Східний світ. – 2010. – № 3. – С. 28–32.
18. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–1878 гг. на Балканском полуострове. – СПб., 1901. – Вып. 20. – 595 с.
19. Сохань П.С. Участь народних мас України у визволенні Болгарії / П.С. Сохань, В.Н. Жук // Український історичний журнал. – 1978. – № 2. – С. 66–75.
20. Фастовська І. Випробування роками / І. Фастовська // Деснянська правда. – 1973. – 18 березня. – С. 3.
21. Фомін Ю.Ю. Матеріальна допомога українського народу національно-визвольному руху південних слов'ян у 1876–1877 рр. / Ю.Ю. Фомін // Український історичний журнал. – 1971. – № 11. – С. 59–66.
22. Фомін Ю.Ю. Рух на Україні на підтримку південних слов'ян під час сербсько-чорногоро-турецької війни 1876 р. / Ю.Ю. Фомін // Український історичний журнал. – 1974. – № 6. – С. 82–85.
23. Фомін Ю.Ю. Українські добровольці у сербсько-турецькій війні 1876–1878 рр. / Ю.Ю. Фомін // Український історичний журнал. – 1968. – № 3. – С. 67–76.
24. Черковський М. Брати по крові, по ідеї. З історії рідного краю / М. Черковський // Деснянська правда. – 1981. – 21 жовтня. – С. 3.

Сидоренко О.С. Влияние событий русско-турецкой войны 1877–1878 гг. на жизнь населения Черниговской губернии (к истории изучения)

В статье проанализированы работы, которые касаются участия населения Черниговской губернии в русско-турецкой войне 1877–1878 гг. Дана характеристика основным напрвлениям и характеру исследований даного вопроса от конца XIX в. и до сегодняшних дней как неотъемлемой части истории Черниговщины.

Ключевые слова: *русско-турецкая война, Черниговская губерния, историография, исследование, публикация.*

Sydorenko O.S. The influence of events the Russo-Turkish War of 1877–1878 on the inhabitants' life in the province of Chernihiv (to the history of the studying)

The article analyzes publications relating to the participation the province of Chernihiv in the Russo-Turkish War of 1877–1878. Main directions and the researches' character of this question from the end of the XIX century till nowadays as a part of the Chernihiv history are characterized.

Key words: *Russo-Turkish War, province of Chernihiv, historiography, research, publication.*

28.02.2015 р.

УДК 94(477):342.25 П.І.Богинський «1824/1886»

О.Я. Рахно

ЗЕМСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ П.І. БОГИНСЬКОГО

У статті висвітлено основні віхи життєвого шляху та громадської діяльності голови Чернігівської губернської земської управи у 1881–1883 рр. П.І. Богинського (1824–1886). Особливу увагу приділено аналізу його діяльності у земських установах Чернігівської губернії.

Ключові слова*: П.І. Богинський, Чернігівське губернське земство, гласний, голова губернської земської управи.*

Петро Іванович Богинський (1824–1886) – відомий свого часу земський діяч Чернігівської губернії. Втім, його життєвий шлях та громадська діяльність ще не знайшли висвітлення в історичній літературі.

Рід Богинських має козацько-старшинське походження. Його представники служили у Війську Запорозькому, а потім офіцерами у російській армії. П.І. Богинський народився в 1824 р. у родині підполковника Івана Марковича Богинського та його дружини Анни Михайлівни. І.М. Богинський закінчив 2-й Кадетський корпус і у чині прапорщика у 1807 р. був направлений у Рильський піхотний полк, а потім продовжив службу у 33-му Єгерському полку. Брав участь у Вітчизняній війні 1812 р. [16, 38–39]. 4 жовтня 1813 р. І.М. Богинський був нагороджений орденом Св. Володимира 4 ступеня з бантом «в чине штабс-капитана в Виленском пехотном полку за сражение при Мащане» (під Лейпцигом). У 1819 р. вийшов у відставку і мешкав у родовому маєтку в с. Любечах Новозибківського повіту Чернігівської губернії, служив суддею Новозибківського межового суду [4, арк. 69].

П.І. Богинський здобув вищу освіту у Санкт-Петербурзькому університеті й 7 жовтня 1847 р. був затверджений у чині колезького секретаря на посаді канцелярського чиновника канцелярії Санкт-Петербурзького військового генерал-губернатора. 18 травня наступного року він був призначений виконувати обов'язки помічника столоначальника і 9 серпня був затверджений на цій посаді. 29 листопада 1849 р. за «отличие произведен в титулярные советники». Згідно з характеристикою, виданою керівником канцелярії генерал-губернатора 13 червня 1852 р., П.І. Богинський «под судом не был, штрафован не был. К продолжению службы и новым чинам пригоден и достоин» [17, арк. 155–156].

Однак, незабаром він залишив службу у Санкт-Петербурзі й повернувся на Чернігівщину, до Новозибківського повіту, де мав родовий маєток та 140 душ чоловічої статі кріпосних селян, і зайнявся господарюванням у власному маєтку [17, арк. 155].

П.І. Богинський був одружений на дочці надвірного радника Любові Семенівні Максимовській (1828–?), яка народила йому синів Бориса (1855–?), Гліба (1856–?), Всеволода (1862–?) та дочку Надію (1858–?) [16, 38–39].

Реформи 60-х рр. XIX ст. відкрили П.І. Богинському шлях для широкої громадської діяльності. На початку 60-х рр. XIX ст. він запроваджував у життя Велику селянську реформу 1861 р., перебуваючи на посаді мирового посередника Хороменської дільниці Новозибківського повіту. Навесні 1865 р. землевласники повіту обрали П.І. Богинського гласним повітового земства [5, арк. 80]. На засіданні першого Новозибківського повітового земського зібрання 4 липня 1865 р. «надворный советник Петр Иванович Богинский» був обраний також губернським гласним [6, 179]. Він мав доволі високий авторитет, і 5 липня його разом з іншим гласним, князем П.П. Голіциним обрали до комісії по складанню інструкції Новозибківській повітовій земській управі [6, 177]. Вже під час перших земських зібрань П.І. Богинський засвідчив свою компетентність у багатьох питаннях, які розглядалися на засіданнях. Зокрема, на засіданні надзвичайного Новозибківського земського зібрання 10 грудня того ж таки року він разом із гласними І.Ф. Чарнолуським, П.І. Трипільським, М.І. Суровцевим, О.І. Скороходовим та А.Д. Гриденком був обраний за пропозицією голови зібрання до складу комісії, яка мала розглядати питання, що виникали під час роботи земського зібрання [7, 260]. Наступного дня під час обговорення питання про стан «народного здравия» у повіті, де практикували міський та повітовий

лікарі, які фізично не могли забезпечити належне обслуговування населення, гласний П.І. Богинський запропонував зібранню створити земську медичну й фармацевтичну служби. Він, зокрема, наполягав на тому, щоб «1) пригласить в уезд двух медиков, 2) желающих фармацевтов, учредить в центре уезда аптеку или отделение ее, и 3) разрешить произвести расход на наем докторов и фельдшеров в течении года до двух тысяч рублей, из экономических сумм, а в случае их недостатка позаимствовать потребное количество из сумм Общественного Призрения, каковой заем должен пополниться из экономических сборов; предложения эти подвергнуты были баллотировке и по большинству голосов приняты Земским Собранием, кроме члена, ведомства Государственных Имуществ, оставшегося при особом мнении» [7, 272].

На засіданні зібрання 13 грудня того ж таки року при обговоренні питання про збирання відомостей про маєтності повіту для їх оподаткування, П.І. Богинський заявив, що «откладывать собрание сведений о землях, до окончания межевания в уезде невозможно, так как в сведениях этих настоит неотложная необходимость, и что сведения, доставленные предполагаемой Комиссиею могут быть собраны с достаточною верностью; что постойная натуральная повинность, которую Комиссия предполагает оставить в прежнем виде, может быть также переложена в денежную, признав для этого билетную систему» [7, 284–285]. Водночас він домагався справедливого розподілу податків і повинностей. Зокрема, на засіданні 15 грудня 1865 р. під час обговорення питання про дорожну повинність П.І. Богинський заявив, що «несправедливо было бы землевладельцев, имеющих на своих землях еще временно-обязанных крестьян и тех, у коих временно-обязанные перешли уже в разряд крестьян-собственников, обязывать поставкою лесных материалов для починки сооружений на дорогах равномерно, так как многие из помещиков при сделках с бывшими временно-обязанными крестьянами их имений, уступили им участки леса, и часто даже безвозмездно, и что, конечно, при таких сделках имелось в виду как обеспечение крестьян топливом, так и материалом для дорожных потребностей». Натомість він пропонував зібранню дороги «разделить по участкам между обществами и землевладельцами, принимая в расчет количество владеемой ими земли и ценность ценза для городских сословий». На його думку, «эта мера может устранить даже вовсе трудность переложения дорожной повинности в денежную» [7, 298–299].

П.І. Богинський також виступав за зняття тяжкої для міста Новозибкова квартирної повинності й запропонував, щоб наступне зібрання, вивчивши законодавчі акти з цього приводу, «могло ходатайствовать об изменении законодательным порядком тяжелой для города обязанности отводить квартиры» [7, 301]. 16 грудня під час обговорення питання про склад оціночних комісій, оскільки не від усіх посадів були обрані гласні, П.І. Богинский запропонував зібранню «приглашать в крайних случаях, вместо гласных в городах и местечках, торговых депутатов, бургомистров или ратманов, а в селениях урядников или добросовестных» мешканців. Зібрання цю пропозицію прийняло одноголосно [7, 302].

Зазначимо, що повітовим і губернським гласним П.І. Богінський обирався сім разів поспіль і добросовісно виконував цей громадський обов'язок фактично до останніх днів свого життя [22, 46–47]. Завдяки йому Новозибківське повітове земство зробило чимало для підвищення життєвого та культурно-освітнього рівня мешканців повіту. Зокрема, 1876 р. з його ініціативи було створено шкільний фонд та засновано бібліотеку при повітовій земській управі [1, 313].

Засоби для існування П.І. Богинському давала, крім маєтку, посада дільничного мирового судді: Новозибківське повітове земське зібрання 20 вересня 1875 р. обрало «участковым мировым судьею Новозыбковского судебного мирового округа надворного советника Петра Ивановича Богинского» [19, 3].

Значну активність він проявляв як губернський гласний. На засіданні першого Чернігівського губернського земського зібрання 29 вересня 1865 р. П.І. Богинський переважною більшістю голосів (64 проти 4) був обраний до складу ревізійної комісії губернського земства [8, 221]. Наступного дня він разом із гласними Г.П. Галаганом, М.О. Миклашевським, Ф.Д. Красовським та О.П. Бакуринським був обраний до складу спеціальної комісії, яка мала розробити інструкцію губернській земській управі [9, 222].

П.І. Богинський брав активну участь в обговоренні злободенних питань, які вирішувались на засіданнях зібрання. Зокрема, 5 жовтня 1865 р. під час обговорення питання про надання фінансової допомоги Ніжинському ліцею, який через брак коштів для повноцінного функціонування уряд мав намір перетворити у реальне училище, гласний П.І. Богинський зазначив: «Прежде разрешения вопроса о денежном вспомоществовании Нежинскому лицею нужно обратить внимание собрания на то, что необходимо нам: иметь ли заведение для юридического или для реального образования и выполняет ли лицей свое назначение, как заведение для юридического образования» [10, 235]. Він також вважав, що допомогти Ніжинському ліцею за рахунок закриття таксаторських класів при Чернігівській гімназії, що пропонували ніжинські гласні, неможливо, оскільки «неизвестно когда будут

закрыты таксаторские классы, посему я полагаю, что решение вопроса о назначении 5 тыс. руб. на вспомоществование Нежинскому Лицею возбуждено преждевременно» [10, 235]. Зрештою зібрання ухвалило таке рішення: «Не находя в настоящее время возможным дать какое-либо впомоществование Нежинскому лицею и не разрешая вопроса, какое заведение полезнее устроить в Нежине – реальное или юридическое, ходатайство по этому предмету гг. гласных Нежинского уезда отложить до более удобного времени» [10, 235].

На засіданні надзвичайного Чернігівського губернського земського зібрання 24 червня 1870 р. П.І. Богинський підтримав ідею створення пенсійного фонду для педагогічного колективу Чернігівської земської учительської семінарії. Того ж таки дня він був включений до складу комісії для розробки питання про створення сільськогосподарських курсів при учительській семінарії та земської ферми [11, 24–35].

На засіданні Чернігівського губернського земського зібрання 20 січня 1881 р. під час обговорення питання про відновлення статистичного відділення при губернській управі гласний заявив: «И в прениях прежних лет по статистическому вопросу всегда слышалась какая-то подозрительность и опасения, – не понимаю, откуда они и чем вызываются? Я сам учился статистике и решительно не понимаю, какие это статистические сведения могут быть опасны? Если во время работы встретится какой-нибудь интересный вопрос или факт – не знаю, отчего же мы должны запретить обращать на него внимание? Пусть те, у которых есть подозрения, выскажут их прямо, открыто – что опасно то-то и то-то, а не ограничиваются одними неопределенными подозрениями. Тогда, по крайней мере, мы будем иметь возможность судить» [12, 113]. Зібрання ухвалило рішення про створення відділення.

Така його позиція, напевно, відіграла свою роль під час виборів голови губернської земської управи. На засіданні губернського земського зібрання 26 січня 1881 р. П.І. Богинський більшістю голосів (45 проти 22) був обраний головою Чернігівської губернської земської управи. Того ж таки дня його було обрано ще й до складу Попечительської ради Чернігівської жіночої гімназії та, разом з М.О. Константиновичем, до складу Чернігівської губернської училищної ради [12, 207–208]. 8 лютого 1881 р. місцева преса повідомляла: «Г. министром внутренних дел, согласно избранию Черниговским губернским земским собранием, надворный советник Петр Иванович Богинский утвержден в должности председателя Черниговской губернской земской управы, на трехлетие с 1880 года» [20, 2].

У зв'язку з обранням на посаду голови губернської земської управи, Указом Сената від 28 квітня П.І. Богинський був звільнений з посади дільничного мирового судді, а натомість того ж таки дня був обраний почесним мировим суддею по Новозибківському повіту [21, 1]. Крім того, протягом 1881–1883 рр. П.І. Богинський з дружиною були дійсними членами Чернігівського благодійного товариства, яке опікувалося «Домом призрения бедных детей» [23, 175].

Під час головування П.І. Богинського в Чернігівській губернській земській управі йому довелося докласти значних зусиль для покращення соціально-економічного становища населення губернії. Вже у лютому 1881 р. згідно з розпорядженням Харківського генерал-губернатора від 29 листопада 1880 р. П.І. Богинський разом з членом управи П.П. Червінським та земським лікарем В.М. Ільїним були відряджені до Харкова на з'їзд з питань розробки заходів для боротьби з епідемією дифтериту [14, 84–85].

Оскільки вода у Чернігівську губернську земську лікарню та сирітський будинок доставлялася водовозами переважно з р. Стрижня, у 1881 р. керована П.І. Богинським губернська земська управа уклала з Чернігівською міською управою контракт і профінансувала (2200 крб.) підведення на пільгових умовах водогону до цих установ [13, 13]. Він також брав участь у святі коронації імператора Олександра ІІІ в Москві.

П.І. Богинському довелося майже чотири місяці вести листування з канцелярією Харківського генерал-губернатора щодо дозволу на проведення статистичних робіт, оскільки постанова губернського земського зібрання від 20 січня 1881 р. про створення статистичного відділення та проведення робіт була опротестована чернігівським губернатором на підставі телеграми колишнього харківського генерал-губернатора М.Т. Лорис-Мелікова від 25 червня 1879 р., який заборонив виїзди для збирання статистичних відомостей. Лише після приїзду до Чернігова нового харківського генерал-губернатора князя П.Д. Святополка-Мирського та особистих пояснень П.І. Богинського та членів земської управи 26 травня 1881 р. вдалося відновити статистичні роботи [13, 386–387].

У 1881 р. Чернігівське губернське земське зібрання ухвалило доповідь керованої П.І. Богинським губернської земської управи про створення медико-статистичного бюро та започаткування постійних з'їздів лікарів Чернігівської губернії [13, 81] й дедалі більше уваги приділяло охороні здоров'я мешканців губернії, створивши фонд для боротьби з епідеміями [24, 256].

За три роки головування П.І. Богинського статистичне відділення завершило збирання матеріалів по усіх повітах губернії та ухвалило рішення з 1884 р. розпочати опис фабрик і заводів [15, 98]. Були проведені роботи по впорядкуванню діловодства у губернській управі,

зроблено кілька спроб придбати новий будинок для розміщення губернської земської управи.

За плідну діяльність 15 травня 1883 р. голова Чернігівської губернської земської управи П.І. Богинський був нагороджений орденом Св. Анни 2 ступеня [2, 749]. Однак на засіданні Чернігівського губернського земського зібрання 20 грудня 1883 р. під час виборів голови губернської земської управи перемогу здобув М.О. Константинович (43 проти 14). Того ж таки дня П.І. Богинський був обраний переважною більшістю голосів губернських земських гласних (53 проти 2) на іншу виборну посаду – «непременного члена» Новозибківського у селянських справах присутствія [15, 74]. Водночас в останні роки життя він виконував обов'язки почесного мирового судді по Новозибківському повіту. П.І. Богинський помер 2 вересня 1886 р. [3, арк. 1].

На засіданні Новозибківського повітового земського зібрання 10 жовтня 1886 р. згідно пропозиції голови зібрання було ухвалено відслужити панахиду по П.І. Богинському та іншим гласним, які померли протягом року [18, 48]. 14 жовтня того ж таки року була обрана спеціальна комісія у складі 16 гласних для розробки заходів по вшануванню його пам'яті. 18 жовтня комісія доповідала зібранню про свої висновки: «Фонд народного образования именовать вперед фондом, учрежденным по мысли гл. П.И. Богинского, и избрать депутацию из гласных для заявления перед вдовою покойного Л.С. Богинскою и членами ее семейства, от имени собрания, сочувствия к постигшему их горю. Предложение это принято собранием и в состав депутации избраны И.И. Силаков, М.М. Уманец, К.М. Гейбович и С.А. Сребдольский» [18, 123–124].

На засіданні чергового Чернігівського губернського земського зібрання 7 грудня 1886 р. з приводу смерті П.І. Богинського виступив гласний М.М. Уманець. Він, зокрема, зазначив: «В сентябре месяце нынешнего года мы лишились одного из губернских гласных – П.И. Богинского. Покойный был гласным с начала введения земских учреждений в Черниговской губернии и всегда честно и добросовестно относился к исполнению принятых им на себя обязанностей. Последнее трехлетие он был председателем губернской управы. Мне кажется, что нашею священною обязанностью было бы почтить память покойного, выразив журнальным постановлением сочувствие семье покойного Богинского по поводу понесенной утраты». Зібрання ухвалило «выразить соболезнование семье умершего П.И. Богинского» [25, 40].

Сини П.І. Богинського отримали у спадок від батька 636 десятин землі, а у дружини залишилося 283 десятини у с. Курмановичах Новозибківського повіту. На клопотання вдови П.І. Богинського Любові Семенівни від 28 жовтня 1886 р. про призначення їй пенсії за чоловіка [3, арк. 1–1 зв.], Міністерство внутрішніх справ 13 липня 1888 р. повідомило чернігівського губернатора про призначення їй з 2 вересня 1886 р. посиленої річної пенсії у розмірі 375 крб., з яких 366 крб. 98 коп. сплачувало державне казначейство, а 8 крб. 2 коп. мали надходити за рахунок земських зборів Чернігівської губернії [3, арк. 26].

Отже, своєю працею у земських установах П.І. Богинський зробив чимало корисного для піднесення життєвого та культурного рівня населення Чернігівщини, залишивши помітний слід у громадському житті губернії.

Посилання

1. Веселовский Б. История земства за сорок лет / Б. Веселовский. – СПб.: Издание О.Н. Поповой, 1909. – Т. 4. – 831 с.
2. Высочайшие награды // Черниговские губернские ведомости (далі – ЧГВ). – 1883. – № 21, 22 мая. – Часть официальная.
3. Держархів Чернігівської обл., ф. 127, оп. 1, спр. 7968, 55 арк.
4. Держархів Чернігівської обл., ф. 127, оп. 3а, спр. 844, 120 арк.
5. Держархів Чернігівської обл., ф. 776, оп. 1, спр.1, 88 арк.
6. Журналы заседаний Новозыбковского уездного земского собрания // Уездные земские собрания Черниговской губернии 1865 года. – Чернигов, 1865. – С. 173–182.
7. Журналы Новозыбковского земского собрания // Чрезвычайные уездные земские собрания Черниговской губернии 1865 года. – Чернигов, 1866. – С. 260– 302.
8. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания. № 4. 29 сентября 1865 года // ЧГВ. – 1865. – № 40, 5 октября. – Прибавление.
9. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания. № 5. 30 сентября 1865 года // ЧГВ. – 1865. – № 40, 7 октября. – Второе прибавление.
10. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания. № 8. 5 октября 1865 года // ЧГВ. – 1865. – № 42, 14 октября. – Второе прибавление.
11. Журналы заседаний чрезвычайного Черниговского губернского земского собрания 1870 года // Земский сборник Черниговской губернии (далі – ЗСЧГ). – 1870. – № 6. – Приложение. – С. 2–35.
12. Журналы Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1880 года, состоявшейся в январе 1881 года. – Чернигов: Земская типография, 1881. – 678, XIV.
13. Журналы Черниговского губернского земского собрания XVII очередной сессии (с 8-го по 16-е октября 1881 года) // ЗСЧГ. – 1881. – № 12. – Приложение. – С. 1–488.
14. Журналы Черниговского губернского земского собрания XVIII очередной сессии (с 11-го по 14-е декабря 1882 года) // ЗСЧГ. – 1883. – № 1–3. – Приложение. – С. 1–335.
15. Журналы Черниговского губернского земского собрания XIX очередной сессии (с 7-го по 24-е декабря 1883 года). – Чернигов: Земская типография, 1884. – 592, XXIV с.
16. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства / Г.А. Милорадович. – СПб.: С.-Петербургская Губернская Типография, 1901. – Т. 1. – Ч. 2. – 646 с.
17. Российский государственный исторический архив, г. Санкт-Петербург, ф. 1349, оп. 3, д. 242, лл. 155–156.
18. Свод постановлений уездных земских собраний Черниговской губернии за 1886 год с приложением смет и раскладок на 1887 г. / [Составил С.И. Лисенко]. – Чернигов: Земская типография, 1890. – IV, XXI, 843 с.
19. Служебные перемены по Черниговской губернии // ЧГВ. – 1875. – № 41, 12 октября. – Часть официальная.

20. Служебные перемены по Черниговской губернии // ЧГВ. – 1881. – № 6, 8 февраля. – Часть официальная.

21. Служебные перемены по Черниговской губернии // ЧГВ. – 1881. – № 20, 17 мая. – Часть официальная.

22. Состав Черниговского губернского земства (1865–1884) // ЗСЧГ. – 1884. – № 6–10. – Приложение. – С. 1–106.

23. Список членов Черниговского Благотворительного Общества по 1-е января 1882 года // ЧГВ. – 1882. – № 7, 14 февраля. – Часть неофициальная.

24. Холмский А.И. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания 1865–1882 / А.И. Холмский / [Издание Черниговского губернского земства]. – Одесса: Типография В. Кирхнер, 1884. – 729 с.

25. Черниговское губернское земское собрание XXII очередной сессии с 4-го по 19-е декабря 1886 года (Журналы собрания и стенографический отчет). – Чернигов: Земская типография, 1887. – 424, XIV, 272 с.

Рахно А.Я. Земская деятельность П.И. Богинского

В статье освещены основные вехи жизненного пути и общественной деятельности председателя Черниговской губернской земской управы в 1881–1883 гг. П.И. Богинского (1824–1886). Особое внимание уделено анализу его деятельности в земских учреждениях Черниговской губернии.

***Ключевые слова**: П.И. Богинский, Черниговское губернское земство, гласный, председатель губернской земской управы.*

Rakhno O.Ya. Zemstvo activity of P.I. Bohynskyi

The basic milestones in the life and social activity of Chairman of the Chernihiv provincial zemstvo council in 1881–1883 P.I. Bohynskyi (1824–1886) are explained in the article. The particular attention is paid to the analysis of his activity in zemstvo institutions of the Chernihiv province.

***Key words:** P. I. Bohynskyi, zemstvo of the Chernihiv province, town councilor, Chairman of the provincial zemstvo council.*

09.03.2015 р.

УДК 94(477):447.993 «189/190»

М.О. Мельник

ДО ІСТОРІЇ МИРОВИХ СУДІВ ГЛУХІВСЬКОГО ПОВІТУ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

У статті розглядається процес створення інституту мирових судів після судової реформи 1864 р. Досліджено порядок виборів мирових суддів та проаналізовано нормативні положення «Учреждения судебных установлений» 1864 р., матеріали журналів земських повітових зборів Глухівського повіту Чернігівської губернії.

***Ключові слова:** реформа, мирові суди, мирові судді, Російська імперія.*

У другій половині XIX ст. в Російській імперії було здійснено ряд буржуазно-демократичних реформ, які сприяли розвитку країни. Особливої уваги заслуговує судова реформа 1864 р., яка вважається найрадикальнішою, новаторською і технічно найуспішнішою з усіх «великих реформ» Олександра II. Вона запровадила низку передових на той час і демократичних за змістом принципів судоустрою та судочинства, які не втратили своєї актуальності в умовах сьогодення. Одним з її головних інститутів став мировий суд, який втілив у собі найголовніші засади демократичного судочинства – гласність, усність, швидкість розгляду дрібних цивільних і кримінальних справ, можливість закінчення справи примиренням сторін.

Проблема інституту мирового суду висвітлювалася як у дореволюційній, так і в радянській та сучасній юридичній літературі у працях таких відомих державних діячів, юристів, учених-правознавців, як Б.В. Віленський [3], Г.А. Джаншиєв [5], А.Ф. Коні [10], С.П. Мокринський [11], Н.А. Окунєв [12], В.А. Чехович [18], Д.А. Шигаль [19] та інші. Ними досліджено інститут мирового суду з погляду його організаційно-правового функціонування та процесуальної діяльності. Разом із тим, незважаючи на наявність уваги з боку вчених-правознавців до особливостей судочинства в мирових судах, питання, які пов'язані з організацією та діяльністю мирового суду на українських землях у кінці XIX – на початку XX ст., потребують подальшого вивчення. Саме цією обставиною зумовлюється мета даної статті – із залученням конкретних прикладів розкрити основні історико-правові особливості функціонування мирового суду на території Глухівського повіту Чернігівської губернії. Новизна роботи обумовлена використанням матеріалів журналів засідань Глухівського повітового земського зібрання та Чернігівського місцевого періодичного видання «Черниговские губернские ведомости».

Економічні, політичні та суспільні передумови, що склались у Російській імперії, зумовили необхідність реформування судової системи та введення до неї нових інститутів. У першій половині XIX ст. місцеві суди перебували у віданні поліції і були організовані за становою ознакою. Вони, за оцінкою І.Я. Фойницького, «…давали замість правосуддя неправду чорну, хабарництво і крайню неквапливість процесу» [17, 304–305], тому їх зміна являла собою нагальну необхідність. На мирову юстицію покладали великі надії як укладачі судових статутів, так і громадськість. Новий суд мав стати судом справедливим, усним, дешевим, близьким до народу, позбавленим бюрократичної тяганини та канцелярського формалізму. В Учреждении судебных установлений» буквально значилося, що мирові судді обираються з «місцевих землевласників, більш-менш відомих усім виборцям», і в особі мирового суду «надається місцевим обивателям не лише найближчий засіб для вирішення спорів про право у справах, які вимагають швидкого вирішення на місцях і наглядного знання місцевих обставин та відносин,

але разом з тим і посередника для узгодження вимог, які надто часто тільки на своєму початку видаються протилежними» [16, 54, 93]. Тобто, за законом мирові судді мали бути не лише суддями у прямому розумінні цього слова, але й примирителями між сторонами для схилення їх до миру.

Появі мирового суду передувала копітка робота урядових комісій, дискусії у наукових та суспільних колах. Сучасники пов'язували проведення судової реформи, а отже і введення мирового суду, перш за все, із ліквідацією кріпацтва. Так, С. Безобразов, член Володимирського губернського комітету, наголошував на неможливість проведення селянської реформи без судової, оскільки «селян передадуть на жертву свавілля, жадібності та хабарництва чиновників» [4, 51]. Безумовно, тут простежується їх взаємозв'язок.

Мировий суд багатьма розглядався не тільки як суд селянський, а судова інстанція, що могла б розглядати малозначущі справи взагалі та відповідати таким критеріям, як доступність, швидкість розгляду справи, можливість примирення сторін. Відомий вчений-процесуаліст Є. Васьковський відзначав, що укладачі статутів, зберігаючи для місцевих судів назву «мирові», прагнули підкреслити характер нової судової влади, покликаної не стільки судити, скільки мирити й усувати спори» [2, 257].

Введення судової реформи 1864 р. проходило поступово. Так на території Чернігівської губернії суди, що утворилися за судовими уставами, почали діяти з 1869 р., про що свідчить повідомлення про оголошення подяки імператора Олександра ІІ чернігівському губернатору Сергієві Голіцину від 1 червня 1869 р. «*Государь император, по всеподданнейшему докладу министра юстиции о распоряжениях начальника Черниговской губернии, способствовавших успешному и своевременному введению судебной реформы во вверенной ему губернии, в 8 день минувшего мая, высочайше повелеть соизволил: объявить монаршую его императорского величества благодарность начальнику Черниговской губернии, свиты его императорского величества генерал-майору князю Голицыну*» [9, 728].

Відповідно до Судових статутів система мирових судів складалась із двох ланок: 1) дільничний мировий суддя (зазвичай у повіті було декілька дільниць мирового суду, кожна з яких об'єднувала по кілька волостей), почесний мировий суддя (не мав окремої дільниці, але користувався всіма правами мирового судді); 2) повітовий з'їзд мирових суддів – апеляційна інстанція для справ, що розглядалися дільничними мировими суддями. Загальною судовою касаційною інстанцією, юрисдикція якої поширювалася на мирові суди, визначався Сенат.

Мирові суди розглядали дрібні кримінальні (проступки проти громадського порядку, образа і побиття людини, шахрайство тощо) та цивільні справи. Виходячи з цього, мирові судді мали право оголошувати зауваження, догану, накладати грошове стягнення не більше 300 рублів, карати арештом до 3 місяців та тюремним ув'язненням до 1 року [16, 13, 52, 54].

Центральною особою новоствореного інституту був мировий суддя. Як відзначено Р. Уортманом, реформа «породила новый тип уважаемого и щепетильного судьи – дворянина, который строго соблюдал беспристрастие и справедливость в своих постановлених...» [15, 445]. Цьому сприяла низка об'єктивних та суб'єктивних факторів. До перших слід віднести юридичне закріплення правового статусу мирового судді на законодавчому рівні. Аналіз положень «Учреждения судебных установлений» дозволяє простежити структурні елементи його правового статусу: права, свободи, обов'язки; виборчі цензи, процедуру виборності; процесуальну діяльність; окремо виписаний правовий статус почесних мирових суддів та дільничних мирових суддів. Посада мирового судді вважалася громадською службою, була виборною та набувала високого п'ятого класу. Мирові судді мали особливий знак – золотий ланцюг із зображенням з лицевої сторони дати проведення судової реформи «20 листопада 1864 р.» та герба держави, а зі зворотної – герба судового відомства (так званого стовпа закону з короною нагорі).

Вагомим здобутком реформи стала виборність мирових суддів, які обиралися всіма тодішніми суспільними станами на повітових земських зборах або на засіданнях міських дум терміном на три роки з подальшим затвердженням Сенатом. Поряд із відповідністю загальним умовам вступу на суддівську службу, як-то: російське підданство, 25-річний вік, чоловіча стать та моральна бездоганність, кандидати у мирові судді згідно до ст. 19 «Учреждения судебных установлений» повинні були відповідати й вимогам трьох цензів: місцевого, освітнього та майнового [16, 37].

Сутність місцевого цензу полягала у тому, що мировими суддями за загальним правилом могли бути лише місцеві жителі [16, 37]. Закріплюючи у Судових статутах таку вимогу, законодавці мали на меті створити з мирових суддів авторитетну місцеву владу, добре знайому з місцевими звичаями та традиціями. Необхідність для кандидата в мирові судді відповідати вимогам іншого – освітнього – цензу означала те, що за ст. 19 «Учреждения» у мирові судді могли обиратися лише ті особи, які отримали освіту у вищих чи середніх учбових закладах або ж прослужили не менше трьох років на таких посадах, при відправленні котрих могли набути практичних відомостей у провадженні судових справ. Досить показово, що освітній рівень мирових суддів в українських губерніях, які обиралися на свої посади

повітовими зборами, характеризується як високий. Так, наприклад, у Катеринославській губернії кількість таких суддів сягала 24 осіб, або 61,5 %, у Полтавській – 35 (63,6 %), Таврійській – 23 (76,6 %), Харківській – 25 (56,8 %), Херсонській – 34 (64,1 %), Чернігівській – 35 (68,6%) [12, 207–212].

Окрім місцевого та освітнього цензів, кандидати у мирові судді повинні були відповідати й вимогам майнового цензу, встановлення якого пояснювалося укладачами Статутів, перш за все, тим, що мировий суддя за характером своєї діяльності повинен мати матеріальну незалежність. Сутність майнового цензу відповідно до п. 3 ст. 19 «Учреждения» полягала у необхідності для особи, що обирається на посаду мирового судді, володіти майном не менше як на суму 15 тис. руб., або ж «у містах нерухомою власністю, оціненою для стягнення податку: у столицях не менше 6 тис. руб., в інших же містах не менше 3 тис. руб.». До цього слід додати й те, що за тим же п. 3 ст. 19 допускалося, щоб кандидат у мирові судді відповідав майновому цензу й у тому випадку, коли він сам не володів необхідним майном, але це майно мали його родичі чи дружина. Наприклад, 22 вересня 1878 р. Глухівські земські повітові збори Чернігівської губернії розглянули декілька заяв та довіреностей щодо надання з боку вказаних у п. 3 ст. 19 «Учреждения» родичів кандидатам на посаду мирового судді необхідного майнового цензу. В одному випадку рідний брат Тимофій Анісімов надав Петру Анісімову 200 десятин землі, в іншому дружина надала своєму чоловікові Дмитру Карпеці по довіреності нерухомість, що перебувала у Глухівському повіті, та 724 десятини землі [6, 203–204].

Передбачалися умови, за яких особа не могла бути вибраною мировим суддею: судимість, перебування під слідством; звільнення зі служби в судовому відомстві, виключення із духовного середовища, дворянських зібрань; банкрутство; належність до духовного сану; знаходження під опікою за марнотратство [16, 46].

За загальним правилом відповідно до положень «Учреждения судебных установлений» мирові судді обиралися земськими повітовими зборами, а Москві, Санкт-Петербурзі та Одесі – міськими думами [16, 47, 55]. Встановлення такого правила означало те, що місцеве населення безпосередньо не брало участі у виборах мирових суддів. Їх обирали гласні – учасники земських повітових зборів, які формувалися місцевими жителями у виборному порядку на підставі спеціального Положення про губернські та повітові земські установи. Таким чином, волевиявлення місцевих жителів щодо обрання мирових суддів було опосередкованим: спочатку обиралися гласні у земські збори, а ті вже обирали мирових суддів.

Слід відзначити, що обранню мирових суддів передувало складання списку осіб, які мали законну правоздатність до заняття цієї посади. На початку списку вказувалися наявні мирові судді, потім – всі інші правоздатні особи, які мали право на заняття посади мирового судді [16, 50].Список повинен був бути виготовлений за три місяці до виборів і складався повітовим предводителем дворянства за згодою з міським головою та місцевими мировими суддями. За два місяці до виборів він повідомлявся губернатору та публікувався у губернських відомостях [16, 51]. У першій та другій таблицях наведені списки осіб, що мали право бути обраними у мирові судді по Глухівському повіту Чернігівської губернії у 1913 р. [14].

Таблиця 1

Список лиц, имеющих быть избранными в должности Почетных Мировых Судей по Глуховскому Судебно-Мировому Округу, на основании Высочайше утвержденного 15-го июня 1912 года закона о преобразовании местного суда

Составлен Глуховским уездным предводителем дворянства 30-го июля 1913 г.

Чин или звание, имя, отчество и фамилия, какую должность занимает или находится в отставке (Учр. Суд. Устан. Ст. 42 и 49)	Состоит в Российском подданстве	Сколько имеет от роду лет	Получил образование в высших или средних учебных заведениях, и если нет, то выдержал соответствующее испытание или прослужил и сколько лет на должности при исправлении которых мог приобрести практические сведения в производстве судебных дел. (Учр. Суд. Т. 2, полож. Суд. Уст. Ст. 19)	Каким имущественным цензом, какого размера и в каком уезде владеют внесенные в список лица, или их жены, или родители с показанием, кто именно из сих лиц владеет имуществом (Учр. Суд. Ст. 19 и 3, ст. 20)	Были в виду особого присутствия удостоверения, что внесенные в список лица, не подвергались одному из случаев, указанных в 21 ст. Учр. Суд. Уст. И если было по сему предмету сомнение, то в чем именно и как разрешено

Аммосов Владимир Михайлович, кол. сов., Ярославский Губернский Тюремный Инспектор, Почетный Мировой Судья		43	Окончил курс наук в Киевском университете с дипломом 2-й ст.		
Высоцкий Георгий Николаевич, кол. сов., ревизор Лесонасаждения		48	Получил высшее образование в лесном институте	Лично ему принадлежащее имение 718 дес.	
Глазенап Георгий Александрович, генерал-майор в отставке. Состоял в должности Почетного Мирового Судьи		60	Воспитывался в Пажеском Его Императорского Величества корпусе и окончил полный курс.	На праве собственности 1307 д.	
Кочубей Василий Петрович, Церемониймейстер Высочайшего Двора, Почетный Мировой Судья		45	Имеет свидетельство об окончании курса наук физико-математического факультета при С.-Петербургском университете	На правах собственности 215 дес. И в других уездах Черниговской губернии 14000 дес.	
Кочубей Петр Васильевич		34	Окончил курс наук в С-Петербургском университете	На праве собственности 354 дес. и у родителей 3500 дес.	
Маркович Пармен Парменович, Надв. Сов.		49	Окончил курс наук в Московском сел.-хозяйственном институте	На праве собственности 439 дес. и в Пирятинском уезде Полтавской губ. 475 дес.	
Маркович Николай Парменович, Камер-Юнкер Высочайшего Двора, Надв. Сов., Глуховский уездный Предводитель дворянства и Почетный Мировой Судья по Глуховскому уезду	С О С Т О Я Т	45	Окончил курс наук в Харьковском университете	На праве собственности 855 дес.	
Малченко Порфирий Михайлович, Ст. Сов., Председатель Глуховской уездной Земской Управы, Почетный Мировой Судья		55	Окончил курс наук в Киевском университете	453 дес.	
Спановский Яков Степанович, Дейст. Ст. Сов., товарищ Председателя Черниговского Окружного Суда		69	Окончил курс наук в Московском университете	На праве собственности 625 дес.	
Снежков Василий Николаевич, Надв. Сов., Глуховский Городской Голова и Почетный Мировой Судья по Глуховскому уезду		49	Окончил Чугуевское Пехотное юнкерское училище	На праве собственности 235 дес. и в Путивльском, Курской губ., уезде 980 дес.	
Толмачев Павел Николаевич, Ст. Сов., Почетный Мировой Судья		68	Воспитывался в гимназии	На праве собственности 653 дес.	
Тарасов Яков Евграфович, Дворянин		60	Окончил курс наук в С.-Петербургской медико-хирургической академии	На праве собственности 462 дес.	
Терещенко Михаил Иванович, Потомств. двор.		27	Окончил курс наук при Московском университете с дипломом 1-й степени	На праве собственности 770 дес.	

Таблиця 2

Список лиц, имеющих быть избранными в должности Участковых Мировых Судей по Глуховскому Судебно-Мировому Округу, на основании Высочайше утвержденного 15-го июня 1912 года закона о преобразовании местного суда

Составлен Глуховским уездным предводителем дворянства 30-го июля 1913 г.

Чин или звание, имя, отчество и фамилия, какую должность занимает или находится в отставке (Учр. Суд. Устан. Ст. 42 и 49)	Состоит в Российском подданстве	Сколько имеет от роду лет	Получил образование в высших или средних учебных заведениях, и если нет, то выдержал соответствующее испытание или прослужил и сколько лет на должности при исправлении которых мог приобрести практические сведения в производстве судебных дел. (Учр. Суд. Т. 2, полож. Суд. Уст. Ст. 19)	Каким имущественным цензом, какого размера и ценности и в каком уезде владеют внесенные в список лица, или их жены, или родители с показанием кто именно из сих лиц владеет имуществом (Учр. Суд. Ст. 19 и 3, ст. 20)	Были в виду особого присутствия удостоверения, что внесенные в список лица, не подвергались одному из случаев, указанных в 21 ст. Учр. Суд. Уст. И если было по сему предмету сомнение, то в чем именно и как разрешено
Александрович Федор Иванович, Кол. Сов., Глуховский Городовой врач	СОСТОЯТ	53	Окончил курс наук по медицинскому факультету при Киевском университете	На праве собственности 340 дес.	
Александрович Александр Иванович, товарищ Прокурора Киевской Судебной Палаты		45	Окончил курс наук в Киевском университете	На праве собственности 345 дес.	
Александрович Илья Иванович, профессор Императорского Томского университета		50	Окончил курс наук в Харьковском университете	На праве собственности 350 дес.	
Александрович Виктор Иванович, помощник Акцизного надзирателя		44	Окончил Демидовский юридический лицей	На праве собственности 342 дес.	
Бек Евгений Петрович, Штабс-Ротмистр, Земский Начальник 1-уч. Глуховского уезда		53	Окончил Тверское кавалерийское училище	На праве собственности 241 дес.	
Говорун Иван Васильевич, Ст. Сов., Уездный Член Окружного суда по Суджанскому уезду Курской губернии		61	Окончил курс наук по юридическому факультету при университете	На праве собственности 278 дес.	
Гудим-Левкович Владимир Порфирьевич, Уездный член Киевского Окружного Суда		63	Окончил курс наук при университете по юридическому факультету	На праве собственности 385 дес.	
Дорошенко Федор Яковлевич, Надв. Сов., Земский начальник 4-уч. Глуховского уезда		57	Окончил пехотное юнкерское училище	На праве собственности 212 дес.	
Дорошенко Петр Яковлевич, Действ. Ст. Сов.		55	Окончил курс наук в Киевском университете на медицинском факультете	На праве собственности 207 дес.	
Литвинов Владимир Петрович, Кол. Сов., Член Минского Окружного Суда, и д. Товарища Председателя того же Суда		48	Окончил курс наук по юридическому факультету при Киевском университете	На праве собственности 212 дес.	
Литвинов Сергей Петрович, двор. Состоит в числе присяжных поверенных при Нежинском Окружном Суде		37	Окончил курс наук при Киевском университете по юридическому факультету	На праве собственности 227 дес.	

Нарбут Иван Яковлевич двор., состоит в должности Земского Начальника более 6-ти лет	СОСТОЯТ	53	Окончил гимназию	На праве собственности 255 дес.	
Пащенко-Синицкий Василий Андреевич, Кол. Сов., занимает должность Городского Судьи г. Кролевца		45	Окончил курс юридических наук при университете	На праве собственности 232 дес.	
Радченко Дмитрий Николаевич, Кол. Сов., Податной Инспектор Глуховского уезда		45	Воспитывался в Демидовском лицее в г. Ярославле	На праве собственности 383 дес.	
Спановский Стефан Яковлевич, двор., товарищ прокурора Нежинского Окружного Суда		37	Окончил курс наук в университете по юридическому факультету	Отец имеет на праве собственности 625 дес.	
Слепушкин Владимир Степанович, двор., состоит в должности Земского Начальника по Новгородсеверскому уезду		41	Окончил университет	На праве собственности 258 дес.	
Толмачев Николай Павлович, потом. двор.		28	Окончил полный курс математических наук при университете в С.-Петербурге	Отец имеет 653 дес.	

Як губернатор, так і приватні та посадові особи, побачивши неправильності у складеному списку, повідомляли свої зауваження та скарги повітовим земським зборам. При цьому губернатор міг робити зауваження тільки на неправильне внесення кого-небудь у список, а інші особи могли приносити скарги й на пропуски у списках, а також заяви про відмову від обрання. Так, 17.01.1888 р. до Глухівських повітових зборів надійшло зауваження Чернігівського губернатора за № 4623 про неправильне внесення до списку осіб, що мають право на заміщення посади дільничного мирового судді, колезького секретаря М.О. Фон-Дер-Бріггена та титулованого радника І.Ф. Дочевського. Розглянувши зауваження Чернігівського губернатора, земські збори постановили М.О. Фон-Дер-Бріггена та І.Ф. Дочевського зі списку виключити [8, 98–99].

Самі вибори проводилися наявними гласними шляхом балотування, якому підлягали всі особи, що були зазначені у виправленому зборами списку. Слід відзначити, що сам спосіб балотування (шарами, записками чи голосами) законодавчо не визначався, а передавався на вирішення самих земських зборів. Обраними вважалися ті особи, які отримали більше виборчих голосів, ніж невиборчих [16, 52]. Про проведення виборів складався журнал, який підписувався головою та секретарем зборів, членами земської управи та всіма наявними членами зборів. Такі ж правила діяли й стосовно виборів мировых суддів у міських думах. У третій таблиці наведений список осіб, обраних у дільничні та почесні мирові судді по Глухівському повіту Чернігівської губернії в 1872 р.

Таблиця 3

Список лиц, избранных в должности участковых и почетных мировых судей в Глуховском уезде Черниговской губернии в 1872 г. [7, 109–111]

№	Чин или звание, имя, отчество и фамилия	Избирательных	Неизбирательных
1.	Коллежский Секретарь Владимир Кириллович Лазаревич	19	8
2.	Коллежский Секретарь Николай Григорьевич Радченко	22	5
3.	Надворный Советник Александр Герасимович Трофименко	17	10
4.	Поручик Павел Николаевич Толмачов	14	13
В почетные мировые судьи			
№	**Чин или звание, имя, отчество и фамилия**	**Избирательных**	**Неизбирательных**
1.	Гвардии Штабс-Капитан Николай Иванович Неплюев	23	4
2.	Штабс-Ротмистр Владимир Иванович Туманский	20	7
3.	Коллежский Регистратор Федор Дмитриевич Красовский	26	1
4.	Губернский Секретарь Пармен Андреевич Маркович	24	3
5.	Штабс-Капитан А.М. Миклашевский	24	3

6.	Надворный Советник С.Я. Спановский	24	3
7.	Статский Советник А.Д. Карпека	23	4
8.	Статский Советник И.Д. Красовский	19	8
9.	Статский Советник И.М. Судиенко	26	1
10.	Статский Советник В.А. Кочубей	19	8
11.	Надворный Советник И.М. Скоропадский	22	5
12.	Тайный Советник В.И. Тимковский	24	3
13.	Потомственный Дворянин Н.А. Терещенко	24	3
14.	Гвардии Капитан А.П. Шечков	23	4
15.	Дворянин Ф.А. Терещенко	22	5
16.	Дворянин С.А. Терещенко	19	8
17.	Почетный Мировой Судья Г.Е. Беловский	16	11
18.	Штабс-Капитан П.В. Клочков	22	5
19.	Штабс-Капитан Б.Я. Шемшуков	18	9

Проведенням виборів земські повітові збори (або міська дума) закінчували свою діяльність, а подальша організація мирового суду переходила до голови зборів та першого департаменту Сенату [16, 54].

Відповідно до положень «Учреждения судебных установлений» – однієї з частин Судових статутів 1864 р. – проголошувалося, що мирові судді перебувають у повітах та містах. Повіт з усіма містами у ньому становив мировий округ, який розподілявся на мирові дільниці, число котрих визначалося особливим розкладом [16, 32–33]. У кожній мировій дільниці знаходився дільничний мировий суддя [16, 34], тут же розташовувалася його камера. Кожен суддя був зобов'язаний відправляти правосуддя тільки у своїй дільниці. Прикріплений таким чином до своєї дільниці, мировий суддя мав час й змогу познайомитися з місцевими жителями, з'ясувати їх потреби, що було неабияк важливо для успішного здійснення своїх обов'язків. Так, наприклад,у 1878 р. дільничні мирові судді, обрані Глухівськими повітовими зборами на наступне трьохріччя, розподілили мирові дільниці

Мирові судді Глухівського повіту серед земських чиновників. Фото кінця XIX ст.

в Глухівському повіті наступним чином: першу дільницю отримав А.Г. Трофименко, другу – М.Г. Радченко, третю – В.К. Лазаревич, четверту – М.П. Толмачов [13, 51].

Слід відзначити, що у Глухівському мировому округу Чернігівської губернії земські повітові збори, на які безпосередньо покладався обов'язок по грошовому утриманню мирового суду, дбайливо ставилися до його потреб, розуміючи важливість цього інституту для місцевого життя. Мабуть саме тому мирові судді тут отримували досить велику винагороду за виконання своїх обов'язків. Наприклад, у 1878 р. земські повітові збори своєю постановою призначили заробітну плату Глухівським мировим суддям наступним чином: судді 1-ої дільниці – 2200 рублів, іншім трьом – 1800 рублів [6, 38].

За свідченням сучасників, мирові суди та мирові судді з перших днів роботи отримали підтримку і авторитет у широких верств населення завдяки доступності, швидкому розгляду справ, рівноправності учасників судового процесу. Досить промовисто характеризував роботу перших мирових суддів А. Коні: «У мирового в действительности совершался суд скорый, а личные действия первых судей служили ручательством, что он не только скорый, но и правый в пределах человеческого разумения и вместе с тем милостивый...» [10, 192].

Незважаючи на це, інститут мирових суддів мав свої недоліки, серед яких слід назвати недостатній професіоналізм, політизацію процесу виборів мирових суддів і відсутність злагодженої взаємодії з іншими судами. Починаючи з 70-х років XIX ст., мировий суд став предметом численних дискусій як у консервативних, так і ліберальних колах тодішнього суспільства. Однак якщо ліберали дискутували з метою удосконалення його роботи, то консерватори – ліквідації. Уряд пішов іншим шляхом – ліквідував мирові суди, створивши натомість інститут земських дільничних начальників із змішаною адміністративно-судовою компетенцією, чим було порушено головні принципи судової реформи – відокремлення судової влади від адміністративної, самостійність судової влади, незмінність і безстановість суддів. Так, 2 липня 1889 р. Олександр III затвердив Закон «Про земських дільничних начальників», а 29 грудня – «Правила про провадження судових справ, підвідомчих земським начальникам та міським суддям» [1, 131]. Замість мирових суддів на Лівобережній Україні створювалася нова складна система судових органів, низовими ланками якої були земський начальник, міський суддя, повітовий член окружного суду. Законом від 15 червня 1912 р. «Про перетворення місцевого суду» у Російській імперії поновлювався інститут мирових суддів. У зв'язку з цим судові функції земських начальників скасовувалися. На місцях продовжувала діяти стара судова система з дільничними мировими судами та з'їздами мирових суддів як апеляційною інстанцією.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що судова система за судовою реформою 1864 р. мала прогресивне значення, бо вона змінила вкрай роздроблену систему судів (суди по станах, по роду справ, з безліччю інстанцій, слідчі функції здійснювала поліція і т. п.). Як вказували сучасники судової реформи та її дослідники, мировим судам та мировим суддям вдалося ліквідувати недовіру населення до судової влади, впливати на нього юридичними, економічними та виховними чинниками, стати провідником законності, нової правової культури, сприяти захисту особи, її прав, свобод та інтересів.

Посилання

1. Боярська З.І. Історія держави і права України: навч.-метод. посібник для самост. вивч. дисц. – К.: КНЕУ, 2001. – 280 с.

2. Васьковський Е.В. Курс гражданского процесса. – Т. 1. – М., 1913. – 572 с.

3. Виленский Б.В. Судебная реформа и контрреформа в России. – Саратов: Приволж. кн. изд-во, 1969. – 400 с.

4. Гессен И.В. Великие реформы 60-х гг. в прошлом и настоящем. Судебная реформа. – СПб.: Тип. – Литогр. Ф. Вайсберга и П. Гершунина, 1905. – 267 с.

5. Джаншиев Г.А. Эпоха великих реформ. Исторические справки. 4-е изд. // Судебная реформа 1864 г. – СПб., 1907. – С. 420–425.

6. Журналы Глуховского уездного земского собрания. Очередных заседаний 1878 года. – Глухов: Печатня Шумицкого, 1879. – 212 с.

7. Журналы Глуховского уездного земского собрания. Очередных заседаний 1872 года. – Глухов: Печатня Шумицкого, 1873. – 116 с.

8. Журналы Глуховского уездного земского собрания. Очередного заседания 1888 года. – Чернигов: Типография Губернского Правления, 1889. – 115 с.

9. Історія державної служби в Україні: у 5 т. / відп. ред. Т.В. Мотренко, В.А. Смолій; упорядники: Г.В. Боряк, Л.Я. Демченко та ін.; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії України НАН України. – К.: Ніка-Центр, 2009. – Т. 4: Документи і матеріали. 1775–1913. – 872 с.

10. Кони А.Ф. Отцы и дети судебной реформы (к 50-летию Судебных Уставов). – М.: Тип. т-ва И.Д. Сытина, 1914. – 295 с.

11. Мокринский С.П. Выборный мировой суд. – Пг.: Сенат. тип., 1914. – 66 с.

12. Окунев Н. К вопросу об образовательном цензе и продолжительности службы мировых судей // Журн. Мин-ва юст. – 1896. – № 2. – С. 207–212.

13. Памятная книга на 1878 год. – Чернигов: Типография Губернского правления, 1878. – 175 с.

14. Список лиц, имеющих быть избранным в должности Мировых Судей по Глуховскому Судебно-Мировому Округу // Черниговские губернские ведомости. – 1913. – (Без пагінації).

15. Уортман Р.С. Властители и судьи: развитие правового создания в имперской России. – М., 2004. – 520 с.

16. Учреждение судебных установлений // Судебные уставы с изложением рассуждений, на коих они основаны 20 ноября 1864 года. Второе дополненное издание. – СПб.: Изд-во Гос. Канцелярии, 1867. – 567 с.

17. Фойницкий И.Я. Курс уголовного судопроизводства. В 2-х томах. Издание третье. Т. 1. – СПб.: Альфа, 1996. – 552 с.

18. Чехович В.А. Мировой суд // Юридична енциклопедия. – К.: Українська енциклопедія, 2001. – Т. 3. – С. 628.

19. Шигаль Д.А. Організаційні особливості інституту мировых суддів, введеного за судовою реформою 1864 р. на території українських губерній // Проблеми законності. Вип. 82. – Х.: Національна юридична академія України ім. Я. Мудрого, 2006. – С. 21–27.

Мельник М.А. К истории мировых судов Глуховского уезда (конец XIX – начало XX в.)

В статье рассматривается процесс создания института мировых судов после судебной реформы 1864. Исследованы порядок выборов мировых судей и проанализированы нормативные положения «Учреждения судебных установлений» 1864 г., материалы журналов земских уездных собраний Глуховского уезда Черниговской губернии.

Ключевые слова: *реформа, мировые суды, мировые судьи, Российская империя.*

Melnyk M.O. To the history of magistrate courts of the Hlukhiv district (the end of XIX – the beginning of XX cen.)

In article process of formation and functioning of magistrate courts after judicial reform 1864 is considered, an order of elections of magistrates are investigated and the standard provisions of «Institutions of Judicial Establishments» 1864, materials of magazines of territorial district meetings of the Hlukhiv district of the Chernihiv province are analysed.

Key words*: reform, magistrate courts, magistrates, Russian Empire.*

10.04.2015 р.

УДК: 94(477.51):61(091) «18/19»

Н.Б. Реброва

ВНЕСОК ГОЛОВИ ГЛУХІВСЬКИХ ПОВІТОВИХ ЗБОРІВ ВАСИЛЯ ПЕТРОВИЧА КОЧУБЕЯ У СТАНОВЛЕННЯ МЕДИЧНОЇ ДОПОМОГИ В ПОВІТІ

Досліджується внесок Василя Петровича Кочубея у становлення медичної допомоги в Глухівському повіті в кінці XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: *Василь Петрович Кочубей, Глухівські повітові земські збори, інфекційна лікарня.*

Постать Василя Петровича Кочубея на сьогоднішній день мало відома українському загалу, хоча його родина до самого 1918 р. була невід'ємно пов'язана з Україною, відіграючи значну роль у всіх сферах життя держави. Особливим місцем для родини була Чернігівщина. Землі, які отримав свого часу Василь Леонтійович, стали для Кочубеїв родинними осередками. Основні володіння Василя Петровича в Чернігівській губернії зосереджувались у Глухівському, Новгород-Сіверському, Конотопському повітах; він був останнім із родини власником батуринської садиби Кочубеїв в кінці XIX – на початку XX ст. Василь Петрович Кочубей відіграв значну роль у становленні земства на Чернігівщині упродовж перебування на посаді голови Глухівських повітових зборів з 1897 по 1904 рр. Зауважимо, що протягом років головування він був присутнім на всіх засіданнях Глухівських повітових зборів.

Гласні відмічали, що вже в перший рік головування Василь Петрович проявив себе, як людина принципова і відповідальна. На засіданнях він систематично піднімав питання належного медичного забезпечення повіту, намагався всебічно обговорювати і, відповідно, їх вирішувати. Не дивлячись на бажання, які виникали у деяких гласних, Василь Петрович Кочубей був категорично проти прийняття швидких рішень і завжди наполягав, щоб питання були попередньо проаналізовані профільними комісіями: «Я вообще против того, чтобы такие вопросы, затрагивающие интересы населения, рассматривались в экстренном Собрании; такие вопросы должны подлежать обсуждению» [1, 76].

Вважаючи становлення належного медичного обслуговування пріоритетним завданням, у перший же рік головування Василь Петрович увійшов до складу земської комісії з медицини. І з цього ж, 1897 р., комісія вже працювала під керівництвом В.П. Кочубея – його одноголосно обрали головою комісії.

На засіданні Глухівських повітових зборів 30 вересня 1897 р. розглядалися результати 6-го з'їзду земських лікарів в м. Чернігові, який аналізував доповідь про реальний стан медицини в Глухівському повіті, підготовлену глухівським лікарем П.Я. Дорошенком. З'їзд змушений був констатувати низький рівень розвитку земської медицини на Глухівщині і виробив рекомендації для покращення стану справ, які передбачали наступне: заснування при управі санітарної ради; відміну плати за лікування; влаштування лікарень і покращення амбулаторій при дільницях; зменшення самостійної фельдшерської діяльності в повіті тощо. Єдиним позитивним моментом у повіті, на думку з'їзду, була робота Глухівської земської лікарні та сільських опікунств.

Наголошуючи на прямому зв'язку між рівнем професійної підготовки спеціалістів і якістю послуг, на засіданні Глухівських повітових зборів 1897 р. за ініціативи Василя Петровича Кочубея було ухвалене рішення про забезпечення повіту п'ятьма кваліфікованими акушерками *(станом на 1897 р. в повіті працювала 1 акушерка)* – випускницями медичних закладів, які надають належний рівень освіти, визначений розмір їх утримання в сумі 300 руб. на рік з перспективою збільшення до 400 руб. В подальшому Василь Петрович змушений був визнавати, що кваліфіковані фельдшериці-акушерки не виявляють бажання їхати до Глухова, але поставивши перед собою мету надання населенню належної медичної допомоги, запропонував збільшити оклади кваліфікованим спеціалістам.

Варвара Василівна і Василь Петрович Кочубеї у своєму маєтку Згурівка, 1906 р.

У 1901 р. він неодноразово повертався до цього питання: «Председатель собрания сказал, что такое жалование слишком ничтожно и невозможно иметь порядочного классного фельдшера дешевле 400 руб. в год» [2, 68].

Турбуючись про підвищення кваліфікації лікарів, земська комісія з медиини приділяла увагу проблемі виділення коштів на встановлення стипендій для майбутніх фельдшерів. Зауважимо, що В.П. Кочубей робив акцент на навчанні коштом земства саме місцевого населення, на що в кошторисі 1902 р. було передбачено 75 руб.: «Разделяя взгляды В.П. Кочубея …командировать одну крестьянскую деревенскую девушку для изучения повивального дела сроком на два года в Киевскую гинекологическую клинику, войдя предварительно в соглашение с директором клиники» [3, 116].

Медична комісія під головуванням Василя Петровича приділяла увагу вирішенню всіх складових медичної допомоги. Фактично – це був період становлення медичного обслуговування в повіті. Кожного року, за сприяння В. Кочубея, витрати земства на медицину збільшувалися. Звичайною практикою, з метою прийняття професійних рішень, стало запрошення на комісію земських лікарів. Вона розглядала питання раціонального розподілу лікарських дільниць, виділення коштів на влаштування амбулаторій при кожній медичній дільниці за умови, якщо частково на себе зобов'язання візьме місцева громада, надання дозволів ветлікарям видавати ліки безкоштовно самим бідним, забезпечення повітових земств антисифілітичними медикаментами, забезпечення гідного гуманного транспортування душевнохворих із супроводжуючим (а не як арештантів), боротьби з дифтеритом, упорядкування виїздів лікарів з метою вироблення найбільш зручного графіку виїздів, який би, в першу чергу, враховував інтереси населення, кошториси витрат тощо.

Василь Петрович наполягав на удосконаленні системи медичної звітності, що дало можливість належно аналізувати і, відповідно, ухвалювати правильні рішення. У результаті цього були раціонально сформовані дільниці, про що відзначалося на засіданні профільної комісії 14 вересня 1899 р. На пропозицію В.П. Кочубея було упроваджено різні форми звітності: по хворим, яких приймають в амбулаторіях лікарі і фельдшери; по народжуваності; по дітях, які щепляться від віспи; по людях, яким виконано пастерівське щеплення (від сказу).

На земських зборах в жовтні 1898 р. В.П. Кочубей запропонував влаштувати при Глухівській земській лікарні окреме приміщення для інфекційних хворих, що було одноголосно схвалено гласними. Розробкою проекту лікарні, вислухавши та врахувавши раціональні пропозиції всіх лікарів м. Глухова, займався особисто Василь Петрович разом із членами комісії. І вже 20–23 жовтня 1898 р., детально пропрацювавши на місті питання вибору ділянки, медкомісія виробила проектне завдання, яке передбачало будівництво інфекційного відділення розмірами 61,25 кв. саж., об'ємом –128,63 куб. саж. на шість палат: дві – для хворих на дифтерит (чоловічу та жіночу), дві – для хворих на скарлатину (чоловічу та жіночу), одну – для хворих на рожу і одну – для хворих з невстановленим діагнозом. Проект мав врахувати кімнату для фельдшера, ванну, клозет, камеру дезинфекції білизни. Виробивши єдину узгоджену думку, медкомісія аргументовано доповіла зборам, представивши ескізний проект земського техніка Ф.Г. Нечаєва. При розгляді проекту Василь Петрович Кочубей мав суттєві професійні зауваження і пропозиції щодо влаштування вентиляції, вигребу, які і були враховані. Ретельного розгляду вимагало питання влаштування дезінфекційної камери з урахуванням всіх досягнень сучасної науки і техніки. Проаналізувавши тип камери, що рекомендував Інститут експериментальної медицини, комісія вирішила звернутися до закладу з проханням надати план та кошторис камери. Паралельно ж комісія розглянула зауваження лікаря Дорошенка про недоліки камери і звернулась до нього з пропозицією скласти креслення пропонованого їм варіанту. В кінцевому результаті, за підтримки Василя Петровича, була віддана перевага варіанту саме лікаря Дорошенка.

Розуміючи важливість швидкого вирішення

питання, глухівське земство вийшло з клопотанням перед керівництвом губернії про скликання позачергових засідань, на яких в березні 1899 р. було розглянуто кошторис та проект лікарні. Кошторис в сумі 6 680 руб. 80 коп. був затверджений в квітні 1899 р., при цьому в бюджеті земства на поточний рік на ці витрати передбачалося виділення 3000 руб.

20 грудня 1901 р. приміщення інфекційної лікарні було освячено, а з 1 січня 1902 р. розпочався прийом хворих [3, 20]. Високо оцінивши роботу дезкамери, влаштованої за проектом П.Я. Дорошенка, гласні щиро дякували лікарю за прекрасно виконану роботу. Оголосили йому подяку і за «блискуче» ведення лікарської справи. На засіданні комісії 1900 р. «В.П. Кочубей в теплых выражениях помянул скончавшегося 5 марта с. г. врача Глуховского участка Г.А. Шекуна, предложил Собранию почтить память утраченного Земством достойного и самоотверженного труженика вставанием» [4, 22].

В. Кочубей піклувався про створення належних побутових умов лікарів, розуміючи, що таким чином вони будуть більш віддані справі.

Не залишилось поза увагою медичної комісії і питання забезпечення ветеринарної допомоги у повіті. На вересневому засіданні 1899 р. відмічалося, що за 10 років витрати земства на ветеринарію збільшилися вдвічі – з 1100 руб. у 1890 р. до 2300 руб. у 1900 р. У 1900 р. було ухвалене рішення про відкриття ветеринарної лікарні, для чого винайняли приміщення з оплатою 200 руб. на рік.

Станом на 1901 р. у повіті працювало три ветеринарних фельдшерських пункти, на обладнання і утримання яких спрямовуються кошти земства. На фельдшерські пункти покладалася і функція просвітництва: «…внести в эту среду, полную суеверий и вредных традиций, побольше истинного света науки » [4, 113].

Неодноразово гласні займали прямо протилежні позиції по різних питаннях. В.П. Кочубей, завжди чітко володіючи темою, пропонував найбільш раціональне їх вирішення, яке влаштовувало всіх. Він брав активну участь в дискусіях, що відображено в кожному протоколі засідання Глухівських земських зборів, намагаючись всебічно розглянути проблему та прийняти глибоко виважене рішення.

Медична комісія здійснювала контроль за виконанням ухвалених рішень, вивчала стан медичного обслуговування на місцях: «Больница и богадельня лично осмотрены членами комиссии, чистота и порядок единогласно признаны образцовыми, пища свежая и доброкачественная. По окончании ревизии комиссия поставила себе приятным долгом поблагодарить врача заведения доктора П.Я. Дорошенко за такое отличное состояние больницы и богадельни» [5, 59].

В.П. Кочубей брав участь у забезпеченні повіту медикаментами. Так на одному із засідань комісія розглядала питання можливості придбання ліків без посередників у фірми Меркель і К°. Василь Петрович проводив роботу і по залученню громад до участі у фінансуванні різних проектів, наприклад, добився, щоб при влаштуванні Воронезького приймального покою половину витрат брало на себе місцеве товариство, при чому за умови внесення відповідної суми на рахунки Глухівського казначейства ще до початку робіт.

Однією із складових успіху профілактичної роботи В. Кочубей вважав поширення медичних знань серед населення, наприклад, про користь Пастерівського щеплення, що тримав під особистим контролем. Збори 1898 р. констатували, що «…спрос на медицинскую помощь, а следовательно и лекарства, растет с каждым годом по причине укрепления в народе веры в медицину. С учреждением четвертого участка спрос этот повысился еще более» [5, 52]. З метою популяризації та привернення уваги до проблем медицини у повіті, В.П. Кочубей клопотав про проведення з'їзду лікарів 1902 р. саме в Глухові.

Голова Глухівських повітових зборів висловлював незадоволення тим, що цукрозаводчики повіту, намагаючись обійти закон, який зобов'язував їх мати на заводах лікарів, запрошували земських лікарів на умовах суміщення посад при додатковій оплаті. З огляду на це кількість лікарів не збільшувалась – навпаки, якість меддопомоги суттєво погіршувалась. В.П. Кочубей підняв питання про суворе дотримання законодавства перед губернатором, у той час, коли частина гласних була на боці цукрозаводчиків [6; 7].

При розподілі коштів В.П. Кочубей віддавав перевагу фінансуванню медичної галузі. Коли в 1904 р. на розгляд зборів було винесено питання телефонізаці повіту, В.П. Кочубей, не дивлячись на власні прогресивні погляди, займає категоричну позицію: «…за неимением средств нет близкой медицинской помощи, а расходы на телефоны еще более отяготят наш бюджет. Устройство телефонной сети обойдется не менее 25 тыс. руб. В принципе я стронник телефонов, … но еще необходимее для нас борьба с болезнями, улучшение медицинской помощи населению» [6, 50]. Він підкреслював, що, не дивлячись на зусилля у поліпшенні медичного обслуговування, Глухівський повіт ще відстає від ряду повітів Полтавської і Чернігівської губерній.

Така позиція голови викликала щиру повагу не лише серед гласних, а і серед звичайного населення повіту. «Гласный П.С. Каштан, от лица гласных от поселян, принес благодарность председателю собрания В.П. Кочубею за его попечение и внимание к нуждам крестьянского населения. Председатель собрания В. Кочубей в своих ответных словах выразил, что очень тронут выражением сочуствия

со стороны представителей 3-го избирательного собрания, тружеников земли, и если он что-нибудь сделал, то тем приятнее ему слышать оценку этой деятельности, со стороны этих тружеников» [2, 143].

Невід'ємною складовою у справі поліпшення медичного обслуговування населення Глухівського повіту було благодійництво родини Кочубеїв. Піклуючись про здоров'я його жителів, Кочубеї, в першу чергу, за свій рахунок забезпечували всебічний розвиток медицини у Ярославці та Дубовичах.

Ярославецьке приймальне відділення було влаштовано на кошти земства і гласного Глухівського земства В.А. Кочубея – рідного дядька Василя Петровича. У 1897 р. удова Василя Аркадійовича, Марія Олексіївна Кочубей, облаштувала в Ярославецькому приймальному відділенні шість ліжок і в пам'ять про покійного чоловіка забезпечила проведення ремонту приміщення та придбання білизни. Відомо, що у 1900 р. «землевладелица М.А. Кочубей пожертвовала 100 руб. на устройство железной крыши для здания Ярославецкого приемного покоя» [4, 24]. На одному із засідань комісія розглянула питання про прийняття на баланс Ярославецького приймального лікарського відділення, що було подаровано земству покійним В.А. Кочубеєм. На утримання цього лікувального закладу в бюджеті земства передбачалось щорічне виділення коштів у розмірі 400 руб. Станом на 1904 р. лікарське відділення, що користувалося заслуженою популярністю серед населення, потребувало розширення на 2 ліжка і, відповідно, збільшення капіталовкладень. «Узнав об этом Василий Петрович и Петр Васильевич Кочубеи предложили помощь, причем Василий Петрович дает денежные средства в размере тысячи рублей, а Петр Васильевич – весь необходимый материал, как-то: лес, кирпич» [6, 80].

У 1901 р. В.П. Кочубей запропонував відкрити новий фельдшерський пункт у Дубовичах і зобов'язався виділяти на його на утримання 90 руб. та 60 руб. квартирних в рік для спеціаліста. У 1904 році він особисто доповідав на засіданні медичної комісії про влаштування приймального відділення в Дубовичах «…на средства местной землевладелицы В.В. Кочубей» [6, 77].

Перший притулок-яслі в Глухівському повіті був заснований саме тут. «Собрание виразило благодарность В.П. Кочубею за щедрую помощь в устройстве приюта-ясель в Дубовичах» [3, 61]. Проаналізувавши роботу притулку в Дубовичах і ситуацію в місті, Василь Петрович запропонував влаштуати яслі-притулок у Глухові. Родина В.П. Кочубея постійно фінансово підтримувала яслі, піклуючись про здоров'я дітей [6, 25].

У 1901 р. В. Кочубей балотувався і був одноголосно обраний опікуном Глухівської земської лікаріні [2, 133]. На зборах В.П. Кочубею систематично оголошувалися подяки: за пожертви лікарням, придбання вагів для зважування хворих [3, 30], різних приладів для лабораторії земської аптеки [7, 43]; «…за принесенные им в дар для земской больницы микроскоп, а для усадьбы земских богоугодных заведений – лесных саженцев» [8, 46]. У 1901 р. на зборах було ухвалено рішення спрямувати кошти в сумі 200 руб на придбання мікроскопа для лікарні, а це – заробіток фельдшера за півроку.

Переконливою характеристикою діяльності В. Кочубея на чолі повітового земства є думка, висловлена гласним, лікарем П.Я. Дорошенком: «Господа гласные! Настоящее собрание является пятым, в котором мы дружно работали под председательством глубокоуважаемого Василия Петровича. С первых своих шагов в этом деле и в настоящее собрание Василий Петрович проявил столько настойчивого трудолюбия, столько внимания к делу и столько истинного безпристрастия, что мы должны чувствовать к нему глубокую признательность. Надо сказать по справедливости, что если в последнее время Глуховское земство делало хотя и небольшие, но все таки поступательные вперед шаги, как в хозяйственной, так и в культурной своей работе, то этим оно в довольно значительной мере обязано Василию Петровичу. Иногда Василий Петрович, как земец в душе, отклонялся от прямой своей роли и горячо вступал в прения, но всегда он это делал в интересах самого дела и с благородным безпристрастием уступал мнению противника, если убеждался им или видел его пользу для земства. Позвольте же мне, г.г. гласные, предложить Вам, по старому земскому обычаю, выразить Василию Петровичу благодарность собрания и пожелать, чтобы нам еще долго и долго пришлось работать под его председательством» [2, 135].

Посилання

1. Журналы Глуховского Уездного Земского Собрания, очередной сессии 1897. – Глухов, 1899. – 196 с.

2. Журналы Глуховского Уездного Земского Собрания 1901 года, XXXVII очередной сессии, 12–18 сентября. – Чернигов, 1902. – 148 с.

3. Журналы Глуховского Уездного Земского Собрания 1902 года, чрезвычайного – 23 марта и очередных заседаний 18–23 сентября. – Чернигов, 1903. – 155 с. .

4. Журналы Глуховского Уездного Земского Собрания 1900 года, чрезвычайного 1-го июня и очередных заседаний 24–30 сентября. – Глухов, 1901. – 153 с.

5. Журналы Глуховского Уездного Земского Собрания 1898 года, чрезвычайного 3-го января и очередных заседаний 19–26 октября. – Чернигов, 1899. – 125 с.

6. Журналы Глуховского Уездного Земского Собрания 1904 года. – Глухов, 1904. – 217 с.

7. Журналы Глуховского Уездного Земского Собрания 1903 года, а) чрезвычайных сессий 11 и 12 января, 1 и 2 марта и 18 июня, и б) очередной XXXIX сессии с 24 по 29 сент. включительно. – Чернигов, 1904. – 194 с.

8. Журналы Глуховского Уездного Земского Собрания 1899. – Глухов, 1900. – 241 с.

Реброва Н.Б. Вклад главы Глуховского уездного земского собрания Василия Петровича Кочубея в развитие медицинской помощи в уезде

Исследуется вклад Василия Петровича Кочубея в развитие медицинской помощи в Глуховском уезде в конце XIX – в начале XX ст.

Ключевые слова: *Василий Петрович Кочубей, Глуховское уездное земское собрание, инфекционная больница.*

Rebrova N.B. The contribution of Vasyliy Petrovych Kochubey – the head of Hlukhiv district meetings into the development of medical aid in the district

The contribution of Vasyliy Petrovych Kochubey – the head of Hlukhiv district meetings into the development of medical aid in Hlukhiv district in the end of the XIXth cent. – begining of the XXth cent. is researched in the report.

Key words*: Vasyliy Petrovych Kochubey, Hlukhiv district meeting, infectious diseases hospital.*

16.03.2015 р.

УДК 94 (477): 37.091.8 «1891/1893»

С.М. Єсюнін

ГЛУХІВСЬКЕ МІСЬКЕ ТРИКЛАСНЕ УЧИЛИЩЕ ФЕДОРА ТЕРЕЩЕНКА: СТВОРЕННЯ ТА ПЕРШІ РОКИ ІСНУВАННЯ (1891–1893)

У статті розглянуто процес створення Глухівського міського трикласного училища Ф.А. Терещенка та його розвиток у перші роки існування. У додатку подано «Положение о трехклассном городском училище Федора Терещенко в Глухове».

Ключові слова: *народна освіта,приватне училище, міське училище, меценат, Федір Артемійович Терещенко, Глухів.*

Для дослідників минувшини Глухова певну цікавість являє історія Глухівського міського трикласного училища, яке було відкрите наприкінці XIX ст. та діяло виключно завдяки меценатській допомозі родини Терещенків. Проте, у сучасній історіографії не існує спеціального дослідження історії названого училища, а найбільшим доробком у цій тематиці можна назвати статтю С.П. Жукової [1]. Таким чином, висвітлення історії Глухівського міського трикласного училища Ф.А. Терещенка дотепер залишається актуальним, особливо щодо питань його заснування та перших років діяльності.

15 червня 1891 р. Федір Артемійович Терещенко звернувся з клопотанням до попечителя Київського учбового округу В.В. Вельяминова-Зєрнова про відкриття власним коштом у місті Глухові міського трикласного училища [6, арк. 1]. Потребу в заснуванні такого навчального закладу меценат бачив передусім у необхідності забезпечити належну освіту для вихованців заснованого ним у 1871 р. притулку для дітей бідноти і сиріт. Для успішної діяльності училища Ф.А. Терещенко пожертвував двоповерховий кам'яний будинок і капітал (72 тис. руб.), який відсотками мав забезпечувати утримання новоствореного навчального закладу [1, 51–52].

Таке благе починання Ф.А. Терещенка було відразу підтримано керівництвом Київського учбового округу – меценат отримав дозвіл на відкриття приватного училища з початку 1891/92 навчального року, але із однією умовою – навчальний заклад до затвердження його статуту (положення) буде діяти на правах міських парафіяльних училищ. Ф.А. Терещенко погодився на такі умови й надав розпорядження про найшвидше складання та затвердження положення про училище. Керівництво Київського учбового округу оперативно видало розпорядження про відрядження до Глухова вчителя Мглинського міського двокласного училища В. Кирилова – для завідування новостворюваного закладу, вчителя Гадяцького повітового училища Д. Онацького – на посаду вчителя, й законовчителя Глухівського учительського інституту, священика Г. Смоличева – для викладання Закону Божого, про що повідомив у листі від 26 червня 1891 р. вже згадуваний попечитель В.В. Вельяминов-Зєрнов [6, арк. 2]. Отже, коли всі бюрократичні та організаційні справи швидко були владнані, 15 серпня 1891 р. у Глухові відбулось відкриття училища, але поки, як зазначалось вище, – на правах міських парафіяльних училищ [6, арк. 61].

Тим часом Ф.А. Терещенко юридично оформив 72 тис. руб. як недоторканий капітал, відсотки від якого мали складати щорічне грошове забезпечення новоствореного училища. Капітал був вкладений на рахунок найбільшої благодійної організації Російської імперії – Імператорського Людинолюбного товариства, яке зобов'язувалось справно фінансувати училище у Глухові. Також, це товариство, згідно угоди із Ф.А. Терещенком, перейняло на себе вище керування справами навчального закладу. Всі названі умови були зафіксовані у розробленому Імператорським Людинолюбним товариством «Положении о трехклассном городском училище Федора Терещенко в Глухове», яке було затверджено на вищому рівні 24 травня 1892 р. [7, арк. 4]. Воно мало 12 параграфів та фіксувало базові засади, на яких мало діяти училище (див. – Додаток). Ключовим тут було те, що навчальний заклад працює на правах міських трикласних училищ. Відповідно до цього був затверджений «нормальний» штат: вчитель-інспектор, законовчитель та два вчителя. Було встановлено також дві посади без грошового утримання – попечителя та представника попечителя [7, арк. 3]. Керівництво училищем та його господарською діяльністю здійснювала Піклувальна рада, а от питання навчально-виховного процесу розглядала Педагогічна рада [7, арк. 4–5 зв.].

Отже, згідно затвердженого 24.05.1892 р. «Положення» засноване Ф.А. Терещенком у Глухові приватне училище було перетворене на міське трикласне. Урочисте відкриття нового навчального закладу відбулось 30 серпня 1892 р. у присутності міського та повітового начальства, представників земства та міських установ, чиновників від губернської народної освіти, але за відсутністю (із-за хвороби) засновника-попечителя [6, арк. 24].

Педагогічний колектив оперативно до початку 1892/93 навчального року був розширений до нового штату, зберігши двох викладачів із попереднього складу. Вчителем-інспектором (завідувачем) залишився Віктор Олександрович Кирилов – надвірний радник, який закінчив Глухівський учительський інститут, до служби приступив 24.07.1878 р. вчителем Мглинського міського двокласного училища, мав установлене утримання у розмірі 640 руб. на рік (350 руб. оклад, 190 руб. столових, 100 руб. за завідування) та службову квартиру [2, 145; 3, 98]. Посада вчителя залишилась за Дометієм Григоровичем Онацьким – без чину, закінчив Глухівський учительський інститут, в службу вступив з 16.08.1886 р. вчителем Гадяцького повітового училища, встановлене утримання – 615 руб. на рік (350 руб. оклад, 190 руб. столових, 75 руб. квартирних) [3, 98]. Законовчителем замість Герасима Смоличева з 1 травня 1892 р. був прийнятий Олексій Васильович Шекун – священик, який закінчив Чернігівську духовну семінарію та з серпня 1871 р. викладав Закон Божий у Глухівському міському парафіяльному училищі, встановлене утримання мав 330 руб. на рік (200 руб. оклад, 130 руб. столових) [2, 93; 3, 98]. З 1 липня 1892 р. було відкрито посаду другого вчителя, яку посів випускник Глухівського учительського інституту Василь Максимович Козир, зі встановленим утриманням в 690 руб. (350 руб. оклад, 190 руб. столових, 75 руб. квартирних, 75 руб. за викладання співів) [3, 98]. Уроки гімнастики проводив позаштатний вчитель з окладом 75 руб. на рік – унтер-офіцер запасу Єгор Єгорович Мороз [3, 98]. Почесне звання попечителя, зрозуміло, посідав засновник училища Федір Артемійович Терещенко, посаду представника попечителя з 21.08.1892 р. обійняв Петро Вільгельмович Бек – колезький радник, дворянин, головний керуючий маєтностями Терещенків у Глухівському повіті.

До училища було зачислено 193 дитини, переважне право на вступ мали вихованці розташованого поруч сирітського притулку, а на вільні місця приймалися сторонні особи. Навчання було безкоштовним, проходило у трьох класах, кожний із яких складався з двох відділень [7, арк. 1–2]. Для здійснення навчально-виховного процесу були створені всі необхідні умови: 7 класних кімнат, учительська, актовий зал, шинельна; двоповерхова кам'яна будівля училища опалювався 18 печами, освітлювалася гасовими лампами, мала витяжні труби [1, 52]. Додамо, що дане приміщення за рівнем пристосованості до навчання було визнано одним із найкращих серед всіх народних училищ Київського ученого округу, про що свідчить цитата із річного звіту попечителя округу В.В. Вельяминова-Зєрнова (подаємо мовою оригінала): «…Глуховское трехклассное имени Ф.А. Терещенко училище находится в исключительно благоприятных условиях: оно помещается в собственном каменном двухэтажном доме, просторном, светлом, с широкими теплыми коридорами и с отличной гигиенической мебелью…» [7, арк. 1].

Перший навчальний рік (1892/93) для Глухівського міського трикласного училища Ф.А. Терещенка минув успішно. Як зазначав у звіті інспектор В. Кирилов, із прийнятих до навчання 193 учнів рік закінчили 186, адже за різними причинами вибуло 9 осіб (перейшли в інші заклади, виїхали із міста тощо) та прийнято двох. Зі 186 учнів 94 навчались у першому класі, 70 – у другому, 22 – у третьому. Конфесійний поділ учнів був таким: 16 іудеїв та 170 християн (один з них – католик, інші – православні). Становий поділ мав 18 дітей, що мали дворянське походження, 6 – із духовенства, 44 – із сільського та 92 із міського станів [7, арк. 1]. Всі діти показали здебільше успішні знання, поведінку мали майже відмінну, отож, як зазначав інспектор В. Кирилов,«суворих покарань до учнів жодного разу не використовували». Вільний від занять час вихованці проводили у дитячому притулку, де готували уроки, читали, співали у хорі. В їх розпорядженні були духові й струнні інструменти (придбані у 1892 р. коштом попечителя на 500 руб.), наявність яких надало можливість навчати музиці та створити невеличкий оркестр. Щоденні заняття співами дозволили організувати училищний хор, найкращі хористи якого входили до складу хору Трьох-Анастасіївської церкви, до парафії якої належало училище та притулок. Для влаштування дозвілля дітей попечитель власним коштом придбав «чарівний ліхтар» із картинками. Усього загальні витрати на училище у 1892/93 навчальному році склали 3420 руб., з них: грошове утримання педагогів – 2200 руб., витрати на уроки співів – 75 руб., навчальні приладдя – 100 руб., канцелярські витрати – 25 руб., утримання і ремонт приміщення та найм прислуги – 850 руб., непередбачені витрати – 170 руб. [7, арк. 2]

Навчальний рік був завершений урочистостями, що відбулись 13 червня 1893 р. На них були запрошені всі найпочесніші особи міста та повіту, очікувався (але знову не стався) приїзд Ф.А. Терещенка. Програма урочистостей включала молебень, короткий річний звіт, видачу атестатів одинадцяти випускникам, а також

велику концертну програму – вірші, хорові пісні, оркестрові композиції [7, арк. 7].

По завершенні 1892/93 навчального року вчитель-інспектор В. Кирилов підготував для Ф.А. Терещенка докладний звіт про роботу училища, де серед переважно позитивних моментів звернув увагу на гостру потребу збільшення штату педагогів, що було пов'язано з великою кількістю учнів та значним навантаженням на працюючих вчителів [7, арк. 1, 8]. Віддамо належне Ф.А. Терещенку, який швидко вирішив це питання – 1 вересня 1893 р. він видав розпорядження: із власних коштів встановити доплату до річного казенного утримання вчителю-інспектору – 240 руб. та кожному із двох вчителів – 150 руб., а також ввести дві посади помічників вчителя з річним утриманням у 450 руб. кожному (300 руб. оклад та 150 руб. столових) та зробити штатною посаду вчителя гімнастики з окладом 85 руб. на рік [6, арк. 34]. Для офіційного затвердження названих посад Ф.А. Терещенко звернувся 15 грудня 1893 р. до керівництва Київського учбового округу з відповідним клопотанням, в якому зазначив наступне (подаємо мовою оригіналу): «Для необходимости расширить училище до 300 учеников, я прошу добавить к штату три должности: двух помощников учителей и учителя гимнастики. На обеспечение жалования этих трех учителей я внес 39800 руб. облигациями в добавление к 72000 руб. неприкосновенного капитала. Означенный капитал хранится в Императорском Человеколюбивом обществе под проценты. При этом для расширения училища необходимо пристроить еще два класса, что я распорядился сделать с весны 1894 года на мои средства...» [6, арк. 35]. Клопотання попечителя знайшло підтримку в учбовому окрузі та міністерстві народної освіти, й після необхідних бюрократичних процедур 13 грудня 1894 р. були затверджені зміни у штаті училища. Додамо, що ще до офіційного затвердження нового штату на посади помічників вчителів були прийняті два випускники Глухівського учительського інституту Петро Євдокимович Ярош та Порфирій Миколайович Худяков [4, 71; 6, арк. 34, 61].

Як бачимо, вже на другий рік існування Глухівського міського трикласного училища Ф.А. Терещенко зробив відчутний поштовх для його подальшого розвитку – розширив штат викладачів, створив умови для навчання до 300 учнів, збільшив капітал утримання училища до 111,8 тис. руб. [6, арк. 43].

Таким чином, в перші роки після створення Ф.А. Терещенком у Глухові міського трикласного училища був закладений міцний фундамент для впевненого функціонування цього навчального закладу у майбутньому. Перш за все, була забезпечена надійна фінансова основа для безбідного існування закладу шляхом формування капіталу в 111,8 тис. руб., відсотків з якого вистачало для покриття всіх витрат на утримання училища. По-друге, училище отримало гарну матеріальну базу – власне приміщення, необхідні навчальні приладдя тощо. По-третє, був створений професійний педагогічний колектив. Фактично усі педагоги, що стояли у початків училища, ще не один рік плідно працювали у його стінах. Перший завідувач – вчитель-інспектор Віктор Олександрович Кирилов – очолював навчальний заклад майже 18 років (1891–1908). Василь Максимович Козир працював в училищі майже 23 роки (1892–1914): спочатку вчителем, а з 1 січня 1909 р. очолив заклад – обійняв посаду інспектора, перейнявши її у згаданого вище В.О. Кирилова. Священик Олексій Васильович Шекун викладав Закон Божій 15 років (1892–1906), Дометій Григорович Онацький вчителював 14 років (1891–1904). Колектив навчального закладу упродовж наступних років збільшувався, але його кістяк тривалий час складали саме ці перші педагоги.

У даній статті висвітлено лише процес створення та перші роки існування Глухівського міського трикласного училища Ф.А. Терещенка як показовий приклад успішної та корисної благодійної діяльності родини Терещенків у освітній сфері, комплексне й узагальнене дослідження котрої вбачається пріоритетним у подальших наукових пошуках дослідників історії Глухова.

Додаток

«Главный Попечитель
Императорского Человеколюбивого Общества
Исидор, митрополит Новгородский и Санкт-Петербургский
24 мая 1892 года

ПОЛОЖЕНИЕ О ТРЕХКЛАССНОМ ГОРОДСКОМ УЧИЛИЩЕ ФЕДОРА ТЕРЕЩЕНКО В ГЛУХОВЕ

1. Трехклассному городскому училищу, учреждаемому в городе Глухове на средства действительного статского советника Федора Терещенко, присваивается наименование «Городское училище Федора Терещенко, учрежденное в память чудесного спасения 17 октября 1888 года Их Императорских Величеств с Августейшими Детьми».

2. Училище состоит под высшим правлением Императорского Человеколюбивого Общества, учебная же часть заведения и все служащие в нем по этой части лица подчиняются ведению Министерства Народного Просвещения на основаниях установленных Высочайше утвержденных 31 мая 1872 г. положением о городских училищах.

3. Училище имеет целью доставление обучающимся в нём бесплатного начального умственного и религиозно-нравственного воспитания.

4. Училище содержится на проценты с

неприкосновенного капитала в 72000 рублей, пожертвованного учредителем. Капиталу сему присваивается название: «Капитал городского училища Федора Терещенко».

5. Преимущественным правом на поступление в училище пользуются воспитанники Глуховского детского приюта Терещенко. На остающиеся за сим свободными вакансии принимаются и посторонние лица.

6. Число воспитанников, не принадлежащих к христианскому вероисповеданию, не может превышать 15 % общего числа учеников училища.

7. При училище полагается особый Попечитель, заменяющий почетного смотрителя городского училища по положению о сих училищах.

8. Звание Попечителя предоставляется учредителю училища, действительному статскому советнику Федору Терещенко пожизненно, а за смертью его – одному из родных детей его и родных внуков, по старшинству; если же таковых не будет – то одному из родных братьев, Николе или Семену Терещенко, и сыновей братьев. Дальнейшее избрание Попечителя предоставляется Совету Императорского Человеколюбивого Общества. Если за смертью учредителя прямой его наследник будет несовершеннолетний, то должность Попечителя, временно, до совершеннолетия наследника, предоставляется одному из братьев учредителя, Николе или Семену Терещенко. Попечитель утверждается в этом звании Советом Императорского Человеколюбивого Общества.

9. При училище состоят: а) Педагогический совет для решения вопросов, относящихся к учебной части и б) Попечительный совет для ближайшего содействия успешному развитию училища и для заведования хозяйственными делами.

10. Ближайшее заведование делами Попечительного совета возлагается на Сотрудника попечителя, который избирается Попечителем и утверждается в должности помощником Главного попечителя Императорского Человеколюбивого Общества.

11. Училище имеет печать, утвержденного для уездных установлений образца, с надписью вокруг государственного герба «Глуховское городское училище Федора Терещенко».

12. Относительно прав служащих и учащихся училище пользуется всеми преимуществами, предоставленными городским училищам Высочайше утвержденными 31 мая 1872 года положением о сих училищах.

Председатель Совета (*підпис*)» [7, арк.4-5 зв.].

Посилання

1. Жукова С.П. Благодійна діяльність родини Терещенків у Глухові // Ніжинська старовина – Вип. 16(19). – 2013. – С. 50–55.

2. Памятная книжка Киевского учебного округа. – Ч. IV. Черниговская губерния. –К., 1891. –218 с.

3. Памятная книжка Киевского учебного округа. – Ч. IV. Черниговская губерния. –К., 1893. –160 с.

4. Памятная книжка Киевского учебного округа. – Ч. IV. Черниговская губерния. –К., 1894. –114 с.

5. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1906–1907 год. – К., 1907. – 375 с., прилож. 24 с.

6. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 296, спр. 79, 67 арк.

7. ЦДІАК України, ф. 830, оп. 1, спр. 519, 14 арк.

Есюнин С.Н. Глуховское городское трехклассное училище Федора Терещенко: создание и первые годы существования (1891–1893)

В статье рассмотрен процесс создания Глуховского городского трехклассного училища Ф.А. Терещенко и его развитие в первые годы существования. В дополнениях подано «Положение о трехклассном городском училище Федора Терещенко в Глухове».

Ключевые слова: *народное образование, частное училище, городское училище, меценат, Федор Артемьевич Терещенко, Глухов.*

Yesiunin S.M. Three-class city school of Fedir Tereshchenko in Hlukhiv: creation and first years of existence (1891-1893)

In the article the process of creation of three-class city school of Fedir Tereshchenko in Hlukhiv and his development in the first years of existence is considered. In additions «The charter about three-class city school of Fedir Tereshchenko in Hlukhiv» is submitted.

Key words: *public education, private school, city school, philanthropist, Fedir Tereshchenko, Hlukhiv.*

07.03.2015 р.

УДК 94 (477):711.41 «185/190»

М.М. Блакитний

«КАЗАРМЕННЫЙ УЧАСТОК»: ДО ІСТОРІЇ ЗАБУДОВИ ЧЕРНІГОВА (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧ. XX СТ.)

У статті йдеться про військове містечко поблизу Чернігова наприкінці XIX – початку XX ст.

Ключові слова*: Чернігів, казарма, полковник, полк.*

Забудова Чернігова кінця XIX – початку XX ст., його окремих районів і вулиць, малодосліджена. Фактично, невивченим залишається питання існування так званого «казарменного участка» – невеликого військового містечка на північних околицях губернського центру. Зараз дана місцина знаходиться у районі чернігівських вулиць Стрілецька, Червоногвардійська і проспекту Миру.

Протягом XIX ст. як у Чернігові, так і по губернії, дислокувалися різні полки російської армії, особовий склад яких вимушений був проживати у домівках місцевих мешканців внаслідок відсутності відповідних приміщень (казарм). Так, дослідник В. Стецюк у статті про гарнізон Чернігова зазначає, що комплекс гарнізонних будівель споруджувався поетапно упродовж останніх трьох десятиліть

XIX ст. Автор стверджує, що спочатку були побудовані казарми для солдат, згодом офіцерські будинки, а у 90-х роках – полковий храм [5, 130]. Така послідовність забудови військового містечка не зовсім відповідає дійсності і потребує уточнення.

Побудова «казарменного участка» у Чернігові розпочинається у 80-х рр. XIX ст. Дане будівництво передусім було пов'язане з тим, що солдати і офіцери 18-го Вологодського піхотного полку (5-ї піхотної дивізії), який тоді дислокувався у місті, винаймали житло у мешканців Чернігова і не мали постійного місця базування. Зокрема, у 1884 р. була утворена особлива будівельна комісія для побудови цегляних казарм для Вологодського полку. До її складу входили начальник 5-ї дивізії генерал-лейтенант Володимир Полторацький, чернігівський міський голова Василь Хижняков, командир 18-го Вологодського полку полковник Віктор Аспелунд (з березня 1885 р.), завідуючий господарською частиною полку капітан Петро Коган, керуючий Чернігівською контрольною палатою Микола Сухотин.

Проект будівництва казарм на замовлення Головної будівельної комісії (Санкт-Петербург) розробив і втілив цивільний інженер Павло Бергштресер, який періодично приїздив до Чернігова і здійснював загальний контроль (з 1884 по 1889 рр.), згодом займався аналогічним проектом для 12-го Маріупольського драгунського полку у м. Білосток (Польща). Збереглося кілька споруд, які будував або брав участь у їх спорудженні П. Бергштресер (в основному у Санкт-Петербурзі). Подібна за стилем до чернігівських казарм будівля Товариства залізопрокатного заводу (Санкт-Петербург, 1895 р.).

Для будівництва була обрана місцина на північ від Чернігова. Так, у 1884 р. військове відомство придбало ділянку землі у 3-х верстах від Чернігова «на р. Стрижень» («Сабичевський бір») поблизу с. Коти. Усіма роботами керувала будівельна комісія, яку очолював командир 1-ї бригади 5-ї піхотної дивізії генерал-майор Володимир Глинка (похований у Чернігові на старому міському кладовищі). До її складу також увійшов завідуючий господарською частиною Вологодського полку підполковник Клементій Кайрович. На початковому етапі було спеціально споруджено цегляний завод (завідував підпоручик Бокевич-Щуковський), де виробництвом цегли займалися солдати Вологодського полку.

У 1885 р. було закладено фундамент першої будівлі («Флігель № 1»). Фактично ж, усі будівельні роботи зі спорудження казарм виконували також солдати 18-го Вологодського полку. Зокрема, щоденно до них залучалося від 200 до 400 чол. На той час загальна чисельність полку доходила до 1900 чол. Зведення казарм було завершено у 1890 р. [6, 255–257]. Вочевидь, були збудовані усі будівлі (7 одиниць).

У 1891 р. командир Вологодського полку В. Аспелунд, за протекції нового начальника 5-ї піхотної дивізії генерал-лейтенанта Василя Максимовича, подав клопотання командуючому Київського військового округу про спорудження полкового храму поблизу казарм. Проект даної будівлі також розробив інженер П. Бергштресер, а доопрацьовував – поручик (і бібліотекар) Павло Брайкевич. Керував усіма будівельними роботами капітан Федір Москальцов (ктитор полкового храму). Полкова церква була закладена 3 червня 1891 р. священиком Авксентієм Соколовським, а вже 5 липня 1892 р. на території казарм була проведена урочиста церемонія освячення нового «одноглавого» храму на честь І. Предтечі (не зберігся). На урочистостях були присутні усі військовослужбовці Чернігова, особовий склад 18-го Вологодського полку, губернатор, представники дворянства, земства. Церква була зроблена з цегли і мала з'єднання з прибудованим дерев'яним манежем, що дозволяло вміщувати до півтори тисячі чоловік. Дубовий іконостас з іконами виготовив відомий київський художник М.І. Мурашко. З часом було облаштовано і полкове кладовище (не збереглося) [7]. Вочевидь, у 1910 р. церкву І. Предтечі переосвятили на честь св. Георгія, і вона стала полковим храмом 176-го Переволоченського полку або гарнізонною Георгіївською церквою.

На території Казарменої ділянки знаходилися власне казарми, офіцерське зібрання, військовий клуб, лазарет, водокачка, полкова крамниця, тир, окремі будинки цивільних осіб [10]. Згодом було облаштовано цілком автономне і повноцінне військове містечко, якого не було з часів існування Чернігівської фортеці і відповідного військового гарнізону. М. Чорносвистова (донька відомого чернігівського міського голови В. Хижнякова) згадувала: «Военные жили на Казарменном участке … У них была своя жизнь со своими обычаями и своим уставом. Мы их как-то мало видели. Слышно было, что у них устраивались балы, спектакли, кто-то из города наверное бывал там, но их жизнь не сливалась с жизнью Чернигова …» [4, 53].

Окрім 18-го Вологодського полку цегляні казарми використовували і інші полки російської армії, що дислокувалися у місті. Так, з 1896 р. їх займав 167-й Острозький полк, а з 1910 р. – 176-й Переволоченський піхотний. На початку Першої світової війни, у 1914 р., казарми деякий час займали частини 316-го Хвалинського піхотного полку, який було сформовано внаслідок загальної мобілізації.

10 вересня 1908 р. на Казарменій ділянці трапилася пожежа, зокрема, повністю згорів полковий лазарет 167-го Острозького полку [11, 2].

Якщо солдати проживали у казармах, то офіцери разом із родинами продовжували винаймати житло у мешканців Чернігова. У травні 1909 р. Чернігівська

військова будівельна комісія оголосила конкурс на будівництво будинків для офіцерів 167-го Острозького полку. У серпні 1909 р. особлива комісія на чолі з командиром 2-ї бригади 42-ї піхотної дивізії генерал-майором П. Абакановичем завершили складання технічного плану будівництва квартир для командира і офіцерів 167-го Острозького полку. Планувалося будувати чотири триповерхових, один двоповерховий і один одноповерховий будинки [12]. 15 березня 1910 р. відбулися торги на віддачу у підряд постачання каміння, цегли, піску тощо для будівництва даних будівель.

У 1912 р. основні будівельні роботи, фактично, завершилися. Було споруджено 6 триповерхових будівель. Так, на будівництво лише одного триповерхового флігеля № 6 (на 18 квартир) для молодших офіцерів 176-го полку, що мали родини, витратили майже 70 тис. крб. [13] Усі роботи проводила Чернігівська військова будівельна комісія (голова – генерал-майор Володимир Пржилуцький). Техніком комісії був губернський архітектор Т. Ярамишянц. Також упродовж 1910–1913 рр. ремонтувалися казарми, будувалися нові житлові будівлі та бараки для солдат 176-го Переволоченського полку. На ці потреби ще додатково витратили майже 60 тис. крб. Таким чином, можна говорити про розширення меж військового містечка і створення «новоказарменного участка». Саме під такою назвою згадується нова частина військового містечка у даний період.

З 2 по 27 лютого 1914 р. особлива комісія, призначена з Петербургу (голова – генерал-майор Бєлов, члени – військовий інженер генерал-майор фон Етінгер, військовий інженер підполковник Марков), у присутності старшого ревізора Чернігівської контрольної палати М. Ключарова провела огляд і прийом офіцерських флігелів (за документами їх будівництво відбувалося з 1909 по 1914 рр.). Будівлі були здані Київському окружному інженерному управлінню [15, 3].

Вочевидь, що незважаючи на події часів Першої світової війни – військові дії і обмаль фінансових ресурсів – на території військового містечка продовжувались будівельні роботи. Так, у 1915 р. у спадкоємців селянина Миколи Пилипенка-Ахріменка, за наказом імператора Миколи ІІ, було вилучено 1890 сажнів землі для будівництва флігелів офіцерам 176-го полку [1, арк. 2960].

У цей же час на території казарм перебували переважно мобілізовані, які проходили недовгий вишкіл і відправлялися на фронт. У Чернігові з них комплектувалися і окремі військові частини.

Період революційних змін 1917 р. і визвольних змагань вніс свої корективи у життя «Казарменного участка». Відомо, що 1917 р. на Казарменій ділянці деякий час мешкали, служили або її відвідували з робочими візитами генерал-лейтенант М. Бонч-Бруєвич (з березня 1914 р. – командир 176-го полку, перший генерал, який перейшов на бік більшовиків), генерал від інфантерії М. Рузський (відіграв вагому роль у зреченні імператора Миколи ІІ), генерал-ад'ютант М. Іванов (командуючий військами Київського військового округу, головнокомандуючий військами Південно-Західного фронту), генерал-лейтенант В. Солонина (начальник Північного Курляндського району Прибалтійського генерал-губернаторства; родом з Остра, збирач української старовини), генерал-лейтенант Е. Прескот (начальник 42-ї піхотної дивізії), В. Примаков (комкор; розпочинав службу у 13-му запасному полку) [14].

Протягом 1917 р. у казармах і флігелях розміщувалися частини 13-го запасного піхотного полку, 12-ї осадної артилерійської дивізії [8]. У 1918 р. в казармах дислокувалися 3-й Український полк імені І. Богуна («синьожупанники»), 26-й Козелецький, 27-й Ніжинський українські піхотні полки, інші частини 5-го українського корпусу та 9-й німецький кінно-єгерський полк [9]. Відомо, що у 1922 р. на «Казарменном участке» розміщувався 20-й полк 7-ї стрілецької Володимирської дивізії, транспорт губвоєнпродснаба, 56-ї піхотні табірні курси. У джерелах є згадки про «Ново-казарменный участок» 20-го полку (на 1922 р.) [3, арк. 71].

Так званий «старый Казарменный участок» (15 десятин) був підпорядкований Військовій інженерній дистанції. Тут знаходилися чотири цейхгаузи, одна конюшня, одна кузня, корпус бувшої церкви, водокачка, електрична станція, хлібопекарня, ветеринарний лазарет [2, арк. 29]. Поряд розташовувалися пригороди Курганка і Швейцарійка.

Станом на 1921 р. військове містечко розподілялося на «старый казарменный участок» і «новый казарменный». Була і вулиця з відповідною назвою «Старо-казарменный участок» (вочевидь, на 1934 р. – вул. Стрілецька).

У радянський час будівлі використовували різні військові частини, що дислокувалися у місті, у тому числі Чернігівська військова авіаційна школа пілотів (1940–1941 рр.), для чого провели роботи з перебудови старих споруд і облаштували нові приміщення. Упродовж 1941–1943 рр. тут розміщувалися військові формування окупантів (переважно, угорців), з 1951 по 1995 рр. – Чернігівське вище військове авіаційне училище льотчиків (ЧВВАУЛ). Після ліквідації останнього, частину корпусів військового містечка отримав Чернігівський державний інститут економіки і управління. Вже понад 50 років у колишніх офіцерських флігелях облаштовані квартири мешканців міста.

Таким чином, побудова «Казарменного участка» розпочалася у 80-х роках XIX ст. і тривала, з перервами, до 1917 р. Військове містечко з початку створення і до періоду Першої світової війни

збільшилося від сучасної Стрілецької вулиці до перехрестя вулиці Героїв Чорнобиля і проспекту Миру. На території гарнізону знаходилися наступні основні об'єкти: 7 солдатських казарм, офіцерське зібрання, лазарет, електрична станція, водокачка, тир, конюшня, кузня, полкова церква, хлібопекарня. На сьогодні у Чернігові від колишнього «Казарменного участка» збереглися будівлі по вул. Стрілецькій (7 казарм і 1 приміщення офіцерського зібрання, 3 будівлі господарського призначення) і на проспекті Миру (офіцерські флігеля (житлові будинки № 143, 145, 151, 153, 155, 157).

Посилання

1. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 127, оп. 10, 2960 арк.

2. ДАЧО, ф. Р–792, оп. 1, спр. 405.

3. ДАЧО, ф. Р–792, оп. 1, спр. 548.

4. Коваленко О. Зі спогадів Марії Чорносвистової про старій Чернігів // Сіверянський літопис. – 2014. – № 1–3. – С. 49–60.

5. Стецюк В. Гарнізон Чернігова наприкінці XIX – на початку XX ст. // Сіверянський літопис. – 2014. – № 1–3. – С. 130–136.

6. Фохт фон Н. Краткая история 18-го пехотного Вологодского полка. 1803–1897 гг. – Житомир, 1898. – 356 с.

7. Фохт фон Н. Краткая история 18-го пехотного Вологодского полка. 1803 – 1897 гг. – Житомир, 1898. – С. 275–278; Черниговские губернские ведомости. – 30 июля. – 1892. – С. 2; Цитович Г. Храмы Армии и Флота. – Пятигорск, 1913. – С. 347–349.

8. Черниговская земская газета. – 17 октября. – 1917. – С. 3; Черниговский край. – 20 октября. – 1917. – С. 4.

9. Черниговская земская газета. – 29 марта. – 1918. – С. 7; 5 апреля. – С. 3, 6; 13 декабря. – С. 5; Черниговская мысль. – 2 ноября. – 1918. – С. 4.

10. Черниговские губернские ведомости. – 17 мая. – 1905. – С. 1; 25 ноября. – 1906. – С. 1; 17 серпня. – 1910. – С. 2; Путеводитель по Чернигову на 1912 год. – Чернигов, 1912. – С. 41; 21 грудня. – 1913. – С. 4.

11. Черниговское слово. – 12 сентября. – 1908. – С. 2.

12. Черниговское слово. – 9 мая. – 1909. – С. 4; 26 августа. – С. 2.

13. Черниговское слово. – 24 февраля. – 1910. – С. 4; 13 декабря. – 1912. – С. 2; ДАЧО, ф. 1035, оп. 1, спр. 3, 38 арк.

14. Черниговское слово. – 24 июля. – 1907. – С. 2; 6 мая. – 1911. – С. 2; 25 июля. – С. 4; 18 мая. – 1914. – С. 3; Черниговская земская газета. – 17 октября. – 1917. – С. 3.

15. Черниговское слово. – 1 марта. – 1914. – С. 3.

Блакитный М.М. «Казарменный участок»: к истории застройки Чернигова (конец XIX – нач. XX вв.)

В статье идёт речь о существовании военного городка возле Чернигова в конце XIX – начале XX вв.

***Ключевые слова**: Чернигов, казарма, полковник, полк.*

Blakytny M.M. «Barracks plot»: the history of the building of Chernihiv (the end of XIX - beg. XX centuries)

The article refers to the existence of a military camp near Chernihiv in the late XIX - early XX centuries.

***Key words:** Chernihiv, barracks, Colonel Regiment.*

05.03.2015 р.

УДК 94(477):783.3 «18/190»

А.В. Смишляк

ДУХОВНО-МУЗИЧНИЙ ПОБУТ ГЛИНСЬКОЇ ПУСТИНІ XIX – ПОЧТАКУ XX СТ.: БОГОСЛУЖЕБНИЙ СПІВ У САКРАЛЬНОМУ ПРОСТОРІ ОБИТЕЛІ

У статті аналізується система богослужебного співу Глинської пустині XIX – початку XX ст. у її взаємозв'язку з чернечим побутом обителі, її духовно-пастирськими традиціями та історією формування її сакрального простору. Богослужебно-музичний побут обителі вивчається як звукова ікона, континуум життя і молитви насельників монастиря, що є втіленням світогляду епохи та картини світу тих, хто ідентифікує себе із простором обителі.

***Ключові слова:** Глинська пустинь, богослужебний спів, сакральний простір, монастир, звукова ікона, подвижник.*

Для людини воцерковленої, якою є людина в Російській імперії XIX ст., центром ментального та соціального універсуму є простір її приходу – реально існуючий сакральний простір, навколо якого вибудовується сукупність предметів, реліквій, запахів, звуків та рухів, що позначені Божою присутністю. А.І. Лідов визначив процес їх створення як ієротопію, а підхід до їх дослідження – як ієротопічний підхід, що дозволяє побачити всі елементи сакрального простору, в тому числі і художні, в контексті іншої картини світу. Конкретна ситуація кожного храму, монастиря формує специфічне сприйняття цих об'єктів залежно від місцевих традицій, священних реліквій та наративів, богослужебного побуту цього локусу [19, 14]. Враховуючи те, що сакральний простір храму створюють всі елементи його наповнення, кожен із яких несе в собі глибоке символічне навантаження, мова може йти і про літургійний рух, і про іконопис, і гамму запахів у храмі, і про богослужебний спів. Останній і стане об'єктом нашого дослідження.

Ще отець П. Флоренський на початку XX ст. в роботі «Храмовое действо как синтез искусств» писав, що в храмі все переплітається з усім. *«Вспомним, что синтез храмового действа не ограничивается только сферой изобразительных искусств, но вовлекает в свой круг искусство вокальное и поэзию, сам являясь в плоскости эстетики музыкальной драмой. Тут все подчинено единой цели, верховному эффекту кафарсиса этой музыкальной драмы…»* (тут і далі курсив авт.) [31, 211]. Богослужебний спів не є і ніколи не був мистецтвом у традиційному його розумінні, і відповідно, не є дослідним полем виключно для вузькопрофільних музикознавців або істориків мистецтва. З позицій аскетизму, як це було запропоновано В.А. Мартиновим, звук розуміється як своєрідна форма помислу, форма молитви: спів, життя і молитва утворюють нерозривний хронологічний та просторовий континуум [20, 45].

Оволодіння процесом співу має включати не тільки навички володіння голосом, але і навички аскетичного оволодіння свідомістю [20, 10]. Богослужебний спів розуміється як картина ангельського порядку, а богослужебний побут монастиря має бути земним образом ангельського славіння; його ландшафт та місце духовного співу в ньому – звуковою іконою. Більшість знакових православних обителей витворили свої неповторні системи наспіву, що відобразили сакральний континуум уставу, чернечих традицій та душпастирської діяльності обителі. Богословська теорія про три образи показує динаміку життя кожного монастиря, що творить свій розспів. Кожному типу молитви відповідає свій тип просторово-часових уявлень (профанно-натуралістичний, алегоричний, сакрально-символічний), які формують адекватні собі мелодійні структури, спричинюючи матеріалізацію у звуці відповідних сутнісних сил [1, 4]. Сакрально-символічний тип просторово-часових уявлень у співочому обіході кожної обителі відображається у добовому, тижневому та річному циклі молитви та богослужіння. Символіка одягу, організація побуту, богослужіння, назва ликів (хорів) у монастирі спрямовані до залучення людини до Божественного Світла і Краси. Саме тому дослідження монастирських богослужебних співочих практик може стати ключем до розуміння семіотичної системи православного монастиря не тільки як культурного та соціального осередку, а духовного топосу історії.

Глинська Різдва Богородиці спільножительна пустинь Курської єпархії, заснована на початку XVI ст. (нині – Глухівський р-н Сумської обл.), традиційно була одним із провідних духовних центрів не тільки регіону, але і всієї імперії, а давні зв'язки з такими стовпами православного подвижництва, як Оптіна, Молчанська Софронієва пустині, Києво-Печерська лавра сприяли піднесенню її насельників на особливу висоту духовного життя [28, 11]. Сучасники відзначають своєрідність аскетичного духовного побуту Глинської пустині – вона приваблювала до себе паломників з усіх куточків імперії – так, тільки письменник Іван Ювачев, що відвідав пустинь у 1906 р., називає цифру в 50 тис. чол. на рік [33, 154]. Пустинь також відрізнялась неухильним дотриманням суворого уставу, складеного за взірцем Афонського, що сприяло процвітанню духовного життя та старческого окормління в обителі [28, 12]. «*Если внимательно присмотреться к богослужению и ко всем порядкам иноческой жизни Глинской пустыни, то можно подметить много своеобразного, оригинального, невиданного в других обителях»,* – так описує Ювашев своє враження від пустині [33, 154]. Аскетичний побут і витворив т. з. «глинський наспів» – не тільки вокальну, але і світоглядну систему. Предметом вивчення у даній студії і стане система глинського наспіву, але не як система мелодична, а як одне з організуючих начал глинського сакрального простору, як система взаємодії часу, простору, життєвого порядку, молитви і співу, звукова ікона простору обителі.

У традиціях афонського монашества благообразність та чинність співу мають відтворювати стрункий душевний порядок. Святе Письмо говорить: *«Благодушествует ли кто? Да поет»* [Іак. 5:13]. Старець Паїсій Афонський, афонський подвижник XX ст., говорив: *«Как человек станет петь «Свете тихий», если сам не имеет света?»* [22, 183]. Внутрішнє благочестя та природність молитви – ось головні вимоги для півчого, а особливо монаха. Глинська пустинь відрізнялась ревним дотриманням святоотецької традиції; вона мала тісні зв'язки з Оптіною пустинню та Троїце-Сергієвою лаврою, Києво-Печерською лаврою та Михайлівським Золотоверхим монастирем. Так, старець Глинської пустині Іліодор (Голованицький) вів переписку із Амвросієм Оптинським [24, 2]; ієросхімонах Серафим (Пацула), сучасник настоятеля Філарета (Данилевського), отримав призначення до Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря, де ніс послух благочинного, а в 1849 р. знову повернувся до Глинської пустині [23, 41]; ігумен Ісайя (Гомолко) вів переписку з настоятелем Оптіної пустині архімандритом Ісаакієм щодо висилки примірника скитського уставу (для упорядкування чину Спасо-Іліодорівського скита [23, 109]. Амвросій Оптинський, судячи з його листів, сприяв поширенню рукописних піснеспівів, що побутували в Оптіній пустині; мова йде навіть про переписування ірмосів та стихір, що виконувались без нот та «на подобни» [26, 451]. Не виключено, що через Іліодора ці рукописи могли поширюватись і в Глинській обителі.

Духовна спадщина глинських старців наразі практично не розроблена науково – перші визначні спроби осягнути її в зрізі історії монастиря та впорядкувати життєписи його подвижників належать схіархімандриту Іоанну (Маслову), однак його велетенський доробок поки так і не знайшов свого продовжувача. Враховуючи тісний зв'язок глинських іноків із подвижниками Оптіної пустині та своєрідне взаємоперетікання духовного досвіду між двома обителями, за автентичне розуміння богослужебно-співочої системи можна прийняти його оптинську рефлексію, адже літературна традиція Оптіної пустині є наразі більш вивченою. Так, у творах Варсонофія Оптинського (Пліханкова) тема божественно співу досить добре розроблена. Його сюжети – це видіння ангельських хорів, яких удостоюються подвижники благочестя чи новонавернені до православної

віри [13, 17; 2, 75]. У «Келейных записках» Варсонофій описує видіння старців, які удостоювались чути божественні хори, спів яких нісся ніби з неба під час творення Ісусової молитви [3, 4]. Сам Варсонофій, переповідаючи свій шлях до монастиря, визначає, що знакові моменти у виборі цього шляху часто були позначені божественним одкровенням у символі церковного хору. Подібними прикладами рясніють його «Беседы с духовными чадами» [2, 56]. Звісно, приведені приклади та джерела, тим більше мало впорядкована усна паломницька традиція, потребують більш кропіткої наукової критики, оскільки відкриття цього потужного пласту духовного досвіду почалося не так давно. Однак вже зараз із цього доробку можна винести основний символічний маркер церковного співу через призму аскетичного досвіду. Духовний спів – це ніщо інше, як ангелогласне божественне одкровення, можливість співпричетності до якого здобувається послухом, самозреченням та невпинним молитовним подвигом, «розумним діянням». Його метафори – солодкозвучність, стрункість та милозвучність. Це свого роду звукова ікона розумної молитви, що перетворює простір, виходячи за вузькі межі келії подвижника та його серця.

Повертаючись до характеристики того, як дані метафори втілились у богослужебно-співочій практиці Глинської пустині, слід згадати і історію формування її співочих традицій. Дослідники історії обителі одноголосно сходяться на тому, що визначальна роль організації духовно-співочих практик пустині за давніми традиціями київського розспіву належить ігумену Філарету (Данилевському) (1777–1841). Хоча останній і не був засновником пустині, але її фактичне відновлення та духовне відродження пов'язане у свідомості багатьох поколінь саме з його ім'ям [25, 176]. Цінні свідчення про його діяльність містяться у рукописному збірнику регента О.В Фатєєва, що побачив світ у 1896 р. У його вступній статті розповідається про діяльність у Софронієвій та Глинській пустині ігумена Філарета (Данилевського), що починав свій чернечий подвиг у Києво-Печерській лаврі і приніс із собою рукописні зошити із записами наспіву [24, 1]. Софронієва пустинь, до речі, славилась своїми дзвонарськими традиціями в регіоні. Так, в листопаді 1831 р. дзвонарів Білгородського кафедрального собору Парамона Черняєва та Івана Чепранова направляли до Молчанської Софронієвої пустині «*для изучения трезвонов, с инструкцией, как им следует вести себя*» [6, арк. 1–2]. В «Описанні Богородицької Глинської Пустині» 1829 р., що належить перу преп. Макарія Алтайського (Глухарева), говориться про те, що послушник Фома Данилевський (майбутній ігумен Філарет) після вступу до числа братії Києво-Печерської лаври виконував послух канонарха при церкві Дальніх печер, де *«искусство его в ведении устава церковного и священнопения достигло опытной зрелости…»* [25, 181]. Після цього він був прийнятий на клірос великої церкви. Ставши настоятелем Глинської обителі у 1817 р., він в першу чергу разом із запровадженням уставу Афонського взірця *«всему ходу священнодействий, пений и чтений церковных дал стройности, истинного благолепия»* [25, 188]. В пустинній традиції залишились перекази про те, що подвижники монастиря після смерті Філарета удостоювались видінь бачити його на кліросі поряд із братією [28, 184, 29, 71].

Почин ігумена Філарета, що за час свого настоятельства (1817–1841 рр.) упорядкував богослужебний порядок пустині й ініціював переписування нотних книг із київських взірців, впали на підготовлений ґрунт. Так, у Державному архіві Сумської області, у фонді Глинського духовного правління, зберігається кілька документів, датованих 1786 р. про пошук співаків у монастирях – для Придворної капели та архієрейського хору – альтів та дискантів [11, арк. 8]; басів, дискантів та тенорів [11, арк. 24]. Можливо, вже тоді хор пустині був досить відомим у навколишній окрузі, не втрачаючи навіть у порівнянні з глухівською «кузнею півчих».

Звуковий образ православного монастиря складається зі складного поєднання звуків природи, організованої втручанням людини, та звуків людської присутності. Нура Вікмен зауважує про те, що вибір місця для монастиря ніколи в православній практиці не був випадковим, а завжди дозволяв максимально використати природне середовище для створення максимально благозвучної та стрункої «звукової ікони». Музика, що створюється з богослужебного співу та дзвонів, голосів людей та пташок резонується в архітектурному просторі монастиря, його природному ландшафті, сакралізується молитовним аскетичним подвигом його насельників, входить в ритм чергування дня і ночі, добового, тижневого та річного молитовного чинопослідування – і цим творить символічно-сакральну систему монастирського розспіву. Крім того, звук монастирського мідного дзвону акустично, семантично та ландшафтно також мусить пов'язувати навколишній простір із монастирським храмом. Цікавою є в даному контексті є теза про те, що природні звуки навколишнього ландшафту є не чим іншим, як своєрідним антифоном – коли або відлуння водної гладі, або крики птахів у навколишніх лісових хащах чи гірських ущелинах луною відгукуються на спів іноків або на неусипне звучання Псалтирі [21, 1]. Подібна рефлексія монастирського сакрального простору є у повісті І. Шмелева, відомого духовного прозаїка Срібного століття «Богомолье» (1935), де він описав першу свою подорож на Валаам, здійснену ще до революції: *«Певчие-монашонки звонкими дискантами зчинают: «Преобразился еси на горе-э…». Послушники поддер-*

живают басами. На параходе подхватывают тропар. Катится по Монастырскому проливу, в камнях отзывается, в лесах…» [32, 356].

Глинська пустинь була розміщена посеред рівного, низинного місця, в долині двох річок, що вкрита віковим сосновим лісом. *«Окружающий ее лес, то неподвижно безмолвный, то шумящий глухими отголосками редко проникающей в него непогоды, действительно сообщает тихий, пустынный характер обители. Но чтобы вполне ощутить всю тишину ея и пустынность, нужно войти в ея ограду»* [18, 988]. Подібну аналогію знаходимо і у вже згадуваного нами Шмелева: *«Входим в пролив, двигаемся в отвесных скалах. На них, высоко, леса. Воздух смолистый, вязкий. И – тишина. Чувствуются лесные недра. Покой. Богомольцы как бы передают охвтывающие их чувства. Поют: «Свете тихий, святы-ыее славы… Бессмеэ-рт-ного Отца-а Небесного…»* [32, 222].

Означення поняття «пустинь» як усамітнена обитель зумовлювало фактор тиші, безмовності як метафори монастирського простору. Поняття «безмовність», «тиша» превалює в описаннях самої пустині, її скитів [27, 39]; воно постає у спогадах насельників, які знаходять той стан внутрішньої тиші, що творить сердечну молитву та виливає її у піснеспіви – часто заупокійні [12, 8]. Так, старець Архип (Шестаков) мав за звичку співати заупокійні піснеспіви – стихиру *«Приидите, последнее целование дадим…»* [29, 453].

Цікавою є взаємодія монастиря з навколишніми містами. Пустинь ідентифікувала м. Глухів як *своє* місто, а пустинь відповідно визначалась як *своя* для Глухова [18, 983]; при цьому Глухів іменується часто як *Богоспасаемый град* [18, 989]. Богородичний акафіст у темі навколишнього простору через присутність святині – явленої чудотворної ікони Різдва Богородиці – освячує весь навколишній простір та об'єднує його своїм наративом; монастир виступає центром даного простору та організує його навколо себе.

Устав Глинської пустині відрізнявся певними особливостями богослужебної практики. Створений за взірцем Афонського за настоятельства ігумена Філарета (Данилевського) (1817–1841 р.), він відзначався особливою суворістю, точністю у виконанні загальних церковних правил та певними характерними обрядами в богослужінні – наприклад, подвійним кадінням кожного лику співаючої братії, обов'язковим служінням полуночниці [28, 138]. Крім того, існував особливий порядок виконання піснеспівів, служіння акафістів – соборного Богородичного в суботу, Сладчайшому Ісусу о п'ятій годині по півночі та Богородичного о шостій – щодня [5, 124]. Остання традиція мала особливо давнє коріння – в листі ігумена Філарета (Данилевського) 5 січня 1822 р. йдеться про *«Господу Богу благодарственное молебствие и Божией Матери акафист с пением умилительным»* [23, 10]. Характерний канонік Божій Матері 8-го гласу читався на повечір'ї – про нього згадує схіархімандрит Андронік (Лукаш) і просить вислати за нагоди [23, 139].

Устав пустині був побудований таким чином, що більшу частину часу братії в добовому, тижневому та річному циклі займала молитва, а богослужебний спів, як у будні, так і в свята, мав організувати молитву в систему та порядок життя. Не тільки кожен піснеспів, але і кожен рух півчих мав своє місце в семіотичній системі літургії, храму та всього монастиря [5, 114]. Порядок богослужінь чітко відзначав, що півчі мають співати *«переменяясь по ликам, согласно и чинно по обычаю»,* канонарх *«по пропетию стихов провозглашаеть подобен и канонаршит стихиры не спеша, с ожиданием, внятия ради и согласия…»* [30, 3].

Цінні свідчення про літургійний побут обителі кінця XIX – початку XX ст. залишив ієромонах Мардарій (Данилов), що в 1892–1898 рр. подвизався в Глинській пустині. За Уставом в пустині обов'язково служилась полуночниця – служба починалась о 12 год. ночі, читались ранкові молитви, полуночниця і утреня. Служба тривала до 4 год., потім на дві години інокам давався відпочинок. О 6-й год. ранку починалась рання літургія. Пізня літургія починалась о 9 год. Півчі строго розподілялись між службами, в перервах між ними кожен займався своїми справами чи додатковими послухами. О 12 год. був обід, після обіду – година відпочинку, а потім – послушання. З 4-ї до пів на сьому відбувалась вечірня служба, о 7-й – вечірнє правило до 9-ї. З 9-ї до 12-ї кожен міг займатися своїми справами чи творити своє келійне правило.

У святкові дні служба починалась зазвичай звечора, з 7-ї до 12-ї, а то й до 2-ї ночі тривало всенічне бдіння. *«Богослужение здесь поставлено на должную благоговейно-торжественную высоту – особенно кануны великих праздников. Пение по своей простоте и мелодичности способно бывает охватывать молящегося и унести в превыспренною высоту, где забывается все земное, его окружающее»* [12, 10]. Хор складався із однорідних чоловічих голосів, включаючи одну альтову партію, яку зазвичай виконували канонархи. Спів на кліросі поряд із послушанням у живописній майстерні вважався почесним – саме з цих послушань готувались до прийняття священницького сану, але призначали на них виключно після проходження більш важких послухів [12, 9]. На службу братію скликав дзвін, а крім дзвону в будні дні вдаряли в било – дерев'яну дошку; також були визначені «будильники» з братії, які перед початком дзвону були зобов'язані ходити із будильним дзвіночком під дверима келії кожного

насельника і читати молитву. *«Молитвами святых отец наших, Господи Иисусе Христе, Боже наш, помилуй нас!» – и ждать ответа изнутри комнаты – «Аминь» – и затем еще добавить: «пришло пению время, молитвы час». Если же почему-либо изнутри не было ответа «Аминь», то будильник должен молитву свою повторить до трех раз, а если после того не получил ответного «Аминь», должен заявить благочинному…»* [12, 10].

Навіть в атеїстичні хрущовські часи в обителі зберігались давні розспіви та стрункий характер богослужіння та співу: *«Как ни прост был хор, а пели хорошо – спокойно, достаточно слаженно, вполне соответственно обстановке. Было даже два хора… Пропели «Хвалите» (говорили про напев – афонський)… За окном совсем темно, ночь опустилась на леса и поля. Где-то далеко-далеко гроза. Грома не слышно, только на окладах икон заметны голубоватые вспышки далеких молний…»* – пише монахиня Марія (Пильнева) [4, 51]. Можливо, згадка про «афонський» наспів, передана традицією паломницького переказу, є характеристикою самобутності співочої традиції пустині, що виросла із Афонського уставу. Стрункість, чинність, співголосність, неспішність, благообразність та спокій – ось метафори Глинського співу; літургійний побут втілює порядок безперервної молитви та божественного порядку життя, побудованого на безперервній молитві та повному відсіченні волі як ідеалу подвижництва.

Семіотично Глинський наспів справляв надзвичайно сильне враження. За спогадами паломників, піснеспіви пустині – *«заунывные, жалобные»* – навіть у 40–60-х. рр. XX ст. викликали піднесеніший молитовний настрій, аніж пишні патріарші богослужіння [16, 12]. Мардарій характеризує наспів, як самобутній, на основі Києво-Печерського розспіву. «*Много мне пришлось слышать разных хоров под управлением самих композиторов, в огромных составах смешанных голосов, но ни один из них не был в состоянии дать того благоговейно-молитвенного настроения, какое получали молящиеся в этом общежитии… Пение обычно совершалось на 2 клироса, состав которого был в 35 и более человек. Голоса выбирались, конечно, лучшие; и вот когда эти два хора сходились воедино на середине храма, то думается, что небо и земля слились воедино, чтобы прославить величие Божие. Во время всенощных бдений на середине храма исполнялись совместно «Свете тихий», Догматик и славник «Ныне отпущаеши» и Великое славовловие. И вот когда эти песнопения исполнялись мощным и благоговейно и молитвенно настроенным хором, то невольно вспоминается исторически известный факт о Владимирских посланниках в Царьграде, когда они мнили себе «не на земле быти, а на небеси стоячими…»* [12, 11].

Окремий монастирський хор згадується в описанні хресного ходу з чудотворною явленою іконою Різдва Богородиці 19 липня 1879 р. [18, 988]. Кондак *«О, всепетая мати»* «был трижды пропет особым древним напевом чрезвычайно трогательно» [18, 990]. Важко точно установити, про який розспів іде мова – скоріше, про київський, оскільки найбільш поширеною редакцією цього піснеспіву була саме київська. Однак вживання терміну «наспів» може говорити навпаки, про місцеву традицію, оскільки до визначення монастирських музично-богослужебних систем здебільшого вживається саме цей термін.

Щодо персоналій глинських іноків, що несли послух на кліросі, маємо надзвичайно мало відомостей. Схіархімандрит Іоанн (Маслов) на 1885 р. наводить цифру у 24 іноки, що несли кліросний послух [28, 314]. У спогадах про ієромонаха Віталія (Сидоренка) ієромонах Мардарій пише про те, що сам він, вступивши до Глинської пустині в якості послушника (у 1892 р.), ніс кліросний послух, так як ще в миру мав досвід співу на кліросі в приходській церкві [16, 11]. Він же говорить про те, що на кліросі служили о. Віталій (Сидоренко) та Андронік (Лукаш), а регентом при них був *«слепенький Иакинф, он управлял хором, один глаз у него совсем не видел, а другой, как зернышко был, чуть-чуть открытый…»* [16, 12]. У прошенні про висвячення 2 ієродияконів від 11 серпня 1956 р. згадується інок Петро Міщенко, що *«обладает хорошим музыкальным слухом и голосом, прекрасный чтец и певец, знаком с церковным уставом»* [23, 130]; інок Анатолій Печенев, що ніс послух живописця та кліросний послух, будучи одним із основних півчих правого хору. *«За время своего пребывания в обители зарекомендовал себя… стремящимся к принятию Ангельского образа… Инок Анатолий– музыкально развитый человек. Знает ноты, играет на инструментах, обладает хорошим музыкальным слухом и сильным голосом. Он является хорошим чтецом, знаком с церковным уставом…»* [23, 131]. Епізод про зустріч з о. Всеволодом, що був у цей час регентом монастирського хору, а також виконував послух коваля, згадує монахиня Марія (Вишеславцева) Його музичне обдарування проявилось у віртуозній грі на скрипці, через що він, власне, і отримав благословіння управляти хором. Коли його скрипка тріснула так, що не підлягала більше ремонту, Вишеславцева пообіцяла йому знайти скрипку в Москві, що і зробила після повернення додому [4, 115]. Кліросний послух до закриття монастиря (у 1955–1961 рр.) ніс і сам майбутній дослідник історії обителі, схіархімандрит Іоанн – тоді послушник Іван Маслов. Він називає серед пустинних співців та служителів кліросу імена Евфимія, ігумена Іннокентія, о. Феоктиста, ієромонаха Софронія, ієросхимонаха Анатолія,

о. Арсенія, о. Паїсія, старця Іліодора, Парамона, схімонаха Пантелеймона.

Документальні джерела дещо розширюють уявлення про монастирський хор. У Державному архіві Сумської області збереглись послужні списки монахів за 1899, 1910, 1918 рр. У списках за 1899 р. нараховується 461 інок. З них кліросний послух виконували 10 послушників на тимчасовому перебуванні (з них 2 – при Спасо-Іліодорівському скиті), 2 указних послушники (1 при скиті), 8 монахів (1 при скиті), 5 монахів – при неусипному читанні Псалтирі [8, арк. 14–14 зв.]. У 1910 р. чисельність насельників монастиря складала 509 чол., з них кліросний послух проходили 5 монахів (6 – при неусипному читанні Псалтирі), 7 послушників, 5 послушників на тимчасовому випробуванні [7, арк. 29–91]. У 1918 р. 6 монахів співали на кліросі, 3 – подвизались при неусипному читанні Псалтирі, 2 указних послушники та 1 послушник на тимчасовому випробуванні також проходили кліросний послух – зі 199 іноків [9, арк. 7–53]. Як регент «правого хору» згадується лише монах Арістарх у 1899 р. [7, арк. 63]. Для порівняння з сусіднім Глухівським Петропавлівським монастирем: в останньому у 1920 р. числився 61 інок, з яких кліросний послух виконували лише 3 [10, арк. 2–13]. На жаль, за наявними документами не видається можливим навіть відслідкувати повторення імен монастирських півчих, оскільки часові проміжки між документами досить великі, і при прийнятті монашества чи схими зі зміною імен неможливо простежити, які з послушників продовжували служіння в монастирському хорі після постригу. Двічі згадується лише монах Товія – під 1899 р. і 1918 р., але в 1918 р. він вже не ніс кліросного послуху. До речі, суворість уставу пустині та високі вимоги до новоначальних іноків вплинули й на те, що від часу прийняття послушника в монастир до часу його постригу проходило в середньому 10 років, тоді як, наприклад, для насельників сусіднього Петропавлівського монастиря термін прийняття постригу складав у середньому 5–6 років.

Континуум життя/спів/молитва добре прослідковується в епістолярній спадщині глинських іноків, які у вітальних листах духовним дітям пов'язують свято із тим чи іншим піснеспівом зі святкової служби та нагадують про необхідність разом із соборною церквою *«петь», «воспети»* Господу. Для житійних наративів глинських подвижників досить частими є згадки про видіння ангельських хорів при погребінні новопреставлених іноків. Так, одне з найповніших житій глинської традиції, життєпис старця Феодота (Левченка), оповідає про те, що в час смерті старця пономар, що після утрені зачиняв церкву, несподівано почув дивний і стрункий спів. *«Пение громогласно раздалось в воздухе над пасекою, а потом поднималось постепенно на высоту, по его выражению, поверх леса, поднималось все выше и выше, пока, наконец, не стихло…»*. Оскільки в цей час в монастирі панувала тиша і не відбувалось служби, *«пение, услышанное монахом Досифеем, без сомнения, было пением небесных певцов и сил небесных…»* [14, 43]. Так, навіть при смерті священноархімандрита Серафіма (Амеліна) 18 жовтня 1958 р. мала місце подібна алюзія. В цей день, у суботу, в пустині традиційно служили канон Богородиці з акафістом нарозспів. За свідченням очевидців, ігумен помер саме в той момент, коли співали *«С небесных кругов слетев Гавриил…»* [4, 173]. Під час богослужінь братія часто удостоювалась видінь присутності Богородиці [28, 316].

У 1889 р. в архітектурному просторі обителі відбулись певні зміни – було перебудовано теплий храм Успіння Богородиці, біля західної стіни були облаштовані для братії широкі хори [28, 338]. Як пише Е.А. Булгакова, що відвідала пустинь безпосередньо перед її закриттям у 1961 р., монахи в храмі майже не стояли, вони розміщувались на кліросах [4, 181]. А от на хорах мали звичку молитись схимники [17, 40]. Таким чином, у сакральному просторі головного монастирського храму існували свої топоси Горнього Єрусалиму – клірос та хори, де здійснювались два ритуали – ангелогласне служіння лику співаючої братії на кліросі та розумна молитва мовчальників-аскетів на хорах.

У якості висновку хочеться навести слова вже цитованої нами монахині Марії (Вишеславцевої): *«Что же находили богомольцы в этом уголке, чудом уцелевшем от прежней славы Глинской пустыни, где не сохранилось ничего: не было величественных храмов, не было торжественного богослужения и многоголосого хора, не было и чтимой чудотворной иконы? Было только одно: была жизнь, и эта жизнь была светом для многих…»* [4, 130]. Нерозривна єдність життя і молитви, літургійний аскетичний порядок як єдино можливий порядок життя створили в сакральному просторі обителі струнку систему навколо одного з її художніх елементів – церковного співу. Проблема аналізу Глинського наспіву, складної семіотичної системи, не може бути зведена до вивчення монастирського хору як соціального коллективу або до вивчення мелодичних структур та гармонії музичної системи – вона потребує докладного аналізу символіки монастирського простору, традиції та наративу, на чому і акцентує увагу дане дослідження.

Посилання

1. Болгарський Д.А. Києво-Печерський розспів як церковно-співочий феномен української культури / Д.А. Болгарський / Автореф. дис. на здоб. ст. канд. мистецтвознавства. – К.: Національна музична академія України ім. П. І. Чайковського, 2002. – 30 с.

2. Варсонофий (Плиханков), схиархим. Духовное наследие

[Электронный ресурс]. – Режим доступу http://lib.eparhia-saratov.ru/books/03v/varsonofy/heritage/contents.html.

3. Варсонофий (Плиханков), схиархим. Келейные записки 1892–1896 г. – М., 1991. – 29 с.

4. Глинская мозаика. Воспоминания паломников о Глинской пустыни (1942–1961) / сост. Монахиня Варвара (Пыльнева). – К., Православный паломник, 1997. – 201 с.

5. Глинская Рождество-Богородицкая общежительная пустынь Курской губернии Путивльского уезда. – М, 1891. – 175 с.

6. ДАСО, ф. 418, оп. 1, спр. 1, 2 арк.

7. ДАСО, ф. 454, оп. 1, спр. 1, 91 арк.

8. ДАСО, ф. 454, оп. 1, спр.2, 114 арк.

9. ДАСО, ф. 454, оп. 1, спр. 3, 53 арк.

10. ДАСО, ф. 626, оп. 1, спр. 10, 13 арк.

11. ДАСО,ф.1173, оп. 1, спр. 1, 25 арк.

12. Дневник протоиерея Иоанна Андреевича Серова // Православна Житомирщина.– Житомир, 2000. – № 4

13. Душеполезные поучения преподобных Оптинских старцев. – Козельск, Издание Введенской Оптиной Пустыни, 2009. – Т. 1. – 686 с.

14. Жизнь и подвиги Глинской пустыни старца Феодота. – Курск, 1884. – 46 с.

15. Игумен Филарет, настоятель и возобновитель Глинской пустыни: (Память 31 марта) // Жизнеописания отечественных подвижников благочестия XVIII и XIX вв. Март. – М., 1907. – С. 355–402.

16. Из воспоминаний иеромонаха Мардария [Данилова] об о. Виталии [Сидоренко] // Задонский паломник. – 2007. – № 57. –2007. – С. 11–13.

17. Краткое описание жизни и подвигов Глинской пустыни старца иеросхимонаха Макария. – Курск, 1895. – 47 с.

18. Курские епархиальные ведомости. – Курск, 1879. – № 20.

19. Лидов А.М. Иеротопия. Создание сакральных пространств как вид творчества и предмет исторического исследования / А.М. Лидов. – М.: Индрик, 2006. – 764 с.

20. Мартынов В. И. Пение, игра и молитва в русской богослужебной певческой системе / В.И. Мартынов. – М., 1997. – 219 с.

21. Noora Vikman. The Soundscape of Bizantine and Russian Monasteries / Vikman Noora / The Voice, Silence and the Sacred in Soundscapes. – WFAE 2011 Paper Session. – The 6th of ovember, Ionian Academy, Corfu.

22. Паисий Святогорец. Слова / Блаженной памяти старец Паисий Святогорец; пер. с гр. [Т. 6]: О молитве. – М., 2013. – 236 с.

23. Письма глинских старцев / сост. Н. В. Маслов. – М., Самшит-издат, 2006. – 328 с.

24. Потемкина Н.А. Современная московская традиция пения и напев Киево-Печерской Лавры [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.trisvyat.orthodoxy.ru/tvorch/nora/MOS-KIEV_3.pdf

25. Пуцко В.Г. Глинский игумен Филарет Данилевский: новые материалы [Текст] / В.Г. Пуцко // Сумський історико-архівний журнал. – Суми, 2007. – № II–III. – С. 175–188.

26. Собрание писем Оптинского старца Амвросия. Переизд. М.: Изд. Введенского ставропигиального мужского монастыря Оптина Пустынь, 2009. – 768 с.

27. Спасо-Илиодоровский скит Глинской Рождество-Богородицкой пустыни. – Одесса, 1899. – 39 с.

28. Схиархимандрит Иоанн (Маслов). Глинская пустынь. История обители и ее духовно-просветительская деятельность в XVI–XX вв.). – М., 1994. – 605 с.

29. Схиархимандрит Иоанн (Маслов). Глинский патерик. – М., Самшит-издат, 1997. – 761 с.

30. Устав Глинской Рождество-Богородицкой общежительной пустыни Курской епархии Путивльского уезда. – 1910. – 44 с.

31. Флоренский П.А. Храмовое действо как синтез искусств // П.А. Флоренский. Избранные труды по искусству. – М., 1996. – С. 199–215.

32. Шмелев И.С. Богомолье. Повести / И.С. Шмелев. 7-е изд. – М.: Изд-во Сретенского монастыря, 2012. – 512 с.

33. Ювачев И. Глинская пустынь // Русский паломник. – СПб., 1906. – № 10. – С. 151–155.

Смышляк А.В. Духовно-музыкальный быт Глинской пустыни XIX – начала XX ст.: богослужебное пение в сакральном пространстве обители

В статье анализируется система богослужебного пения Глинской пустыни XIX – нач. XX в. в её взаимосвязи с монашеским бытом обители, её духовно-пастырскими традициями, а также историей формирования её сакрального пространства. Богослужебно-музыкальный быт монастыря изучается как звуковая икона, континуум жизни и молитвы насельников монастиря, что является воплощением мировоззрения эпохи и картины мира тех, кто соотносил себя с пространством обители.

***Ключевые слова:** Глинская пустынь, богослужебное пение, сакральное пространство, монастырь, звуковая икона, подвижник.*

Smyshliak A.V. Spiritual and musical life of Hlynska Pustyn in XIX – early XX: liturgical singing in the sacred space of the monastery

The article analyzes the system of liturgical singing of Hlynska pustyn in XIX - early. XXth century in its interrelation with the monastic life of the monastery, its spiritual and pastoral traditions and history of the formation of its sacred space. Liturgical and musical life of the monastery is studied as a sound icon, some continuum of life and prayer of its monks, which embodies the philosophy of the era and world view of those who identify themselves with the space of the monastery.

***Key words:** Hlynska pustyn, liturgical singing, the sacred space, a monastery, a sound icon, the ascetic.*

11.03.2015 р.

УДК 94(477):792 «18/190»

Н.М. Демиденко

З ІСТОРІЇ ЗАСНУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ТЕАТРІВ НА СУМЩИНІ (XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

У статті висвітлюються питання заснування та становлення театрів на Сумщині (у м. Глухові, м. Ромни, м. Суми). Автор аналізує залежність репертуару театральних постановок від соціокультурних та державотворчих процесів, зміни їх напрямків: від романтично-побутових до реалістично-побутових.

***Ключові слова**: театр, Глухів, Ромни, Сумський театр Д.М. Корепанова, «Тіволі».*

«…Культурною працею ми кладемо чи не найсильніші підвалини нашому національному життю».

(Йосип Сліпий)

Виникнення того чи іншого виду театральної діяльності було тісно пов’язане з різними факторами. Театр – це не просто гра акторів, а складна система мистецьких чинників, яка є залежною від соціально-економічних та загально-культурних умов тієї

чи іншої доби. Театральні уподобання завжди відповідали морально-етичним нормам, цінностям відповідного часу.

Характерною рисою радянською історіографії було те, що український театр XIX ст., починаючи від «Наталки Полтавки», загалом називався етнографічно-побутовим або просто побутовим. Але протягом століття він еволюціонував і не був неоднорідним.

Серед дослідників історії становлення театрів на Сумщині слід відзначити краєзнавців П. Сапухіну, Л. Сапухіна. Досить цікавим є дослідження про музично-театральну культуру Сумщини Я.С. Кривка [3], Г. Локощенка [2], О.М. Манька [7], В.М. Власенка [18] та ін.

Історичний шлях, пройдений українським театром теперішньої Сумщини, надзвичайно багатий на великі імена та події. Не варто забувати і про кріпацькі театри, які були вишуканою розвагою, відірваною від українського національного грунту, де ставились в основному романтичні п'єси. Їх сценічна техніка, мистецька гра залишаються малодослідженими.

Серед кріпацьких театральних труп і симфонічних оркестрів необхідно згадати у першу чергу ті, які існували у маєтках нащадків Г. Кондратьева (засновника м. Суми) у селі Хотінь Сумського району, у поміщика Стрекалова (село Хоружівка Недригайлівського району), у садибах Голіциних (село Юнаківка Сумського району та місто Тростянець). До речі, актор М.С. Щепкін згадував про прекрасну гру театру у Круглому дворі в Тростянці, де він учився акторській майстерності у князя П. Мещерського [1, 11]. Культура тієї доби була вся пронизана театральністю.

Подекуди симфонічні оркестри за участі кріпаків існували довгий час навіть після скасування кріпосного права, наприклад у с. Хоружівка на Недригайлівщині [2, 12]**.** Поміщик Стрекалов у Хоружівському маєтку окрім великого оркестру утримував ще й балетну трупу, хор, художню студію, бібліотеку і дендропарк, де ввечері звучала музика Моцарта, Мендельсона, Шуберта, Ліста [1, 11].

Одним же з перших професійних театрів на теренах України, а отже і Сумщини, є Глухівський театр. Після відновлення гетьманства і проголошення К.Г. Розумовського (1728–1803) гетьманом України, починається бурхливий розвиток музично-театрального мистецтва. Гетьман «вирішив перетворити свій двір в мініатюрну копію царського двору в Російській імперії» [3, 4]. З цією метою в мальовничому передмісті Веригине, неподалік Ярмаркового майдану, почали будувати палац в італійському стилі, який досяг своєї завершеності у 1751 р. Окреме приміщення в ньому було виділене для театральних вистав.

Перелік вистав Глухівського театру середини XVIII ст. дає підставу стверджувати про вишуканий, високомистецький репертуар. Скажімо, в театрі були представлені вистави за п'єсами Есхіла, за епічними творами Гомера. Характеризуючи мистецькі смаки самого гетьмана, достатньо назвати книги, які зберігались у його власній бібліотеці. Серед них були драматичні твори старогрецьких письменників, зібрання видатних драматургів (Мольєра, Шекспіра та ін.). А до фондів нотної бібліотеки, окрім вітчизняних авторів, входили твори західноєвропейських композиторів Й.С. Баха, Х.В. Глюка, Г. Генделя і ін. Як зазначає Г. Локощенко, «Розумовські з числа перших в Росії визнали геній Бетховена. Цьому сприяв син гетьмана Андрій, який був російським послом у Відні. Він був в близьких стосунках з Гайдном, Моцартом, Бетховеном» [2, 9**]**.

Діяльність Глухівського театру тісно пов'язана з Глухівською музично-співацькою школою, заснованою ще у 1738 р. (діяла приблизно сорок років) [3, 4]. Відомі прізвища деяких керівників хорової капели, наприклад, з 1743 р. нею керував Г. Головня.

Окрім місцевих митців, таких як С. Котляревський, П. Марченко, В. Іванов, К. Роговський та ін., у театрі виступали й іноземці. Вистави у Глухівському театрі ставились у тому числі і на іноземних мовах. Наприклад, комедійна опера «Ізюмський ярмарок» (1751–1752 рр.) була поставлена французькою [3, 4**]**. Сцену театру майстерно оформлював відомий художник Г.А. Стеценко, уродженець м. Ромни. Серед співаків театру – один з найкращих співаків Запорозької Січі Г. Білоградський.

Отже, Глухіський театр, як важливий осередок справжньої театральної культури, був одним із перших постійно діючим театром в Україні. Театральне мистецтво Глухова XVIII ст. і першої половини XIX ст. мало величезний вплив на подальший розвиток театрів всієї Російської імперії.

Також одним із популярних видів мистецтва саме в кінці XVIII ст. – на початку XIX ст. стали концерти та театральні вистави на ярмарках, що проходили в Глухові, Сумах, Кролевці, Ромнах. Особливо популярним був Іллінський ярмарок у Ромнах, на якому виступали відомі актори, зокрема М.С. Щепкін. Саме на ньому Т.Г. Шевченко побачив Щепкіна у спектаклі «Москаль-чарівник» у ролі Чупруна. Великий Кобзар, висловлюючи свої враження про театралізовані постановки на роменському ярмарку, писав наступне: «…в 1845 році я випадково бачив це знаменне торжище…московських циган тоді ж я в перший і останній раз чув і бачив як вони відзначались перед ремонтерами та іншою п'яною публікою – і як на завершення свого дико-брудного концерту вони хором заспівали: «Не пылит дорога, не дрожат листы…» [3, 14].

Архівні документи засвідчують, що літній театр у Ромнах існував у 1835 р. Він був заснований

дворянином Людвігом Міотковським [4, 2]. Але раніше, ще у 1818 р. і 1821 р., у Ромнах відбувалися гастролі харківської і полтавської труп. Роменчани тепло зустрічали п'єси І. Котляревського, в яких провідні ролі виконував М.С. Щепкін.

Скільки років проіснував театр Міотковського – достеменно невідомо. Відомо лише, що у документах роменського міського управління, де розглядалось у 1898 р. питання про побудову нового приміщення для театру, вказувалось, що він буде побудований «на месте существующего ныне старого здания…» [5, 12]. У Державному архіві Сумської області зберігається проект креслень приміщень для літнього клубу у роменському міському саду, в який входив і літній театр [6, 7].

Судячи з багаточисельних заяв на отримання дозволу на оренду міського саду і театру, можна зробити висновок, що театри на той час користувались великою популярністю і приносили вельми гарні прибутки. Так, наприклад, актор М.Т. Пономаренко у заяві просить роменську міську управу віддати йому в оренду літній театр з 1 травня по 1 жовтня 1898 р. [6, 3]. Актор І.М. Лібаков у заяві вказував, що він вже навіть зібрав трупу з акторів, які грали у мінському міському театрі [6, 7], а Г.К. Невський завіряв, що сформує театр із кращих провінційних сил і «дело будет поставлено по возможности образцово и на должную высоту, за что может поручиться моя многолетняя опытность» [6, 30]. Та найбільший інтерес викликає заява провізора місцевої аптеки А.С. Венгерова, який вказує про готовність сплачувати за оренду літнього театру удвічі більшу суму (не 250 крб., як це було раніше, а 550 крб.). Причому робить припис у заяві, завіряючи, що його мета – не збагачення, а «с одной стороны – доставить городской публике дешевые развлечения, а с другой – городскому обществу усилить свои средства посредством устраивания гуляний» [6, 31].

За вхід до роменськго саду, де розміщувався літній театр, брали платню з усіх «без различия пола и возраста». Виключення було лише для «Клуба Городского Общественного Собрания и Членов Клуба Комерчекого Собрания, короторые освобожены от такой платы» [6, 61].

На кінець XIX ст. репертуар роменських театральних гуртків, не дивлячись на те, що вони були напівпрофесійними, аматорськими, вирізнявся високим мистецьким смаком. Ведучі ролі роменського театру виконували І. Волеківська, В. Яременко. На початку XX ст. (1903 р.) на роменській сцені виступали корифеї театрального мистецтва М. Кропивницький, М. Заньковецька та інші актори.

Що стосується історії Сумського театру, то краєзнавці П. Сапухіна і Л. Сапухін стверджують, що перший у Сумах театр існував ще з 1806 р. і був нібито розташований у сучасному центрі міста, неподалік пам'ятника Т. Шевченка. На жаль, документальні свідчення відсутні, але можна припустити, що на тому місці існував балаганний театр, де на Введенський ярмарок виступали актори харківських театральних труп [1, 22].

Історія першого Сумського театру з великою вірогідністю пов'язана з діяльністю крамаря М. Бабича, який, будучи аматором-драматургом, у 50-х роках XIX ст. створив драматичний гурток. У другій половині XIX ст. на базарній площі у центрі міста він збудував дерев'яне приміщення для театру, який почав діяти взимку 1865 р. М. Бабич був першим аматором-драматургом, який написав багато п'єс українською і російською мовами, такі як «Чудная комедия, или Не рассмотрел, с кем повенчался», «Чумак, или бойкая дивчина». Рукописи п'єс М. Бабича зберігаються у Санкт-Петербузькій театральній бібліотеці [7, 89]. Комедії М. Бабича входили до репертуару не лише Сумського, а й аматорських театрів інших міст, про що писалось у «Харьковских губернских ведомостях».

У 1875 року, після смерті М. Бабича, його театр припинив свою діяльність, але театральне життя з того часу у Сумах не припинялась. У 80-х роках XIX ст. був побудований літній театр, що мав назву «Швейцарія». Його перенесли на лівий берег річки Псел. Питання про перенесення театру подалі від центру, від культових установ та навчальних закладів, неодноразово піднімалось духовенством міста протягом всього XIX ст., оскільки священнослужителі вважали театр «бісівською» справою [7, 90].

Деякі відомості про діяльність «Швейцарії» можна почерпнути з оповідання Купріна «Как я был актером». Російський письменник писав, що завдячуючи тому, що сумська трупа складалась з досвідчених акторів, які раніше грали у інших театрах, вони дуже добре знали свій репертуар. Також Купрін зазначав: «Благодаря тому, что мы ставили ежедневно новые пьесы, театр наш довольно охотно посещался. Офицеры и помещики ходили из-за актрис. Кроме того, ежедневно посылался Харитоненке билет в ложу. Сам он бывал редко – не более двух раз за весь сезон, но каждый раз присылал сто рублей» [1, 25].

У 1916 р. приміщення театру «Швейцарія» згоріло. На той час у Сумах уже діяв театр Д.М. Корепанова та декілька кінотеатрів (кінематографів): «Цейлон». «Міраж», «Люкс», «Ампір», «Хроніка». У міському парку діяв кінотеатр «Ілюзія». Неможливо точно визначити, які спектаклі відбувалися саме у приміщенні театру Корепанова, адже багато вистав проходило також і в кінотеатрах.

Будівництво першого сумського стаціонарного театру Корепанова розпочалося на місці літнього балагану по вулиці Покровській у 1907 р. Його зведення за проектом харківського архітектора

О.М. Гінзбурга (1876–1949) тривало майже 5 років. Театр за своїм технічним оснащенням та акустичними даними не знав собі рівних у тогочасній Лівобережній Україні. Він вражав новітнім електричним освітленням та вишуканим архітектурним оздобленням. Театр був побудований коштом міського бюджету, але для його відкриття багато зусиль доклав Дмитро Митрофанович Корепанов (1863–1936) – член Сумської міської управи, який займався підприємництвом і в той же час був великим прихильником театрального мистецтва, актором-аматором.

Перший театральний сезон був відкритий у 1911–1912 рр. у «зимовому» опалюваному театрі «Корепанова», який спочатку називався «Тіволі» [7, 91]. У театрі Корепанова гастролювали драматичні, балетні та оперні трупи за участі артистів столичних імператорських театрів та естрадних виконавців.

Сумська публіка могла оцінити гру також і зарубіжних театрів. Наприклад, у січні 1913 р. у Сумах гастролював театр італійської міланської опери.

Прослідкувати хід театральних подій у місті, наприклад за 1913 р., можна за сумськими газетами. Так, у «Сумському віснику» велась постійна рубрика «Театр і музика», де надавалась характеристика на кожну виставу, що відбувалась у театрі Корепанова. Необхідно зазначити, що відгуки були як критичними, так і схвальними.

Наприклад, відзначалось, що «с хорошим материальным и художественным успехом» пройшов спектакль «Корневильські колокола». Театральний критик зазначав про причини успіху вистави: «В ней отсутствуют пошлость и салонность, на которых так любят выезжать доморощенных «оперных дел мастера» [8, 5].

Столичних акторів сумська публіка подекуди приймала без особливого захоплення. В одному із відгуків зазначалось: «Приезжавшая на празник труппа Южина потерпела полностью крах и сам Д.Х. Южин принужден был ретироваться и уехав в Москву, оставил на произвол судьбы артистов. Некоторые из них поступили в местные миниатюры…» [9, 3].

З найбільшим аншлагом у 1913 р. у Сумах пройшла драма «Мазепа», поставлена сумським Товариством Грамотності. У газетних замітках писалося: «Драма «Мазепа» – красивая, яркая… Театр был совершенно переполнен, многие стояли, так как негде было сесть. Успех спектакля превзошел ожидания. Получилось 300 рублей чистого сбора, несмотря на саме низкие цены на места и не взирая на проливной дождь» [10, 3]. Зазначимо, що вартість квитка на цю драму була від двадцяти копійок до одного карбованця.

Українській тематиці були присвячено багато вистав Малоросійського театру, що виступав під керівництвом режисера А. Суходольського. Театр пропонував спектаклі «Пан Шкуратевич», «Тарас Бульба», «Гандзя», «Наталка Полтавка», «Шельменко денщик» та ін. І національний репертуар, і гра акторів знаходили вельми схвальні відгуки сумської публіки, яка голосували «ногами»: «Подвизавшаяся в театр Корепанова малорусская труппа г. Суходольского продолжает пользоваться вниманием публики. Вчера была поставлена известная историческая драма Старицкого «Богдан Хмельницкий». Публики было много» [11, 3]. Місцева преса відзначала, що у спектаклі вміло була показана вся «стойкость русского казака, его непреодолимое стремление к свободе» [12, 3]. Репертуар відзначався яскравою театральністю. Майже у кожному спектаклі передбачалися хорові та сольні співи, танці. У трупі, крім акторів, були хористи, музиканти.

Українська драматургія того часу писалась для театрального виконання, а не для читання. В одному зі своїх листів І. Карпенко-Карий навіть скаржився, що його п'єси зовсім не читаються: «Де ж мої читателі? Нема! Якби не театр, то і до цього часу знали б про мої твори тільки близькі приятелі» [13, 9].

Дійсно, театральність з українською етнографією переважала над реальністю. Саме це гарно сприймалось публікою. Ще одним підтвердженням тому є відгуки на п'єсу «Маруся Богуславка»: «… сбор был полный; публика продолжительными рукоплесканиями выражала свой восторг исполнителям танцев» [14, 3]. Лише дещо пізніше типові українські мелодрами з хором і гопаком будуть менше виставлятись або відсуватимуться на другий план.

Про популярність національного репертуару засвідчують і афіші за лютий 1913 р.: «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Сорочинський ярмарок» М. Старицького, «Невольник» М. Кропивницького.

Деякі спектаклі у Сумах проходили вдень, причому на денні вистави бралась у два рази менша платня.

Необхідно звернути увагу на активну благодійницьку діяльність театрів на початку ХХ ст. Наприклад, актори театру Корепанова брали участь у благодійних концертах «в пользу недостаточных студентов сумского землячества при Киевском политихническом институте», на підтримку безкоштовної бібліотеки у місті. У 1916 р. В.А. Харитоненко власним коштом запросив акторів трупи Суходольського, щоб ті виступили зі спектаклем для підтримки поранених на війні солдат.

Для заможної публіки у 1913 р. при театрі був відкритий Сад Тіволі, де діяв ресторан «Бристоль». Кухня його була організована під управлінням харківського шефа З.І. Карпова. У переліку блюд

ресторану були вишукані італійські та французькі страви («каймак глясе»). Під час вечері грав оркестр духової музики, виступали відомі скрипалі, наприклад Ж. Корниш.

Театральність, породжена імпульсом змін, була зведена в абсолют у ряді творчих робіт на поч. ХХ ст. Було присутнє прагнення епатувати публіку. Це, зокрема, стосується діяльності електротеатру «Цейлон». Оцінити новий вид мистецтва сумська публіка прийшла дуже активно, починаючи з представників різних навчальних закладів і завершуючи духовенством. У замітці, опублікованій у «Сумському віснику» за підписом понад двадцяти сумчан, діяльність цього електротеатру оцінена була різко негативно. Вказувалось, що адміністрація «Цейлону» зовсім не рахується з «этикой нравов сумских обывателей».

У той же час, «виховуючи» сумську публіку, театральний критик зауважував, що місцева публіка не звикла вчасно займати місця в театрі до початку спектаклю: «Хождение по партеру во время дейтствия она, видно, считает признаком хорошого тона и не считается с тем, что это мешает лицам, которые приходят в театр не ради театра, а ради пьесы» [15, 3].

1918 року театральне життя Сум було не менш активним: виступали артисти Московського художнього театру О.В. Гзовської, трупа «Мініатюр» А.В. Шиліна та В.В. Бугардта, товариство українських артистів під керівництвом П.М. Білорува. Репертуар здебільшого змінюється на розважальний: комедії, бенефіси, водевілі. Наприклад, у репертуарі театру «Люкс» (трупа інтимного театру) була популярна мозаїка «Весна любви», «вальс екстаз» і ін. Театр «Ампір» пропонував «Веселий фарс» і т. д. Актори навіть виступали без гриму, за що в якості адміністративного покарання мали сплачувати штраф [16, 1]. Загалом, від таких постановок, як зауважував театральний критик, «нельзя требовать ни содержательности, ни интересной основной мысли, ни сложных психологических моментов» [17, 1].

З 1920 р. театр Корепанова був націоналізований і перейменований в музично-драматичний театр ім. Третього інтернаціоналу [18, 1]. Для нього починалась нова, радянська доба розвитку, за якої принцип театральності тепер підпорядковувався не лише принципу життєвої правдивості, а й принципу соціалістичного реалізму.

Отже, кожна епоха має свої особливості. Але театр ХІХ ст. залишив по собі велику і багату спадщину воістину справжнього мистецтва, яке залишається на скрижалях нашого театрального минулого і майбутнього. Недарма кращі п'єси з репертуару тих століть так часто ставляться на сценах сучасних театрів. Всі різноманітні форми театральної діяльності театрів Сумщини ХІХ ст. – початку ХХ ст. стали підґрунтям для розвитку сучасного театру.

Посилання

1. Ленський О.В. Таке солодке слово «Театр» / О.В. Ленський. – Суми: Ткачов, 2008. – 88 с.
2. Локощенко Г. Музично-театральна культура Сумщини / Г. Локощенко: Матеріали для уроку на допомогу вчителям музики, літератури, історії та ін. – Суми, 1992. – 58 с.
3. Кривко Я. Перший театр на Україні / Я. Кривко // Народна трибуна. – 1971. – № 112 – 16 вересня. – С. 4.
4. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО), ф. 1153, оп. 1, спр. 1113, 102 арк.
5. ДАСО, ф. 997, оп. 1, спр. 937, 53 арк.
6. ДАСО, ф. 997, оп. 1, спр. 932, 9 арк.
7. Манько М.О. Суми і сумчани у документах сучасників / М.О. Манько. – Книга перша (1655–1919). Вид. др., доп.. – Суми: видавничо-виробниче підприємство «Мрія–1», 2007. – 441 с.
8. Без атора та заголовку // Сумской вестник. – 1913. – № 6. – 8 января. – С. 5.
9. Без атора та заголовку // Сумской вестник. – 1913. – № 9. – 11 января. – С. 3.
10. Без атора та заголовку // Сумской вестник. – 1913. – № 243. – 5 ноября. – С. 3.
11. Без атора та заголовку // Сумской вестник. – 1913. – № 32. – 8 февраля. – С. 3.
12. Без атора та заголовку // Сумской вестник. – 1913. – № 33. – 9 февраля. – С. 3.
13. Білецький О., Мамонтов Я. Український театр. [Ч. 2]. Український новий театр (від початку ХІХ ст. до перших років ХХ ст.). / О. Білецький, Я. Мамонтов. – К.: Державне видавництво «Мистецтво», 1941. – 357 с.
14. Без атора та заголовку // Сумской вестник. – 1913. – № 22. – 26 января. – С. 3.
15. Без атора та заголовку // Сумской вестник. – 1913. – № 33. – 6 февраля. – С. 3.
16. Без атора та заголовку // Луч. – 1918. – № 32 – 30 июня. – С. 1.
17. Без атора та заголовку // Луч. – 1918. – № 33. – 2 июня. – С. 4.
18. Власенко В.М. До історії Сумського театру (1910–1943) / В.М. Власенко // Сумська старовина. – 2002. – № VIII–IX. – С. 134–143.

Демиденко Н.М. Из истории основания и развития театров на Сумщине (XIX – начало XX ст.)

В статье рассматриваются вопросы основания и становлення театров на Сумщине (в г. Глухове, г. Ромны, г. Сумы). Автор анализирует зависимость репертуара театральных постановок от социокультурных процесов, изменения их направлений: от романтическо-бытовых до реалистически-бытовых.

Ключевые слова: *театр, Глухов, Ромны, Сумской театр Д.М. Корепанова, «Тиволи».*

Demydenko N.M. From the history of the Sumy theatres' foundation and development in the nineteenth century and the beginning of the twentieth century

The article focuses on the issues of foundation and development of the Sumy theatres in the nineteenth century and the beginning of the twentieth century. The author analyses theatre repertory dependence of the sociocultural processes, change of their direction from romantically domestic to realistically domestic.

Key words: *theatre, Hlukhiv, Romny, Sumy theatre of D.M. Korepanov, «Tivoli».*

30.03.2015 р.

УДК 94(477):77.026 «189/190»

О.В .Онопрієнко

ІСТОРІЯ ГЛУХІВСЬКОЇ ФОТОГРАФІЇ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті розглядаються питання розвитку регіональної фотографії на тлі загального стану фотосправи в Україні на рубежі століть. Акцентовано увагу на історії глухівської фотографіі кінця XIX – початку XX ст.

Ключові слова: *Глухів, історія розвитку, фотограф, фотоательє, професіоналізм.*

Офіційною датою винаходу фотографії вважається 7 січня 1839 р., коли спосіб практичного отримання зображення на солях срібла, відкритий французом Луї Жаком Дагерром, оприлюднили на засіданні Французької академії наук.

Становлення фотосправи припадає на 40–50-ті роки XIX ст. Якщо в перші десятиріччя вона була лише засобом протокольного запису навколишнього світу, то у 1880-ті роки прийшло розуміння того, що фотографія може виконувати не тільки утилітарну, а

Невідомий портрет. Фото О.П. Шапоріна

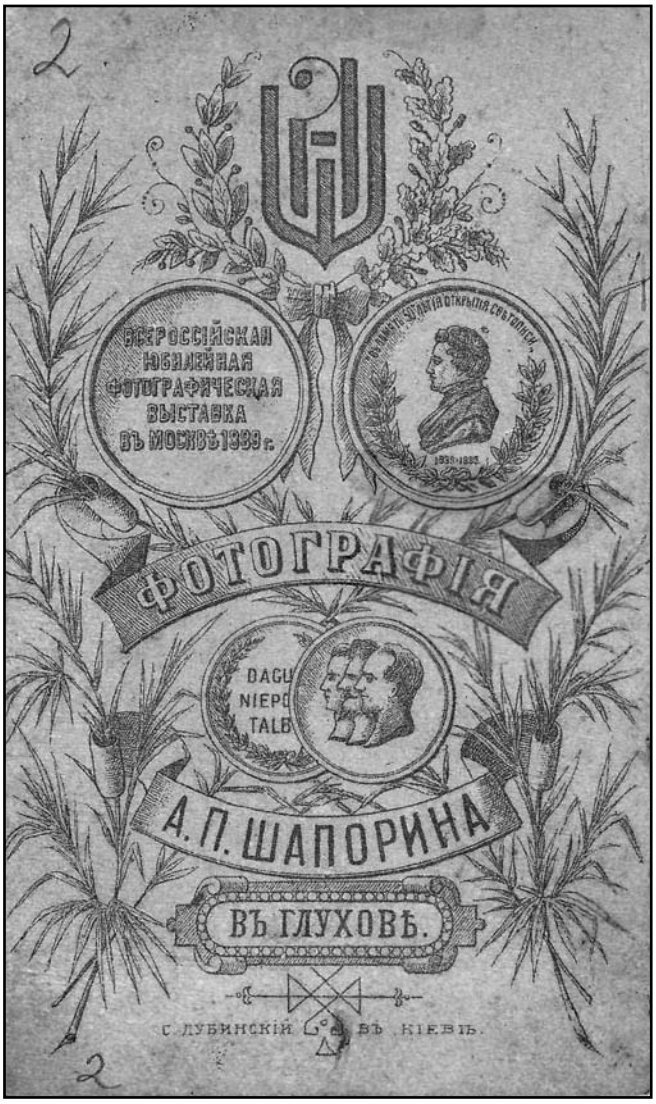

Картонний бланк фото О.П. Шапоріна

й естетичну функцію, може не лише збирати факти, а й передавати почуття фотографа, його сприйняття краси світу. Поряд із побутовою з'являється і перша документальна та наукова фотографія. Прогрес у візуальній культурі, естетичне ставлення до фотографії привели до появи нового напрямку, так званого пікторіалізму (1889–1914 рр.). Фотомайстри пробували себе у жанровій фотографії, натюрморті, фотомонтажі, фотоколажах, фотосесіях.

Говорячи про виникнення і розвиток фотографії на теренах сучасної України, треба відмітити її золотий вік, який припадає на 1897–1915 рр. Перші фотографії виникли в 1839 р. у Львові завдяки фотографу Я. Глойзеру. У Києві та Одесі фотографи з'явилися у першій половині 1840-х, у Харкові – у 1851 р. У цей же період виникає і вітчизняна фотолітература. Одеський майстер Й. Мичурський написав перший у Російській імперії «Практичний підручник з фотографії та новітніх удосконалень і застосувань» (1859 р.), харківський професор М. Бекетов – «Розвиток та сучасний стан світлопису» (1865 р.). У 50–70-х роках XIX ст. з'являються і

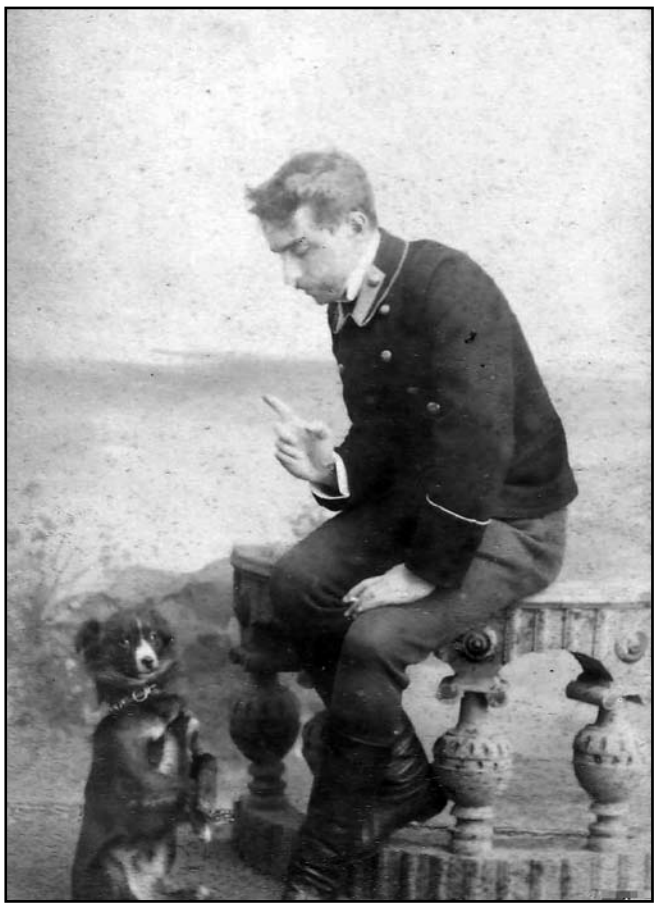

Сюжетне фото роботи І. Любомирського, 1900 р.

перші фотоаматори.

Автор нового, сучасного науково-популярного видання, присвяченого українській фотографії, відомий дослідник фотографії і фотограф О.Й. Трачун, спростовуючи поширену думку про відсутність фотографічної традиції й школи в Україні, доводить, що світлини вітчизняних майстрів різних часів не поступалися найкращим європейським зразкам, про що свідчили й отримані ними численні нагороди на виставках Європи та Америки.

З виникненням у середині XIX ст. фотографії як різновиду образотворчого мистецтва, у людства з`явилась можливість зберегти важливі миттєвості свого розвитку. Фотографія – це справжнє мистецтво. Далеко не кожному, хто взяв у руки фотокамеру, вдається досягнути його вершин. Завдяки справжнім майстрам своєї справи нам дана унікальна можливість усвідомити просту істину: немає нічого ціннішого за людський талант.

Фонди Глухівського міського краєзнавчого музею налічують близько 200 фотографій, датованих кінцем XIX – початком XX ст. Серед них – роботи відомих у м. Глухові фотографів І.Д. Любомирського, О.П. Шапоріна, О.А. Перського, І.С. Раскіна, І. Соркіна, Єзерського. Крім них зберігаються і фотографії інших майстрів, відомих не тільки на Чернігівщині, а й за її межами: путивльського фотографа Фесика, чернігівського – Гофмана,

Портрет роботи І. Любомирського, 1909 р.

ніжинського – Малкина, середино-будського – Крижановського, рильського – Добриніна. На основі аналізу діяльності даних фотографів і опису їх робіт, що зберігаються у фондах, автор має на меті проаналізувати розвиток фотосправи у Глухові на фоні загального розвитку фотографії періоду 1897–1915 рр. та його вплив на її подальшу долю, а також вести до наукового обігу роботи глухівських майстрів як професіоналів своєї справи.

У 1850 р. Л. Бланкар-Еврар винайшов альбумінний фотопапір, що підштовхнуло фотографів до наклеювання відбитків на картонні бланки, які вони стали використовувати в рекламних цілях, зазначаючи адресу свого закладу, види виконуваних робіт, отримані нагороди тощо. Ця інформація сьогодні може використовуватися для атрибуції фотографій. Для цього важливо знати не тільки місце розташування чи ім'я власника фотоательє, але і літографічну майстерню, де був виконаний бланк для нього.

Упродовж 1863–1904 рр., якщо фотограф хотів відкрити фотоательє чи змінити його статус, необхідно було отримати довідку-дозвіл від губернатора. Для цього майстер мав надати докази своєї кваліфікації, бути політично благонадійним тощо. Губернаторська канцелярія робила запит до чиновника, якому було доручено здійснювати нагляд за фотоательє. Обов'язково про його власника прикладалася думка начальника поліції, у якій останній зазначав вік, належність до тієї чи іншої конфесії, склад сім'ї, сімейне положення, освіту, професію (або чим він займався раніше) та політичну і моральну благонадійність фігуранта. Такі дозволи, як правило, публікувалися в губернських відомостях

Фотопортрет роботи І. Любомирського, 1913 р.

(*в даній статті автор посилається на видання «Чернігівські губернські відомості»*).

Одним із засновників фотосправи у Глухові був Ошер Абрамович Перський. Його перші роботи датуються 1871 р. Фотоательє О.А. Перського знаходилося на великій Московсько-Київській вулиці в будинку Красовицького, пізніше – на вулиці Квасніковській в будинку Бурновської. Всі бажаючі зробити високохудожні візитні і кабінетні фото приходили за цією адресою. Зворотна сторона бланків його фото не була прикрашена медалями та регаліями, але рівень майстерності, з якими вони були виконані, не перестають дивувати і сьогодні.

10 липня 1894 р. в «Чернігівських губернських відомостях» за № 54 повідомлялося про надання дозволу О.А. Перському займатися фотографуванням протягом шести місяців в м. Середино-Буді.

Справу батька продовжив син Рувим Ошерович Перський. Учасник російсько-японської війни, він, повернувшись до рідного міста Глухова, одружився, а потім разом із сім'єю переїхав до Севська, пізніше – до Середино-Буди, де мав своє фотоательє до 1917 р. [5, 33]. Дозвіл на його відкриття було надано начальником Чернігівської губернії 28 жовтня 1908 р.: «…Разрешено мещанину Рувиму Ошерову Перскому открыть постоянное фотографическое заведение в м. Серединой-Буде, Новгород-Северского уезда» [2, 305–306].

У 1910-х роках Ошер Абрамович Перський слідом за дітьми перебрався до м. Севськ Орловської губернії. Там, незважаючи на поважний вік, він почав займатися ремонтом годинників, але ще декілька років продовжував працювати фотографом, знімаючи види міста та його мешканців, завдяки яким сьогодні ми можемо мати уяву про Севськ початку XX ст.

Особливу роль у розвитку професійної фотографії у Глухові відіграв Олександр Павлович Шапорін. Будучи випускником Строганівського художнього училища, він до фотосправи відносився як до мистецтва. У 1889 р. О.П. Шапорін брав участь у Всеросійській ювілейній фотографічній виставці, що проходила у Москві. Заснована ним фотостудія під скляним дахом проіснувала до 70-х років XX ст., де ефекти освітлення досягались не включенням електроламп, а встановленням екранів затемнення. Про це дізнаємося зі спогадів про Глухів О.О. Гільдуніної (уродженої Шапоріної): «У отца была фотография, просто как любимое занятие к его художеству. При доме…был громадный застекленный павильон. В этом павильоне были декорации, расписанные моим отцом, в этом павильоне снималась вся знать Глухова… все фотографии снимающихся были занесены в специальный альбом с датой и номером фото. Приходившие фотографироваться, интересовались альбомом. В нем находили те же позы, которые хотели бы и они принять во время съемки. Дело было поставлено на широкую ногу…Арендовал фотографию еврей Любомирский…На тех фото, что снимал мой отец, скромная монограмма (А.Ш.)…» [1, 145].

Спочатку підмайстром, а згодом майстром і співвласником фотостудії О.П. Шапоріна працював Ілля Давидович Любомирський. Пізніше він викупив майстерню у нащадків і все своє життя займався фото справою: «22-го июня 1900 г. Г. Начальником Черниговской губернии разрешено мещанину м. Макарова Киевской губернии Эльe Давидову Любомирскому приобрести в собственность и содержать под личной ответственностью фотографическое заведение Шапорина в Глухове» [2, 262]. За спогадами старожилів він був неперевершеним майстром. Фотознімки Любомирського виконані у різний час і у різному форматі. Серед них є листівки, портрети, сімейні альбоми, міські краєвиди. Вивчаючи творчий доробок майстра, можна відтворити багато утрачених сторінок історичного минулого Глухова.

У 1909 р. Любомирський брав участь у Всеросійських виставках і був нагороджений срібною медаллю та золотою медаллю «За трудолюбие и искусство». Пізніше він відкрив своє відділення і в Середино-Буді. І.Д. Любомирський вклав багато майстерності у фотофіксацію життя міста, портрети і характери його жителів. Напис на кожному знімку «негатив зберігається» говорить про повагу не тільки до своєї справи, а й до суб'єктів і об'єктів фотографії. Ательє

Любомирського, відкрите для осіб будь-якого суспільного стану [4], користувалось великою популярністю у глухівчан. Воно проіснувало до 1917 р., а пізніше, після скасування непу, тут розмістили державну фотографію, створену об'єднанням приватних фотосалонів І. Любомирського, І. Соркіна, І. Раскіна. Останній і очолив держфото, а Ілля Давидович продовжував працювати фотографом. У 1931 р. до фотосправи долучилися Михайло Гендлін, Леонід Борисов, Леонід Мнушкін, Олексій Гавриленко. Вони стали продовжувачами справи старого обдарованого майстра. М.Я. Гендлін так згадував про свого вчителя: «Була то дуже порядна, добра людина з природною гуморинкою» [3]. У травні 1941 р. І.Д. Любомирського раптово паралізувало, тому він залишився в окупованому Глухові і разом з дружиною Анною Соломонівною мужньо прийняв смерть. Їх розстріляли в урочищі Борок у жовтні 1941 р.

По фотографіям І.Д. Любомирського різних років, що зберігаються у фондах Глухівського краєзнавчого музею, можна на тлі загальних тенденцій 1897–1915 рр. з'ясувати особливості розвитку регіональної фотосправи.

Колекція нараховує близько 30-ти одиниць зберігання. Найстаріша фотографія датується 1896 р., коли фотоательє належало О.П. Шапоріну, а І.Д. Любомирський був орендарем. Офіційно він став власником тільки після 1900 р. Одна з пізніх фотографій датується 1927–1928 рр.

Ставши власником, він змінив логотип, зовнішній дизайн фото та літографічну майстерню (до 1909 р. літографії для паспарту виготовлялися в майстерні Покарнаго в Одесі). У подальшому він ще раз змінив своє клеймо, а літографії для паспарту став замовляти на фабриці бристольського картону і фотографічних бланків «Табольт» у м. Вільно, що належала І.К. Клембацькому. Зміна зовнішнього дизайну, літографічних майстерень, логотипу були покликані зміною у статусі самого фотомайстра. Участь у виставках, нагородження золотою медаллю «За трудолюбие и искусство» та срібною медаллю характеризувало його майстерність, підносило його фотороботи до нового рівня.

Загальною тенденцією цього періоду стало активне відкриття нових фотоательє, незважаючи на наявність існуючих. Це був «золотий вік» фотографії, який визначався поширенням даної справи на всіх теренах тодішньої України.

Значною подією у житті Глухова другої половини XIX ст. було відкриття фотоательє, що належало Іцке-Залману Ехієлєву Соркіну. У № 79 «Чернігівських губернських відомостей» за 9 жовтня 1897 р. читаємо: «Черниговский губернатор разрешил Кролевецкому мещанину Ицке-Залману Эхиелеву Соркину открыть в г. Глухове фотографическое заведение» [2, 248]. Фотографія розташовувалася на вул. Квасниковській поряд із будинком М. Неплюєва.

У фондах Глухівського краєзнавчого музею зберігається колекція фоторобіт І. Соркіна із 10-ти відбитків. У переважній більшості це – портрети гімназистів, зроблені, як правило, на картонній основі, що гарантувало їх довговічність. На зворотному боці кожного фотознімку зображений логотип майстра з позначкою наступного змісту: «Увеличение портретов. Негативы хранятся».

Отже, фотосправа у Глухові, маючи свої досягнення, на рубежі двох століть удосконалювалась на тлі загального процесу розвитку української фотографії. Про українську фотографію кінця XIX ст. – початку XX ст. можна без перебільшення сказати: це справді її золотий вік, час створення широкої мережі професійних фотоустанов, фотооб'єднань аматорів, перших паростків фотожурналістики, поширення випуску фотолітератури, розгортання системи фотоосвіти та широкої виставкової діяльності, перших кроків фотовиробництва, коли твори українських фотографів цілком відповідали світовому рівню.

Посилання

1. Заїка В.В. Спогади про Глухів у листах О.О. Гільдуніної (Шапоріної) // Сіверщина в контексті історії України: Збірник наукових праць.. – Суми, 2007. – С. 144–147.

2. История и генеалогия Глуховских евреев в заметках Черниговских губернских ведомостей. Сборник материалов и документов. / Сост. В. Назарова. – Можайск, 2014. – 400 с.

3. Садовский О. Любомирский і його справа // Народна трибуна. – 1993. – № 54. – 28 серпня.

4. Большой русский альбом. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusalbom.ru/hlus.html.

5. Часницький М.М. Евреи. Глухов и Сумщина. Страницы истории евреев Глуховщины и Сумщины. – К., 2011. – 378 с.

Оноприенко Е.В. История глуховской фотографи конца XIX – начала XX в.

В статье рассматриваются вопросы истории развития региональной фотографии на фоне общего состояния фотодела в Украине на рубеже двух веков. Акцентировано внимание на истории глуховской фотографии конца XIX – начала XX века.

Ключевые слова: *Глухов, история развития, фотограф, фотоательє, профессионализм.*

Onopriienko O.V. History of Hlukhiv photo of the end of XIX – the beginning of the XX century.

In article questions of history of development of the regional photo against the general condition of photobusiness in Ukraine at a turn of two centuries are considered. The attention to stories of Hlukhiv photo of the end of XIX – the beginning of the XX century is focused.

Key words*: Hlukhiv, development history, photographer, photographic studio, professionalism*

02.04.2015 р.

УДК 94(477):(373+63) «18/190»

Н.О. Мірошниченко

ЧИННИКИ ТА ЕТАПИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ У XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті аналізуються основні чинники та визначаються етапи розвитку сільськогосподарської освіти в досліджуваний період. Розглядаються найвідоміші державні та приватні сільськогосподарські навчальні заклади.

Ключові слова: *сільськогосподарська освіта, професійна підготовка, навчальний заклад, приватна ініціатива, земство.*

Підготовка до самостійного трудового життя є однією зі складових успішної соціалізації молодої людини і передбачає не тільки оволодіння певним видом трудової діяльності, а й формування готовності працювати і реалізовувати себе в процесі життєдіяльності, мобільно реагувати на умови, що постійно змінюються. В розвитку освіти селян України особливий інтерес викликає друга половина XIX – початок XX ст., оскільки саме тоді вітчизняною сільськогосподарською освітою було досягнуто значних успіхів, накопичено цінний досвід, що тривалий час не досліджувався, а тому й недооцінювався.

Проблема підготовки дітей і молоді до майбутнього трудового життя розроблялася у працях провідних зарубіжних (Дж. Дьюї, Я. Коменський, Г. Кершенштейнер, В. Лай, Й. Песталоцці, Ж. Руссо та ін.) і вітчизняних (М. Пирогов, П. Каптерєв, Т. Лубенець, А. Макаренко, О. Музиченко, К. Ушинський, С. Русова, А. Фортунатов, Я. Чепіга та ін.) педагогів.

Деякі аспекти розвитку професійно-технічної освіти (зокрема сільськогосподарської) знайшли відображення у працях радянських вчених (С. Ананьїн, В. Борисенко, І. Бугаєвич, Д. Сметанін, І. Пащенко, Д. Сергієнко, М. Ярошенко, М. Горбачова, С. Лопаткіна, С. Шабалова, Є. Руднєва та ін.).

Історія та сучасний стан вітчизняної трудової та професійної педагогіки розробляється у працях О. Аніщенко, В. Вергунова, А. Вихруща, О. Волоса, Н. Калініченко, М. Костюк, І. Лікарчука, В. Мадзігона, Я. Нагрибельного, Н. Ничкало, В. Малюги, Д. Рибченко, Н. Слюсаренко, У. Терлецької, С. Улюкаєва та ін. Водночас недостатньо уваги приділено вивченню проблеми розвитку державних та приватних сільськогосподарських навчальних закладів в Україні у визначений період, що і зумовило вибір даної теми.

Метою статті є дослідження основних чинників та етапів розвитку сільськогосподарської освіти в Україні в XIX – на початку XX ст.

Створенню і розповсюдженню сільськогосподарських навчальних закладів сприяла низка соціально-економічних (скасування кріпацтва, економічне зростання і науково-технічний прогрес, інтенсифікація торгівлі), суспільно-політичних (здійснення низки ліберально-демократичних реформ у Російській імперії, чергування періодів реакції та лібералізації суспільного життя) та культурно-освітніх (активізація громадсько-педагогічного руху і приватної ініціативи, державна політика, спрямована на підтримку професійних шкіл, удосконалення нормативно-правової бази, розширення освітньої мережі) чинників.

Російський уряд як найбільший землевласник, маєтності якого приносили мізерні прибутки внаслідок архаїчної системи господарювання, був особливо зацікавлений у розвитку сільськогосподарської освіти, однак робота в цьому напрямі не набула ознак системності, принаймні в першій половині XIX ст. В епоху великих реформ 60-70-х років XIX ст. відбувалося зростання професіоналізації суспільного життя, розвиток місцевого самоврядування, зростання інтересу до сільськогосподарських знань, структурування сільськогосподарських об'єднань, активізація громадської і приватної ініціативи, формування національної свідомості народів Російської імперії, пожвавлення духовних пошуків, поглиблення соціального розшарування на селі, розпад селянської общини, поява періодичних видань сільськогосподарського характеру, у тому числі україномовних («Рілля», «Хлібороб» тощо) [3, 42].

Розвиток сільськогосподарської освіти в Україні у досліджуваний період пов'язаний насамперед із розвитком приватної та громадської ініціативи (зусиллями окремих вчених та освічених поміщиків, що прагнули підвищити продуктивність праці селянства).

До найбільш успішних приватних навчальних закладів, створених «освіченими поміщиками» для просвіти народу, належали школи Олександра Паліцина в с. Попівка під Сумами та школа В. Каразіна в с. Кручик, що вирізнялися доцільним поєднанням теоретичного і практичного компонентів, їх узгодженням із хліборобським циклом життєдіяльності селянства. У 1801 р. було відкрито школу у с. Диканьці в маєтку В. Кочубея [2, 89].

Аналіз архівних матеріалів дозволяє констатувати, що перші навчальні заклади сільськогосподарського спрямування були створені на території України завдяки зусиллям піонерів громадської агрономії часто всупереч бюрократичним перешкодам і байдужості можновладців. За ініціативою князя Г. Потьомкіна, який вважав необхідним розвиток сільського господарства в Російській імперії за європейським зразком, в с. Богоявленському під Миколаєвом у 1790 р. розпочала діяльність землеробська школа. Для керівництва школою князь запросив вихованця Києво-Могилянської академії, професора Михайла Григоровича Ліванова, який отримав аграрну освіту в Англії і був автором перших вітчизняних підручників у цій галузі. Богоявленська школа

готувала фахівців для сільського господарства, забезпечуючи досить ґрунтовні знання з землеробства, рослинництва, тваринництва та ґрунтознавства [2, 90]. При школі створені господарства, де вихованці опановували новітні методи землеробства. Діяльність цього навчального закладу суттєвим чином сприяла економічному піднесенню Північного Причорномор'я. Але після смерті Г. Потьомкіна в 1791 р. деякі викладачі-аграрії залишили школу, яка продовжила свою діяльність завдяки ентузіазму М. Ліванова [1; 2]. В останні роки цей заклад очолював вчитель М. Ліванова Андрій Опанасович Самборський – також вихованець Києво-Могилянської академії, який здобув аграрну освіту в Англії і написав низку праць сільськогосподарського спрямування.

До цікавих освітніх ініціатив належить створення у 1797 р. сільськогосподарської школи у Царському селі під Петербургом, здійснене уродженцем Охтирського повіту Харківської губернії, протоієреєм Андрієм Опанасовичем Самборським. Як твердить дослідник Г. Глазунов, саме він свого часу був наставником М. Ліванова та поклопотався про його навчання в Оксфорді [1, 13]. За архівними матеріалами, виявленими нами у родинному фонді Самборських ЦДІАК України, Андрій Опанасович звернувся до імператора із розробленим «Коротким планом для заснування землеробської школи». В проекті він вказував на те, що земля для землероба повинна бути «предметом предметів для пізнання її властивостей», можливо, маючи на увазі ґрунтознавство. До переліку допоміжних наук А. Самборський відносить хімію, мінералогію, фізику, історію, геометрію, геодезію, арифметику. Особливе місце серед предметів у сільськогосподарській школі він відвів «благонравію», без якого, за його словами, запланована справа здійснитися не зможе [12, 3–5].

Особливої уваги заслуговує навчальний заклад відомого вченого-природознавця Петра Івановича Прокоповича – перша спеціалізована школа бджільництва в с. Пальчики поблизу Батурина, офіційно відкрита у 1828 р. Школа вирізнялася чіткістю організації навчально-виховного процесу і тривалістю існування (понад 50 років) [7, 218].

У контексті поєднання загальнолюдських цінностей і якісної професійної підготовки цінною є спадщина Миколи Миколайовича Неплюєва (1851–1908) – просвітителя, філософа і педагога, засновника чоловічої та жіночої сільськогосподарських шкіл при Хрестовоздвиженському Трудовому братстві. Педагогічна діяльність М. Неплюєва викликає найбільший інтерес саме з точки зору розвитку сільськогосподарської освіти, адже за визначенням авторитетних експертів – інспектора по сільському господарству і сільськогосподарській освіті М. Москальського та фахівця з аграрних відносин, професора І. Миклашевського – вони належали до кращих у своєму роді навчальних закладів [4, 29].

За ініціативи відомого суспільного діяча, мецената і педагога Олексія Андріяшева в 1902 р. на Київщині була відкрита Боярська практична школа бджільництва, садівництва та городництва [10, 4]. Школа мала на меті навчання бджільництву селян і всіх бажаючих навчитися правильному веденню пасічництва. Постійне спостереження і контроль за її діяльністю покладався на урядового агронома Київської губернії.

Крім приватної ініціативи знаних вчених та освічених поміщиків певну ініціативу в галузі організації сільськогосподарської освіти виявляла держава, яка намагалася залучити до цієї справи військових. Аналіз матеріалів ЦДІАК України засвідчує, що у 1843 р. було розроблено проект низки шкіл в округах поселення кавалерії для навчання військових сільському господарству, а саме – в Новоросійській, Київській та Подільській губерніях (по одній школі в кожній) [11, 23].

Аналіз джерел свідчить, що до кращих державних сільськогосподарських шкіл в Україні належала Андріївська школа на Полтавщині, Борзенська на Чернігівщині, Харківська (Дергачівська) та Сумська у Харківській губернії [3; 5; 8].

Активним ініціатором розвитку сільськогосподарської освіти виступало земство. За архівними документами у 1902 р. місцевою владою було заплановано заснування 24-х сільськогосподарських шкіл у Київській губернії. Однак реально їх було відкрито значно менше. Основними завданнями цих шкіл було підготувати умілих робітників і дрібних техніків з різних галузей сільського господарства. Водночас такі навчальні заклади були центрами різних агрономічних заходів, спрямованих на підвищення сільськогосподарської обізнаності населення [9, 2].

У 1902 р. на хуторі Павлівка біля м. Глухова у маєтку Миколи Петровича Бека була заснована коштом власника маєтку «Петровська школа садових робітників». Офіційне відкриття школи відбулось у жовтні 1903 р. Вона мала трирічний курс навчання. Вивчалися (переважно шляхом практичних занять) садівництво, городництво, деревознавство і бджільництво. Загальне завідування закладом лежало на його опікунові – землевласникові В.М. Амосові [6, 47–49].

Отже, розвиток аграрної галузі у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. потребував кваліфікованих працівників сільськогосподарського виробництва. З цією метою розширювалась мережа різноманітних нижчих та середніх сільськогосподарських навчальних закладів, вищого, середнього та нижчого рівнів, а запроваджувались позашкільні форми роботи (сільськогосподарські класи, курси, читання, бесіди, навчально-практичні господарства,

навчально-ботанічні сади, музеї, бібліотеки тощо). Цьому сприяли земства, сільськогосподарські товариства та приватні особи.

Таким чином, можна визначити основні етапи розвитку сільськогосподарської освіти у досліджуваний період:

1) етап зародження сільськогосподарських шкіл (початок XIX – 60-ті роки XIX ст.), що характеризувався низькими кількісними та якісними показниками (незначною кількістю навчальних закладів, нестабільним характером їх діяльності, відсутністю цілеспрямованої державної політики, приватної і громадської ініціативи);

2) етап екстенсивного розвитку мережі закладів сільськогосподарської освіти (60-ті – 90-ті роки XIX ст.), коли відбувалось нормативно-правове забезпечення галузі, збільшення кількості навчальних закладів і стабілізація їх діяльності, зосередження освітньої ініціативи в органах місцевого самоврядування та селянських товариствах;

3) етап інтенсивного розвитку сільськогосподарської освіти (кінець XIX – початок XX ст.), який відзначився вдосконаленням матеріально-технічної, наукової бази і кадрового складу навчальних закладів, поліпшенням рівня знань, умінь і навичок вихованців, використанням передових агротехнологій, нових форм і методів організації навчально-виховної роботи.

Недоліки в системі сільськогосподарської освіти були пов'язані з відсутністю єдиного державного підходу до її розвитку, відсутністю розробки багатьох методичних питань, слабкістю матеріальної бази багатьох навчальних закладів, браком коштів для створення нових сільськогосподарських шкіл. Тому процес розповсюдження сільськогосподарських знань в Україні у досліджуваний період відбувався більш стрімкими темпами, ніж в імперській Росії в цілому, але дещо відставав від країн Західної Європи та США.

Посилання

1. Глазунов Г.О. Професор Михайло Ліванов (1751–1800): вчений-аграрій – родоначальник аграрної освіти імперської Росії / Г.О. Глазунов // Національна академія аграрних наук України. – 2013. – № 3 – С. 12–21.

2. Корифеї української науки: Нариси про видатних діячів науки і техніки: До 135-ї річниці створення Одеського держ. ун-ту ім. І.І. Мечникова / В. П. Шкварець, М.М. Шитюк, Ю.І. Гузенко; [та ін.]. – Миколаїв: Тетра, 2000 . – 267 с.

3. Корж Л.В. Освітня діяльність земств Харківської губернії в кінці XIX – на початку XX століття: Дис... канд. пед. наук: 13.00.01/ Сумський держ. педагогічний ін-т ім. А.С.Макаренка. – Суми, 1999. – 190 с.

4. Москальский Н. О сельскохозяйственных школах: Воздвиженская [Неплюева] сельскохозяйственная школа (Из личных впечатлений). / Н. Москальский – Чернигов, 1893. – 37 с.

5. Отчет Андреевской сельскохозяйственной школы и фермы за 1914 г. – Полтава, 1914. – 63 с.

6. Отчет Глуховской земской управы за 1905 год. – Чернигов: Типография губернского земства, 1906. – 108 с.

7. Прокопович П.І. Вибрані твори: у 3 т. / П.І. Прокопович; ред. кол.: В.М. Корж (координатор проекту) [та ін.]. – Х.: Фактор, 2012. [Т 3].: Про школу бджільництва П.І. Прокоповича. – 2012. – 351 с.

8. Терлецька У.І. Про організацію діяльності Борзнянської школи садівництва у перше десятиріччя її існування (1898–1908 рр.) [Текст] / У.І. Терлецька // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету / гол. ред. М.О. Носко; Черніг. держ. пед. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. – Чернігів, 2010. – Вип. 80. – С. 183–187.

9. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 442, оп. 701, спр. 95, 86 арк.

10. ЦДІАК України, ф. 492, оп. 15, спр. 41, арк 3–14.

11. ЦДІАК України, ф. 1352, оп. 1, спр. 468, 510 арк.

12. ЦДІАК України, ф. 2053, оп. 1, спр. 119, 6 арк.

Мирошниченко Н.А. Факторы и этапы развития сельскохозяйственного образования в Украине в XIX – начале XX ст.

В статье анализируются основные факторы и определяются этапы развития сельскохозяйственного образования в исследуемый период. Рассматриваются известные государственные и частные сельскохозяйственные учебные заведения.

Ключевые слова: *сельскохозяйственное образование, профессиональная подготовка, учебное заведение, частная инициатива, земство.*

Miroshnychenko N.O. Factors and stages of development of an agricultural education in Ukraine in XIX – at the beginning of XX c.

In the article the major factors are analyzed, stages of development of an agricultural education during the studied period are defined. Known state and private agricultural schools are considered.

Key words: *agricultural education, vocational training, educational institution, private initiative, district council.*

27.03.2015 р.

УДК 94 (477):631.115.8 «1906/1917»

О.М. Герасимчук

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ АРТІЛІ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ В РОКИ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ (1906–1917 РР.)

У статті висвітлюється процес розвитку сільськогосподарських артілей у Чернігівській губернії в роки реалізації в регіоні столипінської аграрної реформи (1906–1917 рр.).

Ключові слова: *Чернігівська губернія, столипінська аграрна реформа, кооперація, сільськогосподарські артілі.*

Аграрні реформи, де б вони не проводилися, завжди були покликані долати існуюче відставання сільського господарства від потреб країни в цілому. У центрі аграрного реформування завжди стояло перетворення земельних відносин. Так, перетворення в аграрній сфері початку XX ст., що увійшли в історію як «столипінська аграрна реформа», були покликані завершити розпочате селянською рефор-

мою 1861 р. визволення селянина як суб'єкта господарювання й перетворення його землі в приватно-господарський капітал. Якісні й кількісні характеристики реформи показують, що П. Столипін проводив не корпоративну, а інституціональну політику, спрямовану на розвиток нових господарчих форм у процесі ринкової трансформації.

Окрім землевпорядкування на досягнення цілей аграрної реформи була спрямована й низка інших урядових заходів – створення при губернських землевпорядних комісіях агрономічних нарад, розвиток сільськогосподарської освіти, будівництво елеваторів, організація прокатних пунктів машин і знарядь, підтримка кооперації. У даній статті мова піде про розвиток сільськогосподарських артілей в Чернігівській губернії в роки здійснення в регіоні столипінських аграрних перетворень.

На початку XX ст. ситуація в економіці Росії склалася таким чином, що відтинок часу, на який припав період особливо бурхливого розвитку кооперації в Україні й на Чернігівщині, співпав з роками здійснення столипінських аграрних перетворень. Кооперація в Російській імперії в 1906–1917 рр. розвивалася швидшими, ніж навіть в розвинутих європейських країнах, темпами [13, 263–265]. Попри очевидну актуальність проблеми, питання розвитку нижчих форм виробничо-збутової кооперації на Чернігівщині на початку XX ст. не дістало належної уваги дослідників. Розвиток землеробських артілей у Чернігівській губернії напередодні й у роки аграрної реформи відзначав радянський історик С. Трапєзніков [13]. Цієї проблеми на загальноукраїнському рівні частково торкалися в своїх монографіях В. Марочко [7], В. Половець [11]. Розвитку кооперації на Чернігівщині були присвячені праці С. Горохова [1], О. Дмитренка [2]. Проте жоден із вищеназваних авторів не пов'язував активізацію діяльності виробничо-збутових артілей з проведенням столипінських аграрних перетворень в регіоні. Саме цю прогалину у вивченні регіональних аспектів розвитку кооперативного руху ми й спробуємо заповнити нашим дослідженням.

Попри загальні закономірності розвитку кооперативного руху й загальні мотиви, що спричинили його виникнення як на Заході, так і в Росії та Україні, у кожній країні він мав свої особливості й специфічні риси. Для регіонів Російської імперії характерною рисою кооперативного господарювання було існування землеробських артілей, які почали виникати після реформи 1861 р. Це був дійсно особливий, самобутній тип кооперативів, який виник у надрах общинного землеволодіння й мирно з ним співіснував. Артільна форма ведення господарства застосовувалася переважно як спосіб об'єднання зусиль групи селян для спільних сільгоспробіт. Сільськогосподарські артілі існували та розвивалися на Чернігівщині поряд з вищими формами кооперативного руху, зокрема такими як сільськогосподарські товариства. Свій подальший розвиток сільськогосподарські артілі регіону одержали й у період реалізації столипінської аграрної реформи, коли урядові заходи були спрямовані на руйнування общинного землеволодіння. Характерно ще й те, що тогочасні артілі виникали не лише за сприяння й матеріальної допомоги з боку окремих прогресивних осіб з-проміж ліберальної інтелігенції, а мали й власних ентузіастів із селянського середовища, які очолювали артільні господарства [13, 238, 247]. Кореспондент часопису «Селянин» відзначав у 1915 р.: «Село, охоплене в останні роки кооперативним рухом, висунуло на чергу вкрай цікаву й важливу галузь кооперативного руху – організацію «товариств з колективної оренди й обробки землі» [5, 95].

Як зазначав радянський історик С. Трапєзніков, «звичайно, у цих артілях не було нічого соціалістичного, вони були наскрізь просочені духом дрібнобуржуазності, капіталістичного господарювання. І все ж основною спонукальною силою їх виникнення була боротьба з бідністю, з поміщицько-куркульською кабалою, з лихварською експлуатацією й усілякими скупниками й перекупниками» [13, 238–239]. Спочатку артілі створювалися за ініціативою урядових інструкторів на позики Державного банку, потім їх опертям стали земські каси дрібного кредитування й система селянської кредитної кооперації [12, 71]. Щоб краще зрозуміти суть кооперативів цього виду, розглянемо детальніше історію виникнення і принципи діяльності сільськогосподарських артілей на Чернігівщині на початку XX ст.

Оренда землі для одноосібного й малоземельного селянина була справою практично безнадійною, а тому й з'явилася гуртова оренда за умов спільного обробітку землі. Якщо наприкінці XIX ст. оренда десятини землі коштувала селянинові 1–2 руб., то на початок столипінських реформ ціна оренди зросла в 9 разів. За таких умов гуртова оренда була економічно доцільнішою. За твердженням дослідника кооперативного руху В. Марочка, артільний обробіток землі в роки столипінської аграрної реформи був викликаний швидше злиденним становищем селян, ніж масовим усвідомленням переваг кооперативної форми господарювання над подвірною [7, 28]. Часопис «Селянин» у 1915 р. писав: «Що стосується «земельної кооперації», так вона викликана до життя хронічним малоземеллям нашого селянства» [5, 102].

Серед українських губерній землеробські артілі були найпоширеніші в другій половині XIX ст. в Полтавській, Київській, Чернігівській губерніях [13, 240]. Хліборобські артілі або товариства спільного обробітку землі (ТСОЗ) легко

з'являлися й часто швидко зникали, особливо після того, як селяни поліпшували своє становище. Такі товариства діяли на власні кошти і власний ризик. Вони не мали ніякого статуту, а керівним органом у них були загальні збори [4, 8]. Спонукальним моментом для об'єднання домогосподарств у артілі були мізерні селянські наділи й розмаїття ґрунтів. У випадку розподілу землі селянам би діставалися землі з різною родючістю, до чого ще й могли додатися несприятливі погодні умови, які б зробили ситуацію ще критичнішою. В артілі запроваджувалася спільна оранка, збір урожаю, обмолот і розподіл зерна та соломи. Те ж саме стосувалося й сінокосу [13, 240–241].

Новий етап у розвитку артільних форм господарювання припав на здійснення столипінських аграрних перетворень. Прагнення до покращення господарювання й піднесення продуктивності землеробства – ось головні спонукальні мотиви до створення артілей того часу. В общині при чергових переділах «мирської» землі артілі відводилася єдина ділянка, яку артіль обробляла спільно кіньми та інвентарем членів кооперативу; деякі знаряддя й машини артіль брала напрокат у сільськогосподарських кооперативах. Розподіл продукції відбувався за принципом трудової участі. Застосування столипінського антиобщинного законодавства в роки аграрної реформи нерідко разом із розпадом общини приводило й до розпаду артілей. Артілі періоду реалізації столипінської аграрної реформи були переважно двох типів. До першого відносилися ті, які обмежувалися колективною орендою землі. Розподіл її відбувався в залежності від платоспроможності кожного члена артілі й подальший обробіток землі відбувався кожним селянином окремо. В артілях другого типу головна увага зверталася на те, щоб розподіл орендованої землі відбувався з урахуванням кількості членів сім'ї, робочої сили, із застосуванням обов'язкового спільного обробітку землі. Такий тип артілі вважався більш справедливим, оскільки всі селяни артілі вважали себе її рівноправними членами [13, 244–245].

Земськими статистиками в 1915 р. було досліджено три артілі Чернігівської губернії, дві з яких знаходилися в Глухівському повіті – у селах Зазірки та Воргол і одна в Стародубському повіті – у с. Дєдово [4, 8]. У с. Зазірки 14 селянських господарств взяли в 1911 р. в оренду в поміщика П. Скоропадського 140,5 дес. землі на три роки. Уся ділянка була поділена на 16 рівних частин: 12 членів артілі мали по одній ділянці, а два – по дві. Ці два останні члени кооперативу й укладали угоду з поміщиком. Усі польові роботи здійснювалися спільно – 16 плугами, 16 боронами, косили 16 косами, жали 32 серпами, молотили 16 ціпами. Добрива вносили порівну, вирощений урожай ділився порівну між членами товариства. Перші три роки селяни платили поміщику по 800 руб. за рік, у наступні – по 1 200 руб. [5, 97–98]. У с. Воргол селяни в 1913 р. взяли в оренду 44,7 дес. землі на 6 років. Орендна плата товариства за рік становила 715 руб. Ділянка була розподілена на 8 рівних частин, урожай ділився також на 8 частин [4, 8].

Якщо дві попередні артілі базувалися на спільному обробітку землі, то товариство в с. Дєдово Стародубського повіту мало характер товариства зі спільної купівлі землі. Тут у 1913 р. 8 селянських домогосподарств колективно купили в землевласника В. Буряка 40,5 дес. землі із «живим і мертвим інвентарем». Згідно умов купівлі, селяни зобов'язувалися з майбутнього врожаю щорічно виділяти сім'ї Буряка фіксовану кількість продуктів і годувати спільно куплену худобу [4, 8]. Увесь урожай ділився на три частини: одна йшла на виплату боргу за ділянку й відсотків за кредит, друга – на утримання худоби при ділянці й на насіння, третя розподілялася між членами артілі або натурою, або після продажу – грошима. Як відзначали оглядачі, справи в артілі йшли добре, господарство з кожним роком розширювалося й міцніло, управління й розподіл удосконалювалися [13, 246–247]. Кореспондент газети «Черниговская земская неделя», описуючи цей за його словами «оригінальний колектив», зазначав у 1915 р., що саме існування даного товариства «свідчить не стільки про можливість організації такого типу колективів на селі, скільки про здатність селян бути членами землеробського колективу на описаних вище досить складних умовах» [4, 8].

Чернігівські селяни в роки столипінської аграрної реформи на кооперативних засадах створювали також молочні й маслоробні артілі, засновували споживчі лавки й навіть селянські артільні молочні заводи. Вступ до артілі не вимагав значних пайових внесків, тому в їх складі переважали бідняцько-середняцькі двори з 1–2 коровами. Подібні кооперативи зміцнювали трудову основу дрібнотоварного селянського господарства. Артілі звели нанівець економічне панування на селі заможних власників торгових лавок, яким раніше належала монополія на сільську торгівлю [12, 71]. Помічник губернського агронома В. Л'Етьєн рекомендував: «Єдиною можливою формою молочного виробництва для хуторян і найближчих сіл є кооперація: артіль або товариство, тобто в центрі хуторів облаштовується артільний маслоробний завод; господарі, які увійшли в артіль, щоденно постачають молоко на завод; майстром-спеціалістом молоко перероблюється у вершкове масло. Довірена особа від артілі везе масло в місто й продає; одержана виручка, за вирахуванням витрат,

ділиться між учасниками справи… Відкриття хоча б двох чи навіть одного тільки артільного заводу могло б сприяти виникненню артільної справи в Чернігівській губернії, яка має сприятливі умови для розвитку молочної справи» [6, 79–80].

Однак великих успішних виробничих артілей на Чернігівщині за роки аграрної реформи так і не з'явилося. У 1913 р. на зборах чернігівського сільськогосподарського товариства відзначали роботу лише двох таких артілей – молочної в с. Гусавка Чернігівського повіту і взуттєвої в м. Літки Остерського повіту [3, с. 682]. «В Остерському повіті в м. Літки існує, здається, єдиний в Чернігівській губернії виробничий кооператив взуттєвиків під назвою «Трудова артіль». Земська економічна рада, яка відбулася нещодавно, визнала за доцільне організацію в повіті молочно-маслобійних кооперативів зі збутом продуктів у Києві», – писав часопис «Селянин» у 1914 р. [9, 21]. 14 квітня 1914 р. в с. Вересоч Ніжинського повіту розпочала роботу артіль із закупівлі й збуту молока, яку створили 25 селянських господарств, кожне з яких мало по 1–2 корови. Залежно від якості молока, артіль платила його постачальникам від 1 руб. до 50 коп. за пуд. Членам артілі платили за пуд молока на 15 коп. дорожче. З 14 квітня 1914 р. по 1 липня 1915 р. до артілі надійшло 2 772 пуди молока, за які було заплачено 1 940 руб. 10 коп., тобто в середньому по 70 коп. за пуд. За цей же період артіль отримала за масло й продані молочні продукти 2 633 руб., з яких 692 руб. 92 коп. було валовим прибутком від переробки продукції. Подібна організація праці була характерною і для Володьково-Дівицької молочної артілі того ж Ніжинського повіту, яку створили 1 листопада 1914 р. й до якої входило 17 господарств [11, 81; 8, 7–8]. Артілі продовжували створюватися навіть під час війни. У 1915 р. в с. Вишняки Остерського повіту було створено молочарську артіль, яка проіснувала всього два роки, позаяк селяни почали самостійно торгувати молочними продуктами [7, 43].

Більшість землеробських артілей періоду столипінських аграрних перетворень виникло за активного сприяння сільськогосподарської кооперації, у першу чергу кредитних і ощадно-позикових товариств. Кооперативні установи ставали організаторами оренди землі з наступною передачею її в користування селянам для організації на ній артілі чи товариства. Разом із тим вони виставляли перед селянами певні умови, які стосувалися покращення агрокультури на орендних землях [13, 247]. У «Доповіді» Ради чернігівського сільськогосподарського товариства на сесії 1 грудня 1913 р., присвяченій скликанню загальнокооперативного з'їзду, зазначалося: «Широкий кооперативний рух виник зовсім недавно, лише з 1906 р. з масової появи кредитних кооперативів і, незважаючи на вкрай несприятливі умови для правильного громадського життя, а ще більше для прояву самостійності, кооперація, накреслена спочатку ледве помітними штрихами, набуває певних контурів, наповнюється змістом і вже зараз стає важливим фактором народного господарства, вимагаючи до себе уваги й поважного ставлення». Голова даного товариства П. Шимановський, який і робив вищеназвану доповідь, відзначав важливість кооперації саме для середнього селянства, а не для заможного: «Якби це середнє селянство було скооперване в галузі виробництва, усі блага господарського покращення були б ним сприйняті й перетворені в нові цінності, при цьому продуктивніше, ніж у середовищі заможного селянства, у цілому несхильного до об'єднання своїх відокремлених, міцних господарств» [3, 682, 690].

На превеликий жаль, використати повною мірою потенціал чернігівського села в царині кооперування так і не вдалося. Не останню роль в цьому відіграла й консервативність чернігівського селянства, яке важко сприймало всі нововведення й до всього ставилося з підозрою. «Доводиться визнати, що діяльність наших кооперативів проходить без будь-якого впливу на нашу свідомість. Кредитне товариство – це лише «маленький банк», споживче товариство не більше, як потрібна комусь лавочка, а сільськогосподарське товариство – це щось, що потрібне земству «для форми», – констатував часопис «Селянин» перед Першою світовою війною [10, 172–173].

Таким чином, ми бачимо, що за роки столипінських реформ яскраво розкрився внутрішній модернізаційний потенціал сімейно-трудового й підприємницького типів селянських господарств. Кооперування стало головним соціально-економічним шляхом селянської еволюції, який втягнув у процес модернізації практично всі господарюючі верстви початку XX ст. У роки столипінської аграрної реформи на Чернігівщині поруч із класичними видами кооперативів розвивалися також і нижчі форми виробничо-збутової кооперації, зокрема у вигляді сільськогосподарських артілей. Проте, попри очевидний поступ у розвитку різних видів економічної самоорганізації селян, використати повною мірою можливості чернігівських селян у сфері кооперування так і не вдалося. Завадила цьому відсутність повноцінної державної підтримки, недостатня увага земств до дрібного кооперування, байдужість частини чернігівських селян до новацій у господарстві.

Посилання

1. Горохов С.В. Допомога земств Чернігівської губернії кооперативному руху в аграрній сфері / С.В. Горохов //

Сіверщина в історії України. – 2011. – Вип. 4. – С. 349–353.

2. Дмитренко О.М. Земство і кооперативний рух в Чернігівській губернії (1865–1918 рр.) / О.М. Дмитренко. – Чернігів: Сіверянська думка, 2001. – 208 с.

3. Доклад Совета Черниговского Общества Сельского Хозяйства общему собранию членов Общества сессии 1 декабря 1913 г. о созыве общекооперативного съезда // Селянин. – 1913. – № 24. – С. 682–700.

4. Зюрюкин В. Земледельческие кооперативы / В. Зюрюкин // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 20. – 15 мая. – С. 7–8.

5. Зюрюкин В. Товарищества по коллективной аренде и обработке земли / В. Зюрюкин // Селянин. – 1915. – № 5–8. – С. 95–103.

6. Л'Етьєн В.О. Изследование хуторов в Нежинском уезде Черниговской губернии / В.О. Л'Етьєн // Земский сборник Черниговской губернии. – 1911. – № 5. – С. 68–90.

7. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) / В.І. Марочко. – К.: М. Р. Kots Publishing, 1995. – 224 с.

8. Молочные артели в Нежинском уезде // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 34. – 21 августа. – С. 7–8.

9. Н. О-ець. Корреспонденция. Остерский уезд / Н. О-ець // Селянин. – 1914. – № 1. – С. 21.

10. Ол. С. Чемер, Козелецкого уезда / Ол. // Селянин. – 1914. – № 7. – С. 172–173.

11. Половець В.М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861–1917 рр.) / В.М. Половець. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 1996. – 204 с.

12. Румянцев М. Столыпинская аграрная реформа: предпосылки, задачи, итоги / М. Румянцев // Вопросы экономики. – 1990. – № 10. – С. 63–74.

13. Трапезников С.П. Аграрный вопрос и ленинская аграрная программа в трех русских революциях / С.П. Трапезников. – М.: Изд-во ВПШ и АОК, 1963. – 656 с.

Герасимчук А.М. Сельскохозяйственные артели на Черниговщине в годы столыпинской аграрной реформы (1906–1917 гг.)

В статье освещается процесс развития сельскохозяйственных артелей в Черниговской губернии в годы реализации в регионе столыпинской аграрной реформы (1906–1917 гг.).

Ключевые слова: *Черниговская губерния, столыпинская аграрная реформа, кооперация, сельскохозяйственные артели.*

Herasymchuk O.M. Agricultural artels in Chernihiv region in the Stolypin's agrarian reform period (1906–1917)

The article examines evolvement of agricultural artels in Chernihiv province during the regional implementation of the Stolypin's agrarian reform (1906-1917).

Key words: *Chernihiv province, Stolypin's agrarian reform, cooperation, agricultural artels.*

26.02.2015 р.

УДК 94(477):(392+611.9)

Л.А. Костенко

ТІЛО В АГРАРНИХ ОБРЯДАХ (НА МАТЕРІАЛАХ ЛІВОБЕРЕЖНОГО ПОЛІССЯ)

У статті розглядаються аграрні звичаї та обряди, у яких було задіяне тіло людини або тварини та їх символіка.

Ключові слова*: сівба, догляд, збирання урожаю, календарні свята, тіло людини, тіло тварини, урожай.*

У період сівби, догляду за рослинами та збирання урожаю землероби намагалися вплинути на урожай. Одним з атрибутів магічних практик було тіло людини та тварини.

Обряди, в яких було задіяне тіло людини, та їх символіку, неодноразово потрапляли у коло наукових інтересів ряду дослідників. Український вчений К. Копержинський розглядав качання женців біля обжинкового атрибута – бороди. На його думку, цей магічний акт символізував боронування ниви [5, 43]. Українська дослідниця К. Грушевська вивчала господарські обряди у виконанні жінки. Вона вважала, що вірування в магічну силу жіночого тіла були заховані у її «продуктивності та плодючості» [3, 24, 41]. У поле зору російського ученого Д. Зеленіна потрапили обряди, пов'язані з качанням на ниві священиків. На його думку, за допомогою качання з землі намагалися видобути животворні сили для рослин, первісним же виконавцем обряду був «поганський жрець» [4, 5]. Російська дослідниця Т. Бернштам символіку качання вбачала у «стимуляції природних процесів, віддачі землі людської сили і отримання такої від неї» [2, 150]. Німецький вчений Д. Фрезер вважав, що качання було пережитком давнього культу злягання на ниві чоловіка і жінки. За допомогою цих магічних дій рослинам намагалися передати енергію відтворення і примноження [8, 137].

Аграрні обряди потребують подальшого вивчення. Важливими в цьому відношенні є регіональні дослідження, які дозволяють пізнати народні вірування, форми їх вияву та символічний зміст, а також віднайти загальноукраїнські та регіональні риси народної культури.

Ми ставимо за мету дослідити аграрні звичаї та обряди, у яких було задіяне тіло людини та тварини, а також їх символіку. В основу дослідження покладено польові матеріали, зібрані на Лівобережному Поліссі.

Обряди, у яких було задіяне тіло людини, проводили в період сівби рослин. Жінки, сіючи гарбузи, сідали на грядки. «Коли садили гарбузики, присідали, щоб були великі» (ОМП). «Садимо гарбузи, сідаємо на грядки, шоб багато було» (ВФК). Подібним чином намагалися вплинути на урожай картоплі. «Кончають сіять, самі товщиє баби садяться, шоб така картошка роділа як ції баби

толстиє» (УМШ). «Коли садили картоплю, сідали на землю, щоб вона була великою» (ВЮД). Отже, сідання на грядки було магічним актом впливу на урожай. Тіло людини виступало символом урожаю.

Після сівби рослин на полі качалися. У цьому випадку тіло людини також асоціювали з урожаєм. «Як кончит картошку сіять, качається, шоб така картошка била под кустом як я лежу» (ПІС). «Роди, Боже, таку картошечку як я – і покотилась по ріллі» (ГПЧ).

Символом майбутнього урожаю виступали і окремі частини тіла людини – голова, сідниці, стегна, литки та ін. Капусту асоціювали з головою. На Глухівщині, посадивши культуру, на голову намотували хустку, повертались до схід сонця і приказували: «Господи, роди такі качани як моя голова» (НПБ). На грядках гарбузів качалися жінки з великими сідницями. «Посади гарбузи і качайся, шоб велика задниця була на гарбузи» (ОАГ). На засіяні грядки цибулі сідали і приказували: «Рости, цибулько, як моя срачка» (КО). На Новгород-Сіверщині виконували обряд, у якому були задіяні голова і сідниці: «Як садили капусту, присідали женщини старіє, спідницю на галаву, шоб капуста в'язалася, і шоб росла вєлікая хлопали по задниці» (НМЧ). Моркву асоціювали з жіночою литкою. Сіючи культуру, торкалися цієї частини тіла і приказували: «Расти така марковка, як моя литка» (ГЄП). Якщо садили буряки, бралися за ноги. «Буряк садять, у кого ноги дебелі, беруться за ноги» (ОМС). Буряки також асоціювали з жіночими стегнами. «Як буряк садили, качалися по землі. – Радіть буряки, як Вєркіні окороки» (ОМП).

Аграрні обряди, у яких було задіяне тіло людини, були поширені і в інших регіонах України. На Київщині, за даними П. Чубинського, господиня перед посадкою капустяної розсади бралася за голову, потім била себе по стегнах, промовляючи: «Щоб моя капусточка була із кореню коренастая, а із листу головастая». Далі присідала до землі і продовжувала: «Щоб не росла висока, а була широка». І, посадивши стебло в землю, придавлювала його коліном «щоб була туга як коліно» [9, 185]. На Поділлі, коли сіяли мак, гладили волосся на голові і приказували: «Щоб головки в моїм макові були такі великі, як моя голова, і щоб маку було так багацько, як волосся на голові» [7, 31]. На Рівненщині під час посадки капусти жінка тричі поверталася навкруги, потім бралася за голову, щоб капуста «вилась у головки» (ГГГ). На Закарпатті, сіючи кукурудзу, протягували ліву руку зі словами: «Щоб були такі довгі струки (качани) як рука» (ЄФО).

Під час виконання обрядів землероби демонстрували свою силу. На думку дослідників, за допомогою таких магічних дій вони намагалися вплинути на урожай [1, 175]. На Новгород-Сіверщині після сівби картоплі сіячі штовхали один одного. «Посєєм картошку і давай туряться в кучечку, шоб картошка роділа» (МФК). Штовхаючись, виконавці обряду ділилися з рослинами своєю силою, а їхнє тіло символізувало урожай. В обрядах виконували і такі силові дії, як підскакування. У Куликівському районі Чернігівської області підскакували на грядках капусти, говорячи: «Як здорова задниця то сідає – гоп – гоп, шоб капуста така була» (ІІС).

Для виконання обрядів частіше обирали жінок із великими сідницями; поширеними магічними прийомами були сідання на грядки та оголення сідниць. Отже, під час обряду жінка мала поділитися з нивою плідністю.

Повні жінки, очевидно, мали передати зерну також вміння набирати вагу. Вибір виконавця обряду залежав і від того яку культуру планували виростити. «Як кончають садить огірки, то маленьку дівчинку або молодичку качають, а як капусту, то товсту качають, шоб головки були здорові» (КВС). Подібний підхід до вибору виконавця обряду застосовували і на Рівненщині. Зокрема, щоб виросли невеликі огірки, на грядках качали малу дитину. Виконуючи ритуальні дії, бабуся приказувала: «Рости такі огірочки як мій внучко» (ВГГ). На Новгород-Сіверщині з метою впливу на урожай огірків перший плід давали спожити малій дитині (НМЧ).

Обряди, у яких було задіяне тіло людини, проводили і в період догляду за рослинами. На Новгород-Сіверщині після прополювання городу жінки обкидали себе землею. «Як полят город, кончіла, садітся і обкідаєт сєбя, шоб урожай бил» (ОПК). Після прополювання городів також качалися. «Пополола огороди – удвох, утрьох одну покачаєм» (ГМП). У селі Марчихина Буда Сумської області, коли пололи буряки, приказували: «Радіть буряки як у мєня вакараки» (ГЄП). У селі Седнів Чернігівської області, після прополювання буряків, качалися, приказуючи: «Пакачуся, павалюся, силки ще наберуся» (НСК). Качалися і під час прополки льна. «Льон полять баби, качаються, регочуть» (НСД.)

Обряди, у яких було задіяне тіло людини, проводили також на календарні свята, які припадали на період росту рослин. На «Юрія» качалися на озимині. У селі Старий Білоус Чернігівської області казали, що «на Юрія юрилися» (АФМ). Цей обряд був поширений також у інших регіонах України. На Київщині на озимині качалися всією громадою. «Качаємося згори одна людина, друга, третя, шоб жито родило» (ТОУ). Обряд качання проводили після трапези (ХАБ). «На Юрія в церкві правиться, ідуть пєвчі, увесь народ, батюшка поле освятить, а тоді обідають. Після обіду качалися» (ТОУ). Отже, отримавши запас сили і енергії через їжу, люди ділилися нею з нивою.

На Трійцю продовжували виконувати обряди

з метою впливу на урожай, зокрема, щоб капуста в'язалася у головки: «Піднімає спадницю і по голой жопє, і за голову – Сєгодня Тройца у нас, завивай качання у нас» (НПЗ). На це свято також качалися по житу. «На Тройцу водили русалок, брали їсти, качалися по житі» (НСД). Подібні обряди побутували також у інших народів і, зокрема, росіян. Там на нивах качалися огрядні дівчата [2, 173].

На свято Івана Купала молодь перестрибувала через багаття, городні висадки та кропиву. За допомогою цих магічних дій намагалися передати рослинам силу та енергію. Чим вище підстрибували учасники обряду, тим рослини мали краще рости [7, 185].

На свято «Іллі» вкотре намагалися вплинути на урожай капусти. Для цього кожну капустину придавлювали коліном, щоб вона виросла тверда як коліно. При цьому зверталися і до Святого Іллі: «Святий Ілля, тісні капусту, тісну я» (МПС). На Спаса на голову накручували велику хустку, торкались кожної капустини і приказували: «Капусточко, сьогодні у нас Спас, тобі в'язатися час» (МЛД)

Обряди, у яких було задіяне тіло людини, проводили і в період збирання урожаю. У кінці жнив на ниві качалися, пояснюючи це впливом на урожай наступного року: «Яка женщина пакатилася, щоб урожай був» (НАД). На Рівненщині качалися, коли докопували картоплю, демонструючи силу. «Бульбу докопуємо, тогди пхаємо один одного і качаємося, шоб на той год урожай був (ОПБ). Качаючись, приказували: «Нивка, нивка, віддай мою силку» (ПДШ), «Нівка, нівка, дай сілку на другую нівку. На нівку гнойок, а на жавотік лойок» (ТМП). Отже, за допомогою качання землероби також намагалися повернути сили, витрачені під час роботи.

Група аграрних звичаїв та обрядів була пов'язана з тілом домашніх тварин. На Чернігівщині огірки та гарбузи сіяли у таку пору, коли худоба лежала. «Як скот лежить, тоді садимо гарбузи, гурки, самі сідаємо на землю, шоб багато було» (ВФК). Так само робили і на Сумщині. Свої дії пояснювали так: «Шоб стільки огурків і гарбузів лежало» (ПСБ). Отже, в аграрних звичаях тіло тварини, як і людини, виступало символом урожаю.

Обряди, пов'язані з тілом тварин, проводили під час догляду за рослинами. У Ніжинському районі, якщо не родили огірки, пустоцвіт збирали у пелену і викидали на дорогу, де ходила худоба. «Посадиш, нема зав'язу, нарви квіток і викинь на дорогу, де скотина ходить – будуть огурки» (НПГ). На Новгород-Сіверщині пустоцвіт кидали перед чередою корів, «шоб стільки огірків було як табуну» (ОПК). Механізм впливу худоби на урожай огірків пояснювали так: «Нехай метушать, шоб метушились огурки» (ВПБ) або «шоб гурки вискакували» (РАБ). Отже, під час обряду худоба мала поділитися з рослинами своєю силою та енергією. Якщо не родили огірки, грядки також посипали піском, по якому пройшла отара овець (ОКС). Так само робили і на Рівненщині. «Як вечки пройдуть, коб того піску набрав та посипав по огурках» (ОПБ).

Отже, на Лівобережному Поліссі аграрні обряди, у яких було задіяне тіло людини, проводилися у період сівби, догляду за рослинами та збирання урожаю. З метою впливу на урожай використовувалися магічні прийоми: сідання на грядки, обкидання тіла землею, торкання частин тіла, підскакування, качання по землі. Тіло людини виступало символом урожаю. Під час обряду люди намагалися поділитися з нивою плідністю, передати рослинами свою силу, енергію, здібності та якості.

Звичаї та обряди, пов'язані з тілом тварин, виконувалися під час сівби та догляду за рослинами. Тіло тварини мало поділитися з рослинами своєю силою та енергією і виступало символом урожаю.

Посилання

1. Агапкина Т. Мифопоэтические основы славянского народного календаря. Весенне–летний цикл. – М. – 2002. – 815 с.

2. Бернштам Т. Молодежь в обрядовой жизни русской общины Х1Х – начала ХХ ст. – Л., 1988. – 275 с.

3. Грушевська К. З примітивного господарства: кілька зауважень про засоби жіночої господарської магії у зв'язку з найстаршими формами жіночого господарства // Первісне громадянство та його пережитки в Україні. – 1927. – Вип. 1–3. – С. 9–44.

4. Зеленін Д. Східно-слов'янські хліборобські обряди качання і перекидання по землі // Етнографічний вісник. – 1927. – Кн. 5. – С. 1–10.

5. Копержинський К. Обряди збору урожаю у слов'янських народів у найдавнішу добу розвитку // Первісне громадянство та його пережитки в Україні. – 1926. – Вип. 1–2. – С. 36–75.

6. Костенко Л. Троїцька та купальська рослинна атрибутика Лівобережного Полісся // Календарна обрядовість у життєдіяльності етносу. – Одеса. – 2011 – С. 183–194.

7. Творун С. Весняні аграрні звичаї та обряди українців Поділля // Народна творчість та етнографія. – 1991. – № 3. – С. 29–34.

8. Фрэзер Д. Золотая ветвь. – М., 1980. – 831 с.

9. Чубинський П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край. – СПб., 1872. – Т. 3. – 486 с.

Список інформаторів

УМШ – У.М. Шульга, 1928 р. н. Записано у с. Блистова Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.

ВФК – В.Ф. Костановська, 1917 р. н. записано у с. Вересоч Куликівського р-ну Чернігівської обл.

ОПК – О.П. Козлова, 1923 р. н. Записано у с. Бирине Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.

ПІС – П.І. Святюха, 1923 р. н. Записано у с. Стахорщина Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.

ГПЧ – Г.П. Чепела, 1917 р. н. Записано у с. Вертіївка Ніжинського р-ну Чернігівської обл.

КВС – К.В. Салган, 1910 р. н. Записано у с. Григоро-Іванівка Ніжинського р-ну Чернігівської обл.

ОАГ – О.А. Гаврилей, 1925 р. н. Записано у с. Вертіївка Ніжинського р-ну Чернігівської обл.

НМЧ – Н.М. Чмихун, 1937 р. н. Записано у с. Дігтярівка Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.

НПЗ –Н.П. Зубковська, 1925 р.н. Записано у с. Грем'яч Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.

ГТГ – Г.Г. Гаврилович, 1918 р.н. Записано у с. Бродниця Зарічненського р-ну Рівненської обл.

ГЄП – Г.Є. Петрунькіна, 1928 р. н. Записано у с. Мала Буда Середино-Будського р-ну Сумської обл.

ВГГ – В.Г. Гаврилович, 1930 р. н. Записано у с. Бродниця Зарічненського р-ну Рівненської обл.

МДК – М.Д. Краснай, 1908 р. н. Записано у с. Грем'яч Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.

ОПБ – О.П. Базилевич, 1933 р. н. Записано у с. Сварицевичі Дубровицького р-ну Рівненської обл.

ІІС – І.І. Сліпак, 1927 р. н. Записано у с. Червоні Партизани Носівського р-ну Чернігівської обл.

ТОУ – Т.О. Ульянченко, 1908 р. н. Записано у с. Копачів Обухівського р-ну Київської обл.

МПЯ – М.П. Якуб, 1915 р. н. Записано у с. Березне Менського р-ну Чернігівської обл.

ТМП – Т.М. Полянська, 1914 р. н. Записано у с. Мамекине Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.

ОСМ – О.С. Масюра, 1925 р. н. Записано у с. Вичівка Зарічненського р-ну Рівненської обл.

ПСБ – П.С. Бойко, 1929 р. н. Записано у с. Богданівка Шосткинського р-ну Сумської обл.

ММВ – М.М. Владовська, 1914 р. н. Записано у с. Дорогинка Фастівського р-ну Київської обл.

НПГ – Н.П. Голощук, 1931 р. н. Записано у с. Григоро-Іванівка Ніжинського р-ну Чернігівської обл.

РАБ – Р.А. Бойко, 1923 р. н. Записано у с. Вертіївка Ніжинського р-ну Чернігівської обл.

ОКС – О.К. Скляр, 1925 р. н. Записано у с. Данилівна Менського р-ну Чернігівської обл.

НСД – Н.С. Дубина, 1929 р. н. Записано у с. Брусилів Чернігівського р-ну Чернігівської обл.

НСК – Н.С. Кірієнко, 1925 р. н. Записано у с. Седнів Менського р-ну Чернігівської обл.

ОМП – О.М. Пономар, 1925 р. н. Записано у с. Моровськ Козелецького р-ну Чернігівської обл.

ВЮД – В.Ю. Доля, 1927 р. н. Записано у с. Вовна Шосткинського р-ну Сумської обл.

КО – К. Орєшко, 1917 р. н. Записано у с. Волосківці Менського р-ну Чернігівської обл.

НПБ – Н.П. Бачаєва, 1928 р. н. Записано у с. Фотовиж Глухівського р-ну Сумської обл.

ОМС – О.М. Савицька, 1932 р. н. Записано у с. Шаболтасівка Сосницького р-ну Чернігівської обл.

ЄФО – Є.Ф. Огняник, 1953 р. н. Записано у с. Малий Раковець Іршавського р-ну Закарпатської обл.

АФМ – А.Ф. Максименко, 1908 р. н. Записано у с. Старий Білоус Чернігівського р-ну Чернігівської обл.

ХАБ – Х.А. Безручко, 1909 р. н. Записано у с. Жадове Семенівського р-ну Чернігівської обл.

ПДШ – П.Д. Шелудько, 1925 р. н. Записано у с. Миронівка Шосткинського р-ну Сумської обл.

НАД – Н.А. Дурницька, 1921 р. н. Записано у с. Чорнотичі Сосницького р-ну Чернігвської обл.

МПС – М.П. Совкова, 1941 р.н. Записано у с. Степне Янпільського р-ну Сумської обл.

МЛД – М.Л. Дяченко, 1922 р.н. Записано у с. Крути Ніжинського р-ну Чернігівської обл.

Костенко Л.А. Тело в аграрних обрядах (на материалах Левобережного Полесья)

В статье рассматриваются аграрные обычаи и обряды, в которых было задействовано тело человека или животного, а также их символика.

***Ключевые слова**: сев, досмотр, сбор урожая, календарные праздники, тело человека, тело животного, урожай.*

Kostenko L.A. Body agrarian rituals (based on the Left-bank Polissia)

The article deals with agricultural customs and rituals, which were involved in the human or animal body and their symbols.

***Key words:** sowing, care, harvest, calendar holidays, the human body, the body of an animal, harvest.*

11.03.2015 р.

УДК 94(477):(069.4/.5+621.798.74) «1864/1914»

А.Н. Мирошниченко
В.В. Назарова

КОЛЛЕКЦИЯ ПЛОМБ ИНТЕНДАНТСКИХ СКЛАДСКИХ ПРИЕМНЫХ КОМИССИЙ 1864–1914 ГГ. ИЗ ГЛУХОВА

В статье представлены обзор и описание свинцовых пломб интендантских складских приемных комиссий 1864–1914 гг., найденных в Глухове, а также произведен анализ их оттисков, освещены вопросы системы интендантского обеспечения армии и истории квартирования в Глухове 19-го Костромского пехотного полка и мест его размещения, позволившие открыть до сих пор неизвестные сведения в истории г. Глухова во второй половине XIX века.

***Ключевые слова:** сфрагистика, свинцовые пломбы, Глухов, Ярмарковая площадь, интендантские складские приемные комиссии, 19-й Костромской полк.*

В седьмом выпуске сборника научных трудов «Сіверщина в історії України» (2014 г.) нами был произведен анализ пломб, найденных на территории г. Глухова Сумской области, позволивший сделать первые попытки систематизации находок этой категории, выявить деятельность тех или иных учреждений, проследить торгово-экономические связи города с другими регионами, определить товары, производимые в Глухове и ввозимые на местный рынок, а также установить их производителей. В указанной работе были рассмотрены пломбы XVIII–XX вв., хранящиеся в фондах Национального заповедника «Глухов», а также в собраниях частных коллекционеров. Подавляющее большинство пломб из этих коллекций было найдено на старинной Ярмарковой площади, ныне ограниченной Школьным переулком и улицами Матросова и Киевский шлях. Самой значительной в количественном отношении группой пломб стали пломбы государственных и других учреждений, различных обществ и товариществ, компаний и отдельных предпринимателей, товары которых привозились на глуховский рынок. К этой же группе мы отнесли самую многочисленную по количеству находок категорию пломб – пломбы интендантских складских приемных комиссий, занимавшихся

приемкой от производителей предметов вещевого довольствия русской армии на специальные склады, откуда впоследствии предметы обмундирования и снаряжения распределялись по воинским частям. В глуховских коллекциях пломбы интендантских складских приемных комиссий составляют почти 7 % всех образцов и охватывают временной интервал с 1864 года до времени начала Первой мировой войны, что обусловлено постоянным квартированием в Глухове на протяжении многих лет 19-го Костромского и 175-го Батуринского полков.

Пломбы интендантских складских приемных комиссий требовали отдельного исследования, поэтому тогда не были нами освещены подробно.

Изучение данных предметов до сих пор не нашло должного отражения в науке. Вопросами сфрагистики занимались А.Б. Лакиер, А.В. Орешников и И.П. Крипякевич. Описание около 130 печатей украинской казацкой старшины сделали В.К. Лукомский и В.Л Модзалевский. Значительный вклад в изучение воинских, гетманских и судебных сфрагистических предметов, а также печатей украинской казацкой старшины и городов Глухова и Конотопа сделал А.М. Лазаревский [4, 253–256]. Вопросами интендантства и вещевого довольствия русской армии занимался в ряде своих работ А.В. Аронович [1; 2]. Пломбы же интендантских складских приемных комиссий совершенно не изучались, не классифицировались и не атрибутировались.

Целью этой работы является анализ пломб интендантских складских приемных комиссий, найденных на территории г. Глухова Сумской области, рассказ о сути Института Интендантства и назначении пломб этой категории, а также выявление причин столь высокой их концентрации на Ярмарковой площади г. Глухова.

Все рассмотренные пломбы изготовлены из свинца в технике штамповки. Они имеют круглую форму, торцевые отверстия для пропускания проволоки или бечевки, простой или сложный профиль. Гурт гладкий. Оттиск пломбиратора несут на себе обе стороны пломб. Эти оттиски обычно имеют выпуклое изображение в виде аббревиатур «Моск.И.С.П.К.», «ПБ.И.С.П.К.», «М.В.С.П.К.», двуглавого орла и года с одной стороны и месяца опломбирования (для пломб до 1893 года) либо латинских цифр I–VIII (для более поздних по дате опломбирования пломб) с другой стороны. Хронологически подавляющее большинство пломб интендантских складских приемных комиссий из глуховских коллекций относится к 1876–1879 и 1893–1905 годам.

Чтобы правильно понимать предназначение этих пломб и производить анализ оттисков пломбиратора, обратимся к истории интендантства.

В 1864 году были проведены Великие реформы в Военном ведомстве под руководством Д.А. Милютина, в результате которых были ликвидированы Провиантский и Комиссариатский департаменты, а вместо них создано Главное интендантское управление и проведена реформа всей системы интендантского обеспечения армии. Главное интендантское управление находилось в непосредственном ведении главного интенданта и занималось заготовкой, обеспечением и снабжением войск вещами, денежным, провиантским и фуражным довольствием.

Первоначально Главное интендантское правление состояло из 6-ти отделений. Первое отделение ведало заготовкой предметов обмундирования и снаряжения для войск и вещевого довольствия для военных госпиталей, а также перевозкой вещей, медикаментов и составлением отчетов по исполнению планов. Второе занималось отпуском предметов обмундирования и снаряжения в войска и вещевого довольствия в военные госпиталя, устройством неприкосновенных и чрезвычайных запасов для войск и госпиталей, распределением вещей для хранения по магазинам интендантских складов, учреждением новых и ликвидацией старых складов. Третье заготавливало и доставляло продовольствие и фураж для войск и военных госпиталей и составляло отчеты по исполнению планов. Четвертое ведало делами по военно-судной части о чинах интендантского ведомства, рассмотрением претензий частных лиц. Пятое – по распорядительной бухгалтерии – составляло годовые сметы интендантского ведомства и сметы испрошения сверхсметных кредитов. Шестое отделение – по отчетной бухгалтерии – распределяло сметные суммы по окружным интендантствам, составляло и рассматривало отчеты по состоянию вещевых и продовольственных капиталов – общего и по всем окружным интендантским управлениям. В 1910 г. в состав Главного интендантского управления входило уже 9 отделений.

Функционально отделения были разделены следующим образом: I – по заготовлению и отпуску предметов обмундирования и снаряжения; II – по заготовлению и отпуску госпитальных, теплых годовых вещей и постельных принадлежностей; III – по провиантскому (приварочному и фуражному) довольствию; IV – по части судной и по взысканиям; V – по обозной части; VI – квартирное; VII – хозяйственное; VIII – по продовольственным запасам и техническим заведениям; IX – статистическое [2, 15]. Вещевым довольствием в Главном интендантском управлении занимались I, II и III отделения, в ведомстве которых находились вещевые склады. Назначение вещевых складов заключалось в приеме предметов вещевого довольствия, хранении и расходовании их. Приему подлежали предметы вещевого

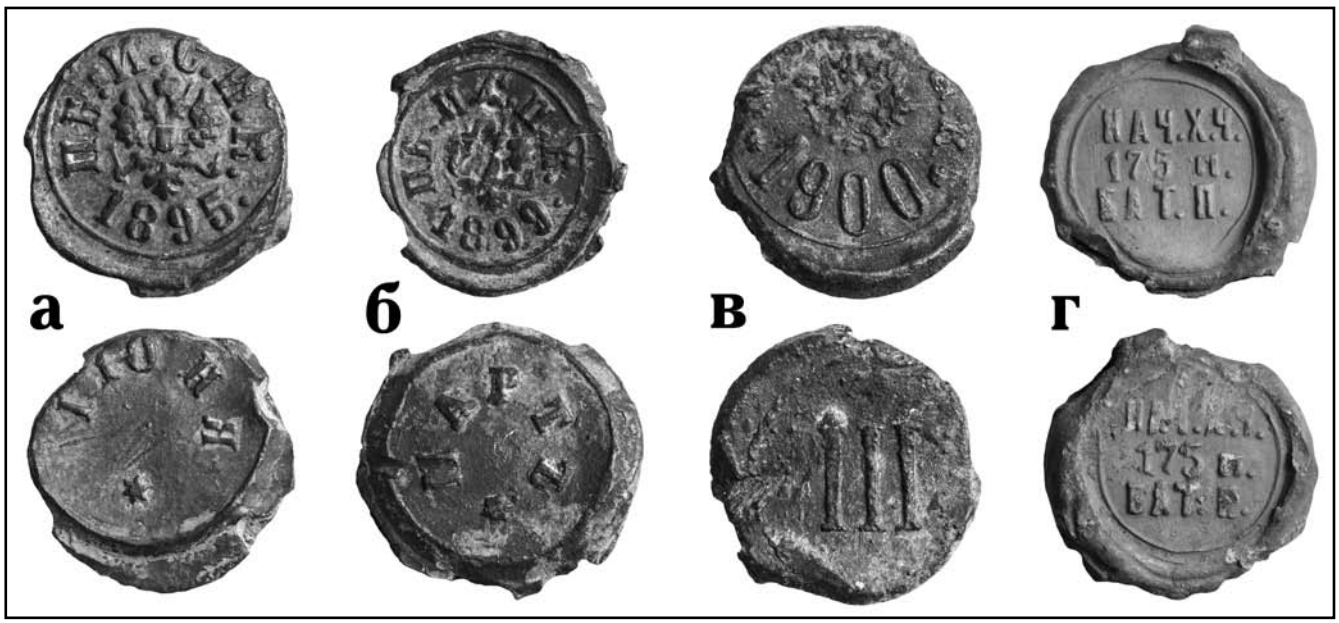

Рис. 1. а, б, в – пломбы интендантских складских приемных комиссий; г – пломба начальника хозяйственной части 175-го пехотного Батуринского полка. Фото Ю. Москаленко

довольствия, освидетельствованные приемными комиссиями и отдельными приемщиками, предметы из обмундировальных мастерских и частей войск, предметы из других вещевых складов.

По вопросу приема предметов обмундирования и снаряжения существовали строгие правила, утверждаемые в Главном интендантском управлении. Для приема предметов вещевого довольствия учреждались интендантские и войсковые постоянные приемные комиссии. Интендантские приемные комиссии занимались приемом материалов, а также тех вещей, которые были изготовлены из материалов, не подвергшихся предварительному исследованию и потому требующих для определения качества технических и химических испытаний. Войсковые приемные комиссии ведали приемом готового обмундирования, обуви, белья, постельных принадлежностей, палаточного лагеря, госпитальных и других вещей. Интендантские приемные комиссии преимущественно располагались в пунктах нахождения вещевых складов. По состоянию на 1912 г. существовало 10 интендантских приемных комиссий: Варшавская, Двинская, Казанская, Киевская, Кременчугская, Московская, Петербургская, Симбирская, Тамбовская, и Тифлисская. Войсковые приемные комиссии учреждались главным начальником военных округов по представлениям окружных интендантов и с согласия главного интенданта в тех пунктах, где это было необходимо.

Кроме постоянных приемных комиссий, могли учреждаться также и временные комиссии. Кроме того, для приема материалов и вещей непосредственно на фабриках, заводах и в мастерских с разрешения главного интенданта из состава приемных комиссий могли быть командируемы отдельные приемщики.

Войсковые приемные комиссии рассматривали готовые предметы только по качеству пошива и размерам. Но если при наружном осмотре вещей материалы, из которых они были изготовлены, оказывались явно непригодными для своего назначения, то комиссия не принимала вещи и сообщала о причине окружному интенданту. Тогда по распоряжению окружного интенданта назначалась согласительная комиссия. В случае разрешения недоразумения копия журнального постановления согласительной комиссии предоставлялась в Технический комитет Главного интендантского управления. Если же согласительная комиссия не могла урегулировать возникшие разногласия, то вопрос через окружного интенданта для окончательного решения переносился в Технический комитет Главного интендантского управления.

Прием материалов и вещей производился ежедневно, исключая воскресные и неприсутственные дни. На основании наружного осмотра и в результате технических испытаний партия вещевого довольствия должна была быть отнесена к одной из четырех категорий: 1) соответствует контрактным условия и кондициям и допускается к приему; 2) хотя не совсем отвечает условиям и кондициям, но пригодна без ущерба для казны; 3) хотя и не вполне соответствует условиям и кондициям, но пригодна для своего назначения и может быть допущена к приему со скидкой с контрактной стоимости; 4) партия браковалась.

Хранению и расходованию в вещевых складах подлежали предметы вещевого довольствия, назначенные для текущего довольствия войск, и предметы, состоящие в запасах разного назначения [1].

В канун Первой мировой войны существовало 18 вещевых складов. Соответственно обороту

вещей, они делились на три разряда: высший, средний и низший.

1. Складов высшего разряда было 5 (в порядке их величины): Московский, Киевский, Иркутский, Петербургский и Двинский.

2. Складов среднего разряда – 7: Хабаровский, Кременчугский, Варшавский, Казанский, Тифлисский, Ташкентский, Читинский.

3. Складов низшего разряда – 6: Воронежский, Омский, Тамбовский, Симбирский и Хорошевский склад неприкосновенных госпитальных запасов, а также Брест-Литовский склад госпитальных запасов для полевых подвижных и запасных госпиталей [1].

Исходя из всего вышесказанного, аббревиатуры «Моск.И.С.П.К.», «ПБ.И.С.П.К», «М.В.С.П.К.» на оттисках пломб из глуховских коллекций следует читать как «Московская Интендантская Складская Приемная Комиссия», «Петербургская Интендантская Складская Приемная Комиссия» и «Московская Войсковая Складская Приемная Комиссия» соответственно. Латинские цифры на оборотной стороне обозначали номер отделения Главного интендантского управления. Наиболее многочисленные в глуховских коллекциях пломбы с маркировкой I, III и VIII отделений. Первое отделение ведало заготовкой предметов обмундирования и снаряжения, следовательно, маркировка «I» стояла на вещевом довольствии, которое войска ежегодно получали от интендантской службы. В него входили постельные принадлежности, белье нательное, носовые платки, утиральники, портянки. На каждого солдата ежегодно выделялось три рубахи, трое исподних брюк, три носовых платка, два утиральника и три пары портянок. Кроме того на каждого солдата выделялось одно одеяло, одна тюфячная и одна нижняя подушечные наволочки, три простыни и три верхних подушечных наволочки. Раз в несколько лет каждому бойцу выдавались мундир, суконные шаровары, шинель, фуражка, башлык, гимнастическая рубаха. К вещевому довольствию относились также вещевые и сухарные мешки, патронные сумки, пояса и погоны, все металлические вещи такие, как водоносные фляги, котелки и чарки, сёдла с принадлежностями, а также парадные головные уборы (кивера, каски и пр.). Из вещей, принадлежащих войсковым частям, – барабаны, рожки, трубы, музыкальные инструменты, свистки, обоз с упряжью и принадлежностью, церковные наметы [1]. На одних предметах вещевого довольствия ставились клейма Интендантских Складских Приемных Комиссий, а другие складывались в пачки по несколько штук и опечатывались пломбами I-го отделения той или иной Интендантской Складской Приемной Комиссии.

Третье отделение до Первой мировой войны ведало провиантским, приварочным и фуражным довольствием, а восьмое отделение отвечало за продовольственные запасы, которые в некоторых случаях тоже опечатывались пломбами.

Каждая воинская часть имела склад неприкосновенного запаса и текущего довольствия, в который регулярно получала, согласно заявкам командиров, от интендантской службы определенное количество годовых, мундирных и амуничных, бессрочных вещей и постельных принадлежностей, и вела учет их расходования.

Чтобы объяснить наибольшую концентрацию находок пломб интендантских складских приемных комиссий на месте бывшей Ярмарковой площади города Глухова, которая на протяжении многих десятилетий была центром оптовой и розничной торговли города и, как кажется, не имела никакого отношения к дислоцированным в городе воинским частям, обратимся к истории квартирования в Глухове 19-го Костромского пехотного полка и мест его размещения.

Указанный полк дислоцировался в Глухове с начала 1870-х годов вплоть до войны 1877–1878 годов, по окончании которой, 2 августа 1879 года, вновь вернулся в Глухов. Штаб полка, 1-й батальон (1, 2, 3 и 4 роты), 3-й батальон (9, 10, 11, 12 роты), учебная команда и музыкантская школа размещались в Глухове, 2-й и 4-й батальоны располагались в Кролевце и Шостке [3, 274]. Размещался полк в Глухове частично казарменно, частично был расквартирован по домам обывателей [3, 202]. Для всех нужд полка были задействованы дома, принадлежащие городу и арендованные у местных жителей.

Так для 1-ой роты использовались городской дом, купленный у Холопцова [6, 12], в котором размещалось 55 человек, и ротный двор, и принятый полком под казарму на 12 человек дом Надежды Павловны Тысляченковой [6, 4].

2-я рота в количестве 60 человек размещалась в принятом полком в качестве казармы для нижних чинов с ротным двором доме Егора Ивановича Фурсанова [6, 10] и частично в доме Михаила Васильевича Сидоренко [7, 12].

3-я рота размещалась в принятом полком на 107 человек с ротным двором городском доме, купленном в свое время у Куксина [7, 6].

4-я рота была расквартирована сразу по нескольким помещениям: 12 человек были размещены в доме Агафьи Быховцевой, 27 человек занимали дом Ивана Ревы, 19 человек размещались в доме Евдокии Семеновны Матвеевской, тут же располагался и один из ротных дворов. Основное число солдат 4-ой роты, 38 человек, помещались в доме Иуды Белобородова, а столовая и кухня к этому двору находились в городском доме, ранее принадлежавшем Куксину [6, 10].

9-я рота разместила 50 человек и ротный двор

в имении Михаила Васильевича Сидоренко, 51 человек был расселен по домам Арона Лучинского [6, 12], Орленко и Неровни [7, 42].

Для размещения 10-ой роты полком был принят городской дом, купленный у Редькина, в котором помещались 50 человек нижних чинов и ротный двор. Для дополнительного помещения к 10-ой роте полком на 40 человек был принят дом Лейбы Белобородова [7, 16].

Для 11-ой роты на 70 человек с ротным двором был принят дом Ивана Лушницкого [6, 10] и для дополнительного помещения на 22 человека – дом Ульяны Ивановны Месняевой [6, 12].

12-я рота в основном занимала 4 дома, принадлежавшие Григорию Федоровичу Федорченко [6, 12]. В них было казарменно размещено 102 человека. Оставшиеся 30 человек занимали дом Григория Антоновича Кишко [7, 16].

Казарма для нижних чинов учебной команды занимала городской дом на Шостенской улице со всеми при нем службами [6, 6], а штаб 19-го Костромского полка размещался в домах Ульяны Приходькиной и Марфы Шпунктовой [8, 16].

Под хозяйственные заведения штаба полка были отданы дома наследников Плешкова. В них размещались столовая сборной команды, полковая пекарня, швальня, лазареты для больных и околодочных, а также погреб для лазарета, лазаретная кладовая, покойницкая, лазаретный ледник, полковая баня, хлебопекарня и котловая. В этих же домах находилась музыкантская школа, а также склады неприкосновенного запаса оружия и сухарного запаса [6, 32]. В городском доме возле бани Литвинова располагались, отданные для использования полком, городская плотницкая и, вновь отстроенная, хлебопекарня [7, 6]. Еще одна плотницкая и пекарня, которые были в пользовании полка, размещались в принадлежавшем городу «Монастырском доме». В нем же размещались склад для провианта текущего довольствия, полковая гауптвахта и карцеры [6, 36]. Под хозяйственные заведения штаба полка также были отведены флигель из 2-х комнат, принадлежавший Беловскому, и дом мещанина Александра Васильевича Холопцева, в котором размещались оружейная мастерская, шорная, сапожницкая, конюшня и помещение в амбарах для срочного довольствия. Для полкового обоза был занят арендованный у купца Даниила Малченка сарай [6, 34]. Также полком использовались принадлежащие городу следующие строения: расположенный по Путивльской дороге манеж [8, 2], 2 пороховых погреба с помещением для склада гильз, каменная пекарня на плацу и городская кузня [6, 14]. В помещении, нанятом у Н.И. Неплюева, располагался склад неприкосновенного запаса, принятого 19-м Костромским полком из бывшего № 111 запасного батальона [6, 36], а в корпусах каменных лавок на Ярмарковой площади, принадлежавших городу и арендованных Пархоменко, было отведено помещение для склада неприкосновенного запаса и срочного довольствия полка [6, 36].

Таким образом, под нужды 19-го Костромского полка были отведены принадлежащие городу и арендованные у частных лиц помещения во всех частях города. На протяжении всех лет квартирования полка в Глухове перечень отведенных для его нужд помещений частично менялся, но в целом, из года в год, все хозяйственные службы и казармы оставались в тех же зданиях. Судя по всему, эта преемственность сохранилась и в бытность квартирования в Глухове 175-го Батуринского полка, многие из хозяйственных заведений которого размещались всё в тех же помещениях.

Анализируя размещение 19-го Костромского полка в Глухове, видим, что среди помещений, отведенных под склады неприкосновенного и срочного довольствия, фигурирует складское помещение в городских лавках на Ярмарковой площади, что и объясняет наибольшую концентрацию находок пломб интендантский складских приемных комиссий на месте бывшей Ярмарковой площади города Глухова. Что касается пломб третьего отделения Главного интендантского управления, до Первой мировой войны ведавшего провиантским, приварочным и фуражным довольствием, и восьмого отделения, отвечавшего за продовольственные запасы, то находки этих пломб можно и в будущем прогнозировать в различных частях города, так как на основании Положения о провиантском, приварочном и фуражном довольствии войск, Высочайше утвержденном 31 июля 1871 года, выданный от Интендантского ведомства провиант, войска, при квартировании и довольствии на обывательских квартирах, передавали полностью обывателям, следовательно, он расходился по разным частям города [5, 60].

Предметом рассмотрения данного исследования являлись пломбы интендантских складских приемных комиссий. В ходе этой работы были освещены вопросы системы интендантского обеспечения армии и истории квартирования в Глухове 19-го Костромского пехотного полка и мест его размещения, позволившие открыть до сих пор неизвестные сведения в истории г. Глухова во второй половине XIX – начале XX вв.

Ссылки

1. Аранович А.В. Вещевое довольствие русской армии в годы первой мировой войны [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://armflot.ru/.

2. Аранович А.В. Интендантство русской армии во второй половине XIX – начале XX века / В.А. Аранович // Военно-исторический журнал. – 2006. – № 10. – С. 15–17.

3. Богданович В. Краткая история 19-го пехтного Костромского полка с 1805 по 1900 г./ В. Богданович .– Житомир: Типография М.М. Катерберга, 1900. – 307 с.

4. Замлинский В.А. Специальные исторические дисциплины. / В.А. Замлинский. – К: Министерство образования Украины, 1992. – 328 с.

5. Положение о провиантском, приварочном и фуражном довольствии войск, Высочайше утвержденное 31-го Июля 1871 г. – СПб: Военная Типография, 1871. – 105 с.

6. Смета доходов и расходов по городу Глухову за 1890 год. – Чернигов: Типография Губернского Правления, 1890. – 109 с.

7. Смета доходов и расходов по городу Глухову на 1891 год. – Чернигов: Типография Губернского Правления, 1891. – 119 с.

8. Черниговские губернские ведомости. – Чернигов. – № 50. – 1889.

Мірошниченко О.М., Назарова В.В. Колекція пломб інтенданських складських приймальних комісій 1864–1914 рр. з м. Глухова

У статті представлений огляд та опис свинцевих пломб інтендантських складських приймальних комісій 1864–1914 рр., знайдених у Глухові, а також проведений аналіз їх відбитків, висвітлені питання системи інтендантського забезпечення армії та історії квартирування в Глухові 19-го Костромського піхотного полку і місць його розміщення, що дозволили відкрити досі невідомі відомості в історії м. Глухова у другій половині XIX століття.

Ключові слова: *сфрагістика, свинцеві пломби, Глухів, Ярмаркова площа, інтендантські складські приймальні комісії, 19-й Костромської полк.*

Miroshnychenko A.N., Nazarova V.V. Collection of seals from 19-20th centuries from Hlukhov as a historical source

This article provides an overview of lead seals 19-20th century which were found in Hlukhov, also it provides an analyze of prints of found seals which leads to better understanding of different institutions' activities, allows to trace down trade and economic Hlukhov's relations with different regions and allows to identify goods produced in Hlukhov and goods imported to the local market, and to identify producers of the imported goods.

Key words: *sphragistics, lead seals, Hlukhov, Fair Square, trade.*

10.03.2014 р.

УДК 177.72:94(477.52) «1914/1918»

Л.І. Рожкова

БЛАГОДІЙНІСТЬ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (НА МАТЕРІАЛАХ СУМЩИНИ)

У статті досліджуються основні напрямки, форми та конкретні прояви благодійності в роки Першої світової війни на Сумщині. Проаналізовано взаємозв'язок між державною, громадською та приватною благодійністю; основні мотиви благодійності та зміни суспільних настроїв в роки війни.

Ключові слова: *Перша світова війна, благодійність, земства, громадські організації, приватні благодійники.*

Світова війна, що розпочалася 1914 р., стала не лише першим військовим конфліктом міжнародного масштабу, але і часом небаченого соціального напруження та виснаження. Перед державою та суспільством постали невідкладні питання: спорядження та утримання воїнів, лікування величезної кількості поранених та покалічених, допомога сім'ям мобілізованих. Згодом до цих проблем додалися потоки біженців внаслідок зрушення з місць проживання мешканців прифронтових районів, масове сирітство та зубожіння. Розв'язання складного комплексу соціальних проблем потребувало спільних зусиль органів державної влади, громадськості, церкви.

Українські губернії стали прифронтовими районами Російської імперії. Територія Сумщини в період 1914–1918 рр. поділялася на повіти, що входили до складу Харківської, Полтавської, Чернігівської, Курської губерній, але ми будемо брати до уваги також інші регіони, на які поширювалась благодійна діяльність. На землях Сумщини квартирувалося декілька військових формувань, зокрема, в Сумах – Новгородський драгунський полк, що увійшов до складу 8-ої армії Південно-Західного фронту під командуванням генерала О. Брусилова.

Автор статті ставить за мету, спираючись на архівні документи та опубліковані праці, дослідити основні напрямки благодійної діяльності, а також форми та конкретні прояви благодійності; розкрити механізми взаємодії між державною, громадською та приватною благодійністю; з'ясувати мотиви, якими керувалися благодійники, а також зміни суспільних настроїв в умовах війни.

Джерельну базу статті склали документи, що зберігаються у Державному архіві Сумської області: журнали засідань Сумського повітового земського зібрання за 1914–1915 рр., які дають уявлення про масштаби та форми благодійної діяльності земства, а також про взаємодію між громадською та приватною благодійністю. Документи Конотопської чоловічої гімназії (Ф. 820), що належала до Київського навчального округу Міністерства народної освіти, містять різноманітний інформативний матеріал щодо допомоги педагогів та гімназистів пораненим воїнам та біженцям. Фонди місцевих органів державного управління та окремих установ (Ф. 1001, Ф. 954, Ф. 1064, Р–213) розкривають особливості благодійної діяльності на Сумщині. Матеріали друкованих видань, зокрема, газет «Южный край», «Известия Всероссийского Комитета для оказания помощи пострадавшим от военных действий», «Сумской вестник» доповнюють широку панораму благодійної діяльності та суспільних настроїв. У 1994 р. було відновлено випуск газети «Сумской голосъ» (видання під такою назвою виходило у 1905–1906 рр.). До 80-х роковин від початку Першої світової війни побачив світ тематичний номер газети (за редакцією І. Скворцова), який складався з публікацій «Сумского вестника» 1914–1917 рр., листів та щоденників сумчан – безпосередніх

учасників війни. В подальшому випуск газети був припинений і нині це раритетне видання є цінним джерелом для вивчення повсякденного життя та суспільних настроїв.

Вперше тема благодійності в період світової війни привернула увагу сучасників, авторів воєнних мемуарів. Автор фундаментальної праці М. Головін [1] порушив питання про роль громадських організацій у справі допомоги воїнам. У спогадах О. Брусилова [2] підкреслюється значення діяльності земств щодо організації шпиталів як у прифронтових районах, так і в тилу. Державний діяч, переконаний монархіст, П. Курлов охарактеризував особливості діяльності благодійних організацій [3]. Всі ці дослідження мають загальну особливість – їх автори були сучасниками подій війни, брали в них активну участь, тому роботи містять особисте ставлення до описаних процесів і, значною мірою, мають характер джерела.

В радянській історіографії Перша світова війна іменувалася «імперіалістичною», а фактично – залишалася невідомою. Благодійність була названа буржуазним пережитком, тому дослідження в цьому напрямку припинилися. Лише в 1990-х рр. відновився інтерес до соціальних аспектів вітчизняної історії, одним із яких є благодійність.

2013 року побачила світ колективна праця українських істориків «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна» [4]. Це – перше в українській історіографії узагальнююче видання, присвячене впливу війни на суспільні процеси. Серед багатьох аспектів соціально-економічного життя на українських територіях порушується й така важлива проблема, як діяльність громадських організацій у справі допомоги військовослужбовцям та різним категоріям постраждалого цивільного населення. Окремі аспекти благодійності розглядаються у розділах, присвячених проблемі біженців, діяльності благочинних товариств і комітетів, православної церкви в роки війни.

У статті О. Доніка [5] висвітлюється діяльність комітетів Всеросійського земського союзу в Україні під час Першої світової війни як у справі опіки фронтовиків, так і цивільного населення, розглядаються структура цього доброчинного об'єднання, напрями та результати роботи його підрозділів на фронті та в тилу. Російський історик О. Борщукова [6] аналізує приватну благодійність в умовах Першої світової війни як елемент прояву патріотичних настроїв. Дослідниця зосереджує увагу на соціальному складі благодійників, звертає увагу на зміни у настроях суспільства.

Існує досвід вивчення благодійності у регіональному вимірі. Так, у роботі О. Хаустової [7] проаналізовано благодійну діяльність у Харкові під час війни. Дослідниця дійшла висновку, що в період війн благодійна діяльність набувала найбільшої

Поранені серед сестер милосердя 2-го Сумського земського лазарету. 12 червня 1916 р.

активності порівняно з мирним часом, відбувалось удосконалення форм та методів надання допомоги. Характерною рисою розвитку благодійності було урізноманітнення соціального складу благодійників. Певну увагу питанню благодійної діяльності на Сумщині приділили місцеві краєзнавці М. Манько [8] та Р. Сергієнко [9]. Наукові працівники Сумського обласного краєзнавчого музею І. Скорцов та Н. Євтушенко розглянули повсякденне життя Сумського повіту в роки війни, спираючись на матеріали місцевої газети «Сумський вісник» та приватних колекцій сумчан [10].

Традиції приватної доброчинної діяльності на Сумщині були започатковані родинами підприємців Харитоненків, Терещенків, Лещінських. Раптова смерть П. Харитоненка, якого за життя називали «добрим генієм міста Сум» [11, 72], у червні 1914 р. стала великою утратою для громадськості. Випуск газети «Сумской вестник» за 16 червня був заповнений матеріалами про похорони підприємця-мецената та його діяльність, тому коротка звістка про замах у Сараєво на нащадка австрійського престолу, вміщена в тому ж самому номері газети, майже не привертала уваги. Проте, вже незабаром, у Київському військовому окрузі, до якого входила територія Сумського повіту, розпочалася мобілізація, і газети повідомляли про воєнні дії. «Європейська війна» (позначення, що вживалося на початку Першої світової війни) увійшла до повсякденного життя людей.

Одним із основних напрямків діяльності місцевих органів управління стала турбота про воїнів-земляків. Спираючись на досвід організації допомоги військовим у період російсько-японської війни, Сумське повітове земство розгорнуло системну роботу, що включала облаштування лазаретів, допомогу сім'ям мобілізованих, збір пожертвувань, відкриття притулків для дітей-сиріт тощо [12, 2–3]. В липні 1914 р. декілька комітетів, що діяли в Сумах, об'єдналися в єдину благодійну організацію, що функціонувала під керівництвом земства. Оскільки багато селянських родин

У Охтирському міському шпиталі. 20 квітня 1917 р.

залишилося без годувальників, земством було ухвалено рішення про надання допомоги сім'ям мобілізованих по збиранню врожаю, здійсненню озимого посіву, сприянні у збуті надлишкових запасів продуктів. Господарства забезпечувались сільськогосподарською технікою, зокрема, молотарками. Навесні наступного року 1485 родин воїнів (приблизно 15 %) отримали допомогу у формі позики в розмірі від 3 до 15 рублів на одне господарство для проведення сівби, була засіяна площа 1600 десятин [13, 16–18]. Земство ухвалило рішення про забезпечення 58 родин мобілізованих службовців управи (серед них – ветлікарі, агрономи, вчителі, фельдшери, технічні працівники) щомісячними виплатами, починаючи з 1 серпня 1914 р. по 1 січня 1915 р. у розмірі ¾ окладу. Кошти, асигновані Харківським губернським земством з 18 липня 1914 р. по 1 жовтня 1914 р., призначалися 3226 родинам; 390 родин отримали допомогу у винайманні та утриманні житла. Однак, частина нужденних залишилася незадоволеною, тому люди зверталися до земства із закликом: «Давати усім!» [14, 36–38]. Для дітей воїнів Новгородського драгунського полку Сумською земською управою було запроваджено десять стипендій: по дві стипендії на кожен навчальний заклад. На ці потреби було асигновано 2 тис. рублів. Додаткові стипендії призначалися дітям, які навчалися у Харківській школі для глухонімих та сліпих.

З початком воєнних дій на Південно-Західному фронті гостро постала проблема організації медичної допомоги воїнам. Пригадуючи початок війни, О. Брусилов відзначав недостатню організацію санітарного забезпечення тилу, нестачу лазаретів та лікарів [2, 126]. Облаштування лазаретів, матеріальна та моральна підтримка поранених стала широким полем діяльності як для державних органів, так і для благодійників. Зокрема, в Сумах було відкрито земську лікарню у приміщенні школи поблизу залізничної станції. На утримання шпиталю було асигновано 7 тис. 700 рублів, а на його утримання протягом 5-ти місяців (серпень – грудень 1914 р.) – 9 тис. рублів [12, 11]. Шпиталь був обладнаний операційною, перев'язувальною палатою, палатами для хворих, кухнею, пральнею, приміщеннями для персоналу та прислуги. У лазареті працювали один лікар-хірург, три фельдшери, п'ять сестер милосердя.

Значну роботу по наданню допомоги пораненим воїнам надавали навчальні заклади. Незабаром після початку війни управлінням Київського навчального округу було створено Комітет з надання допомоги пораненим та сім'ям запасних (резервістів – *авт.*). У серпні 1914 р. особлива нарада представників середніх навчальних закладів та народних училищ Київського навчального округу затвердила перелік заходів, який включав залучення педагогів та учнів до широкої допомоги воїнам шляхом організації збору пожертвувань грошима, речами, книжками, тощо [15, арк. 26–27]. Учні старших класів працювали санітарами, допомагали молодшим учням – дітям мобілізованих на військову службу. При навчальних закладах відкривалися курси з догляду за хворими та пораненими. У жіночих училищах на уроках шиття виготовляли білизну для солдатів, відкривалися пункти харчування. 28 серпня 1914 р. у Києві почав працювати лазарет, обладнаний на добровільні пожертви педагогів та учнів. Лазарет розташовувався у приміщенні Київського міського училища ім. К.Д. Ушинського по Фундуклеївській вулиці, № 53 і був розрахований на 100 ліжок (10 для офіцерів і 90 для нижчих чинів). В ході воєнних дій, як згадував генерал О. Брусилов, виявилась гостра нестача санітарних потягів для транспортування поранених до великих міст на стаціонарне лікування. 18 жовтня 1914 р. відбулося освячення воєнно-санітарного потягу Київського навчального округу за № 96, який вирушив у свій перший рейс до Львова. Потяг, який особисто інспектував попечитель округу А. Деревицький, складався з 42 вагонів: вагон-аптека, вагон-кухня, 2 вагони-склади, вагон для старшого медичного персоналу, 2 вагони для фельдшерів і санітарів, 2 вагони для важкопоранених і 33 вагони для легкопоранених, в яких одночасно можна було перевезти понад 500 поранених [15, арк. 52].

До справи облаштування медичних установ долучилися приватні благодійники. Удова П.І. Харитоненка Віра Андріївна із сином Іваном обладнали на власні кошти санітарний потяг для вивезення поранених з Південно-Західного фронту, а також військові шпиталі у Сумах та Красній Ярузі [8, 298]. В пам'ять про знаменитого земляка – І.Г. Харитоненка – селяни Нижньої Сироватки вирішили зібрати кошти на утримання трьох ліжко-місць для поранених воїнів у Сумському лазареті Червоного хреста [10, 78]. Нащадок славетного роду Терещенків – М.І. Терещенко – в роки Першої світової війни поєднував обов'язки члена Воєнно-Промислового комітету

від України, депутата Державної думи та невтомного громадського діяча-доброчинця [16, 102–103]. На кошти родини у Києві було побудовано притулки для біженців, лікарні, одна з яких, розташована по вул. Нижній вал, на Подолі, могла розмістити до тисячі поранених і хворих. Благодійник допомогав утримувати медичні установи, зокрема, дитячу лікарню (нині – Національна лікарня «Охматдит»), раніше збудовану на кошти родини Терещенків. Як представник Червоного Хреста, Михайло Іванович перебував на фронтах Південно-Західного напрямку, організовував допомогу воїнам. Власну яхту М. Терещенко передав у розпорядження британського адміралтейства з метою переобладнання її під плавучий шпиталь.

Приватні лазарети діяли як у містах, так і в селах Сумського повіту. Зокрема, в Сумах на кошти родини Ліщинських був улаштований шпиталь для поранених солдат. У селі Рогізному, у власному маєтку, землевласниця О.І. Прянішнікова організувала шпиталь на 10 ліжок для солдат і на 6 ліжок для офіцерів у селі Куянівці. Обидва лазарети були укомплектовані фельдшерським персоналом, однак бракувало лікарів. Це питання розглянуло земське зібрання, яке вирішило залучити для роботи у приватних лазаретах лікарів земства, а також асігнувати 5 тисяч рублів на придбання медикаментів, перев'язувальних матеріалів [12, 4].

Однією з найбільш поширених форм благодійної діяльності були грошові пожертвування. Так, за період з серпня до грудня 1914 р. до Київського комітету з надання допомоги пораненим та сім'ям запасних надійшло понад 200 тис. рублів, в 2015 р. – близько 300 тис. рублів, але в 1916 р. надходження значно скоротилися (до жовтня надійшло 195 тис. рублів) [17, 126], що було пов'язано зі складною ситуацією у державі та поразкою російської армії. Збір грошових пожертвувань відбувався як під час культурних подій (вистави, концерти, лотереї, релігійні або світські свята), так і в процесі повсякденної діяльності навчальних закладів та установ. Наприклад, директор Конотопської чоловічої гімназії Т.І. Бризгалін прочитав у місті публічну лекцію на тему «Ф.І. Тютчев. Біографічний нарис та літературна діяльність» [15, арк. 36, 44–45]. Темою наступної лекції стали «Донські козаки». Привертає увагу, що у місті, славному козацькими традиціями, розповідали не про українських козаків, а про подвиги Єрмака, Платова, Бакланова, а також «роль козаків у нинішній війні». Пожертви та кошти від продажу квитків були перераховані до управління Київського навчального округу.

На початку війни, в умовах загального патріотичного піднесення, збирання грошових пожертвувань нерідко проводилося у формі «Днів прапорів», коли члени громадських організацій, зокрема, Всеросійського земського союзу,

Збирачі пожертвувань «Солдату в окопи» Охтирського комітету Всеросійського союзу міст. Грудень 1915 р.

реалізовували сувенірні прапорці з символікою Росії та інших воюючих країн [18, 5].

Протягом воєнних років здійснювались «кружечные сборы», які надходили до державних благодійних організацій. Зокрема, у вересні 1914 р. Російське товариство Червоного Хреста з Петрограда надіслало до Конотопської гімназії «кружку» для пожертвувань за № 20994. Вилучення вмісту «кружки» відбувалося у присутності комісії з кількох педагогів гімназії, які складали відповідний акт та надсилали зібрані кошти до головного управління Червоного Хреста. Обов'язковим атрибутом таких благодійних акцій була опечатана «кружка» з отвором для пожертвувань. Люди, які опускали гроші в «кружку», отримували «знаки кружечного сбору» – марки або жетони, виготовлені з паперу. Збирачі «кружечного сбору» від Охтирського комітету Всеросійського союзу міст носили на одязі стрічки з написом «Солдату в окопи» (грудень 1915 р.) [18, 8].

На теренах Сумщини діяли загальнодержавні благодійні організації у формі відділень, окремих представників тощо. Так, до складу Сумського відділення Романовського комітету (створений у липні 1914 р. з метою допомоги сільським сиротам і дітям нижчих чинів) [4, 556] увійшли В.А. фон Лоретц Еблін, Г.В. Золотницький, В.І. Краснянський [12, 11]. Комітет опікувався притулками для дітей-сиріт у віці від 2-х до 17-ти років. На території Сумського повіту, як показало обстеження, таких дітей було 389: сироти – 24, напівсироти – 316, безпритульні – 49. У зв'язку з цим земська управа ухвалила рішення про відкриття дитячого притулку у сільській місцевості [19, 3]. Інша благодійна організація – Комітет її імператорської величності великої княжни Тетяни Миколаївни з надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій (скорочено – Тетянинський комітет), – мала розгалужену мережу місцевих відділень. У травні 1915 р. Харківське відділення комітету висловило подяку Сумській повітовій земській управі за зібрані пожертвування у сумі 1000 рублів [19, 14].

1915 року Скобелівський комітет (заснований

1904 р. в пам'ять генерала М. Скобелева, діяв за рахунок різних пожертвувань для забезпечення хворих і покалічених воїнів) [4, 556] розпочав випуск ілюстрованого видання «Друга Вітчизняна війна за оповіданнями її героїв». Як повідомлялося у першому випуску, метою видання, призначеного для широких верств, було «…кроме увеличения столь необходимых сейчас средств на оказание помощи нашим больным и увечным воинам, также весьма серьёзную и своевременную цель, – дать правдиво изложенное описание текущей великой освободительной войны против германизма, выпавшей на долю исторической защитницы и собирательницы славян, нашей великой родины – России…» [15, арк. 89]. Зібрані від продажу журналів кошти (ціна кожного випуску – 20 коп.) призначалися на підтримку лікарень та будинків інвалідів. «Визвольна місія» Росії знайшла вияв у створенні Комітету допомоги «Київ – Сербії та Чорногорії» під покровительством великих княгинь Анастасії та Милиці Романових. На початку 1915 р. до Конотопської гімназії надійшов підписний лист для збору пожертвувань з проханням надати посильну допомогу народам цих слов'янських країн. На користь Комітету колектив гімназії перерахував 72 рублі.

На початку війни всі педагоги, що працювали у навчальних закладах Київського округу, відраховували 2 % від свого грошового утримання на потреби військових; пізніше грошові внески зросли до 3–4 % [15, арк. 126].

З розгортанням воєнної кампанії восени 1914 р. війська дедалі гостріше відчували потребу в теплому обмундируванні. О. Брусилов згадував: «…ведя беспрерывные бои в Карпатских горах, моя армия оказалась в ноябре голой, летняя одежда истрепалась, сапог нет и войска, находясь по колено в снегу и при довольно сильных морозах, еще не получили зимней одежды» [2, 129]. Отже, збирання речей та відправка їх на передові позиції стала однією з основних форм благодійної діяльності. У грудні Київський комітет з надання допомоги воїнам утворив комісію під керівництвом професора університету Св. Князя Володимира А. Садовеня зі збору теплих речей у навчальних закладах округу [15, арк. 59]. Перелік потрібних речей включав, окрім білизни, одягу, рукавиць і такі вкрай необхідні речі, як теплі онучі (визначався навіть їх приблизний розмір), що були чи не єдиним шансом на порятунок солдатів від обмороження.

Значною активністю у цій справі, як і в цілому в доброчинній діяльності, відзначалися жінки. Зокрема, у Сумах Комітет з допомоги воїнам очолила дружина місцевого предводителя дворянства О.Траскіна, у Полтаві – дружина губернатора А. Моллова. При багатьох установах діяли Дамські комітети. Наприклад, при Державному банку було створено дамський гурток з надання допомоги воїнам та їх родинам. За чотири місяці своєї діяльності в 1914 р. гурток зібрав та відправив на передові позиції та лазарети понад 39 тис. предметів білизни і теплих речей, 7 390 індивідуальних подарунків та близько 200 пудів харчів [20, арк. 210–211].

Речі та подарунки для воїнів збирали представники місцевих органів управління, різноманітних громадських організацій, навчальних закладів. Наприклад, до свята Пасхи в 1915 р. у навчальних закладах Київського округу було організовано збирання речей для відправки у діючу армію. Колектив Конотопської гімназії зібрав 146 подарунків, до складу яких входили білизна, тютюн, продукти харчування, письмове приладдя, інструменти для починки одягу та взуття, сірники, засоби від комах – річ, необхідна у суворих умовах солдатського побуту. У квітні 1916 р. уповноважені Полтавським губернатором волосні старости брали участь у доставці подарунків від селян губернії воїнам-землякам на передові позиції у Кам'янець-Подільську губернію. Солдати отримали моральну підтримку від спілкування з земляками, цікавились станом озимих посівів та ходом сільгоспробіт на малій батьківщині. Як зазначалося у звіті уповноваженого від селян та козаків Полтавської губернії, що здійснював поїздку, подарунки отримали 30 тис. воїнів [21, арк. 22–24, 26–36].

Улітку 1915 р., коли почався активний рух населення з прифронтової зони, на терени Сумщини почали масово прибувати біженці. Особливістю благодійної діяльності щодо біженців було створення етнічних комітетів допомоги. Найбільшою активністю відзначалися місцеві громади поляків, литовців, євреїв. У Конотопі діяло Польське товариство допомоги жертвам війни (створене у серпні 1914 р. в Петрограді) [22, 43]. До Сум, де проживало 1839 поляків (чи не найбільше серед повітових міст губернії), для організації допомоги з Петрограда навіть прибув представник Центрального громадянського комітету губерній Царства Польського. Союзом польських жінок було відкрито їдальню для біженців [23, 4]. Здійснювалися спроби працевлаштування біженців [24, 4]. Також у місті працювало відділення Єврейського комітету допомоги жертвам війни [22, 49].

З кінця 1916 р., судячи з публікацій у місцевій пресі, у суспільстві наростала втома, висловлювалось незадоволення дорожнечею продуктів, загальною бідністю [25,4]. В суспільній думці назріває питання про винуватців війни та її безглуздість.

Як у попередні часи, так і в період війни діяльність благодійників була відзначена державними нагородами. На початку 1917 р.

потомственний дворянин, почесний громадянин Сум Б. Суханов отримав срібну медаль з написом «За усердие» за пожертви шпиталю Червоного Хреста в Сумах [26, арк. 2].

Таким чином, в період Першої світової на території Сумщини здійснювалась активна благодійна діяльність, в якій брали участь органи місцевого самоуправління, громадські та доброчинні організації, приватні особи. Соціальний склад благодійників був різноманітним, вперше активну участь у доброчинній діяльності взяли жінки. Благодійність набула різних форм: турбота про воїнів та їх родини, влаштування лазаретів, матеріальна та моральна підтримка бійців, піклування про біженців. Ця діяльність об'єднувала представників різних соціальних та етнічних верств. Однак тривалий характер війни, важкі втрати та масове зубожіння зумовили зміну суспільних настроїв від патріотичного піднесення до антивоєнних закликів та радикалізму.

Автор висловлює щиру подяку головному спеціалісту відділу інформації та використання документів Державного архіву Сумської області І.П. Кузьменко за допомогу у підборі та опрацюванні документів.

Посилання

1. Головин Н. Военные усилия России в мировой войне / Н. Головин // М., 2001. – 440 с.
2. Брусилов А.А. Мои воспоминания / А. Брусилов. – М.: Воениздат, 1963. – 432 с.
3. Курлов П.Г. Гибель императорской России / П. Курлов. – М.: Современник, 1992. – 255 с.
4. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – К.: Кліо, 2013. – 784 с.
5. Донік О.М. Всеросійський земський союз в Україні: структура, напрями та результати діяльності / О. Донік // Український історичний журнал. – 2014. – № 3. – С. 22–37.
6. Борщукова Е.Д. Частная благотворительность в России в условиях Первой мировой войны как элемент в выявлении патриотических настроений. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cyberleninka.ru/article/n/chastnaya-blagotvoritelnost-v-rossii-v-usloviyah-pervoy-mirovoy-voyny-kak-element-v-vyyavlenii-patrioticheskih-nastroeniy.
7. Хаустова О.В. Організація благодійної діяльності в Харківській губернії з початком Першої світової війни / О. Хаустова // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія «Історія». – Вип. 36. – Харків, 2004. – С. 68–77.
8. Манько М.О. Суми і сумчани у документах сучасників. Кн. Друга (1655–2008) / М. Манько. – Суми: ВПП «Мрія –1» ТОВ, 2008. – 436 с.
9. Сергиенко М. Наш город в годы Первой мировой войны. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://bulatovichclub.org/2014/05/18/1998/.
10. Скворцов И.Н., Евтушенко Н.И. Сумы и Сумской уезд в годы Первой мировой войны (1914–1917) / И. Скворцов, Н. Евтушенко // Краєзнавчий збірник: Статті та матеріали / за ред. В.С. Терентьєва. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. – 250 с.
11. Шудрик І.О., Даниленко Л.А. Династія Харитоненків / І.Шудрик, Л. Даниленко. – Суми: «Слобожанщина», 2003. – 190 с.
12. Журнал заседания Сумского уездного собрания чрезвычайной сессии 30 июля 1914 г. – Сумы: Т-во печатного дела И.Г. Ильченко и братья, 1914. – 32 с.
13. Журнал заседания Сумского уездного земского собрания чрезвычайной сессии 21 июня 1915 г. – Сумы: Электропечатня А.Е. Чернобрывченко, 1915. – 60 с.
14. Доклады Сумской уездной земской управы уездному земскому собранию очередной сессии 1915 г. – Сумы: Электропечатня А.Е. Чернобрывченко, 1915. – 109 с.
15. Державний архів Сумської області (ДАСО), ф. 820, оп. 1, спр. 66.
16. Терещенко М. Первый олигарх: Михаил Иванович Терещенко (1886–1956): необычайная история жизни моего деда, как ее рассказала бы мне моя бабушка / М. Терещенко. – К.: Ника – Центр, 2012. – 228 с.
17. ДАСО, ф. 820, оп. 1, спр. 148.
18. Сумской голосъ. – 1994. – № 8–9 (19 августа).
19. Доклады Сумской уездной земской управы уездному земскому собранию очередной сессии 1915 г. Ч. II. – Сумы: Электропечатня А.Е. Чернобрывченко, 1915. – 95 с.
20. ДАСО, ф. Р–213, оп. 1, спр. 22.
21. ДАСО, ф 1001, оп.1, спр. 486.
22. Жванко Л.М. Процес формування етнічних комітетів допомоги біженцям на українських землях у роки Першої світової війни / Л. Жванко // Український історичний журнал. – 2014. – № 3. – С. 37–55.
23. Сумской вестник. – 1917. – 8 декабря.
24. Сумской вестник. – 1915. – 27 августа.
25. Сумской вестник. – 1916. – 4 декабря.
26. ДАСО, Р–2362, оп. 1, спр. 20.

Рожкова Л.И. Благотворительность в годы Первой мировой войны (на материалах Сумщины)

В статье исследуются основные направления, формы и конкретные проявления благотворительности в годы Первой мировой войны на Сумщине. Проанализирована взаимосвязь между государственной, общественной и частной благотворительностью; основные мотивы благотворительности и изменения общественных настроений в годы войны.

Ключевые слова: *Первая мировая война, благотворительность, земства, общественные организации, частные благотворители.*

Rozhkova L.I. Charity during the First World War (Based on the materials of Sumy region)

In the article the basic directions, forms, and specific manifestations of charity during the First World War in Sumy region are studied. The relationship between state, public and private charity; the main motives of charity and change in public attitudes during the war are analyzed.

Key words: *First World War, charity, county councils, community organizations, private benefactors.*

09.03.2015 р.

УДК 94 (477):35.073.52 «1917»

І.В Букіна

ФІНАНСОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГРОМАДСЬКИХ ВИКОНАВЧИХ КОМІТЕТІВ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (БЕРЕЗЕНЬ – СЕРПЕНЬ 1917 Р.)

У статті розглядається проблема фінансування громадських виконавчих комітетів на прикладі Чернігівської, Харківської та Полтавської губерній. Виділені основні джерела фінансування. Визначені кошториси губернських та повітових комітетів. Окрема роль приділяється взаємовідносинам громадських комітетів та Тимчасового уряду.

***Ключові слова**: громадські комітети, джерела фінансування, кошторис.*

Проблема розподілу і використання фінансових ресурсів, закріплених за органами місцевого самоврядування, є одним з найважливіших питань державного бюджету України. Саме від пошуку оптимального місцевого бюджету залежить розвиток кожного окремого регіону. На сьогоднішній день фінансування місцевих бюджетів характеризується наявністю цілої низки проблем, тому на сучасному етапі набуває великого значення дослідження історичного досвіду фінансування органів місцевого самоврядування, до яких можна віднести і громадські виконавчі комітети 1917 року.

Не дивлячись на актуальність даної проблеми, тема фінансового забезпечення громадських виконавчих комітетів належить до малодосліджених питань, яка не набула широкого поширення в радянській історіографії та на загальноукраїнському рівні.

Певна інформація щодо фінансування громадських комітетів знаходиться у роботах російського вченого Г. Герасименка [3]. Поверхнево розглянув це питання А. Андрєєв [1]. Враховуючи недостатню кількість наукової літератури із зазначеної теми, під час написання статті автор використовувала матеріали тогочасної преси і архівний матеріал Полтавського, Харківського архівів та Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.

Метою даного дослідження є загальна характеристика фінансового забезпечення громадських комітетів за часів діяльності Тимчасового уряду та визначення основних джерел формування бюджетів комітетів різних рівнів.

З перших кроків свого існування громадські комітети стикнулися з проблемою фінансування, оскільки Тимчасовий уряд на початковому етапі не визнавав їхньої діяльності, а тому і не виділяв коштів, запропонувавши самостійно вирішувати цю проблему. Фактично єдиним постійним джерелом фінансування громадських комітетів стали внески організацій, які делегували до них своїх представників. Більшість комітетів змушена були просити допомоги у приватних осіб, різних установ та організацій. Так, 9 травня 1917 р. за ініціативою президії Сумського громадського комітету Харківської губернії відбулися збори промисловців, купців і банкірів, на яких виступив О.І. Мещанінов. Звертаючись до присутніх, він сказав: «Громадський виконавчий комітет працює не покладаючи рук, але йому потрібні кошти: необхідно збільшити пайки сім'ям призваних на війну, фінансувати міліцію. Купці повинні прийти на допомогу своїми пожертвами…». Одночасно був відкритий список пожертвувань, і сам голова першим подав приклад, підписавшись на 1 тис. руб. І.П. Харитоненко пожертвував 125 тис. руб., П.М. Лещинський – 15 тис. руб., М.І. Богатирьов – 15 тис. руб., інші присутні – від 1 до 5 тис. руб. На потреби комітету одноразову пожертву у розмірі 4 % від заробітної плати перерахували робітники Бельгійського заводу. Надходження коштів було зафіксоване від Реального комерційного училища, Кадетського корпусу та правління відділення Азовсько-Донецького банку [9, 2]. Лубенському міському громадському комітету Полтавської губернії арештантами лубенської повітової тюрми була надана допомога у розмірі 151 крб. 75 коп. [5, арк. 13].

Подібні заходи проводилися і на теренах Чернігівської губернії. Місцеве населення Ніжина організувало низку різноманітних громадських заходів з метою збору коштів для громадського комітету. Так Ніжинська чоловіча гімназія влаштувала платний спектакль і зібрала 320 крб. Для ніжинського громадського комітету був відкритий підписний лист, в результаті чого зібрали 1122 крб. 8 квітня було проведене відкриття 25 акційних кружок зі збором пожертвувань, від чого надійшло 166 крб. Про свою підтримку повідомило і банківське товариство, яке асигнувало 1000 крб., а міська Дума постановила передати 300 крб. для організації хат-читалень [25, арк. 1–7].

Таким чином, не отримуючи коштів від центральних органів влади, громадські комітети намагалися вирішити проблему фінансування власними силами, досить вдало спираючись на підтримку місцевого населення, іноді покриваючи свої витрати за допомогою внесків громадських організацій та партій.

Проте гроші швидко закінчувалися, а діяльність громадських комітетів дедалі розширювалася. Утримання основних комісій потребувало чималого фінансування. В цих умовах громадські комітети вирішили ввести нові види обкладень землевласників. У Полтавській губернії вводилися податки на всі землі, не обкладені мирськими зборами. Обкладання відбувалося за наступною схемою – 1 % з карбованця на всі хлібні, м'ясні та інші операції, які проводилися продовольчими комітетами. Для контролю над цим процесом запроваджувалися особливі марки. За підрахунками

фінансової комісії щомісячний бюджет надходжень повинен був складати 127 500 крб. [13, арк. 8].

Щодо земель, які входили до складу кількох волостей, то вони обкладалися мирськими зборами за згодою волосного і повітового комітетів та власників земель. Організація обкладань була доручена повітовим комітетам. Відповідно кошти, зібрані цим шляхом, йшли у розпорядження і на потреби волосних та повітових громадських комітетів [15, арк. 3]. Схожі постанови були ухвалені і по інших повітах. Так на засіданні Роменського волосного комітету 23 квітня 1917 р. було прийняте рішення обкласти мирськими податями приватні землі на рівні з селянськими [14, арк. 2].

Волосні комітети не обмежувалися лише обкладанням податками земель поміщиків, священиків та інших землевласників. Цю систему вони розповсюджували і на торговельні та промислові заклади [4, 85].

Відповідні рішення наштовхнулися на протидію з боку великих землевласників, старост та десяцьких, які відмовлялися платити податки та налаштовували населення проти існуючих органів самоуправління. Проти них громадські комітети застосовували різні міри покарання та штрафи. Така політика привела до непорозумінь з Тимчасовим урядом, який у травні 1917 р. ухвалив постанову, згідно з якою всі рішення комітетів визнавалися незаконними і підлягали негайній відміні. За рішенням уряду відмінялося примусове обкладання земель податками, можлива була лише добровільна складчина для покриття витрат, точно встановлених кошторисом і які дійсно потрібні у зв'язку з прийняттям комітетами заходів по встановленню порядку та боротьбі з самовільними захопленнями земель та інвентаря [23, арк. 113].

Після прийняття постанови більшість комітетів втрачає значний відсоток свого фінансування. Особливо постраждали повітові та волосні комітети, кошти до яких доходили дуже повільно або взагалі не потрапляли, що спричиняло конфлікти серед членів комітету та гальмувало їхню економічну і просвітницько-інформаційну діяльність.

Шукаючи виходу з цієї ситуації, губернські комітети проводили переговори з губернськими земствами та управами щодо надання позик. Вважаючи комітети місцевими органами Тимчасового уряду, які збудовані на демократичних принципах, більшість губернських та повітових земських управ пішли на зустріч комітетам та відкрили для них кредити, будучи впевнені, що Тимчасовий уряд через деякий час поверне витрачені кошти. Наприклад, у Полтавській губернії за 3 місяці існування комітетів губернська Земська управа видала губернському комітету 51 349 крб. 70 коп. [8, арк. 447]. Іноді переговори закінчувалися невдачею. Так ініціатива Харківського губернського комітету щодо упровадження спеціального збору (на зразок земського не була підтримана [22, арк. 111].

Шукали фінансової допомоги і повітові та волосні комітети. Зокрема, Сумський повітовий громадський комітет через відсутність власних джерел фінансування просив Сумську повітову земську Управу асигнувати на оренду приміщення 10 000 крб. [7, арк. 104]. Фінансові комісії виробляли самостійні проекти кошторисних витрат на повітові, міські та волосні комітети, встановлювали штат для кожного комітету. В середньому на утримання міських комітетів витрачалося від 1100 до 1500 крб. на місяць. Основні види витрат можна простежити по кошторису утримання міського комісаріату м. Ніжина Чернігівської губернії [26, арк. 50].

Фінансові комісії розробили кошториси і для повітових комітетів, але одностайності у фінансових звітах комітетів майже не було. Сума витрачених коштів коливалася від 900 до 6 000 крб. на місяць. Зокрема, на утримання Лубенського повітового комітету витрачалося 6000 крб. [18, арк. 69]. А за рішенням фінансової комісії Полтавського громадського комітету на кожний повіт виділялося лише по 900 крб. [12, арк. 7]

Ще складнішою була ситуація з волосними комітетами. Не дивлячись на те, що з часом Тимчасовий уряд визнав право на існування цих комітетів, коштів на їх утримання не виділялося. У відповідь на багаточисельні запитання, Міністерство внутрішніх справ повідомляло: «Кошти можуть бути відпущені лише на утримання губернських та повітових громадських комітетів, іншим комітетам кошти не відпускаються» [20, арк. 104].

В цих складних умовах всі губернські та повітові комітети змушені були рекомендувати волосним комітетам шукати кошти на місцях і самостійно вирішувати проблему. Виконавча комісія Прилуцького повітового комітету телефонограмою від 12 травня повідомляла, що волосні комітети в Прилуцькому повіті утримуються лише на кошти колишніх волосних правлінь. У Кобеляцькому повіті земство асигнувало на потреби волосних комітетів 150 крб. на місяць, поряд з цим в багатьох волостях та селах запроваджувалося самообкладання та добровільний збір коштів серед мешканців села. Лохвицька земська управа повідомляла, що з коштів повітового земства витратили на утримання канцелярій волосних комітетів по 50 крб. на місяць кожній, що на 3 місяці становило 2 250 крб., на канцелярські витрати – 500 крб., добових – 150 крб. [16, арк. 60–65].

Випадковий характер грошових надходжень та їх розмір визначали заробітну плату робітників комітетів. Як правило, грошове утримання членів комітетів було маленьким і отримувало його 2–3 особи. Частіше за все зарплату отримували члени Президії волосного комітету. При аналізі кошторисів спостерігаються майже однакові суми, необхідні для задоволення фінансових потреб та повноцінного існування волосних та сільських комітетів. Так, для 16 волостей Зеньківського повіту необхідно

було на місяць 7 680 крб., при цьому заробітна плата виплачувалася головам волосних комітетів, секретарям та деяким членам комітету [17, арк. 61]. За кошторисом витрат по утриманню волосних та сільських комітетів в Переяславському повіті видно, що для кожна волость потребувала 500 крб., 16 волостей – 9 000 крб., на утримання одного сільського комітету не вистачало 70 крб., на всі – 4 400 крб. на місяць [19, арк. 102]. На засіданні Роменського повітового комітету 9 травня 1917 р. постановили підтримати кошторис, за яким голова волосного комітету отримував 600 крб. на рік, два його товариша – по 480 крб., 1 секретар – 900 крб., перший його помічник – 600 крб., другий помічник – 360 крб. На канцелярію та роботу додаткових секретарів виділялося 600 крб. Кошторис створював волосний комітет. Його затверджував волосний сход та селянські комітети [6, арк. 3–8].

Таким чином, волосні та селянські комітети були фінансово незалежні від державного апарату. Практично члени комітетів отримували символічну плату, а іноді і просто виконували свою роботу на громадських засадах.

Не отримуючи достатнього фінансування, більшість комітетів направляла свої телеграми до Тимчасового уряду з майже однаковим змістом, у яких містилися прохання надати кредити з державних коштів на витрати по проведенню різних заходів, направлених на укріплення нового ладу і охорону громадської безпеки, на організацію та утримання виконавчих органів губернського громадського комітету та виконавчого комітету Ради робітничих і селянських депутатів. Яскравим прикладом є клопотання Полтавського губернського комітету до Тимчасового уряду, в якому він характеризує виконану роботу та просить кошти на подальше існування. Зокрема, за березень–липень 1917 р. комітети встигли створити структуру, виділили зі свого складу комісії, які намітили і провели в життя заходи по укріпленню нового ладу і вели підготовку населення до Установчих зборів шляхом видання газет Ради робітничих та селянських депутатів та «Відомостей Губернського громадського комітету». Також були організовані кадри агітаторів та інструкторів по налагодженню мітингів та бесід з населенням, командирувалися члени комітетів та Ради робітничих та селянських депутатів для припинення виникаючих непорозумінь на місцях та для пропаганди продовольчої допомоги армії [11, арк. 6]. Потребували коштів і пленарні засідання комітету з представниками від повіту, не вистачало коштів і на організацію та утримання міліції, яка коштувала дорожче за поліцію старого зразка. Проблема з фінансуванням приводила до гальмування роботи комітетів всіх рівнів та змушувала їх комітету працювати на добровільних засадах, поєднуючи цю діяльність з роботою в інших організаціях, що значно знижувало якість роботи.

У відповідь на такі клопотання Міністр внутрішніх справ Леонтьєв 14 травня 1917 р. надіслав телеграму, згідно з якою кошти державної скарбниці могли відпускатися для утримання тих органів, які за дорученням Тимчасового уряду виконували функції органів урядової влади на місцях. Кошти відпускалися губернськими комісарами з дозволу Тимчасового уряду і проводилися ними по кошторису губернського або повітового комітету. Щодо агітаційно-партійної або громадської роботи комітетів, то цей вид діяльності не фінансувався [10, арк. 4].

Остаточно програма фінансування комітетів була затверджена урядовою постановою від 16 серпня 1917 р № 3973 «Про порядок витрат, які відпускаються Міністерством внутрішніх справ на потреби виконавчих органів, об'єднаних громадських організацій», в якій остаточно визнавалось існування та корисна робота комітетів у справі укріплення нового ладу. Знаходячись в скрутному економічному та політичному становищі, Тимчасовий уряд не міг задовольнити розроблений на 6 місяців (березень – серпень) кошторис, тому, розглянувши пропозицію про надання коштів на утримання комітетів на засіданні 5 серпня 1917 р., уряд ухвалив відпустити до відомства Міністерства внутрішніх справ 3 млн. крб. з метою розподілу між громадськими комітетами на кредитній основі для покриття витрат за травень – серпень 1917 р.

За рішенням фінансової комісії гроші надавалися комітетам за такими умовами: 1) кошти відпускаються на кредитній основі і повинні бути повернуті державній скарбниці з коштів губернських та повітових земств; 2) кошти не витрачаються на утримання Ради Робітничих та Солдатських Депутатів та їх виконавчих органів, на видання та розповсюдження органів друку, незалежно від їх направленості та характеру, на агітацію (партійну, передвиборну, до Установчих зборів), на утримання агітаторів, які не мають відношення до адміністративного управління. Особливістю даної постанови було те, що не виділялося жодної копійки на фінансування волосних комітетів, які вважалися реакційними та не потрібними центральній владі [21, арк. 109].

Отже, в серпні 1917 р. Тимчасовий уряд обмежив фінансування комітетів, вимагаючи при цьому звіти за відпущені кошти. Перед губернськими комітетами постала проблема з випуском газет та з фінансуванням інформаційних служб. Ситуація ускладнювалася і тим, що комітети поступово починають втрачати авторитет серед місцевого населення. Ейфорія перемоги над царизмом тривала лише до початку травня 1917 р., після чого життя увійшло у звичайне русло, а серед населення виникає невдоволення Тимчасовим урядом та Радами. Американський історик Д. Анін вважав, що демократичні вожді – буржуазні і соціалістичні – не здатні були

діяти ні шляхом реформ, ні шляхом репресій, ні шляхом ні того та іншого одночасно [2, 70].

В той же час в губерніях авторитет громадських комітетів став невпинно падати, тому справи губернського масштабу передаються до міських Дум, а комітетам дозволяється лише вирішувати питання, які стосувалися повітів до створення демократичних земств. За таких умов з кінця липня 1917 р. робота комітетів починає занепадати [27, 4].

У Чернігівській губернії 19 серпня 1917 р. відбулося засідання Ніжинського міського комітету, на якому ухвалили через формування та початок роботи нової Думи припинити діяльність міського громадського комітету як органу самоуправління та перейменувати його в Раду об'єднаних громадських та політичних організацій, основної метою якої було інформування населення про політичні події в країні [24, арк. 57].

Таким чином система фінансового забезпечення громадських виконавчих комітетів перебувала у стані постійної кризи. Насамперед це було пов'язано з політикою Тимчасового уряду, який не бажав витрачати кошти на новостворені органи самоуправління. Недосконалий механізм стягнення податків та зборів з поміщиків та торговців, які були підтримані центральною владою, також приводив до зменшення коштів на існування громадських комітетів. Найбільшим джерелом фінансування залишалися земства та управи, за рахунок яких громадські комітети існували тривалий час. З початком виборів до Дум земства та управи істотно зменшили фінансування громадських комітетів, що стало однією з причин їх занепаду, а згодом і повної ліквідації.

Посилання

1. Андреев А.М. Местные советы и органы буржуазной власти. – М.: Наука, 1983. – 347 с.
2. Анін Д. Революція та її історіографія // Октябрьский переворот. – М.: Современник, 1991.– С. 70.
3. Герасименко Г.А. Первый акт народовластия в России: общественные исполнительные комитеты (1917). – М.: Ника, 1992. – 350 с.
4. Герасименко Г.А. Низовые крестьянские организации в 1917 – I пол. 1918 г.; на мат-лах Нижнего Поволжья. – Саратов: Изд. Сарат. унив., 1974. – С. 85.
5. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО), ф. 772, оп. 1,спр. 7, арк. 13.
6. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО), ф. 177, оп. 1,спр. 1, арк. 3–8.
7. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО), ф. 19, оп. 1, спр. 341, арк. 104.
8. ДАХО, ф. 304, оп. 1, спр. 2969, арк. 447.
9. Местная жизнь // Сумской вестник. – № 56. –10.03.1917. – С. 2.
10. ЦДАВО, ф. 996, оп.1, спр.17, арк. 4.
11. ЦДАВО, ф. 996, оп.1, спр. 17, арк. 6.
12. ЦДАВО, ф. 996, оп.1, спр. 17, арк. 7.
13. ЦДАВО, ф. 996, оп.1, спр. 17, арк. 8.
14. ЦДАВО, ф. 996 оп.1, спр. 91, арк. 2.
15. ЦДАВО, ф. 996, оп.1, спр. 91, арк. 3.
16. ЦДАВО, ф. 996,оп.1, спр. 91, арк. 60–65.
17. ЦДАВО, ф.996 оп. 1,спр. 91 арк. 61.
18. ЦДАВО, ф. 996,оп.1, спр. 91, арк. 69.
19. ЦДАВО, ф. 996, оп. 1, спр. 91, арк. 102.
20. ЦДАВО, ф. 996, оп. 1, спр. 91, арк. 104.
21. ЦДАВО, ф. 996, оп. 1, спр. 91, арк. 109.
22. ЦДАВО, ф. 996, оп. 1, спр. 91, арк. 111.
23. ЦДАВО, ф. 996, оп. 1, спр. 91, арк. 113.
24. ЦДАВО, ф. 1486, оп. 1, спр. 1, арк. 57.
25. ЦДАВО, ф. 1486, оп. 1, спр. 7, арк. 1–7.
26. ЦДАВО, ф. 1486, оп. 1, спр. 7, арк. 50.
27. Харьковский губенский общественный комитет // Южный край. – № 14186. – 18.08.1917. – С. 4.

Букина И.В. Финансовое обеспечение общественных исполнительных комитетов на Левобережной Украине (март – август 1917 г.)

В статье рассматривается проблема финансирования общественных исполнительных комитетов на примере Черниговской, Харьковской и Полтавской губерний. Выделены основные источники финансирования. Определены сметы губернских и уездных комитетов. Отдельная роль отводится взаимоотношениям общественных комитетов и Временного правительства.

***Ключевые слова**: общественные комитеты, источники финансирования, смета.*

Bukina I.V. Financial support of public executive committees in Left Bank Ukraine (March – August 1917)

In article the problem of financing of public executive committees on the example of the Chernihiv, Kharkiv and Poltava provinces is considered. The main sources of financing are allocated. Estimates of provincial and district committees are defined. The separate part is assigned to relationship of public committees and Provisional government.

***Key words**: community committees,sources of financing, estimate.*

02.03.2015 р.

УДК 94(477):2–317 В. Бурятинський «1917/1918»

О.М. Мірошниченко

ГЛУХІВ В УКРАЇНСЬКІЙ РЕВОЛЮЦІЇ (ПОДІЇ 1917–1918 РОКІВ ЗА СПОГАДАМИ В. БУРЯТИНСЬКОГО)

У статті вперше публікується щоденник офіцера російської імперської армії В. Бурятинського, який був активним учасником антибільшовицького повстанського руху на Глухівщині в 1917–1918 рр.

***Ключові слова:** Глухів, Циганок, Студенок, більшовик, німці, Батуринський полк, Глухівський полк.*

Вивчення історії України, як і інших країн, ґрунтується на історичних джерелах, неупереджене дослідження яких при розкритті тієї чи іншої історичної проблеми дозволяє дотримуватися основних принципів пошуку: об'єктивності, правдивості, історизму, науковості.

Світогляд більшості сучасних українців був сформований за часів Радянського Союзу, коли принцип об'єктивності підпорядковувався ідеологічному спрямуванню сприйняття історичної дійсності, що відбувалося через спотворення джерел інформаціїї. Тому зараз завданням істориків-науковців стає не примусове світоглядне перевиховання українців, а оприлюднення правдивих історичних фактів, якими б непривабливими і суперечливими вони не були. Об'єктивна історична інформація – це основний засіб розвінчання радянських та пострадянських історчних міфів.

Серед джерел, на які спирається сучасна історична наука, виокремлюють писемні, які поділяються на дві основні групи: актові матеріали (документи, які є результатом діяльності різних установ, організацій та офіційних осіб: грамоти, договори, протоколи, циркуляри, накази, статистичні дані, стенограми тощо) та розповідаючі (літописи, спогади, щоденники, листи, нотатки, публіцистичні, економічні, літературні тощо). Введенням до наукового обігу раніше невідомого рукописного щоденника білогвардійського офіцера В. Бурятинського автор ставить за мету розширення обєктивного інформаційного поля щодо подій Української революції 1917–1920 рр. на Глухівщині.

Відомості про Глухів та Глухівщину у передреволюційні та революційні роки можна отримати в роботах В.І. Белашова [1; 2; 3; 4; 7], С.І. Білоконя [5], М.П. Василенка [6], В.Г. Гурби [8], В.В. Заїки [11], Ю.О. Коваленка [15; 16], В.В. Назарової [17; 18; 19; 20], С.В. Тупіка [22]. Неупереджена інформація щодо революційних подій на Сумщині міститься в дослідженнях Г.М. Іванущенка [12; 13; 14]. Серед істориків, що вивчають причини більшовицької війни на території України, слід згадати роботи С.Н. Ємельянова [9], В.А. Савченка [21], А.І. Єгорова [10].

Спогади білогвардійського офіцера – це розповідь військового про історичні події, які відбувалися на Глухівщині у буремні роки Української революції та його особисте ставлення до наведених фактів. Текст поданий мовою оригіналу.

«В г. Глухове (Черниговской губернии)

В 1917 году, в двадцатых числах декабря, я вернулся с Юго-Западного фронта к себе домой в г. Глухов. У нас еще была власть Временного правительства: в городе функционировала городская управа, выборов 1917 г. В уезде действовали какие-то банды; политической окраски они не имели и занимались грабежом имений. Черная анархия царила всюду. Банды налетали на город и грабили жителей. Иногда обыватели какого-нибудь дома запирались внутри и выдерживали осаду в течении 6–8 часов. В связи с этим, в городе образовалось «Вильне казачество». В эту организацию записывались офицеры, гимназисты и граждане. Вильные казаки не имели специфического украинского оттенка: это была городская самоохрана. Вильне казачество вело борьбу с бандитами только в городе. Это объясняется тем, что не хватало сил вести бой и в городе, и вне города. Таким образом села находились во власти мелких шаек, которых в районе Глухова насчитывалось около 18. Не безопасно было выходить за город, т. к. везде были грабежи и убийства.

В ночь под новый 1918 год в город ворвались банды крестьян. Вооружены они были русскими винтовками и обрезами. Вильное казачество бежало без выстрела, т. к. 150 человек не могло вести бой с тысячной бандой крестьян. Эти банды пришли из с. Студенка. Руководили крестьянами матрос Цыганок, унтер-офицер Власов и человек неизвестной профессии Шуба. Говорили, будто Шуба – сельский учитель, но насколько справедливо это – не берусь судить. Целый день крестьяне грабили город и отправляли награбленное добро на санях в свои села. На следующий день, 2-го января, матрос Цыганок объявил себя председателем совдепа, Власова – своим помощником, а Шубу – комендантом города.

В ночь с 2-го на 3-е ими были арестованы 11 человек видных общественных деятелей города. Через два дня все они были убиты. Престарелый мировой член окружного суда М. был зверски замучен Власовым за то, что десять лет тому назад приговорил брата Власова к пожизненной каторге за изнасилование девятилетней девочки и убийство ее, а также еще за целый ряд убийств и преступлений.

Был убит предводитель дворянства Амосов, которому также за что-то мстил Цыганок. Был убит и племянник известного генерала Брусилова, потому, что был зятем Амосова.

В городе стоял Батуринский полк (кадр его) и украинизировавшийся Глуховский полк. Глуховский полк приехал с фронта в полном боевом вооружении. Хотя людей в полку было очень мало (все разошлись по домам), но в полковых цейхгаузах было около 4000 винтовок, много бомб и пулеметов.

На крещение, 6 января, какие-то субъекты проломали крышу в цейхгаузе и достали там несколько ручных гранат. Когда в городе открылась стрельба, эти субъекты стали бросать бомбы. Большевики обвинили офицерство в злом умысле против советской власти (хотя стрельба и бомбы были по случаю праздника) и предприняли целый ряд обысков в городе. Таким образом, офицеры были обезоружены, почти все, за редким исключением.

Многие офицеры и представители буржуазии бежали из города. Многие при попытке бегства попали в тюрьмы, т. к. везде стояли заставы, причем

Мітинг на центральній площі м. Глухова у 1920-ті роки. ГКМ – н/д–5091

на выезде из города необходим был пропуск за подписью коменданта. Циганок свирепствовал и жители предпочитали сидеть дома, никуда не выходя. Ложились спать очень рано, т. к. красногвардейские патрули, разгуливавшиеся по улицам, заходили в тот дом, где виден был свет и располагались ужинать. Настроение у всех было подавленное – неизвестно, долго-ли продолжалось бы такое положение; атмосфера была очень сгущенная.

Так продолжалось до 20-го января. 20-го января матрос Цыганок показывал в своем номере двум проституткам ручную гранату. Бомба разорвалась, и Цыганок вместе с двумя проститутками были убиты наповал. После его смерти председателем исполкома и главным воротилой сделался товарищ Власов, а Шуба его помощником. Комендантом сделался какой-то новый.

21-го января состоялось торжественное погребение Цыганка. Был отдан приказ, чтобы на погребение явились все учебные заведения. От мужской гимназии потребовали оркестр духовой музыки, причем было приказано, чтобы все явились в мундирах. На похороны было согнано около 5000 человек народу, пели певчие, играла музыка похоронный марш. Двух проституток похоронили вместе с Цыганком. После похорон были устроены поминки с большим возлиянием самогона и прочих напитков.

Новый председатель исполкома стал еще больше преследовать офицеров; по его инициативе были окончательно разогнаны солдаты Глуховского и Миргородского полков. Командир Глуховского полка был игрушкой в руках председателя полкового комитета, бывшего музыканта. Он стоял над командиром полка и над офицерами.

Молодые офицеры (разных войсковых частей) решили изгнать из города большевиков. Встречаясь на частных квартирах, они обсуждали положение и пришли к тому выводу, что необходимо принимать какие-либо меры, ибо ежедневно происходили расстрелы офицеров и никто не был уверен в том, что проживет следующую ночь.

Составилась группа заговорщиков около 100 человек.

В феврале месяце к командиру Глуховского полка была послана делегация, которая просила снабдить оружием нашу группу заговорщиков. Командир полка и его приближение были шкурники и поэтому боялись прогневить председателя полкового комитета и местный совдеп. Они наотрез отказались исполнить это, а командир полка прямо испугался.

Эта вся суета происходила на улице, возле штаба полка. В это время из штаба вышел какой-то солдат.

– Вот к нему обратитесь, – сказал командир полка, – он большое влияние имеет в городе...Может быть он и поможет вам...впрочем я сам...

– Товарищ Кравченко! – окликнул он солдата, – вон товарищам офицерам нужны винтовки, вы не поможете достать в совдепе?

Солдат изумился.

– Вам винтовки? Зачем вам винтовки?... Кто вы такие? Стойте тут и никуда не уходите...

Он бегом отправился в штаб полка, видимо для того, чтобы взять там солдат и арестовать нас, но мы бросились бежать и вскоре скрылись.

Мы недоумевали: предатель ли командир полка или дурак. Впоследствии оказалось, что он был только лишь глуп, но не предатель.

Потерпев неудачу, решили достать винтовки у жителей и офицеров. Достали немного. Очень много покупали винтовок в селах у крестьян, у которых было очень много оружия. Кроме того нам удалось обокрасть цейхгауз Глуховского полка. Красногвардейцы караулили очень скверно и это дало возможность нескольким офицерам разобрать чердачную крышу сарая, в котором помещался цейхгауз, и унести оттуда много патронов и десятка три винтовок. Таким образом наша группа заговорщиков с грехом пополам была вооружена.

Мы стали ждать удобного момента, чтобы свергнуть советскую власть в городе. Гарнизон города был не более 200 человек всякого сброду, и справиться с ними было легко. В двадцатых числах февраля была получена телеграмма о взятии ст. Ворожба немцами. Это окрылило нас и мы решили ожидать до тех пор, пока не подойдут к городу немцы, чтобы поднять восстание и захватить всю банду.

Увы! Телеграмма эта была провокацией.

Между тем, жить становилось все труднее. Никакие учреждения не работали, жалование служащим не выдавали. Даже жители окраин, мещане и мелкие торговцы были настроены против большевиков и ждали с нетерпением прихода немцев. Не было, кажется, в городе человека, которого не обидели бы большевики. В связи с наступлением немцев в городе опять начался беспощадный террор; казалось большевики никогда не надеялись возвратится сюда и старались напакостить возможно больше. Это и решило дело. Наша организация решила предупредить большевиков и выступить, т. к. неохотно было умирать. Слухи о приближении немцев все время ходили в городе и воодушевляли нас. 24-го февраля восстание началось.

24-го февраля вечером, в Дворянском собрании, был митинг, на котором присутствовали виднейшие члены совета во главе с Власовым и Шубой. Председатель организованного митинга был какой-то местный большевик. Он призывал граждан города организовать красноармейский отряд для защиты Глухова от немцев. Жители окраин, самые революционные и бунтарски настроенные, все время возражали ему и указывали на то, что при немцах будет жизнь лучше, т. к. не будет грабежей; теперь же – всё забирают, всё реквизируют.

– Где же свобода, – спрашивали обыватели, – есть только лишь грабеж – всюду и всё забирают.

На этот митинг явились и наши заговорщики, с оружием под шинелями. Они принимали деятельное участие в митинге и, распуская ложные слухи о делах большевиков, возбуждали против них толпу. Мой приятель, поручик Иванов, стоял вблизи меня и рассказывал, как «совдепщики» (в городе так называли большевиков) ограбили соседа и забрали у него последний фунт муки. Все это, конечно, было выдумано рассказчиком, но необходимо ведь было накалить толпу до белого кипения. Наша работа увенчалась успехом: толпа вскоре бурлила и клокотала. Кто-то крикнул (по всей вероятности из заговорщиков):

– Что с ними долго церемониться, арестовать их!

Толпа бросилась к президиуму и лицам начальствующим. Шуба, Власов и прочие выхватили револьверы и пытались защищаться, но увидев направленные на них ружья, сдались. Кто-то, кажется Шуба, крикнул:

– Товарищи! Это что-же, измена..!?

В толпе засмеялись, но его ответом не удостоили. Мы хотели тотчас расстрелять их, но нашлось много интеллигентов, которые стали протестовать против.

– Зачем кровь? – говорили они, – жизнь – это Божья искра, никто не имеет права гасить ее.

Это были неисправимые интеллигенты-идеалисты, которых революция ничему не научила. Они пользовались в городе известным авторитетом и пришлось нам уступить общественному мнению: вся арестованная банда была посажена в тюрьму. Какая это была непростительная ошибка!

Городская милиция, а также красногвардейский гарнизон были разоружены моментально; хоть и была стрельба, но вся эта история обошлась без потерь.

После занятия нами города (это произошло в 9 ч. вечера) мы тотчас же объявили мобилизацию всех офицеров. Ночью явилось около 150 офицеров. Мы их вооружили и расставили по окраинам на заставы. Оружия очень много было захвачено нами у большевиков, и в нем мы не нуждались. В нашем распоряжении было две девятидюймовых пушки и 34 снаряда. Какая-то тяжелая батарея доехала до Глухова и остановилась здесь. Солдаты разбежались, а офицеры остались на своем посту до последних мгновений и ухаживали за пушками. Эти офицеры примкнули к нам и установили свои орудия на площади.

Еврейское население по своей инициативе организовало питание нашего отряда. Евреи организовали также городскую самоохрану, приблизительно около 150 человек. Во главе городского управления стала городская дума выборов 1917 года; военная власть – комендант и правление – поместились в Неплюевском доме. Руководителями было три молодых офицера – лица все безызвестные: не было ни одного

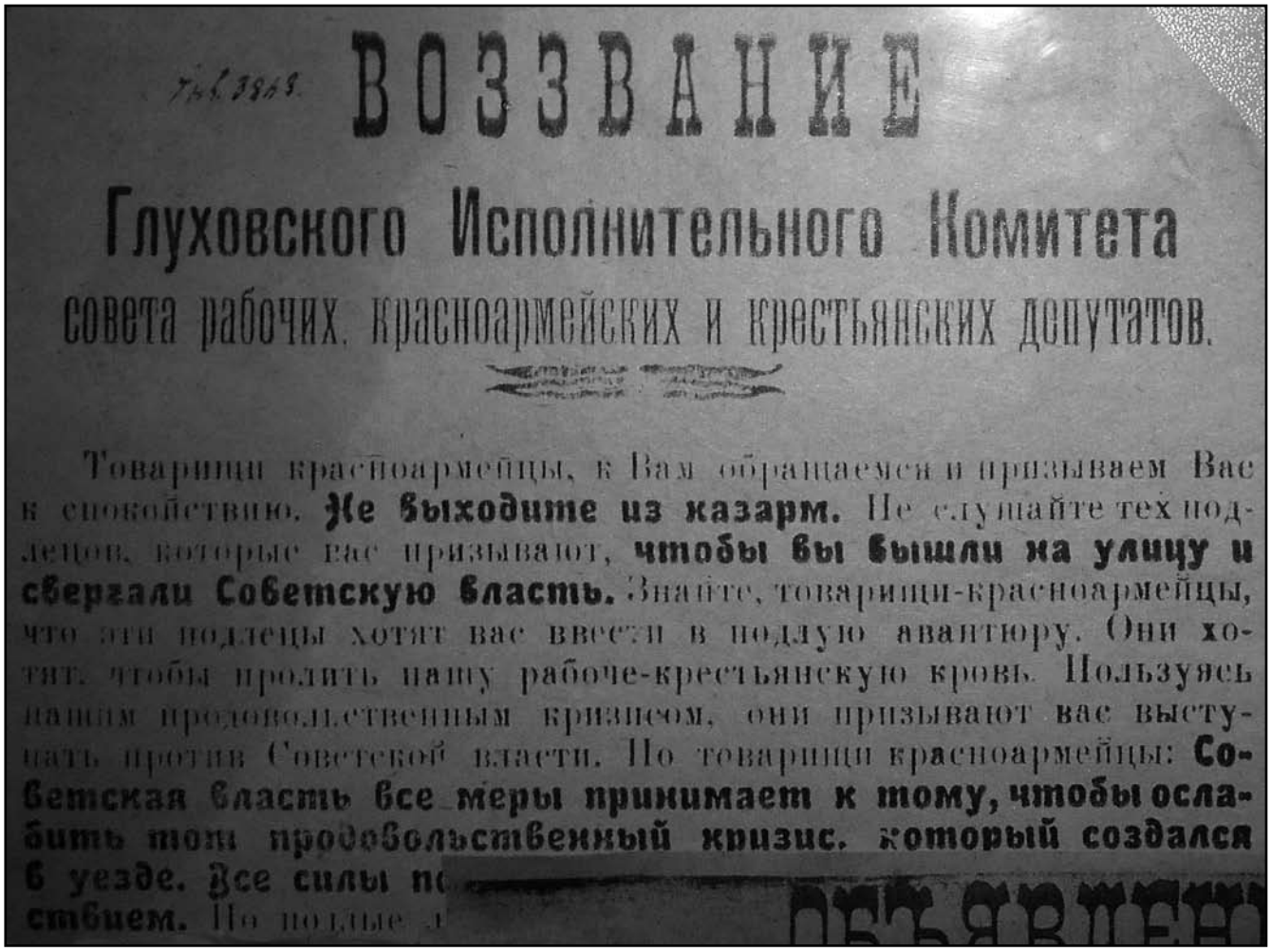

ВОЗЗВАНИЕ

Глуховского Исполнительного Комитета

совета рабочих, красноармейских и крестьянских депутатов.

Товарищи красноармейцы, к Вам обращаемся и призываем Вас к спокойствию. **Не выходите из казарм.** Не слушайте тех подлецов, которые вас призывают, **чтобы вы вышли на улицу и свергали Советскую власть.** Знайте, товарищи-красноармейцы, что эти подлецы хотят вас ввести в подлую авантюру. Они хотят, чтобы пролить нашу рабоче-крестьянскую кровь. Пользуясь нашим продовольственным кризисом, они призывают вас выступать против Советской власти. Но товарищи красноармейцы: **Советская власть все меры принимает к тому, чтобы ослабить тот продовольственный кризис, который создался в уезде. Все силы по**

ствием. Но подлые

Листівка «Воззвание Глуховского исполнительного комитета». ГКМ – н/д – 5

авторитетного, опытного в военном деле.

Руководители восстания решили держаться в городе до тех пор, пока не придут немцы.

Жители города, хотя и ненавидели большевиков, но ничего не сделали для того, чтобы помочь нам. Ни одного добровольца не поступило в наши ряды. Многие офицеры Глуховского и Батуринского полков умышленно уклонялись по чердакам. Все эти типы были шкурниками и не хотели рисковать своей головой. Они надеялись, что повстанцы смогут удержать город.

26-го февраля со станции Заруцкое пришла телеграмма следующего содержания: «Сволочи офицеры – держитесь! Скоро придет к вам поезд с матросами...». Дальше следовала непечатная брань.

В тот же день наши патрули поймали в городе троих матросов с бомбами. Они сознались, что были посланы бросить их в Неплюевский дом, где все время находились руководители восстания. Этих матросов посадили в тюрьму.

Около 12 часов дня к городу подъехал большевицкий эшелон с пехотой и пушками. Пушки прямо с вагонных платформ стали обстреливать город. Наши тяжелые пушки открыли стрельбу по эшелону. Снаряды летели за несколько верст в поле и не причиняли красным никакого вреда. Только два последних снаряда упали вблизи полотна железной дороги. Силой взрыва пушки были сброшены с платформ на землю. Красные засуетились и вновь установили их на платформы. К сожалению, снарядов у нас больше не было, и наши тяжелые орудия молчали. Приблизительно к 2-м часам дня большевицкий поезд ушел обратно, к ст. Заруцкое. Мы выслали паровоз с двумя пулеметами – разведать все подробно. Паровоз вскоре возвратился, и посланные офицеры сообщили, что идет несметное множество большевиков. Действительно, часам к 4 дня показались на горизонте толпы большевиков. Это были местные крестьяне. Они шли вместе с подводами, на которых сидели их жены и дети. Наступающих было около 6–7 тыс. человек. Они шли все через Студенок, где было гнездо большевиков. Начался бой крайне неудачно для нас: еврейская самоохрана тотчас же бежала без единого выстрела, и наш левый фланг оказался обнаженным. Не успели мы опомниться, как тысячи крестьян зашли нам в тыл и открыли стрельбу. Два взвода хотели было остановить зарвавшихся большевиков, но те лезли вперед

и очень упорно держались. Впоследствии мы узнали, что все они были пьяны. Наш фронт дрогнул, и мы стали отступать. Выяснилось, что в разгар боя нас обошли и справа. Ко всему этому в городе поднялась стрельба. Мы бросились туда: оказалось, что человек полтораста местных большевиков восстали, взяли тюрьму, выпустили оттуда всех арестованных, вооружили их и стали избивать офицеров. Таким образом, наш отряд попал в ловушку. Все бросились врассыпную, кто-куда. Человек 50 офицеров успели прорваться по направлению к Ворожбе. Я очутился на окраине города. Забежал в какую-то избу и попросил бабу спрятать меня. Сердобольная старуха посадила меня на чердак и дала мне одежду своего сына, находившегося в плену.

Я переоделся и забился в самый укромный уголок, где трое суток просидел на чердаке. Два раза приходили с обыском. Мне приходилось даже влезать в трубу. Перепачкался сажей, но все же спасся. Старуха ходила в город и сообщала мне обо всем, что там творилось. В городе двое суток шла стрельба. На улицах было много трупов. Около 70 человек офицеров и 200 с лишним евреев были убиты. Особенно досталось евреям за помощь, оказанную офицерам. Крестьяне устроили грандиозный погром; все магазины были разгромлены. На улицах валялись обломки разбитой мебели и зеркальных стекол. В воздухе носился пух с еврейских подушек и перин.

Крестьяне не трогали русского населения и не грабили русских магазинов. Даже родственники офицеров, принимавших участие в восстании, не были наказаны.

Просидев трое суток на чердаке, я выбрался оттуда ночью, поблагодарил старуху, спасшую мне жизнь и двинулся в поле. Направился прямо к Ворожбе. В селах на меня не обращали внимания, и я спокойно добрался к мосту. На станции уже были немцы и сразу стало это заметно. В залах вокзала и на перроне было подметено, где красовалось объявление: «Семучку подсолнуха кушать и счолкать нельзя. Немецкий комендант».

Немцы занимали Ворожбу всего лишь три дня и сразу-же повели энергичную борьбу с семечками. Я был свидетелем, как немецкие солдаты, по приказанию коменданта, отнимали у баб корзины с семечками и выбрасывали их в лужи. Даже на горизонте не было видно торговок с подсолнухами. Наряду с этим я видел, как немцы набивали свои карманы семечками и потихоньку грызли их. Семечки – это была какая-то зараза, которая быстро переходила и на немцев.

Переночевал я на вокзале. На следующий день в Ворожбу пришло еще около 40 человек наших спасшихся офицеров. Они долго бродили по полям без пищи и выдержали один бой с крестьянами, потом бежали, т. к. к крестьянам подошло подкрепление. Офицеры явились к немецкому коменданту и он разрешил сформировать конный отряд. Немцы дали нам лошадей (захваченных у большевиков) и седла. Вскоре у нас набралось человек 70 всадников и вместе с немцами мы двинулись к Глухову. Наш отряд, носивший название «Глуховский конный отряд», шёл в авангарде. Большевики всюду бежали без боя. Перед Пасхой мы подошли к Глухову. На окраине города большевиками была выставлена застава. Мы внезапно налетели и изрубили около 20 крестьян, взяли в плен человек 10 и 2 пулемета. Два эскадрона немцев пошли в обход и таким образом около 400 человек большевиков были прижаты к камышам, в которых они и скрылись. Немцы подожгли камыши и большевики стали выбегать оттуда. Почти все они были истреблены немецким пулеметным и оружейным огнем.

Немцы, заняв город Глухов, установили государственную границу между Украиной и Россией – в двух верстах от города – и дальше не двигались. В городской тюрьме нашли тех интеллигентов-идеалистов, которые помешали нам расстрелять Власова, Шубу и прочую «шпану». Выпустили их на свободу. Тотчас же в городе образовался пеший куринь – около 400 человек из офицеров, гимназистов и добровольцев-солдат. Наш конный отряд значительно пополнился, и теперь в нем насчитывалось до 120 человек при 10-ти пулеметах и 1-й горной пушке. Нами была объявлена мобилизация лошадей и вскоре мы имели полный конский комплект.

Все лето вели мы непрерывную войну с местными большевиками. Они делали на нас налеты, а мы в свою очередь на них. Гнездо их было в Студенке. Немцы были очень бережны: они даже не выставляли караулов, а только часовых у своих казарм. Они презрительно относились к воинской доблести большевиков и считали, что они не посмеют напасть. В действительности так и было: большевики нападали только на окраины, грабили жителей и уходили в Студенок. Жители обратились с просьбой защитить их жизнь и имущество от налетов красных.

Командир конного отряда пошел на встречу желаниям жителей и занял окраину города. Чтобы предупредить налеты большевиков, мы сами стали делать нападения на них.

16-го марта наш отряд, при поддержке двух рот немецкой пехоты, сделал ночной налет на Студенок. Врасплох была захвачена большевицкая шайка и много оружия. Мы захватили около 4000 винтовок, 50 пулеметов, 1000 ручных гранат и две избы, набитые ящиками с патронами. Около 300 человек крестьян было расстреляно немцами. Крестьян посадили в большей сарай (ригу) и стали

бросать туда бомбы, обстреливать из пулеметов и пушки с близкой дистанции. Затем рига была немцами подожжена. Мы лично были против таких зверств, но ничего не могли сделать, т.к. немцы были хозяевами положения.

После этого мы сожгли половину села.

17-го марта большевики вновь сделали налет на нас. Им удалось захватить в плен одного офицера; с него сняли кожу и он в страшных мучениях умер, брошенный на улицу Студенка.

Впоследствии нам рассказывали, что крестьяне толпами приходили любоваться предсмертными судорогами умирающего. Приходили даже женщины и дети. Мы тотчас же отправились с немцами в Студенок, но никого там не застали: большевики бежали вглубь России. (Глухов на то время был на Украине, а Студенок – на границе с Украиной – но в России). Мы сожгли и остальную половину села. Оставили только церковь и дом священника. Большевики не успокоились и 18-го марта вновь сделали налет на Глухов, но неудачно. Мы опять отправились в Студенок, предложили священнику перевезти его, его семью и вещи в город, т. к. решено было сжечь последний дом и церковь. После того, как священник переехал в город, его дом и церковь были сожжены. Таким образом деревня Студенок фактически перестала существовать.

Партизанская война с большевиками тянулась целое лето. Большевики прибегали к всевозможным уловкам, чтобы только поймать нескольких офицеров и замучить их. Иногда им это удавалось. Тогда мы предпринимали налеты на большевиков и, захватив пленных, замучивали их. С каждым днем сердца воюющих ожесточались все больше и больше. Кажется все казни были перепробованы и начальники отрядов устраивали конкурсы. Кто придумает самую лютую казнь или пытку – получает бутылку Николаевской водки. Каких только казней не придумывали! Пересчитать их нет возможности, да и стоит ли? Теперь это лишь кажется бессмысленным и диким, но тогда, когда все были ослеплены безумной злобой, – всем казалось нормальным и естественным.

Описывать и останавливаться на всех мелких эпизодах борьбы, продолжавшейся все лето, я не буду. Все эти бои и эпизоды очень шаблонны и не представляют никакого интереса. Опишу лишь одно важное обстоятельство. Большевицкие шайки мало-помалу получили некоторую организацию и к осени 1918 года до того были сорганизованы, что даже немцы обратили внимание на этот факт и стали выставлять сторожевые заставы и назначать дежурную часть. Большевики крепли на моих глазах. Из всех боевых эпизодов я остановлюсь только на двух, т. к. более или менее интересны.

Первый эпизод – в деревне Кучеровке. К начальнику нашего отряда явилось трое крестьян, которые сказали, что большевики собираются сделать налет на Кучеровку и угнать их скот. Они просили защитить их. Начальник отряда мигом приказал седлать коней и тотчас же отправится в Кучеровку. Не доезжая 200 шагов до деревни, крестьяне сказали начальнику отряда, чтобы тот отпустил их в село. Они пойдут и узнают, есть-ли там большевики или нет. Ничего не подозревая, мы отпустили крестьян. Так как те долго не возвращались, то мы двинулись в село. Не успели мы проехать и 100 шагов, как вдруг со всех чердаков и подворотней застрочили пулеметы. У нас началась паника. Мы быстро ускакали в поле, потеряв человек 25 убитыми, ранеными и пленными.

Оказалось, что крестьяне с целью завлекли нас в засаду. Наши раненые были добиты кольями по голеням; некоторым вбивали колья в животы. Пленных наших всех замучили, применяя всевозможные пытки. На следующий день были двинуты силы и вся деревня была сожжена. Крестьяне бежали из деревни, оставив только стариков и старух. Невзирая на преклонный возраст оставшихся, их всех хорошо выпороли шомполами и нескольких повесили для острастки. Возвращаясь в Глухов, мы заметили стадо коров и лошадей, которое принадлежало жителям села Кучеровки. Мы хотели угнать его с собой, но стадо вдруг чего-то испугалось и понеслось. Мы открыли по нему пулеметный огонь, который принес стаду большей урон. Лошади унеслись, но коровы пострадали сильно и около двадцати трупов усеяли поле.

В июле месяце, приблизительно в первых числах, в большем селе Дубовичи произошло следующее событие. Один из местных солдат, по фамилии Ганжа, собрал банду в 300 человек пехоты и около 100 всадников и объявил в Дубовичах независимую республику, а себя «Монархом» (не «царем», а «монархом»). Им были назначены ближайшие помощники – комендант и военный министр. Больше министров не было – только один. Сельский учитель должен был разработать финансовую реформу, т. е. изыскать средства для того, чтобы якобы печатать деньги. Жители очень доброжелательно отнеслись к своему монарху и поили и кормили не только его, но и всю банду. В своей республике он процарствовал только 8 дней. Жители рассказывали, что у него были широкие планы, а именно возвести местного священника в сан митрополита, т. к. нехорошо, если в республике нет высшего церковного иерарха, а затем повелел ему сочинить особые молитвы и возносить их за «монарха Дубовицкой республики». Вообще о Ганже можно сказать, что он не был злым и кровожадным, но с некоторыми странностями. Его подчинённые совершенно не интересовались ни идеологией своего монарха, ни его странностями,

и были заняты лишь тем, как бы вкуснее поесть и пожить сладко. Подойдя к Дубовичам, мы вместе с немецкой пехотой окружили село и переловили всех верноподданных монарха, а также его самого. Очень многие были расстреляны немцами, а сам монарх Ганжа был отправлен в Харьков, где, кажется, и повешен. Так кончила свою жизнь славная Дубовицкая республика.

Осенью (в августе и сентябре месяце) большевики настолько обнаглели, что стали снимать немецкие посты. Немцы удвоили сторожевое охранение и уже по ночам не раздевались, как прежде, догола. По ночам вокруг города шныряли какие-то люди, город обстреливали из пулемётов и винтовок. Мы часто ходили в поле на разведку, но выяснить, кто был невидимым врагом было очень трудно, почти невозможно. Раз большевики повели ночную атаку на город, и мы ее с большим трудом, даже при помощи немцев, отбили» [23, арк. 1–27].

У статі поданий лише уривок з глухівського періоду життя офіцера, що в повній мірі не відображає всю трагічність подій, яку довелося пережити мільйонам українців в роки війни з більшовицькою владою. Щоденник зі спогадами В. Бурятинського потребує повного факсимільного перевидання та подальшого вивчення.

Посилання

1. Бєлашов В.І. Глухів у роки Першої світової війни, Української революції і Громадянської війни (1914–1921 рр.) // Соборний майдан. – 2005. – № 1 (7). – С. 3.

2. Бєлашов В.І. Глухів у роки Першої світової війни, Української революції і Громадянської війни (1914–1921 рр.) // Соборний майдан. – 2005. – № 3 (9). – С. 3.

3. Бєлашов В.І. Глухів у роки Першої світової війни, Української революції і Громадянської війни (1914–1921 рр.) // Соборний майдан. – 2005. – № 4 (10). – С. 3.

4. Бєлашов В.І. Глухів у роки Першої світової війни, Української революції і Громадянської війни (1914–1921 рр.) // Соборний майдан. – 2005. – 5 (11). – С. 3.

5. Білокінь С.І. Глухівська трагедія / С.І. Білокінь // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. Вип. 2 – К. –Глухів, 2009. – С. 159–167.

6. Василенко М.П. Вибрані твори у 3 томах [Т. 3]. Спогади. Щоденники. Листування / М.П. Василенко. – К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2012. – 720 с.

7. Вечерський В.В., Белашов В.І. Глухів / В.В. Вечерський, В.І Белашов. – К.: Абрис, 2003. – 168 с.

8. Гурба В.Г. Дубовичі. Історико-краєзнавчий нарис / В.Г. Гурба. – К.: Бізнесполіграф, 2012. – 280 с.

9. Емельянов С.Н. Курский край в Гражданской войне 1917–1921 гг. / С.Н. Емельянов. – Курск: Полстар., 2013. – 528 с.

10. Егоров А.И. Гражданская война в России: Разгром Деникина / А.И. Егоров. – М.: АСТ., 2003. – 640 с.

11. Заїка В.В. Спогади про Глухів у листах О.О. Гільдуніной (Шапоріної) / В.В. Заїка // Сіверщина в контексті історії України (Матеріали шостої науково-практичної конференції). – Суми: Видавничий будинок «Еллада», 2007. – С. 144–147.

12. Іванущенко Г.М. Повстанський рух 20-х – 30-х років ХХ ст. на Сумщині [Т. 1] / Г.М. Іванущенко. – Суми: ФОП Наталуха А.С., 2011. – 340 с.

13. Іванущенко Г.М. Українське відродження 1917–1920 рр. на Сумщині [Т. 1] / Г.М. Іванущенко. – Суми: ФОП Наталуха А.С., 2010. – 280 с.

14. Іванущенко Г.М. Українська революція 1917–1920 рр. в листах та газетах / Г.М. Іванущенко. – Суми: Видавництво «Ярославна», 2005. – 88 с.

15. Коваленко Ю.О. 175-й стрілецький Батуринський полк // Соборний майдан. – 2010. – 1(37). – 6 с.

16. Коваленко Ю.О. Щоденник білогвардійського офіцера (зі спогадів учасників «Білого руху», опублікованих у Парижі в 1944 р.) // Соборний майдан. – 2009. – 1 (31). – С. 67.

17. Назарова В. В., Мірошниченко О.М. Феофан Пашкевич в воспоминаниях дочери Евы // Соборний майдан. – 2014. – 3 (63). – С. 4–5.

18. Назарова В.В., Мірошниченко О.М. Феофан Пашкевич в воспоминаниях дочери Евы // Соборний майдан. – 2014. – 4 (64). – С. 4–5.

19. Назарова В.В., Мірошниченко О.М. Феофан Пашкевич в воспоминаниях дочери Евы // Соборний майдан. – 2014. – 5 (65). – С. 4–5.

20. Назарова В.В., Мірошниченко О.М. Феофан Пашкевич в воспоминаниях дочери Евы // Соборний майдан. – 2014. – 6 (66). – С. 3–5.

21. Савченко В.А. Двадцать войн за Украину / В.А. Савченко. – Х.: Фолио, 2006. – 415 с.

22. Тупік С.В. Глухівський Петропавлівський монастир та навколишні села / С.В. Тупік. – Суми: Університетська книга, 2014. – 398 с.

23. Государственный архив Российской Федерации, ф. Р–5881, оп. 2, д. 274.

Мирошниченко А.Н. Глухов в годы Украинской революции (события 1917–1918 годов в воспоминаниях В. Бурятинского)

В статье впервые публикуется дневник офицера российской имперской армии В. Бурятинского, который был активным участником антибольшевистского повстанческого движения на Глуховщине в 1917–1918 гг.

Ключевые слова: *Глухов, Цыганок, Студенок, большевик, немцы, Батуринский полк, Глуховский полк.*

Miroshnychenko O.M. Hlukhiv in the years of the Ukrainian revolution (events of 1917–1918 years from memories of V. Buriatynskyi)

In article it is for the first time published diaries of the officer of the Russian imperial army of Buriatynskyi V. Who was the active participant of the anti-Bolshevistin surgent movement in Hlukhiv region in 1917–1918.

Key words: *Hlukhiv, Tsyhanok, Studenok, Bolshevik, Germans, Baturyn regiment, Hlukhiv regiment.*

02.03.2015 р.

УДК 94(477) І.Машицький «1887/1938»

В.Д. Кириєвський

ЕСЕР МАШИЦЬКИЙ

У статті йдеться про трагічну долю шосткинського соціал-революціонера, профспілкового лідера Івана Івановича Машицького (1887-1938), гідного поваги та вшанування в його рідному місті Шостка.

Ключові слова: *Шосткинський пороховий завод, партійна організація соціал-революціонерів, максималісти, більшовики, анархісти, каторга, Фрунзе, повстання проти армії Ремньова, арешти, завком.*

Порохнярі одного з найстаріших військових підприємств України, Гетьманського Шосткинського порохового заводу (ШПЗ, нині завод «Зірка»), заснованого 1739 року, завжди мали свої робітничі авторитети за вміння працювати, жити та залишатися людьми в народній пам'яті. Серед них є авторитетне ім'я Івана Машицького, яке колись, за бурхливих революційних років початку XX ст., було добре відоме робітникам ШПЗ. Старожили згадують, що Іван Машицький був репресований в 1930-х роках, а потім по війні реабілітований. Зрозуміло, жодних згадок про нього в брошурах та статтях з історії Шостки, складених істориками-комуністами, не знайдеш, навіть куцого рядка з прізвищем Машицького не зустрінеш в підшивках заводської газети (як в довоєнній «Шлях робітника», так і повоєнній «За доблесну працю»), якби не випадково 1985 р. шосткинці не запримітили у книжці спогадів про більшовика Михайла Фрунзе ім'я соціал-революціонера серед колег по каторзі в сибірському селі Манзурці 1914 року [4, 223]. Далі, у 1990-ті роки, з'явилися в поодиноких брошурках коротенькі автобіографічні дані про репресованих заводчан, зокрема й про Івана Мащицького. А ось останні архівні відомості про нього вдалося віднайти в архівах СБУ пошуковцю з Чехії Антону Олеговичу Земанеку, прадіди якого ще за царя працювали на ШПЗ, а діди зазнали репресій та розстрілу за Сталіна. Завдяки пану Земанеку та доброзичливій дочці Машицького Валентині Іванівні (1923–2015) вдалося скласти цю автобіографічну статтю. Віднайшлися й фотографії Машицького, які були люб'язно надані Валентиною Іванівною Шосткинському державному краєзнавчому музею.

Іван Іванович Машицький народився в місті Глухові 8 (21) березня 1887 р. в сім'ї міщанина, поляка за походженням Івана Станіславовича Машицького (1862–1939). Родина не була заможною, тому в середині 1890-х років Іван Станіславович влаштувався працювати добре оплачуваним майстровим Ділового двору Шосткинського порохового заводу (ШПЗ). У 1900 р. він перевіз свою сім'ю – 5 синів та дочку – в Шостку, в щойно збудовану хату в новому Палацькому районі на

І.І. Машицький (1928 р.)

вулиці Вокзальній (нині на місці садиби Машицьких стоїть будівля школи № 1 (вул. Кірова). Того ж 1900 р. Машицький залучив свого 13-річного сина Івана до роботи в майстерні Ділового двору. Там він вивчився на токаря, потім на електрика. У 18-річному віці Іван вступив до партійної організації соціал-революціонерів (есерів), що нелегально діяла на ШПЗ з 1904 р. Есери, за спогадами Івана Машицького, діставали на ШПЗ гримучу ртуть та переправляли її до Києва, до ЦК партії, натомість отримували зброю та літературу. Перебуваючи в есерах, Машицький займався розповсюдженням літератури. У 1906 р. він долучився до групи лівих есерів-максималістів, у якій отримав конспіративну кличку «Пок» (мабуть за спокійний, урівноважений характер) [5, 342]. Перебуваючи в максималістах, Іван так само розповсюджував літературу, але лівого радикального спрямування. Також покладливий «Пок» брав участь в акціях бойової дружини максималістів, яка займалася експропріацією майна багатих шосткинців, саме тих, які на думку максималістів збагатіли на хабарах та махінаціях з обкрадання заводу. Наприкінці листопада 1907 р. троє бойовиків-максималістів Доценко, Машицький («Пок»), Літовченко («Гамзей») спробували вбити начальника поліції пристава Лузанова. Вони кілька разів вистрелили в нього, але патронів було замало, тому вдалося лише поранити пристава в руку. За цей злочин Київський військово-окружний суд покарав Івана Машицького 8 роками каторги. Перші 3 роки Машицький відбував у Чернігівській каторжній

Діловий двір (1914 р.). І.С. Машицький у другому ряді, шостий праворуч

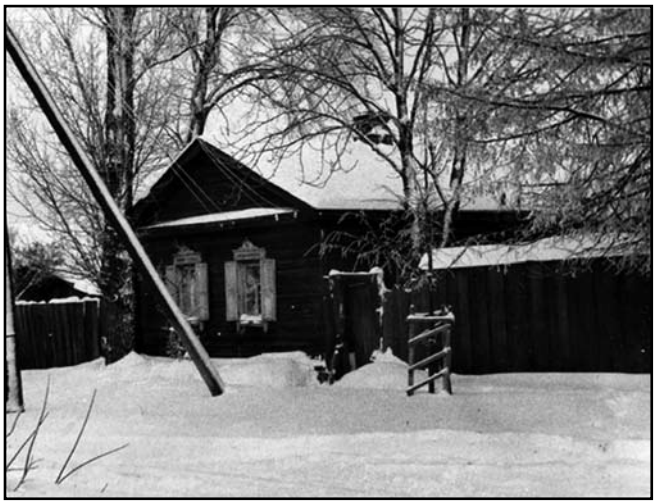

Будинок Машицьких на вулиці Кірова, 8 (1967 р.)

тюрмі, допоки в 1911 р. не спробував організовувати втечу одного політичного в'язня. Машицький був покараний переводом до найсуворішої Шліссельбурзької фортеці [1, арк. 17]. Іван просидів у ній три роки в одній камері з доволі розумними політв'язнями, які допомогли йому розвинути природні математичні здібності та опанувати вищу математику. Про це свідчить конспект революціонера, що зберігається в Шосткинському державному краєзнавчому музеї.

У 1914 р. Машицького перевели до Олександрівської Центральної пересильної тюрми, потім етапували на вільне поселення до Іркутської губернії (у Верхоленський повіт, село Манзурка). Туди він прибув наприкінці вересня 1914 р. разом із групою, що нараховувала більше ніж зо два десятки політичних каторжан. На фотографії Машицькій знаходиться у першому ряду (крайній праворуч). Серед каторжан у другому ряду в центрі сидить відомий соціал-демократ Михайло Васильович Фрунзе (1885–1925). З його спогадів дізнаємося, що за дорогу до Манзурки політзеки дуже озлидніли, особливо Машицький, Макушин, Рейман, Гамбург та брати Корнильцеви [4, 223]. Щоб вижити у люту сибірську зиму, Фрунзе зорганізував трудову каторжанську комуну зі спільною їдальнею та бібліотекою. У дворі Шошиних, де оселився Фрунзе, запрацювала з грудня 1914 р. комунарівська столярна майстерня. Отриманий від неї прибуток пішов до каси взаємодопомоги каторжан. На унікальній фотографії комунарівців, зробленій 20 липня 1915 р., Машицький знаходиться внизу в темній сорочці, а над ним ліворуч сидить на верхній ворині огорожі Фрунзе у білій сорочці з галстуком.

У 1915 р. до Манзурки потрапив ще один відомий політв'язень, член ЦК РСДРП(б) В'ячеслав Михайлович Молотов (Скрябін (1890–1986). Через Манзурку у 1915 р. проїжджав по етапу не менш відомий Валер'ян Куйбишев (1888–1935). Раніше, у 1902 р., неподалік у Верхоленську відбував заслання Фелікс Дзержинський (1877–1926).

У 1917 р., відразу по Лютневій революції, Машицький брав участь в роззброєнні поліції в місті Верхоленську, організовував Совєти в Бурятських селах. У травні 1917 р. він виїхав до Шостки і став працювати в електрочастині ШПЗ. Машицький залучився до роботи у новоствореній профспілковій організації, згодом став членом завкому (заводського комітету профспілки) ШПЗ, брав участь в створенні осередку більшовиків у Шостці, допоки не повернувся влітку з Києва студент Петро Безкровний [1, арк. 17]. Це був молодший брат колишніх есерів-максималістів Михайла та Андрія Безкровних. Відомо, що Михайло був засуджений 1910 р.(?) до смертної кари через повішання [2], а Андрій став у 1917 р. більшовиком. Також колишній ватажок есерів-максималістів Митрофан Соломка, який повернувся з каторги до Шостки в липні 1917 р., став тісно співпрацювати з більшовиками [1, арк. 23], тоді як Машицький тяготив до анархістів, бо ще з 1909 р. почав поділяти погляди Бакуніна та Кропоткіна, але до партії анархістів так і не вступив [1, арк. 33].

Якось після Жовтевого перевороту Митрофан Соломка оголосив промосковські гасла шосткинських більшовиків на одному із зібрань і ледь не був убитий солдатами, які знаходилися під впливом українських есерів [1, арк. 17]. Вбивству Соломки запобігли його колишні однопартійці Машицький та Литовченко. Потім вони ходили в комітет партії есерів та попередили, якщо ті й надалі будуть цькувати шосткинських більшовиків, то Машицький і Литовченко візьмуть зброю і підіймуть повстання проти есерів.

У 1918 р. молодший брат Івана Машицького Петро організував, за дорученням Безкровного, невеликий загін Красної гвардії. У цей час до Шостки вступив Красний загін Ремньова і розпочав, за допомогою шосткинських красногвардійців, вивозити майно ШПЗ. Чиновники та офіцери ШПЗ

Шосткинські есери-максималісти (1907 р.).
І.І. Машицький з балалайкою

на чолі з Лашковським, Юркевичем, Вердеревським організували повстання проти армії Ремньова та більшовиків, й ті відступили з Шостки. Петро заховався на квартирі, де мешкав старший брат Іван. Туди увірвався загін повстанців й почав вимагати видати Петра як організатора Красної гвардії в Шостці, що розкурочила ШПЗ. Боячись, щоби брата не розстріляли, Іван разом з ним долучилися до повстанського загону. Протягом двох днів вони зі зброєю в руках були учасниками запеклих боїв проти армії Ремньова. Повстанці зазнали поразки, хоча були убиті та поранені з обох сторін [3, арк. 96]. За участь у боях Машицький не зазнав репресій від червоних і продовжував працювати у заводському комітеті.

При появі гайдамак у Шостці в квітні 1918 р. соціал-революціонер втік і повернувся додому в травні, коли при владі закріпився гетьман Павло Скоропадський (1873–1945). Іван знову працював у завкомі аж до приходу денікінців у жовтні 1919 р., а після їх уходу в листопаді 1919 р. повернувся до роботи у завкомі заступником голови.

У 1920 р. Іван Машицький одружився на Анастасії Михайлівні Андрос (1894 р. н.), онуці німця Андерсена, яка ще до революції вивчилася на модистку, і найбагатші шосткинські пані замовляли в неї модний одяг. У 1921 р. у подружжя народився син Леонід, у 1923 р. – дочка Валентина. Тоді ж родина збудувала хату поряд із батьківською на дореволюційній вулиці Вокзальній, яка вже носила назву партійного діяча Зинов'єва-Апфельбаума (1883–1936). Машицького прийняли до заснованого в 1921 р. (за вказівкою Фелікса Дзержинського) «Общества полит. каторжан и ссыльно-поселенцев» («ОПКСП»). Також до цього

Манзурка (1914 р.)

Манзурка (1915 р.)

Працівники Глухівського окрфінвідділу (1930 р.).
І.І. Машицький у другому ряді, п'ятий праворуч

«ОПКСП» були прийняті колишні шосткинські есери Роман Діомідович Литовченко та брат із сестрою Лишеви – Микола та Ольга, засновники партійної організації соціал-революціонерів в Шостці. Усього до «ОПКСП» було зараховано лише чотирьох шосткинців [5, 314, 315, 342]. Усім іншим шосткинським політкаторжанам було відмовлено в членстві з різних причин. Так есерівцю Титу Ковбасі, якій провів на каторзі майже три роки і отримав рекомендацію від Машицького на вступ до «ОПКСП», відмовили в членстві з тієї причини, що його батьки «писали

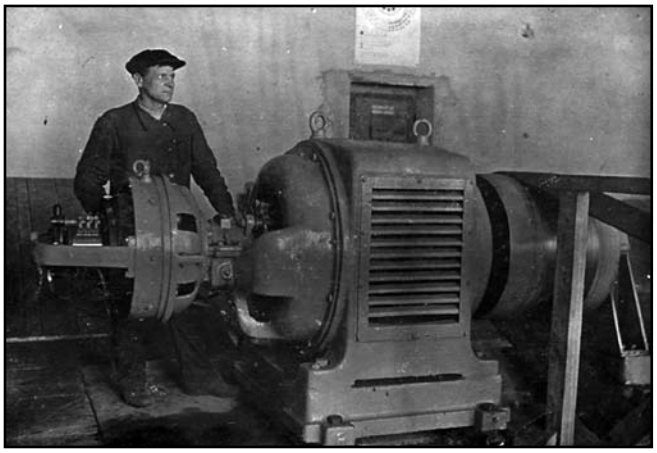

І.І. Машицький на лісозаводі (1937 р.)

прошение о помиловании» сина [1, арк. 28].

У лавах «ОПКСП» знаходився і колишній товариш Машицького по Манзурці Михайло Фрунзе, який у 1922 р. був уповноваженим Реввійськради Росії в Україні та одночасно займав високу посаду заступника Голови Раднаркому УСРР Християна Раковського в «українському» уряді. Фрунзе не забував Машицького. Так на VII Всеукраїнському з'їзді Совєтів, що відбувся в Харкові 10–14.XII.1922 р., він через делегата від Шостки, колишнього есера Костянтина Фроленка, передав вітання шосткинському соціал-революціонеру [1, арк. 14].

У 1926 р. Машицький виїхав з Шостки до Маріуполя, до старшого брата Григорія (1885 р. н.), де влаштувався на роботу в портовій електростанції, був обраний членом Маріупольської міськради. Він повернувся до Шостки через 2,5 роки і пішов працювати токарем на хімзавод № 9. У 1929 р. його обрали членом Президії Глухівського окружного виконкому. Завдяки своїм математичним здібностям, Іван Іванович отримав посаду заступника окрфінвідділу.

Після розформування Глухівської округи в липні 1930 р. І. Машицького направили до Шостки для організації фінчастини. У лютому 1931 р. його заарештували за антисовєтську агітацію і утримували в концтаборі – Сумському Допрі («Доме принудительных работ»), – допоки прокурор IX сектору ДПУ Семенов не закрив справу 23 березня 1931 р. Звільнившись з-під арешту, Машицький влаштувався працювати електромонтером Пирогівського лісозаводу. Він проживав так само на вулиці Зинов'єва, що вже була перейменована на Пирогівську, а нині носить ім'я С.М. Кірова (1886–1934). Машицький вже не був членом елітної спілки політкаторжан («ОПКСП»), його виключили ще в березні 1929 року за «выдаванство» під час слідства 1908 року. Насправді ж комуністи не вибачили Машицькому участі в збройному повстанні проти красних банд Ремньова в березні 1918 р.

Знову Івана Івановича Машицького заарештували 10 березня 1938 р. за підозрою в участі у антирадянській меншовицько-есерівський організації. Його розстріляли 23 травня 1938 р. у м. Чернігові, потім вивезли, разом з іншими вбитими, до урочища Халявине, вкинули у рів й присипали вапном, а дружині повідомили, що її чоловік помер у в'язниці від хвороби серця. І хоча чомусь Анастасію Михайлівну пожаліли і не вислали з Шостки як жінку ворога народу, проте серед знайомих з'явилося презирливе ставлення до неї. Виживала вона разом із сином та дочкою завдяки швейній машинці «Зінгер».

Анастасія Михайлівна прожила до 1971 року. Вона доклала чимало зусиль до реабілітації чоловіка. Це сталося вже через три роки після смерті Сталіна 1 серпня 1956 р.

Прийшов час відновити ім'я Івана Івановича Машицького (08.03.1887–23.05.1938), перейменувавши сучасну назву вулиці, де він мешкав, з Кірова-Кострикова на вулицю Машицького. Він був і залишився в спогадах шосткинців людиною гідної поваги, незважаючи на страшні випробування долі.

Посилання

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України в Сумській області (далі – ГДА УСБУ в СО), спр. П–1772.

2. Цирльов А. Сім'я Безкровних // Зоря. – 1962. – 18 вересня.

3. ГДА УСБУ в СО, спр. П–8170, Т–1.

4. Владимиров М.И. О Михаиле Фрунзе: воспоминания, очерки, статьи современников. – Политиздат, 1985. – 287 с.

5. Политическая каторга и ссылка : биограф. справ. членов О-ва политкаторжан и ссыльно-поселенцев / Всесоюз. О-во полит. каторжан и ссыльно-поселенцев. – М.: Изд-во Всесоюз. О-ва политкаторжан и ссыльно-поселенцев, 1929. – 695 с.

Кириевский В.Д. Эсер Машицкий

В статье идет речь о трагической судьбе шосткинского социал-революционера, профсоюзного лидера Ивана Ивановича Машицкого (1887–1938), достойного уважения в его родном городе Шостка.

Ключевые слова: *Шосткинский пороховой завод, партийная организация социал-революционеров, максималисты, большевики, анархисты, каторга, Фрунзе, восстание против армии Ремнева, аресты, завком.*

Kyryievsky V.D. Eser Mashytsky

This article deals with the tragic fate of Shostka social revolutionary trade union leader Mashytsky Ivan Ivanovych (1887-1938), who is worthy of respect and honor in his hometown Shostka.

Key words*: Shostka gunpowder factory, the party organization of the social revolutionaries, maximalists, bolsheviks, anarchists, hard labor imprisonment, Frunze, revolt against Remnov, army, arrests, works council.*

09.03.2015 р.

УДК 94(477):(304+338.45 + 655.1)«1917/1921»

Н.С. Подоляка

НАЦІОНАЛІЗАЦІЯ ПОЛІГРАФІЧНИХ ПІДПРИЄМСТВ УКРАЇНИ В ПЕРІОД 1917–1921 РР.

Розглядається стан поліграфічної промисловості України в період 1917–1921 рр. Акцентовано увагу на загальному процесі ліквідації приватної власності у сфері друку.

Ключові слова: *націоналізація, поліграфічна промисловість, ліквідація приватної власності, постанови і резолюції Ради Народних комісарів.*

Утвердження України як суверенної держави, системна трансформація українського суспільства активізували інтерес до окремих питань з історії періоду Української революції 1917–1920-х рр. У цьому зв'язку однією з важливих і актуальних наукових проблем є дослідження стану розвитку певних галузей промисловості.

Населення України у повній мірі відчуло на собі наслідки багаторічних соціальних катаклізмів того часу. Зміни політичних режимів та радикальні соціально-економічні перетворення, військові дії, політична нестабільність породжували економічні негаразди, господарську розруху, різке падіння життєвого рівня. У таких умовах відбувався процес переходу із приватної до державної власності основних засобів виробництва, тобто націоналізація.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на підставі виявлених джерел з'ясувати стан розвитку поліграфічної промисловості у період 1917–1921 рр. Для реалізації цієї мети були поставлені наступні завдання: визначити групи джерел, що слугують детальному розкриттю теми; висвітлити особливості кожного історичного етапу на шляху до одержавлення поліграфічної галузі в Україні; охарактеризувати основні директивні документи радянської влади, які вплинули на розвиток видавничої справи того часу; розкрити особливості функціонування друкованого слова за цензурних умов; сформулювати пропозиції щодо подальшого вивчення проблеми.

Матеріали, пов'язані з історією питання, можна розділити на кілька груп: джерела законодавчого характеру (перші декрети радянської влади) [6; 7]; організаційна (рішення місцевих Рад селянських і солдатських депутатів) та звітна (звіти, доповіді) документація [16; 17; 18]; довідкові та статистичні матеріали (губернські щорічні відомості друкарень, літографій, книгарень і крамниць; бланки) [2; 3; 4; 5]; довідники, що містять списки закладів друку [20]; інформаційні повідомлення в газетах [1; 11]; збірки документів і матеріалів [8; 14].

Велике значення мають праці узагальнюючого характеру, що характеризують стан розвитку поліграфії та видавничої справи цього періоду [19, 315-322]. Проте вони носять оглядовий або науково-популярний характер.

Вченими Інституту історії Національної академії наук України у 2012 р. було проведено міжнародну конференцію, за результатами якої видано збірник наукових праць «Українська революція 1917–1921 років: погляд із сьогодення» [20]. У доповідях було проаналізовано найскладніший період формування української державності, але жодна з доповідей не стосувалась питання націоналізації поліграфічних підприємств.

Серед наукових публікацій сучасників можна виділити дослідження російського вченого М. Курмаєва, присвячене націоналізації поліграфічних підприємств Поволжя [10].

Узагальнення джерел різних типів і видів дозволяє створити досить цілісну, але не повну картину щодо процесу націоналізації підприємств поліграфічної промисловості у період громадянської війни.

Націоналізація – перехід із приватної у державну власність основних засобів виробництва. У кожному регіоні України цей процес відбувався різними темпами, в залежності від політичної ситуації. В окремих містах він провадився достатньо оперативно, в інших – затримувався на роки або супроводжувався зміною на денаціоналізацію.

Перші спроби ліквідувати приватну власність у сфері друку сталися напередодні більшовицького перевороту в Петрограді та носили незаконний характер. По суті, це була не націоналізація, а конфіскація. Наведемо один із прикладів. 5 жовтня 1917 р. Охтирською Радою робітничих і солдатських депутатів було проведено ревізію друкарні Л. Меркулової. В повітовому містечку Охтирка, як і в губернському Харкові, наприкінці вересня почали страйкувати робітники друкарень. У страйк втрутився місцевий продовольчий комітет, що став на бік робітників та вимагав від губернського продовольчого комітету дозволу на ревізію як самих друкарень, так і всіх матеріалів, що в них знаходилися. Такий дозвіл було отримано за підписом члена губернської продовольчої управи Н. Угрюмова, після чого у друкарню Меркулової завітали представники Охтирської Ради робітничих і солдатських депутатів та продовольчого комітету й реквізували підприємство з усіма матеріалами, що там знаходилися, або, простіше кажучи, здійснили насильницьке захоплення приватної власності [21, 201–202].

Перш за все під націоналізацію підпадали друкарні місцевих газет, які провадили друк «буржуазної» преси. Яскравий зразок тому – опублікована відозва робітників газети «Южный край», що видавалась у Харкові. «Товариші друкарі! – говориться у ній. – Пішов вже другий тиждень,

як ми оголосили страйк протесту проти захоплення підприємства «Южный край». Товариші! Ви добре розумієте, що протестуючи проти закриття газети, ми зовсім не захищаємо цю газету і тим більше газету буржуазну. Ми протестуємо проти способу боротьби з друком. Вам зрозуміло, товариші, що ми, робітники, до яких би партій не належали, зовсім не маємо наміру входити в полеміку боротьби тієї чи іншої партії. Головне наше завдання полягає в тому, щоб захистити інтереси робітників від насильства і свавілля з боку тих представників, які називають себе владою, але є по суті владою не визнаною навіть Радою робітничих, солдатських і селянських депутатів… Можна закрити газету, можна в судовому порядку карати редакцію за контрреволюційний напрямок газети, але захоплювати підприємство проти волі робітників цього підприємства, зазіхати на свободу особистості робітника, виганяти його багнетом із друкарні, називати його контрреволюційним елементом, саботажником – товариші, хіба це припустимо? Товариші, це свавілля і насильство, так не було навіть і при старому режимі. Товариші, боротьба повинна бути чесною! Геть насильство! Товариші, протестуйте проти грубої сили, виносьте свої постанови протесту і, у разі грубості, рішучими прийомами боротьби аж до оголошення загального страйку або призупинення періодичної преси» [1, 4].

Отже, на першому етапі націоналізація здійснювалась безсистемно і почасти змінювалась денаціоналізацією. Воєнні дії та постійна зміна влади впливали на оперативність проведення заходів з одержавлення приватної власності. В діях українських політичних сил не було єдності, їм бракувало досвіду. Велика кількість партій різної політичної орієнтації не сприяла ухваленню єдиного рішення про існуючий у поліграфічній галузі стан речей. У нових політичних реаліях під першу хвилю націоналізації попадали перш за все підприємства, які видавали «буржуазні» газети. Деякі власники приватних друкарень, передбачаючи події, що наближалися, продавали технічне устаткування й емігрували.

Другий етап пов'язаний з першими декретами радянської влади і організацією при губвиконкомі комісаріатів у справах друку. Був установлений тотальний контроль над місцевою пресою, асортиментом книготорговельних закладів та репертуаром продукції поліграфічних підприємств. Друкарні оголосили державною власністю. Однак реального відчуження закладів друку від колишніх власників не відбулося.

Офіційно перехід приватних та відомчих друкарень до державної власності був задекларований декретами Раднаркому «Про друк» (27 жовтня 1917 р.), «Про революційний трибунал друку» (28 січня 1918 р.), та особливо декретом «Про націоналізацію найкрупніших підприємств гірничої, металургійної, металообробної, текстильної та інших провідних галузей промисловості» (28 червня 1918 р.).

12 липня 1918 р. вийшла постанова РНК «Про організацію поліграфічної справи», у якій зокрема зазначалось: «Доручити поліграфічному відділу Вищої ради народного господарства у тижневий термін повідомити Раду Народних Комісарів про заходи щодо практичного проведення в життя націоналізації друкарської справи… 1) Узяти на облік усі друкарні, папір, матеріали та робочі руки. 2) З'ясувати розмір видавничої роботи урядових та радянських закладів та зібрати усі замовлення: а) урядових видань, б) обов'язкових підручників, наукових та технічних видань, класиків і т. і., в) партійних видань та видань, що мають радянський ухил, г) всіх інших» [6, 548–549].

19 грудня 1918 р. радянською владою було прийнято декрет «Про націоналізацію нотних музичних магазинів, складів, нотодрукарень та нотно видавництв». Цим декретом передбачалось наступне: «Усі нотні магазини, склади, нотодрукарні, нотно видавництва націоналізуються та підпорядковуються Народному комісаріату освіти» [7, 238–239].

Другого лютого 1919 р. радянські війська вступили до Києва і майже на всій території України було встановлено радянську владу. До 1921 р. процес націоналізації був завершений практично в усіх галузях виробництва.

Ліквідацією приватної власності в сфері поліграфічної промисловості займалася не тільки губернська влада. Безпосередню участь в цьому процесі брали міські та повітові органи управління, штаби Червоної Армії. Наведемо декілька прикладів. 12 січня 1918 р. виконавчий комітет Ради робітничих і солдатських депутатів міста Сум прийняв рішення про реквізицію друкарні та всіх запасів паперу «Товариства друкованої справи І.Г. Ільченка і братів» [8, 58]. Четвертого грудня 1919 р. друкарню П. Пашкова у м. Суми також було націоналізовано повітовим революційним комітетом і здано в оренду спілці кооперативних товариств [4]. Першого квітня 1920 р. на засіданні Охтирського повітового ревкому було заслухано питання про «утилізацію наявних в Охтирці друкарень» [5]. Так проходила друга хвиля націоналізації.

18–21 квітня 1920 р. відбувся Всеукраїнський з'їзд поліграфічних відділів, на якому було прийнято рішення окрім негайної націоналізації провадити концентрацію поліграфічних підприємств, тобто об'єднання кількох невеликих в одне.

В Одесі після остаточного встановлення радянської влади в розпорядженні губграднаргоспу виявилося багато друкарень і літографій. Однак в умовах важкого економічного стану більшу частину

підприємств поліграфічного виробництва довелося закрити. Всю роботу було вирішено сконцентрувати в десяти радянських друкарнях, націоналізованих за постановою президії Одеського губраднаргоспу та колегії паперово-поліграфічного відділу 21 серпня 1920 р. У їх числі опинилася і друкарня південноросійського товариства друкарської справи, яка з травня 1919 р. почала нове життя під назвою7-ї радянської друкарні [9].

В Сумах у 1921 р. у розпорядженні Поліграфічного підвідділу було 4 радянські друкарні. Перша радянська – колишня Пашкова; друга радянська – колишня Чорнобривченка; імені Шевченка – колишня Вертікова; Комінтерна – колишня Ільченка. До 1925 р. залишились працювати лише дві останні друкарні [2; 3].

Рішенням Охтирського повітвиконкому від 15 січня 1921 року націоналізовано вдруге дві Охтирські друкарні, у яких було виконано газет 92100 екз., наказів різних закладів – 11715, об'яв – 9858, книг – 2845, бланків – 293635, зошитів – 3482, обкладинок – 700 шт. У новоствореній друкарні міськомгоспу в 1923 р. працювало 16 чоловіків [5].

Певне уявлення про стан видавничої справи на Ніжинщині надає доповідь завідувача видавничого відділу, подана повітовому ревкому 30 січня 1921 р.: «Говорити про умови, за яких відбулася націоналізація друкарень, – зайве. Достатньо сказати, що частина робітників, маючи перед собою факти минулорічної націоналізації, що супроводжувалася масою зловживань, була налаштована вороже. Невідкладної роботи було настільки багато, що для її виконання потрібно було напружити максимум зусиль усіх місцевих друкарень протягом місяця. Це в свою чергу призвело до того, що адміністрація видавництв під страхом репресій часто залишала незавершеною одну роботу і бралася за іншу» 12].

Скрутне становище ускладнювалося відсутністю необхідних матеріалів. І все ж таки протягом короткого часу ніжинські друкарні виконали значну кількість замовлень, у першу чергу військових, видали 25 номерів «Нежинских ведомостей». Радянські установи було частково забезпечено необхідними книгами та бланками, яких було віддруковано близько 350 різних форм [13].

Тривалий час значним недоліком у роботі ніжинських друкарень було кадрове забезпечення, оскільки з 50 працівників тільки третина мала необхідну кваліфікацію. За таких обставин керівництвом видавничого відділу було здійснено кілька спроб залучити до роботи у Ніжині спеціалістів із Києва, проте ці зусилля були марними. На заваді стояла низька заробітна платня, коли робітники, працюючи навіть понаднормово, не могли прогодувати свої сім'ї. Працівники ніжинських друкарень перебували у такому ж скрутному становищі, як і на інших підприємствах, підпорядкованих повітовій Раді народного господарства [15]. Подібний стан речей спостерігався в усіх регіонах України.

Таким чином, у процесі націоналізації поліграфічних підприємств можна виділити чотири етапи. Перший полягає у спробах ліквідувати приватну власність напередодні більшовицького перевороту в Петрограді (по суті не націоналізація, а конфіскація). Другий етап пов'язаний з першими декретами радянської влади і організацією при губвиконкомі комісаріатів у справах друку. На третьому і четвертому етапах націоналізація поліграфічної промисловості відбулася тільки в окремих губерніях і переросла у концентрацію, об'єднання малих підприємств. У міру відновлення діяльності органів радянської влади відбувалася реалізація положень, зафіксованих декретом від 28 червня 1918 р.

Виявлений і систематизований матеріал про стан поліграфічної промисловості в Україні 1917–1921 рр. в наш час зберігає наукову та історичну цінність. Докладно відбити процеси, що відбувалися у період Української революції, у невеличкій публікації не виявляється можливим. Тема містить значний інформаційний потенціал для подальших досліджень та потребує розкриття багатьох архівних джерел, газетної періодики того часу. Критичний аналіз стану вивчення проблеми у вітчизняній та зарубіжній історіографії показав фрагментарність висвітлення питання та обмеженість джерельної бази досліджень. Подальші пошуки є одними з найважливіших завдань в об'єктивному відображенні подій найскладнішого періоду формування української державності.

Посилання

1. Воззвание рабочих типографии «Южный край» // Земля и воля . – 1917. – 21(3) декабря. – С. 4.

2. Державний архів Сумської області (далі ДАСО),ф. Р–412, оп. 1, спр. 21, арк. 13.

3. ДАСО, ф. Р–693, оп. 1, спр. 4, арк. 33.

4. Там само, ф. Р–2340, оп. 2, спр. 8, арк. 30 зв.

5. Державний архів Харківської області, ф. Р–203, оп. 1, спр. 373, арк. 4–16.

6. Декреты Советской власти. Т.3. – М.: Политиздат, 1964. – 663 с.

7. Декреты Советской власти. Т. 4. – М.: Политиздат, 1968.–731 с.

8. Історія видавничої справи Сумщини. Збірник документів та матеріалів. 1861–1920 / [упорядник Н.С. Подоляка]. – Суми: Мрія–1, 2007. – 128 с.

9. Каменецкий Ф. Одесса, история типографии/ Ф. Каменецкий [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.hi-edu.ru/e-books/xbook038/01/part-006.htm. – Дата звернення 20.12.2014. – Назва з екрана.

10. Курмаев М.В. Национализация полиграфических предприятий Среднего Поволжья в период революции и гражданской войны / М.В. Курмаев // Известия высших учебных заведений. Проблемы полиграфии и издательского дела. – 2008. – № 4. – С. 102–112.

11. Национализация типографии Е.И. Фесенко //

Известия Одесского совета рабочих депутатов. – 1919. – 18 мая (№ 41). – С. 4.

12. Ніжинський відділ Державного архіву Чернігівської області, ф.Р–5835, оп. 1, спр. 140, арк. 66.

13. Там само, арк. 54 зв.

14. Постановление Совнархоза Украины о национализации писчебумажных фабрик в Рогани и Змиеве: 12 марта 1919 г. // Промышленность и рабочий класс Харьковщины: 1917–июнь 1941: сб. док. и материалов. – Харьков, 1986. – С. 23.

15. Прудько В.О. Культурне життя Ніжинщини в період утвердження більшовицької влади (1919–1921 рр.) / В.О. Прудько // Сіверщина в історії України. Зб. наук. пр. Вип. 6. – Київ–Глухів, 2013. – С. 457.

16. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянскаго правительства Украины за 1919. – Киев: Т-во«Печатня С. П. Яковлева», 1919. – 580 с.

17. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства. – М.: Нар. комиссариат юстиции, 1919. – 300 с.

18. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства. – М.: Нар. комиссариат юстиции, 1921. – 300 с.

19. Тимошик М.С. Історія видавничої справи: підручник. – 2-ге вид., виправлене / М.С. Тимошик. – К.; Наша культура і наука, 2007. – 496 с.

20. Українська революція 1917–1921 років: погляд із сьогодення. Міжнародна наукова конференція 25 квітня 2012 р. / Ред. кол.: Литвин В. М. (голова), Губерський Л.В. (заст. гол.), Солдатенко В.Ф. (заст. гол.), Любовець О.М. (відп. секр.), Ганжуров Ю.С., Колесник В.Ф., Копиленко О.Л., Кривошея В.В., Левенець Ю.А., Савченко Г.П., Слюсаренко А.Г., Смолій В.А.; Український інститут національної пам'яті; Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Історичний факультет, Кафедра новітньої історії України. – К.: Український інститут національної пам'яті, 2013. – 656 с.

21. Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции. – Х.: Прапор, 1957. – 234с.

Подоляка Н.С. Национализация предприятий полиграфической промышленности Украины в период 1917–1921 гг.

Рассмотрен вопрос состояния полиграфической промышленности в Украине в период 1917–1921 гг. Акцентировано внимание на общем процессе ликвидации частной собственности в сфере печати.

Ключевые слова: *национализация, полиграфическая промышленность, ликвидация частной собственности, постановления и резолюции Совета Народных комиссаров.*

Podoliaka N.S. The nationalization of the printing industry of Ukraine in the period 1917–1921 years

The question of a condition of the printing industry in Ukraine in period 1917-1921 is considered. The attention is focused on the general process of elimination of a private property in the sphere of the press.

Key words*: nationalization, printing industry, elimination of a private property, decrees and resolution of Council of People's Commissars*

09.03.2015 р.

УДК 94+908(477)«192»

М.М. Будзар

ДОЛЯ СІМЕЙНИХ ПОХОВАНЬ РОДИНИ М.А. МАРКЕВИЧА У САДИБІ СЕЛА ТУРІВКА ПРИЛУЦЬКОЇ ОКРУГИ В 20-ТІ РОКИ XX СТ. У РОЗВІДКАХ В.І. МАСЛОВА

У статті на основі краєзнавчих матеріалів з архіву В.І. Маслова проаналізовано дії вченого з вивчення стану родинних поховань в садибі Маркевичів у селі Турівка Прилуцької округи в другій половині 1920-х років.

Ключові слова: *1920-ті роки, панський маєток, садиба Маркевичів у селі Турівка, М.А. Маркевич, В.І. Маслов, родинні поховання*

В політичній, економічній, соціальній, культурній історії України окремішнє місце посів феномен панського маєтку, утвореного на приватних земельних володіннях владної еліти. У кожному з регіонів України це історико-культурне утворення виявилося в оригінальних варіантах. Переважна більшість маєтків на землях Лівобережжя з кінця XVII до початку XX ст. утворювалася паралельно із формуванням «нової еліти» – козацької старшини – відповідно до процесу перерозподілу земельних статків та подальшої інкорпорації нащадків козацько-старшинських родів до лав «імперського дворянства». Особливо цікавими для дослідження є «дідизни» – володіння, що належали одному сімейству упродовж всього часу існування та акумулювали у своїй діяльності комплекс свідоцтв щодо господарської, родинної, культурної «біографії» роду. Саме такими спадковими володіннями були садиби родинного клану Марковичів-Маркевичів, дві з яких – у селах Сваркове (зараз – Глухівський район Сумської області) та Турівка (зараз – Згурівський район Київської області) чітко визначилися не тільки як «економії» – господарчі утворення, але й як «культурні гнізда» – осередки, що продукували ідеї, артефакти, слугували місцем творчої праці їхніх власників.

Історія садибного комплексу у Турівці, власне, жодного разу не була темою окремого дослідження. Ця садиба привертала увагу дослідників не як самостійне комплексне утворення, а, швидше, як дотична до теми [1; 2; 11]. Водночас, послідовні спроби дослідження садиби у Турівці було здійснено ще у другій половині 20-х – 40-і роки XX ст. Василем Івановичем Масловим (1885–1959) – літературознавцем, етнографом, істориком культури, котрий упродовж 1927–1930 рр. очолював Прилуцький окружний музей [3; 4].Особливий інтерес ученого до Турівки пояснюється його професійними зацікавленнями – серед іншого він вивчав літературно-етнографічний доробок М.А. Маркевича [10]. До останнього часу не розглядалися дії В.І. Маслова щодо реконструкції родинного некрополю Маркевичів на землях колишнього маєтку в Турівці.

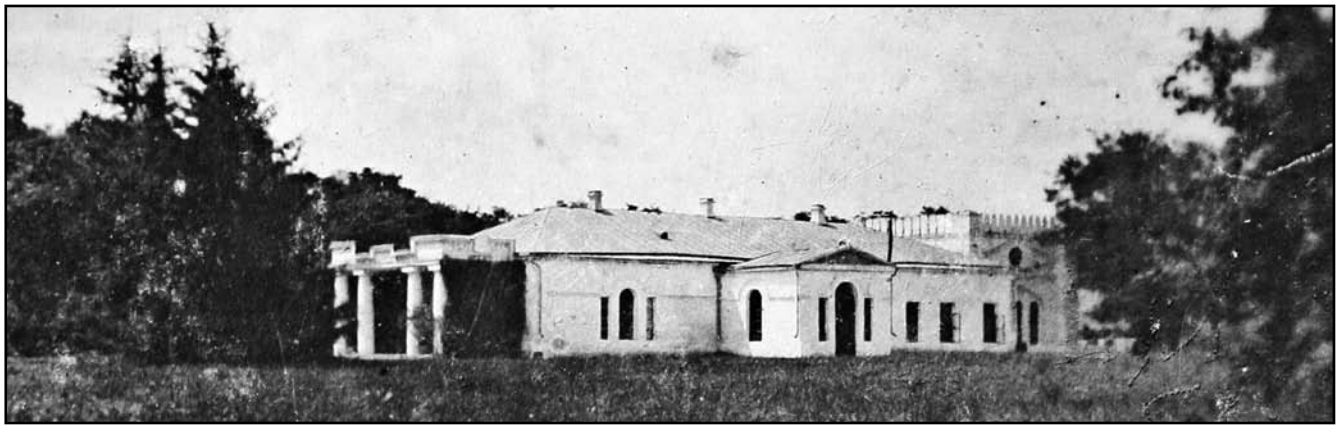

Мал.1. Будинок Маркевичів в с. Турівка Прилуцького повіту. Близько 1910 р.
Фоторепродукція В.І. Маслова (1933 р.) з колекції світлин В.І. Маркевич

Метою статті є розгляд комплексу заходів, що до них вдався В.І. Маслов заради врятування меморіального складника садиби Маркевичів у Турівці у 1927–1928 рр. Основою для такого аналізу стануть документи із особистого фонду вченого № 243 в Інституті рукописів ЦНБУ ім. В.І. Вернадського, що містяться у справі № 28 з підготовчими матеріалами для статті В.І. Маслова про М.А. Маркевича.

Садиба у селі Турівка утворилася на землях, що з початку XVIII ст. стали володіннями молодшої (т. зв. «прилуцької») гілки роду Марковичів, за якою закріпилося найменування «Маркевичі». Федір Маркович Маркевич (до 1699–1737), прилуцький сотник, бунчуковий товариш, 1712 р. купив хутір «на тутішнім степу, між річками Липовицею та Переводом» у С. Забіли [5, арк. 81]. Ця власність була закріплена за Ф.М. Марковичем універсалами І.І. Скоропадського 1713 та 1716 рр., причому житловий комплекс власника ще названий «фільварком», але не «селітьбою», чи «садибою», чи «помістям», як узвичаїлося [9, 121]. У наступні двісті з лишком років власниками садиби у Турівці були нащадки Ф. Марковича: Андрій Федорович (до 1737–бл. 1778), Іван Андрійович (1747–1814), Андрій Іванович (1781–1831), Микола Андрійович (1804–1860), Микола Миколайович (старший, 1840–1877), Микола Миколайович (молодший, 1870– ?) [13].

Місцем постійного проживання садиба стала за А. Маркевича, батька історика, котрий, за сімейними переказами, палко кохав свою дружину Анастасію Василівну, уроджену Гудович (1782 – 1719), після її смерті вже не міг жити у маєтку в селі Полошки Глухівського повіту Чернігівського повіту і переїхав до Турівки [7, арк. 128]. Ознак визначного культурного осередку родове помешкання Маркевичів набуло, безумовно, у 30–50-ті роки XIX ст., коли М.А. Маркевич використовував садибу як середовище для історичних, етнографічних, музикознавчих розвідок тощо. Історик перебудував центральний будинок садибного комплексу (Мал. 1). Культурний статус садиби підтримувався упродовж усього терміну її існування високим рівнем сімейних, сусідських, професійно-інтелектуальних контактів.

До середини 1920-х років садибу у Турівці було зруйновано, фамільні поховання на цвинтарі у північно-східному напрямі від території колишньої садиби залишилися беззахисними.

Дослідження стану родинного некрополю Маркевичів було здійснено В.І. Масловим, на наш погляд, з кількох причин. По-перше, це співпадало з його діяльністю як завідувача окружного музею, котрий, з метою охорони пам'яток природи, старовини і мистецтва «объездил наиболее ценные места на Прилукщине, описал состояние парков и архитектурных зданий в Тростянце, Яготине, Сокиренцах, Дегтярях, Линовице, Вейсбаховке и Березовой Рудке…» [8, арк. 2]. По-друге, упродовж таких поїздок учений пересвідчився, що в кожній із садиб піддано нищенню сімейні поховання. Він констатував, що 1928 р. було розібрано «фамільну» церкву Петра і Павла в садибі села Сокиринці, а усипальниця Ґалаґанів залишилася під брудом від її уламків [8, арк. 12 зв.]. Майже рік потому, як В.І. Маслов дослідив поховання у Турівці, у травні 1929 р. у садибі села Вейсбахівка, що з 1870-х років належала доньці С.Г. Волконського О.С. Рахмановій, було знищено могилу власниці учнями місцевої школи, котрі«використали могильну землю і грати на улаштування біля цвинтаря відкритої сцени для вистав» [8, арк. 9 зв.] На фамільному цвинтарі сімейства Гребінок біля сіла Мар'янівка на могилі письменника «від залізної грати залишився лише фундамент, пам'ятник зруйнований і від нього залишився лише чавунний постамент…» [8, арк. 10]. Потретє, досить широкого розголосу набула справа із розкриттям і руйнуванням склепу К.Г. Розумовського у Батурині завідувачем Конотопського окружного музею О. Поплавським [14, 102].

Окрім цього, навесні 1928 р. до музею стала надходити інформація про акт вандалізму у селі Турівка, здійснений кількома роками раніше. В паперах В.І. Маслова містяться свідоцтва мешканців Турівки, що спонукали його до самостійних розвідок. У розповіді студентки III курсу Ганни Степанівни

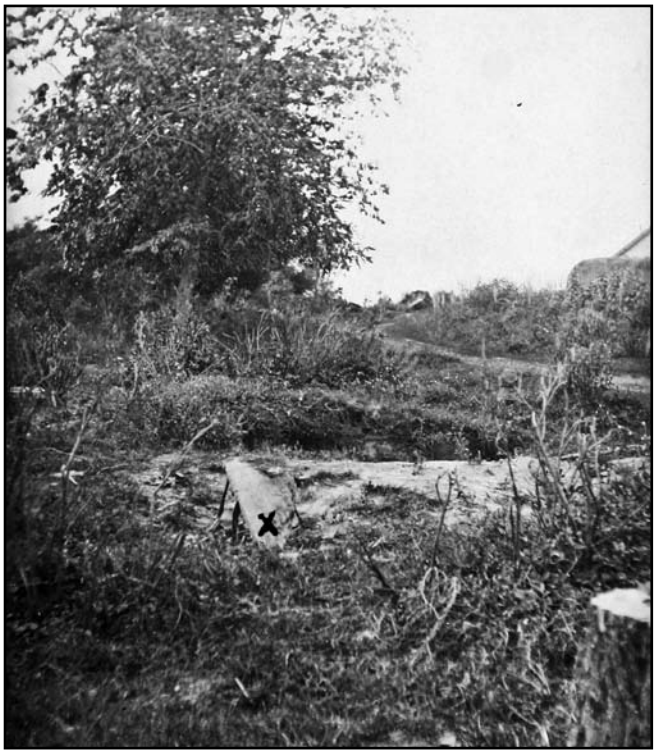

Мал. 2. Місце могили М.А. Маркевича в с. Турівка. Знаком Х відмічено місце поховання письменника. Світлина В.І. Маслова 15/28 вересня 1928 р.

Биковської від 4 березня 1828 р. повідомлялося про те, що для проведення ремонтних робіт у селі влітку 1924 р. знадобилася цегла, для чого було розібрано склеп на родинному цвинтарі Маркевичей. «Під час розбору церкви, – пише Г.С. Биковська, – селянами було вийнято труну з тілом Маркевича. Вони розкрили труну, всі були здивовані тим, що як тіло, так і одяг на ньому … були цілі … Коли зворухнули тіло, одяг розсипався. Над тілом знущались, тягаючи його по кладовищі то за руки, то за ноги. В такому стані письменник перебував сутки. Після чого його закопали через дорогу в канаві….» [7, арк. 279]. Також оповідач переповіла, що фрагменти надмогильного пам'ятника розкидані у різних куточках села. Інформацію підтвердила у травні того ж року вчителька Турівської школи Ксенія Олександрівна Данилевська. Вона вказала на особу, за ініціативи якої відбулося руйнування склепу (голова Турівського райвиконкому Гілюк) та уточнила, для чого саме знадобилася цегла – для укладання бруківки перед РВКом. К.О. Данилевська визнала факт знущання над трупом («заїмгали віровкою кругом шиї і таскали по селу, покіль не дотаскали до канави, де й зарили») та руйнування пам'ятників [7, арк. 115]. Свідки ідентифікували неушкоджене (бальзамоване) тіло небіжчика як останки М.А. Маркевича, хоча, як пізніше пересвідчився В.І. Маслов, помилялися.

З метою підтвердити чи спростувати надану інформацію та врятувати від забуття хоча б місце поховання історика, В.І. Маслов 15/28 вересня 1928 р. відправився до Турівки. Свої враження від поїздки він виклав у рукописному нарисі «Поїздка до Турівки».

Відвідини села вчений розпочав із бесіди з одним зі старожилів – колишнім лакеєм Маркевичей Василем Старостенко. «Когда зашла речь о разрытых могилах, – писав В. І. Маслов, – дед Василий решительно не одобрял этой руйнации и говорил, что «то глупство зробили». Яков Слипченко, по его словам, «коли розібрали склепи, казав голові: «Чи він тобі що довжен, що ти його з могили тягаешь!» и так його нап'яв, що той на другий же день закопав виритого з землі Маркевича» [7, арк. 778]. До речі, факти руйнування не тільки архітектурного складника поховальних комплексів, але й самих могил були повсюдними. Ось як старожили села Сокиринці згадували розкриття поховання Ґалаґанів у крипті домової церкви: «Під південною частиною фундаменту в підлозі було зроблено лаз у підвал, який зачинявся великою довгою лядою. Коли ляду підняли, в підвалі люди побачили чотири гробниці. Вони були окремо змонтовані, абсолютно однакового розміру та конфігурації: з хрестами зверху і розташовані головами на схід… [12, 72]

Пізніше В. Маслов мав розмову з К.О. Данилевською, головою сільради Олександром Сергійовичем Гарькавим та колишнім службовцем у маєтках в Сокиринцях та Згурівці Георгієм Антоновичем Васильченком. У цих розмовах було з'ясовано, передусім, що набальзамоване тіло, ганебно викинуте зі склепу, належало не М.А. Маркевичу, але його сину, Миколі Миколайовичу Маркевичу (старшому), одному з перших земських діячів Прилуцького повіту. Це про його смерть писав Г.П. Ґалаґан своєму небожу, ще одному сину історика, свого двоюрідного брата, Андрію Миколайовичу Маркевичу 22 березня 1877 р.: «Нет надобности говорить, как я искренно и глубоко огорчен смертью твоего брата, которого я любил как родного, как милого человека и высоко ценил как приятного и честного общественного деятеля. Наш уезд, по моему убеждению, понес в нем большую потерю… [6, арк. 5]. Нащадки в оригінальний спосіб «вшанували пам'ять» М.М. Маркевича: «Ми його перетягнули через дорогу і кинули в канаву…» [7, арк. 780 зв.]

Із розмови з головою сільради В.І. Маслов дізнався, що саме він став безпосереднім виконавцем розкриття поховань Марковичів: «Я той самий, що розривав могили і склепи Маркевичів, я робив це не по своїй волі, а примусово. – сказав О.С. Гаркавий. Він додав, що не погоджувався на відкриття склепів, допоки голова райвиконкому не підготував письмового наказу. «Документ цей у мене і зараз і я його бережу і не отдав до справ, бо там потім його і не знайдеш, а він мені дуже потрібний…» [7, арк. 780 зв.]. Також він зазначив, що вже було здійснено спробу пограбувати поховання:

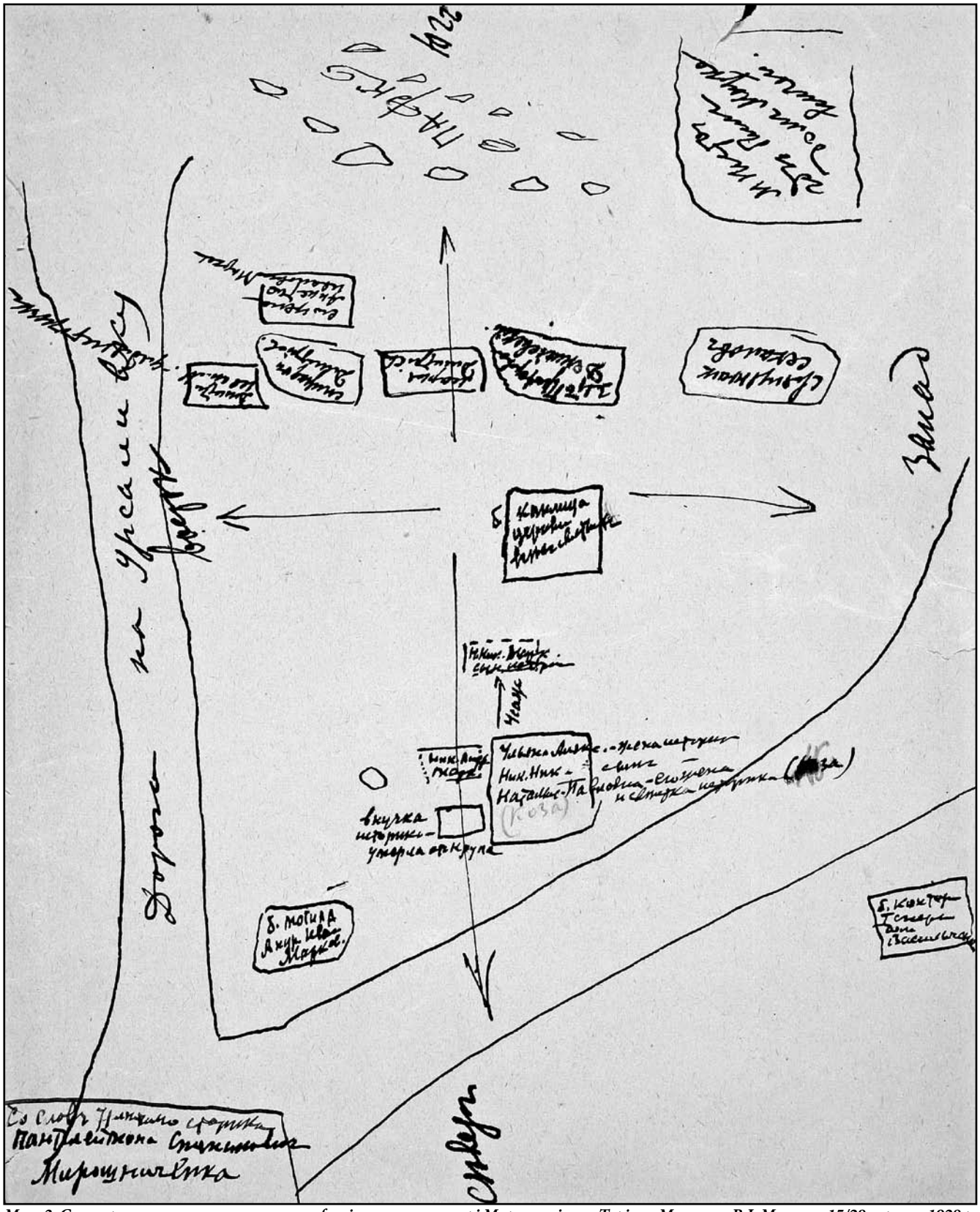

Мал. 3. Схема розташування поховань на фамільному цвинтарі Маркевичів у с. Турівка Малюнок В.І. Маслова 15/28 вересня 1928 р.

«Побачили, що хтось там був і шарив добре. Хто не хто, а відомо хто: це босота – Орест Кривенко и Мартин Мокієвський. Були чутки, що з одним паном покладена в труну золота шашка. Вони, мабуть, її і шукали; не знаю, чи знайшли…» [7, арк. 780 зв.]. Тобто з'ясувалося, що склепи було пограбовано ще до того, як їх відкрили, причому грабіжники зняли з набальзамованого тіла одяг і взуття (смокінг, брюки, черевики) та продали. Руйнація склепів завершилася розкриттям цинкових гробів: «В них покійники не

збереглись і майже всі потрухли. Видно було лише місто, яке займав труп…» [7, арк. 780 зв.].

Нарис закінчується свідченням О.С. Гарькавого про те, як було поховано тіло М.М. Маркевича (старшого): «На другий день, ще до світу, прибігає до мене Гілюк и каже, щоб я зараз витяг з канави Маркевича і закопав на кладовищі, … бо, гади, вже донесли у Прилуку…» [7, арк. 780 зв.].

Але під час перебування у Турівці В.І. Маслов не обмежився записом перебігу подій знищення сімейних склепів. В окремих нотатках він фіксував місця у селі, де ще лежали плити з надгробків: «Плиты надписями обращены к земле, находятся возле исполкома и аптеки. Чугунная доска с могилы Андрея Ивановича лежит возле аптеки….» [7, арк. 782]. Окрім цього, вчений опитав тих із старожилів села, хто міг більш-менш точно вказати на розташування могил на родовому цвинтарі, та зробив схему поховань (Мал. 3). Також він сфотографував місце, де був похований М.А. Маркевич (Мал. 2). Лише 25 червня 1989 р. за ініціативою краєзнавців м. Прилуки на могилі М.А. Маркевича було встановлено пам'ятник (автор – А.І. Буренко).

У наступні десятиліття В.І. Маслов продовжив розвідки щодо історії садиби у Турівці та, передусім, фамільних поховань. У грудні 1941 р., в окупованому гітлерівською армією Києві, він записав розмову з удовою останнього власника садиби М.І. Маркевича (молодшого) Любов'ю Миколаївною. У цій бесіді з'ясувалося, що знищення фамільного склепу відбувалося тоді, коли родина Маркевичів ще перебувала у Турівці. Тіло М.М. Маркевича (старшого) було заховано знову, тому що його внучки Катерина та Ольга звернулися до окружної влади. Про одного із грабіжників склепу, М. Мокієвського, удова повідомила, що він був георгіївським кавалером, брав участь ще у російсько-японській кампанії 1904–1905 рр. [7, арк. 134]. Ці свідчення уточнили та доповнили інформацію, отриману В.І. Масловим влітку 1928 р. у Турівці.

Аналіз корпусу краєзнавчих розвідок В. Маслова щодо стану фамільних поховань Маркевичів у Турівці дозволяє підсумувати наступне. В науковій традиції 1920-х років існував сталий інтерес до проблеми життєдіяльності України і панського маєтку та садибного комплексу як його функціонального центру. Українські науковці «старої школи», такі, як В.І. Маслов, болісно сприймали факти культурного вандалізму, прагнучи в будь-який спосіб запобігти цьому. Ставлення до об'єктів історико-культурної спадщини в період після війн, революцій, в атмосфері укріплення радянського тоталітаризму, «одержавлення» усіх сфер життя демонструвало духовну кризу в суспільстві.

Подальші розвідки передбачають характеристику комплексу досліджень українських науковців з історії панського маєтку в Україні в реаліях XVIII – XIX ст. за період 1920-х – початку 1930-х рр.

Посилання

1. Барабаш Н.О. Дворянські садибні комплекси Дунаєць та Ярославець за споминами М.А. Маркевича / Н.О. Барабаш // Сіверщина в історії України. – 2013. – № 6. – С. 323–327.
2. Будзар М.М. «Культурна біографія» родових садиб Маркевичів-Марковичів у історичному просторі XIX сторіччя: матеріали всеукр. науково-практ. конф. [«Видатні постаті науки, культури і освіти України»], (30–31жовтня 2008 р.). – К.: ДАККіМ, 2008. – С. 32–33.
3. Будзар М.М. Матеріально-духовна спадщина дворянських «культурних гнізд» Прилуччини у дослідженнях В.І. Маслова (1927–1930) / М.М. Будзар // Література та культура Полісся. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2011. – Вип. 64. – С. 379–389.
4. Дмитренко Н.М. Василь Іванович Маслов: пам'яткоохоронна діяльність у 1927–1930 роках / Н.М. Дмитренко // Сіверщина в історії України. – К.;Глухів: УТОПІК, 2008. – С. 34–41.
5. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (ІР НБУ ім. В.І. Вернадського), ф. X, оп. 1, спр. 11713, 93 арк.
6. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. X, оп. 1, спр. 18071, 25 арк.
7. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. 243, оп. 1, спр. 28, 804 арк.
8. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. 243, оп. 1, спр. 1171, 13 арк.
9. Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии: материалы для истории заселения, землевладения и управления / А.М. Лазаревский. – К.: Тип. импер. ун-та св. Владимира, 1902. –Т. 3 : Полк Прилуцкий. – 426 с.
10. Маслов В.І. М.А. Маркевич / В. Маслов. – Прилука: Видавництво Прилуцького Окружного Музею, 1929. – 16 с.
11. Обуховський С.І. Марковичі у Сварковому / С.І. Обуховський // Глухів і Глухівщина в історії українського національного відродження. – К.: Ін Юре, 1999. – С. 101–107.
12. Сокиринці – кобзарський край / М.Г. Савченко [та ін.]. – Суми : Козацький вал, 2000. – 162 с.
13. Томазов В. Марковичі / В. Томазов // Старожитності. – 1994. – № 1–2, С. 24–26; № 3–4, С. 26–28.
14. У склепі останнього гетьмана / підготовка до друку і передмова О. Коваленка та С. Гаврилової // Сіверянський літопис. – 1995. – № 3. – С. 102–110.
15. Шкоропад Д.О. Прилуччина / Д.О. Шкоропад, О.А. Савон ; [за ред. Г.Ф. Гайдая]. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2007. – 560 с.

Будзар М.М. Судьба фамильных захоронений семьи Н.А. Маркевича в усадьбе села Туровка Прилукской округи в 20-е годы XX в.

В статье на основе краеведческих материалов из архива В.И. Маслова проанализированы действия ученого по изучению состояния семейных захоронений в усадьбе Маркевичей в селе Туровка Прилукской округи во второй половине 1920-х годов.

Ключевые слова: *1920-е годы, помещичье имение, усадьба Маркевичей в селе Туровка, Н.А. Маркевич, В.И. Маслов, семейные захоронения.*

Budzar M.M. The fate of family graves of M.A. Markevych's family in the estate village Turovka of the Pryluky district in the 1920s in the studies of V. Maslov

In article on the basis of local history materials from V. I. Maslov's archive actions of the scientist for studying of a condition of family burials in the estate of the Markevych's in the village of Turovka of Pryluky district in the second half of the 1920s years are analysed.

Key words: *1920s, manorialestate, the Markevych's family estate in the village Turovka, M. Markevych, V. Maslov, family graves.*

16.03.2015 р.

УДК 37(09)(477.51) «1924/1929»

А.М. Боровик

В.К. ЩЕРБАКОВ – КЕРІВНИК ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІНСТИТУТУ НАРОДНОЇ ОСВІТИ

Стаття присвячується маловідомим сторінкам історії Чернігівського інституту народної освіти 20-х років XX ст. Мова йде про короткий період управління вузом В.К. Щербаковим.

Ключові слова: *Чернігівський інститут народної освіти, В.К. Щербаков, навчальна база, організація навчання.*

За майже столітній період діяльності Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка відбулось багато змін не лише в назві, структурі його підрозділів, а й у керівництві цим навчальним закладом. У даній статті мова піде про короткий час з історії інституту та про одного з двадцяти його керівників. Саме ці питання не знайшли належного висвітлення в історичній літературі.

В.К. Щербаков народився 27 лютого 1898 р. у с. Дубровці Оршанського повіту у багатодітній сім'ї селянина-бідняка. У дитинстві до 13-річного віку він допомагав сім'ї на сільгоспроботах, з 13 до 16 років батракував і таким чином заробляв собі на життя. У зимовий період Василь навчався у школі, і до 16-річного віку закінчив двокласну початкову школу. Протягом 1914–1915 рр. він займався самопідготовкою, що дало змогу в 1915 р. вступити до Рогачівської учительської семінарії.

25 жовтня 1918 р. В.К. Щербаков був прийнятий до лав РКП(б). Через місяць на окружній партійній конференції він був обраний членом повітового парткому і з цього часу став працювати в м. Рогачах лектором та пропагандистом і завідувачем повітового агентством друку.

У квітні 1919 р. Василь Карпович разом із військовим батальйоном був направлений на Східний фронт в якості рядового бійця. Після дев'яти місяців служби він був обраний членом бригадного партійного бюро і призначений пропагандистом та агітатором бригади.

В ході переміщення 23-ої дивізії, до якої увійшла бригада на Південному фронті навесні 1920 р., В.К. Щербаков був призначений інструктором-агітатором політвідділу дивізії. З серпня 1920 р. до травня 1921 р. він виконував обов'язки начальника політпросвіти, а згодом очолив політпросвіт політвідділу тієї ж дивізії. У травні 1921 р. майбутній ректор був відряджений до Харківської вищої партійної школи, де пройшов однорічний курс навчання в лекторсько-педагогічній групі.

Після навчання у ВПШ при ЦК КП(б)У в квітні 1922 р. В.К. Щербаков був направлений на роботу лектором до Чернігівської губернської партшколи. У Чернігові його призначили заступником завідувача агітаційно-пропагандистського відділу, у вересні 1923 р. зарахували лектором історичного матеріалізму і пролетарської революції Чернігівського інституту народної освіти, а ще через рік призначили і затвердили Наркоматом освіти політкомісаром інституту. У 1923–1924 навчальному році він проводив лекції на курсах перепідготовки учителів, одночасно друкував статті у місцевій пресі, у 1924 р. надрукував книгу «Подготовка октября».

На початку 1924 р. В.К. Щербаков був призначений завідувачем Чернігівського губернського агітаційно-пропагандиського відділу, а у серпні 1924 р. – ректором Чернігівського інституту народної освіти [1, арк. 9–9 зв.].

Початок роботи в інституті позначився не досить коректними справами по відношенню до першого директора учительського інституту. Перебуваючи на посаді політкомісара інституту, В.К. Щербаков намагався звільнити з роботи О.П. Фльорова – глибоко релігійної людини. Ставши ректором у 1924 р., колишнього директора було звільнено з роботи не без сприяння В.К. Щербакова.

Першою відповідальною справою, яку мав довести до завершального етапу новий ректор, білорус за національністю, стало завершення українізації інституту. Комісія з українізації ЧІНО розробила відповідний план, який був затверджений Правлінням інституту й надісланий до Наркому освіти [2, арк. 129]. Для кожного навчального закладу було встановлено термін «цілковитої українізації» [3, 165]. Згідно з планом Головпрофосу, українізація повинна була завершитись у 1925–1926 навчальному році [4, арк. 14], проте остаточний термін українізації ЧІНО було відкладено на початок 1926–1927 академічного року [5, арк. 129]. На засіданні комісії з українізації ЧІНО 4 січня 1926 р. було ухвалено рішення встановити за остаточний термін повної українізації студентів початок 1927–1928 навчального року [6, арк. 6].

Як показала проміжна перевірка стану українізації ЧІНО, що проходила 9 січня 1925 р., даний напрямок роботи проходив не досить добре. Серед 24 лекторів у закладі викладав українську мову один, а українською мовою викладало – п'ять лекторів і три лаборанти. Українською мовою викладались українська мова, українське письменство, природознавство, історія України, антирелігійна пропаганда, теорія ремесла, що складало 25 % від загальної кількості предметів. Українських книжок в книгозбірні налічувалось 855 назв, що складало до 10 % від наявних у бібліотеці книг; використовувалось приблизно 5 % україномовних підручників [7, арк. 5].

З метою поліпшення ходу українізації ЧІНО з 1924–1925 року в навчальний план були введені курси української мови на першому році навчання,

українського письменства – у другому та третьому роках. Для невстигаючих студентів першого курсу упродовж третього триместру проводились додаткові заняття з української мови.

Поступово в студентській читальні українські газети й журнали стали переважати російські, а українські книжки й підручники, хоч і в невеликій кількості, з'явилися в лабораторіях і кабінетах. Живе українське слово можна було почути в піснях студентського хору та зі сцени при постановках українських п'єс силами драматичного гуртка. Так створювалась українська атмосфера в стінах ЧІНО, хоч умови ці не можна вважати цілком сприятливими – російськомовна громада, представлена студентами білорусами, росіянами, євреями й українцями, вихованими в оточенні російської культури, значно переважала українську. Тим не менше, між ними не було ворожого ставлення [8, арк. 2 зв.].

У лекторському складі також переважали російськомовні лектори. Вони свідомо й з повагою поставилися до справи українізації. Ті з них, хто володіли українською мовою, читали свої лекції українською. Для лекторів, що не знали мови зовсім, організували курси української мови [9, арк. 2 зв.]. Зважаючи на такий стан речей, правління ЧІНО 5 липня 1927 р. відстрочило термін переходу на викладання українською мовою до 1 січня 1928 р. Проте за даними на 1928–1929 навчальний рік, з 42 викладачів 35 викладали українською мовою, 7 – російською [10, арк.6 зв.].

У навчальному плані усі дисципліни, які вивчалися на факультеті соціального виховання, були поділені на три цикли: соціально-економічний, педагогічний і виробничий [11, арк. 175].

З переходом ЧІНО до факсоцвиху змінилися і прийоми педагогічної роботи. Навчальна робота переважно зосереджувалась в кабінетах, лабораторіях, студіях та гуртках. Визначальне значення отримала самостійна робота студентів, яка набула системних рис в рамках реалізації Дальтон-плану, що широко запроваджувався у систему освіти у 20-х рр. Систематичні заняття в лабораторіях ЧІНО були започатковані 1 жовтня 1924 р. [12, арк. 19 зв.].

Лекційний метод, з огляду на теоретичний і практичний досвід попередніх років, з інститутської практики остаточно не виключався. Він повинен був бути зведений до необхідного мінімуму і застосовуватися там, де це необхідно. Втім, домінуючою залишалась самостійна робота студентів, яка проходила у вигляді семінарських занять, обстежень дитячих закладів, підприємств і педагогічної практики студентів [13, арк. 1 зв.].

Наприкінці 20-х рр. Наркомос розробив проект організації навчального року за новою схемою – навчальний рік тривав 10 місяців з двомісячною перервою, а замість триместрового розподілу навчального часу застосовувався семестровий [14, 133].

Нагальною стала необхідність встановлення чотирирічного курсу навчання в ІНО. У «Правилах і програмах для вступу до інститутів, технікумів, робфаків та профшкіл УСРР на 1926–1927 академічний рік» зазначалося, що курс ІНО розрахований на 4 роки [15, арк. 104 зв.]. На третьому і четвертому курсах відбувалась спеціалізація: існувало три відділення – суспільствознавче, біологічне і фізико-математичне [16, арк. 22 зв.].

В інститутах народної освіти склалась цікава практика проходження стажування, яка діяла до початку 30-х років. Кожний випускник інституту повинен був пройти обов'язкове річне педагогічне стажування і відзвітуватися перед кваліфікаційною комісією, яка приймала рішення про видачу диплома. Щорічно до 1-го травня ІНО повинен був подати до відповідного губернського відділу народної освіти списки тих, хто в поточному році повинен закінчити вуз. Усі випускники були зобов'язані пройти стажування. Списки подавались із зазначенням спеціальності кожного студента [17, арк. 72]. Студенти-випускники педвузів мали виконувати дипломні роботи і після річного стажування в школі захищати їх у факультетських комісіях під головуванням декана.

Після закінчення навчання в інституті студентам видавались тимчасові посвідчення про закінчення вузу і залікова книжка зі стажування. За результатами проходження стажування і отримання заліку всі документи подавались до Головпрофосвіти, після чого студентам видавали свідоцтва про закінчення вузу. Тим, хто закінчив навчання раніше 1919 р., видавались лише довідки про закінчення вузу із зазначенням колишньої назви інституту. Всі ці положення вступили в дію з 1-го червня 1923 р. [18, арк. 14].

Випускник, крім атестату про закінчення вузу, одержував характеристику-направлення, в якій вказувалося, що випускника слід «кваліфікувати як педробітника переважно старших класів семирічної школи» [19, арк. 65].

За ректора В.К. Щербакова Чернігівський ІНО розміщувався в окремій цегляній будівлі колишнього реального училища, нині – Чернігівського кооперативного технікуму. Дане помешкання повною мірою задовольняло потреби інституту. Крім навчальних аудиторій, кабінетів адміністрації та студентських організацій, 22 кімнати були навчально-допоміжного призначення в яких проводились лабораторно-практичні заняття.

Систематичні заняття в лабораторіях були розпочаті 1 жовтня 1924 р. Вони проходили в 9-ти лабораторіях. Були відкриті соціально-економічна, соціального виховання, географічна, фізико-механічна, біологічна, виробнича, матема-

тична лабораторії та психофізіологічна і художня студії [20, арк. 19 зв.]. Кількість лабораторій з кожним роком збільшувалась. Станом на 28 січня 1928 р. ЧІНО мав 12 навчальних лабораторій: 1) фізичну, 2) хімічну, 3) біологічну, 4) математичну, 5) психофізіологічну, 6) педологічну, 7) чужоземних мов, 8) історичну, 9) літератури, 10) «марксівську», 11) політекономії, 12) рефлексології і художню студію [21, арк. 4].

Експонати педагогічного музею (2900 од.) розміщувались у двох кімнатах. Він складався з кількох відділів, з них зоологічний налічував 498 експонатів, ботанічний – 491, історичний – 534, географічний – 1234, геологічний з мінералогією – 143. Музей мав 453 діапозитиви. 531 експонат було передано зі шкіл м. Чернігова [22, арк. 113]. Станом на 25 грудня 1925 р. в музеї налічувалось 3617 експонатів [23, арк. 40].

Важливим нововведенням радянської системи професійної освіти було проведення виробничих практик. З цією метою навесні 1925 р. ЧІНО влаштував радгосп на орендованих ділянках колишнього господарства Троїцького монастиря (сад, город, частина поля). Таким чином, інститут з 1925 р. орендував землю площею 13 дес. 1562 кв. саж. [24, арк. 20]. Цю справу було розпочато, як зазначав В.К. Щербаков, виключно з метою навчання, а саме, щоб ув'язати теоретичні курси (виробництва, хімії, природознавства) з практичною роботою в радгоспі. Разом із тим, інститут мав здійснити сільськогосподарський ухил в плані навчання, бо студенти в майбутньому – переважно сільські учителі, які повинні були на селі провідниками прогресивної думки в галузі сільського господарства.

Важливу роль в навчально-виховній роботі інституту відігравала бібліотека. Вона обслуговувала як викладачів, так і студентів, і була відкритою для користування в позалекційні години тричі на тиждень. В правилах користування читальнею у 1925 р. зазначалося, що читальня і бібліотека відчинені щодня, окрім неділі та понеділка з 6 до 10 години вечора [25, арк. 15]. Бібліотечний фонд складався із 20328 найменувань. Із загальної кількості книг 4432 були україномовними, 7816 – російськомовними, 780 надруковані німецькою і 300 книг французькою мовами [26, арк. 2 зв.]. Поповнення фондів бібліотеки здійснювалось коштами держбюджету, які відпускались на утримання ЧІНО.

У 1928 р. місцеві органи влади передали для використання інститутом приміщення радпартшколи (колишня духовна семінарія). У розпорядженні ЧІНО були будівлі колишнього реального училища, колишньої духовної семінарії, ще три будинки. В одному з них розміщувалась бібліотека, в двох інших – гуртожитки. Для 712 студентів, які на той час знаходились в інституті, були створені задовільні умови для навчання та проживання [27, 18].

Наказом Наркомату освіти України за №422–е від 22 жовтня 1929 р. В.К. Щербаков був звільнений з посади ректора ЧІНО і направлений в розпорядження ЦК Компартії України [28, арк. 82].

Подальша доля колишнього ректора була пов'язана з науковою діяльністю, хоча він, по суті, не мав вищої освіти. Наприкінці 1929 р. В.К. Щербаков переїздить до Харкова, де працює у республіканському інституті історії партії. На початку 30-х років він очолив інститут історії Білорусії, був обраний академіком та віце-президентом Академії наук Білорусії, викладав у вищих навчальних закладах Мінська. У 1939 р. він став жертвою необґрунтованих репресій. Реабілітований посмертно [29, 354].

Отже, діяльність В.К. Щербакова у Чернігівському інституті народної освіти слід оцінювати по-різному. У позитивному плані можна відзначити роботу по формуванню належної навчально-матеріальної бази для забезпечення виховного процесу достатньою кількістю навчальних аудиторій, кабінетів тощо. Проте, не без участі В.К. Щербакова зазнав значних переслідувань перший директор учительського інституту, професіонал-педагог, глибоко релігійна людина О.П. Фльоров, якого у 1924 р. було звільнено з роботи.

Посилання

1. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 8862, 18 арк.
2. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-608, оп. 1, спр. 165, 476 арк.
3. Майборода С.В. Державне управління вищою освітою в Україні: структура, функції, тенденції розвитку (1917 – 1959 рр.). – К., 2000. – 308 с.
4. Держархів Чернігівської обл., ф. Р–608, оп. 1, спр. 163, 36 арк.
5. Там само, спр. 165, 476 арк.
6. Там само, спр. 308, 25 арк.
7. Там само, спр. 163, 36 арк.
8. Там само, спр. 164.
9. Там само.
10. Там само, спр. 700, 6 арк.
11. Там само, спр. 175, 65 арк.
12. Держархів Чернігівської обл., ф. Р–608, оп. 1, спр. 280, 87 арк.
13. Там само, спр. 166, 56 арк.
14. Липинський В.В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки. – Донецьк, 2000. – 247 с.
15. Держархів Чернігівської обл., спр. 168, 263 арк.
16. Там само, спр. 488, 38 арк.
17. Там само, спр. 117, 161 арк.
18. Там само.
19. Там само.
20. Там само, спр. 280, 87 арк.
21. Там само, спр. 488.
22. Там само, спр. 162, 138 арк.
23. Там само, спр. 282, 86 арк.
24. Там само, спр. 373, 116 арк.
25. Там само, спр. 145, 29 арк.
26. Там само.
27. Півстоліття невтомної праці: Нарис історії Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т.Г.Шевченка.

– К., 1966. – 100 с.

28. Держархів Чернігівської обл., ф. Р–608, оп. 1, спр. 4141, 83 арк.

29. Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Щербаков Василь Карпович. Український та білоруський історик, активний учасник краєзнавчого руху 20-30-х років // Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки). – К., 1991. – С. 353–354.

Боровик А.Н. В.К. Щербаков – руководитель Черниговского института народного образования

Статья посвещена малоизвестным страницам истории Черниговского института народного образования 20-х годов XX в. Речь идёт о небольшом периоде управления вузом В.К. Щербаковым.

Ключевые слова: *Черниговский институт народного образования, В.К. Щербаков, учебная база, организация обучения.*

Borovyk A.M. V.K. Sherbakov – manager of Chernihiv public education institute

The article devoted to little-known pages of Chernihiv Public Education Institute's history in the 20's XX c. The matter is about short period of V.K. Shcherbakov's direction of the institute.

Key words: *Chernihiv Public Education Institute, V.K. Shcherbakov, training facilities, training management.*

01.03.2015 р.

УДК 37 (09): 37.091.212 (477. 51–2) «192»

С.В. Рой

«ЧИСТКИ» СТУДЕНТСЬКОГО КОНТИНГЕНТУ НІЖИНСЬКОГО ІНСТИТУТУ НАРОДНОЇ ОСВІТИ У 20-Х РОКАХ XX СТ.

Стаття присвячена так званим «чисткам» студентського контингенту Ніжинського інституту народної освіти як складової частини політики компартійної влади в галузі вищої освіти у 20-х роках XX ст.

Ключові слова: *Ніжинський інститут народної освіти, студентство, репресії, «чистки».*

Останнім часом помітно зростає інтерес до вивчення політичних репресій в Україні у 1920–1930-х рр., жертвами яких були не лише педагоги усіх категорій, а й студенти вищих навчальних закладів. Репресивні акції по відношенню до студентів Ніжинського інституту народної освіти знайшли відображення у працях Г.В. Касьянова [10; 11], І.В. Мошик [12], В.І. Прилуцького [13], О.Л. Рябченко [16; 17; 18], Г.В. Самойленка та О.Г. Самойленка [19], В. Циби [20], але в цілому ця проблема потребує подальшого поглибленого вивчення.

До студентського контингенту радянських вишів, згідно з настановами компартійного керівництва, могли входити лише особи пролетарського походження. Але, як відзначають дослідники, протягом 1920-х рр. поняття «пролетар» залишалося невизначеним. Досить важко сказати, що це означало: походити з робітничої сім'ї, мати стаж роботи на виробництві чи «свідомість робітника». Тож молодь миттєво відреагувала на запити нової влади: пролетарська ідентичність конструювалася різними шляхами [16].

Анкети, які заповнювали студенти при вступі до вищого навчального закладу, свідчать, що робітниками вони вважалися не лише за фактом народження у пролетарській сім'ї. Необхідний для вступу робітничий стаж можна було отримати, попрацювавши рік-два на виробництві. Пролетарський статус студента мало підтвердити направлення, яке видавалося комсомольськими, компартійними чи профспілковими організаціями. Досить часто користувалися мішаними критеріями – походженням та стажем, але «пролетарськими» студенти залишалися до першої чистки, перереєстрації чи соціально-академічної перевірки [10, 131].

Починаючи з 1921 р., у Ніжинському ІНО регулярно проводилися так звані «чистки» студентського контингенту. Започатковано їх було під головуванням ректора О.О. Карпека [9, 281]. Так, студентка Г.І. Козловська у грудні 1921 р. була виключена за неблагонадійність, оскільки у своїй анкеті вказала, що її батько в 1918 р. виїхав до Польщі [3, арк. 115].

У протоколах засідань реєстраційної комісії навчального закладу зафіксована процедура опитування студентів та результати їх перереєстрації із зазначенням причини відрахування у випадку негативного рішення [12, 171]. Нижче для порівняння наведено опитувальні анкети з позитивним і негативним рішеннями реєстраційної комісії.

«Голенко Митрофан Алексеевич. – Сколько лет? – 23. Где служите? – Работаю в Укродкоме. К какому классу принадлежит отец? – Середняк. Сколько душ семьи? – 6, брат красноармеец, младший учащийся. Почему не принимаете участие в общественной жизни? – Болен неврастенией и порок сердца. Заключение комиссии – оставить в составе студентов.

Борисов Иван Петрович. – Только учитесь? – Да. Семья? – 8 душ. Хватает ли заработка отца на содержание семьи? – Мало. Профессия отца? – Столяр, я ему помогаю. Был ваш брат в Белой армии? – Да. Почему сочувствуете Октябрьской революции? – Не может объяснить. Взгляд ваш на значение молодежи в революции? – Не может объяснить точно, так как политически еще не созрел. Почему сочувствуете коммунистической партии? – Как ремесленник. У вас был национализирован дом? – Да. Имела ваша семья еще что-нибудь? – Лавку. Заключение комиссии – исключить за неблагонадежность» [4, арк. 345]. У цьому випадку перевагу надали хворому, проте соціально придатному студентові, аніж фізично здоровій, адекватній молодій людині, але з сумнівним

минулим його батьків.

Іншого студента – П. Пулинця – спочатку розкритикували за приналежність до прихожан автокефальної церкви, а потім виключили з лав «пролетарського студентства» [20, 125].

В результаті проведеної у 1921 р. перереєстрації було виключено 50 студентів: 36 – з факультету соціального виховання і 14 з факультету професійної освіти [19, 322]. Однією з найпоширеніших причин відсіву був абсентеїзм – 43 особи (17 чоловіків і 26 жінок), за контрреволюційну діяльність було відраховано 2 особи, інші 5 вибули механічно. Можна стверджувати, що найбільший удар припав на вихідців з трудової інтелігенції – 13 чоловік, дітей торговців – 13, селян – 13, служителів культу – 7. Крім того, зі складу студентів вибули 3 робітники й 1 колишній військовий царської армії. В результаті проведеної соціально-академічної перевірки зі 340 залишилось 290 студентів, загальна кількість відсіву сягала 15 %. Щодо гендерного співвідношення, то у 1921–1922 н. р. воно виглядало таким чином: 196 чоловіків і 108 жінок; після перереєстрації, проведеної в січні 1921 р., залишилось 187 чоловіків і 103 жінки [3, арк. 115].

«Чистки» студентського контингенту тривали й надалі. Зокрема у 1923 р., при перевірці факультету соціального виховання, зі складу студентів виключили 8 дітей священиків. Натомість одного студента, сина священика, який привселюдно заявив про розрив із власною родиною, було залишено в інституті [15, 223].

У 1924–1925 н. р. було виключено 19 студентів: 4 з робітфаку, 15 – з факультету соціального виховання. Найбільше виключених було серед безпартійних (15 чол.): 12 – на факультеті соціального виховання, 3 – на робітничому факультеті. Не оминула така участь і одного члена ЛКСМУ на робітничому факультеті. Виключенню підлягали службовці (3 чол.), діти службовців (8чол.), діти крамарів (4 чол.). На робітничому факультеті серед відрахованих були 3 службовці та 1 з родини крамарів. За національним складом виключені студенти розподілялися наступним чином: 11 українців і 8 євреїв. Загальна кількість виключених складала 11 % [5, арк. 176].

Багато вихідців із «колишніх» змушені були жити окремо від своїх батьків, навіть відрікатися від них, але і це не рятувало від доносів та неприємностей. Наприклад, сина священика, студента останнього курсу М. Макаревського виключили за те, що він «не порвав стосунків із батьком» [2, арк. 123]. У своєму листі до Я. Ряппа (державний діяч і педагог, один із творців системи народної освіти радянської України) юнак писав: «Від мене, як від прокаженого, тікають. Де я не просив роботу, скрізь указували на те, що я «вичищений», а як бути мені далі, як існувати? І все від того, що я, немовби, «не порвав зв'язку з батьком-священиком». Клянусь чим завгодно, що мене без провини звинуватили. Мене звинуватили, що я отримую засоби існування від батьків. Але я маю документи, що свідчать про протилежне» [17, 151].

Сотні студентів зверталися до комісій з останньою надією на відновлення, адже для того, щоби мати можливість навчатися, багато з них змушено було розірвати стосунки з родичами, постійно доводити свою лояльність до радянської влади. Коли комісія підтверджувала рішення про виключення, молоді люди писала листи до наркомів освіти, юстиції, їх заступників і навіть до Н. Крупської чи А. Луначарського. Наведені в них факти досить важливі з огляду на відтворення загальної атмосфери тих років. У багатьох випадках вожді показували свою турботу про «маленьку людину». Та отримавши «згори» дозвіл на продовження навчання, потрібно було ще подолати спротив на місцях [18, 142].

Аналіз джерел указує на те, що наприкінці 1920-х рр. проти поновлених вищими органами влади студентів у вишах розгорталася кампанія опротестування – як з боку адміністрації, компартійних осередків навчальних закладів, так і студентських організацій.

Кінець 1920-х рр. пройшов під гаслом боротьби зі студентами, батьки яких (або вони самі) були позбавлені виборчих прав. Правління інститутів діяли відповідно до постанов Наркомосу УСРР «Про доцільність виключення студентів останніх курсів за соціальним станом» та «Про порядок, як перевіряти соціальний склад студентства вузів». Наголошувалося на тому, що цю роботу потрібно проводити не як кампанію, а як щоденну глибоку очистку вишів від «чужого, ворожого нам елементу». Зазначалося, що всіх студентів молодших курсів, позбавлених виборчих прав, слід виключати, а студентів останнього курсу – позбавляти стипендії (якщо її вже було виплачено, то гроші необхідно було повернути) [17, 149].

Для проведення процедури «чистки», як і раніше, у вишах діяли комісії з перевірки соціального складу студентів, але паралельно з представників комсомольського і партійного активу було створено «трійки», які збирали компрометуючий матеріал на «неблагонадійних», або, як почали говорити у цей період, – «примазавшихся» студентів [6, арк. 449]. Засідання комісій проводилися регулярно, на кожному з них розглядалися десятки особових справ. Бралася до уваги будь-яка інформація – відкрита чи анонімна.

Права навчатися нерідко позбавляли студентів старших курсів, навіть тих, хто при вступі не приховував свого соціального походження і справно вносив плату за навчання [13, 91]. У багатьох випадках відраховували безпідставно, тому студенти, зібравши необхідні довідки, домагалися скасування цих рішень. Заступник наркома освіти УСРР А. Приходько з цього приводу писав, що «студентів виключають за те, що «їли кутю», «як синів дворянина-кулака», коли з'ясовується, що

цей кулак був старим народовольцем 70–80-х років, сидів у в'язниці 10 років, де й помер. Є випадки, коли студента виключають за приховування соцстану, а документально він усе це спростовує, або в обвинуваченнях правлінь ми зустрічаємося з такими фактами: «посварився на виробництві з комсомольцем» або «писав, що батько службовець, а в дійсності він був бухгалтером у маєтку».

Загалом безпідставні звинувачення і виключення з вищої школи були своєрідним знаряддям для підтримки серед студентства атмосфери страху і непевності [10, 151]. Так у характеристиці студента Ніжинського ІНО О.Д. Оксимця зазначалося: «1. Соцстан до революції міцний середняк, мав 8 десятин землі, зараз теж середняк. 2. Ставлення до радянської влади батька наступне: батько за Гетьманщини був секретарем, за його керівництва розстрілювали партизан, батько зараз сидить за цю справув букрі, незабаром буде сидіти і Олександр Оксимець, ні якої участі в громадській роботі села не бере, в селі авторитетом не користується. 3. Батько був позбавлений права голосу, адже помилково встановлено, що в з'язку з тим, що тоді не було матеріалів, про його роботу за Гетьманщини. 4. Олександр Оксимець завжди живе в батьків і нічим від них не відрізняється. 5. Він платить податку 25 крб. 87 к.» [1, арк. 3]. Постановою правління Ніжинського ІНО від 26 грудня 1929 р. його було виключено зі складу студентів за те, що його батько, за повідомленням Лосинівського РПК, увесь час перебував я під наглядом ДПУ, сидів у Допрі, бо під час гетьманщини брав участь у боротьбі з червоними партизанами [1, арк. 4].

Проходили й «чистки» партійного та комсомольського осередків вишу. У 1929–1930 н. р. виключення відбулось за такими характеристиками: «чужорідний елемент» – 2 чоловіки; за «бюрократичну тяганину і комчванство» – 1; націоналізм, шовінізм, антисемітизм не товариське відношення – 3; пасивне перебування в партії – 3; зв'язок з чужорідним елементом – 2; приховування соцпоходження – 3 студенти [14, 116].

Висновки комісії по «чистці» та перевірці компартійного осередку інституту були наступними: «1. Загальний ідеологічно-моральний стан Партосередку НІНО здоровий. Проте є в наявності прояви антисемітизму (Ткачук, Корнєєв, Кирилов) та явний зв'язок з куркульсько-непманським елементом (т. Верига, Шевченко, Руденко), на що партосередок та Бюро своєчасно та належним чином відреагували» [8, арк. 98]. Цікаво, що у 1929–1930 рр. було синхронізовано «чистку» компартійних організацій у всіх вишах регіону – Ніжинському інституті народної освіти, Майнівському агротехнікумі та на Мринських педкурсах [7, арк. 138].

Таким чином, у політичному просторі вищої школи 1920-х рр. бути «чужим» («соціально-ворожим», «вовком в овечій шкурі») зовсім не означало лише мати непролетарське походження. До цієї категорії молоді в основному потрапляли ті вихідці з «колишніх», робітників чи селян, котрих пригнічували «стандартні фрази виступів, мертвечина, без живого просвіту думки», бездушність і штучність. Вони, на противагу іншим, наважувалися протистояти сліпим виконавцям волі партії, що могли, за висловом М. Хвильового, лише «комсомолити у пустопорожнє». Саме проти цієї категорії молоді й спрямовувалися постійні перереєстрації або «чистки» вишів, що були дієвим методом морального пресингу, надійним способом подолання опору студентів і плекання «єдино вірного світогляду» без будь-яких проявів власної ініціативи у майбутніх будівничих «нового суспільства» [11, 76].

Примусова і форсована демократизація у вигляді ставки на пролетарського студента лише підкреслювала нові, раніше не знайомі параметри реалізації державної академічної політики. Важливу роль у зміні соціального складу студентства відіграли не тільки «чистки», але й жорсткий ідеологічний контроль в усіх сферах життєдіяльності вищої школи.

Посилання

1. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. Р–6121, оп. 2, спр. 1130, 14 арк.
2. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф, Р–6121, оп. 1 спр 3330, 230 арк.
3. Держархів Чернігівської області, ф. Р–674, оп. 1, спр. 97, 342 арк.
4. Держархів Чернігівської області, ф. П–1669, оп. 1, спр. 242, 415 арк.
5. Держархів Чернігівської області, ф. П–8477, оп. 1, спр. 1333, 246 арк
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. Р–166, оп. 10, спр. 52, 678 арк.
7. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф 1, оп. 20, спр. 1237, 193 арк.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 22, оп. 5, спр. 33, 161 арк.
9. Карпеко А.А. Из воспоминаний о Нежинском институте 20-х годов // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1990. – Вип. 1. – С. 95–102.
10. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х – 1930-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.: Глобус, 1992. – 176 с.
11. Касьянов Г.В. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-ті роки). – К., 1991. – 96 с.
12. Мошик І.В. Особливості та проблеми формування студентського контингенту ВНЗ Чернігівщини у 20-х роках ХХ століття // Українознавство. – К., 2010. – № 2(35). – С. 171–182.
13. Прилуцький В.І. Матеріально-побутові умови життя студентства радянської України 1920-х рр. // Український історичний журнал. – 2008. – № 3. – С. 87–99.
14. Пулинець О.С. Спогади. – 268 с.
15. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Чернігівська область / [упорядники: О.Б. Коваленко, Р.Ю. Подкур, О.В. Лисенко, О.І. Желєзна]. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2008. – Кн. 1. – 800 с.
16. Рябченко О.Л. Студентство радянської України у пошуках «пролетарської» ідентичності (1920-ті рр.) / О.Л. Рябченко //

Український історичний журнал. – 2009. – № 4. – С. 129–143.

17. Рябченко О.Л. Чистки студентського складу вищих навчальних закладів радянської України (1920-ті рр.) / О.Л. Рябченко // Український історичний журнал. – 2010. – № 5. – С. 136–152.

18. Рябченко О.Л Студенти радянської України 1920–1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації: монографія / О.Л. Рябченко; – Х.: ХНАМГ, 2012. – 456 с.

19. Самойленко Г.В. Ніжинська вища школа: сторінки історії / Г.В. Самойленко, О.Г. Самойленко. – Ніжин: 2005. – 420 с.

20. Циба В. Антирелігійна кампанія 1929–1930 рр. на Ніжинщині // Сіверянський літопис. – 1998. – № 12. – С. 125–127.

Рой С.В. «Чистки» студенческого контингента Нежинского института народного образования в 20-х годах XX в.

Статья посвящена так называемым «чисткам» студенческого контингента Нежинского института народного образования как составляющей политики компартийной власти в сфере высшего образования в 20-х годах XX в.

Ключевые слова: *Нежинский институт народного образования, студенчество, репрессии, «чистки».*

Roi S.V. «Chystky»of the student's contingent of Nizhyn People's Education Institute in the 20th years of the XX century

Article deals with so-called «Chystky» of the student's contingent of Nizhyn People's Education Institute as policy part of the Communist Party's authority in the sphere of the higher education in the 20th years of the XX century.

Key words: *Nizhyn People's Education Institute, students, repressions, «Chystky».*

20.04.2015 р.

УДК 06.05:666.59 Межигір'я. 1920/2015

В.О. Константинов

ДО 95-РІЧЧЯ ПОЧАТКУ ДІЯЛЬНОСТІ МЕЖИГІРСЬКОГО КЕРАМІЧНОГО ТЕХНІКУМУ

У статті коротко висвітлена доля Межигірського керамічного технікуму від початку його діяльності в 1920 р. в якості профшколи, потім – технікуму зі статусом вищого навчального закладу, а згодом, з 1928 р. – самостійного вищого навчального закладу, який готував фахівців-керамістів для всього колишнього Радянського Союзу.

Підкреслена виключна роль студентів-випускників Української академії мистецтв, учнів професора М.Л. Бойчука у становленні профшколи як художньо-керамічного технікуму, вироби якого експортувалися і мали попит не тільки в Україні, а й за її межами. У статті знову звертається увага на необхідність створення на території Межигір'я заповідника національного значення.

Ключові слова: *Межигір'я, кераміка, профшкола, технікум, інститут.*

На нинішній день Межигір'я, яке знаходиться в 20-ти км від Києва, стало заангажованою назвою не тільки в Україні, але й далеко за її межами. З 1934 р., коли столицю України перенесли із Харкова до Києва, Межигір'я є дачею перших осіб держави. Кращі архітектори та дизайнери створювали тут чудові споруди і ландшафти, перетворивши цей куток місцевості над Дніпром у музейно-природничий комплекс із надзвичайно розвинутою інфраструктурою. Нині розглядається пропозиція щодо створення національного заповідника на основі Межигір'я.

Але Межигір'я відзначилось не тільки тим, що тут знаходилась державна дача – воно відомо своїм культурно-історичним минулим, пов'язаним, головним чином, із часами, коли тут існував Межигірський монастир. Він був запорозьким козацьким монастирем. Відомі і вироби Межигірської фаянсової фабрики (1798–1877 рр.), які ще досі цінуються і зберігаються як у приватних колекціях, так і в експозиціях музеїв України, країн СНД та за кордоном [1, 49; 2, 2].

Метою статті є спроба згадати про історію Межигірського керамічного технікуму, його долю та вплив викладачів і учнів на мистецтво виробів української кераміки.

Ще до революції неодноразово виникала думка про заснування керамічної школи у Межигір'ї, але вона була втілена в життя вже за часів радянської влади. 6–10 березня 1919 р. відбувся ІІІ-й Всеукраїнський з'їзд Рад, на якому було прийнято постанову про відкриття в Межигір'ї керамічної школи-майстерні в будівлях колишньої фаянсової фабрики. Вже наступного 1920 р. школа була відкрита, незважаючи на відсутність обладнання. Перед нею ставилося завдання відродження національного мистецтва тонкої професійної кераміки. Територія, що перебувала у власності Межигірського монастиря, була безплатно передана новій школі. У монастирських приміщеннях розмістили художньо-керамічну школу, дитячий притулок, шпиталь, де лікували місцевих жителів, інші установи [3, 2; 4, 60; 5, 47].

Звістка про нову школу пролетарського мистецтва обійшла всю Україну. За постановою Народного комісаріату освіти України від 8 березня 1922 р. до Межигір'я було переведено художньо-керамічного школу. З Глинська, що на Полтавщині, переїхали завідувач цієї школи Левко Юрійович Крамаренко, дехто з педагогів та майже 60 учнів школи. Згодом до нової школи прийшли вчитися діти з ближніх сіл та робітників Будянського фаянсового заводу на Харківщині [4, 6; 6, 337]. Незважаючи на повну відсутність обладнання, в одному з корпусів, зайнятому під школу вже 1920 р., розпочалося навчання. Проводилися лише теоретичні заняття – ні майстерні, ні лабораторії ще не було. Для практичних вправ у тому ж році було придбано кілька станків для майстерні, улаштоване невелике горно [2, 2].

Ще навіть у 1920-х роках ящики з невипаленим посудом та зразками скульптури, яка від 1850-х років становила славу Межигір'я, зберігалися у приміщеннях старого Спасо-Преображенського храму, зведеного у 1670–1690 рр. Ці залишки колишньої фаянсової фабрики стали об'єктом пильної уваги фахівців нової формації. Крім того, школа отримала у спадок від монастиря велику бібліотеку [4, 60–61].

Як згадувалось вище, співробітники Межигірської керамічної школи зробили все можливе, аби забезпечити практичне навчання учнів. З київської фабрики цегли й керамічних виробів підприємця Йосафата Андрієвського до навчально-виробничої майстерні було передано обладнання, приречене на знищення. Сам колишній господар підприємства кілька років викладав у новій школі і навчав учнів працювати з обладнанням. Прості верстати й аерограф удалося випросити з Баранівського порцелянового заводу та з виробництва Мойсея Брички з Полонського фарфорового заводу, інше приладдя для розпису і декорування виробів – на Будах. Нарешті, зі старого пошкодженого майна, призначеного для виготовлення і оздоблення різноманітних груп кераміки, в тому числі тонкої, була зібрана власна виробнича база [4, 63].

Новий 1921 навчальний рік зустрів школу ще більш складними труднощами. Це був час переходу до нової економічної політики (НЕПу). Припинилася видача пайкового забезпечення, яке отримували педагоги і учні. Єдиним засобом збереження школи могла стати організація виробничого колективу. Саме в цей скрутний період сюди на стажування приїхали студенти-випускники Української академії мистецтв (з 1924-го року – Київський художній інститут, нині – Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури), вихованці багаторічного керівника майстерні монументального мистецтва, професора Михайла Львовича Бойчука (1882–1937), а саме: Василь Седляр, Оксана Павленко, Іван Падалка, Павло Іванченко. Їх стажування відразу переросло в самостійну діяльність, бо директор школи Л. Крамаренко, живописець за фахом, зрадівши, що приїхала завзята молодь, залишив на стажистів усі справи і кудись виїхав [6, 337; 7, 25–26; 8, 104].

На початку існування школи технологія виготовлення посуду без знань із заготівлі матеріалу та склад глиняних мас була вкрай примітивною. Виготовлені вироби не трималися купи, розсипалися, від них відшаровувалася і полива. З приїздом студентів-стажистів був створений виробничий колектив за участю учнів школи. У ньому на рівних працювали педагоги і учні. У грудні 1921 року наполегливим учням та педагогам, які постійно працювали над рецептурою, вдалося випалити перший посуд, який вже тримався. Відтоді почалася робота на замовлення задля виживання колективу. У лютому 1922 року було виготовлено 60 зразків різного посуду з простої майолікової глини, розмальованого та скульптурно декорованого. Вони були запропоновані представникам сільськогосподарської кооперації, за що школа отримала 432 кг жита – перший бюджетний приход навчального року [2, 3; 6, 337]. Вже у квітні того ж року таких зразків було виготовлено вже понад 500. Проводились переговори з кооперативом про ще більше замовлення з тим, щоб після його виконання була можливість побудувати новий горн та обладнати майстерню.

У вересні 1922 р. колектив Межигірської художньо-керамічної профшколи влаштував першу виставку своїх керамічних виробів, на якій було представлено понад 1000 експонатів. Вона привернула до себе увагу як громадськості, так і урядових кіл. Межигірська експозиція отримала прихильну оцінку преси. Укрзовніштогр зацікавився виробами як матеріалом для експорту і зробив спочатку невеликі, а за кілька місяців – велике замовлення, що дало змогу забезпечити можливість існування як учням, так і школі в цілому. Вже восени 1922 р. з Миргородського керамічного технікуму на Полтавщині до Межигірської профшколи перейшло 22 учня [2, 3].

Протягом наступних 1922–1923 років твори межигірців експонувалися на художніх виставках у Празі, Венеції, Парижі, Берліні, а в березні 1923-го року – Всесоюзній художньо-промисловій виставці в Москві [2, 5; 5, 337]. Одинадцять виробів цього навчального закладу нині знаходяться в експозиції Національного музею українського народно-декоративного мистецтва в Києві.

Ці успіхи дали підставу керівництву Наркомосвіти України реорганізувати профшколу з січня 1923-го року в Межигірський художньо-керамічний технікум зі статусом вищого навчального закладу. Його директором було призначено Василя Федоровича Седляра (1899–1937) як найбільш підготовленого до адміністративно-педагогічної діяльності. За роки його директорства та педагогічної діяльності протягом п'яти років було здійснено ряд заходів, направлених на покращення підготовки майбутніх майстрів кераміки для художньої промисловості і розвитку художнього виробництва. Технікум став «alma mater» для цілої плеяди українських керамістів [2, 3; 9, 15; 10, 212]. Із набуттям нового статусу технікум отримав із держбюджету певні кошти, що сприяло зміцненню матеріальної бази нового ВУЗу [2, 3].

До третього курсу усі без винятку студенти вивчали математику, хімію, фізику, технології, теплотехніку, малюнок, композицію, живопис та скульптуру. Тільки з третього курсу починалася спеціалізація. За задумом В.Ф. Седляра, випускник Межигірського художньо-керамічного технікуму мав поєднувати в собі великі технічні та духовні

знання, представляючи новий тип фахівця не тільки для України, а і для решти республік колишнього СРСР. Педагогічний колектив намагався підготувати високоосвіченого, культурного, творчого спеціаліста, вченого в галузі кераміки, для чого застосовувалась практика на заводах, проводились наукові експедиції, диспути, відбувалось вивчення експозиції музейних фондів, відвідувались театри, концерти кіноперегляді. Тоді в Межигір'ї панувала повна свобода творчості. У новому вузі у свій час працювали визначні вчені, зокрема один із фундаторів створення і розвитку в Україні науки про силікати, професор, академік Борис Савелійович Лисін (1883–1970). У 1924 р. він збудував піч для випалювання порцеляни та фаянсу, брав участь в організації навчального процесу з курсу технології будівельних матеріалів [11, арк. 6 зв., 10; 12, 54].

Технікум з часом набував всеукраїнського значення. Він мав завдання масово готувати фахівців для керамічної промисловості: випускати інженерів-керамістів з мистецьким ухилом та інженерів-керамістів – техніків вузького фаху для налагоджування устаткування. Термін їхньої підготовки складав 4 роки. Вже перші випускники (1927 р.) зарекомендували себе кваліфікованими спеціалістами на підприємствах, в науково-дослідних інститутах, установах.

Відомо, що у 1928 р. у Межигірському художньо-керамічному технікумі навчалось 96 студентів. Разом із викладачами вони проводили науково-дослідну роботу, слідкували за станом художньої частини керамічного виробництва, організували музей виробів технікуму у Петропавлівській надбрамній церкві [4, 60; 13, 130].

Наприкінці 20-х років XX ст. одним із важливих завдань забезпечення народного господарства кадрами стала перебудова всієї системи вищої освіти. У 1928 р. технікум був реорганізований у технологічний інститут кераміки, згодом – в інститут кераміки та скла. У 1930–1931 рр. вихованці закладу вже отримували диплом Українського технологічного інституту кераміки та скла з присвоєнням кваліфікації інженера-технолога-кераміка. Цей заклад розміщувався на території Київського політехнічного інституту (КПІ). У ньому здійснювалась підготовка фахівців більш широкого профілю для силікатної промисловості України [3, 3].

Після реорганізації технікуму його директора, який не був членом партії, 1930-го року звільнили з посади. Доля В.Ф. Седляра, талановитого організатора і художника широкого діапазону (монументаліст, кераміст, графік, який першим за радянських часів ілюстрував «Кобзаря» Т.Г. Шевченка), склалася трагічно. У 1937 р. були репресовані і розстріляні М.Л. Бойчук та його учні В. Седляр і І. Падалка, а їх монументальні розписи в Києві, Харкові, Одесі були знищені.

У 1939 р. Інститут кераміки та скла на чолі з ректором В.А. Визирем був переданий у віддання Народного Комісаріату промисловості будівельних матеріалів СРСР і перейменований у Київський інститут силікатів (КТІС) з відділом механічного устаткування заводів силікатної промисловості. Інститут набув статусу вищого навчального закладу всесоюзного значення і готував спеціалістів для усього колишнього Радянського Союзу.

З початком Великої Вітчизняної війни інститут у 1941 р. був евакуйований до міста Вольськ, де продовжував підготовку інженерів. У червні 1944 р. колектив КТІС повернувся з евакуації до Києва і вже 1 жовтня того ж року розпочалося навчання студентів. З березня 1946 року Київський технологічний інститут силікатів вже підпорядковувався Міністерству культури СРСР.

Слід зазначити, що КТІС та існуюча на той час кафедра силікатів (створена у 1921 р.) хіміко-технологічного факультету КПІ були споріднені. Ряд викладачів у різні роки працювали в різних місцях, а інколи у двох цих закладах одночасно. Юридично КТІС мав повну автономію, але фактично був філією кафедри технології силікатів КПІ. У 1954 р. відбулося об'єднання КТІС з кафедрою технології силікатів КПІ, яку тоді очолював академік Б.С. Лисін.

У 1969 р. кафедра технології силікатів КПІ була розділена на дві самостійні кафедри: хімічної технології кераміки та скла і хімічної технології в'яжучих матеріалів [14, 91]. Традиції, закладені ще у 1922 р. в Межигірській художньо-керамічній профшколі, успішно продовжуються в Національному технічному університеті України «Київський політехнічний інститут».

Ще в 30-ті роки XX ст., зважаючи на історичне і культурне минуле Межигір'я, виникла думка оголосити його територію історико-культурним заповідником [13, 130], але ця пропозиція не була підтримана офіційними колами. Згодом Межигір'я стало державною дачею. Зважаючи на останні події, настав час, коли на базі Межигір'я потрібно створити історико-культурний заповідник національного значення.

Посилання

1. Школьна О. Києво-Межигірська фаянсова фабрика / Ольга Школьна // Пам'ятки України. – 2014. – № 9. – С. 49–59.

2. Межигірський мистецько-керамічний технікум (Буклет). – 1927. – 7 с.

3. Константинов В.О. Межигір'я – Київська політехніка / В.О.Константинов // Київський політехнік. – 2000. – № 21. – 22 червня. – С. 2–3.

4. Школьна О. Межигірський художньо-керамічний технікум / Ольга Школьна // Пам'ятки України. – 2014. – № 9. – С. 60–65.

5. Мусієнко П.Н. Художники Межигір'я / П.Н.Мусієнко // Народна творчість та етнографія. – 1989. – № 6. – С. 47–53.

6. Федорова Н. Три школи / Ніна Федорова // Україна. Наука

і культура. – К., 1993. – Вип. 26–27. – С. 337–352.

7. Українська академія мистецтв. Спеціальний випуск. Професори НАОМА (1917–2012). – К., 2012. – С. 25–26.

8. Ферчук А. З історії мистецького Межигір'я / Антоніна Ферчук // Киевський альбом. Исторический альманах. – Вип. 3. – К., 2004. – С. 102–107.

9. Андруенко Г. Межигір'я: легенди і достовірність / Галина Андруенко // Слово Просвіти. – 438 (116). – 21 грудня 2001 р. – С. 14–15.

10. Щербак В. Один з визначних «бойчукістів» (До 100-річчя від дня народження В.Ф. Седляра) // Василь Щербак // Українська академія мистецтв. – Вип. 6. – К., 2001. – С. 213–215.

11. Інститут архівознавства Наукової бібліотеки ім. В.І. Вернадського НАН України., ф. 28. Лисін Борис Савелійович, оп. 2., спр. 19. Автобіографія. 1928–1949, арк. 6 зв., 10.

12. Константинов В.О. Борис Савелійович Лисін (1883–1970) / В.О. Константинов // Відомі українські вчені та інженери-будівельники. – Вип. 5. – К.: КНУБА, 2002. – С.50–57.

13. Трегубова Т. Межигірський монастир. Сумна доля видатної пам'ятки / Тетяна Трегубова // Теорія та історія архітектури і містобудування: Зб. наук. пр. ДНДІТІАМ. – Вип. 3. На честь Григорія Никоновича Логвина. – К.: ДНДІТІАМ, 1998. – С. 139.

14. Хіміко-технологічний факультет. До 100-річчя Київського політехнічного інституту і хіміко-технологічного факультету. – К.: НТУУ «КПІ», 1997. – С. 91.

Константинов В.А. К 95-летию начала деятельности Межигорского керамического техникума

В статье кратко освещена судьба Межигорского керамического техникума от начала его деятельности в 1920 г. в качестве профшколы, потом – техникума со статусом высшего учебного заведения, а с 1928 г. – самостоятельного высшего учебного заведения, которое готовило специалистов-керамистов для всего бывшего СССР.

Подчеркнута исключительная роль студентов-выпускников Украинской академии искусств, учеников профессора М.Л. Бойчука в становлении профшколы как художественно-керамического техникума, изделия которого экспортировались и имели спрос не только в Украине, но и за ее пределами. В статье вновь обращается внимание на необходимость создания на территории Межигорья заповедника национального значения.

Ключевые слова: *Межигорье, керамика, профшкола, техникум, институт.*

Konstantinov V.O. To the 95-th anniversary of the start of activity of the Mezhyhirya ceramic college

In the article the fate of the Mezhyhirya ceramic college briefly had been described: from the beginning of its activity in the 1920 as a professional school, then – as a technical school with the status of the higher educational institution, and since 1928 – an independent higher educational institution, that prepares specialists in the ceramics for the former USSR.

The role of graduate students of the Ukrainian Academy of Arts, students of Professor M.L. Boychuk in the development of vocational schools as artistic and ceramic college, whose products were exported and had a demand not only in Ukraine, but also abroad, was emphasized. In the article the need of creation of the reserve of national importance on the territory Mezhyhirya was emphasized.

Key words: *Mezhyhirya, ceramics, vocational school, technical school, institute.*

05.03.2015 р.

[069(091):378](477-25)«192/193»

А.С. Яненко

ПІДГОТОВКА МУЗЕЙНИХ ПРАЦІВНИКІВ В АСПІРАНТУРІ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМ. Т.Г. ШЕВЧЕНКА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1920-х – НА ПОЧАТКУ 1930-х РР.

У статті на підставі архівних джерел розглядаються основні засади діяльності та персональний склад аспірантури Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка в контексті трансформації підготовки музейних кадрів протягом другої половини 1920-х – початку 1930-х рр. Надаються біографічні відомості про аспірантів музею, зокрема про С.С. Магуру, Т.А. Мішківську, К.Ю. Коршака, А.Г. Слюсарського та ін.

Ключові слова: *Всеукраїнський історичний музей ім. Т.Г. Шевченка, музейна аспірантура, УСРР.*

Система підготовки кадрів детермінована внутрішніми закономірностями розвитку науки. Водночас суттєвий вплив на зміст і форми освіти здійснюють трансформаційні процеси у суспільно-політичному та культурному житті суспільства. Різновекторний розвиток науки, освіти та музейництва у 1920–30-х рр. на теренах УСРР покликав до життя такий інститут підготовки кадрів як музейна аспірантура, що акумулювала дореволюційні схоларні традиції та ідеологічно орієнтовані нововведення радянського часу. Реформування вищої освіти як постійно присутній фактор розвитку суспільства актуалізують сьогодні дослідження успішності, здобутків, інновацій, прорахунків, недоліків та інших аспектів музейної аспірантури в УСРР.

У вітчизняній історіографії існує низка студій, присвячених фактологічному висвітленню підготовки гуманітарних кадрів при музеях та академічних установах протягом 1920–30-х рр. [39; 81; 83]. Одночасно увагу дослідників привертала аспірантська підготовка окремих вчених радянської України та захист промоційних праць – Н.В. Студенець залучила до наукового обігу тези виступу на захисті та уривки промоційної роботи аспірантки Київської кафедри мистецтвознавства М.О. Новицької *«Гаптарські майстерні на Україні середини XVIII ст. Ігуменя Елена»* [52; 61; 64]; матеріали захисту промоційної роботи С.С. Магури – аспіранта Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Г. Шевченка у Києві (ВІМ) – *«Обробка кістки та рогу у слов'ян Київської землі за часів раннього феодалізму (княжих часів)»* введені до наукового обігу Н.А. Німенко [51]; у контексті методологічної дискусії першої половини 1930-х рр. розглянуті матеріали захисту промоційної праці *«До питання про зародки обміну в первісному суспільстві на Україні»* К.Ю. Коршака – з 1929 р. аспіранта ВІМ, а з 1931 р. Археологічного музею ВУАН [82]. Чимало досліджень містять окремі

факти біографій аспірантів ВІМ другої половини 1920-х – початку 1930-х рр. – С.С. Магури [78], Т.А. Мішківської (Мишківської) [49, 95–96, 129–130], І.М. Снігура [40, 314], К.Ю. Коршака [7, 474–475; 17; 34; 35; 41; 57], А.Г. Слюсарського [27, 226–227], Н.Л. Кордиш [18; 24; 84], І.В. Бондара [8, 228], Я.К. Граніта, Ф.І. Демидчука [4, 84, 91]. У фонді Народного комісаріату освіти (ф. 166) ЦДАВО України, а також у Науковому архіві Національного художнього музею України містяться документи, які дозволяють висвітлити підготовку музейних працівників в аспірантурі ВІМ протягом 1920–30-х рр.

Метою роботи є огляд основних засад і принципів діяльності та персонального складу аспірантури при ВІМ в контексті трансформації підготовки музейних кадрів протягом другої половини 1920-х – початку 1930-х рр. на підставі архівних джерел, низка з яких вперше вводиться до наукового обігу.

Термін навчання в аспірантурі музеїв та науково-дослідних установ УСРР становив три роки. Для зарахування кандидати мали скласти колоквіум, підготувати і виголосити доповідь за спеціалізацією. Науково-підготовча робота аспірантів при музеях передбачала різноманітні форми науково-дослідної та освітньої діяльності – вивчення фахової загальної й спеціальної літератури, ознайомлення з експозицією установи, проведення екскурсій по музею, опанування засад і методів інвентаризації, реставрації музейних колекцій, фотографування, креслення й малювання експонатів, засвоєння методики експедиційних дослідженнях та участь у них, написання та публікація фахових наукових розвідок, виступи з науковими і науково-інформаційними доповідями у відповідних організаціях і установах у погодженні із керівником, громадська робота в музеї та поза його межами. Аспіранти складали звіти (піврічні/щорічні), які затверджувалися на засіданнях колективу установи. Наприкінці навчання аспіранти мали прилюдно виголосити/захистити промоційну роботу – дослідження виконане протягом останнього року аспірантського стажу. Після успішного захисту промоційної роботи здобувач отримував звання самостійного наукового робітника [83].

ВІМ був заснований ще у 1899 р. під назвою Київський музей старожитностей і мистецтв (з 1904 р. – Київський художньо-промисловий та науковий музей імені Імператора Миколи Олександровича). Після встановлення більшовицької влади та націоналізації приватних колекцій установа 1919 р. отримала назву Перший державний музей, а з 1924 р. – ВІМ. З вересня 1935 р. ВІМ змінив назву на Центральний історичним музей (ЦІМ). Аспірантура як інститут підготовки наукових кадрів вищої кваліфікації музейної справи при

Рис. 1. Сильвестр Сильвестрович Магура (1897–1937)

ВІМ почала працювати у 1927/1928 бюджетному році, коли Упрнаука Наркомату Освіти УСРР затвердила аспірантами С.С. Магуру, І.М. Снігура та Т.А. Мішківську [67, арк. 285]. Підготовка наукових кадрів здійснювалася за напрямками: археологія, народне мистецтво, історія українського мистецтва.

1 листопада 1927 р. Сильвестр Сильвестрович Магура, на той час співробітник ВІМ, звернувся з проханням допустити його до складання колоквіуму *«на аспіранта ВІМ»*. У заяві він зазначив *«фах мій – археологія. Доповідь маю зачитати на тему «Економічний побут людності за часів Трипільської культури»* [71, арк. 1]. С.С. Магура народився 2 січня 1897 р. у с. Гусинське на Холмщині. Закінчив гімназію в м. Ревель. У 1917–20 рр. навчався в Київському університеті, у 1920–22 рр. учителював та завідував семирічною трудшколою при цукроварні у Гайсині на Поділлі. 1922 р. відновив навчання в Вищому інституті народної освіти (ВІНО) (реорганізованому університеті) й одночасно Київському археологічному інституті (КАІ) (етнографічний відділ), яке завершив у 1925 р. З 1 листопада 1925 р. працював на посаді наглядача (виконував обов'язки лаборанта) у ВІМ [71, арк. 2].

Вступивши до аспірантури, С.С. Магура (рис. 1) проводив своє навчання під безпосереднім керівництвом завідуючої відділом археології музею В.Є. Козловської[1](рис. 2) відповідно до плану роботи, розробленого і затвердженого Музейним комітетом. Протягом першого року навчання

1. Валерія Євгеніївна Козловська (1889–1956) – український археолог, музейний діяч [33; 36; 53].

Рис. 2. Валерія Євгеніївна Козловська (1889–1956)

(1927/1928) він студіював археологію, зокрема методику розкопок та консервацію/музеєфікацію артефактів, за вказівками В.Є. Козловської, а також вивчав додаткові дисципліни в інших установах – антропологію у Кабінеті антропології ім. Ф. Вовка під керівництвом А.З. Носова[2][42, арк. 20] (рис. 3), геологію та палеонтологію у Геологічному кабінеті ВУАН під керівництвом П.А. Тутковського[3].

Водночас С.С. Магура брав участь у роботі семінару при археологічному відділі ВІМ. Мета семінару полягала у підготовці його членів до широкої археологічної роботи й опрацювання питань з української археології та музеєзнавства. Робота семінару йшла у трьох напрямках: практичне ознайомлення з експонатами музею; читання і реферування наукової літератури; самостійні розвідки або ж робота на розкопі під керівництвом досвідчених археологів [29].

С.С. Магура залучився також до роботи семінару по вивченню трипільської культури при ВІМ (керівник П.П. Курінний[4]) та відвідував практичний курс техніки фотографування, створений спеціально для аспірантів музею. В процесі підготовки С.С. Магура багато часу приділяв лабораторному опрацюванню різночасових археологічних знахідок – *«побутових речей»* трипільської культури та княжої доби. Він вивчав Іпатіївський літопис задля дослідження побуту часів Київської Русі, а також працював над складанням археологічної мапи України. Протягом першого року аспірантського стажу С.С. Магура підготував повідомлення *«Випадкові знахідки за р. 1927 (з архіву ВУАК'у)»*, яке вийшло друком 1930 р. [37]. Протягом 1927/1928 р. він в рамках аспірантської підготовки вивчав історичний матеріалізм та удосконалював свої знання з французької мови [66]. На початку третього року його аспірантського стажу на засіданні Музейного комітету В.Є. Козловська висловила думку, що молодий дослідник готовий до проведення самостійних археологічних розкопок. Тоді ж 11 листопада 1929 р. було затверджено тему промоційної роботи аспіранта *«Кістяні вироби князівських часів»* [65, арк. 31; 47, арк. 17].

На засіданні Музейного комітету ВІМ 25 червня 1930 р. під час підсумовування *«учбової роботи»* з аспірантами музею В.Є. Козловська констатувала, що С.С. Магура основні дисципліни, передбачені 3-х літнім індивідуальним планом роботи, затвердженим Музейним комітетом, пройшов повністю; під керівництвом фахівців опанував курси *«дисциплін суміжних галузей науки з археологією»*, практичну музейну роботу здійснював у ВІМ та ознайомився із *«її постановкою»* в музеях Ленінграда і Москви; вивчив методику розкопів під керівництвом М.О. Макаренка[5] та інших фахівців, підготував до друку й опублікував кілька наукових студій; підготував доповіді з історії матеріальної культури для лекцій на заводах Києва; *«перечитав»* всю літературу, визначену науковим керівником та обрану з власної ініціативи; *«усю зазначену роботу та завдання аспірант Магура виконав бездоганно й виявив ініціятиву в роботі, уміння оперувати науковим матеріялом, повне оволодіння розкопочними методами, знання музейної справи й певний науковий дослід»*. На тому ж засіданні Музейний комітет ухвалив *«вважати, що аспірант Магура, перебуваючи протягом 3-х років аспірантом музею, план учбової роботи виконав достатньо. Має практичний стаж по арх. розкопах та має друковані роботи. Громадські його роботи заключалися тільки в переведенні безплатних екскурсій музею та поясненні відвідувачам під час*

2. Анатоль Зіновійович Носов (Носів) (1883–1941) – український антрополог, етнолог, археолог, учень Ф.К. Вовка [23, 236–247; 77].

3. Павло Аполлонович Тутковський (1858–1930) – український геолог, географ, педагог, один із засновників Української Академії Наук [2; 22; 30].

4. Петро Петрович Курінний (1894–1972) – український археолог, музейний діяч, директор Всеукраїнського музейного городка (1926–1933) [21; 31; 56].

5. Микола Омелянович Макаренко (1877–1938) – проф., український археолог, мистецтвознавець, музеєзнавець, художник [38; 50].

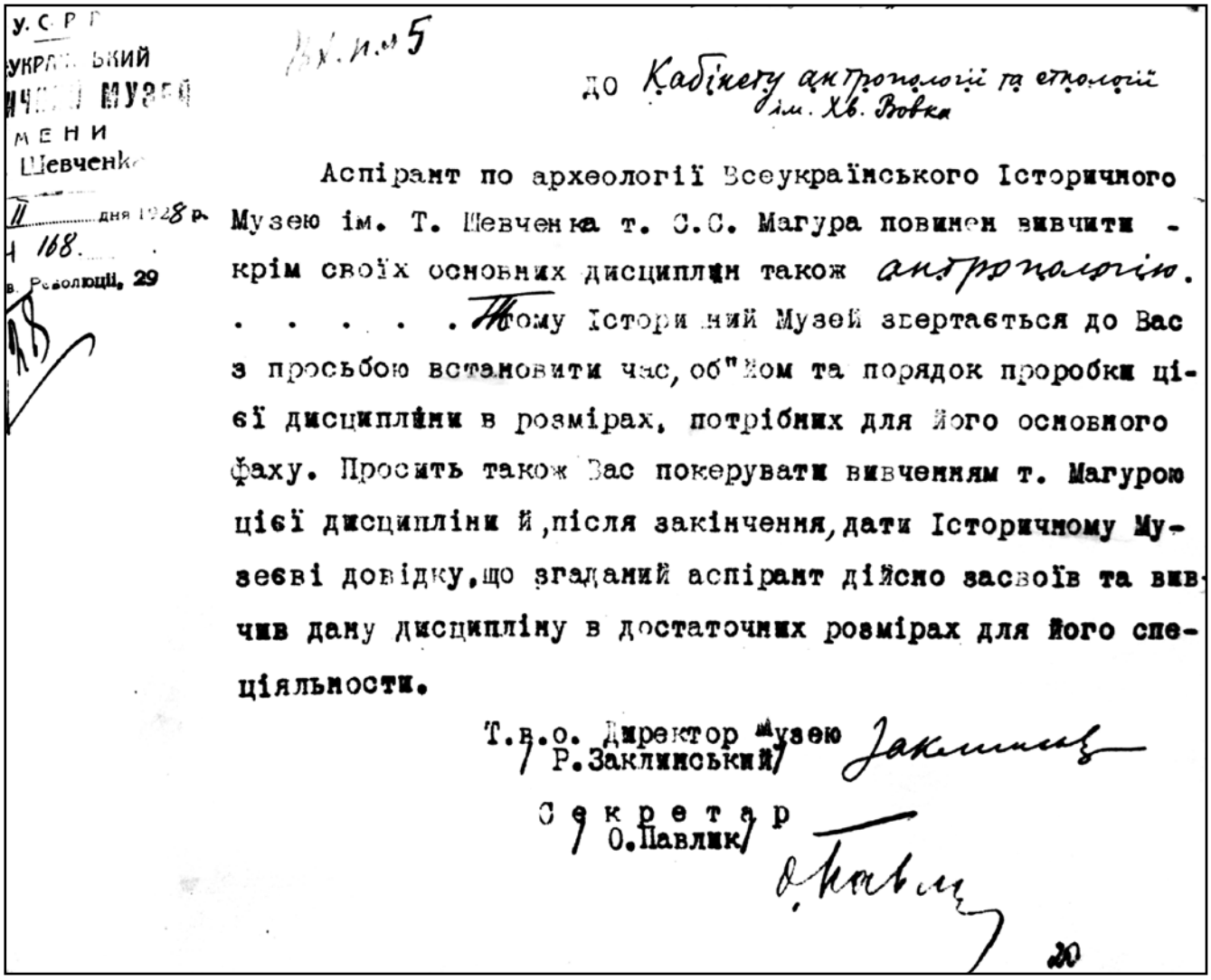

У.С.Р.Р.
УКРАЇНСЬКИЙ
ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ
ІМЕНИ
Шевченка
II дня 1928 р.
№ 168.
в. Революції, 29

Вх. п. № 5

до Кабінету антропології та етнології ім. Хв. Вовка

Аспірант по археології Всеукраїнського Історичного Музею ім. Т. Шевченка т. С.С. Магура повинен вивчити - крім своїх основних дисциплін також антропологію. . . . . Тому Історичний Музей звертається до Вас з просьбою встановити час, об"йом та порядок проробки цієї дисципліни в розмірах, потрібних для його основного фаху. Просить також Вас покерувати вивченням т. Магурою цієї дисципліни й, після закінчення, дати Історичному Музеєві довідку, що згаданий аспірант дійсно засвоїв та вивчив дану дисципліну в достаточних розмірах для його спеціяльности.

Т.в.о. Директор Музею
/ Р.Заклинський/

Секретар
/ О.Павлик/

20

Рис. 3. Заява ВІМ до Кабінету антропології ім. Ф. Вовка з проханням забезпечити навчальну підготовку з антропології аспіранту С.С. Магурі (НА ІА НАНУ, ф. 1 (Вовк Ф.К.), спр. 434г, арк. 20)

розкопів. Може бути допущений до зачитання промоційної роботи» [48, арк. 20; 70, арк. 19].

12 травня 1931 р. С.С. Магура *«оборонив промоційну працю»* на тему *«Обробка кістки та рогу у слов'ян Київської землі за часів раннього февдалізму (княжих часів)»* і йому було присуджено звання наукового співробітника в галузі археології. На захисті зі схвальними відгуками виступили П.П. Курінний (офіційний опонент), М.О. Макаренко, В.Є. Козловська, А.Г. Слюсарський, Ф.Л. Ернст[6] та ін. [51, 405].

15 жовтня 1927 р. заяву до директора ВІМ подав Іван Михайлович Снігур: *«Прошу прийняти мене аспірантом із етнографії до історичного музею. Етнографією я цікавлюся вже давно й збираю етнографічний матеріал. Отож хочу набути повну ерудицію, щоб опрацьовувати етнографічні матеріали, досліджувати їх»* [74, арк. 1]. І.М. Снігур народився 3 травня 1898 р. у с. Кожухівка на Уманщині (нині Теплицький р-н Вінницької обл.). У 1918 р. склав іспит при Бузулукській реальній школі на звання вчителя з правом викладати в двохкласних початкових школах, того ж року вступив до Учительської семінарії ім. Т. Шевченка на Уманщині, яку закінчив 1921 р. Навчався на літературно-лінгвістичному циклі ВІНО (1921–1924). Під час навчання в інституті і протягом двох років по закінченні брав участь у роботі семінару з української літератури під керівництвом М.К. Зерова[7]. З 1924 р. вчителював, працював у Сількомнезамі, читав антирелігійні лекції в Іванківськім районі на Київщині [74, арк. 2–3; 42, арк. 127]. Протягом першого року навчання у аспірантурі *«по народному мистецтву»* І.М. Снігур продовжував працювати вчителем української мови у вечірній робочій школі в Києві, вивчав історію світового та українського

6. Федір Людвігович Ернст (1891–1942) – український мистецтвознавець, музеєзнавець, історик, видатний спеціаліст з української архітектури та образотворчого мистецтва XVII–XX ст., організатор пам'яткоохоронної справи в Україні [4].

7. Микола Костянтинович Зеров (1890–1937) – український поет, літературознавець, аналітичний критик, полеміст, лідер «неокласиків» [3; 5; 14].

Рис. 4. Михайло Пилипович Щербаківський та Кость Васильович Мощенко з сином (НА ІА НАНУ, ф. 9 (Щербаківський Д.М.), спр. 72, арк. 2)

мистецтва та українське народне мистецтво в семінарах при Кафедрі мистецтвознавства ВУАН, студіював літературу з мистецтвознавчих питань, для поглиблення знань з етнології та археології працював при інших академічних інституціях, зокрема при Етнографічній комісії ВУАН. Був членом Етнографічного товариства. І.М. Снігур також брав участь у роботі семінарів по трипільській культурі, мистецтву старовинних книжок, мистецтву княжої доби, українському мистецтву XVII–XVIII ст., ранньому ренесансу в італійському малярстві, техніці малювання, техніці консервації творів малярства.

Протягом 1927/1928 р. І.М. Снігур студіював тему *«Мотиви орнаменту в медівничих дошках»*, вивчаючи відповідну літературу, опрацьовуючи колекції ВІМ та Центрального пролетарського музею (Полтава), збираючи матеріал під час експедицій у м. Українка, сс. Великі Будища, Кожухівка, Кам'янка, Ташлик, Комарівка тощо. Того ж року аспірант розробив та видав програму для збирання матеріалів про медівничі дошки, опрацював у Вінницькому історико-побутовому музеї збірку єврейських медвяничних дощок, якими відтискаються орнаменти для свята Пурім, збирав вишиванки на Поділлі; написав і подав до друку рецензію на книгу А.І. Заремберського «Народное искусство Подольских украинцев» [25], здійснив ознайомчі відрядження до Центрального пролетарського, Вінницького історико-побутового музеїв, Соціально-історичного музею Уманщини, зокрема цікавився *«переховуванням та консервацією»* експонатів, технікою та принципами побудови експозицій, засадами науково-дослідної експедиційної та політосвітньої роботи музеїв; відвідував практичний курс техніки фотографування при ВІМ; вивчав німецьку, французьку та удосконалював польську мови [66, арк. 3]. У травні 1929 р. І.М. Снігуру намітили орієнтовну тему промоційної роботи *«Рельєфні кахлі»* [47, арк. 7]. На засіданні Музейного комітету 11 листопада 1929 р. К.В. Мощенко[8](рис. 4) – завідувач відділу народного мистецтва ВІМ і науковий керівник І.М. Снігура – охарактеризував роботу аспіранта протягом півріччя задовільною, тоді ж була і остаточно затверджена тема промоційної роботи [47, арк. 17].

Тетяна Андріївна Мішківська вступила до аспірантури ВІМ по історії українського малярства. Вона народилася у січня 1898 р. у м. Кременець на Волині. У 1914 р. здобула середню освіту, 1915 р. поступила на курси *«чужоземних мов»* у Києві, по закінченні яких у 1917 р. почала працювати у дитячому садку. Невдовзі Т.А. Мішківська склала іспити *«за чоловічу гімназію»*, з 1920 р. учителювала у трудшколах Києва, протягом 1922–24 рр. вчилася на етнографічному відділі КАІ, працювала на курсах з українізації держустанов. Восени 1927 р. екстерном склала іспити за історичний цикл Київського інституту народної освіти (КІНО; до 1926 р. – ВІНО). З 28 квітня 1925 р. по 1 травня 1926 р. Т.А. Мішківська проходила стажування у ВІМ; влітку 1926 р. здійснила експедиційне дослідження розписів селянських хат на Канівщині (сс. Козин, Миронівка, Маслівка), а влітку 1927 р. – у містечку Олександрівка (нині Кіровоградська обл.). Ще до вступу в аспірантуру Т.А. Мішківська долучилася до роботи у семінарі по вивченню українського мистецтва, стала членом гуртка «Studio» при Кабінеті українського мистецтва, наукової комісії Етнографічного товариства у Києві [72, арк. 1–2 зв.].

Протягом першого року аспірантського стажу Т.А. Мішківська брала участь у роботі кількох семінарів: старого та нового українського малярства, архітектури, з техніки малярства, із реставрації малярських творів, з вивчення західного мистецтва, палеографії, східного мистецтва; зреферувала праці Г.Г. Павлуцького «Деревянные и каменные храмы» і «О происхождении форм украинского деревянного церковного зодчества» [54; 55], Д.М. Щербаківського «Українські деревяні церкви» [79], L. Réau «*L'Art russe*» [85]; виголосила доповіді *«Подорож до Покорщини у Козельці»* та *«Походження мотиву безкінечника у писанні»*; опрацювала музейну колекцію для підготовки доповіді; під час експедиції до Козельця здійснювала виміри будівель, збирала усні відомості й перекази про об'єкти дослідження; відвідувала практичний курс

8. Кость Васильович Мощенко (1876–1963) – український музейний діяч, етнолог, художник, архітектор, краєзнавець, дослідник українського народного мистецтва [11, 10–11].

техніки фотографування при ВІМ; ознайомилася з марксистською літературою, що торкається питань мистецтвознавства; вдосконалювала німецьку і французьку та вивчала англійську мови [66].

На засіданні Музейного комітету 11 листопада 1929р. науковий керівник Т.А. Мішківської Ф.Л. Ернст зауважив, що виконання плану аспіранткою є *«задовільняючим»*, тоді ж було затверджено тему промоційної роботи Т.А. Мішківської *«Маляри-кріпаки на Україні»* [47,арк. 17]. 25 червня 1930 р. Ф.Л. Ернст на засіданні Музейного комітету зазначив, що Т.А. Мішківська перший рік аспірантського стажу працювала при відділі народного мистецтва ВІМ, а два останні роки – переважно при художньому відділі музею; учбовий план роботи виконала задовільно; працювала при семінарі; має досвід у практичній та науковій музейній роботі, опублікувала кілька наукових розвідок; може бути допущена до *«зачитання промоційної теми»* [48, 19 зв.].

22 серпня 1928 р. заяву та відповідні документи для вступу до аспірантури ВІМ подав Григорій Юхимович Стельмах [75, арк. 1]. Він народився 14 листопада 1903 року в с. Війтівці Переяславського повіту. З 1924 р. був постійним кореспондентом Етнографічної комісії ВУАН, *«постачаючи їй фольклорний матеріал»*; у 1928 р. закінчив літературно-лінгвістичний підвідділ гуманітарного відділу факультету профосвіти КІНО [75, арк. 2, 4, 6]. Протоколи засідань Музейного комітету за 1929–1930-ті рр. відображають певні розбіжності поглядів завідувачів відділів та дирекції ВІМ на успішність аспірантської підготовки Г.Ю. Стельмаха. 19 грудня 1929 р. присутні на засіданні директор музею Р.Р. Заклинський[9] і К.В. Мощенко ухвалили звіт Г.Ю. Стельмаха за перший рік навчання *«признати можливо задовільним»*, у той час як Ф.Л. Ернст і Б.К. Пилипенко[10] висловили думку, що зарахування роботи аспіранта можна визнати умовним *«з обов'язком цілковитого довиконання пляну за майбутній рік»* [47, арк. 23–23 зв.]. Під час розгляду прохання Г.Ю. Стельмаха дозволити йому здійснити відрядження у Ленінград 17 січня 1930 р. Б.К. Пилипенко зауважив: *«...аспіранти мають працювати при музеї. Зарахування Стельмахові другого року з такими досягненнями як за минулий рік він не візьме на себе. Якщо аспірант одержує стипендію в музеї, то він повинен працювати тільки в музейній роботі»*. Натомість В.Є. Козловська висловила думку, що стажування аспірантів *«на стороні»* є цілком доцільним, а К.В. Мощенко зауважив, що Г.Ю. Стельмах *«немає нічого спільного з музеєм і його роботою, а тому належить допомогти Стельмаху улаштуватися при Катедрі,*

Рис. 5. Кирило Юхимович Коршак (1897–1937)

де праця була б йому цікава та бажана». Тоді ж Музейний комітет ухвалив дозволити аспіранту додаткове відрядження до Ленінграду на 3 місяці (від голосування утримався Б.К. Пилипенко) та підняти клопотання перед Кафедрою матеріальної культури у Харкові та Упрнаукою НКО УСРР про переведення Г.Ю. Стельмаха, *«через те, що це більш відповідає нахилам аспіранта»* [48, арк. 2]. 9 квітня 1930 р. присутні на засіданні Музейного комітету ВІМ М.В. Настевич[11], К.В. Мощенко, К.Є. Козловська, Б.К. Пилипенко та Ф.Л. Ернст, розглядаючи питання перебування Г.Ю. Стельмаха у відрядженні, ухвалили відкликати аспіранта з Ленінграду та тимчасово припинити видачу йому стипендії *«до з'ясування його роботи та повернення»* [48, арк. 14].

У 1929 р. до аспірантури ВІМ були зараховані А.Г. Слюсарський і К.Ю. Коршак (напрямок підготовки *«археологія»)*. План роботи аспірантів археологічного відділу музею вступу 1929 р. на 1929/1930 навчальний рік був затверджений на засіданні Музейного комітету 5 листопада 1929 р. і передбачав: ознайомлення з експонатами в залах археологічного відділу для самостійного проведення екскурсій; загальне знайомство з систематизацією

9. Заклинський Ростислав Романович (1887–1974) – український публіцист, радянський функціонер, протягом 1927–30 рр. директор ВІМ [9].

10. Борис Кузьмич Пилипенко (1892–1937) – український художник, етнограф, мистецтвознавець [63, 147–148].

11. М.В. Настевич у 1930–31 рр. був директором ВІМ.

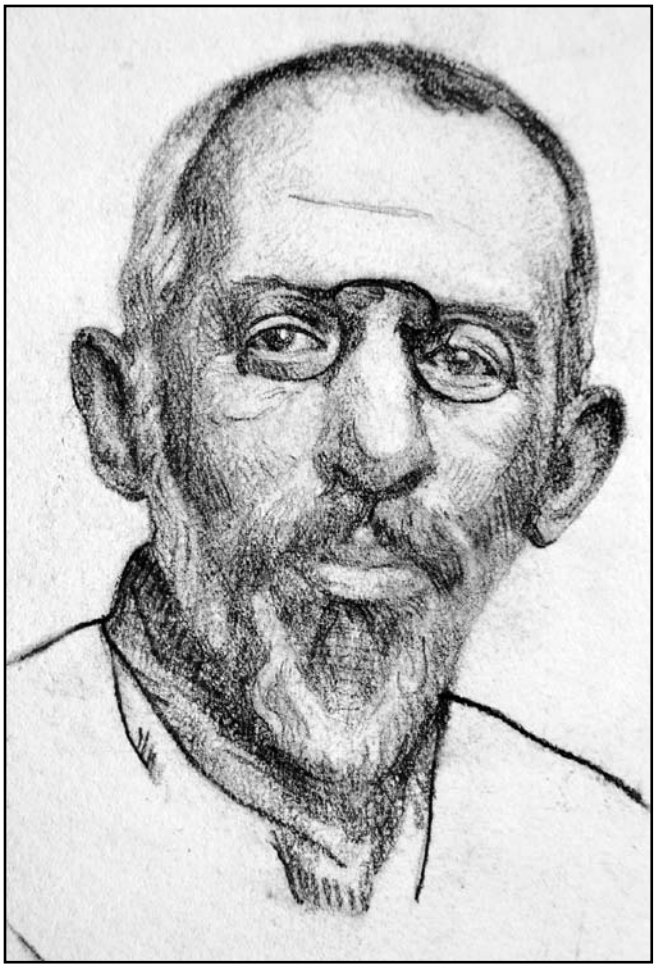

Рис. 6. Василь Юхимович Данилевич (1872–1936)

та *«хронологічним розкладом (по культурах та добам)»* експонатів; ознайомлення з кожною залою *«зокрема по вітринах (типи посудів, орнаменти, типи кам'яних знарядь, кістяних та метальових виробів тощо)»*; студіювання фахової літератури, яка *«визначає місце цих експонатів в розвитку матеріальної культури* [47, арк. 14; 70, арк. 12]. Протягом трьох років аспіранти ВІМ, які поступили у 1929 р., мали проходити курси та виконувати лабораторні роботи з геології (під керівництвом П.А. Тутковського або В.В. Різниченка[12]), антропології (під керівництвом А.З. Носова), палеонтології (при Геологічному кабінеті ВУАН), археології України, загальної археології, музеєзнавства, «примітивної культури» (при Кабінеті примітивної культури при ВУАН), соціології (при Марксо-Ленінській кафедрі), методології та методики експедиційних досліджень, іноземних мов (не менше двох); виголосити не менше 5 доповідей, підготувати і захистити *«ширшу промоційну працю»*; здійснити низку відряджень до центральних і місцевих музеїв СРСР [70, арк. 11].

Кирило Юхимович Коршак (рис. 5) подав заяву до уповноваженого Упрнауки НКО УСРР з проханням зарахувати до складу аспірантів ВІМ 26 серпня 1929 р. [70, арк. 1]. Він народився 29 квітня (12 травня) 1897 р. у с. Дирдин хутір на Шевченківщині (нині Городищенський р-н Черкаської обл.). Вчився спочатку у місцевій приходській школі, згодом перейшов до 2-х класової школи у Городищі, яку відвідував взимку. У 1913 р. вступив до Черкаської учительської семінарії, де з різних причин (хвороба, реформа семінарії) пробув 6 років. По закінченні семінарії у 1919 р. К.Ю. Коршак одержав посаду вчителя початкової школи у с. Млієві (нині Городищенський р-н), протягом 1919–22 рр. вчителював у рідному селі Дирдин хутір, у 1922–25 рр. – у с. Балаклея (нині Смілянський р-н Черкаської обл.). Під час учителювання брав активну участь у громадській роботі: був профделегатом, членом районового комітету спілки «Робос», працював у робітничому клубі тощо [70, арк. 6–6зв.]. У 1925 р. К.Ю. Коршак вступив до ВІНО на історичний підвідділ суспільствознавчого відділу факультету профосвіти, який закінчив у 1929 р. Протягом навчання в інституті працював над питаннями *«з передісторичної археології»* під безпосереднім керівництвом В.Ю. Данилевича[13](рис. 6). У 1927–29 рр. працював у семінарі підвищеного типу з первісної культури при КІНО [70, арк. 9]. Під час навчання в інституті проходив навчальну практику та брав участь у роботі семінару з археології при ВІМ [70, арк. 8]. Окрім студіювання власне історичних дисциплін, К.Ю. Коршак став слухачем літературного семінару підвищеного типу та членом правління гуртка культури українського слова (ГУКУС), якими керував М.К. Зеров; опублікував кілька поетичних збірок під псевдонімом О. Лан: «Отави косять» (1928), «Назустріч сонцю», «Долоні площ» (1930) [57, 5–6].

Під час навчання в аспірантурі К.Ю. Коршак продовжив працювати у семінарі з української археології при ВІМ (керівник В.Є. Козловська), відвідував семінар з історичного матеріалізму при домі наукових робітників та семінар з геології (керівник акад. В.В. Різниченко). Брав участь у розкопках під керівництвом В.Є. Козловської, в археологічній експедиції у Донецькій обл. під керівництвом М.О. Макаренка, у розкопках на горі Киселівці під керівництвом С.С. Магури, проводив самостійні археологічні розвідки на Конотопщині за дорученням того ж музею. Протягом першого року аспірантського стажу К.Ю. Коршак вивчав експонати археологічного відділу (серед іншого колекцію енеолітичної кераміки, артефакти з палеолітичного поселення в Овручі, кремінні знахідки доби неоліту з околиць с. Заболотова), знайомився із фаховою літературою, студіював

12. Володимир Васильович Різниченко (1870–1932) – український вчений у галузі четвертинної геології, геоморфології, тектоніки, гляціології, географії [59; 60].

13. Василь Юхимович Данилевич (1872–1936) – український історик, археолог, педагог [20].

методику археологічних досліджень, здійснював громадську роботу. На думку наукового керівника К.Ю. Коршака В.Є. Козловської, вся робота аспіранта була *«виконана бездоганно»*, він виявив *«інтерес та уміння до праці»* [47, арк. 19 зв.–20; 70, арк. 22]. З 1 січня 1932 р. К.Ю. Коршака переведено постановою Сектору науки Наркомату освіти УСРР до аспірантури Археологічного музею ВУАН (у зв'язку із реорганізацією ВІМ та утворенням Археологічного музею ВУАН на базі колекцій археологічного відділу ВІМ і археологічного музею КІНО) [70, арк. 3]. 28 грудня 1932 р. К.Ю. Коршак публічно захистив промоційну роботу на тему *«До питання про зародки обміну в первісному суспільстві на Україні»* [70, арк. 13], після чого Спеціальна кваліфікаційна комісія ВУАН визнала його гідним звання наукового робітника – історика матеріальної культури [46].

24 вересня 1929 р. заяву до уповноваженого Укрнауки Наркомату освіти УСРР з проханням зарахувати до складу аспірантури ВІМ подав Антін Григорович Слюсарський: *«Після 11-літньої роботи біля верстата революція привела мене до Робітфаку. Робітфак дав мені змогу тепер у 1929 р. закінчити Вищу освіту – історичний п/в КІНО по тому, бажаючи поглибити ще більше мої знання в певній галузі, щоб дати корисну наукову продукцію тому, хто мене привів до Вишу, прошу прийнятимене до аспірантури Державного історичного музею, з матеріальної культури українського народу»* [73, арк. 1]. А.Г. Слюсарський народився 1901 р. у с. Свинюхи Володимир-Волинського повіту (нині с. Привітне Локачівського р-ну Волинської обл.). З січня 1912 р. до серпня 1923 р. працював *«на власне утримання: 4 ½ роки в чобутарській майстерні в м. Горохові на Волині; 1 рік робочим у 110 військовому дорожному отряді, 6 років складачем у друкарні (5 років у Друкарні Одеського Відділу Південно-Західних залізниць)»*. У життєписі А.Г. Слюсарський зазначав: *«...в дитинстві ходив 2 ½ зими до Свинюхської сільської школи. Навчився читати та писати, бо 4-х дій арифметики не знав до 1922 р.»*. Протягом 1923–25 рр. навчався на Роббфаці у Одесі, у 1925 р. – поступив на історичний підвідділ Одеського ІНО, 1926 р. – перевівся на історичний підвідділ факультету професвіти КІНО, який закінчив 1929 р. Під час навчання у КІНО брав участь у роботі семінарів підвищеного типу з первісної культури та економічної історії України, протягом 1928/1929 навчального року працював у складі Комісії Укрнауки Наркомату освіти УСРР для розподілу майна Археологічного музею ІНО, як тимчасовий співробітник допомагав В.Ю. Данилевичу впорядковувати навчальний Археологічний кабінет КІНО, на добровільних засадах виконував обов'язки бібліотекаря семінару та кабінету [73, арк. 3–8]. Протягом першого

Рис. 7. Неоніла Леонівна Кордиш-Головко (1902–1996)

року аспірантського стажу А.Г. Слюсарський ознайомився з експонатами археологічного відділу ВІМ; почав студіювати визначену керівником фахову літературу; виявив інтерес до доби середньовіччя на теренах України; розпочав підготовку реферату з неолітичної тематики; здійснював значну громадську роботу [47].

Восени 1932 р. колоквіум для вступу до аспірантури ВІМ складала Неоніла Леонівна Кордиш [4, 91] (рис. 7). Вона народилася 1902 р. Закінчила історичний відділ КІНО (1930), з 1928 р. працювала як студентка-практикантка в археологічному відділі ВІМ. У 1926–32 рр. виконувала обов'язки лаборантки археологічного відділу ВІМ (з 1931 р. Археологічного музею ВУАН) [18; 24; 84]. Зауважимо, що у грудні 1931 р. Н. Л. Кордиш звернулася до ради Археологічного музею ВУАН з проханням надати їй рекомендацію для вступу до аспірантури Українського інституту матеріальної культури (Харків). У наданій рекомендації (за підписом в. о. керівника музею В.Є. Козловської) зазначалося: *«Неоніла Леоновна Кордиш зараз працює в музеї на посаді лаборанта й виявила себе як ретельний робітник у галузі археології. До вступу на працю в Археологічному музеї Н.Л. Кордиш кілька років працювала у ВІМіШ в Києві при археологічному*

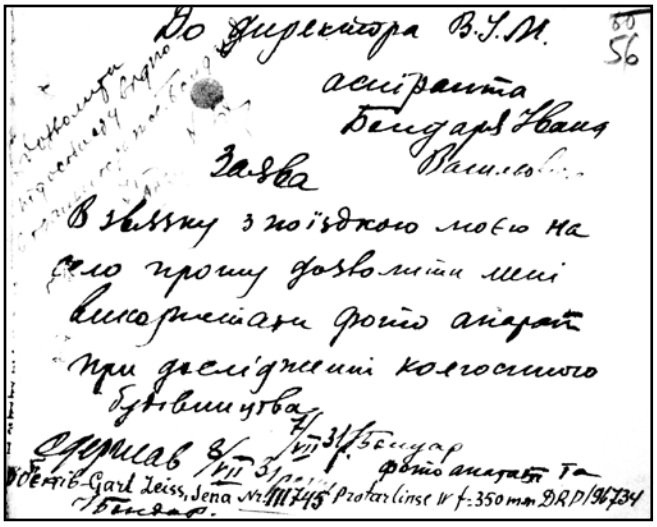

Рис. 8. Заява аспіранта ВІМ Івана Васильовича Бондаря з проханням дозволити користуватися фотоапаратом (НА НХМУ, оп. 1, од. зб. 80, арк. 56)

відділі його, що перейшов до Археологічного музею, де окрім ознайомлення з науково-технічною музейною роботою брала участь у семінарі з археології… В археологічному музеї ВУАН окрім своїх безпосередніх лаборантських обов'язків Кордиш провадить також і науково-дослідчу роботу, виконуючи завдання за планом роботи Археологічного музею, а саме: пробляє тему «Принципи нової музейної експозиції». Крім того Кордиш несе обов'язки секретаря Виробничої наради музею. Зверх того Кордиш несе відповідальне громадське навантаження в справі зв'язку Археологічного музею з Водоканалом м. Києва, де разом із налагодженням культурно-освітнього обслуговування робітників бере участь у виробничо-планувальній роботі підприємства… Для дальшого підвищення наукової кваліфікації Кордиш Археологічний музей ВУАН рекомендує її в аспіранти Українського інституту матеріальної культури» [43, арк. 72]. На жаль, архівних документів, які б підтверджували чи спростовували навчання Н.Л. Кордиш у аспірантурі ВІМ, наразі не виявлено.

Протягом 1931–32 рр. аспірантом ВІМ був Іван Васильович Бондар (рис. 8). Він народився 13(26) листопада 1901 р. у Борисполі. Навчався у ВІНО (1921–1926), брав участь у роботі семінару підвищеного типу з історії України при КІНО (керівник О.П. Оглоблін[14]) (1925–1927) та у архівному семінарі при Київському Центральному історичному архіві (керівник О.П. Оглоблін). У 1933–35 рр. І.В. Бондар був завідувачем відділу феодалізму ВІМ, з 1935 р. після реорганізації ВІМ у Центральний історичний музей обійняв посаду наукового співробітника [8, 228].

Відповідно до *«матеріалів і висновків бригади ЦК КПбУ та Київського МПК в справах обстеження наукової та експозиційної роботи Київських музеїв»* наприкінці листопада 1932 р. *«партизація»* аспірантури при ВІМ становила 75 %, проводилися семінари з історії України (керівник О.П. Оглоблін), мистецтвознавства (Ф.Л. Ернст), етнографії та побуту (Б.К. Пилипенко), аспіранти слухали курс діалектичного матеріалізму при будинку наукових робітників. Серед недоліків підготовки музейних кадрів зазначалися наступне: відсутність семінару з музеєзнавства; *«незадовільне з методологічного боку керівництво семінаром з боку Ернста та Пилипенка»*; незадовільне виконання навчального плану та несистематичне відвідування семінарів аспірантами-партійцями; незалучення аспірантів до політосвітньої/екскурсійної роботи у експозиціях музею [69, арк. 36].

У *«доповідній записці в справі роботи ВІМ»* (1932 р.) Київський обласний інспектор охорони пам'яток культури К.Є. Антипович[15] зазначав, що заступник директора з наукової частини О.П. Оглоблін *«вніс до музею елементи науково-дослідчої роботи, надавши розвиткові музею наукового напрямку, організував та налагодив роботу аспірантури, керує увесь цей рік експедицією по дослідженню промислових закладів Київської області»*. Щодо аспірантів музею К.Є. Антипович відзначав роботу *«т.т. Граніта, Демідчука, Бондаря та Кольченка, які взимку та навесні багато працювали в Музеї на внутрішній роботі, а влітку перебували в експедиції»* [68, арк. 34].

Персональний склад аспірантів ВІМ та їхніх наукових керівників, а також зміни напрямків і принципів підготовки молодих вчених при музеї відображають ті політичні процеси, які відбувалися у суспільстві УСРР протягом другої половини 1920-х – на початку 1930-х рр., візуалізують поступову трансформацію системи освіти, яка виявилася звичайною радянізацією освітньої галузі шляхом адаптування дореволюційних традицій відповідно до ідеології більшовизму та організаційних засад політичної системи влади, «рекрутизації» робітничоселянського прошарку до науково-освітніх установ, насаджування принципів «партизації» та класових цінностей у системі підготовки кваліфікованих спеціалістів [32].

Протягом другої половини 1920-х рр. у системі підготовки кадрів при ВІМ домінувала т. зв. схоларна традиція, яка передбачала вагому роль вчителя/вчителів у процесі становлення молодих науковців. Функціонування вертикалі учитель/учні реалізувалось шляхом створення різноманітних семінарів, гуртків, реалізації масштабних експедиційних досліджень («польових шкіл»), індивідуальної роботи із здобувачем наукового звання як при ВІМ, так і при структурних одиницях

14. Олександр Петрович Оглоблін (1899–1992) – український історик, архівіст, музейник, політичний діяч [16].

15. Антипович Костянтин Єрофійович (1899–1949?) – український історик [8, 141].

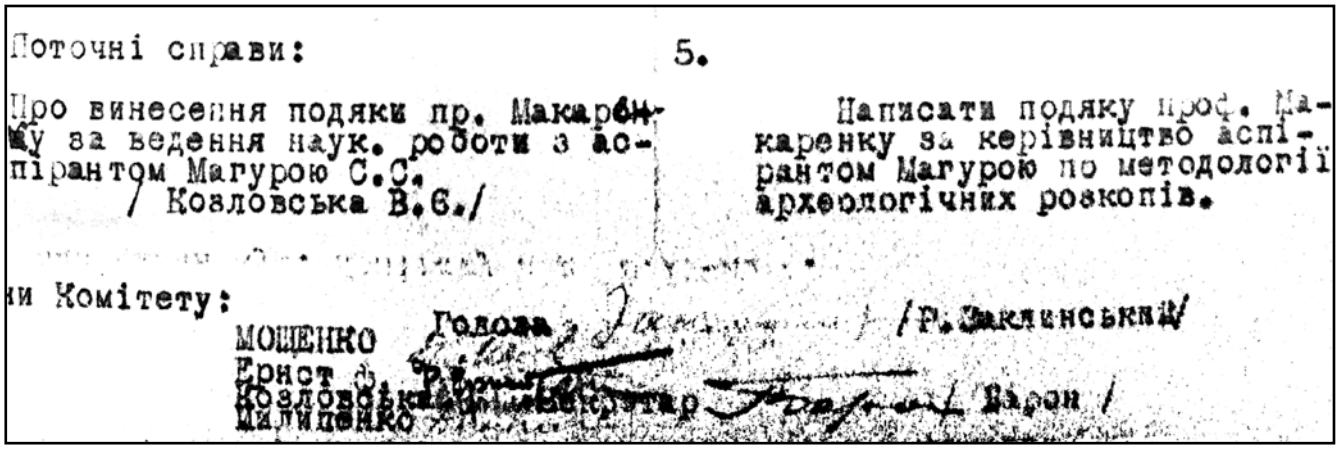
Поточні справи:

5.

Про винесення подяки пр. Макаренку за ведення наук. роботи з аспірантом Магурою С.С.
/ Козловська В.Є./

Написати подяку проф. Макаренку за керівництво аспірантом Магурою по методології археологічних розкопів.

...и Комітету:
МОЩЕНКО Голова
Ернст
Козловська
Милипенко
/Р. Заклинський/
Барон /

Рис. 9. Фрагмент протоколу засідання Музейної ради ВІМ з ухвалою «написати подяку» М.О. Макаренку (НА НХМУ, оп. 1, од. зб. 69, арк. 20)

ВУАН (Кабінет антропології ім. Ф. Вовка, Кабінет примітивної культури, Геологічний кабінет, Етнографічна комісія тощо).

Аспірантуру ВІМ протягом другої половини 1920-х рр. правомірно розглядати як одну з форм реалізації практики «залишення» (при вчителях/викладачах) [26, 245–270], яка була притаманна дореволюційній системі підготовки кадрів. Єдність/згуртованість інтелектуальних гуманітарних еліт України, яка виявлялася у тому, що у різних наукових-освітніх – академічних, музейних, навчальних – установах працювали одні й ті ж самі *«дореволюційні»* спеціалісти, забезпечила «перетікання» молодих науковців до аспірантури ВІМ. Упроваджена як формальний загальносоюзний інститут, аспірантура при науково-дослідних і музейних установах протягом другої половини 1920-х рр. була гармонічно адаптована науковим гуманітарним співтовариством УСРР згідно з пануючим схоларним принципом – передачі наукових і освітніх традицій, цінностей, методології від вчителя учню.

Спільнота «вчителів» розпочинала формування наукового світогляду «учнів» ще під час навчання у КАІ, семінарах та гуртках при установах ВУАН та музеях, семінарах підвищеного типу при КІНО. Зокрема, на етнографічному відділі КАІ С.С. Магура та Т.А. Мішківська – аспіранти ВІМ 1927 р. вступу – навчався у таких науковців як П.А. Тутковський (дисципліни «загальна антропологія з антропогеографією» та «антропологія України»), В.Г. Ляскоронський[16] («загальна археологія», «історична географія України», «слов'янська етнологія»), В.Ю. Данилевич («археологія України»), В.Є. Козловська («методологія розкопок», «практикум по археології», «історія первісної культури»), А.М. Лобода[17] («загальна етнологія», «фольклор», «порівняльна історія релігій»), Ф.Л. Ернст («вступ до мистецтва України»), О.П. Новицький[18] («історія українського мистецтва»), Д.М. Щербаківський[19] («українське народне мистецтво», «практикум по народному мистецтву»), М.Ф. Біляшівський[20] («музеєзнавство»), Ф.І. Шміт[21] («вступ до мистецтвознавства») тощо [71, арк. 7; 72, арк. 7]. Показово, що науковим керівником С.С. Магури – аспіранта *«по археології»* – стала В.Є. Козловська, Т.А. Мішківської – аспірантки *«по історії українського малярства»* – Ф.Л. Ернст.

Ліквідація КАІ спричинила до необхідності створювати нові форми підготовки кваліфікованих кадрів, якими серед іншого стали семінари та гуртки при ВІМ, Кабінеті українського мистецтва, семінари підвищеного типу при КІНО. С.С. Магура протягом свого навчання й у подальшому науковому житті тісно співпрацював із М.О. Макаренком – співробітником Всеукраїнського археологічного кабінету. Показово, що Музейний комітет ВІМ за ініціативою В.Є. Козловської 18 листопада 1929 р. ухвалив *«написати подяку за керівництво аспірантом Магурою по методології археологічних розкопів»* [47, арк. 20] (рис. 9).

Вчителем К.Ю. Коршака та А.Г. Слюсарського правомірно вважати В.Ю. Данилевича – керівника семінару підвищеного типу з первісної культури. У липні 1929 р. В.Ю. Данилевич у рекомендаціях К.Ю. Коршаку та А.Г. Слюсарському зазначав: *«...весь час працював під моїм безпосереднім керівництвом над питаннями з передісторичної археології... Взагалі, він виявив себе за здібного й зацікавленого наукою студента. Отже, все те дає йому цілковите право продовжувати й далі свою наукову діяльність,*

16. Ляскоронський Василь Григорович (1859–1928) – український історик, етнограф, археолог, знавець топографії давнього Києва, нумізмат [11, 9].

17. Лобода Андрій Митрофанович (1871–1931) – український фольклорист, літературознавець, педагог, етнограф [80].

18. Олекса Петрович Новицький (1862–1934) – український мистецтвознавець, музейний діяч, академік ВУАН (1922) [12].

19. Данило Михайлович Щербаківський (1877–1927) – український мистецтвознавець, музейний діяч, педагог [11, 14–15].

20. Біляшівський Микола Федотович (1867–1926) – українознавець, музейний діяч, археолог [11, 1–2].

21. Федір Іванович Шміт (1877–1937) – мистецтвознавець, історик, музейний діяч, візантиніст [10; 28; 62; 76].

стати аспірантом» [70, арк. 9; 73, арк. 6]. У аспірантурі опікуватися подальшим становленням вихованців В.Ю. Данилевича продовжила В.Є. Козловська. До когорти археологів-аспірантів ВІМ цілком слушно зарахувати і Н.Л. Кордиш, яка під час роботи у ВІМ та Археологічному музеї ВУАН під керівництвом В.Є. Козловської та С.С. Магури оволоділа відповідними професійними навичками.

Продовжувачами наукових традицій українського мовознавства, літературознавства та фольклористики були І.М. Снігур та Г.Ю. Стельмах, котрі навчалися у М.К. Зерова, П.П. Филиповича[22], Б.В. Якубського[23] (літературно-лінгвістичний семінар при КІНО), А.М. Лободи, В.П. Петрова[24] (Етнографічна комісія ВУАН), К.В. Мощенка (ВІМ, Державний історико-культурний заповідник «Всеукраїнський музейний городок»), Б.К. Пилипенка (ВІМ).

І.В. Бондар, навчаючись у КІНО, розпочав студіювати питання історії України під керівництвом О.П. Оглобліна, і продовжив своє професійне становлення у аспірантурі ВІМ.

Спадкоємність традицій, авторитет вчительства і міжінституціональна кооперація, що були притаманні системі підготовки музейних кадрів УСРР протягом другої половини 1920-х – початку 1930-х рр., забезпечили доволі високий ступінь успішності аспірантури ВІМ. С.С. Магура з 1931 р. працював науковим співробітником Археологічного музею ВУАН, з 1933 р. – в. о. керівника цієї установи, у 1934 р. обійняв посаду старшого наукового співробітника Інституту історії матеріальної культури ВУАН УСРР. У 1932–33, 1935 рр. С.С. Магура брав участь у археологічних дослідженнях на території Києва, 1934–37 рр. очолював спільну з Державною академією історії матеріальної культури (Ленінград) Трипільську експедицію (сс. Трипілля, Халеп'є, Володимирівка та ін.) [51; 78]. Кандидатура І.М. Снігура на початку 1930-х рр. була запропонована на посаду керівника Музею етнології [42, арк. 127], а протягом другої половини 1930-х рр. він працював у Волинському науково-дослідному музеї (Житомир) [40, 314]. Науково-дослідну роботу в академічних структурах УСРР/УРСР після закінчення аспірантури ВІМ продовжили етнологи Т.А. Мішківська та Г.Ю. Стельмах. К.Ю. Коршак з 12 лютого 1933 р. постановою президії ВУАН був призначений на посаду наукового співробітника Секції, а згодом – Інституту історії матеріальної культури ВУАН [46], брав участь у роботі Трипільської експедиції ІІМК (1934–1937), у 1935 р. долучився до експедиції з вивчення курганів в околицях м. Нікополь [17]. А.Г. Слюсарський після завершення аспірантського стажу працював асистентом кафедри історії народів СРСР КІНО, науковим співробітником Інституту ЦК КП(б)У (Харків), інструктором Оржицького райкому КП(б)У (Полтавська обл.), старшим викладачем кафедри історії СРСР і УРСР Харківського державного університету [27, 226]. Н.Л. Кордиш працювала лаборантом і науковим співробітником Археологічного музею ВУАН, протягом 1937–39 рр. була науковим співробітником і завідувачем відділу трипільської культури Центрального історичного музею, у 1939–41 рр. – старшим науковим співробітником Інституту археології АН УРСР [24]. Співробітниками ВІМ/ЦІМ після закінчення аспірантського стажу були І.В. Бондар, Я.К. Граніт, Ф.І. Демидчук.

Суттєві зміни у системі підготовки кадрів на теренах УСРР відбулися на початку 1930-х рр., що в історії вітчизняного музейництва та науки традиційно асоціюється із граничною політизацією, запровадженням жорсткого партійно-ідеологічного контролю над інтелектуальним співтовариством, відпрацюванням найбільш ефективних форм і прийомів цькування, переслідування й знищення «ворожих більшовизмові ідей» та їх носіїв – представників національної української інтелігенції. Політика «великого перелому» щодо українського музейництва виявилася у винищенні інтелектуального фонду музейних закладів та фактичному спустошенні наукових напрямків досліджень у галузі гуманітарних дисциплін. З огляду на потребу побудови нового радянського музею, головним завданням якого мало стати висвітлення в експозиції успіхів і недоліків соціалістичного будівництва (промисловості, сільського господарства і культури), на початку 1930-х рр. розпочалась активна боротьба зі «старим, традиційним, ідеалістичним», засуджувались формалістичні методи, «музейна латинь». Саме у цій атмосфері відбувалася «партизація» аспірантури ВІМ, зміна вектору наукових досліджень з історії українського мистецтва та археології на студіювання проблем колгоспного будівництва або ж історії класової боротьби.

Перехід музейної роботи на «нові марксистсько-ленінські рейки науково-дослідної роботи» передбачав боротьбу зі «старими методами буржуазної передреволюційної роботи» та їх носіями [15], а відтак нівелювання стрижневої тогочасної вертикалі підготовки кадрів «учитель–учень», підміну ваги наукового наставника авторитетом партії та більшовицької ідеології. У реаліях функціонування ВІМ протягом першої

22. Павло Петрович Филипович (1891–1937) – український поет і літературознавець [63, 151–152].

23. Борис Володимирович Якубський (1889–1944) – український літературознавець і літературний критик [58].

24. Віктор Платонович Петров (1894–1969) – український археолог, історик, мовознавець, етнограф, літературознавець, фольклорист, філософ (філософський псевдонім Віктор Бер), письменник (літературний псевдонім В. Домонтович) [1].

половини 1930-х рр. зміна старих співробітників реалізувалась шляхом «безкровних» репресій – цькування у пресі, звільнення з роботи, постійними реорганізаціями, зміною тематики наукових досліджень та їхньою ідеологізацією, примушуванням до публічного звинувачення себе та своїх колег у контрреволюційній чи шкідницькій діяльності, позбавленні можливості займатися науковою працею, знищенні вже опублікованих чи підготовлених до видання робіт, відмові у публікації наукових досліджень, компрометації науковців тощо [13, 123].

Нищівна критика з боку більшовицької влади спрямовувалась на провідних представників музейництва Києва, а також на найвизначніші здобутки музейної справи 1920-х рр. Серед «націдемівців» та «буржуазних націоналістів» опинилося чимало наукових керівників та очільників семінарів аспірантів ВІМ – В.Є. Козловська, П.П. Курінний, В.Ю. Данилевич, Б.К. Пилипенко, Ф.Л. Ернст, К.В. Мощенко, О.П. Оглоблін тощо. Політичний терор був спрямований не лише проти «старорежимної» інтелігенції, але й на музейне «учнівство» – у 1933–34 рр. адміністративних переслідувань зазнали Я.К. Граніт [19, 173] та Ф.І. Демидчук [8, 225], у 1937 р. заарештований І.М. Снігур [40, 314], 22 грудня 1937 р. розстріляний К.Ю. Коршак (реабілітований «за відсутністю складу злочину» 1960 р.) [41], 8 січня 1938 р. розстріляний С.С. Магура (реабілітований 1960 р.) [78]. Водночас низці аспірантів ВІМ вдалося продовжити вітчизняну наукову традицію й у повоєнний час – Н.Л. Кордиш після закінчення Другої світової війни працювала в Українській вільній академії наук у Нью-Йорку (УВАН), була членом Секції античної історії УВАН, згодом очолювала Кабінет антропології та археології ім. Л.Є. Чикаленка, організований при Історичній секції УВАН, була членом Українського наукового товариства [24]; Г.Ю. Стельмах обіймав посаду наукового співробітника Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР; А.Г. Слюсарський з 1946 р. і до кінця свого життя працював на кафедрі історії СРСР і УРСР Харківського державного університету викладачем, доцентом, професором; І.В. Бондар працював у Музеї історичних коштовностей УРСР.

Аспірантура ВІМ протягом другої половини 1920-х – початку 1930-х рр. була дієвим інститутом підготовки наукових кадрів, обізнаних як зі специфікою експозиційної та науково-фондової музейної роботи, так і з актуальними засадами здійснення фахових академічних досліджень. Успішність музейної аспірантури була обумовлена передовсім домінуванням у вітчизняній системі підготовки кадрів у 1920-х рр. т. зв. схоларної традиції, яка передбачала вагому роль вчителя/вчителів у процесі становлення молодих науковців, і стала логічним продовженням дореволюційної університетської парадигми. На початку 1930-х рр. аспірантура ВІМ зазнала суттєвих змін, що відбувалися у загальному контексті уніфікації наукової праці й мислення, політизації та ідеологізації гуманітарних наук. Важливість вписування себе до певної інтелектуальної традиції та наявності інтелектуальної генеалогії (ідентифікація із поколінням учнівства) поступово змінилася на авторитет партійності, вірності «марксо-ленінській» ідеології, ідеалам «соціалістичного будівництва» у системі підготовки наукових кадрів. Майже цілковита відсутність джерел щодо діяльності аспірантів ВІМ після 1932 р. дає підстави припустити, що протягом 1932–34 рр. інститут аспірантури при музеях поступово занепадав і був остаточно ліквідований шляхом формалізації та загальносоюзної уніфікації системи підготовки та атестації наукових кадрів постановою Раднаркому СРСР від 13 січня 1934 р. «Про вчені ступені і звання», яка не передбачала підготовку і захист кваліфікаційних робіт при музейних установах.

Посилання

1. Андрєєв В.М. Віктор Петров. Нариси інтелектуальної біографії вченого / В.М. Андрєєв. – Дніпропетровськ: Герда, 2012. – 476 с.
2. Андреєва Т. Діяльність П.А. Тутковського на Волині. На основі матеріалів з фонду Волинського краєзнавчого музею / Т. Андреєва // Волинський музей : історія і сучасність. – Вип. ІІ. – Луцьк, 1999. – С. 30–32.
3. Башманівський В.І. Микола Зеров – неокласик / В.І. Башманівський. – Житомир: Видавництво ЖДУ імені І. Франка, 2007. – 172 с.
4. Білокінь С. В обороні української спадщини: Історик мистецтва Федір Ернст / Сергій Білокінь. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – 355 с.
5. Білокінь С.І. Закоханий у вроду слів / С.І. Білокінь. – К.: Час, 1990. – 56 с.
6. Білокінь С.І. Київська школа акад. М.С. Грушевського : Олексій Баранович, Микола Ткаченко / С.І. Білокінь // УІЖ. – 1996. – № 5. – С. 108–131.
7. Білокінь С.І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР 1917–1941 / С.І. Білокінь. – Т. 2. – Дрогобич: Коло, 2013. – 1066 с.
8. Білокінь С.І. Музей України (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали / С.І. Білокінь. – К.: б. в., 2006. – 476 с.
9. Білокінь С.І. Словник музейників України (1917–1943) [Електронний ресурс] : [сайт] / Сергій Білокінь // Сергій Білокінь. Історик України. Персональний сайт. – Електрон. текст. дані. – К. – Режим доступу : http://www.s-bilokin.name/Personalia/MuseumWorkers/Z.html (дата звернення : 01.03.2015).
10. Білокінь С.І. Українська зірка вченого / С.І. Білокінь // Пам'ятники України. – 1987. – № 1. – С. 24–26.
11. Білокінь С. І. Українські музейники 1920-х років / С.І. Білокінь // Український музей : Зб. 1. – Репринтне перевидання 1927 року. – К., 2007. – С. 1–15.
12. Бонь О.І. Академік Олекса Петрович Новицький: наукова та громадська діяльність / О. І. Бонь. – К.: Рідний край, 2004. – 219 с.
13. Бонь О.І. «…Методологія в мене не відповідає сучасним вимогам, зато мої знання їм необхідні» / О.І. Бонь // Сумська старовина. – 2007. – № XXI–XXII. – С. 123–131.
14. Брюховецький В.С. Микола Зеров: літературно-

критичний нарис / В.С. Брюховецький. – К.: Радянський письменник, 1990. – 307 с.

15. В. К. Нові напрямки в археологічній роботі Всеукраїнського археологічного комітету ВУАН у 1931 р. / Валерія Козловська // Україна. Науковий двохмісячник українознавства. – 1932. – Кн. 1–2. – С. 193.

16. Верба І.В. Олександр Оглоблин. Життя і праця в Україні / І.В. Верба. – К.: б. в., 1999. – 380 с.

17. Відейко М.Ю. Коршак Кирило Юхимович / М.Ю. Відейко // Енциклопедія Трипільської цивілізації: У 2-х т. – Т. 2. – К., 2004. – С. 251.

18. Відейко М.Ю. Кордиш-Головко Неоніла Леонівна / М.Ю. Відейко // Енциклопедія Трипільської цивілізації: в 2 т. – Т. 2. – К., 2004. – С. 246–247.

19. Геппенер-Лінка Н.В. Спогади про Всеукраїнське музейне містечко 1929–1939 рр. / С.І. Білокінь (науковий коментар) // Лаврський альманах. – 2003. – Вип. 11: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. – С. 142–175.

20. Гомоляко А.О. Науково-педагогічна діяльність Василя Данилевича / А.О. Гомоляко. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2013. – 164 с.

21. Горохівський П. П.П. Курінний – історик, археолог, один з видатних організаторів пам'яткоохоронної справи в Україні у 20–30-х роках XX ст. / П. Горохівський // Актуальні проблеми археології, історії та історичного краєзнавства Бугo-Дніпровського межиріччя. – Умань, 2012. – С. 331–339.

22. Губарець В. Скарбами землі зігрітий: біографічна повість з життя Павла Тутковського / В. Губарець, І. Падалка. – К.: Київська правда, 2001. – 223 с.

23. Гуржій О.І. Етнологічні осередки України в 20-х – на початку 30-х років XX ст.: Нарис діяльності / О.І. Гуржій, М.Б. Парахіна. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 248 с.

24. Домбровський О. Археолог Неоніла Кордиш-Головко / О. Домбровський // Український історик. – 1997. – № 1/4. – С. 325–327.

25. Зарембский А. Народное искусство подольских украинцев / А. Зарембский ; Гос. рус. музей, Этногр. отд. – Л.: Изд. Гос. рус. музея, 1928. – 50 с.

26. Иванова Л.В. Формирование советской научной интеллигенции (1917–1927) / Л.В. Иванова. – М.: Наука, 1980. – 392 с.

27. Історики Харківського університету: біобібліографічний довідник (1905–2013 рр.) / уклад. О.М. Богдашина [та ін.]. – Х.: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2013. – 284 с.

28. Ковпаненко Н. Шміт Федір Іванович / Н. Ковпаненко // Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України: біографічний довідник. – Ч. ІІ. – К., 2005. – С. 300–307.

29. Коршак К. З праці семінару при археологічному відділі Всеукраїнського історичного музею ім. Шевченка у Києві / Кирило Коршак // Хроніка археології та мистецтва. – 1930. – Ч. 1. – С. 57–66.

30. Кострица М.Ю. Найкращий знавець неорганічної природи України П.А. Тутковський: історико-краєзнавчий нарис / М.Ю. Кострица ; Житомирське науково-краєзнавче товариство дослідників Волині. – Житомир: В.Б. Котвицький, 2008. – 40 с. – (Серія «Вчені Житомирщини»; вип. 7).

31. Кот С. Курінний Петро Петрович / С. Кот // Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України : біографічний довідник. – Ч. І. – К., 2005 – С. 309–312.

32. Кузьменко М.М. Науково-педагогічна інтелігенція в УСРР 20–30-х років : соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень / М.М. Кузьменко ; Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. – Донецьк : Норд-Прес, 2004. – 456 с.

33. Латуха Т. Наукова та суспільна діяльність археолога В.Є. Козловської / Т. Латуха // Проблеми збереження та відродження пам'яток історії та культури. – Біла Церква, 1994. – С. 62–64.

34. Лисенко І.М. Коршак Кирило Юхимович [Електронний ресурс] / І.М. Лисенко // Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон – Кю. – К., 2008. – Режим доступу : http://www.history.org.ua/?termin=Korshak_K (останній перегляд: 15-06-2014).

35. Лисенко І.М. Як спалах метеора (О. Лан) / І.М. Лисенко // Поезії видіння осяйне. – К., 2002. – С. 82–89.

36. Ляшко С. Валерія Козловська / С. Ляшко // Енциклопедія Трипільської цивілізації: У 2-х т. – Т. 2. – К., 2004. – С. 227.

37. Магура С. Випадкові знахідки за р. 1927 (з архіву ВУАК'у) / Сильвестр Магура // Хроніка археології та мистецтва. – 1930. – Ч. 2. – С. 47–56.

38. Макаренко Д.Є. Шлях до храму: науково-історичне есе / Д.Є. Макаренко. – К.: Хрещатик, 2006. – 127 с.

39. Маньковська Р. Підготовка кадрів музейних працівників (20-ті рр. XX ст.) / Руслана Маньковська // Вісник. Загальнодержавний бюлетень Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – 2000. – № 2(6). – С. 11–17.

40. Маньковська Р.В. Музейні установи та музейники у період «Великого терору» (1937–1938 рр.) / Р.В. Маньковська // Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації : до 75-річчя «Великого терору» в СРСР. – К., 2013. – С. 300–321.

41. Михайленко О. Належить до негайного виконання: Слідча справа Кирила Коршака / О. Михайленко, О. Лошицький // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КҐБ. – К., 1997. – № 1/2 (4/5). – С. 285–293.

42. Науковий архів Інституту археології НАН України (далі НА ІА НАНУ), ф. 1 (Вовк Ф. К.), спр. 434г, 138 арк.

43. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 480, 86 арк.

44. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 487, 49 арк.

45. НА ІА НАНУ, ф. 10 (Курінний П. П.), спр. 17, 265 арк.

46. НА ІА НАНУ, ф. 13 (Коршак К. Ю.), спр. 13, 6 арк.

47. Науковий архів Національного художнього музею України (НА НХМУ), оп. 1, од. зб. 69, 23 арк.

48. НА НХМУ, оп. 1, од. зб. 83, 26 арк.

49. Найден О. Квітка на комині. Настінні розписи Уманщини першої половини XX століття: історія, семантика, образи / Олександр Найден, Ірина Ходак. – К.: Стилос, 2013. – 300, 80 с.

50. Німенко Н.А. Велет українознавства (до 125-річчя від дня народження Миколи Омеляновича Макаренка) / Н.А. Німенко // Сумська старовина. – Суми, 2002. – №. Х. – С. 5–25.

51. Німенко Н.А. З когорти першовідкривачів (Сильвестр Магура – вихованець школи проф. М. Макаренка) / Н.А. Німенко // Наукові праці історичного факультету / Запорізький державний університет. – 2005. – Вип. 19. – С. 403–409.

52. Новицька М. Тези виступу на захисті промоційної роботи «Гаптарські майстерні на Україні середини XVIII ст. Ігуменя Елена» / М. Новицька // Студії мистецтвознавчі. – К., 2005. – Ч. 3(11). – С. 107–113.

53. Павлова В. Сторінки життя Валерії Козловської / В. Павлова // Археологія. – 2007. – № 4. – С. 70–83.

54. Павлуцкий Г.Г. Деревянные и каменные храмы / Г.Г. Павлуцкий. – К.: Тип. С.В. Кульженко, 1905. – 124 с. – (Древности Украины ; вып. 1).

55. Павлуцкий Г.Г. О происхождении форм украинского деревянного церковного зодчества / Г.Г. Павлуцкий. – М.: Тип. Г. Лисснера и Д. Совко, 1910 – 12 с.

56. Пекарська Л.В. Петро Курінний: повернення із забуття / Л.В. Пекарська // Національному музею історії України – 110. – Ч. 2. – К., 2009. – С. 94–105.

57. Поліщук В. «Я бачу ціль, хоча й дійти не можу...». До 100-річчя з дня народження поета О. Лана (К. Ю. Коршака) / В. Поліщук // О. Лан. Вибрані поезії. – Черкаси : Сіяч, 1997. – С. 3–18.

58. Радько А. Архівна кримінальна справа Б.В. Якубського – дослідника й видавця Лесі Українки / А. Радько // Леся Українка і сучасність : зб. наук. пр. – Луцьк, 2010. – Т. 6. – С. 513–541.

59. Різниченко Володимир Васильович //

Українська радянська енциклопедія: в 12 т. – Т. 9. – 2-е вид. – К., 1983. – С. 391.

60. Різниченко Володимир Васильович // Український радянський енциклопедичний словник / редкол. А.В. Кудрицький (відп. ред.). – Т. 3. – 2ге вид. – К., 1986. – С. 103.

61. Студенець Н. Марія Новицька. Життєвий шлях і наукова діяльність (до 110-річчя з дня народження) / Н. Студенець // Студії мистецтвознавчі. – К., 2005. – Ч. 3(11). – С. 103–106.

62. Сыченкова Л. Федор Иванович Шмит: жизнь и судьба научного наследия / Л. Сыченкова // Рубеж (альманах социальных исследований). – 1999. – № 13–14. – С. 89–103.

63. Українська діаспора в Російській Федерації: історико-культурна спадщина / Горбик В.О. (кер.), Герасимчук В.Є., Даниленко В.М. та ін. ; Інститут історії України НАН України. – К.: [б. в.], 2011. – 275 с.

64. Уривок з промоційної праці М. Новицької «Гаптарські майстерні на Україні середини XVIII ст.» // Студії мистецтвознавчі. – К., 2005. – Ч. 3(11). – С. 114–122.

65. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України), ф. 166, оп. 6, спр. 3426, 56 арк.

66. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 3436, 4 арк.

67. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 8, спр. 443, 372 арк.

68. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 1382, 53 арк.

69. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 1397, 43 арк.

70. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 3667/1-2, 37 арк.

71. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 4559, 15 арк.

72. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 5033, 12 арк.

73. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 7155, 9 арк.

74. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 7192, 9 арк.

75. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 7370, 9 арк.

76. Чистотинова С. Федор Иванович Шмит / С. Чистотинова. – М.: Дело, 1994. – 205 с.

77. Чорна Л.О. Із когорти повернених імен репресованих українських науковців: Анатолій Зіновійович Носів / Л.О. Чорна // Гуржіївські історичні читання. – Черкаси, 2011. – Вип. 4. – С. 115–117.

78. Шовкопляс Г. М. Сильвестр Сильвестрович Магура (1897–1937) / Г.М. Шовкопляс // Археологія. – 1992. – № 1. – С. 109–115.

79. Щербаківський Д. Українські деревяні церкви. Короткий огляд розробки питання / Д. Щербаківський // Збірник Секції мистецтв [Українського Наукового Товариства]. – К., 1921. – Зб. 1. – С. 80–102.

80. Щербань Т. Видатний український фольклорист і етнограф: (до 125-річчя від дня народження акад. Андрія Лободи) / Т. Щербань // Народна творчість та етнографія. – 1996. – № 5/6. – С. 3–9.

81. Юркова О. Наукова атестація істориків в Україні: нормативна база та особливості захисту дисертацій (друга половина 1920-х – 1941 рр.) / Оксана Юркова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2010. – Вип. 19. – Ч. 2. – С. 137–153.

82. Яненко А. Захист промоційної праці Кирила Коршака «До питання про зародки обміну в первісному суспільстві на Україні» у контексті методологічної дискусії першої половини 1930-х рр. / Анна Яненко // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2014. – Вип. 18. – (У друці).

83. Яненко А.С. Підготовка та підвищення кваліфікації археологічних кадрів при музеях УСРР (1920-ті – початок 1930-х років) / А.С. Яненко, С.В. Тарнавська // Сіверщина в історії України. – 2012. – Вип. 5. – С. 363–367.

84. Ясь О. Кордиш-Головко Неоніла Леонтіївна / О. Ясь // Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник. – К., 2004. – Вип. 2, ч. 2. – С. 207–208. – (Серія «Українські історики»).

85. Réau L. L'art russe, des origines à Pierre le Grand / Louis Réau. – Vol. 1. – Paris : Henri Laurens, 1921. – 387 p.

Яненко А.С. Подготовка музейных работников в аспирантуре Всеукраинского исторического музея им. Т.Г. Шевченко во второй половине 1920-х – начале 1930-х гг.

В статье на основе архивных источников рассматриваются основные принципы деятельности и персональный состав аспирантуры Всеукраинского исторического музея им. Т. Г. Шевченко в контексте трансформации подготовки музейных кадров в течение второй половины 1920-х – начале 1930-х гг. Приведены биографические сведения об аспирантах музея, в частности о С.С. Магуре, Т.А. Мешковской, К.Е. Коршаке, А.Г. Слюсарском и др.

***Ключевые слова:** Всеукраинский исторический музей им. Т.Г. Шевченко, музейная аспирантура, УССР.*

Yanenko A. S. Training of museum staff in postgraduate course of Taras Shevchenko All-Ukrainian History Museum in Kyiv in the second half of the 1920s – early 1930s years

In the article basic activity principles and personal membership of postgraduate course of Taras Shevchenko All-Ukrainian History Museum in Kyiv are discussed in the movement of transformation of museum staff training system in the second half of the 1920s – early 1930s years on the bases of archive materials. The biographical information about postgraduate museum staff, in particular about Sylvestr Magura, Tetyana Mishkivska, Kyrylo Korshak, Antin Slyusarskyj, is given.

***Key words:** Taras Shevchenko All-Ukrainian History Museum in Kyiv, museum postgraduate course, the Soviet Ukrainian.*

09.03.2015 р.

УДК 930.2: 929 (477.51) А.В.Верзилов

С.Г. Скоренок

ДІЯЛЬНІСТЬ А.В. ВЕРЗИЛОВА У СУЧАСНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті проаналізована та систематизована література, яка складає інформативний потенціал дослідження історіографічного аспекту діяльності чернігівського міського голови, громадського діяча, історика та краєзнавця А.В. Верзилова (1867–1931).

***Ключові слова:** А.В. Верзилов, історіографія, Чернігів, міська дума, краєзнавство.*

Серед чернігівських краєзнавців, які плідно працювали над дослідженням регіональної історії, одне з чільних місць по праву належить Аркадію Васильовичу Верзилову (1867–1931), який тривалий час був головою Чернігівської міської думи й водночас вивчав минувшину краю. Його життєвий шлях, громадська діяльність та науковий доробок перебували і знаходяться у сфері інтересів дослідників. Втім, обставини його життя й політичний клімат в Російській імперії, а потім СРСР обумовили нерівномірність дослідження життєвого шляху А. Верзилова, його громадсько-політичної та наукової діяльності.

Зазначимо, що характер історіографії досліджуваної проблеми доволі неоднорідний: від поодиноких згадок до побіжного висвітлення біографії чи аналізу окремих публікацій А. Верзилова.

У вивченні життєвого та творчого шляху історика можна виділити три основні етапи: 1) 1889–1928 рр.; 2) 1930 р. – 80-ті рр.; 3) 1990-ті рр. – початок XXI ст. Перший етап пов'язаний з відгуком наукової громадськості на сторінках вітчизняних видань на результати етнографічної, педагогічної, культурно-просвітницької, громадської та наукової діяльності А. Верзилова. Другий етап припадає на тривалий період радянської історіографії. На жаль, після смерті історика 1931 року в радянській історичній науці діяльність А. Верзилова практично не висвітлювалася. Відсутність газетного некрологу обумовлена, перш за все, несприятливою соціально-економічною та політичною ситуацією в країні. На початку 30-х р. XX ст. у місцевій пресі розглядались зовсім інші проблеми та не згадувалося про діяльність видатного діяча, і тому дата смерті А. Верзилова тривалий час залишалась невідомою.

Третій етап став відлунням серйозних політичних і психологічних зрушень за доби «перебудови» та створення української державності. Він характеризується формуванням нової творчої генерації вітчизняних істориків, опрацюванням і залученням до наукового обігу великого масиву нових джерел та спростуванням застарілих стереотипів новими методологічними підходами. Саме на цьому етапі вивчення внеску А. Верзилова у вітчизняну науку, його ім'я та науковий доробок були повернуті на сторінки наукової літератури. На шпальтах загальноукраїнських і регіональних наукових та науково-популярних видань почали з'являтися статті, присвячені аналізу життя та діяльності А. Верзилова, публікувалися уривки зі спогадів. Автори коротких нарисів життя і діяльності історика О. Юркова [41; 483], Г. Герасимова [5, 74–89; 6, 266], О. Коваль [16, 69–70], Г. Курас [17] за матеріалами вітчизняних архівів в загальних рисах висвітлили науково-педагогічну і громадську діяльність А. Верзилова. Його біограми були вміщені в «Енциклопедії історії України» [41, 483], «Енциклопедії сучасної України» [6, 266], біобібліографічних довідниках «Українські історики XX століття» [5, 74–89], «Українські архівісти (XIX–XX ст.) [16, 69–70].

Досить плідно вивченням біографії та наукового доробку А. Верзилова займався дослідник Г. Курас. У 1991 р. на V Всеукраїнській конференції «Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України» автор представив розвідку «Український історик та краєзнавець А.В. Верзілов», де у стислій формі оприлюднив невідомі широкому загалу факти біографії історика та наголосив, що «одночасно з дослідженням на ниві історії краю, вчений відігравав помітну роль в громадському житті» [18]. У статті «А. Верзилов у Чернігівській губернській вченій архівній комісії» [19], опублікованій у часописі «Сіверянський архів», Г. Курас вперше використав матеріали архіву Української Вільної Академії наук у США, розкрив внесок А. Верзилова у діяльність Чернігівської губернської вченої архівної комісії і зробив висновок що, «А. Верзилов залишив помітний слід в історії Чернігова кінця XIX – першої третини XX ст., був одним з найвидатніших членів Чернігівської архівної комісії і значною мірою сприяв тому, що вона стала однією з провідних наукових інституцій України того часу» [19, 77].

Аналізу краєзнавчої та наукової діяльності вченого на Чернігівщині присвячені студії О. Коваленка [11; 15, 108]. Варто зауважити, що деякі неопубліковані А. Верзиловим праці, що мають безпосереднє відношення до історії Чернігівщини, були підготовлені до друку та оприлюднені О. Коваленком на сторінках «Сіверянського літопису» [15].

Деякі аспекти краєзнавчої та педагогічної діяльності А. Верзилова висвітлено у кандидатській дисертації В. Ткаченка «Розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині у 20-30-х рр. XX ст.» [36]. Автор окреслив основні форми, методи і напрями історико-краєзнавчої роботи на Чернігівщині у 20-30-х рр. XX ст., в якій активну участь брав А. Верзилов. В. Ткаченку належить також низка статей з цієї тематики. Окрема розвідка автора присвячена Чернігівському науковому товариству, до якого належав краєзнавець [35]. Варто зазначити, що автору вдалося натрапити на документ, в якому зазначалося, що всі члени Товариства «буржуазно-націоналістичні, класово-ворожі елементи» та «проводять свою шкідницьку діяльність у боротьбі проти Радвлади» [35, 56]. Якби не смерть А. Верзилова 14 липня 1931 р. від тяжкої недуги, йому б не вдалося уникнути жахливої участі багатьох українських науковців часів тотальних репресій, допитів і переслідувань. Унікальні відомості про політичну позицію інтелігенції в Україні, до якої належав А. Верзилов, містить монографія В. Даниленка «Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр.» [38, 92]. Рідкісні документи передають дух тоталітарної епохи, назрівання масових політичних розправ над українською інтелігенцією, катастрофи Голодомору, Великого терору.

Громадсько-політична робота А. Верзилова на межі XIX–XX ст. побіжно згадується у працях В. Руденка [26, 9], Л. Біньковської [2, 4], Т. Демченко [7, 125–127; 8, 27–35; 9, 100–108; 10, 11–19], присвячених розвитку національно-визвольного руху та діяльності органів місцевого самоврядування на Чернігівщині.

Певну увагу А. Верзилову, як одному із засновників потужної просвітницької організації «Громада», а пізніше – члену товариства «Просвіта», приділено у дисертаційному дослідженні Ю. Русанова «Чернігівська «Громада» в українському національно-культурному русі у другій половині XIX – початку XX століття: історіографічний аспект» [27]. Окрім дисертації Ю. Русанову також належить низка статей з цієї тематики [28, 7–10; 29, 61–62].

Громадсько-політична діяльність А. Верзилова напередодні та під час Української революції частково розкривається у працях О. Музичко [22, 40, 44], Г. Самойленка [30, 7; 31, 156], С. Сергєєвої [32, 52–54], Н. Населевець [23], Г. Бєлікової [1], В. Борисенка [3, 30]. Заслуговує на увагу розвідка С. Іваницької «Участь чернігівських лібералів у центральних структурах партії Народної свободи (1905–1917 рр.)» [12, 135, 149, 152]. Авторка зробила ґрунтовний аналіз діяльності партії кадетів, показала взаємовідносини її чернігівських представників із владними структурами, в тому числі й А. Верзилова.

Про взаємини А. Верзилова з В. Антоновичем, Б. Грінченком, М. Коцюбинським, І. Шрагом, М. Грушевським, іншими культурними діячами й політичними лідерами згадується у працях О. Оглоблина [24, 13], Г. Самойленка [30, 7; 31, 156], Н. Населевець [23], О. Музичко [22, 40, 44], О. Рахна [25, 146], С. Сергєєвої [32, 52–54], І. Верби [4, 32], А. Трубайчука [37, 66–67], Г. Бєлікової [1], Н. Ципляк [39, 100].

Серед усього масиву наукової літератури передусім слід виокремити праці, присвячені безпосередньо життєвому шляху та громадській діяльності А. Верзилова. 2002 року з нагоди 135-річчя від дня його народження у «Сіверянському літописі» вийшла стаття О. Ісаєнко «Доповідь у міській думі» [13, 108–110], у якій авторка проаналізувала життєвий шлях громадського діяча та визначила його роль і значення в діяльності органів місцевого самоврядування наприкінці XIX ст. Діяльності А. Верзилова на чолі міського самоуправління Чернігова присвятили свої публікації Л. Біньковська [2, 4], Г. Курас [17; 18; 19], В. Руденок [26, 9].

Публіцистична діяльність А. Верзилова фрагментарно простежена у публікації І. Старовойтенко [34, 17–43] на прикладі аналізу матеріалів першої щоденної української газети «Громадська думка». Роль А. Верзилова в діяльності Чернігівської громадської бібліотеки та його вагомий внесок у збереження освітньо-культурних закладів міста розкривається в дослідженні І. Сікорської [33, 119].

Заслуговує на увагу архів Лесі Українки та її родини, віднайдений нещодавно у Слов'янській бібліотеці в Празі, який донедавна вважався втраченим. Він містить понад тисячу кореспонденцій, частина з яких увійшла до збірки «Листи так довго йдуть…Знадоби архіву Лесі Українки в Слов'янській бібліотеці у Празі». Книга видана завдяки ініціативі та фінансуванню Союзу Українок Америки. Наведена епістолярна спадщина охоплює 1888–1945 рр. Запропонована добірка дозволяє побачити в новому світлі А. Верзилова як одного з товаришів Лесі Українки та її родини за часів навчання в Київському університеті Св. Володимира [20, 128–130].

Дослідники регіональної історії та археології А. Карнабед [14, 24, 27], Л. Ясновська [42; 43], О. Черненко [40], вивчаючи наукові заклади й установи, що сприяли охороні та збереженню пам'яток історії та культури кінця XIX – початку XX ст., у своїх працях побіжно відобразили археологічну та пам'яткоохоронну діяльність А. Верзилова, визначили його внесок в організацію і проведення Всеросійських археологічних з'їздів на початку XX ст.

Отже, здійснений аналіз засвідчує наявність наукових праць, у яких висвітлюються окремі аспекти життя та діяльності А. Верзилова. Однак в українській історіографії відсутнє ґрунтовне комплексне дослідження його життєвого шляху, громадсько-політичної й наукової діяльності, що й обумовило вибір теми даної публікації.

Посилання

1. Бєлікова Г. Іван Рашевський – відомий і невідомий / Г. Бєлікова // Сіверянський літопис. – 1999.– № 1. – С. 26–61.

2. Біньковська Л. Кавалер орденів св. Анни та Станіслава, або Під таємним оком поліції: Постаті: Мер і засновник «Просвіти» / Л. Біньковська // Чернігівські відомості. – 2003. – 10 січня – С. 4.

3. Борисенко В.Й. Суспільно-політична діяльність учителів і учнівської молоді України в 1900 – першій половині 1907 рр. / В.Й. Борисенко, Г.А. Непорожня. – К., 2002. – 149 с.

4. Верба І. Михайло Грушевський. / І. Верба, Ю. Шаповал – К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 2005. – 352 с.

5. Герасимова Г. Верзілов А.В. / Г. Герасимова // Українські історики XX століття: [біобібліографічний довідник]. – К., 2004. – Вип. 2, част. 2. – С. 74–89.

6. Герасимова Г.П. Верзилов Аркадій Васильович / Г.П. Герасимова // Енциклопедія сучасної України. – Т. 4: В–Воч. – К., 2005. – 699 с.

7. Демченко Т. Життя в іншій формі / Т. Демченко // Сіверянський літопис. – 1998. – № 4. – С. 125–127.

8. Демченко Т. Чернігівська міська дума у 1905 році / Т. Демченко // Сіверянський літопис. – 2005. – № 6. – С. 27–35.

9. Демченко Т. Список міліціонерів: епізод з історії революційного протистояння у Чернігові 1905 року / Т. Демченко // Сіверянський літопис. – 2006. – № 4. – С. 100–108.

10. Демченко Т. До історії Чернігівської міської думи в жовтні 1905 р. / Т. Демченко, О. Тарасенко // Сіверянський літопис. – 2006. – № 2. – С. 11–19.

11. Дубровський В. Пожежа 1750 року в Старому Чернігові / [Підготовка до друку та передмова О. Коваленка і Т. Вороніної] // Сіверянський літопис. – 1997. – № 6. – С. 154–166.

12. Іваницька С. Участь чернігівських лібералів у центральних структурах партії Народної свободи / С. Іваницька // Шрагівські читання: збірник статей і матеріалів. – Чернігів,

2014. – Вип. 3. – С. 134–154.

13. Ісаєнко О. Доповідь у міській думі: (До 135–річчя від дня народження А.В. Верзілова / О. Ісаєнко // Сіверянський літопис. – 2002.– № 6. – С. 108–110.

14. Карнабед А. Таємниці Болдиних гір / А. Карнабед // Сіверянський літопис. – 1995. – № 6. – С. 12–27.

15. Коваленко О. Чернігів та його округа очима Аркадія Верзилова / О. Коваленко // Скарбниця української культури: збірник наукових праць. – Чернігів, 2007–2008. – Вип. 10. – С. 108–116.

16. Коваль О. Верзілов Аркадій Васильович / О. Коваль // Українські архівісти: Біобібліографічний довідник. – К., 1999. – Вип. 1. – С. 69–70.

17. Курас Г. Громадський діяч, краєзнавець / Г. Курас // Деснянська правда. – 1990. – 27 липня. – С. 3.

18. Курас Г.М. Український історик та краєзнавець А.В. Верзілов (1867–1931) / Г.М. Курас // V Всеукраїнська конференція «Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України (жовтень 1991 р.)»: Тези доповідей і повідомлень – К.–Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 66–67.

19. Курас Г.М. А. Верзилов у Чернігівській губернській вченій архівній комісії / Г.М. Курас // Сіверянський архів. – 2007. – Вип. 1. – С. 72–78.

20. Листи так довго йдуть…Знадоби архіву Лесі Українки у Слов'янській бібліотеці у Празі.– К., 2003. – 308 с.

21. Листи Олександра Кониського до Іллі Шрага. – Чернігів, 2011. – 210 с.

22. Музичко О. І.Л. Шраг в історії співпраці Одеської та Чернігівської українських громад / О. Музичко // Шрагівські читання: збірник статей і матеріалів. – Чернігів, 2014. – Вип. 3. – С. 40–50. 23. Населевець Н. Листи Б. Грінченка / Н. Населевець // Сіверянський літопис. – 1997.– № 1–2. – С. 156–159.

24. Оглоблин О. Володимир Антонович та його історична школа / О. Оглоблин // 125 років київської української академічної традиції 1861–1986. – Нью-Йорк, 1993. – С. 13.

25. Рахно О. Листи Олександра Русова до Іллі Шрага / О. Рахно // Сіверянський літопис. – 1999.– № 2. – С. 142–147.

26. Руденок В. Опальний голова з «Анною» і «Станіславом» / В. Руденок // Чернігівські відомості. – 2002. – 29 березня. – С. 9.

27. Русанов Ю.А. Чернігівська «Громада» в українському національно-культурному русі у другій половині XIX – початку XX століття: історіографічний аспект дис. … кандидата іст. наук: 07.00.06 / Ю.А. Русанов. – К., 1995. – 179 с.

28. Русанов Ю. До історії Чернігівської громади / Ю. Русанов // Сіверянський літопис. – 1996.– № 6. – С. 7–10.

29. Русанов Ю. Чернігівська громада в громадському русі XIX – початку XX ст. в Україні / Ю. Русанов // Сіверянський літопис. – 1995.– № 3. – С. 61–62.

30. Самойленко Г. Громадсько-культурне та літературне життя в Чернігові у кінці XIX – на початку XX ст. / Г. Самойленко. – Ніжин: ТОВ «Наука-Сервіс», 1999. – 110 с.

31. Самойленко Г. На терені українства / Г. Самойленко // Сіверянський літопис. – 1999. – № 3. – С. 156–158.

32. Сергєєва С. Громадсько-політична діяльність І. Шрага в контексті подій Української революції на Чернігівщині (1917–1919 рр.) / С. Сергєєва // Шрагівські читання: збірник статей і матеріалів. – Чернігів, 2014. – Вип. 3. – С. 51–60.

33. Сікорська І. Роль меценатства та благодійності у становленні бібліотеки / І. Сікорська // Сіверянський літопис. – 1998. – № 3. – С. 119–122.

34. Старовойтенко І. Чернігів та Чернігівщина у віддзеркаленні матеріалів першої щоденної української газети Наддніпрянщини «Громадська думка» (1906 р.) // Шрагівські читання: збірник статей і матеріалів. – Чернігів, 2012. – Вип. 2. – С. 17–43.

35. Ткаченко В. Чернігівське наукове товариство у контексті національного відродження України 20-х років / В. Ткаченко, М. Ігнатенко // Сіверянський літопис. – 1995. – № 2. – С. 54–57.

36. Ткаченко В.В. Розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині у 20–30-х рр. XX ст.: дис. … кандидата іст. наук: 07.00.01 / В.В. Ткаченко. – Чернігів, 1995. – 178 с.

37. Трубайчук А. Михайло Грушевський, його сподвижники й опоненти / А. Трубайчук, Г. Стрельський. – К.: Четверта хвиля, 1996. – 192 с.

38. Українська інтелігенція і влада: зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. / [Упорядн. В.М. Даниленко]. – К.: Темпора, 2012. – 756 с.

39. Ципляк Н. Участь чернігівських семінаристів у громадсько-політичному житті наприкінці XIX – на початку XX ст. / Н. Ципляк // Шрагівські читання: збірник статей і матеріалів. – Чернігів, 2014. – Вип. 3. – С. 96–103.

40. Черненко О. Археологічні дослідження П.М. Добровольського на Чернігово-Сіверщині / О. Черненко, Л. Ясновська // Сіверянський літопис. – 1999. – № 5. – С. 34–40.

41. Юркова О.В. Верзилов (Верзілов) Аркадій Васильович. / О.В. Юркова // Енциклопедія історії України. – Т. 1: А–В. – К., 2003. – 688 с.

42. Ясновська Л. Участь чернігівців у підготовці та проведенні XIV Всеросійського Археологічного з'їзду // Шрагівські читання: збірник статей і матеріалів. – Чернігів, 2012. – Вип. 2. – С. 128–136.

43. Ясновська Л. Дослідження літописних міст Чернігівщини співробітниками Імператорської археологічної комісії // Шрагівські читання: збірник статей і матеріалів. – Чернігів, 2012. – Вип. 2. – С. 128–136.

Скоренок С.Г. Деятельность А.В. Верзилова в современной историографии

В статье проанализирована и систематизирована литература, которая составляет информативный потенциал исследования историографического аспекта деятельности председателя Черниговской городской думы, общественного деятеля, историка и краеведа А.В. Верзилова (1867–1931).

***Ключевые слова:** А.В. Верзилов, историография, Чернигов, городская дума, краеведение.*

Skorenok S.H. The activity of Arkadiy Verzilov in modern historiography

The article analyzed and systematized the literature, which composes the informative potential of the historiographical aspect of the research of the activity of Arkadiy Verzilov (1867-1931) – the chairman of the Chernihiv City Council, public figure, the historian and the ethnographer.

***Key words:** Arkadiy Verzilov, historiography, Chernihiv City, city Council, ethnography.*

18.03.2015 р.

УДК 069 (091) (477.51–2) «1920/1938»

Н.О. Бойко

ДІЯЛЬНІСТЬ СОСНИЦЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ НА ЧОЛІ З Ю.С. ВИНОГРАДСЬКИМ (1920–1938 РР.)

У статті визначено та схарактеризовано основні напрямки діяльності Сосницького краєзнавчого музею під керівництвом Ю.С. Виноградського (1920–1938 рр.). Відзначено внесок Ю.С. Виноградського у становлення та розвиток музею.

Ключові слова: *Ю.С. Виноградський, Сосницький краєзнавчий музей, краєзнавство, археологія, екскурсія, експонат, колекція.*

Сосницький краєзнавчий музей ім. Ю.С. Виноградського нарівні з Сосницьким літературно-меморіальним музеєм О.П. Довженка є візитівкою цього стародавнього містечка. З 1993 р. Сосницький краєзнавчий музей носить ім'я свого фундатора – відомого краєзнавця, археолога, мовознавця Ю.С. Виноградського, а основу колекцій та експозиції цієї установи становлять зібрані ним пам'ятки.

Ю.С. Виноградський (1873–1965 рр.) походив із Сосниці з родини спадкових священиків. Він здобув вищу освіту у Київському університеті св. Володимира, після чого упродовж 1897–1915 рр. працював у судових установах Варшави. Після евакуації до Чернігова у роки Першої світової війни Ю.С. Виноградський зробив значний внесок у становлення сучасної мережі музейних закладів міста, розвиток пам'яткоохоронної справи [27, арк. 1 зв.–2; 1, 298–300]. У 1920 р. краєзнавець переїхав до Сосниці, де заснував і очолив історико-археологічний та етнографічний музей [3, арк. 1–1 зв.].

Постать і науковий доробок Ю.С. Виноградського неодноразово привертали увагу істориків, археологів, краєзнавців. Перші публікації про нього та про заснований ним музей були оприлюднені ще за його життя. Це, зокрема, студії В.П. Петрова, І.Л. Сороки, О. Проценко [24, 116–117; 29, 58–60; 26]. Після здобуття Україною незалежності з'явилася низка публікацій сучасних дослідників: О.Б. Коваленка, В.В. Ткаченка, Л.В. Ясновської [12, 428; 13, 335–336; 31, 120–122; 32, 14–15]. Втім, проблема історії створення та розвитку Сосницького краєзнавчого музею ім. Ю.С. Виноградського наразі не дістала комплексного наукового висвітлення. Перші публікації про цю установу побачили світ у бюлетенях Кабінету антропології та етнології ім. Ф. Вовка [3, арк. 2; 25, 26]. Більшість публікацій з відомостями про діяльність музею, що були оприлюднені у 1920 – на початку 1960-х рр., належали Ю.С. Виноградському [3, арк. 1–4; 4, 86–93; 6]. Подальший період діяльності музею висвітлено, зокрема, у статтях Я. Халімоненка, Д.І. Лав'юка, М. Степанюка, В. Наумчика [5, 4; 33, 2; 16, 2; 30, 4; 23, 4]. Загальну динаміку зростання колекції показано у публікаціях сучасних дослідників М.М. Мірошниченко, В.П. Кравченка [17, 4–5; 14, 90–91; 15, 452].

Мета статті – проаналізувати історію становлення та розвитку Сосницького історико-археологічного та етнографічного музею під керівництвом Ю.С. Виноградського, визначити основні напрямки його діяльності.

Датою заснування Сосницького краєзнавчого музею вважається 1 липня 1920 р., коли Сосницький повітовий виконком з ініціативи краєзнавця ухвалив відповідне рішення [30, 4]. 20 липня 1920 р. Ю.С. Виноградського було офіційно призначено завідувачем новоствореного закладу. Спершу він мав назву Сосницький історико-археологічний та етнографічний музей (статус краєзнавчого було надано у 1947 р.) [3, арк. 1 зв.].

Краєзнавець облаштував зібрану ним колекцію пам'яток у наданій йому кімнаті у садибі на Бордоносовій кручі, де свого часу жив гетьман П.Д. Дорошенко. Згодом там знаходилася садиба О.Ф. Шафонського, а пізніше – родова садиба Виноградських [3, арк. 1 зв.; 15, 452]. Вже у 1921 р. приміщення музею визнавалось тимчасовим і непридатним [8, арк. 1].

У 1925 р. музею було надано будинок на вул. Соціальній, № 25 (сучасна адреса – вул. Виноградського, № 35), де він розташовується понині. Будинок був споруджений у 1869–1870-х рр. лікарем Щербаковим, згодом перейшов до князя Волконського, пізніше – до лікаря П.В. Ольденборгера.

У статистичних даних про Сосницький історико-археологічний та етнографічний музей станом на 1 січня 1922 р. зазначалось, що це був самостійний стаціонарний повітовий музей, який перебував у віданні та на утриманні Сосницької упрнаросвіти. У 1922 р. музей готував до друку каталог. Він мав 3 основні відділи: археологічний, історичний, етнографічний. Колекція музею налічувала 57 експонатів [8, арк. 1].

Наявні дані свідчать про невпинне розростання колекції Сосницького історико-археологічного та етнографічного музею під керівництвом Ю.С. Виноградського: у 1924 р. у ньому нараховувався 461 експонат, у 1925 р. – 662, у 1926 р. – 795, у 1927 р. – 1130, у 1928 р. – 1373, 1934 р. – 4 тисячі [11, 432; 14, 90–91].

Слід зазначити, що у 1921 р. персонал був представлений лише директором – Ю.С. Виноградським [8, арк. 1]. У анкеті музею за 1924 р. зазначалося, що персонал складався із завідувача, а також сторожа, який перебував у штаті Народної бібліотеки, розташованої в одному будинку з музеєм [7, арк. 289].

За 1923 р. Ю.С. Виноградський отримав платню у

розмірі 22000 крб. У 1924 р. з місцевих коштів директор отримував 7 крб. 40 коп. за місяць. Інших коштів на музей не надавалося [7, арк. 289; 33, 2]. Попри це, фонди та авторитет закладу невпинно зростали. Більшість експонатів було здобуто завдяки пошуковій праці Ю.С. Виноградського, а також подаровано різними особами та інституціями [11 432].

Сосницький історико-археологічний та етнографічний музей від початку свого існування здійснював активну науково-дослідницьку, екскурсійну та просвітницьку роботу. Значною мірою Ю.С. Виноградський спрямовував наукову діяльність музею на малодосліджені археологічні пам'ятки [4, 86]. Дослідження здійснювались у формі рекогносцировок та розвідок на плоскогірній ділянці Сосниччини та на Сосницькому Поліссі, а також уздовж узбережжя річок Десни, Убеді та Сейму [4, 86].

Дослідник почав проводити археологічні розвідки та польові дослідження з 1920 р., відтак фонди музею постійно поповнювались новими експонатами [28, арк. 2]. Наприклад, у 1928 р. у результаті здійснених археологічних досліджень було виявлено 367 знахідок [19, арк. 9–10], у 1930 р. – 950 знахідок, які передали до музейних фондів [21, арк. 5]. У повідомленні до «Бюлетеня Кабінету антропології та етнології ім. Хв. Вовка» Ю.С. Виноградський підсумував, що упродовж 1920–1925 рр. було здійснено близько 30 розвідок, внаслідок яких зафіксовано 15 населених пунктів із залишками поселень різних історичних періодів (від неоліту і до XVI ст.) та майже 30 урочищ, які цікавили краєзнавця у топографічному та історичному відношенні [25, 26].

Крім предметів, знайдених у результаті археологічних досліджень, до музею потрапляли знахідки, виявлені мешканцями Сосниці та навколишніх сіл. Зокрема, у 1925 р. було передано верхню частину шліфованого молотка із сірого каменю з околиць с. Баби, шматочки кременю з Бурімки та наконечник стріли з сірого кременя з урочища Дуброва, фрагменти орнаментованого посуду, знайдені на Бурімці [18, арк. 1–5]. Музейну колекцію поповнили також фрагменти скляних браслетів, пряслице, ножик та уламок кістки із слідами нарізок, які виявили учні школи з с. Бабки біля джерела, горщик з білої глини, знайдений у с. Волинці Чорнотицького району [18, арк. 5].

Загалом, завідувач музею займався розшуком і збиранням старожитностей, а також відомостей з археології, історії, етнографії у Сосницькому, Менському, Корюківському, Холменському, частково Конотопському і Батуринському районах [11, 433].

Ю.С. Виноградський досліджував пам'ятки старовини, які становили культурну, мистецьку, історичну цінність. Так, під час експедиції 1927 р. він оглянув 10 церковних будівель та майно 5-ти церков. Йому вдалося придбати, зокрема, картину XIX ст. невідомого художника, написану олією за сюжетом «Наталки-Полтавки». Цю та інші речі потрапили до музейної колекції [19, арк. 2 зв.–3 зв.].

Слід зауважити, директор відзначав співробітників музею, які брали активну участь у дослідженнях. Так, у 1937 р. він виділив наукового співробітника В.Я. Захарченка, який досліджував разом з ним рештки городища XII–XIII ст. над Убіддю [22, арк. 2 зв.].

Сосницький історико-археологічний та етнографічний музей підтримував зв'язки з провідними науковими установами того часу. Станом на 1929 р. він мав контакти з Археологічним комітетом, Історично-географічною комісією та Етнографічною комісією Всеукраїнської академії наук [11, 432].

Заклад здійснював активну екскурсійну роботу. У 1921 р. було проведено 13 екскурсій, які відвідали 234 екскурсанти [8, арк. 1]. У 1925–1926 рр. музей відвідало 713 учнів, 98 учителів, 241 селянин та кустар і 102 службовця. Наступного року (1926–1927 рр.) тут побувало 23 учня, 155 вчителів, 404 селянина та кустаря, 238 службовців. У 1927–1928 рр. музей провів 60 екскурсій, у тому числі 38 – для мешканців сіл, з яких 18 – для жителів інших регіонів. З-поміж екскурсантів було 740 учнів, 123 вчителя, 1383 селянина та кустаря і 79 службовців. Музей відвідували учні шкіл Сосниці та майже всього Сосницького району, Мени, сіл Макошина, Корюківки, Шаповалівки Борзнянського району [11, 432].

Музей проводив активну просвітницьку роботу. Так в анкеті за 1929 р. зазначалося, що він являє собою навчальну, наукову і політосвітню установу [11, 431]. Ю.С. Виноградський як завідувач музею проводив лекції-бесіди для вчителів, службовців, завідувачів хатами-читальнями й сільбудами, селян. Так, у 1925–1926 рр. він відвідав 22 населені пункти і провів лекції-бесіди у с. Баді, Великому Усті, Малому Усті, Слобідці, Якмечах та інших, у 1926–1927 рр. – 26 населених пунктів, 1927–1928 рр. – 25. Деякі з них він відвідував кількаразово [11, 432]. Крім того, упродовж 1925–1926 рр. краєзнавець провів у Сосниці у профгуртках, на курсах українізації службовців, на курсах-з'їздах учителів Сосницького району та у музеї 72 лекції. До того ж, він читав лекції у Сосниці на з'їзді завідувачів сільбудами й хатами-читальнями, на сільськогосподарських вечірніх курсах, для селян агрогуртку Сосницької сільськогосподарської профшколи, у Мені – на з'їзді вчителів Менського району, на Бурімці – стоянці первісної людини та сіверянському городищі в околицях Сосниці – для вчителів Сосницького району тощо. У 1926–1927 рр. він провів 86 лекцій-бесід, у 1927–1928 рр. – 71.

Тематика лекцій стосувалася ключових моментів місцевої історії. Підкреслювалось значення музейних і позамузейних цінностей, пам'яток,

речей первісної культури, починаючи від доби палеоліту. Ю.С. Виноградський доповідав, зокрема, про історію Сосниці та її околиць, про життя родини гетьмана П.Д. Дорошенка у місті, про місцеві говірки, садівництво, ґрунти, хліборобство, тютюнництво, обробку дерева, бджільництво тощо [11, 432–433].

У 1938 р. Ю.С. Виноградський зазнав репресій як «учасник української націоналістичної організації» [9, арк. 1]. 1939 року він повернувся з ув'язнення, але був усунений від керівництва музеєм і працював у ньому як науковий співробітник [9, арк. 47].

Плідна діяльність Сосницького історико-археологічного та етнографічного музею на чолі з Ю.С. Виноградським у перші десятиліття після його заснування стала запорукою подальшого зростання музейних колекцій. Наявне у музеї зібрання старожитностей високо оцінювали тодішні науковці. Так, І. І. Ляпушкін під час розвідувальної експедиції 1947 р. ознайомився з археологічними колекціями Сосницького краєзнавчого музею і відзначив у щоденнику, що вони у гарному стані, а до кожної пам'ятки, що перебуває у зоні уваги співробітників музею, складений путівник. О.М. Веремейчик слушно зауважує, що таким станом археологічних колекцій та увагою до археологічних пам'яток музей завдячує Ю.С. Виноградському [2, 45].

Таким чином, Ю.С. Виноградський був фундатором Сосницького краєзнавчого музею. Під його керівництвом сформовані основні колекції установи, внаслідок активної науково-дослідницької роботи спостерігалось постійне зростання чисельності його експонатів. Здійснювана просвітницька та екскурсійна діяльність сприяли популяризації краєзнавчих знань. Відтак у 1920–1938 рр. були закладені підвалини подальшої діяльності Сосницького краєзнавчого музею.

Посилання

1. Бойко Н. Основні етапи життєвого шляху Ю.С. Виноградського / Н. Бойко // Сіверянський літопис. – 2014. – С. 298–308.

2. Веремейчик О. Розвідувальна експедиція І.І. Ляпушкіна 1947 р. на Чернігівщині / О. Веремейчик // Сіверянський літопис. – 2008. – № 6. – С. 40–47.

3. Виноградский Ю. К истории Сосницкого музея / Ю. Виноградский // Сосницький краєзнавчий музей ім. Ю.С. Виноградського (далі – СКМ), 4 арк.

4. Виноградский Ю.С. Археологические работы Сосницкого историко-краеведческого музея / Ю. Виноградский // Краткие сообщения института археологии АН УССР. – К., 1955. – Вып. 5. – С. 86–93.

5. Виноградський Ю. В краєзнавчому музеї / Ю. Виноградський, Я. Халимоненко // Деснянська правда. – 1950. – 9 серпня. – С. 4.

6. Виноградський Ю. Скромна культурноосвітня установа / Ю. Виноградський // Зоря комуни. – 1938. – 8 березня.

7. Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської області), ф. Р–593, оп. 1, спр. 1862, 316 арк.

8. Держархів Чернігівської області, ф. Р–942, оп. 1, спр. 4779, 1 арк.

9. Держархів Чернігівської області, ф. Р–8840, оп. 3, спр. 2705, 50 арк.

10. Держархів Чернігівської області, ф. Р–8860, оп. 1, спр. 112, 59 арк.

11. З анкети про розвиток Сосницького історико-археологічного та етнографічного музею // Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). – К.: Рідний край, 1991. – С. 431–433.

12. Коваленко О.Б. Виноградський Юрій Степанович / О.Б. Коваленко // Енциклопедія сучасної України. Т. IV. – К.: Національна академія наук України. Наукове товариство ім. Т.Г. Шевченка, Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2005. – С. 428.

13. Коваленко О.Б. Виноградський Юрій Степанович / О.Б. Коваленко, В.В. Ткаченко, Л.В. Ясновська // Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). – К.: Рідний край, 1991. – С. 335–336.

14. Кравченко В.П. Сосницький краєзнавчий музей та роль Ю.С. Виноградського у його створенні / В.П. Кравченко // Скарбниця української культури: [Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 100-річчю Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського / За ред. О.Б. Коваленка та ін.]. – Чернігів: Сіверянська думка, 1996. – С. 90–91.

15. Кравченко М. Сосницький краєзнавчий музей / М. Кравченко // Чернігівщина краєзнавча: Календар 2005 [Авт.-упорядники. І. Корбач, В. Устименко]. – К.: Златояр, 2004. – С. 452.

16. Лав'юк Д. Сосницькому краєзнавчому музею 35 років / Д. Лав'юк // Червоний прапор. – 1955. – 30 червня. – С. 2.

17. Мірошниченко М.М. Сосницькому краєзнавчому музею – 70 років / М.М. Мірошниченко // Минуле Сосниці та її околиць / [Редкол. О.Б. Коваленко (відп. ред.) та ін.] – Чернігів, 1990. – С. 4–5.

18. Науковий архів Інституту археології НАН України (далі – НА ІН НАН України), ф. ВУАК, спр. 109/19, 5 арк.

19. НА ІН НАН України, ф. ВУАК, спр. 202/8, 10 арк.

20. НА ІН НАН України, ф. ВУАК, спр. 202/8а, 10 арк.

21. НА ІН НАН України, ф. ВУАК, спр. 327/12, 5 арк.

22. НА ІН НАН України, ф. 12, спр. 15, 12 арк.

23. Наумчик В. Краєзнавчому музею – 60 / В. Наумчик // Радянський патріот. – 1980. – 19 липня. – С. 4.

24. Петров В.,П. Краєзнавець Ю.С. Виноградський / В.П. Петров // Український історичний журнал. – 1966. – № 1. – С. 116–117.

25. Повідомлення про діяльність Сосницького історико-археологічного та етнографічного музею з дня його заснування // Бюлетень Кабінету антропології та етнології ім. Хв. Вовка. – К., 1925. – Ч. 1. – С. 26.

26. Проценко О. Людина невичерпних знань і енергії / О. Проценко // Червоний прапор. – 1959. – 4 листопада.

27. СКМ, інв. № 855, 3 арк.

28. СКМ, інв. № 860, 3 арк.

29. Сорока І.Л. Слово про ентузіаста-краєзнавця / І.Л. Сорока // Народна творчість та етнографія. – 1964. – С. 58–60.

30. Степанюк М. Скарбниця історії краю. Сосницькому краєзнавчому музею – 50 років / М. Степанюк // Деснянська правда. – 1970. – 30 червня. – С. 4.

31. Ткаченко В.В. Історичне краєзнавство: Чернігово-Сіверщина у перше пожовтневе двадцятиріччя / В.В. Ткаченко. – К.: Знання, 2007.– 215 с.

32. Ткаченко В.В. Ю.С. Виноградський про археологічні роботи Сосницького історико-краєзнавчого музею (1920–1955 рр.) / В.В. Ткаченко, Л.В. Ясновська // Минуле Сосниці та її околиць [Редкол. О.Б. Коваленко (відп. ред.) та ін.]. – Чернігів, 1990. – С. 14–15.

33. Халімоненко. В Сосницькому музеї / Халімоненко // Червоний прапор. – 1946. – 8 серпня. – С. 2.

Бойко Н.А. Деятельность Сосницкого краеведческого музея под руководством Ю.С. Виноградского (1920–1938 гг.)

В статье определены и охарактеризированы основные направления деятельности Сосницкого краеведческого музея под руководством Ю.С. Виноградского (1920–1938 гг.). Подчеркнуто значение деятельности Ю.С. Виноградского для становлення и развития музея.

Ключевые слова: *Ю.С. Виноградский, Сосницкий краеведческий музей, краеведение, археология, экскурсия, экспонат, коллекция.*

Boiko N.O. The activities of Sosnytsia regional ethnography Museum led by Yu. Vynohrads'kyi (1920–1938)

The article describes and characterizes the main activities of Sosnytsia museum headed by Yu. Vynohras'kyi (1920–1938). Yu. Vynohrads'kyi's contribution to the establishment and development of the museum network has been highlighted.

Key words*: Yu. Vynohrads'kyi, Sosnytsia Regional Ethnography Museum, regional ethnography, archeology, tour, exhibit, collection.*

09.03.2015 р.

УДК 94(477):(323.269.6+2-725) «1929»

Протоиерей Александр Чурочкин

«КОНТРРЕВОЛЮЦИОННОЕ ВОССТАНИЕ ДУХОВЕНСТВА И КУЛАЧЕСТВА» В СЕЛЕ БЕРЮХ 14 ДЕКАБРЯ 1929 ГОДА В СВЕТЕ АРХИВНЫХ ДАННЫХ

В статье впервые публикуется «Докладная записка» – документ Государственного архива Сумской области, раскрывающий ход событий народного бунта 14 декабря 1929 года в селе Берюх, направленного против попытки местных партийных властей закрыть церковь и снять колокола. Поименованы все основные участники бунта, в комментариях приведены свидетельства очевидцев.

Ключевые слова: *ГАСО, Церковь, Берюх, Путивльский район.*

После октябрьского переворота и прихода к власти большевиков, для православной Церкви (впрочем, как и для других религиозных деноминаций) наступил долгий период испытаний и скорбей. Все социальные и общественные структуры были переформатированы в соответствии с новыми реалиями. Через небольшой отрезок времени только православная Церковь оставалась единственным легально действующим институтом, сохранившимся с царских времён.

Число монографий, статей, докладов, посвящённых проблематике взаимоотношений Церкви и государства в СССР в XX веке, уже исчисляется тысячами. Тем не менее, в силу того, что некоторые архивы ещё засекречены, а другие ещё ждут своих исследователей, в церковной истории данного периода остаётся великое множество «белых пятен». Кроме архивных документов большое значение имеют свидетельства очевидцев тех или иных событий. В последнем случае время играет против нас – происходит естественный процесс смены поколений, с каждым днём в иной мир уходят свидетели страшных и трагических событий церковной истории XX века.

Настоящий доклад посвящён событиям, имевшим место 14 декабря 1929 года в селе Берюх (ныне с. Руднево Путивльского р-на). Речь идёт о «контрреволюционном восстании духовенства и кулачества». Именно так в официальных документах была названа попытка верующей части жителей села Берюх воспрепятствовать действиям местных активистов снять церковные колокола. В результате столкновения двух групп жителей села, ввиду численного превосходства верующей части, активисты потерпели поражение, однако, исходя из тогдашних реалий, победа верующих была временной.

После закрытия всех монастырей в Путивльском уезде, монахи были вынуждены возвращаться на места своего рождения. Некоторые монахи-изгнанники поселились в Берюхе, где нашли приют у родственников или просто сердобольных крестьян. Жители Берюха, как и другие горюнские сёла, отличались особой религиозностью и набожностью, поэтому естественно, что пришлые монахи пользовались авторитетом и уважением в крестьянской среде. Данное обстоятельство служило тормозом для советской власти в деле проведения политики коллективизации. Учитывая то, что позиции Церкви в Берюхе были довольно сильны, решено было прибегнуть к провокации, результатом которой стало бы закрытие местного храма и передача колоколов на нужды индустриализации.

Документ, повествующий о событиях 14 декабря 1929 года, хранится в Государственном Архиве Сумской области [1]. Долгое время материалы дела были засекречены, однако от старожилов села автору этих строк неоднократно приходилось слышать рассказы о тех, далёких теперь, событиях. Рассказы эти, как правило, были эмоциональными, не было привязки к конкретным датам и именам, однако впечатление о событиях складывалось сравнительно целостное. Материалы ГАСО позволили целиком восстановить события давно прошедших лет (сохранены особенности орфографии и правописания).

«ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА

14-го декабря 1929 г. группа активистов села Берюхова, в количестве 6 человек, во главе с КАДУРИНЫМ Никитой и БРИТИКОВЫМ Афанасием, сговорившись – решили самостоятельно произвести снятие церковных колоколов, основываясь на постановлении общего собрания

актива села и партячейки от 12/XII – 29 г. – и этим ускорить разрешение вопроса о закрытии церкви и передаче таковой под культурное учреждение.

Захватив пилу и молот, эта группа направилась к колокольне, где принялась отпиливать колокола, при чем КАДУРИН Никита и БРИТИКОВ Афанасий взобрались на колокольню – срезали 2 небольших колокола, после чего приступили подпиливать столбы, на которых держались остальные колокола, имея намерение опрокинуть всю колокольню [2].

В это время явилась гр. того же села ПАРАМОНОВА Мария (середнячка), которая подняла крик с целью противодействия дальнейшему разрушению колокольни. Видя, что инициаторы не только снимают колокола, но и собираются их разбить молотом, ударила в набат, вследствие чего собралась толпа до 300 человек.

На поднявшийся шум к месту происшествия явились коммунисты и комсомольцы, и активисты села, и даже пионеры, которые пытались успокоить толпу, но безрезультатно. Из толпы стали раздаваться крики: «Бей коммунистов, комсомольцев, пионеров и общественных работников, чего на них смотреть!». После ряда выкриков толпа набросилась на коммунистов, комсомольцев и др., начав их избивать, при чем, дабы избиваемые не видели, кто их избивает, – участники избиения прятали свои лица, чтобы не быть замеченными (событие происходило от 12 ч. до 16 часов)».

Характерно, что избивали не только коммунистов, комсомольцев, активистов, но и пионеров.

С целью избавиться от преследования разъяренной толпы, активисты в количестве 14 чел. (в том числе члены партии и комсомольцы) закрылись в помещении сельсовета [3]. Однако толпа, доведенная до крайних пределов возбуждения не прекращавшимися криками «бей коммунистов – они во всем виноваты», начала осаждать помещение сельсовета и сельбуда (помещение сельсовета и сельбуда размещены в одном здании), ломать окна и двери, требуя выдачи ХОТЯ БЫ ОДНОГО КОММУНИСТА ДЛЯ РАСПРАВЫ, В ЧАСТНОСТИ ТРЕБОВАЛИ ЧЛЕНА ПАРТИИ КРЕСТЬЯНКУ ТОГО ЖЕ СЕЛА – ПАРФЕНОВУ [4].

Разломав двери и окна, ворвавшись в помещение сельсовета и сельбуда и увидев, что преследуемые активисты укрылись на чердаке, толпа произвела разгром, разбив мебель, изорвав и уничтожив всю библиотеку, музыкальные инструменты, радио. Также были уничтожены дела комсомольской ячейки и других общественных организаций, окна и двери как сельсовета, так и сельбуда были выломаны. Дела сельсовета остались нетронуты, поскольку активные руководители погрома – председатель церковного совета ЧЕРНЯКОВ Лука – распорядился «не трогать, мол, эти дела нужны будут в дальнейшем».

Монахиня Пелагея (Сухих)

С целью понуждения активистов сойти с чердака (где они укрылись от преследуемой толпы), по инициативе монашки СУХОЙ Пелагеи [5] и середнячки НИКОЛАЕВОЙ Матрены, при помощи ЧЕРНЯКОВА Сергея (последнему 16 лет, племянник председателя церковного совета ЧЕРНЯКОВА), была принесена солома, дрова и подожжено помещение. При этом одна из активных участниц погрома КОРЯГИНА кричала: «Обливайте керосином дрова, пусть сгорят эти гады, а если выйдут, мы с ними на месте расправимся».

Видя безвыходность положения, секретарь комсомольской ячейки, находившийся на чердаке, произвел выстрел из нагана и этим заставил толпу очистить помещение.

При попытке активистов бежать из помещения сельсовета, таковые перехватывались толпой и на месте избивались. Была также поймана дочь ПАРФЕНОВОЙ (комсомолка) и избита, а потом смертельно избита и сама ПАРФЕНОВА (член партии), возвратившаяся с целью защиты дочери от толпы [6].

Активное участие в избиении Парфеновой принимали монашка Пелагея СУХАЯ, Матрена НИКОЛАЕВА, СКОРЯГИНА (жена кулака). Избиение происходило палками и кулаками, при этом кричали (Парфеновой): «Это тебе за продажу имущества СКОРЯГИНА (была продана мельница за хлебозаготовки)! Это тебе за свиней и наше имущество!».

Когда ПАРФЕНОВА, избитая до безсознания упала, обливаясь кровью, толпа видя этот акт сейчас же быстро разошлась.

Следует отметить, что во время избиения были попытки разыскать председателя сельсовета ПЛОХОТИНА (член партии) и секретаря партийной ячейки (учитель) ПЕТЫШКИНА с целью расправы, но таковые в это время были в одном из земобществ Берюховского сельсовета, где проводили общее собрание по вопросу коллективизации.

Изложенные выше моменты подтверждаются как собранными комиссией материалами, так и процессом следствия.

Следствием также установлено, что инициаторы снятия колоколов до этого дня за два пьянствовали в доме одного из активных погромщиков НИКОЛАЕВА Якова (жена которого вместе с СУХОЙ и СКОРЯГИНОЙ зверски избили Парфенову), где шел вопрос о колоколах в плоскости не только их снятия, но хотя бы дотронуться до колокольни и отрубить одну щепку.

Странным является также то обстоятельство, что в процессе следствия все пытаются оправдать КАДУРИНА Никиту – инициатора снятия колоколов. Также к этому необходимо добавить, что Кадурин Никита и Бритиков Афанасий во время избиения находились в толпе и остались совершенно нетронутыми.

Все это вместе взятое подтверждает о наличии предварительного сговора инициаторов снятия колоколов с местным кулачеством для создания повода выступить открыто и расправиться с партийными силами и активистами села.

Из собранного материала и следствия также видно, что главными вдохновителями погрома были: председатель церковного совета ЧЕРНЯКОВ Лука, церковный староста – ФОТИЕВ Ермолай (которые фактически руководили толпой). Активное участие принимали монахи и монашки, которые призывали массу громить все; принимали также участие некоторые кулаки и зажиточные, все время натравливая толпу, особенно женщин, крича: «бабы, бейте, вам за это ничего не будет, их надо миром убивать» (т. е. коммунистов).

Участие попа СПАСОВА [7], как видно из материалов, заключалось в том, что он вместе с церковным сторожем обходил граждан деревни Петуховки (расположена рядом с селом Берюхово) и оповещал население, чтобы таковое бежало на защиту «святой церкви», усиливая этим самым возбуждение среди религиозного населения.

При аресте попа Спасова – последний пытался скрыться, но был задержан. При обыске у него было обнаружено письмо к его матери и жене, где он, Спасов, хвастается что на днях, т.е. 14-го декабря, хорошенько потрепали местный свой актив.

В настоящее время виновные в количестве 15 человек привлечены к ответственности, из них: ЧЕРНЯКОВ Лука Маркович – председатель церковного совета, лишенный права голоса; СПАСОВ Тимофей – поп; монахи: КАДУРИН Сысой [8] и ВЕСЛАБОКОВ Анфилатий [9]; церковный староста ФОТИЕВ Ермолай, монашка СУХАЯ Пелагея; КАДУРИН Александр – член церковного совета; активные инициаторы погрома и подстрекатели и зажиточные – НОВИКОВ Егор, КАДУРИН Емельян, ШАРОВ Петр, ШАРОВ Порфирий, ШАРОВ Михаил, НИКОЛАЕВ Яков, СКОРЯГИНА Пелагея и ШАРОВ Кузьма.

Резюмируя все вышеизложенное и основываясь на материалах, собранных как комиссией, так и следствием, комиссия приходит к следующим выводам:

1. Событие, которое произошло в селе Берюхово 14/XII – 29 г. необходимо охарактеризовать как контрреволюционное открытое выступление кулачества и духовенства обозленных проводимыми мероприятиями Советской Власти и партии. При этом духовенство и кулачество использовав религиозные убеждения – части бедняков и середняков (особенно женщин) – повело собравшуюся толпу для расправы не с инициаторами, которые пытались снять колокола, а с активными работниками села, коммунистами, комсомольцами и пионерами.

2. Комиссия находит, что со стороны Районного Партийного Комитета не было дано твердой, ясной и четкой директивы партийной ячейке по ведению антирелигиозной углубленной работы среди верующего населения, а также и постановки вопроса о снятии колоколов.

3. Комиссия находит, что со стороны секретаря партийной ячейки с. Берюхово была допущена политическая ошибка, заключающаяся в том, что он, будучи 8-го декабря в РПК на совещании секретарей партячеек получив установку о форсировании антирелигиозной работы и снятии колоколов для передачи таковых на индустриализацию страны – не поставил этот вопрос на обсуждение общего собрания партячейки, а вынес таковой, без предварительной проработки, на заседание комсомольской ячейки (10/XII), а 12 декабря этот вопрос уже обсуждался на общем собрании сельского актива.

Это форсированное движение, безусловно, учло кулачество и повело контр-агитацию.

Комиссия отмечает, что со стороны партячейки не было достаточного руководства комсомольской ячейкой и партийной частью сельского совета, а как следствие – не было сколочено крепкого бедняцко-середняцкого актива вокруг сельского совета и партийной организации, а также отсутствовала идеологически-воспитательная работа среди бедноты и середнячества.

В результате проведенной комиссией и райпарторганизацией в селе Берюхово глубокоразъяснительной работы, население, участвовавшее в погроме 14-го декабря достаточно убедилось

в провокации кулачества и на общем собрании граждан, названного села, где присутствовало до 500 человек (80 – 90 % к общему количеству взрослого населения) с криками «Ура!» постановило передать колокола в фонд индустриализации страны, церковь закрыть, оборудовав там сельбуд вместо разгромленного кулаками, еще больше сплотиться вокруг партийной организации села и помогать ей проводить все мероприятия партии и Советской Власти. Там же собрание постановило всему селу перейти на сплошную коллективизацию, – этим самым совершенно отмежеваться от контрреволюционного кулачества и духовенства».

После ознакомления с текстом документа, не может не броситься в глаза та тенденциозность и односторонность в изложении фактов. Конечно же, другого здесь ожидать и не приходится. Тем не менее, документ довольно подробно излагает суть трагических событий.

Естественно, судьба наиболее активных участников событий была предрешена, 15 человек арестовали. Все они получили различные сроки заключения. В протоколе № 38 внеочередного закрытого заседания Глуховского Окружного Партийного Комитета от 4 января 1930 г. предлагается: «Меру соцзащиты Чернякова Луки Марковича, Спасова Тимофея Яковлевича, Сухой Пелагеи Емельяновны доцільно обрати вищу – расстрел» [10]. Неизвестно, как в дальнейшем сложились судьбы Луки Чернякова и священника Тимофея Спасова, ясно одно – монахиня Пелагея не была расстреляна, заменив его на высылку.

События в Берюхе получили широкую огласку. 1 января 1930 года на страницах печатного органа ВУЦВК, в газете «Вісті» появилась заметка, в которой была дана официальная оценка случившегося: «… ведеться жорстока та вперта боротьба. Куркулі та їхні посіпаки використовують усі можливі засоби, щоб перешкодити антирелігійній пропаганді та запобігти масовому рухові за закриття церков і зняття дзвонів... Попи та їхні захисники-куркулі використовують усі можливості, щоб зупинити антирелігійний потік. За допомогою агітації відсталих елементів, особливо жінок, вони намагаються розгорнути боротьбу проти масового антирелігійного руху. Наприклад, у с. Берюх, коли комсомольці, бідні сільчани та місцеві активісти почали знімати церковні дзвони, не підготувавши попередньо до цього публіку, куркулі, які підготувалися заздалегідь, побили молодь, а тоді з батогами та з криком попрямували до сільради, підпаливши її. Тепер у с. Берюх відбувається суд у зв'язку з цією подією» [11].

Как видим, события в с. Берюх явились лишь эпизодом «в массовом движении за закрытие церквей и снятие колоколов». Судьба берюховской церкви, как и тысяч других храмов, была изначально предрешена. Массовый протест против закрытия церкви (хотя отдельные представители восставших решили воспользоваться моментом для сведения старых счётов за раскулачивание) явился полной неожиданностью для местных партийных органов власти. Маховик репрессий против Церкви только начинал раскручиваться.

Ссылки и примечания

1. Глуховская окружная комиссия КП/б/У. Докладная записка по расследованию происшествия в с. Берюхово Путивльского района. ГАСО, ф. 221, оп. 1, д. 456. лл. 43–45.

2. Вплоть до закрытия церкви, колокола висели на отдельно стоящей деревянной звоннице (скорее всего, у общины не хватило средств на достройку каменной колокольни).

3. Здание сельсовета – бывшая церковная сторожка, находилось в непосредственной близости от церкви.

4. Из рассказа родной бабушки автора статьи – Шаровой Александры Михайловны (уроженка с. Берюх) Парфёнова кричала: «Закрыть дурман (т.е. церковь) – открыть народный дом!» Из-за этого потомков и родственников Парфёновой в селе долго называли Дурмановыми».

5. «Монашка СУХАЯ Пелагея» на самом деле была инокиней. Фамилия её (в современном написании Сухих) была довольно распространённой в с.Берюх. На самом деле Пелагея (мирское имя неизвестно, отчество – Емельяновна) была не монахиней, а инокиней. По рассказам очевидцев, матушка Пелагея не принимала участия в событиях, а усердно молилась Богу дома. Однако, ввиду её религиозности, она была указана в числе активных участников событий. После суда была выслана под Иркутск, вернулась на родину перед войной, умерла 2 сентября 1960 года. Когда монахиня Пелагея умирала, её лицо посветлело, она стала говорить: «Боже мой, какая служба, как только поют», хотя присутствовавшие никого не видели.

6. Помимо множественных травм, по рассказам очевидцев, у неё был перебит нос.

7. Священник Спасов Тимофей Яковлевич; упоминается как настоятель берюховской церкви ещё в 1926 году (Книга учёта служителей культа глуховского окружного административного отдела. 1926–1928 гг. ГАСО, ф. Р–3131, оп. 3, д. 132, л. 45); происхождение и дальнейшая судьба неизвестны.

8. Сысой (Кадурин Стефан Григорьевич), иеромонах Глинской пустыни. Родился в 1866 году в крестьянской семье, в селе Берюх Путивльского уезда. Получил начальное образование. В 1894 году поступил в Глинскую пустынь. 20 декабря 1903 пострижен в монашество, 5 июля 1907 года рукоположен во иеродиакона. 26 ноября 1910 года перемещен в Обоянский Знаменский монастырь, где пробыл до 21 мая 1912 года. 25 декабря 1913 года рукоположен во иеромонаха. 29 сентября 1917 года награждён набедренником, до закрытия монастыря проходил чредное священнослужение (Именные списки монахов и послушников Глинской пустыни за 1918 год. ГАСО, ф. 454, оп. 1, д. 3, л. 15/об.–16). После закрытия монастыря вернулся на родину. После событий в Берюхе был выслан, впрочем, на непродолжительный срок. Снова был арестован в 1932 году, теперь уже как «руководитель к-р группы Рыльского объединения организации «Ревнителей церкви» (ст. 5810, 58–11 УК РСФСР). Архив УФСБ по Курской обл. Д.П–11015.

9. Амфилохий (Вислобоков Алексей Николаевич), иеромонах. Родился в 1876 году, в слободе Пушкарной, Стрелецкой волости, Орловской губернии (Список о регистрации бывших монахов, проживающих в районе Берюховской волости. 26 марта 1923 г. ГАСО, ф. Р–1804, оп. 1, д. 5, л. 213/об.). Был насельником одного из монастырей Путивльского уезда (скорее всего – Софрониевой пустыни), по неизвестным причинам не смог выехать на родину, поселился в Берюхе. После описываемых событий был выслан в Омскую область, где работал псаломщиком в церкви д. Охотниково

Тюкалинского р-на. Арестован 15 февраля 1938 года, осуждён 4 марта 1938 года тройкой при УНКВД по Омской области. Обвинение по ст. 58–10 УК РСФСР; расстрелян 7 марта 1938 в Омске. Реабилитирован 14 февраля 1964 г. за отсутствие состава преступления. Церкви д. Охотниково Тюкалинского р-на. Списки жертв. Книга памяти Омской области [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://lists.memo.ru/d7/f88.htm.

10. ГАСО, ф. 221, оп. 1, д. 547, л. 1.

11. Цит. по: Конквест, Р. Жнива Скорботи. – К., 1998. – С. 115.

Протоієрей Олександр Чурочкін. «Контрреволюційне повстання духовенства і куркульства» у с. Берюх 14 грудня 1929 року у світлі архівних даних

В даній статті вперше публікується «Доповідна записка» – документ Державного архіву Сумської області, що розкриває хід подій народного бунту 14 грудня 1929 в селі Берюх, спрямованого проти спроби місцевої партійної влади закрити церкву і зняти дзвони. Поіменовані всі основні учасники бунту, в коментарях наведені свідчення очевидців.

Ключові слова: *ДАСО, Церква, Берюх, Путивльський район.*

Churochkin O., prot. «Counterrevolutionary revolt of clergy and kulachestvo» in the village Beriuh on December 14, 1929 in the light of archival data

In this article «Dokladnaya zapiska» – the document from the State Archives of Sumy region first time is publishing. It discover the course of events of popular revolt, happened 14th of December 1929 in village of Beriuh, direction against attempts of local party officials to close the church and remove the bells. All major participants of the rebellion are named, eyewitness accounts given in the comments.

Key words: *GASO, Church, Beriuh, Putyvl area.*

10.03.2015 р.

УДК 94 (477.52) «1933/1935»

М.В. Горох

ТОРГСИН У КРОЛЕВЦІ

В даній статті автор, використовуючи широке коло архівних документів, розглядає невідомі раніше сторінки з історії функціонування крамниці «Торгсин» у Кролевці. Особлива увага приділена організаційній структурі, характеристиці її роботи, аналізу показників виконання валютного плану та плану реалізації товарів.

Ключові слова: *система «Торгсин», Кролевець, крамниця, організаційна структура.*

Десятиліттями таємнича абревіатура «Торгсин» зберігалася у пам'яті очевидців Голодомору 1932–1933 рр., натомість науковий загал мало що знав про неї. У роки голоду вона одночасно була символом порятунку та грабунку людей. Ця дивна назва утворена від російського словосполучення «торговля с иностранцами», хоча людська необізнаність та уява створили численні її варіації – «торгівля синами» [1, 112], «Товарищ, опомнись. Родина гибнет. Сталин истребляет народ» [2, 343]. Система постала на теренах Радянського Союзу 18 липня 1930 р. і мала обслуговувати виключно іноземців. Проте вже у червні 1931 р. вона переорієнтовується на співвітчизників як основне джерело надходження валютних цінностей [3, 19–20]. Саме їм влада запропонувала в обмін на срібні натільні хрести, золоті обручки, сережки, нагороди купувати у крамницях об'єднання товари, насамперед продукти. Історія Торгсину є нетривалою (ліквідували 1 лютого 1936 р. [4]), але і за цей час йому вдалося мобілізувати у населення цінностей на понад 278 млн. крб. [3, 191]. У підсумковому звіті зазначалося, що цих коштів цілком вистачило, щоб сплатити вартість імпортного обладнання десяти гігантів соціалістичної промисловості: Горьківського автозаводу, Сталінградського, Челябінського та Харківського тракторних заводів, Уралмашу, Кузнецькбуду, Магнітбуду, Дніпрогесу [5, 101].

До розпаду СРСР проблематика Торгсину майже не вивчалася. Радянська історіографія уникала згадок про об'єднання, а західноєвропейські й американські вчені, позбавлені доступу до засекречених архівних фондів, лише констатували факт його існування. Останні десятиліття тематика Торгсину достатньо активно досліджується російськими (О.О. Осокіна [3; 6], І.В. Павлова [7], В.А. Толмацький [8], О.Ю. Орєшкін [9], Г.Ю. Семенова [10]) та вітчизняними (В.І. Марочко [5; 11], О.Ю. Мельничук [12], І.В Шуйський [13], О.Д. Попов [14]) істориками, проте й до сьогодні малодослідженим продовжує залишатися регіональний аспект діяльності системи.

Метою даної розвідки є спроба дослідити процес становлення та функціонування філії Торгсину у Кролевці. Об'єктом дослідження є Кролевецька крамниця «Торгсин», а предметом – обставини створення торгового пункту, його господарська діяльність, виконання валютного плану та плану продажу товарів. Робота ґрунтується на невідомих документах, що зберігаються в архівах Києва, Чернігова, Сум, Ніжина. Хронологічні рамки роботи обмежені часом існування торгового пункту (1933–1935 рр.).

У перші роки функціонування Торгсину формування його торгової мережі відбувалося досить повільно. Населення було недостатньо поінформованим про роботу об'єднання, а його діяльність особливо не популяризувалася. У другій половині січня 1932 р. ситуація докорінно змінюється. Цьому сприяло суворе регулювання норм постачання населення, початок скуповування системою побутового золота і продаж в обмін на нього продовольчих товарів. Особливої актуальності набуло питання максимального наближення Торгсину до покупців. Нарком зовнішньої торгівлі СРСР А.П. Розенгольц у листі від 5 липня 1932 р. до голови РНК УСРР В.Я. Чубаря і першого секретаря ЦК КП(б)У С.В. Косіора зауважував, що збільшення

прибутків об'єднання насамперед залежить від розширення мережі, адже відкриття нових крамниць залучає більше коло покупців, а з ними зростають надходження золота та валюти [15, арк. 3]. Протягом 1932 р. на Чернігівщині відкриваються торгсинівські осередки у найбільших населених пунктах – Чернігові, Ромнах, Конотопі, Ніжині, Новгороді-Сіверському [16, арк. 35; 17, арк. 4].

Основу обласної контори становили універмаги, крамниці та кіоски. У великих населених пунктах відкривали універмаги, а на периферії – підпорядковані їм філії. На крамниці, які перебували на повному госпрозрахунку, покладалася відповідальність за організацію скуповування цінностей, одержання грошових переказів, заготівлю товарів, культурне обслуговування покупців, підбір співробітників, оформлення звітної документації. У січні – лютому 1933 р. торгова мережа об'єднання в Чернігівській області продовжила розширюватися. Вона поповнюється двома універмагами (у Глухові і Прилуках) та чотирма підпорядкованими філіями (у Семенівці, Сновську, Носівці і Кролевці) [16, арк. 35; 18, арк. 4].

Ідея створення осередку об'єднання у Кролевці визріла ще наприкінці осені 1932 р. 18 листопада керівник Конотопського відділення Я.К. Долгозвяг виїхав до райцентру для пошуку місця облаштування пункту скуповування золота [19, арк. 8]. На початку січня 1933 р. керівником філії у Кролевці призначається член КП(б)У Михайло Єфимович Абрамченко (1901 р. н.), якому ставиться завдання – протягом двох декад завершити організацію крамниці [19, арк. 11 зв.]. Однак у стислі терміни він не вклався. На виконання завдання Михайлу Єфимовичу знадобився місяць. 2 лютого 1933 р. керівник Чернігівської облконтори А.М. Нудельман поінформував начальника адмінвідділу обласної міліції про відкриття представництва об'єднання у Кролевці, а вже наступного дня магазин почав працювати [20, арк. 108]. Торговий пункт підпорядкували Конотопському універмагу, директором затвердили М.Є. Абрамченка, а його помічником та одночасно старшим продавцем – Івана Андрійовича Бережного (1893 р. н.) [19, арк. 14 та зв.].

Осередок об'єднання складався з приміщення магазину, складу та пункту скуповування цінностей. Згідно з промислово-фінансовим планом на 1934 р. його обіг мав становити 32,2 тис. крб. [21, арк. 74]. Крамниця розташувалася на Площі Свободи (раніше – Базарна площа) та працювала з 9^{40} до 17^{00} [22, арк. 156; 23, арк. 99]. Український письменник на еміграції Григорій Сірик (1918 р. н.) зазначав, що це був «великий, одноповерховий, цегляний будинок, майже в самому південно-східному кінці майдану» [24, 137]. Вона значно відрізнялася від того зразкового столичного магазину, який описав М.О. Булгаков у «Майстрі та Маргариті»: «Сотні сувоїв ситцю найбагатших малюнків видно було в секторах полиць. За ними громадилися міткалі, шифони і сукна фрачні. В перспективу відходили цілі стоси взуттєвих коробок, і кілька громадянок сиділи на низеньких ослінчиках, маючи праву ногу в старій, пошарпаній туфлі, а ліву – в новій сяючій моделі, котрою вони і тупали заклопотано в килимок. Десь у глибині за поворотом співали і грали патефони» [25, 359].

У січні 1935 р. обласний уповноважений Наркомзовнішторгу (НКЗТ) М.Н. Полонський з сумом констатував, що крамниця недостатньо чиста [26, арк. 10]. Вона, як і аналогічні осередки у Ніжині та Шостці, зустрічала покупців брудною підлогою, павутинням на стелі, запиленими плакатами та гаслами, розкиданою попід полицями тарою, несвоєчасно прибраним сміттям. Не в кращому стані перебували товари – борошно лежало без підкладки, сало покривав тонкий шар бруду [23, арк. 183; 27, арк. 178]. Вітрини крамниці були неоформленими. Так, в одній з них покупцям пропонували валянки і дві хустки, а в іншій – сірники, цигарки, горілку, цукор [22, арк. 156]. Згаданий вище Григорій Сірик свідчив, що вітрина «майже вся заставлена буханцями хліба, консервами та пакунками різних виробів і харчів. У верхній частині вікна, на нитках та мотузках, звисали ковбаси та пакунки сиру» [24, 137]. На низькому рівні перебувала протипожежна охорона. У січні–березні 1935 р. у магазині знаходився один вогнегасник, та й той потребував перезарядки [27, арк. 178]. Філія не була повністю забезпечена необхідним обладнанням, а наявне не завжди відповідало мінімальним вимогам. Передусім негаразди відчувалися у ваговому господарстві. Наприкінці 1934 р. десяткові ваги, до речі, не клеймовані, були настільки забрудненими, що давали похибку під час зважування. Ваги ж для зважування великих об'ємів товарів (15 та 20 кг), крім помилок на користь продавців, характеризувалися іржавістю [22, арк. 156; 28, арк. 18 зв.].

Крамниця користувалася достатньо просторим складом площею 216 кв. м. Приміщення не перебувало в ідеальному стані. У грудні 1934 р. під час перевірки комісія констатувала, що склад, де зберігалося борошно, протікав [27, арк. 179]. Псувалися товари і через недбале ставлення співробітників магазину, про що йтиметься пізніше.

З акту перевірки пункту скуповування цінностей, датованого 15 березня 1934 р., дізнаємося, що приймальник-оцінювач працював поряд із касиром, а не ізольовано від робітників осередку [29, арк. 35]. До його робочого місця вів вузький прохід, відділений залізною сіткою. Це був «дощатий закапелок, в якому біля загратованого віконця сидів чоловік в окулярах» [24, 138]. Забезпеченість інструментами і реактивами була частковою. Ваги для зважування цінностей перебували у гарному

стані, відсутній інструмент доводилося доносити з дому, реактиви окремих проб докуповувати. Складною залишалася ситуація зі зберіганням документів, бланків та коштовностей. Для цього об'єднання радило використовувати вогнетривку шафу чи скриню. У Кролевці роль такої шафи виконував звичайний дерев'яний стіл, всередині якого розташовувався ящик, куди через невеликий отвір скидали побутове золото. Срібло зберігали у відкритому дерев'яному ящику. Не вистачало бланків, тому час від часу квитанції оформляли на сторінках звичайного блокноту [29, арк. 35].

Наприкінці лютого 1934 р. представництва Торгсину на Чернігівщині розпочали прийом коштовного каміння. Постала необхідність забезпечити пункти скуповування відповідними фахівцями. Кваліфікованих працівників, здатних визначити справжність діамантів чи оцінити їхню вартість, віднайти не вдалося, тому місцевий осередок разом із крамницями у Конотопі, Новгороді-Сіверському, Глухові та Сновську не надавав даної послуги [30, арк. 45].

Важливим аспектом роботи Торгсину значилося забезпечення охорони магазинів. У згаданому вище акті перевірки пункту скуповування цінностей зазначалося, що денної охорони та сигналізації у крамниці не було. Відчувалася нестача найелементарнішого – спецодягу для сторожів. У вересні 1933 р. Кролевецька крамниця була змушена просити Конотопське відділення негайно придбати одяг для них, адже з настанням холодів і дощів ті погрожували не вийти на роботу [31, арк. 15]. Щоб покращити роботу охоронців, керівництво запланувало модернізацію торгового пункту: улаштувати світло всередині, зробити отвори у шторах, через які сторож міг би заглядати у приміщення осередку під час нічного чергування [32, арк. 17]. Григорій Сірик згадував, що вітрина крамниці на ніч «зачинялась згортаючою залізною занавіскою і потім замикалась зсередини замком» [24, 137].

У своїй роботі крамниця не обмежувалася виняткова територією Кролевецького району. З метою охоплення віддалених населених пунктів та залучення більшої кількості відвідувачів Торгсин рекомендував направляти до сусідніх містечок та сіл пересувні торгові пункти. Успішність цього задуму залежала від багатьох чинників, зокрема погоди. 16 вересня 1933 р. зібрання колективу Кролевецької філії констатувало, що виїзди гальмувалися через дощі, проте за першої ліпшої можливості їх обіцяли поновити [32, арк. 15]. Планувалося, що протягом першого кварталу 1934 р. працівники здійснять дев'ять виїздів до Коропа [33, арк. 1].

Штат крамниці був невеликий. У жовтні 1934 р. у ній значилося 6 співробітників, а у червні 1935 р. – 5 [34, арк. 66; 35, арк. 21]. Половину становили робітники прилавку. Характеризували персонал по-різному. У травні 1933 р. комісія констатувала, що апарат пройшов перевірку і заміни не потребував [36, арк. 313]. Схвальні відгуки віднаходимо і про керівництво крамниці – «задовільне, ініціативне» (травень 1934 р.) [28, арк. 100]. Натомість на початку 1935 р. лунають протилежні думки. Пов'язані вони з тим, що адміністрація проігнорувала вказівки обласної контори про недопущення оформлення робітників без складання трудових списків. Так, у магазині 5 співробітників працювало неоформленими [37, арк. 5]. Звільненню насамперед підлягали працівники, які не відповідали класовому підходу держави та були помічені у зловживаннях. 31 грудня 1933 р. комерційний директор Чернігівської облконтори «Торгсин» М.М. Флейшер доповів Всеукраїнській конторі про звільнення оцінювача цінностей Кролевецької крамниці через виявлені факти обважування ним здавачів та продавця – за грубе поводження з покупцями [38, арк. 60].

Сумнівним є твердження про професіоналізм персоналу крамниці. Принаймні для зберігання великих об'ємів продовольчих товарів їм не вистачало щонайменше досвіду. 26 липня 1934 р. завідувач філії М.Є. Абрамченко констатував, що 11,5 т пшеничного борошна 85 % помелу через довготривале зберігання набуло кислуватого присмаку і майже не реалізовувалося. Скаржилися на якість борошна й покупці. Ця інформація швидко дійшла до Чернігова. Уповноважений НКЗТ М.Н. Полонський звернувся до директора облконтори Е.М. Рудаєва з вимогою негайно розглянути справу і притягти винних до відповідальності. До Кролевця направили директора Конотопської міжрайонної бази «Торгсин», який мав на місці розібратися у причинах псування товару, після чого перенаправити борошно до Києва чи передати Заготзерну, звичайно якщо його можна було вживати [22, арк. 65–67].

Описаний випадок не був поодиноким. Наприкінці 1934 р. уповноважений НКЗТ М.Н. Полонський особисто відвідав крамницю у Кролевці та засвідчив, що на складі поряд з оселедцями в один ярус було складено 33 мішки рису, а борошно зберігали разом із гасом. Таке сусідство сприяло насиченню продуктів сторонніми запахами [22, арк. 156]. Інвентаризація виявила й інші порушення. Комісія недорахувалася чорних дитячих валянок, сукні, настінного годинника (ходики). Директор М.Є. Абрамченко пояснював, що валянки узяв у рахунок пайка, хоча це було прямим порушенням розпоряджень об'єднання, сукню відвіз до Конотопа на продаж приватній особі, годинник зберігав вдома [22, арк. 160]. Махінації з пайковим забезпеченням набули й інших проявів. Директор Кролевецької крамниці дозволяв собі отримання пайка частинами протягом двох тижнів, порушуючи інструкції В/О «Торгсин» [23, арк. 143].

Чернігівська облконтора намагалася підтримувати «живий зв'язок» зі своїми філіями, консультуючи, навчаючи та перевіряючи працівників. У січні–липні 1935 р. її працівниками було здійснено три виїзди

до Кролевця [23, арк. 184]. Результати виявилися невтішними. Перевіривши крамницю у січні 1935 р., комісія встановила, що з вини директора М.Є. Абрамченка було зіпсовано 75 кг пшона, яке зберігалося у вологому місці. На керівника наклали адміністративне стягнення, пшоно зобов'язали переоцінити, а збитки відшкодувати за його рахунок [27, арк. 178]. У травні 1935 р. вкотре зафіксували випадки неправильного товарного сусідства – борошно, пшоно та соняшникова олія знаходилися поряд з гасом [23, арк. 142]. Два місяці потому крамниця прийняла вантаж із нестачею, що завдало збитків Торгсину на 23 крб. [30, арк. 44]. За словами керівника облконтори М.М. Флейшера, сталося це через те, що приймав товар приймальник-оцінювач цінностей, який не мав до цього жодного відношення [26, арк. 228 зв.]. Численні випадки порушень інструкцій та зловживань сприяли в утвердженні думки про необхідність звільнення М.Є. Абрамченка з посади директора осередку і притягнення його до кримінальної відповідальності.

Незважаючи на згадані недоліки, персонал крамниці час від часу отримував заохочення за свою роботу. 16 липня 1934 р. керівник Чернігівської облконтори «Торгсин» запропонував преміювати працівників осередку у Кролевці «за перевиконання травневого плану та чітку роботу». Планувалося виплатити директору магазину М.Є. Абрамченку 250 крб. та виділити 300 крб. для розподілу між персоналом [39, арк. 48].

Крамниця намагалася максимально задовольнити попит покупців на найпопулярніші види товарів. Насамперед мова йде про хліб. Для цього Торгсин рекомендував укладати угоди з існуючими пекарнями або засновувати власні. 12 січня 1934 р. правління Кролевецького горпо та директор Кролевецької крамниці «Торгсин» підписали договір про випікання «катаного» та «формового» хлібу з торгсинівського борошна. Осередок зобов'язувався забезпечувати пекарню необхідними інгредієнтами, а горпо – виробляти якісний продукт. Собівартість такого хліба для Торгсина становила 9 коп. за кілограм. Ще по копійці доводилося додавати за доставку [29, арк. 23].

Основним критерієм успішності осередку залишалося виконання ним валютного плану та плану реалізації товарів. Облконтора «Торгсин» регулярно зверталася до своїх представництв із закликом «мобілізувати апарат», активізувати роботу, покращити рівень обслуговування клієнтів. Усі ці заходи, на думку Правління, мали забезпечити необхідний рівень надходження валютних цінностей. На початку грудня 1934 р. уповноважений НКЗТ М.Н. Полонський рекомендував адміністрації Кролевецької крамниці збільшити тривалість робочого дня, розширити сферу використання реклами, прикрасити вітрини. Для допомоги з обласного центру в район направили заступника сільськогосподарським сектором облзовнішторгу В.П. Циганка [22, арк. 153–154].

На виконання планів впливало ігнорування керівництвом місцевого осередку наказів та розпоряджень обласної контори. Достатньо гостро стояло питання заборони продажу торгсинівських товарів за радянські знаки. Керівник Чернігівської облконтори «Торгсин» Е.М. Рудаєв дорікав директору Кролевецької крамниці за спробу відпустити крупу обласному ДПУ. Своїм наказом від 16 липня 1933 р. він застеріг керівника магазину від повторних спроб здійснити протиправні дії та зобов'язав того сплатити вартість телеграми, якою керівник повідомив про наданий дозвіл [40, арк. 121].

Слід зупинитись на питаннях валютних надходжень, тобто скільки цінностей вдалося «мобілізувати» місцевому осередку, та виконанні плану реалізації. Відповісти на них можливо частково. По-перше, наявні дані занадто розпорошені та фрагментарні. По-друге, показники за 1933 р. подані в документах у розрізі відділень, тобто надходження осередку в Кролевці разом із цінностями, придбаними у Конотопі, Бахмачі, Путивлі, Коропі утворювали підсумкову цифру по Конотопському відділенню. Це ж стосується й реалізації товарів продуктової та промислової груп.

Планувалося, що у першому кварталі 1933 р. Кролевецька крамниця мобілізує цінностей на 14,8 тис., а у другому – на 25 тис. крб., а це – 22 % та 19,8 % усіх надходжень Конотопського відділення. У розрізі валютних цінностей отримуємо наступну картину: перший квартал – 8,5 тис. крб. становило побутове золото, 3,7 тис. – перекази, по 1,3 тис. – золоті монети та іноземна валюта готівкою; другий квартал – 9,6 тис. – побутове золото, 5,4 тис. – срібло, 3,9 тис. – золоті монети, 3,7 тис. – перекази, 2,4 тис. – іноземна валюта готівкою [41, арк. 49; 42, арк. 48, 53, 95а; 43, арк. 4, 7, 16]. Планові показники на друге півріччя 1933 р. віднайти не вдалося. Ще скупіші дані про виконання поставлених завдань. Наявна інформація винятково про літні місяці. У червні осередок придбав у населення цінностей на 7,8 тис. крб. (до речі, план перевиконали – 102,6 %), у липні – на 4,6 тис., у серпні – на 2,1 тис., тобто загалом на 14,4 тис. Відмічаємо поступове падіння надходжень. У липні–серпні 1933 р. населення здало золотих монет на 2,6 тис. крб., срібла – на 2,2 тис., побутового золота – на 1,2 тис., іноземної валюти готівкою – на 0,1 тис. та отримало валюти у вигляді переказів на 0,4 тис. [44, арк. 17, 33, 49, 71, 88, 99]. Констатуємо той факт, що золота в монетах у крамницю надходило удвічі більше, ніж у побутових виробах. Високі показники «мобілізації» золотих монет можуть свідчити про наплив насамперед селян, адже саме їх вважали основними постачальниками монет.

Плани на 1934 р. були дещо скромнішими. У січні–лютому осередок мав придбати цінностей на

8,8 тис. крб., у липні–вересні – на 10,2 тис., у жовтні–грудні – на 4,6 тис. Відмічаємо зменшення показників з 4,8 тис. крб. у січні до 1,3 тис. у листопаді. За вказані проміжки часу працівники торгового пункту мобілізували цінностей щонайменше на 9,2 тис. крб. проти 23,6 тис. запланованих. За підсумками третього кварталу крамниця виконала план на 29,4 %, четвертого – на 93,7 % (фіксуємо перевиконання плану у листопаді та грудні на 101,5 % і 102,4 % відповідно) [22, арк. 163; 34, арк. 48; 45, арк. 3, 12]. Виокремити скільки золота, срібла чи іноземної валюти було скуплено крамницею немає можливості, бо інформація про це відсутня. Відомо лише те, що у третьому кварталі осередок оформив грошових переказів на 0,7 тис. крб. або 46,7 % запланованих [34, арк. 48].

Останній рік роботи осередку мав збагатити Торгсин на 12,1 тис. крб., натомість дав всього 7,7 тис. або 63,4 %. Найнижчий відсоток виконання плану фіксуємо у травні 1935 р. – 48,6 %, а найвищий у січні –72,9 % [46, арк. 8–30]. Побутового золота щонайменше мало надійти на 5,1 тис. крб., грошових переказів – на 2,9 тис., срібла – на 1,6 тис. [47, арк. 12, 20, 33, 64, 80, 90, 129, 140]. Реальні цифри були скромнішими: побутове золото склало ледь більше 4 тис. крб., іноземна валюта у переказах – 1,8 тис. та готівці – 0,4 тис., срібло – 1,2 тис. [23, арк. 194–195; 48, арк. 13, 25, 39, 52, 60, 83; 49, арк. 44, 64, 93, 102, 116, 131, 145, 161]. Збереглися цікаві дані, що стосуються кількості оформлених крамницею грошових переказів із-за кордону. Загалом протягом січня–вересня 1935 р. їх нарахували 198 (найбільше у квітні – 44, найменше у червні – 13) [49, арк. 12, 44, 64, 93, 102, 116, 131, 145, 161].

Отже, протягом 1933–1935 рр. крамниці вдалося щонайменше придбати цінностей на 37,9 тис. крб., з них лише 14,8 тис. можемо представити у валютному розрізі: побутового золота – на 5279 крб., золотих монет – на 2570 крб., срібла – на 3459 крб., інвалюти у вигляді переказів – на 2896 крб., готівкою – на 561 крб. За один грам хімічно чистого золота об'єднання сплачувало клієнтам 1 крб. 29 коп., а за кілограм хімічно чистого срібла – 14 крб. 88 коп. (орієнтовно з червня 1933 р. – 16 крб. 67 коп., а з кінця 1934 р. – 20 крб.) [3, 124]. За допомогою простого математичного підрахунку встановлюємо, що Кролевецький Торгсин спустошив кишені місцевих жителів щонайменше на 6,1 кг хімічно чистого золота та 195,2 кг хімічно чистого срібла. Враховуючи достатньо велику прогалину в даних, обрахунки ваги у грамах та кілограмах чистоти занижені щонайменше у 2, а то й у 3 рази.

Насамкінець зупинимося на питанні виконання плану реалізації товарів. За 1933 р. інформація збереглася лише за літні місяці. Протягом червня – серпня населення придбало товарів на 14,5 тис. крб. [42, арк. 66; 44, арк. 17, 33, 49, 71, 88, 99]. Про наступні роки маємо повні дані. У 1934 р. осередок реалізував товарів промислової та продуктової груп на 27,6 тис. крб., а у 1935 р. – на 7,9 тис. [22, арк. 163; 23, арк. 202; 34, арк. 56; 46, арк. 7, 9, 11, 25, 27, 29]. Якщо у першому півріччі 1934 р. люди щомісяця робили покупок на суму від 2,3 до 4,1 тис. крб., то у другому півріччі – від 0,9 до 1,6 тис. Відсоток виконання плану за кварталами мав наступний вигляд – 86,4 %, 78,5 %, 33,3 % та 87,3 %. Найгірші показники зафіксовані у серпні (21,8 %) та вересні (13,2 %). Це пояснюється падінням інтересу населення до Торгсину в літню пору.

Наприкінці липня 1935 р. керівник облконтори «Торгсин» М.М. Флейшер констатував, що попри непогане постачання у другому кварталі, план реалізації та залучення цінностей за січень–червень був недовиконаний [26, арк. 228]. Показники надходжень протягом року ледь сягали позначки у 1 тис. крб. (максимальний показник – 1,3 тис. крб. у січні, мінімальний – 0,7 тис. у липні). Відсоток виконання плану у першому кварталі 1935 р. становив 61,7 %, у другому – 57,4 %, у третьому – 83,5 %. Відзначимо суттєве перевиконання надходжень лише у вересні (115 %), проте це пояснюється ажіотажем, що виник після появи інформації про ліквідацію магазину у Кролевці до 1 жовтня. Таке рішення, до речі, дозволило обласній конторі зекономити кошти, адже відпала необхідність робити ремонт у крамниці [26, арк. 260]. Отже, протягом 1933–1935 рр. населення придбало у місцевому Торгсині товарів щонайменше на 50 тис. крб.

Таким чином, дана розвідка є першою спробою відновити історію створення та функціонування Торгсину в Кролевці. Висвітлення основних етапів становлення осередку, аналіз функціонування його складових частин, підрахунок виконання валютного плану та плану реалізації товарів дозволяють максимально повно зрозуміти сутність об'єднання. Дана тема навряд чи може вважатися вичерпаною. Подальшого вивчення потребують біографії згаданих у роботі працівників крамниці, пошук імен інших осіб, які працювали в ній, уточнення об'ємів «мобілізованих» торговим пунктом валютних цінностей.

Посилання

1. Симоненко В. Під шаленим натиском (За матеріалами Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині) / В. Симоненко, С. Марценюк // Сіверянський літопис. – 1998. – № 1. – С. 110–112.

2. Архипова А.С. Ранние анекдоты о Сталине: материалы к систематизированному собранию (1925–1940) / А.С. Архипова, М.А. Мельниченко // Вестник Российского государственного гуманитарного университета. Серия «Литературоведение. Фольклористика». – 2009. – № 9. – С. 271–352.

3. Осокина Е.А. Золото для индустриализации: «Торгсин» / Е.А. Осокина. – М.: РОССПЭН, 2009. – 592 с.

4. Герштейн В. Ликвидация «Торгсина» / В. Герштейн // Правда. – 1936. – 1 февраля. – С. 4.

5. Марочко В.І. «Торгсин»: золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932–1933) / В.І. Марочко // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 90–103.

6. Осокина Е. Доллары для индустриализации: валютные операции в 1930-е годы / Е. Осокина // Родина. – 2004. – № 3. – С. 76–81.; Її ж: Золото и индустриализация: тайны Торгсина / Е.А. Осокина // Экономическая история: ежегодник, 2009. – М.: РОССПЭН, 2009. – С. 168–192.; Її ж: Торгсин в советской экономической системе 1930-х годов / Е.А. Осокина // Труды Института российской истории РАН. – 2013. – № 11. – С. 206–226.

7. Павлова И.В. Торгсины в Западно-Сибирском крае / И.В. Павлова // Экономика и организация. – 2003. – № 3. – С. 162–169.

8. Толмацкий В. Время Торгсина / В.А. Толмацкий // Антикварное обозрение. – 2005. – № 3. – С. 66–69.

9. Орешкин О.Ю. Организационно-правовые мероприятия по противодействию хищениям и злоупотреблениям в работе торговой сети Ивановской областной конторы Торгсин в 1933–1935 гг. / О.Ю. Орешкин // Вестник Владимирского юридического института. – 2012. – № 4. – С. 162–165.; Його ж: Некоторые особенности правового регулирования реализации карточной системы по линии внутренней торговли СССР в первой половине 1930-х гг. (на примере работы торговой сети Владимирской межрайонной базы Торгсина) / О.Ю. Орешкин // Вестник Владимирского юридического института. – 2013. – № 3. – С. 164–168.

10. Семенова А.Ю. Деятельность Вятского отделения Всесоюзного объединения «Торгсин» (1932–1936 гг.) / А.Ю. Семенова // Вестник Вятского государственного гуманитарного университета. – 2010. – №4. – С. 35–39.

11. Марочко В. Обмін побутового золота на хліб в Україні періоду Голодомору 1932–1933 років / В. Марочко // Український історик. – 2008. – № 3–4. – С. 194–209.; Його ж: Селянські черги за торгсинівським хлібом / В. Марочко // Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя / [відп. ред. С. В. Кульчицький]. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – С. 313–326.

12. Мельничук О. Грошові перекази як джерело доходу системи «Торг сину» в УСРР / О. Мельничук // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – К., 2010. – Вип. 36. – С. 203–212.; Її ж: Селяни і «Торгсин»: система заготівель побутового золота в УСРР (1932–1936 рр.) / О.Ю. Мельничук // Український селянин. – Черкаси, 2010. – Вип. 12. – С. 282–284.

13. Шуйський І.В. Торгова мережа «Торгсин» у столиці Радянської України в 1932–1933 роках / І.В. Шуйський // Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): матер. Міжн. наук. конф. Київ, 20–21 листопада 2013 р. – К., 2013. – С. 163–169.

14. Попов А. Деятельность в Крыму Всесоюзного объединения по торговле с иностранцами в СССР (1931–1936 гг.) / А. Попов // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «История». – 2007. – Т. 20. – № 1. – С. 66–72.

15. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 5444, 14 арк.

16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 4051, оп. 1, спр. 23, 66 арк.

17. Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської обл.), ф. Р–1369, оп. 1, спр. 177, 27 арк.

18. Державний архів Сумської області (далі – Держархів Сумської обл.), ф. Р–1578, оп. 1, спр. 1, 23 арк.

19. Держархів Сумської обл., ф. Р–1615, оп. 1, спр. 1, 40 арк.

20. Держархів Чернігівської обл., ф. Р–1369, оп. 1, спр. 40, 156 арк.

21. Держархів Чернігівської обл., ф. Р–2063, оп. 1, спр. 571, 292 арк.

22. Держархів Чернігівської обл., ф. Р–2063, оп. 1, спр. 334, 237 арк.

23. Держархів Чернігівської обл., ф. Р–2063, оп. 1, спр. 578, 350 арк.

24. Сірик Г. Під сонцем обездолених. Ч. 3. Сирітськими стежками / Г. Сірик. – Торонто: Видано коштом автора, 1983. – 231 с.

25. Булгаков М.О. Майстер і Маргарита: Роман / М.О. Булгаков ; [пер. з рос. М.А. Білоруса]. – Харків: Фоліо, 2006. – 415 с.

26. Держархів Чернігівської обл., ф. Р–2063, оп. 1, спр. 587, 180 арк.

27. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 150, 224 арк.

28. Держархів Чернігівської обл., ф. П–616, оп. 1, спр. 379, 124 арк.

29. Держархів Сумської обл., ф. Р–1624, оп. 1, спр. 11, 53 арк.

30. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 155, 149 арк.

31. Держархів Сумської обл., ф. Р–1624, оп. 1, спр. 2, 82 арк.

32. Держархів Сумської обл., ф. Р–1624, оп. 1, спр. 3, 22 арк.

33. Держархів Чернігівської обл., ф. Р–1369, оп. 1, спр. 85, 28 арк.

34. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 70, 115 арк.

35. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 144, 149 арк.

36. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 180, 320 арк.

37. Держархів Чернігівської обл., ф. Р–5599, оп. 1, спр. 88, 59 арк.

38. Держархів Чернігівської обл., ф. Р–1369, оп. 1, спр. 49, 70 арк.

39. Держархів Чернігівської обл., ф. Р–2063, оп. 1, спр. 330, 291 арк.

40. Відділ забезпечення збереження документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. Р–1379, оп. 1, спр. 21, 205 арк.

41. Держархів Чернігівської обл., ф. Р–1369, оп. 1, спр. 46, 265 арк.

42. Держархів Чернігівської обл., ф. Р–2063, оп. 1, спр. 58, 124 арк.

43. Держархів Чернігівської обл., ф. Р–2063, оп. 1, спр. 132, 61 арк.

44. Держархів Чернігівської обл., ф. Р–1369, оп. 1, спр. 25, 100 арк.

45. Держархів Чернігівської обл., ф. Р–1369, оп. 1, спр. 125, 87 арк.

46. Держархів Чернігівської обл., ф. Р–2063, оп. 1, спр. 761, 44 арк.

47. Держархів Чернігівської обл., ф. Р–1369, оп. 1, спр. 97, 189 арк.

48. Держархів Чернігівської обл., ф. Р–1369, оп. 1, спр. 107, 163 арк.

49. Держархів Чернігівської обл., ф. Р–1369, оп. 1, спр. 108, 192 арк.

Горох Н.В. Торгсин в Кролевце

В данной статье автор, используя широкий круг архивных документов, рассматривает неизвестные ранее страницы из истории функционирования магазина «Торгсин» в Кролевце. Особое внимание уделено организационной структуре, характеристике ее работы, анализу показателей выполнения валютного плана и плана реализации товаров.

Ключевые слова: *система «Торгсин», Кролевец, магазин, организационная структура.*

Horokh M.V. «Torgsin» in Krolevets

In this article the author using the wide circle of archive documents examines previously unknown pages of "Torgsin" history in Krolevets. Special attention is devoted to the organizational structure, characteristics of its work and the analysis of the data about the implementation of the currency plan and the realization of the products plan.

Key words: *system of "Torgsin", Krolevets, shop, organizational structure.*

26.02.2015 р.

УДК 94(477):(908+344.13) «1943»

Н.М. Салтан

КОРЮКІВСЬКА ТРАГЕДІЯ 1943 РОКУ: ЗАПИТАННЯ, ЩО ПОТРЕБУЮТЬ ВІДПОВІДЕЙ

Стаття присвячена з'ясуванню ключових фактів, які висвітлюють події, пов'язані з масовим знищенням нацистами у березні 1943 р. мешканців містечка Корюківка Чернігівської області. Акцентовано увагу на низці казусів та непорозумінь, які перетворюють вищезазначену подію на одну з «білих плям» історії Другої світової війни

На думку авторки, максимально достовірне та об'єктивне вивчення подробиць Корюківської трагедії дозволить переглянути усталені погляди щодо винуватців та виконавців цього страшного військового злочину.

Ключові слова: *зондеркоманда, Корюківська трагедія, масове знищення населення, партизани, спецпідрозділ.*

Найжахливішим злочином німецько-фашистських загарбників проти цивільного населення в роки Другої світової війни є масове знищення мешканців містечка Корюківка на Чернігівщині [1; 5]. Незважаючи на значний проміжок часу, який віддаляє нас від тих трагічних подій, Корюківська трагедія, попри осуд її винуватців, змушує вкотре замислитися: чи всі факти можна вкласти в офіційно-статистичні звіти численних комісій з розслідування цих подій як по «гарячих слідах», так і через багато десятиліть потому [2; 3; 8; 10; 11; 12]? Чому, незважаючи на резонанс німецької каральної акції, про неї неохоче згадували ветерани партизанського руху та радянське керівництво? Чому Корюківка (на відміну від білоруської Хатині) не стала символом нацистських злочинів проти мирного населення в роки Другої світової війни? Чому правда про масове знищення людей до цього часу подається в традиційному для радянських часів ідейно-канонічному форматі: досить суб'єктивно і однобоко [5; 13; 14; 19].

Остаточно нез'ясованими залишаються і причини доволі безкарних антипартизанських заходів, які, як відомо, проходили в два етапи упродовж першої декади березня 1943 р. Власне, нове прочитання, виявлення низки невідомих документів, активізація співпраці вчених Українського інституту національної пам'яті з посадовцями та науковцями ФРН відкрило перспективи усвідомлення всієї глибини трагізму Корюківської трагедії [1; 5; 10; 11].

Як відомо, у 1943 р. відбулися доленосні події, пов'язані з початком корінного перелому в ході Другої світової війни. Поразка Вермахту під Сталінградом поклала початок визволенню окупованих німецько-фашистськими загарбниками західних областей СРСР. Щоб закріпити стратегічну ініціативу, радянське керівництво вимагало від солдат і офіцерів РСЧА активізації бойових дій. Аналогічні завдання були покладені і на партизан, диверсійна діяльність яких мала унеможливити швидке пересування воєнних резервів німецької армії, яка після Сталінградської битви прагнула взяти реванш [6; 10; 11].

Кінець листопада 1942 р., на думку істориків, відкрив другий етап партизанської боротьби – етап її найбільшої активності на окупованих територіях, перетворення на фактор оперативно-стратегічного значення [2; 3; 12].

З 1943 р. партизанський рух на теренах СРСР взагалі і України зокрема увійшов у нову фазу, яку вирізняли краща матеріально-технічна та кадрова забезпеченість партизанських загонів та з'єднань, підвищення рівня професіоналізму диверсійних акцій, масштабність антифашистських заходів тощо. Основне завдання партизан полягало в розвалі тилу ворога, яке, незважаючи на кількісні та якісні показники радянських диверсійних підрозділів та підтримку «великої землі», було нездійсненним [10; 12].

Дії партизан мали спонукати населення до підйому всенародної боротьби проти загарбників. На думку кремлівського керівництва розмах цієї боротьби мав бути всенародним, що дозволило б, як і в 1812 р., по відношенню до окупантів використати так звану «дубину народної війни». В якості мотивації, рушійної сили такого масового патріотизму мала виступити загальна ненависть до ворога. Однак цього не сталося [4; 7; 10].

Цивільне населення, виховане голодоморами та репресіями, вперто не хотіло йти в партизани. Цьому не допомагали ні партизанська агітація, ні примусові мобілізації до лав партизанських загонів та диверсійних груп. Свідомість пересічної людини, яка знаходилася на окупованій території, змушувала коритись інстинкту самозбереження, який базувався на страху за власне життя та долю своїх рідних і близьких. Перебуваючи в постійному стресовому стані, люди прагнули лише одного – вижити [4; 6; 8].

Таким чином населення, яке перебувало на окупованих територіях, опинилося між молотом і ковадлом. З одного боку німці, з іншого – радянські партизани. Достеменно невідомо, яка з цих сил була менш загрозливою для життя і здоров'я селян та городян. Адже досить часто активність одних викликала протилежні дії з боку інших, і навпаки. Цивільне населення ставало заручником «вдалих дій» радянських партизан, активність яких спонукала німецькі айнзацкоманди (*нім. Einsatzkommando*), зондеркоманди (*нім. Sonderkommando*) та підрозділи шуцманів (*Schutzmann)* – місцевих поліцаїв – до організації акцій масованої відплати [4; 5; 7; 11].

Відповідно до описаного трагічного сценарію і розвивались події навколо містечка Корюківка на Чернігівщині. Німецьку каральну акцію спровокували радянські партизани зі з'єднання

Блок-схема №1

НАЙМАСШТАБНІШІ ЕПІЗОДИ НАЦИСТСЬКОГО ГЕНОЦИДУ ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ, НА ОКУПОВАНИХ ГІТЛЕРІВЦЯМИ ТЕРИТОРІЯХ, В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

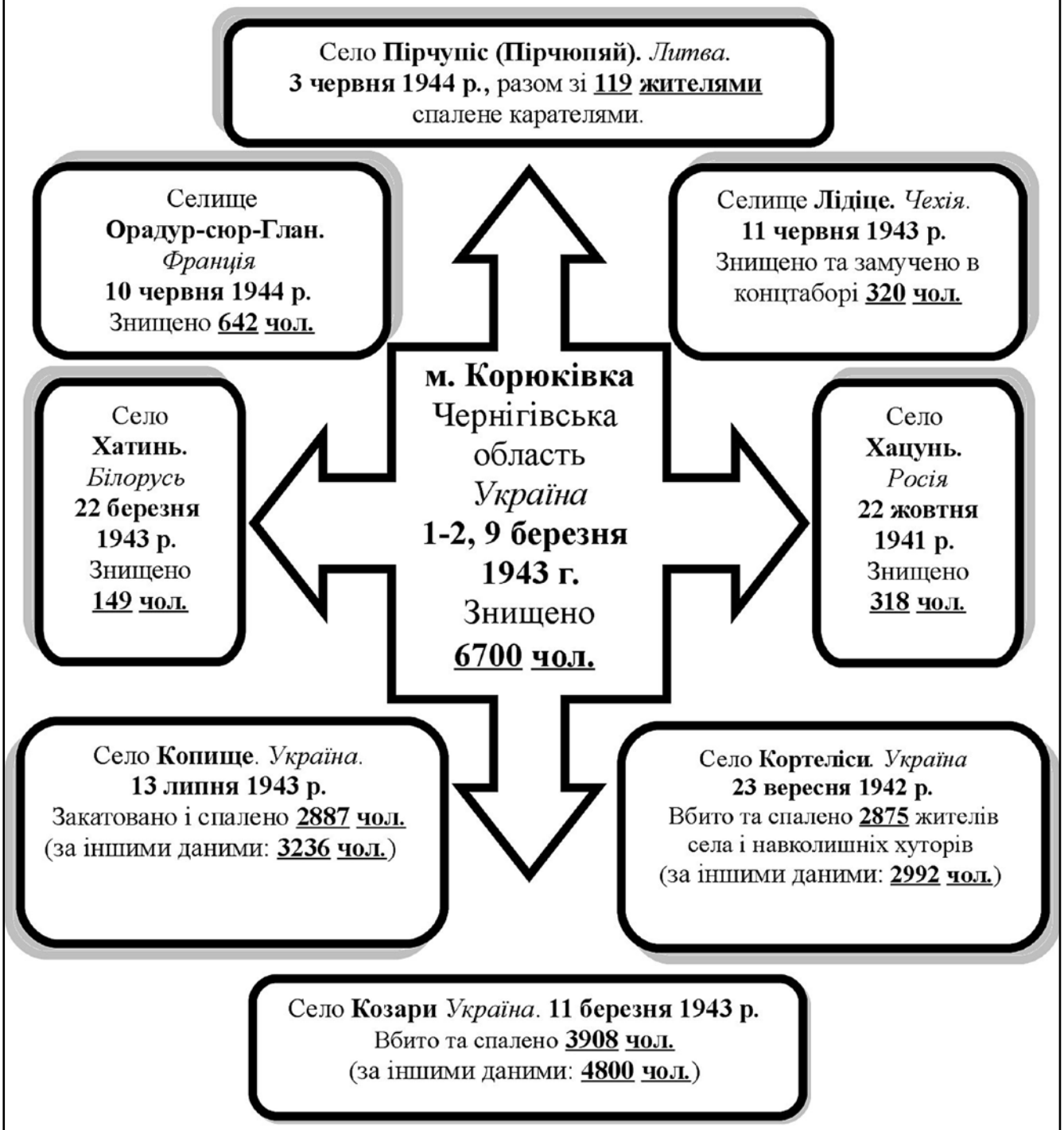

[Складено авторкою, на підставі інформації, що міститься джерелі, зазначеного в переліку посилань за № 7]

О. Федорова, які вночі проти 27 лютого напали на окупаційний гарнізон містечка. Приводом до нашвидкуруч спланованої акції було визволення із в'язниці заручників, серед яких була родина командира партизанського взводу, колишнього голови колгоспу Ф. Ступака. Він

просив М. Попудренка організувати нічну спецоперацію, що обернулася трагедією для тисяч корюківців. Спільними діями партизанів О. Федорова («федорівців») та М. Попудренка («попудренківців») було здійснено напад на містечко, в ході якого (недоцільного з воєнної точки зору) було знищено купку мадяр та поліцаїв, взято малу кількість воєнних трофеїв та визволено групу потенційних остарбайтерів [15; 16; 17; 18].

Вже з 1 березня 1943 р. зондеркоманда 4а (Sonderkommfndo 4 a) починає реалізовувати акцію масованої відплати, але не проти партизан, а проти жителів містечка. Мета каральної акції – знищення населеного пункту в знак помсти, демонстрації сили німецької влади та в якості засобу залякування. Як стало нещодавно відомо, на час знищення Корюківки зондеркоманду 4 а очолював штурмбаннфюрер СС Теодор Хрістенсен. Наказ по знищенню містечка разом з її мешканцями віддав тодішній начальник штабу 399-ї головної польової комендатури Байєр Бруно Франц [1; 5; 13].

Акція масованої відплати, з боку німців, проходила в три етапи: 1–2, та 9 березня 1943 р. В результаті (відповідно до даних офіційної історичної статистики) було вбито та спалено 6700 мирних жителів, повністю знищено (спалено) 1290 будинків [13; 275].

Корюківська трагедія вважається наймасштабнішою нацистською акцією зі знищення мирного населення в роки Другої світової війни. Для порівняння: у французькому селищі Орадур (10 червня 1944 р.) нацисти вбили 642 жителі, у чеській Лідіце (10 червня 1942 р.) – 320 чоловік, у білоруській Хатині (22 березня 1943 р.) – 152 людини (див. блок-схему № 1).

Незважаючи на масштабність, трагічність та резонанс лютнево-березневих подій 1943 р., які розгорталися навколо Корюківки, трагедія від самого початку перетворилася на «білу пляму» історії Великої Вітчизняної війни. Її неохоче згадують очевидці та учасники тих подій, мляво коментують ветерани партизанського руху, побіжно висвітлюють засоби масової інформації. Корюківська трагедія в радянські часи стала малопопулярним історичним антифашистським брендом, який пропагував німецьку жорстокість та ненависть до людей [2; 5; 9; 14].

Віддаючи належне зусиллям посадовців і науковців, які на сімдесяту річницю цих скорботних подій провели низку відповідних заходів, слід підкреслити, що крапку в дослідженні Корюківської трагедії ставити ще зарано [1; 5]. Можливо найближчим часом з'являться більш ґрунтовні дослідження (наукові статті, монографії, дисертації), які збільшать ступінь достовірності та об'єктивності у її вивченні. Але поки що вона являє собою низку фактів за відсутності вичерпних аргументів, що перетворює її в недоусвідомлений відгомін трагічної історичної минувшини Чернігово-Сіверщини. Відтак постає низка запитань, які потребують неупередженого аналізу та більш детального дослідження. Серед них, авторка виділяє наступні.

1. Чому до цього часу різняться думки істориків відносно того, хто санкціонував радянську атаку на Корюківку 27–28 лютого 1943 р.: М.М. Попудренко чи начальник штабу партизанського з'єднання О.Ф. Федорова Д.І. Рванов?

2. Чому радіограму про бойовий успіх партизан в ході корюківської операції Український штаб партизанського руху (УШПР) отримав лише вночі 2 березня 1943 р., коли німецька зондеркоманда вже почала перший етап акції відплати?

3. Чому М.М. Попудренко та О.Ф. Федоров не повідомили УШПР про вищезазначений акт німецького геноциду?

4. Чому не було покарано ні «попудренківців», ні «федорівців» за провокативні дії, які призвели до масового нищення цивільного населення?

5. Що спровокувало таку жорстокість з боку німців, зважаючи на те, що напад партизан на смт. Корюківка був недоцільний і нераціональний з воєнно-стратегічної точки зору?

6. Чому партизани (яких було більше, ніж карателів) не протидіяли, залишивши на поталу німцям беззахисне містечко, яке гітлерівці планомірно знищували в декілька етапів?

7. Наскільки реалістичною є версія про те, що партизани не мали боєприпасів для ведення бою з ворогом?

8. Чому партизани не здійснили акту масованої відплати і навіть не вимагали відповідного дозволу від УШПР?

9. Як висвітлював трагічні події навколо Корюківки М.М. Попудренко у своєму щоденнику?

10. Куди і чому зникла друга частина щоденникових записів М.М. Попудренка?

11. Трагедія партизанського з'єднання М.М. Попудренка в районі злинківських лісів: це закономірність чи випадковий збіг фатальних обставин?

12. Чому один з лідерів українського партизанського руху М.М. Попудренко отримав звання Героя Радянського Союзу вже після своєї трагічної загибелі?

13. Чому факт масового знищення цивільного населення Корюківки обходять увагою в своїх щоденниках і спогадах лідери партизанського руху на Чернігівщині?

14. Чи можна вважати загиблих корюківців заручниками політичної ситуації, жертовна місія яких мала сприяти масовому підйому народної боротьби проти загарбників?

15. Чим викликане ігнорування комуністичною владою масштабів Корюківської трагедії, яка не була

так широко розрекламована радянською пропагандою, як білоруська Хатинь чи київський Бабин Яр?

Ці питання мають стати напрямками подальших наукових досліджень, які поки-що залишаються без відповіді…

Посилання

1. Актуальні проблеми партизансько-підпільного руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни: Матеріали Міжнародної наукової конференції, м. Корюківка, 14 грудня 2011 р. [Текст] / Чернігівська обласна державна адміністрація, Український інститут національної пам'яті. Упоряд.: С.В. Бутко, Р.І. Пилявець. – Чернігів: Десна Поліграф, 2012. – 144 с.
2. Великая Отечественная. Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Документы и материалы [Текст] / Ред. А. Князьков. Т. 20 (9). – М.: ТЕРРА, 1999. – 672 с.
3. Гогун А.В. Сталинские коммандос. Украинские партизанские формирования, 1941–1944 [Текст] / А.В. Гогун. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2012. – 527 с.
4. Ковалев Б.Н. Повседневная жизнь населения России в период оккупации [Текст] / Б.Н. Ковалев. – М.: Молодая гвардия, 2011. – 622 с.
5. Корюківська трагедія: наймасовіший злочин гітлерівців. Березень 1943 р.: бібліогр. покажч. [Текст] / Скл. Т.В. Сіренко, Л.В. Студьонова; авт. вступ. ст. С.В. Бутко; ред. І.Я. Каганова, відп. за вип. І.М. Аліференко. – Чернігів, 2013. – 27 с.
6. Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений 1941–1944 [Текст] / Колл. составителей: О.В. Бажан, С.И. Власенко, А.В. Кентий, Л.В. Легасова, В.С. Лозицкий. — М.: ЗАО «Издательство Центрполиграф», 2010. – 670 с.
7. Пилявець Р.І. Корюківська трагедія 1943 року: національно-наднаціональний вимір [Текст] / Р.І. Пилявець // Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць. – Вип. 6. – К.: «НВЦ «Пріоритети», 2013. – 293 с.
8. Под оккупацией в 1941–1944 гг. Статьи и воспоминания [Текст] / А.С. Гогун, И.В. Грибков, А.Л. Таратухин, Т.С. Джолли, М.И. Матвеева-Рацелич и др. – М.: Посев, 2004. – 112 с.
9. Попудренко М.М. Щоденник [Текст] / М.М. Попудренко. — К.: Державне видавництво політичної літератури, 1949. – 154 с.
10. «… Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников…» Красные партизаны Украины 1941–1944: малоизученные страницы истории. Документы и материалы [Текст] / Авт.-сост. Гогун А., Кентий А. – К.: Украинский издательский союз, 2006. – 403 с.
11. Україна в Другій світовій війні. Погляд з XXI ст. Історичні нариси у 2-х кн. [Текст] / В.А. Смолій, Г.В. Боряк, Ю.А. Левенець та ін. – Кн. 2. – К.: Наукова думка, 2011. – 942 с.
12. Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941–1945): Наук.-довід. вид. [Текст] / Авт.-упор. О.В. Бажан, А.В. Кентій, В.С. Лозицький та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2001. – 319 с.
13. Україна під нацистською окупацією: спалені села (1941–1944): Анотований покажчик [Текст] / За ред. В.Ф. Солдатенка; автори-упорядники: Бутко С.В., Герасименко Л.С., Киридон А.М. та ін. – К.: ДП НВЦ «Пріоритети», 2012. – 362 с.
14. Федоров О.Ф. Підпільний обком діє [Текст] / О. Федоров / Літ. запис Є. Босняцького; пер. з рос. А. Шияна / О.Ф. Федоров. – К.: Політвидав України, 1981. – 831 с.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ) ф. 62, оп. 1, спр. 1368, арк. 47.
16. ЦДАГОУ, ф. 64, оп. 1, спр. 19, арк. 21–21 зв.
17. ЦДАГОУ, ф. 64, оп. 1, спр. 19, арк. 22.
18. ЦДАГОУ, ф. 94, оп. 1, спр. 11, арк. 51–51 зв.
19. ЦДАГОУ, ф. 94, оп. 1, спр. 29, арк. 17.

Салтан Н.Н. Корюковская трагедия 1943 года: вопросы, требующие ответов

Статья посвящена выяснению ключевых фактов, освещающих события, связанные с массовым уничтожением нацистами в марте 1943 г. жителей местечка Корюковка Черниговской области. Акцентировано внимание на ряде казусов и недоразумений, превращающих вышеуказанное событие в одно из «белых пятен» истории Второй мировой войны.

По мнению автора, максимально объективное и достоверное изучение подробностей Корюковской трагедии позволит пересмотреть устоявшиеся взгляды относительно виновников и исполнителей этого страшного военного преступления.

***Ключевые слова:** зондеркоманда, Корюковская трагедия, массовое уничтожение населения, партизаны, спецподразделение.*

Saltan N.M. Koriukivka tragedy of 1943: questions without answers

The article is devoted to clarify the key factors covering events related to the massive destruction by the nazis in March 1943, the inhabitants of the town Koriukivka, Chernihiv region.

Attention is focused on a number of incidents and misunderstandings above transforming event in one of the «white spots» of history of the Great Patriotic War. According to the author, the most objective and fair examination of details Koriukivka tragedy is one of the main tasks of researchers that will review the canonical position relative to the culprits and perpetrators of this terrible war crimes of the Second World War.

***Key words:** sonderkommando, Koriukivka tragedy, the massive destruction of the population, partisans, special forces.*

30.03.2015 р.

УДК 37(09)(477. 51-25) «1954/1998»

М.А. Боровик

ФОРМУВАННЯ СТРУКТУРИ ФАКУЛЬТЕТІВ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ (1954–1998 РР.)

Увазі читача пропонуються маловідомі сторінки історії Чернігівського педагогічного інституту. Мова йде про зміни, які відбулись в структурі факультетів за майже 44-річну його діяльність.

***Ключові слова:** Чернігівський педагогічний інститут, структура факультетів, управлінська структура.*

За майже сторічну історію Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка відбулось кілька реорганізацій. Започаткований як учительський інститут, він короткий період часу був педагогічним, в потім – інститутом народної освіти та інститутом соціального виховання. Лише з грудня 1954 р. інститут став педагогічним. За час його діяльності відбулось багато змін у структурних підрозділах, пов'язаних з появою нових факультетів. Проте,

слід зауважити, що даним питанням в історичній літературі досі не приділялось належної уваги. Ось тому метою даної статті є з'ясування процесу формування структури факультетів у Чернігівському педагогічному інституті за період його існування.

На час реорганізації Чернігівського учительського інституту в педагогічний у 1954–1955 н. р. діяло два факультети: фізико-математичний та мовно-літературний. Тут працювало шість кафедр: дві– на фізико-математичному факультеті (математики та фізики), дві – на мовно-літературному (мовознавства та літератури). Дві кафедри – педагогіки і психології та кафедра марксизму-ленінізму – були загальноінститутськими. Крім того, діяли дві секції викладачів (іноземної мови та фізвиховання), де працювало по два викладачі [1, арк. 9–19].

У червні 1957 р. відбулися зміни в структурі факультетів. Наказом Міністерства освіти УРСР від 12 червня 1957 р. за № 253 до інституту було передано відділ початкової школи Київського педагогічного інституту ім. О.М. Горького у складі одного першого курсу відділення підготовки учителів 1–4 класів у кількості 48 осіб.

Факультети підготовки учителів початкових класів були започатковані в Україні у 1956 р. у Київському, Вінницькому, Бердичівському, Ізмаїльському і Глухівському пединститутах. Створення таких факультетів здійснювалось з метою завершення переходу на комплектування всіх шкіл учителями з вищою освітою, адже не секрет, що саме у початкових класах загальноосвітніх шкіл працювали учителі із середньою спеціальною освітою або з вищою, але не профільною освітою.

25 червня директором Київського пединституту доцентом М. Підтиченком та заступником директора з наукової і навчальної роботи Чернігівського пединституту П. Мінеєвим був підписаний акт прийому і передачі документів: особові справи студентів, екзаменаційні відомості за перший курс, залікові книжки, навчальні картки студентів, навчальні і робочі плани, наказ директора Київського пединституту про перевід студентів на другий курс та про призначення стипендії за наслідками весняної екзаменаційної сесії [2, арк. 193].

На початку навчального року для організації на новоствореному факультеті вивчення навчальних дисциплін, які не викладались в інституті, були створені предметні комісії, що об'єднували викладачів теорії музики та співів, а також ручної праці й основ сільського господарства.

До початку навчального року були проведені вступні іспити й конкурсний відбір студентів нового факультету. На перший курс було зараховано 51 студента [3, арк. 323–324].

Зміни відбулись і в роботі мовно-літературного факультету. На основі наказу Міністерства освіти УРСР від 11 вересня 1957 р. № 234 прийом студентів на перший курс припинявся, але робота другого, третього та четвертого курсів продовжувалась на базі Чернігівського пединституту, тобто протягом трьох років він мав припинити свою діяльність.

У березні 1960 р. Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти започаткувало створення на базі Чернігівського пединституту загально-технічного факультету Київського політехнічного інституту. Перший набір студентів розпочав навчальну діяльність з вересня 1960 р. Деканом цього факультету з 26 серпня 1960 р. став Є.Г. Калита, якого звільнили з посади декана факультету педагогіки та методики початкової освіти [4, арк. 408].

Новостворений факультет не був структурним підрозділом вузу, але його керівництво допомагало факультету у створенні його матеріальної бази. Так у звіті про роботу Чернігівського державного педагогічного інституту за 1959–1960 навчальний рік говориться про те, що для успішної роботи нового факультету було створено три лабораторії: хімічну, опору металів і технічної механіки, а також кабінету технічного креслення [5, арк. 5]. У подальшому факультет став окремим вищим навчальним закладом. Йому було надане приміщення колишньої чоловічої гімназії (нині – будівля історичного музею імені В. Тарновського).

Відомо, що у пединституті з наступного 1960–1961 навчального року на фізико-математичному факультеті працювали відділи математики і креслення та фізики і загальнотехнічних дисциплін [6, арк. 15–20].

28 березня 1961 р. Рада Міністрів Української РСР своєю постановою за № 390 присвоїла Чернігівському педагогічному інституту ім'я Т.Г. Шевченка [7, арк. 192]. Змінили свою назву і керівні підрозділи інституту. Відповідно до Положення про вищі навчальні заклади СРСР, затвердженого постановою Ради Міністрів СРСР від 21 березня 1961 р. за № 251, вони отримали нові назви: директор інституту став називатись ректором, заступник директора з навчально-наукової роботи – проректором з навчально-наукової роботи. Проректорами також називали заступників директорів із заочного навчання та адміністративно-господарської частини. Наказ про перейменування посад у Чернігівському пединституті був виданий 12 травня 1961 р. [8, арк. 309].

У вересні 1962 р. у Чернігівському пединституті був створений загальнонауковий факультет з вечірньою формою навчання. Існував він до січня 1968 р. Тут навчались студенти двох перших курсів, а подальше навчання за певним фахом вони проходили у провідних університетах міст Києва, Харкова, Донецька та інших містах [9, арк. 20].

На підставі наказу Міністерства освіти УРСР від 8 травня 1965 р. за № 92 у структурі інституту з'являється новий факультет підготовки учителів

англійської мови, де з 1 вересня розпочали навчання 50 студентів [10, арк. 225–227].

Наказами Міністерства освіти УРСР від 24 травня 1965 р. за №№ 102 і 103 у вузі були створені кафедри іноземних мов, музики і співів та фізичного виховання. Робота кафедр розпочалась з 1 вересня 1965 р.

Створення замість секції викладачів фізичного виховання відповідної кафедри дало змогу підготувати необхідну базу для організації факультету фізичного виховання та здійснення підготовки учителів фізичної культури. Дозвіл на організацію факультету було надано відповідно до наказу Міністерства освіти УРСР від 12 липня 1966 р. за № 184. Таким чином уже 1 вересня 1966 р. 60 студентів денної форми навчання приступили до навчання на факультеті [11, арк. 261–263].

Отже за перше десятиріччя існування педагогічного інституту відбулись певні зміни в структурі факультетів навчального закладу. По-перше, зросла кількість факультетів. Якщо на час реорганізації у педагогічний інститут їх було два, то у 1966 р. уже діяло п'ять, адже до існуючих додався заочно-вечірній загальнонауковий факультет, а також утворені в середині 60-х років факультети англійської мови та фізичного виховання. По-друге, збільшилась кількість кафедр: у 1955 р. їх було п'ять, через десять років стало одинадцять. Створення нових кафедр було викликано потребою держави у збільшенні кількості кваліфікованих учителів різних спеціальностей.

Зміни в структурі факультетів відбулись у грудні 1969 р. внаслідок поділу одного з найбільших факультетів інституту – фізико-математичного – на математичний і фізичний. Відповідний дозвіл Міністерства освіти УРСР, отриманий 15 жовтня, був реалізований 8 грудня. До математичного факультету були віднесені наступні спеціальності: математика (стаціонарний і заочні відділи) та математика і фізика. На факультеті працювали кафедри вищої математики, елементарної математики і методики математики. На фізичному факультеті студенти отримували знання зі спеціальності фізики, фізики і електротехніки, фізики і технічної механіки, фізики і загальнотехнічних дисципліни. Тут працювали кафедри фізики, методики фізики і технічних засобів навчання. Виконувачем обов'язків декана математичного факультету був призначенийдоцент В.С. Кролевець, декана фізичного факультету – доцент М.І. Штепа [12, арк. 213].

Ідея відновлення історичного факультету в Чернігівському педагогічному інституті виникла у В.М. Костарчука ще на початку його керівництва навчальним закладом. Проте основною проблемою у вирішенні цього питання була відсутність в інституті викладачів високої кваліфікації з вітчизняної і зарубіжної історії. Але, коли на початку 70-х років на кафедрах суспільних дисциплін вже працювало достатньо викладачів із науковими ступенями та вченими званнями, питання про відновлення історичного факультету було поставлене ректором інституту перед владними органами області та Міністерством освіти УРСР.

21 квітня 1972 р. був виданий наказ по інституту за № 52, в якому говорилось, що «з метою проведення підготовчої роботи для створення історичного факультету» необхідно було провести ряд організаційних заходів. По-перше, був призначений виконувач обов'язків декана факультету на громадських засадах кандидат історичних наук, старший викладач В.К. Молочко. По-друге, кафедри суспільних дисциплін зобов'язали максимально сприяти створенню матеріальної бази і організації навчального процесу на факультеті. По-третє, в. о. декана В.К. Молочку і завідувачу кафедри історії КПРС та наукового комунізму І.П. Неліпі доручили провести добір викладачів для викладання циклу історичних дисциплін. По-четверте, В.К. Молочка та завідувачів кафедр суспільних дисциплін І.П. Неліпу й С.П. Марценюка зобов'язали до 1 серпня 1972 р. створити кабінет історії СРСР і розпочати створення кабінету історії стародавнього світу. Крім того, в. о. декана до 15 травня мав підготувати навчальні плани для заочного відділення історичного факультету [13, арк. 103]. Отже,з виданням даного наказу розпочався процес відродження факультету, який був започаткований як історичне відділення учительського інституту ще в перші роки його створення.

На початку червня 1972 р. були проведені вступні іспити на заочному відділенні історичного факультету. 24 червня відбулося зарахування студентів-заочників першого курсу. Поза конкурсом було зараховано 22 особи, за конкурсним відбором – 53 студенти. У липні 1972 р. на настановній сесії приступили до навчання 75 осіб [14, арк. 33–35].

З 1 вересня 1972 р. за конкурсом на перший курс історичного факультету були зараховані 60 студентів, а також поповнили перший курс 15 випускників підготовчого відділення Ніжинського педагогічного інституту, які успішно склали випускні іспити [15, арк. 394, 398].

Отже, 1972 р. став роком відродження історичного факультету. 6 липня 1973 р., наказом Міністерства освіти УРСР № 194 це було офіційно підтверджено. Наказом по Чернігівському педінституту від 12 вересня № 191-ст до складу студентів історичного факультету було зараховано шляхом переводу 141-го студента 3–4 курсів денного відділення Ніжинського педагогічного інституту. Тобто з вересня 1973 р. історичний факультет мав повний комплект студентів від першого до четвертого курсів. Це давало змогу створити повноцінний керівний орган факультету – деканат, де всі його працівники були переведені на

штатні посади.

Зміни в структурі інституту у 1972 р. стосувались також факультету англійської мови. У зв'язку з переведенням його до Ніжинського педагогічного інституту влітку 1972 р., набору на перший курс цього факультету не відбулось. Згідно з наказом Міністерства освіти УРСР від 6 липня 1973 р. № 194 студентів факультету англійської мови Чернігівського педагогічного інституту мали перевести на навчання до Ніжинського педінституту. 3 серпня 1973 р. вийшов наказ ректора Чернігівського педінституту, який підтвердив переведення 29 студентів третього та 29 студентів четвертого курсів до Ніжина.

На початку 80-х років відбулись нові зміни в структурі факультетів. Згідно з наказом Міністерства освіти УРСР від 21 травня 1982 р. за № 175, наказом по Чернігівському педінституту від 24 серпня № 468 з 1 вересня відбулась реорганізація математичного і фізичного факультетів. Замість них було створено два інших – фізико-математичний та підготовки учителів загальнотехнічних дисциплін і праці. Наказом затверджувались напрямки підготовки та структура факультетів. На фізико-математичному здійснювали підготовку фахівців таких спеціальностей: математика (3–4 курси), математика і фізика, фізика і астрономія. На цьому факультеті працювали кафедри математики, математичного аналізу, геометрії і методики математики, фізики, методики фізики і технічних засобів навчання. Крім того, до цих кафедр були віднесені лабораторії, які й раніше підпорядковувались їм.

Факультет підготовки учителів загальнотехнічних дисциплін і праці готував фахівців однієї спеціальності – загальнотехнічні дисципліни і праця. До цього факультету було віднесено одну кафедру – загальнотехнічних дисциплін, а також лабораторії і навчальні майстерні, підпорядковані цій кафедрі [16, арк. 5–6].

Набір на перший курс спеціальності «хімія і біологія» відбувся ще влітку 1982 р. Лише 30 червня 1986 р. Міністерство освіти УРСР наказом № 229 дало дозвіл на створення хіміко-біологічного факультету. 4 вересня 1986 р. наказом Чернігівського педагогічногоінституту № 205 з 1 вересня 1986 р. був утворений хіміко-біологічний факультет. Йому підпорядковувались кафедри хімії, анатомії і фізіології людини і тварин, а також лабораторії фізколоїдної хімії, органічної хімії і органічного синтезу, біохімії і аналітичної хімії, біологічних дисциплін, анатомії людини. Деканом факультету затвердили доцента Б.В. Яковенка, обраного на цю посаду за конкурсом [17, арк. 8].

13 березня 1998 р. постановою Кабінету Міністрів України педагогічний інститут було реорганізовано у Чернігівський державний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка.

Отже, майже за 44-річне існування педагогічного інституту його структура факультетів зросла від двох (фізико-математичного і мовно-літературного) до шести (фізико-математичного, індустріально-педагогічного, історичного, початкового навчання, фізичного виховання, хіміко-біологічного). Така кількість факультетів давала змогу повною мірою виконувати завдання з підготовки кваліфікованих фахівців для української школи.

Посилання

1. Держархів Чернігівської обл., ф. Р–608, оп. 2, спр. 139, 58 арк.
2. Архів Чернігівського національного педагогічного університету (даліархів ЧНПУ), ф. Р.–608, оп. 1–о, спр. 158, 456 арк.
3. Там само.
4. Там само, спр. 185, 632 арк.
5. Держархів Чернігівської обл., ф. Р–608, оп. 2, спр. 262, 161 арк.
6. Там само, спр. 283, 178 арк.
7. Архів ЧНПУ, ф. Р.–608, оп. 1–о, спр. 196, 421 арк.
8. Там само.
9. Держархів Чернігівської обл., ф. Р–608, оп. 2, спр. 359,174 арк.
10. Архів ЧНПУ, ф. Р.–608, оп. 1–о, спр.241, 479 арк.
11. Там само, спр. 254, 503 арк.
12. Там само, спр. 241, 479 арк.
13. Там само, спр. 379, 419 арк.
14. Там само, спр. 389, 111 арк.
15. Там само, спр. 379, 419 арк.
16. Там само,оп. 1–л, спр. 716, 220 арк.
17. Держархів Чернігівської обл., ф. Р–608, оп. 2, спр. 1282, 190 арк.

Боровик Н.А. Формирование структуры факультетов Черниговского государственного педагогического института (1954–1998)

Вниманию читателя предлагаются малоизвестные страницы истории Черниговского педагогического института. Речь идет об изменениях в структуре факультетов за почти 44-летнюю его деятельность.

Ключевые слова: *Черниговский педагогический институт, структура факультетов, управленческая структура.*

Borovyk M.A.Formation of the structure of faculties of Chernihiv State Pedagogical University (1954–1998)

The little-known pages of history of Chernihiv pedagogical university are offered to the reader's attention. The research concerns changes, which took place in the structure of faculties after functioning for more than 44 years.

Key words:*Chernihiv pedagogical university, structure of faculties, administrative structure.*

01.03.2015 р.

УДК 94(477):331483.2 «1960/1980»

Л.І. Лавріненко

КОНЦЕПЦІЯ РОЗВИТКУ СПЕЦІАЛІЗАЦІЇ МЕДИЧНИХ ПОСЛУГ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ (1960 – 1980 РР.)

У статті розглядаються концептуальні підходи щодо розвитку спеціалізації медичних послуг та їх прояви на Чернігівщині. Висвітлено питання реорганізації територіальної та виробничої медико-санітарної мережі.

Ключові слова: *охорона здоров'я, лікар, спеціалізація медичних послуг, лікарня, профілактика, медична допомога.*

На сучасному етапі розвитку суспільства здоров'я людини визначається як найвища людська цінність, бо саме воно є показником цивілізованості суспільства, головним критерієм ефективності діяльності всіх його сфер. Найбільш повно проявились як позитивні, так і негативні чинники системи охорони здоров'я М. Семашка у 1960–1980-ті роки.

Розвиток системи медичної допомоги в Україні й на Чернігівщині висвітлювалась у підручнику «Історія медицини» С. Верхратського, колективній роботі авторів А.В. Підаєва, О.Ф. Возіанова, В.Ф. Москаленко, В.М. Пономаренко «Панорама охорони здоров'я населення України», праць О. Голяченка «Соціальна медицина та організація охорони здоров'я», «Українська здоровохорона: як вийти з кризи», «Історія медицини: досягнення і проблеми». Значне місце посіли регіональні видання «З історії медицини Чернігівщини», «Розвиток медицини та фармації на Чернігівщині», що підготовлені М. Дулею, А. Грушею, С. Пасталицею, та колективна робота «Из истории развития здравоохранения Черниговщины». До вивчення питання охорони здоров'я населення Чернігівщини була залучена джерельна база Державного архіву Чернігівської області.

Метою цієї розвідки є дослідження питання розвитку системи медичної допомоги в Україні та її прояви на Чернігівщині з акцентом на питанні реорганізації територіальної та виробничої медико-санітарної мережі.

У досліджувані роки адекватно загальним тенденціям розвитку радянського суспільства реалізовувалася концепція спеціалізації медичних послуг, в основу якої закладалася фабула визначальності кількісних (не якісних) показників. З приходом 1964 року до керівництва охороною здоров'я СРСР Б. Петровського в умовах наростання загальної кризи радянської системи й намаганням пошуку все нових ідеологічних постулатів, які б обґрунтовували її переваги, цей крок виявився малопродуктивним. Спеціалізація дала новий могутній поштовх зростанню кількості кадрів, визначальним показником діяльності закладу охорони здоров'я ставала кількість наявних ліжок. На місце лікаря терапевт, педіатр, акушер-гінеколог загальної практики приходив цілий спектр спеціалістів; потім терапевтична служба включала в себе наявність лікаря кардіолога, гастроентеролога, нефролога, гематолога, пульмонолога і т.д. Система потребувала величезних матеріальних витрат на підготовку, утримання таких значних кадрових ресурсів. Дійшло до того, що колишній СРСР за кількістю лікарів не лише випередив високорозвинуті країни, а й сконцентрував понад третину усіх лікарів у світі – 1 млн. 263 тис. (1990 р.). «Кожен третій лікар у світі – радянський!», – гордо заявляли партійні керівники, скромно замовчуючи те, що, незважаючи на колосальні кошти, вкладені у забезпечення функціонування цієї системи, ефективність її діяльності була вкрай низькою [8, 19].

Розроблені в 1960-ті роки державними органами нормативи чисельності лікарів передбачили наявність їх на 10 тис. громадян від семи до 18,5. У 1980-ті роки ця норма складала 38 на 10 тис. чол. [1, 36]. Крім того, діяли штатні нормативи посад медичних працівників для міста й села.

У кінці 1980-х років унаслідок політики спеціалізації, особливо на догоспітальному етапі, українська медицина опинилася в сумнівних «лідерах». В Україні було зареєстровано 123 спеціальності, тоді як у деяких країнах їх нараховувалося всього 16–17 (Німеччина, Швейцарія). «Вузька» спеціалізація спричинила нераціональність у використанні фахівців. Більше половини робочого часу медики витрачали на профілактичні огляди та обслуговування пацієнтів за самозверненням, що не було їх основними функціями, тоді як у сімейній медицині західних країн у руках лікаря концентрувались усі види медичної допомоги, що дозволяло вирішувати 80–85 % проблем пацієнтів у рамках первинної ланки.

1977 року Чернігівський обласний комітет партії й облвиконком на виконання постанови ЦК КПРС і РМ СРСР від 22 вересня 1977 р. «Про заходи по дальшому поліпшенню народної охорони здоров'я» ухвалили план змін у системі охорони здоров'я. Він включав заходи щодо усунення різниці в медичній допомозі між містом і селом, розукрупнення терапевтичних і педіатричних дільниць, створення спеціалізованої кардіологічної служби [5, арк. 4].

Зі спеціалізацією пов'язувалася кваліфікація медичної допомоги. Вважалося, що чим вужчою буде сфера зацікавлень конкретного лікаря, тим якіснішою буде допомога, яку він надаватиме. З 1960-х років почала вибудовуватися трирівнева система медичної допомоги, за якою дільниці надавали первинну медико-санітарну допомогу, районні й міські лікарні – спеціалізовану, а обласні

заклади – вузькоспеціалізовану. Кожний наступний рівень не лише надавав ліпшу і якіснішу допомогу, а й керував нижчим рівнем. За загальними обсягами медична допомога розподілялася так: первинний рівень – 5–20 %, вторинний – 40–70 %, третинний – 10–20 % [10, 4].

1964 року було взято курс на ліквідацію малопотужних дільничних лікарень, особливо тих, що розташовувалися на селі. Протягом 1960-х років на Чернігівщині було ліквідовано й укрупнено 22 малопотужні (10–15 ліжок) дільничні лікарні. Ліжковий фонд сільських медичних закладів області становив 8680 ліжок (70 % загальнообласного ліжкового фонду). Така реорганізація в ряді випадків не давала бажаних наслідків, оскільки подекуди проводилася без урахування специфіки місцевості, зокрема наявності шляхів з твердим покриттям, віддаленості населених пунктів від районного центру [2, арк. 193–198]. Пагубність такої ліквідації визнавалась і самими чиновниками.

Протягом 1964–1969 рр. на Чернігівщині було укрупнено десять районних і одну міську лікарню. У наступні роки ця тенденція продовжувала зберігатися. В укрупнених лікарнях ліжковий фонд зріс удвічі й досяг у середньому 150–200 ліжок [3, арк. 123; 7, 2]. Часто укрупнення лікарень не супроводжувалося відповідним матеріально-технічним і кадровим постачанням. Врешті-решт вони залишалися малопотужними.

На Чернігівщині перші лікарські дільниці створено в Бахмачі, Борзні, Городні, Семенівці, Ічні, Носівці.

Упродовж 1976–1979 рр. внаслідок розукрупнення на основі чинних лікарських дільниць було додатково відкрито 48 терапевтичних, 26 педіатричних, 6 цехових дільниць [4, арк. 20]. Протягом 1960–1970 рр. внаслідок укрупнення середня потужність лікарень виросла, зокрема центральних районних – з 256,4 ліжок до 260, обласних дитячих – з 550 ліжок до 565, обласного шкіро-венеричного диспансеру – від 100 до 160 ліжок [4, арк. 20]. У 1980-і роки середня потужність центральних районних лікарень зросла до 279 ліжок, міських – до 608, дільничних лікарень – до 26 ліжок [6, 83].

Основною організаційною формою надання медичної допомоги населенню в місті була багатопрофільна міська об'єднана лікарня, яка складалася з кількох основних частин: поліклініки, стаціонару, допоміжної діагностично-лікувальної служби й адміністративно-господарської служби.

Міські лікарні були двох типів: для дорослих і дітей. Вони виконували наступні завдання:

1) забезпечували мешканців закріпленої території первинною медико-санітарною допомогою;

2) надавали мешканцям спеціалізовану медичну допомогу з основних профілів;

3) здійснювали диспансеризацію населення;

4) проводили експертизу тимчасової непрацездатності;

5) забезпечували санітарно-епідемічний добробут у районі діяльності;

6) проводили санітарно-освітню роботу;

7) організовували громадськість для участі в справі поліпшення медичної допомоги.

Лікарські дільниці очолювали дільничні лікарі – провідні фахівці міської лікарні. Їм допомагали дільничні сестри. Вони надавали мешканцям дільниці первинну медичну допомогу, направляли в разі необхідності пацієнтів до лікарів з вузьких спеціальностей, організовували профілактичні огляди своїх пацієнтів, виявляли хронічних хворих і брали їх під диспансерний нагляд. Дільничний лікар періодично спостерігав за перебігом хвороби диспансеризованих і коригував їх лікування. Крім того, він установлював тимчасову непрацездатність особам, які працювали, проводив санітарно-освітню роботу й формував на своїй дільниці санітарний актив.

У 1971–1975 рр. відбулося розукрупнення міських лікарських дільниць. Їх кількість зросла майже вдвічі, що дало можливість наблизити чисельність обслуговувального населення до нормативу – 2 тис. чол. на одного дільничного терапевта.

На початку 1970 р. при Чернігівській обласній та міській лікарнях працювали опіковий, нейрохірургічний, інфарктний, неврологічний, алергічний, гастроентерологічний та кардіологічний центри.

У 1960–1970-х роках формувалася система сільської медицини, яка передбачала етапність надання медичної допомоги. На кожному із наступних етапів (фельдшерсько-акушерський пункт, лікарняна амбулаторія, сільська дільнична лікарня, номерна й центральна районна лікарні, міські й обласні медичні установи) пацієнти одержували більш кваліфіковану медичну допомогу, ніж на попередньому. Головний принцип організації спеціалізованої медичної допомоги сільському населенню – максимальна концентрація в межах району переважно в центральній районній лікарні, де перебувала основна частина ліжкового фонду області, а в поліклініці функціонували спеціалізовані кабінети.

Центральна районна лікарня була центром спеціалізованої допомоги й оперативного керівництва всіма закладами охорони здоров'я на території району.

У більшості районів області середня ліжкова потужність мала 50–100 ліжок, що було підставою для їх укрупнення, збільшення кількості медперсоналу. У середині 1970-х років у більшості районних лікарень функціонували 7–9 профільних відділень, у поліклініках проводився прийом з 15–18 лікарняних спеціальностей [4, арк. 20–28].

Первинну медичну допомогу на селі

надавали лікарські амбулаторії або дільничні лікарні. Амбулаторія мала, зазвичай, у своєму штаті терапевта, педіатра і стоматолога, а також фельдшера амбулаторії, патронажну сестру, сестру фізіотерапевтичного кабінету, лаборанта. Лікувальна робота зводилась до простої діагностики та лікування, направлення в складних випадках захворювання на консультацію на більш високий рівень. Вторинну медичну допомогу мешканцям сіл надавали центральні районні лікарні. До їх складу входили поліклініки, стаціонар, відділення швидкої допомоги, організаційно-методичний кабінет, патологоанатомічне відділення, адміністративно-господарські служби. Тут надавалася спеціалізована амбулаторна допомога з 15–35 фахів, спеціалізована стаціонарна допомога в 5–10 відділеннях, а також цілодобова швидка допомога за викликом сільських дільничних лікарів або працівників фельдшерсько-акушерських пунктів.

Третинну медичну допомогу мешканцям сіл надавали обласні лікарні та диспансери. Ця допомога, що потребувала висококваліфікованого обслуговування, надавалась у спеціально обладнаних центрах та лікарнях, які пройшли відповідну спеціалізацію. Обласні лікарні та диспансери зосереджували передові досягнення медичної науки й практики. У складі обласних медичних закладів були відділи та кабінети, які забезпечували організаційно-методичне керівництво вторинною та первинною медичною допомогою. Працівники фельдшерсько-акушерського пункту проводили роботу в трьох напрямках: соціально-гігієнічному, лікувально-профілактичному та санітарно-протиепідемічному. Основний напрям його діяльності – соціально-гігієнічний, що зумовлювався самою соціальною суттю охорони здоров'я людини й соціально-економічними умовами, в яких вона перебувала.

Робота фельдшера та акушерки полягала в проведенні амбулаторного прийому й допомозі хворим удома, відбору хворих для лікарського огляду, організації прийому дільничного лікаря й лікарів-фахівців безпосередньо на пункті, участі в масових профілактичних медоглядах дорослого населення та в диспансерному нагляді за хворими, ретельному виконанні призначень лікаря, патронажі вагітних, дітей, медикаментозному забезпеченні хворих, експертизі тимчасової втрати працездатності, статистичному обліку та аналізі стану здоров'я населення. Третина мешканців сіл починала й закінчувала лікування у фельдшера й акушерки. Ще 40 % фельдшер і акушерка спрямовували до дільничного лікаря. Отже, доля трьох чвертей жителів сіл прямо чи опосередковано перебувала в руках працівників фельдшерсько-акушерських пунктів.

Санітарно-протиепідемічний напрям у їх роботі охоплював охорону довкілля, проведення щеплень проти інфекційних хвороб, поточний санітарний нагляд за об'єктами, виявлення епідемічних осередків, повідомлення санітарно-епідеміологічної станції про випадки інфекційних, паразитарних, професійних захворювань, отруєнь та порушення санітарно-гігієнічних вимог тощо.

Створювані сільські територіальні дільниці обслуговували 5–6 тис. сільських жителів. Лікарська амбулаторія, як ключова ланка дільниці, у середньому укомплектовувалася трьома лікарями (терапевтом, педіатром і стоматологом), у своїй структурі мала клініко-діагностичну лабораторію, фізіотерапевтичний і зубопротезний кабінети, спеціальний транспорт.

У 1971–1975 рр. в області з метою вдосконалення спеціалізованої стаціонарної допомоги населенню великих міст – Чернігова, Ніжина, Прилук – створювалися спеціалізовані центри з важливих видів медичної допомоги. На базі однопрофільних відділень міських лікарень створювалися спеціалізовані стаціонари на 80–100 і більше ліжок.

У 1975–1980 рр. в області було створено низку міжрайонних відділень і центрів, що надавали вузькоспеціалізовану допомогу. Вони діяли, як правило, у великих містах (Чернігові, Ніжині, Прилуках), а також у деяких районних центрах. У цей час розпочали свою діяльність близько 20 відділень з надання послуг з офтальмології, отоларингології, онкології, урології, акушерства, гінекології тощо.

Надання медичної допомоги за місцем роботи було винаходом радянської системи охорони здоров'я. Практично на всіх великих промислових підприємствах були відкриті медико-санітарні частини, лікарські дільниці, фельдшерські пункти. Вони функціонували за кошти підприємств, але адміністративно підпорядковувались органам охорони здоров'я.

Лікувально-профілактичну роботу було направлено на забезпечення медичним обслуговуванням робітників промислових підприємств, розширення контингентів, які підлягали оглядам. Найбільш поширеними формами й методами такої допомоги працівникам промисловості були цехові дільниці й диспансерне обслуговування. Продуктивно працювали внутрішньозаводські амбулаторії, здоровпункти, філіали поліклінік. Удавалося знизити кількість захворювань з тимчасовою втратою працездатності. На початку 1970-х років профілактичними оглядами було охоплено близько 90 % робітників. Радянська система охорони здоров'я розглядала справу медичного обслуговування на виробництві як справу політичну, внесок до суспільного виробництва, виконання народногосподарських планів.

У 1970-ті роки органи охорони здоров'я Чернігівщини неодноразово констатували про

зростання захворюваності з тимчасовою втратою працездатності [5, арк. 7–8], тому були внесені корективи в організацію медичної допомоги робітникам на виробництві (замість самостійних лікарських пунктів створювалися цехові лікарські дільниці).

Вважалося, що поліклінічна допомога найоптимальніше забезпечувала гармонізацію лікувальної, профілактичної й оздоровчої роботи. У 1970– 1980-ті роки зміцнилася дільнична робота поліклінік області. Обслуговуючи хворих вдома, медперсонал дільниці забезпечував послідовне спостереження за динамікою захворювань населення, наближав меддопомогу до громадян, проводив профілактичні заходи.

У досліджувані роки зберігалася різниця між спеціалізованою поліклінічною допомогою в містах і селах області. У міру зростання відстані між будинком хворого й лікувальною установою число звернень сільського населення до лікарів значно знижувалося. Центральні районні лікарні часто не могли надавати необхідної допомоги. У них іноді бракувало вузькоспеціалізованих фахівців, зокрема нейрохірургів, гематологів тощо. Хворі, які потребували такої допомоги, направлялися до великих обласної й міських лікарень, диспансерів і спеціалізованих центрів. Сільське населення майже вдвічі рідше, ніж жителі міст, відвідували лікарів. Значна частина його не мала можливості одержувати вчасно допомогу від лікарів-терапевтів, педіатрів, стоматологів.

Спеціалізація передбачала проведення медичного районування, при якому спеціалізована допомога надавалась у великих поліклініках кожного міського району, а окремі її види (гастроентерологічна, пульмонологічна, алергологічна) розраховувалася на кілька районів чи на місто в цілому.

У 1970-ті роки в поліклініках районів області були створені спеціалізовані кабінети (з 15–20 спеціальностей), що наблизили до сільського населення багато видів спеціалізованої допомоги.

Уже в 1960-ті роки намітилися нові форми спеціалізованої поліклінічної допомоги. На Чернігівщині набула поширення бригадно-дільнична форма, коли на дільницях працювало розширене коло спеціалістів (крім терапевтів, акушерів-гінекологів і педіатрів, залучалися офтальмологи, отоларингологи, невропатологи, хірурги).

Великі поліклініки мали фізіотерапевтичні відділення, у яких проводилося комплексне відновлювальне лікування. Поліклініки в багатьох населених пунктах області розташовувались у тісних пристосованих приміщеннях [9, арк. 178].

У 1970-ті роки в Чернігові, Ніжині, Борзні, Варві, Городні, Талалаївці, Куликівці ще залишалися дрібні поліклініки, розташовані у непристосованих приміщеннях. Тут панувала низька культура обслуговування населення.

Протягом 1980–1989 рр. відбулося зменшення медичних установ переважно внаслідок ліквідації колгоспних пологових будинків. Водночас з'явилися нові заклади, які спеціалізувалися на лікуванні дегенеративних хвороб.

Отже, спеціалізація поглибила соціальне розшарування суспільства, зокрема, міського й сільського населення. Здоров'я першого було ліпшим, оскільки в містах, як відомо, проживав провідний клас робітників, який якісніше забезпечувався медичною допомогою. У містах розвивалася не лише територіальна, як і в селах, а й виробнича медико-санітарна мережа. Переважаючі матеріально-кадрові ресурси зосереджувалися не там, де було гірше здоров'я людей, а навпаки.

Посилання

1. Голяченко О.М. Українська здоровоохорона: як вийти із кризи [Текст] / О.М. Голяченко. – Тернопіль: Лілея, 1999. – 72 с.

2. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р–5036, оп. 4, спр.2389, 275 арк.

3. ДАЧО, ф. Р–5153, оп. 1, спр.1058, 141 арк.

4. ДАЧО, ф. Р–5153, оп. 1, спр.1395, 28 арк.

5. ДАЧО, ф. Р–5153, оп. 1, спр.1427, 86 арк.

6. Из истории развития здравоохранения Черниговщины [Текст]. – Чернигов: Десна, 1989. – 147 с.

7. Кононенко М. Кодекс здоров'я [Текст] / М. Кононенко // Деснянська правда. – 1970. – 28 січня. – С. 2.

8. Найговзина Н.Б., Ковалевский М.А. Система здравоохранения в Российской Федерации: организационно-правовые аспекты [Текст] / Н.Б. Найговзина, М.А. Ковалевский. – М.: Классик-Консалтинг, 1999. – 76 с.

9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. Р–2, оп. 13, спр. 3400, 242 арк.

10. Щепин О.П. Достижения советского здравоохранения за 70 лет и перспективы его развития [Текст] / О.П. Щепин // Терапевтический архив. – 1987. – № 10. – С. 4.

Лавриненко Л.И. Концепция развития специализации медицинских услуг на Черниговщине: исторический аспект (1960–1980 гг.)

В статье рассматриваются концептуальные подходы к развитию специализации медицинских услуг и их проявлении на Черниговщине. Освещены вопросы реорганизации территориальной и производственной медицинско-санитарной сети.

Ключевые слова: *охрана здоровья, врач, специализация медицинских услуг, больница, профилактика, медицинская помощь.*

Lavrinenko L.I. The concept of specialization of medical services in Chernihiv region: a historical perspective (1960s–1980s)

The article deals with a conceptual approach to the specialization of medical services and its manifestation in Chernihiv region. The question of reorganization of territorial and industrial health network is highlighted.

Key words*: health care, doctor, specialized medical services, hospital, prevention, medical assistance.*

03.03.2015 р.

РОЗДІЛ V. МУЗЕЙНА СПРАВА

УДК 94 (477):609.4/5

Ю.А. Шишкіна
О.Б. Ляшко

ФОНДОВА КОЛЕКЦІЯ МУЗЕЮ АРХЕОЛОГІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ГЛУХІВ»

У статті розглядаються проблеми комплектуванння фондів музею археології Національного заповідника «Глухів», аналізуються деякі фондові групи збереження музейних предметів, досліджується найбільш цікавий експозиційний матеріал.

***Ключові слова**: музейна експозиція, фондова колекція, комплектування фондів, рухомі пам'ятки, археологічні знахідки.*

Українське національне відродження зумовлює необхідність осмислення безцінного культурного потенціалу, набутого нашими предками. Важливим засобом піднесення української національної свідомості є музеї, що зберігають і доносять до нас унікальні пам'ятки культури, які яскраво демонструють самобутність українського народу. Одним з таких є Музей археології Національного заповідника «Глухів», у якому широко представлені багатовікові традиції та матеріалізована історія Глухівщини в контексті формування українського етносу.

Комплектування фондів – одна з найскладніших і найменш розроблених проблем сучасної теорії і практики музейної справи. Даний напрямок музеєзнавства стодіювали Д.В. Кепін [1], Г.Г. Мезенцева [2], М.Й. Рутинський, О.В. Стецюк [3], О.В. Потильчак [4] С.Ф. Козакова [5]. З точки зору зазначених дослідників комплектування фондів у своїй загальній спрямованості й у визначенні завдань спирається на принципові суспільно-політичні та наукові позиції музею, обумовлені його місцем у системі наукових і освітньо-культурних установ, що знаходить відображення у підході комплектування фондів музею відповідно до його профілю.

Комплектування фондів являє собою як теоретичну, так і практичну діяльність музеїв, спрямовану на виявлення, збирання та наукову організацію музейних предметів, в результаті якої виникає зібрання пам'яток матеріальної культури. Крім того ця робота дає можливість отримати інформацію про духовну сторону людського існування: життя різних верств населення, їх знання, вміння, звичаї, обряди, їхнє уявлення про устрій світу і місце в ньому людини. Головна мета накопичення фондів, безумовно, – документування історичної дійсності. Це означає, що через зафіксовані відомості про духовне та матеріальне життя людей в музейному зібранні повинна створюватися максимально правдива картина діяльності громади конкретного регіону на певному етапі його розвитку.

Рис. 1. Плакетка з фондів НЗ «Глухів»

Фондова колекція Національного заповідника «Глухів» нараховує близько 5 тис. предметів. Її четверта частина належить до доби українського козацтва XVII–XVIII ст. Археологічні дослідження центральної історичної частини міста, розпочаті ще на початку 80-х років XX ст., надали ученим багатий матеріал того часу. Це не тільки рухомі пам'ятки, які потрапили до музею, а й залишки архітектурних об'єктів, господарських споруд, майстерень.

На теренах Глухова знайдені різноманітні предмети доби українського козацтва. Найпоширенішими з них є керамічні вироби, зокрема кухонний та столовий посуд: горщики різних розмірів, миски-покришки, макітри, тарілки, сковорідки, кухлі. Речі побутового вжитку представлені світильниками, іграшками, люльками. До найцікавіших зразків будівельного матеріалу можна віднести архітектурно-декоративні кахлі, більшість з яких виготовлялася у місцевих майстернях. Окрему групу становлять різноманітні скляні речі: пляшки, кухлі, вази, фрагменти віконниць. Доповнюють колекцію козацької доби і залізні предмети – цвяхи, замки, ключі, сокири, кресала, окуття лопат, підкови. На жаль, вцілілих зразків зброї того часу у Глухові ще не знайдено, але маємо деякі дрібні предмети, пов'язані з озброєнням козаків: свинцеві кулі, кільця від піхов шабель, деталі ударного механізму від пістолю – зажимні гвинти, які утримували кремінь, власне кремені тощо.

Серед такого розмаїття знахідок рідкісними є вироби з кістки. Цікавим зразком гравірування по кістці є плакетка (НЗГ / кн–1124 / р–203), знайдена у центрі міста (Рис. 1.). Це слово прийшло у нашу мову з французької і у перекладі означає пластину, витвір медальєрного мистецтва з рельєфним зображенням. Глухівська знахідка має округлу форму. Вона оздоблена гравіруванням з рослинного орнаменту і профілю чоловіка з закрученими вусами, на голові якого знаходиться капелюх у вигляді кораблика. На зворотному боці є сліди у вигляді паралельних ліній, які утворилися від зтесування. Діаметр плакетки становить близько 3,5 см. Знахідка була б рядовою, якби не одна деталь – ще два аналоги знайдені у різних місцях України: на Середньому Дніпрі в селі Галицьке на Черкащині, і на полі Берестецької битви 1651 р. І хоча зображення на них однакові (на гравюрах дійсно повторюються всі елементи: капелюх у вигляді кораблика, закручені вуса, рослинний орнамент), не слід відносити їх до робіт одного й того ж майстра, бо виконані ці кілька штучно виготовлених предметів різним почерком. І об'єднує їх безперечно лише одне – те, що датуються вони приблизно одним періодом.

У фондах заповідника зберігається цікава колекція будівельних матеріалів, починаючи від фрагментів глиняної обмазки скіфського житла, плінфи, вапняного розчину різного періоду, до цегли XVI – XX ст. 2001 року на території Глухова в давньоруському шарі був знайдений фрагмент плінфи, вкритої поливою зеленого кольору. Оскільки на цьому місті у 1692–1693 рр. постала Михайлівська церква, яку розібрали на цеглу після пожежі в 1784 р., не виключено, що вона була збудована на місті кам'яного давньоруського храму. Інший фрагмент плінфи зі слідами кіптяви, знайдений в центрі міста, вказує на залишки давньоруської печі у цьому місці.

Досліджуючи топографію середньовічного Глухова, маємо можливість одночасно простежити етапи розвитку будівельних матеріалів на теренах міста. Наступною у кам'яному будівництві Глухова була цегла-пальчатка або литовка. Особливість такої цегли полягає в тому, що на її полотно пальцями наносилися боріздки або канелюри. З литовки у Глухові був збудований Успенський собор дівочого монастиря. Вона рожевого кольору, має розміри 230 х 160 х 50 мм. Цегла з трапезної Вознесенської церкви цього ж монастиря із залишками вапняного розчину датується 1697 р. (290 х 145 х 65 мм). Колекцію литовки доповнюють цеглини зі склепу та підземного ходу під Миколаївською церквою (1693–1695 рр.).

У XVIII ст. на зміну цеглі-литовці приходить брускова цегла інших стандартів. У фондах заповідника

Рис. 2. Декоративний фриз з кахляної печі

є дві цеглини з монастиря Глинська пустинь: одна – рожевого кольору з фрагментом вапняного розчину (270 х 130 х 70 мм) з південної апсиди церкви Різдва Пресвятої Богородиці, друга (265 х 150 х 70 мм) – з центральної апсиди цього ж храму.

Окрему групу складає цегла з таврами виробників, особливими відзнаками, абревіатурами, наприклад, цегла з логотипом «МСП», з написом у вигляді монограми з літер СА та цифр 1820 тощо. Привертають увагу цеглини з незвичайними відзнаками – відбитком лапи собаки та людської долоні.

Серед цегли, яка використовувалася при спорудженні будинків, знаходяться зразки спеціальної вогнетривкої цегли для облаштування печей та опалювальних систем. Це так звана гончарка або «шатринка» (назву отримала від місця виготовлення в с. Шатрище Ямпільського району, колись Глухівського повіту). Особливістю цієї цегли є її мініатюрні стандарти – 120 х 80 х 11 мм.

У фондах мається також колекція декоративних кахлів різного періоду. Нещодавно вона поповнилася кахляною плиткою, якою оздобили стару оселю по вул. Франка у м. Глухові. Кераміку могли б остаточно втратити під час реконструкції будинку, якби не допитливість співробітників заповідника. І хоча аналогічні зразки трапляються досить часто і багато музеїв мають окремі екземпляри у своїх фондах, цілісний комплекс обличкувальних кахлів зустрічається все ж таки рідко.

Пічна конструкція, що потрапила до фондів НЗ «Глухів», складається з лицевих (рядових), кутових, фризових, декоративних та карнизних кахлів (НЗГ / н/д 1424/1–157). Останні, без поливи, виготовлені з глини світлого кольору, мають рельєфний рослинний орнамент. Фризові (19 х 12 см) (Рис. 2.), як і лицеві коробчасті кахлі (20 х 12 см та 21 х 13 см), вкриті поливою білого кольору. Декоративні деталі (20 х 22 см) із зображенням рослинного рельєфного орнаменту виготовлені з глини теракотового кольору без поливи.

На зворотному боці деяких кахлів проставлені тавра відомих виробників: Мінського парового кахляно-гончарного заводу Авербуха, фабрики

Гуревича у Могилянській губернії, заводу І.А. Андржейовського – найбільшого виробництва кахлів у Києві, заснованого у 1875–1878 рр.

Звертає на себе увагу той факт, що пічна конструкція складалася з кахлів різних виробників, хоча за традицією кахляні печі виготовлялися і продавалися одним комплексом. На жаль, багато плиток не вціліло, але ті, які збереглися, можуть відтворити вигляд печі початку ХХ ст.

Фонди Національного заповідника «Глухів» налічують чималу колекцію ґудзиків різного періоду, більшість яких відносимо до доби українського козацтва XVII–XVIII ст. Перш за все слід звернути увагу на ґудзики з військових мундирів. Вони виготовлені з мідного сплаву, штамповані, пустотілі, у вигляді півсфери, діаметром 15–17 мм. Зворотній бік трохи випуклий, конусовидної форми, з петлеподібним припаяним вушком. Інші ґудзики з верхнього одягу схожі на військові, але більші за діаметром (20–25 мм).

Окрему групу становлять бронзові пласкі ґудзики діаметром 20 мм, виготовлені способом штампування, які мають по два симетрично розташованих отвори для нашивання. Цікавим є ґудзик (НЗГ / кн–1594 / р–604), схожий на квітку з пелюстками. Він увігнутий посередині, з нерівними хвильоподібними краями. Є декілька ґудзиків з різними таврами виробника («CILT», «MOSKOV», «М»). Гудзики із зображенням гербів Чернігівської губернії і написом «ЧЕРНИГОВСКОЙ» та Російської імперії (двоголового орла) говорять про їх використання у мундирах чиновників.

Цікавими експонатами є бронзові ґудзики, виготовлені технікою литва, що знайдені на території Глухівського району. Вони мають вигляд кулькоподібної підвіски з вушком у верхній частині, неорнаментовані. Подібні ґудзики, які характерні для верхнього як чоловічого, так і жіночого одягу XVII ст., були знайдені на території Глухова на Ярмарковій площі. Один з них прикрашений кружечком, прокресленими лініями, що поділяють його на три сегменти, кожен з яких орнаментований трьома крапками. Два інших – пустотілі, бронзові, у вигляді кулькоподібної підвіски з вушком у верхній частині. Вони прикрашені орнаментом з концентричних кіл, посередині мають напівсферичний мініатюрний виступ.

У фондах заповідника зберігається близько п'ятдесяти кілець, перснів-печаток та їх фрагментів (щитків) XII – XVIII ст.: жіночих, чоловічих і навіть дитячих. Персні та кільця, знайдені на Глухівщині, виготовлялись переважно з бронзи чи свинцево-олов'яних сплавів, рідше срібла. Відомо, що за формою та технологією виготовлення кільця поділяються на круглодротяні, псевдокручені, пластинчасті, які, усвою чергу, поділяються на неорнаментовані з гладкою поверхнею та

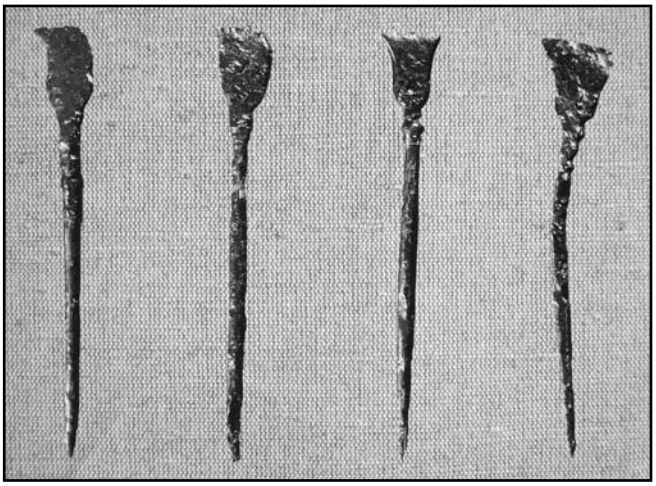

Рис. 3. Стилоси з фондів НЗ «Глухів»

з орнаментами (прокресленими квадратами, хрестами, крапками, косими вертикальними та горизонтальними лініями та ін.). Вони бувають суцільнолиті і з розімкненими кінцями.

У більшості перснів фондової колекції втрачені вставки, які, вірогідно, були зроблені з каменю або скла. Зберігся перстень з перегородчастими емалями та гірським кришталем білого кольору. Найпоширенішим зображенням на щитках є стилізований хрест у вигляді чотирьохпелюсткової квітки. Зустрічається також зображення восьмипелюсткової квітки, яка, вірогідно, є тим же стилізованим зображенням хреста.

Переважну кількість складають щитково-серединні персні з гладким щитком. Є кілька прикрас, орнаментованих зооморфними зображеннями райського птаха та геральдичними зображеннями орла з повернутою вліво головою. Орел був популярним символом ще у стародавньому Вавілоні; у греків він вважався «царем птахів», у слов'ян – «Божим птахом» і владикою небес. На особливу увагу заслуговують два персні-печатки з незвичними зображеннями: перший – з тамгою у вигляді гачка, другий – з прокресленими знаками, які нагадують ієрогліфи або літери невідомого письма.

В експозиції музею археології знаходяться чотири стилоси (НЗГ / кн–1217 / а–970; кн–1600 / р–610; кн–1647 / р–657; кн–1649 / р–659), виявлені на теренах Глухівського району у 2009–2010 рр. (Рис. 3.). Вони однотипні, шпилькоподібної форми, виготовлені з заліза у давньоруський час. Їх довжина коливається від 87 до 117 мм. Один кінець стилосів загострений, інший – сплющений. Він утворює своєрідну фігурну лопатку. Верхня частина стрижня стилосів прикрашена трьома рельєфними смугами. І хоча у нашій місцевості дослідники не натрапили на жодну дощечку з написом чи графіті-зображення, видряпаного на стіні чи іншій поверхні, можна без перебільшення стверджувати, що писемність і грамотність у XII–

XIII ст. на території сучасної Глухівщини уже існувала, і доказом того є знахідки стилосів.

Музей археології Національного заповідника «Глухів» періодично організовує та проводить тематичні тимчасові виставки за матеріалами фондів заповідника. Це дозволяє зосередити увагу на темах, що наразі хвилюють суспільство, викликають інтерес, передають досвід минулих поколінь, розкривають проблеми історичних традицій та побуту Сіверщини. Таким чином відбувається переосмислення історичних фактів, накопичення нового матеріалу, розширення інформаційного потенціалу, формування національної історичної пам'яті тощо.

Незважаючи на складності сучасного життя, заповідник і надалі працює над збагаченням своїх фондових колекцій, зберігаючи специфіку і роль посередника, котрий не тільки охороняє, а й створює культурне середовище Глухова.

Посилання

1. Кепін Д.В. Музеєзнавство: перспективи розвитку // Праці Центру памяткознавства. – К., 2004. – Вип 6. – С. 111–120.

2. Мезенцева Г.Г. Музееведение: На материалах музеев Украинской ССР: Курс лекций. – К., 1980. – 120 с.

3. Рутинський М.Й., Стецюк О.В. Музеєзнавство: Навчальний посібник. – К., 2008. – 428 с.

4. Основи історичного музеєзнавства. Навчально-методичний комплекс нормативного курсу. Укладач проф. О.В. Потильчак – К., 2007. – 57 с.

5. Казакова С.Ф. Наукове комплектування фондів музеїв – М., 2002. – 112 с.

Шишкина Ю.А., Ляшко О.Б. Фондовая коллекция музея археологии Национального заповедника «Глухов»

В статье рассматриваются проблемы комплектации фондов музея археологии Национального заповедника «Глухов», анализируются некоторые группы сохранения музейных предметов, исследуется наиболее интересный экспозиционный материал.

***Ключевые слова**: музейная экспозиция, фондовая коллекция, комплектование фондов, археологические находки.*

Shyshkina Yu.A., Liashko O.B. Fund collection of the Museum of Archeology of «Hlukhiv» National Reserve

In article problems of complete set of funds of the Museum of Archeology of Hlukhiv National Reserve reveal, some groups of safety of museum subjects are analyzed, the most interesting exposition material is investigated

***Key words:** museum exposition, fund collection, completing of funds, archeological funds.*

03.04.2015 р.

УДК 069.5(477):[26-242=351.852]:512.143

Д.А. Прохоров

ЕКЗЕМПЛЯРИ ТОРИ У ФОНДАХ БАХЧИСАРАЙСЬКОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА

У статті розглядаються екземпляри релігійних і догматичних текстів, що зберігаються в караїмській колекції у фондах Бахчисарайського історико-культурного заповідника в контексті реконструкції минулого корінних народів Криму і збереження їх історико-культурної спадщини.

***Ключові слова:** караїми, Тора, Ветхий Завіт, музейна та пам'яткоохоронна справа в Україні.*

Основною характеристикою караїмського віровчення є шанування Ветхого Завіту (ТаНаХа) як єдиного і прямого джерела релігійної істини. Відзначимо, що знайомство більшості караїмів із Біблією та догматичними трактатами караїмських авторів середньовіччя і Нового часу починалося ще в «мідрашах» – традиційних початкових освітніх закладах, що існували при караїмських молитовних будинках «кенасах». Сама назва «караїми» (в перекладі з староєврейської «карай») означає «ті, що читають» або «бней Мікра», «сини Священного Писання». Раніше в літературі сувої Тори з колекції Бахчисарайського історико-культурного заповідника (БІКЗ) не аналізувалися.

Автор цієї публікації висловлює подяку співробітникам «Єврейського музею і центру толерантності» (м. Москва) за допомогу в атрибуції сувоїв з текстами П'ятикнижжя.

Сьогодні у фондах БІКЗ зберігається декілька рукописних екземплярів Сефер-Тори, «Книги Закону» (частина з них – у фрагментах), які датуються XVIII–XIX ст. (КП №№ 5036/86, 10030/731–10034/735) і належали кенасам Чуфут-Кале та Бахчисарая, а також різночасові друковані екземпляри ТаНаХа. Слід відзначити, що сувої рукописної Тори виготовлені з пергаменту (для цього використовувався виключно пергамент найкращої якості, який виготовлявся обов'язково зі шкіри кошерного, тобто дозволеної чи придатної з точки зору Галахічних правил тварини), причому придатними вважалися тільки два з трьох шарів шкіри (зовнішній і внутрішній). Смуги пергаменту зшивали особливими нитками, зробленими з ножних сухожиль кошерних тварин. Згідно деяким догматичним правилам юдаїзму та караїмізму, сувій можна писати як на цільній шкірі (*гвіль*), так і на її верхньому шарі (*клаф*) [4, 75–76].

Щодо літер, то вони повинні бути виконані від руки на знак святості сувою. Текст писався стійкими і незмивними чорнилами (причому застосовують тільки чорне чорнило; кольорові ж або золоті не можна було використовувати) каліграфічним квадратним (т. зв. «ассирійським») шрифтом на івриті, давньоєврейською графікою. Для того, щоб

Сувій Тори у відкритому ковчезі (КП № 10034/735)

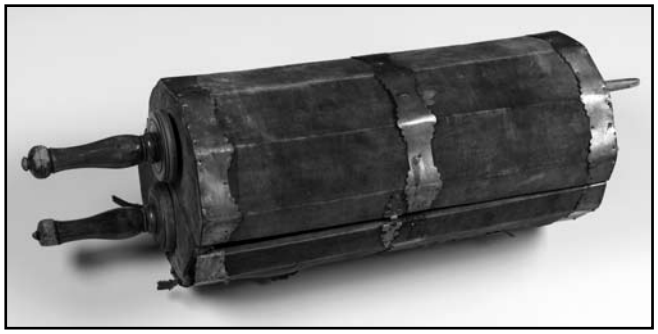

Сувій Тори у закритому ковчезі (КП № 10034/735)

букви були прямими, відстань між рядками мала бути однаковою, рядки – рівної довжини, писатися на пергаменті за допомогою *стилосу* (інструменту для начертання у вигляді загостреного циліндричного стержня з кістки, металу або іншого твердого матеріалу); писець проводив 42 горизонтальні лінії (всього – 248 колонок по 42 рядки), а також дві вертикальні лінії, що локалізували поля. Хоча текст на івриті читають справа наліво, кожна буква в Сефер-Торі виписувалася зліва направо; між буквами є інтервал; ще більшій інтервал повинен бути між словами. Відстань, яка дорівнює дев'яти буквам, розділяє параграфи, які, у свою чергу, дорівнюють чотирьом рядкам – книзі [4, 75, 76; 5].

У зв'язку з тим, що, згідно догматичним принципам, торкатися до сувою Тори (головної святині будь-якої іудейської громади, присутність якої в молитовному домі придає йому сакральний характер) руками заборонено, він поміщається, як правило, в спеціальну форму. Так, наприклад, два сувої Священного Писання, наявних в колекції БІКЗ, укладені у відповідні футляри, які носять назву ковчега або *тіку* [3, 153–157; 5]. Ці футляри виготовлені з дерева; в розрізі кожен з них має форму призми або декагону, розділеного уздовж навпіл на дві складові частини (при цьому кожна частина – це скріплені між собою чотири повних бічних сторони і дві половинки основи, зверху і знизу), що утворюють таким чином вмістилище для

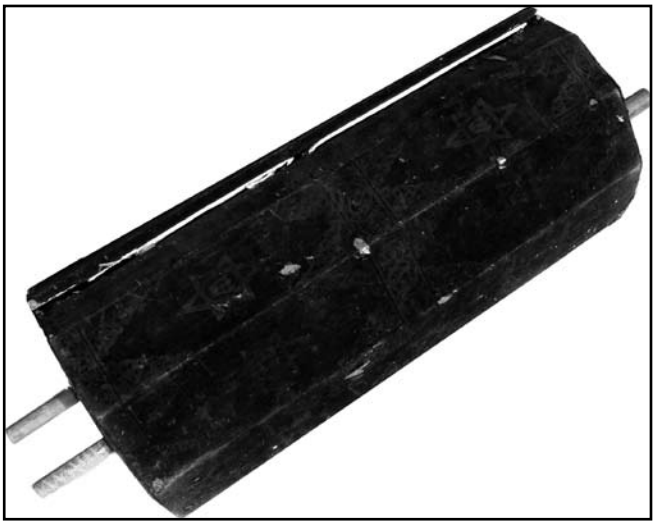

Сувій Тори у закритому ковчезі (КП № 10030/731)

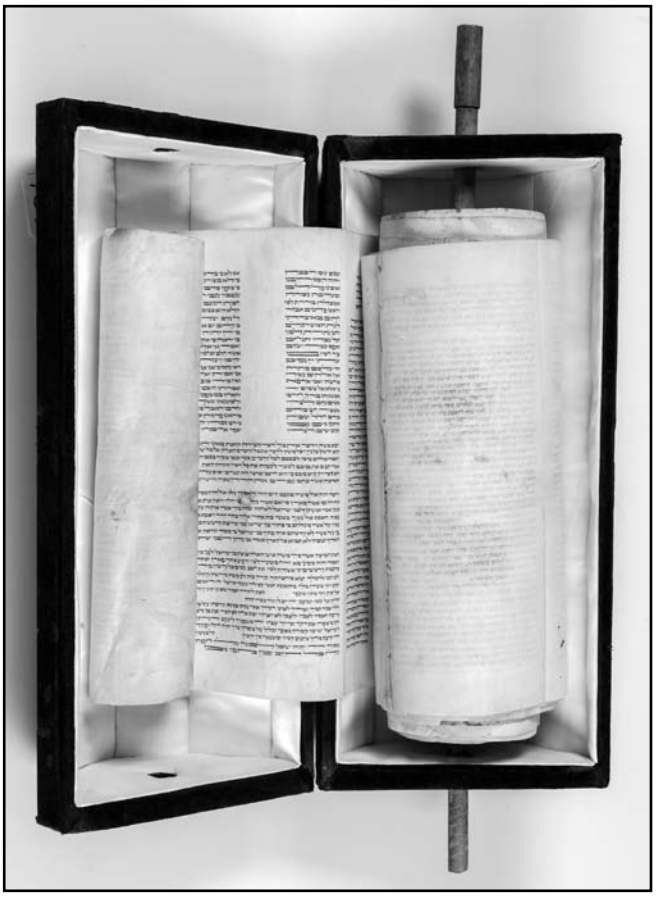

Сувій Тори у відкритому ковчезі (КП № 10030/731)

Сефер-Тори. У кожній половинці стулок футлярів просвердлені отвори для ручок дерев'яних валиків.

Футляр (КП № 10034/735; діаметр – 22 см, висота – 51 см) із зовнішнього боку обтягнутий коричневим оксамитом (всередині – сукном зеленого кольору) і оббитий за допомогою цвяхів металевими фігурними обручами, розташованими по обидва краї футляра, а також по його центру, і які доходять до країв обох стулок. Дещо нижче центральної металевої окантовки прикріплена фігурна застібка, яка складається з двох половинок.

Фрагмент сувоя Тори (КП № 10033/734)

Вона також виконана з металу. На протилежному боці футляра (з десятого боку призми) знаходяться петлі, що з'єднують його обидві половинки. Раніше, судячи з фотографії вівтарної частини кенаси Чуфут-Кале з Сефер-Торою (КП № 5076/117), до футляра було прикріплено металевій ланцюжок (сліди від його круглого в діаметрі кріплення добре видно на корпусі, трохи вище фігурної застібки). Кінці сувою Тори, кожні чотири сторінки якої зшиті разом, утворюючи розділ або *амуд,* прикріплені до круглих у перетині довгих дерев'яних валиків – т. зв. *ацей хаїм* або *эц хайїм, эч хайїм* (Тора уподібнюється Древу Життя, і так само називаються стрижні, на які

Фрагмент сувоя Тори (КП № 10031/732)

намотується сувій, з різьбленими, відполірованими від частого вживання рукоятками по обидва боки); з їх допомогою священний сувій перемотували, не торкаючись руками (тому при читанні свитка користувалися спеціальної указкою) [4, 77–78]. Між рукоятками і валиками із зовнішнього боку футляра прикріплені дерев'яні диски, які підтримують сувій, коли він знаходиться у вертикальному положенні. До однієї з половинок футляра зсередини приклеєно аркуш з написом староєврейською: «Друзі Наґаму Леві, старець, Авраам Прік старець <нерозбірливо>» (атрибуція: В. Ельяшевіч).

Висота сувою Тори становить 35 см; текст має 44 рядки в амуді. Аналіз написання може свідчити про те, що це – т.зв. «Нусах Арізаль» (варіант текстів молитов, відповідний звичаям якоїсь певної громади; в даному випадку близький до громади сефардів). Сувій, ймовірно, було написано 200–300 років тому, і, швидше за все, він має сефардське походження.

Другий футляр Сефер-Тори (КП № 10030/731, діаметр – 23 см, висота – 51 см) також виконано з дерева. Його обшито фіолетовим оксамитом, зсередини – білим шовком. Повідомлення деяких авторів про «Біблію, що зберігається в оксамитовому ковчезі з багатими приладами» в кенасі Чуфут-Кале або про те, що вона поміщена «в ковчег, оббитий сріблом» [6, 144], при візуальному огляді цього футляра не підтверджуються. Можливо, срібні деталі оббивки футлярів були зняті кимось раніше. Те саме стосується традиційних стилізованих декоративних навершів *Ріммонім* (гранати) або *тапухім* (яблуко), які вінчали ручки – ці плоди, згідно з біблійною традицією, виростають на Дереві Життя. У 1993 р. О.Г. Герцен і Ю.М. Могарічов повідомляли про те, що «сувій рукописної Біблії, точніше Тори (П'ятикнижжя), на добре виробленому пергаменті, в розкішному футлярі (ковчезі), обробленому оксамитом і сріблом, нині

зберігається у фондах Бахчисарайського історико-архітектурного музею» [2, 97]. Таким чином можна зробити припущення, що срібні пластини були зняті з футляра Сефер-Тори не пізніше початку 1990-х рр.

Тим не менш, на оксамитовій тканини футляра КП № 10030/731 добре помітні відбитки від прикріплених раніше металевих (імовірно срібних) фігурних пластин із рослинно-геометричним орнаментом: прямокутні секції, що повторюються, з кутовими віньєтками по периметру кожного прямокутника, а також одна центральна і дві бічні поперечні композиції (вони обручем облямовували футляр по центру і по краях) у вигляді вузької смуги з вписаними в неї лініями, що закручуються, які утворювали рослинний візерунок. У центрі кожної прямокутної секції було прикріплено гексаграму з двох рівносторонніх трикутників – т. зв. «Маген-Давид» (щит Давида). Включена до центру гексаграми івритська буква ש (Шин) у даному контексті може означати як Божественне Одкровення, так і саме слово «Бог» [1, 626; 7, кол. 33]. Застібка (замок) на даному футлярі відсутня; дві металевих петлі, які прикріплені з десятого боку декагона і з'єднують обидві половинки футляра, зроблені у вигляді стилізованих розеток неправильної форми. По периметру слідів від металевих пластин добре візуалізуються отвори для кріплень їх до футляра. Дерев'яні валики та їх ручки яких-небудь прикрас не мають; цілком імовірно, *Ріммонім* також були зняті з цих ручок колись раніше.

Що стосується самого сувою, то клаф має висоту 36 см; у тексті 54 рядки в амуді. Сувій має характерні ознаки *ктав* «Бейт Йосеф» – шрифту, запропонованого єврейським богословом XII століття Маймонідом (Рамбамом). Судячи з порожніх рядків між *паршійот* (параграфами) і за деякими іншими ознаками (наприклад, з округленого написання букви «шин» – у тексті ця літера має круглу основу) можна припустити, що цей сувій є найстарішим з колекції. Він міг бути написаний понад 300 років тому (цілком ймовірно, що сувій має ашкеназьке походження).

Крім цього, в колекції БІКЗ є також декілька окремих фрагментів Тори. Наприклад, екземпляр КП № 10031/732 є фрагментом з трьома стовпцями тексту, і містить уривок з Бамідбар або Дварім (четверта і п'ята книги П'ятикнижжя). Розмір фрагменту клафа (він, до речі, має пошкодження і його сильно покороблено) становить 48,5 х 47 см, у ньому 42 рядки в амуді, написаний він чорним чорнилом. У тексті зустрічаються зразки молитовних канонів Нусах Арізаль і вав-амуд. Сувій написано не більше чим за 200 років тому, і він має, швидше за все, ашкеназьке (ймовірно, хасидське) походження. КП № 10031/733 – це один фрагмент з трьома стовпцями тексту, кінець п'ятої книги П'ятикнижжя, Дварім. Розміри клафу – 40,5 х 31 см.; текст має

Зразок шрифту сувоя Тори (КП № 10033/734)

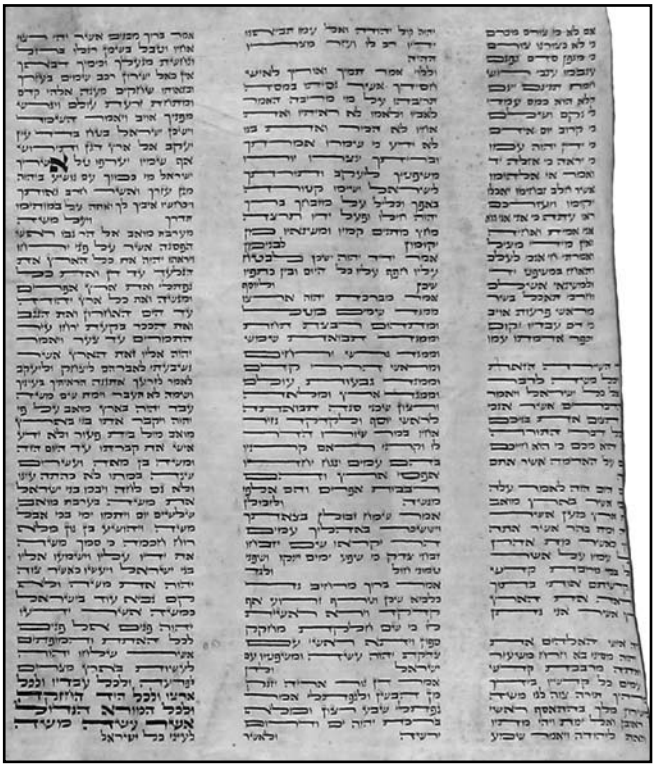

Фрагмент сувоя Тори (КП № 10032/733)

52 рядки в амуді; його виконано чорним чорнилом. Канон написання – Нусах Арізаль. Сувій було написано приблизно 200–300 років тому, і, швидше за все, він сефардського походження. Фрагмент Тори КП № 10033/734 має розміри 49 х 19,3 см. Його також виконано на пергаменті староєврейською, чорним чорнилом, із одним стовпцем тексту.

Серед інших зразків догматичних текстів найбільш раннє – друкарське видання ТаНаХа, що зберігається в колекції заповідника, надруковано у Венеції і датується 1529 р. (екземпляри КП №№ 5049/99, 9979/680). Є також декілька примірників П'ятикнижжя, виданих у Туреччині в 1833 р. «мовою константинопольських караїмів» (КП №№ 5043/93, 5044/94, 9983/684). Крім того, є також примірник на івриті, надрукований у Берліні в 1901 р., з паралельним текстом на латині,

супроводжуючим назву деяких відділів (Latina interpretatio) (КП № 4969/19).

Розглянута частина караїмської колекції БІКЗ представлена предметами, що мають безумовну історико-культурну цінність. Можна констатувати, що в караїмській колекції Бахчисарайського історико-культурного заповідника зберігаються унікальні зразки рукописних священних текстів Тори, які відносяться до періоду XVIII–XIX ст. Рукописи представлені чотирма сувоями Тори (П'ятикнижжя), з них повних сувоїв – 2 (КП №№ 10030/731, 10034/735), фрагментів – 3 (КП №№ 10031/732, 10031/733, 10033/734). Сувої і фрагменти різноманітні за форматом, походженням і віком. Два свитки мають ашкеназьке походження, два – сефардське, з них один має особливості хабадського (хасидського) варіанта сефардського способу написання (нусаха). Всі сувої написані в XVIII–XIX ст. на території Центральної та Східної Європи. Найстаріший з них (КП № 10030/731), можливо, написаний у XVII ст. Два повних свитка мають автентичні футляри і палиці (*ацей хаїм*), які, за зовнішніми особливостям, могли бути виготовлені в юдейських громадах Криму (як кримчаками-рабиністами, так і караїмами).

Слід зазначити, що ця частина фонду із зібрання БІКЗ (поряд з творами теологічного характеру і працями єврейських та караїмських мислителів, також представлених в колекції) досі залишалася практично невивченоою і раніше не ставала об'єктом систематичного дослідження.

Посилання

1. А.Л. [Лопухин А.П.] Елогим // Энциклопедический словарь; Под ред. К.К. Арсеньева и Ф.Ф. Петрушевского; Изд. Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. – СПб.: типо-литогр И.А. Ефрона, 1891. – Т. 0XI-а: Евреиновы-Жилон. – С. 626.

2. Герцен А.Г. Могаричев Ю.М. Крепость драгоценностей. Чуфут-Кале. Кырк-Ор. – Симферополь: Таврия, 1993. – 128 с.

3. Гидалевич А.Я. Футляр для Торы – tik – из синагоги крымчакской общины в Карасубазаре // ИТУАК. – Симферополь: тип. Таврич. Губерн. Земства, 1916. – № 53. – С. 153–157.

4. Свиток Торы // Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем [Под ред. Каценельсона и Гинцбурга]. – СПб.: тип. Акц. об-ва Брокгауз и Ефрон, б.г. – Т. XIV: Сараево-Трани. – кол. 75–79.

5. Синагога и религиозная жизнь // Музей истории евреев в России [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mievr.ru/page.html?id=8.

6. Сумароков П.[И.]. Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 г. – М., 1800. – [8] – 238 с.

7. Шин // Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. – СПб.: тип. Акц. общ-ва Брокгауз и Ефрон, б.г. Т. XVI: Шемирамот-Фимиам. – кол. 33.

Прохоров Д.А. Экземпляры Торы в фондах Бахчисарайского историко-культурного заповедника

В статье анализируются экземпляры религиозных и догматических текстов, хранящихся в караимской коллекции в фондах Бахчисарайского историко-культурного заповедника в контексте реконструкции прошлого коренных народов Крыма и сохранении их историко-культурного наследия.

Ключевые слова: *караимы, Тора, Ветхий Завет, музейная и памятникоохранная деятельность.*

Prokhorov D.A. Copy of Torah in the collection of the Bakhchisarai Historical and Cultural Reserve

In article copies of the religious and dogmatic texts which are stored in a Karaite collection in funds of the Bakhchsarai historical and cultural reserve in the context of reconstruction of the past of indigenous people of the Crimea and preservation of their historical and cultural heritage are analyzed.

Key words: *Karaites, Old Testament, Torah, historic and cultural heritage, sites' protective campaign.*

10.03.2015 р.

УДК 069.5 (477.51)

О.М. Ломко

ПОРТРЕТИ КОЧУБЕЇВ У ФОНДОВІЙ КОЛЕКЦІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ОБЛАСНОГО ХУДОЖНЬОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ ГРИГОРІЯ ГАЛАГАНА

На основі друкованих та архівних джерел у статті досліджуються портрети Кочубеїв, які знаходяться у фондовій колекції Чернігівського обласного художнього музею імені Григорія Галагана. Висвітлюються дані щодо сучасного стану, історико-культурної та мистецької цінності картин.

Ключові слова: *Кочубеї, Чернігівський художній музей, колекція Галаганів, мистецький твір, портрет, літографія, офорт.*

Чернігівський обласний художній музей імені Григорія Галагана розташований у будівлі-пам'ятці архітектури XIX ст. У його фондах зберігається унікальна колекція творів образотворчого та декоративного мистецтва, що нараховує понад 8 тисяч експонатів. Основу музею складає унікальна колекція Галаганів, репрезентована творами західноєвропейського та вітчизняного мистецтва XVII–XIX ст., портретами представників восьми поколінь цього знаного козацько-старшинського роду та споріднених з ним відомих українських родин – Розумовських, Дараганів, Гудовичів, Кочубеїв. Без перебільшень можна сказати, що це одне з найповніших родинних зібрань «старого українського портрету» на теренах Лівобережної України [1].

Кожен мистецький твір, який описаний у даній статті, був у 1953 р. переданий з Прилуцького краєзнавчого музею до Чернігівського історичного музею. У 1984 р. у зв'язку із створенням художнього музею колекція була передана з Чернігівського історичного музею до Чернігівського художнього музею.

Найбільш яскравим представником старовинного козацько-старшинського роду Галаганів був відомий український держаний і громадянський діяч

та меценат другої половини XIX ст. Григорій Павлович Галаган (1819–1888). Він був тісно пов'язаний з родиною Кочубеїв, адже його дружиною була Катерина Василівна Кочубей (1826–1897). Саме тому Галаганівська колекція містить портрети деяких представників роду Кочубеїв, що і викликає наш особливий інтерес.

Окрасою колекції є найвідоміший портрет самого Григорія Павловича Галагана. Він був одним з найосвіченіших представників свого часу. Початкову освіту здобув у сокиринський садибі, а в 1843 р. закінчив юридичний факультет Петербурзького університету. Григорій Павлович був багатим поміщиком та відомим меценатом. Зібрав значну колекцію художніх творів українського, російського та західноєвропейського мистецтва в родовому маєтку с. Сокиринці Прилуцького повіту Полтавської губернії (нині Срібнянський район Чернігівської області). З 1844 р. він служив губернським секретарем, у 1848–1851 рр. був Борзнянським повітовим предводителем дворянства, потім – совісним суддею Чернігівської губернії (1851–1854). Галаган входив до Комітету по влаштуванню і покращенню побуту селян (1858–1859), був членом Редакційної комісії (1859–1861). Упродовж 1871–1881 рр. Григорій Павлович обіймав посаду Прилуцького повітового предводителя дворянства. З 1882 р. і до самої смерті (1888) він – член Державної Ради. Заснував у Києві навчальний заклад – Колегію Павла Галагана в пам'ять рано померлого сина [2, 225].

Портрет написаний у Римі Василем Олексійовичем Серебряковим (1810–1886) у 1843 р. на замовленням Г.П. Галагана, в той час подорожуючого по Італії. Василь Олексійович – відомий історичний живописець і портретист, вихованець Імператорської Академії Мистецтв з 1821 по 1833 рр. У 1833 р. він отримав звання художника 14 класу і золоту медаль за картину «Гектор, упрекающий Париса, за то, что он, оставшись с Еленой, не участвовал в сражении против греков под Троею». У 1836 р. В.О. Серебряков відправився в Італію і займався там переважно копіюванням творів старовинних живописців, за дорученням імператора Миколи І. У 1845 р. художник повернувся до Санкт-Петербурга. Трудився по частині церковного і портретного живопису. У 1848 р., за декілька портретів і за етюд «Голови італійки», він отримав звання академіка [3, 186].

Робота має назву «Портрет Григорія Павловича Галагана», інв. № Ж–893. Полотно, олія. Розміри 134 х 98 см. На полотні, натягнутому на підрамник прямокутної форми, зображений поколінний портрет молодої людини, яка стоїть, поклавши ліву руку на стегно. На ньому – святковий український одяг: яскраво-синій короткий оксамитовий жупан, підперезаний шовковим смугастим поясом, і малинові шаровари. Підпису немає. Стиль виконання – академізм. Живописна манера – лесування з м'якими тональними переходами [4]. На тильній стороні вгорі на полотні перевернутий надпис ЧИМ 510/33; на хрестовині вгорі напис ХЖ–240; праворуч внизу на полотні чорним – 230. Ліворуч на підрамнику наклейка ГНИРМ (ДНДРМ): відреставрований в Державній науково-дослідній реставраційній майстерні м. Київ. Художник-реставратор В.І. Цитович, № 3084. Після реставрації дубльований на нове полотно [4].

З часу створення в Римі в 1843 р. і до 1919 портрет зберігався в маєтку Г.П. Галагана в с. Сокиринці, упродовж 1919–1927 рр. – у Сокиринському музеї; у 1927–1953 рр. знаходився у Прилуцькому краєзнавчому музеї [4].

У 1847 р. Катерина Василівна Кочубей стає дружиною Г.П. Галагана [2, 225]. У фондах Чернігівського обласного художнього музею імені Григорія Галагана зберігається портрет Катерини Василівни, який написав Михайло Потапов (?–?) у 1897 р. Робота має назву «Портрет Катерини Василівни Галаган», інв. № Ж–195, на якій зображена немолода жінка в темній класичній сукні з вузьким білим комірцем навколо шиї, чорним бантом на грудях; на сивому волоссі – темна пов'язка. Портрет погрудний, ¾ вліво, в овалі. Полотно, олія. Розміри 58 х 52 см. Над лівим плечем портрету надпис: «М. Потапов» 1897 г. Реставровано ДНДРМ в 1957 р., реставратор Д.Н. Невкритий [5].

В родині Григорія Павловича та Катерини Василівни 15 липня 1853 р. в с. Сокиринцях народився єдиний син Павлусь – спадкоємець родів Галаганів та Кочубеїв. Г.П. Галаган плекав великі надії щодо свого сина. Він дав йому гарну освіту, виховував як українця, приділяючи велику увагу не лише навчанню, а й морально-етичному вихованню, формуванню гуманних якостей, розвитку почуття любові до рідної культури, літератури, мови. У 16 років Павло представляв собою гармонійно розвинену моральну особистість з індивідуальними особливостями характеру та з чіткою метою для життя – бути корисним суспільству. Та не судилось йому втілити свою мрію у життя, адже в 1869 р. він в юнацькому віці помирає від тифу. Після таких трагічних подій батькам залишалось лише декілька шляхів подальшого буття: або жити в глибокому сумі, якого прагнула душа, або те, до чого прагнув їхній син – жити для людей. Вони зробили вибір на користь останнього. І вже 1 жовтня 1871 р. відбулося урочисте відкриття Колегії Павла Галагана [6, 91].

Портрет Павлуся написав Михайло Потапов (?–?). У музеї він зберігається під назвою під назвою «Портрет П.Г. Галагана», інв. № Ж–194. Полотно, олія. Розміри 57 х 51 см. Зображення в овалі. Погрудний портрет хлопчика в темному костюмі, в такого ж кольору високо застебнутому

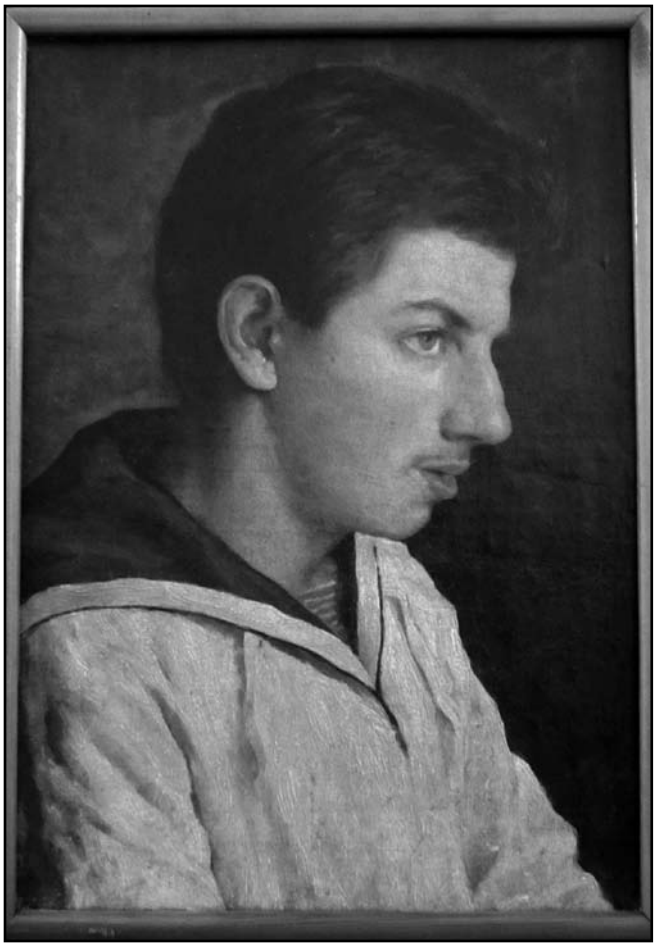

Михайло Миколайович Кочубей. Художник В.М. Соколов. Кінець 70-х – початок 80-х років XIX ст.

жилеті, білій сорочці з темною краваткою. Волосся каштанове, пряме, на косий проділ. Реставровано реставраторами ДНДРМ В.М. Ромащенко і С.І. Кумановою в 1984 р. [7].

У фондах Чернігівського обласного художнього музею імені Григорія Галагана ще знаходяться портрети Михайла Миколайовича Кочубея, Марфи Дем'янівни Кочубей та Василя Вікторовича Кочубея.

Михайло Миколайович Кочубей народився 5 січня 1863 р. у родині Миколи Аркадійовича Кочубея (1827–1865) та Олени Сергіївни Кочубей (Волконської, 1835–1916). Його дитинство пройшло у с. Вороньки, Козелецького повіту на Чернігівщині (нині Бобровицький район). У 22 роки він вступає на службу, потім стає предводителем Козелецького повітового дворянства, пізніше – предводителем Борзнянського повітового дворянства. М.М. Кочубей увійшов в історію як благодійник, культурний і політичний діяч та меценат, який підтримував навчальні заклади на Чернігівщині [8, 8].

Портрет Михайла Миколайовича написав Василь Миколайович Соколов (1845–?) у с. Вейсбахівці (з 1945 р. – с. Білорічиця Прилуцького району Чернігівської області). Робота має назву «Портрет Михайла Миколайовича Кочубея», інв. № Ж– 173, кінець 70 – початок 80-х років XIX ст. Полотно, олія. Розміри 47 х 33 см.

Василь Миколайович Соколов навчався в Московському училищі живопису, скульптури та архітектури. Олена Сергіївна запросила його для будівництва та розпису палацу в с. Вейсбахівка, куди вона переїхала, вийшовши вдруге заміж у 1868 р. за Олександра Олексійовича Рахманова [10, 549]. Художник приїхав разом з українським архітектором, майстром художньої кераміки Олександром-Едуардом Юлійовичем Ягном. Саме О.Ю. Ягн створив у маєтку Олени Сергіївни в с. Вейсбахівці архітектурний ансамбль, що складався з палацу (1886), флігеля (1878, розписи художника В.М. Соколова), пекарні, церкви і парку [10, 463].

На картині – погрудне зображення в профіль юнака в матросці. Волосся зачесане назад. Підпису і дати немає. На підрамнику надпис: син Кочубея – робота Соколова Василя. Здобуто 15.02.33 р. в порядку обміну з г. Вороним на пастуха в чорній шапці Соколова (67 – сірою фарбою). Наклейка: Прилуцький окружний музей; Експонат 35; Портрет юнака; В. Соколов [11].

До кінця XIX ст. портрет зберігався в маєтку О.С. Рахманової в с. Вейсбахівка. У 1933 р. він був придбаний Прилуцьким краєзнавчим музеєм. Портрет реставрований в Чернігівському художньому музеї в 1988 р., реставратор Б.А. Мельниченко [11].

Марфа Дем'янівна Оболонська (1732–1815) у 1758 р. вийшла заміж за Василя Васильовича Кочубея (1728–1791). Вона померла 25 березня 1815 р. в с. Ярославці Глухівського повіту, де й похована [13, 700]. Її портрет написав Петро Ілліч Маркевич (1739–1815). Робота має назву «Портрет М.Д. Кочубей», інв. № Ж–162, на якій – погрудне зображення літньої жінки в овалі в темній закритій (до підборіддя) сукні та в білому очіпку з бантом. Обличчя ¾ вліво. Фанера, олія. Розмір 52 х 40 см. На звороті підпис: «Марфа Дем'янівна Кочубей, народжена Оболонська, мати Єлизавети Василівни Кочубей – дружина Івана Андрійовича Маркевича». Реставровано ДНДРМ в 1970 р., реставратор А.І. Устимов, паспортний № 2028 [13].

Василь Вікторович Кочубей – статський радник, камергер, археолог і нумізмат. Народився 1 січня 1812 р. у родині графа Віктора Павловича Кочубея (1768–1834) та Марії Василівни Васильчикової (1779–1844). Маючи слабке здоров'я, хлопець початкову освіту отримав вдома. З 1825 по 1826 роки проживав в Одесі, де познайомився з директором Одеського Мінцкабінету І.П. Бларамбергом, який зацікавив його нумізматикою. Пізніше доля звела його із зберігачем Ермітажного кабінету Генріхом Кєлером, котрий подарував йому рідкісні медалі. З того часу Василь Вікторович почав захоплюватися нумізматикою, і це захоплення стало справою його життя. У 1827 р. Василь Кочубей вступив на службу до колегії іноземних справ, а

14 жовтня 1828 р. отримав звання камер-юнкера. З дипломатичними дорученнями він їздив до Дрездена, Лондона і Константинополя. У 1835 р. його призначили співробітником Азіатського департаменту Міністерства Внутрішніх Справ Росії, але у 1843 р. у зв'язку з хворобою матері він змушений був піти у відставку, щоб супроводжувати її на лікування. Вже після її смерті у 1844 р. Кочубей знову повертається на службу, а з наступного року служить у канцелярії графа М.С. Воронцова. 7 квітня 1846 р. Василь Вікторович був призначений статським радником. 10 вересня 1847 р. у Вісбадені він одружується на княгині Олені Павлівні Бібіковій (1812–1888), удові князя Е.О. Білосельського-Білозерзького [14, 7].

Коротким було життя В.В. Кочубея. Він помер у 38 років від гортанної чахотки, і заповів поховати його під стінами Миколаївської церкви в родовому диканьківському маєтку. Його колекція, за кількістю і рідкістю примірників, стала кращим приватним зібранням у Росії. Рідкісні монети своєї колекції ще за життя він описав і надрукував для них у Парижі 20 таблиць, та не встиг довести справу до кінця. Цей опис був виданий його удовою, Оленою Павлівною, в Санкт-Петербурзі, під назвою: «Описаніе музеума покойнаго князя Василія Викторовича Кочубея (составлено по его рукописному каталогу) и изследованія обь исторіи и нумизматике греческихь поселеній вь Россіи, равно какь царствь: Понтійскаго и Босфора Киммерійскаго сочинение Б. Кене» [14, 7].

Портрет Василя Вікторовича Кочубея написав у Парижі у 40-х роках XIX ст. Лемерсьє Жозеф Роз (1803–1887) – відомий французький гравер, літограф, друкар, учень винахідника літографії Алоїса Зенефельда. У 1828 р. він заснував власну літографічну майстерню в Парижі під назвою «Л. и К°» – одне з кращих підприємств художнього друку в Європі. У 1840–1860 рр. Ломерсьє Жозеф Роз вважався кращим європейським типо-літографом малюнків на камені. До нього зверталися відусіль, коли було потрібно видати літографічним способом що-небудь витончено виконане і дійсно художнє [15, 519].

У музеї робота зберігається під назвою «Портрет В.В. Кочубея», інв. № Г–1449. Папір, літографія. Розміри становлять 35,5 х 26,5; 27 х 13,5. На картині зображено поясний портрет молодої людини в ¾ повороті вліво. Юнак зображений у сюртуку з хутряним коміром, з-під якого виглядає біла сорочка. Комір пов'язаний чорною шийною хусткою. Коротке волосся зачесане на косий проділ, бакенбарди. Під відбитком у правому нижньому кутку друкарським шрифтом зроблений наступний напис: Imp. Lemercier a Paris – віддруковано Лемерсье в Парижі [16]. На звороті аркуша, дубльованому на фільтрувальний папір, у лівому нижньому куті графітним олівцем нанесений музейний номер ЧХМ КП–2807/Г–1449.

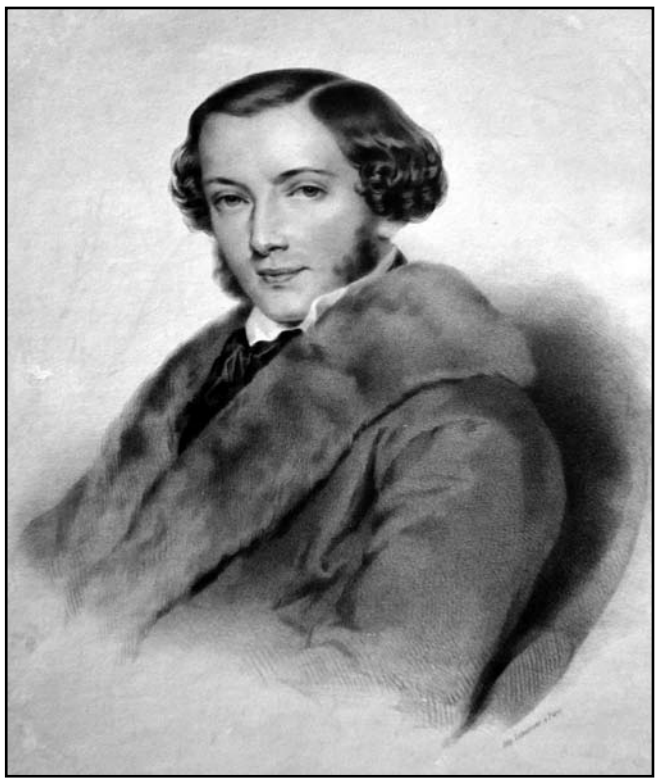

Василь Вікторович Кочубей.
Художник Лемерсьє Жозеф Роз. 40-ві роки XIX ст.

До реставрації на звороті паспарту були наступні написи: ліворуч коричневою фарбою – р–377; 1946/р–397; праворуч – 312; внизу олівцем – № 463; червоним олівцем – Е–463. У правій кромці олівцем написано: р–545, 33 х 24, 1948. Також були наступні наклейки: зліва вгорі – х–3–545, по центру – ЧИМ х–402, правіше – ПКМ х–491. Реставровано реставратором Києво-Печерського державного історико-культурного заповідника Ю.П. Євсейчук в 1991–1992 роках [16].

Таким чином, у Чернігівському обласному художньому музеї імені Григорія Галагана зберігаються мистецькі твори, які безпосередньо стосуються родини Кочубеїв та свідчать про високий рівень художньої культури, яка панувала на землях Чернігівщини у XVIII – XIX ст.

Посилання

1. Чернігівський обласний художній музей ім. Григорія Галагана: Про музей. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.halahan-art.com/index/o-2.

2. Модзалевский В.Л. Малороссийский Родословник. – К., 1908. – Т. 1 . – 519 с.

3. Энциклопедический словарь Брокгауза – Ефрона. – СПб.,1900. – Т. 29 А (58) Семь озерь – Симфония. – 515 с.

4. Фонди Чернігівського обласного художнього музею імені Григорія Галагана. Облікова фондова документація. Уніфікований паспорт. – КП–2716. – Інв. № Ж–893. – 4 с.

5. Фонди Чернігівського обласного художнього музею імені Григорія Галагана. Облікова фондова документація. Інвентарна картка. – КП–502. – Інв. № Ж–195.

6. Шевчук О. Історія створення Колегії Павла Галагана // Історико-педагогічний альманах. – Умань, 2012. – Вип. 1. – С. 87–95.

7. Фонди Чернігівського обласного художнього музею імені Григорія Галагана. Облікова фондова документація. Інвентарна картка. – КП–501.–Інв. № Ж–194.

8. Дробязко Н. Аматорський театр у Вороньках // Слово «Гетьманської столиці». – 2012. – №3(32). – С. 8.

9. Модзалевский В.Л. Малороссийский Родословник. – К., 1910. – Т. 2. – 740 с.

10. Тимофієнко В. І. Зодчі України кінця XVIII – початку XX століть: Біографічний довідник. – К., 1999. – 447 с.

11. Фонди Чернігівського обласного художнього музею імені Григорія Галагана. Облікова фондова документація. Уніфікований паспорт. – КП–480. – Інв. № Ж–173. – 4 с.

12. Модзалевский В.Л. Малороссийський Родословник.– К., 1912. – Т. 3. – 848 с.

13. Фонди Чернігівського обласного художнього музею імені Григорія Галагана. Облікова фондова документація. Інвентарна картка. – КП–470. – Інв. № Ж–162.

14. Дробязко Н. Життя та діяльність Василя Вікторовича Кочубея // Край. – Полтава, 2013. – № 10 (червень). – С. 7.

15. Энциклопедический словарь Брокгауза – Ефрона. – СПб,1896. – Т. 17 А (34) Ледье – Лопарев. – 497 с.

16. Фонди Чернігівського обласного художнього музею імені Григорія Галагана. Облікова фондова документація. Уніфікований паспорт. – КП–2807. – Інв. № Г–1449. – 4 с.

Ломко О.Н. Портреты Кочубеев в фондовой коллекции Черниговского областного художественного музея имени Григория Галагана

На основе печатных и архивных источников в статье исследуются портреты Кочубеев, которые находятся в фондовой коллекции Черниговского областного художественного музея имени Григория Галагана. Освещаются данные о современном состоянии, историко-культурной и художественной ценности картин.

Ключевые слова: *Кочубеи, Черниговский художественный музей, коллекция Галаганов, художественное произведение, портрет, литография, офорт.*

Lomko O.M. The Kochubeys' portraits in the collection of Chernihiv Regional Art Museum named after H. Halahan

On the basis of printed and archival sources the article researches a problem of the Kochubeys' portraits in the funds collection of Chernihiv Regional Art Museum named after H. Halahan. The work reveals the present condition, historical, cultural and artistic value of the paintings.

Key words: *Kochubey, Chernihiv Art Museum, a collection of Halahans, artwork, portrait, lithograph, etching.*

18.03.2015 р.

УДК 069.51: 62 (477.53)

І.О. Пістоленко

З ІСТОРІЇ ДЕКІЛЬКОХ ЕКСПОНАТІВ ПОЛТАВСЬКОГО МУЗЕЮ АВІАЦІЇ І КОСМОНАВТИКИ: ФОНД КОНСТРУКТОРА П.А. ІВЕНСЕНА

У статті показане значення переданих винахідником П. Івенсеном до Полтавського музею авіації і космонавтики матеріалів, які є цінним джерелом інформації щодо розвитку деяких аспектів техніки XX ст. і дозволили сформувати оригінальний музейний фонд. За їх допомогою також висвітлюється внесок конструктора у прогрес техніки згаданого періоду та його співпраця з О. Антоновим, С. Корольовим, В. Челомеєм та іншими конструкторами, вченими, котрі своїм навчанням, працею або іншим чином пов'язані з Україною, з Полтавщиною зокрема.

Ключові слова: *музейний фонд, джерело інформації, розвиток техніки, Україна, Полтавщина.*

У Полтавському музеї авіації і космонавтики (ПМАК), на жаль, поки що немає експонатів і матеріалів, які були б пов'язані зі славетною історією Сіверщини. Проте Сіверщина – заповідний край, на території якого функціонує чимало музеїв різного профілю. У своїй діяльності вони, як і музеї Полтавщини, і всієї країни, застосовують загальноприйняті методи, прийоми, підходи, намагаються вирішити схожі проблеми, що стосуються формування фондів, наукового архіву і т.п. Тому досвід діяльності інших музеїв, зокрема ПМАК, на нашу думку, може бути використаний як доповнення до скарбнички будь-якого музейного закладу.

З кожним роком спектр напрямків масових і популярних форм діяльності музеїв урізноманітнюється (наприклад, останнім часом набули поширення так звані «вуличні музеї» тощо), однак ще відомий фахівець у галузі музейної справи О.З. Крейн указував на те, що всі ці аспекти діяльності музейного закладу не можливо було б здійснювати без опори на науково-охоронну, академічну основу. Необхідно, щоб музейні співробітники не просто вивчили матеріали і дослідили музейні предмети – вони мають вжитися в них: у біографії, відкриття, проекти і т. д. [10]. Доказовим прикладом може слугувати історія декількох експонатів ПМАК, дослідження яких стало базою для створення цілого підрозділу музейного фонду.

У 1992 р., під час зустрічі з Е.Л. Голодницьким і бесіди з ним про його працю як начальника виробництва на ракетно-космічній фірмі В.М. Челомея, серед інших матеріалів ми побачили малюнок літака, який не змогли ідентифікувати. Емілій Львович пояснив, що це – малюнок літака Г–38, над проектом якого свого часу працював один із співробітників челомеївської фірми П.А. Івенсен (02.06.1908–22.10.1999). Це ім'я шанують в авіаційній і космічній, а також в інших галузях техніки.

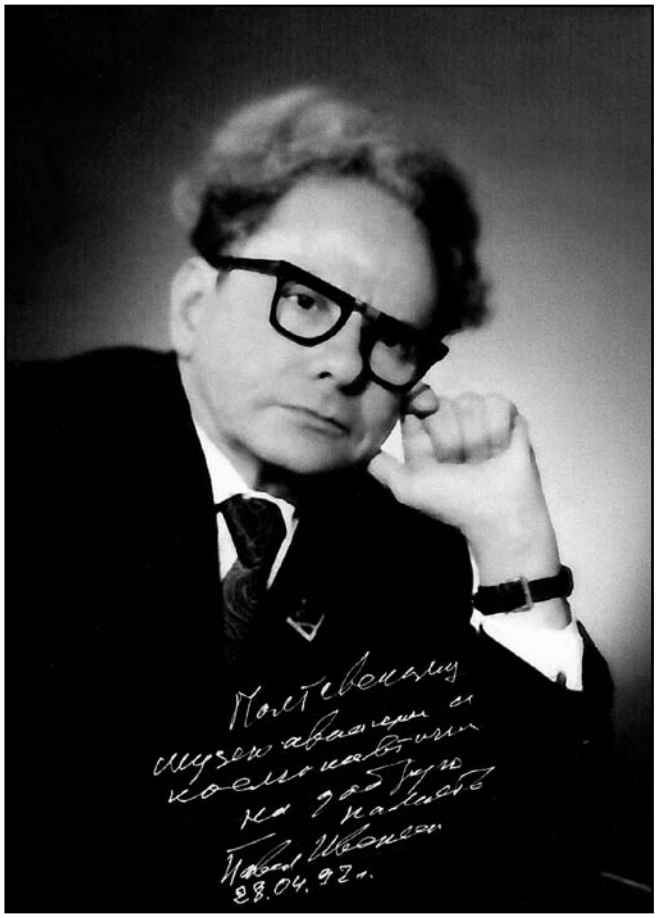

Івенсен П.А., м. Кисловодськ.
Фото кінця 1950-х – початку 1960-х рр.
З колекції ПМАК. З дарчим написом і автографом публікується вперше

Зацікавившись згаданим малюнком і особою його автора, ми вирішили зустрітися з останнім. Від нього одержали для музею ескізи, світлини, документи, які пізніше були оформлені у музейний фонд. Однак повноцінна атрибуція предметів, вивчення їх історії були б неможливими без дослідження творчого доробку і біографії самого П.А. Івенсена, тих історичних умов, у яких довелося жити і працювати конструктору. Отже, звернувшись до даної теми, ми виявили, що публікацій, досліджень, що стосуються розробок П.А. Івенсена, виконаних ним особисто, а також таких, у котрих він брав безпосередню активну участь, налічується одиниці.

Сам П.А. Івенсен рекомендував звернутися до публікацій, присвячених його ідеям і розробкам, у журналах «Вопросы изобретательства»(№ 8, 1991), «Изобретатель и рационализатор» (№ 1, 1992), а також у газеті «Экономика и жизнь» (№№ 39–52, 1991). Стаття М. Яковенка є найбільш повною у низці інших публікацій, присвячених життєвому шляху і творчим розробкам П.А. Івенсена. Основний акцент автором робиться на ідеях, оформлених документально, що пов'язані з горновидобувною промисловістю та естакадно-тунельним транспортом [12]. Г. Амірьянц, як фахівець у галузі авіації, у своєму дослідженні в

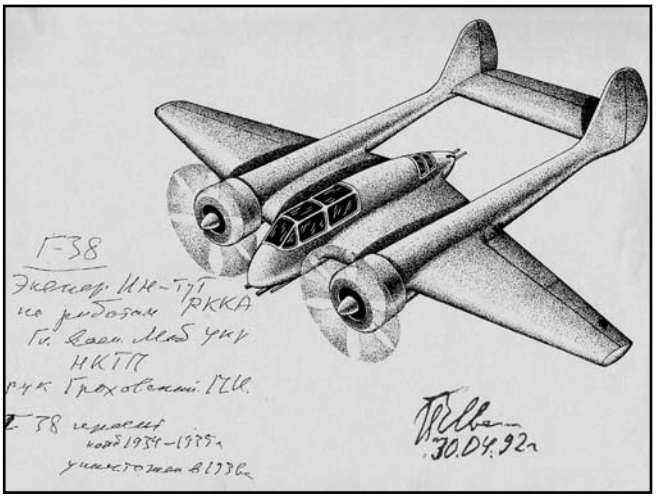

Літак Г–38. Малюнок П.А. Івенсена, 1935 р.
З колекції ПМАК. З дарчим написом і автографом публікується вперше

основному приділяє увагу івенсенськимпоектам та конструкціям планерів і літаків [1].

Із двох десятків матеріалів, викладених на Інтернет-ресурсах, деякі стисло висвітлюють біографію конструктора або її періоди [напр.: 8; 4], частина присвячена окремим розробкам [напр.: 7; 9], співпраці з іншими відомими фахівцями [напр.: 6; 2]. У більшості ж матеріалів просто згадується його ім'я у зв'язку з різними аспектами діяльності [напр.: 9; 11]. Нами не виявлено публікацій або інших матеріалів, які пов'язували б ім'я та винаходи П.А. Івенсена з музейною цариною. Тобто, можна стверджувати, що музейний фонд ПМАК, до якого увійшли передані ним особисто матеріали, є поки що єдиним музейним зібранням в Україні, присвяченим творчому доробку і біографії конструктора, який тісно співпрацював із видатними українськими діячами у різних галузях.

Спираючись на згадані публікації, на особисті спогади П.А. Івенсена, які були нами зафіксовані під час зустрічі з конструктором 28 квітня 1992 р. [5] і до цього часу ще не оприлюднені, ми поставили за мету у даному дослідженні висвітлити значимість розробок та ідей П.А. Івенсена, що дозволяє довести необхідність збереження пам'яті про конструктора та його творчий доробок за допомогою музейних засобів.

У 1925 р., коли П. Івенсен закінчив школу, побачила світ його брошура з авіамоделізму. 1926 року 18-річний конструктор уже будував свій перший планер І–1, який був відзначений 3-м місцем на всесоюзному конкурсі на кращий навчальний планер. Через два роки П. Івенсен, як секретар Легкомоторного комітету Центральної Ради (ЦР) Тсоавіахіму, допомагав іншим конструкторам-початківцям, у числі яких був і майбутній конструктор ракетно-космічної техніки С.П. Корольов (Івенсен сприяв реалізації його дипломного проекту), і конструював свій легкий літак І–2 та тренувальний планер І–3. Однак замість тренувального екземпляра планера він збудував

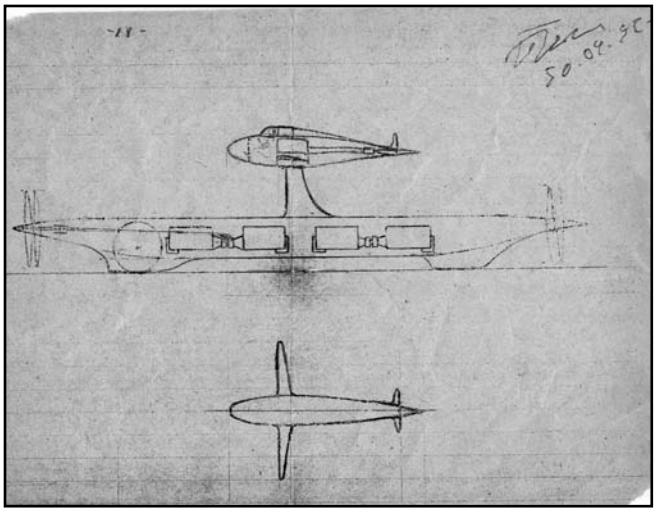

Ескіз літака «Мореплав»,
виконаний рукою П.А. Івенсена. 1935 р.
З колекцій ПМАК. Публікується вперше

Диплом ім. Ю.О. Гагаріна, яким Центр підготовки космонавтів у 1975 р. відзначив П.А. Івенсена за «довголітню активну і плідну діяльність з розробки тренажних засобів для підготовки космонавтів і технічної документації для підвищення ефективності управління космічними польотами».
З колекцій ПМАК.Публікується вперше

рекордний. На початку 1930 р. на ньому літали К.К. Арцеулов, А.Б. Юмашев, Д.О. Кошиц та інші відомі льотчики, які дали конструктору високу оцінку. Незвичність планера, його успішні польоти справили на членів комісії враження, за висловом одного із свідків, укусу мухи Це-Це. Така назва і закріпилася за планером [5]. Він здійснив своєрідний переворот. Уперше побудований із значним подовженням крила, І–3 дав, до певної міри, поштовх активному використанню крил великого подовження в моторній авіації [1, 33; 11, 20–21].

У 1930 р. П. Івенсена призначили заступником начальника новоствореного Бюро планерних конструкцій ЦР Тсоавіахіму, яке очолив майбутній керівник авіаційного КБ у Києві О.К. Антонов. П. Івенсен керував також будівництвом планерного заводу в Тушині і планерною майстернею, в якій був завершений випуск серії навчальних антоновських планерів «Стандарт» і декількох планерів Г–2 В.К. Грибовського. П. Івенсен був заступником О. Антонова і в керівництві технічною частиною чергового навчального зльоту планеристів у Коктебелі. До середини 1930-х рр. П. Івенсен встиг попрацювати в Літаковому науково-дослідному інституті Цивільного Повітряного флоту під керівництвом авіаконструктора італійця Р. Бартіні, якого вважав своїм наставником, в Експериментальному інституті Головного військово-мобілізаційного управління Наркомважпрому, очолюваному П.Г. Гроховським. На той час у конструкторському арсеналі П. Івенсена вже були і планери І–4, І–6, крильєр – невеликий літак на підводних крилах, а також участь у розробці нових проектів літаків із оригінальними конструкціями: експериментального «Сталь–6», пасажирського «Сталь–7», бойового «Сталь–8», далекого арктичного розвідника «ДАР».

У 1934 р. П. Івенсену було доручено керівництво проектуванням і будівництвом бойового літака – «легкого крейсера» Г–38. Погодившись із прийнятою П. Гроховським принциповою схемою і конструкцією літака, П. Івенсен наполіг на перегляді параметрів: значному збільшенні навантаження на крило за рахунок зменшення його розмаху і площі, що дозволяло досягти максимальної швидкості польоту 500–550 км/год. Це була новаторська ідея. Можливість цього підтвердили експертизи, розрахунки та випробування в аеродинамічній трубі ЦАГІ. Разом із тим збільшувалася посадкова швидкість – з традиційних максимальних 100 км/год до 120–125 км/год. Однак це не лякало льотчиків-професіоналів, зокрема В. Чкалова, який мав випробовувати доопрацьований П. Івенсеном літак [5]. Проект Г–38 повністю підтримувався С. Орджонікідзе і М. Тухачевським. Останній вважав Г–38 «важливішим об'єктом для доозброєння армії [6].

П.А. Івенсен передав до музею у Полтаві копію малюнка літака Г–38, виконаного його рукою, з дарчим написом і автографом. Однак цей літак не був побудований. 23 квітня 1935 р. П. Івенсен був заарештований «за контрреволюційну діяльність» і засуджений до п'яти років перебування у виправно-трудових колоніях посиленого режиму. Проект Г–38 було закрито, а технічну документацію втрачено [5; 8]. П. Івенсен попав до Соловецького табору, деякий час працював у проектно-кошторисному бюро з розрахунків будівельних матеріалів (для будівництва в'язниці). Тоді йому вдалося, викроюючи час для творчої роботи, розробити ескіз іншого швидкісного літака, який він назвав «Мореплав», датувавши його 29 серпня 1935 р. У 1937 р. конструктор був переведений до в'язниці особливого призначення і, не маючи впевненості у тому, що залишиться живим (багатьох ув'язнених тоді розстрілювали), написав на звороті ескізу «Мореплава»: «Сохранить

обязательно! 1-ый эскиз самолета нового типа д/ скоротного взлета. 3.4. 37». Цей ескіз тепер також знаходиться у музейному фонді ПМАК. З огляду на те, що в результаті воєн значна частина документів того періоду безповоротно втрачена, ці папери мають важливе значення як документальні пам'ятки історії авіації 1930-х рр.

Незважаючи на суворі умови утримання, П. Івенсен знаходив можливість творчо працювати – займався з дозволу начальника табору розробкою естакадного транспорту. Тоді це був абсолютно новий напрямок. Винахідник робив ескізи, малюнки, проводив експерименти. Його помічниками були Євген Савицький (льотчик-винищувач, майбутній маршал авіації), П.О. Флоренський (відомий священик і філософ, хімік за фахом) та ін. [5; 8]. У 1960-ті – 1980-ті роки його ідеї трансформувалися в «СЭТ» (рос. – скоростнойэстакадно-туннельный транспорт): пасажирський і вантажний варіанти. Він одержав на них авторські свідоцтва. Частково проект «СЭТ» був реалізований при проектуванні і створенні монорельсової транспортної системи, що проходить у Москві від району ВДНГ до станції метро «Тимирязівська» [8].

Приблизно через рік П. Івенсена перевели до в'язниці Технічного управління НКВС у Болшево – до так званої «шарашки». Там він знову зустрівся з Р. Бартіні, якого заарештували на три роки пізніше, й разом із ним увійшов до штату КБ А.М. Туполева, де займався проектуванням літака Ту–2. Взимку 1940-го групу перевели в ЦАГІ, у приміщеннях якого працювали також групи В.М. Петлякова і В.М. Мясищева.

9 травня П. Івенсена звільнили, заборонивши проживати у великих містах. Протягом року він працював на карбюратно-арматурному заводі у м. Куйбишеві, вдосконалюючи технологію виготовлення паливного насосу для танка Т–34, що давало значну економію алюмінію, реконструюючи установку для випробування свічок запалення двигунів внутрішнього згорання. Згодом він отримав довідку щодо випробування його методом понад 32,5 млн. свічок і сердечників за роки війни.

Під час війни П. Івенсена, який був звільнений від військової служби внаслідок дефекту зору, як етнічного німця депортували за Урал. З осені 1941-го до 1944 рр. він викладав на курсах трактористів, будував залізницю, працював конструктором на Челябінському літейно-механічному заводі, слюсарем, вугільником-наваловідбійником на шахті № 201, у Центральних електромеханічних майстернях у м. Копейськ. Напросившись працювати вночі, оскільки вдень в бараку було мало людей, і прилаштувавши лампочку на верхніх нарах, П. Івенсен у 1943 р. розробив механічний гідравлічний комплекс «Механізована лава», який значно полегшував працю шахтарів: спочатку з ріжучим цепом, потім – з ріжучим кільцем. У лютому 1944 р. йому вдалося оформили заявки на авторські свідоцтва на ці винаходи. На першу заявку видали авторське свідоцтво лише на частину комплексу. «Ріжуче кільце» П. Івенсена так і не було запатентоване. На другу заявку свідоцтво було одержане у 1947 р.

У 1956 р. П. Івенсена реабілітували. Він став до роботи за викликом МАП. Винахідник спочатку працював із П.В. Цибіним, а через деякий час очолив групу з ракетної техніки у КБ В.М. Мясищева. Відтоді він віддав космонавтиці понад 15 років, із них 7 співпрацював із В.М. Челомеєм, відзначав його «талант теоретика, математичну схильність і ще більший талант організаторський» [5], контактував із В.П. Барміним, В.П. Глушком, С.А. Косбергом та іншими відомими конструкторами [5].

У 1961 р. у філії № 1 Центрального КБ машинобудування за ініціативою і під керівництвом В.М. Челомея розпочалася розробка нової ракети УР–500, відомої нині як РН «Протон». Він призначив П.А. Івенсена головним провідним конструктором ракети. У 1962 р. посаду головного конструктора обійняв Ю.М. Труфанов (П. Івенсен захворів на рак, лікувався, виконував обов'язки заступника головного конструктора) [5], а потім – Д.О. Полухін, який став пізніше генеральним конструктором КБ «Салют». Провідним конструктором (відповідальним виконавцем) увесь цей час залишався В. Виродов [10].

В.В. Палло (пізніше став провідним конструктором по ОС «Салют»), що відпрацьовував систему пневмогідравліки,запросив П.А. Івенсена [5] до своєї групи, яка фактично не підпорядковувалася В. Челомею. Останній розробив корпус «Салюта», а у Підлипках, де головним конструктором був П.І. Бушуєв, був створений ескізний проект орбітальної станції. У Філях «челомеївський» корпус пристосовували під ескізний проект, провели лабораторно-стендові відпрацювання. Всі види випробувань проводилися П. Івенсеном і В. Палло [5].

П. Івенсен багато працював із космонавтами щодо вдосконалення їх підготовки до космічних польотів. Він був нагороджений дипломом ім. Ю.О. Гагаріна, який також став експонатом полтавського музею.

Таким чином, спогади, фотографії, документи, передані до Полтавського музею авіації і космонавтики конструктором та винахідником П.А. Івенсеном, є не просто наративними джерелами. Вони дозволили сформувати оригінальний, хоча і нечисленний, музейний фонд, подібних якому, за нашими відомостями, більше немає. П.А. Івенсен співпрацював із багатьма видатними фахівцями – активними діячами у галузі авіації, ракетної техніки і космонавтики. Отже, івенсенський музейний фонд дозволяє більш повно розкрити історію авіаційної і ракетно-космічної галузей, вагомий внесок у розвиток яких був зроблений нашою країною.

Посилання

1. Амирьянц Г. «Чайки» Ивенсена / Г. Амирьянц // Авиация и космонавтика. – 1990. – № 3. – С. 32–34; № 4. –С. 36–38.
2. Был ли счастлив Королёв. Беседы с академиком Б.Е. Чертогом [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cccp-revivel.blogspot.ru/2012/01/blog-post_31.html.
3. В Копейске жил конструктор ракетоносителя «Протон», который разработал и «режущее кольцо» для угольных комбайнов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kr-gaxeta.ru/articles/72/9939/html.
4. Ивенсен Павел Альбертович (1908–1999), конструктор. Воспоминания о ГУЛАГе и ихавторы [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?i=1705&t=author.
5. Ивенсен Павел Альбертович (по матеріалам встречи 28.04.92 г.) // Науковий архів ПМАК, фонд В.М.Челомея.
6. Ивенсен П.А. Я не мог не конструировать…/ П.А. Ивенсен // София. –Уфа: Здравоохранение Башкортостана, 2007. – Вып. 2. – С. 88–93; [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://delo.teolog.ru/deloN10208.
7. Из Копейска – в космос! [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://mv74.ru/blog/archives/iz-kopejska-v-kosmos.
8. Космический мемориал: П.А. Ивенсен [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://sm.evg-rumjantsev.ru/des2/ivensen.html.
9. Космонавтика. Страсти по «Протону»[Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://www.vbega.ru/book/e4e9ed.html.
10. Крейн З.А. Рождение музея. – М.: Советская Россия, 1969. – С. 24–35, 69, 71–80.
11. Ракета-носитель «Протон» вывела на орбиту три спутника «Глонасс–М» [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://nmn.by/news/2914.html.
12. Яковенко М. Подземные, земные и небесные творения Ивенсена / М. Яковенко // Наука и жизнь. – 1991. – № 9. – С. 20–27.

Пистоленко И.А. Из истории нескольких экспонатов Полтавского музея авиации и космонавтики: фонд конструктора П.А. Ивенсена

В статье показано значение переданных изобретателем П. Ивенсеном в Полтавский музей авиации и космонавтики материалов, которые являются ценными источниками иформации о развитии некоторых аспектов техники XX в. и позволили сформировать оригинальный музейный фонд. С их помощью также освещается вклад конструктора в прогресс техники этого периода и его сотрудничество с О. Антоновым, С. Королевым, В. Челомеем и другими конструкторами, учеными, которые своей учебой, работой или другим образом связаны с Украиной, в том числе с Полтавщиной.

Ключевые слова: *музейный фонд, источник информации, развитие техники, Украина, Полтавщина.*

Pistolenko I.O. From history of a few exhibits of the Poltava air and space museum: fund of designer P.A. Ivensen

The value of materials which were passed by inventor P. Ivensen in the Poltava air and space museum is showed in a lecture. They are a valuable information generator about development of some aspects of technique of the 20-th century and allowed to form an original museum fund. They also help to light up the designer's contribution to progress of technique of this period and his collaboration with O. Antonov, S. Korolev, V. Chelomey and other designers, scientists which by studies, by work or other related to Ukraine, to Poltava region including.

Key words: *museum fund, information generator, development of technique, Ukraine, Poltava region.*

19.02.2015 р.

УДК 94(477):069.51:(093)

О.О. Бадуліна

АДРЕСА – ПОШТА ПОЛЬОВА

У статті розглядаються фронтові листи з фондової колекції Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі, написані нашими земляками – учасниками Другої світової війни.

Ключові слова: *Друга світова війна, поштові картки, поштові листи, польова пошта.*

Сім десятиліть минуло з тієї пори, коли замовкли останні постріли гармат Другої світової війни. Проте ми не повинні забувати про наших співвітчизників, тих, хто став на захист рідної землі.

Листи з воєнного лихоліття – це хвилюючі документи-свідоцтва, які доносять до нас солдатські думки, розповіді про фронтові будні, їх почуття та сподівання. Пожовтілі, зачитані до дірок на згинах, звичайні паперові солдатські трикутники, забруднені конверти чи поштові картки – «свідки» невблаганно жорстокого часу. І, незважаючи на це, вони випромінюють тепло і щирість. Про що писали в цих листах? Писали про найголовніше – про піклування та любов до рідних, про ненависть до ворога і велику віру в швидку перемогу над агресором. У листах – біль та сльози минулого, прикрості розлуки і кров війни, сумування за рідною домівкою.

Варто зазначити, що опису військових баталій в листах немає. Можливо, що в ті короткі часи відпочинку людина хотіла думати про життя поза війною, а може й тому, що під кожним листом стоїть помітка: «Просмотрено. Военная цензура…». Так, зайвого писати бійцям не дозволялося. У листах йдеться тільки про особисте і те, що не протирічить радянським догмам. Разом із тим держава дбала про підняття бойового духу воїнів, друкуючи поштові картки з патріотичними, сповненими оптимізму, гаслами та висловлюваннями. І, звичайно, на таких листах красувалося зображення «горячо любимого вождя и учителя товарища Сталина» та цитати з його «історичних» промов.

У фондах Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі зберігаються фронтові листи, написані на поштових картках, що супроводжуються наступними написами (тут і надалі текст подається мовою оригіналу): *«…Истекший год показал, что Красная Армия также хорошо может наступать летом, как и зимой»; «Смерть немецким оккупантам!»; «Мы можем и должны очистить советскую землю от гитлеровской нечисти»; «Победа над лютым врагом близка! Чтоб светлые дни настали, вперед! – говорит нам родная страна. Вперед! – приказал нам Сталин!»)* та інші. Проте, найчастіше це листи-трикутники, написані хімічним олівцем на звичайному зошитовому аркуші, інколи –

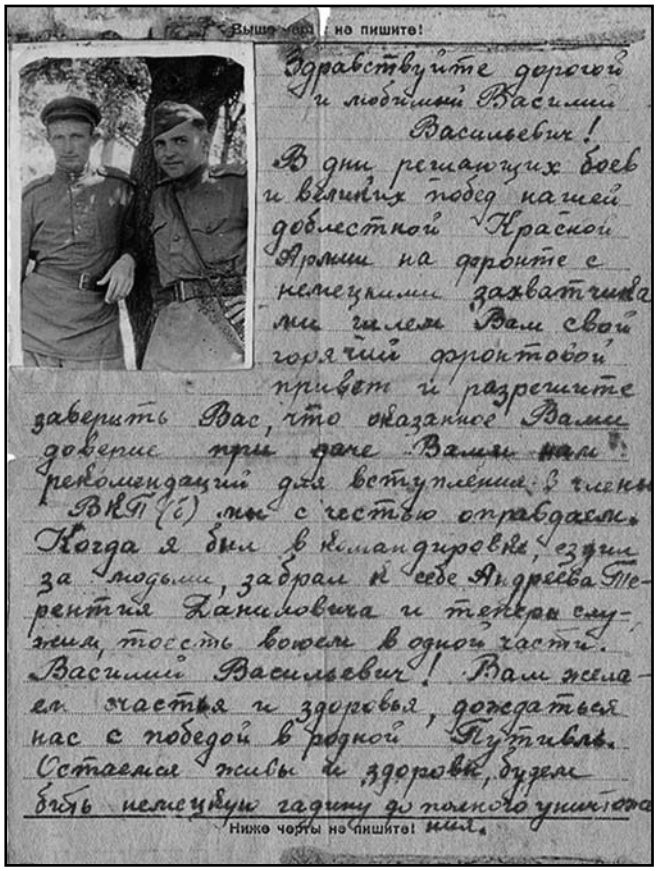
Выше чорты не пишите!

Здравствуйте дорогой и любимый Василий Васильевич!

В дни решающих боев и великих побед нашей доблестной Красной Армии на фронте с немецкими захватчиками шлем Вам свой горячий фронтовой привет и разрешите заверить Вас, что оказанное Вами доверие при даче Вами нам рекомендаций для вступления в члены ВКП(б) мы с честью оправдаем. Когда я был в командировке, ездил за людьми, забрал к себе Андреева Терентия Даниловича и теперь служим, то есть воюем в одной части. Василий Васильевич! Вам желаем счастья и здоровья, дождаться нас с победой в родной Путивль. Остаемся живы и здоровы, будем бить немецкую гадину до полного уничтожения.

Ниже чорты не пишите!

Лист В.А. Киреєва, адресований В.В. Маслєннікову

ВОИНСКОЕ

Лист В.І. Ковша до дружини Марії Стефанівни

на підручних матеріалах (бланках, етикетках тощо).

Окрему групу складають листи фронтовиків патріотичного змісту, адже багато радянських людей сприймали ідеали комунізму, щиро вірили у їх непереможність та прагнули поповнити лави партії більшовиків, про що й писали своїм рідним та близьким. Так у листі В.А. Киреєва, адресованому путивлянину Василю Васильовичу Маслєннікову, читаємо: *«Здравствуйте, дорогой и любимый Василий Васильевич! В дни решающих боев и великих побед нашей доблестной Красной Армии на фронте с немецкими захватчиками шлем Вам свой горячий фронтовой привет, и разрешите заверить Вас, что оказанное Вами доверие при даче Вами нам рекомендаций для вступления в члены ВКП(б) мы с честью оправдаем. Когда я был в командировке, ездил за людьми, забрал к себе Андреева Терентия Даниловича и теперь служим, то есть воюем, в одной части. Василий Васильевич! Вам желаем счастья и здоровья, дождаться с победой в родной Путивль. Остаемся живы и здоровы, будем бить немецкую гадину до полного уничтожения. С уважением к Вам Ваши земляки Киреев В.А. и Андреев Т.Д. 4.7.44 г. Киреев.»* [1].

Майже всі фронтові листи починаються зі звернення до рідних та близьких: *«Люба матусю», «Мої рідні», «Дорогі мої діти», «Кохана»...* Так В.І. Ковш, уродженець с. Соснівка Шалигинського району, звертаючись у листах до дружини Марії Стефанівни, пише наступне: *«10.1.1944 г. Здравствуй, милая Маруся, здравствуйте, дорогие Стася, Юрочка, здравствуйте, папаша и мамаша!!! Маруся, вчера вечером закончил трудный пеший переход, длившийся несколько дней. Несмотря на военную закалку, за прошедшее время усталость чувствовалась крепко. Не успев передохнуть, я спросил: мне письма есть? Сказали – есть. Радость пробежала по телу. Это твое письмо от 7.1.44 г., только маленькое оно. Зато я прочел подряд три раза. В этом письме главное место отведено встрече с Володей. Эта встреча радует и меня. Володя хороший товарищ. Очень хорошо, что он большим начальником. Удивлен все же, что Володя не в наших рядах. Вероятно, на мою долю выпало воевать и за него и за других… Будь здорова. Крепко целую тебя, деток и родных папашу и мамашу»* [2].

«16.3.44 г. Дорогие мои! Как у вас с погодой? С 14 февраля настало резкое похолодание. Подул холодный северный ветер. 15 и 16 сильный порывистый ветер, пошел снег, сильно метет. Замерзшие капли дождя (крупа), невыносимо. Больно режет лицо. Идти невозможно. Сегодня утром как-будто тише стало. Дороги перемело. Настала вторая, более суровая, зима. Как там сыночки? Очевидно, сидят и выглядывают в окошечко, как бушует непогода. Как только стихнет, будут просить: «Мама, давай лыжи, санки». А у меня, как раз, есть хорошие лыжи.

Воинское

Смерть немецким оккупантам!

Куда Украина. Сумская область. г. Путивль ул. Первомайская №12

Кому Лелюшкиной Татьяне Степановне

Адрес отправителя: Полевая почта № 21526 Г (указать № полевой почты)

Георгиевский Валентине Дмитриевне (фамилия, имя и отчество)

Мы можем и должны очистить советскую землю от гитлеровской нечисти (Сталин)

Лист В. Георгієвської до Т. Лелюшкіної

Вот бы им дать! Ну, будьте здоровы. Целую. Маруся! Как ты будешь идти в эту погоду. Смотри, не задерживайся до ночи. По-теплей одевайся. Ночью с двумя товарищами сбились с дороги. К счастью вскоре повернули в сторону и вышли к намеченному месту.» [3].

Особливо слід виділити жіночі листи. Як відомо, вже в перші дні війни тисячі жінок та дівчат виявили бажання йти на фронт. Одягнувши солдатські шинелі, вони розділили з чоловіками увесь тягар війни, зазнали чимало страждань не тільки фізичних, але й моральних, ризикували кожну мить своїм життям і здоров'ям і, безперечно, заслужили велику повагу до себе. Однією з них була Валентина Дмитрівна Георгієвська.

У 1941 р., під час фашистської окупації, дев'ятнадцятирічна дівчина створила групу молодіжного антифашистського підпілля у м. Путивлі, яка припинила діяльність у серпні 1943 р. у зв'язку зі звільненням Путивля від німецьких окупантів. Група підтримувала зв'язок із партизанами, збирала для них розвідувальні дані. Щоб уникнути примусової відправки до Німеччини, взимку 1942 р. Валентина Дмитрівна з Путивля перейшла до села Уцькове, звідти – до партизанів, потім воювала з ворогом у складі Червоної Армії. За повідомленням командування 57-ї гвардійської Ніжинської танкової бригади, В.Д. Георгієвська загинула 26 квітня 1945 року на території Німеччини.

У фондовій колекції Заповідника є два листи Валентини Гергієвської, адресовані подрузі Тетяні Лелюшкіній. Вони сповнені глибокої любові до рідних і близьких людей, турботи про їх здоров'я, спогадами про щасливі хвилини довоєнного життя, пронизані світлими мріями.

«31.1.44 г. Здравствуй, милый Тусик! Прости меня за мое молчание. Но теперь буду аккуратней в этом. Милушка, доехала, как я писала, благополучно на вторые сутки вечером. Встретили нас опять очень хорошо. Живем сейчас с Оленькой вместе, живем дружно. У нас есть один хороший начальник, который нам является и другом, и советчиком, и в то же время требует порядка. Танюшка, я скоро буду иметь счастье по-настоящему связаться с Ваней. Как раз я приехала в свою часть, а старший лейтенант восьмого января ехал домой близко около Сталино. Я передала ему письмо с фотографией для Вани. Он нашел тот госпиталь, где лежал Ваня, но его не застал, потому что он выписался еще в декабре месяце. Вышел с госпиталя, передает ему сестра, здоровым и веселым. Он даже возвратился в свою часть. Пишет медсестре его товарищ, а Ваня передает ей привет. Следовательно, я имею шанс наладить переписку с ним. Старший лейтенант привез мне назад письмо и точный адрес Вани. Танюша, как я рада, что у меня здесь есть твоя фотография. Как поется в песне: «В кармане маленьком моем есть карточка твоя; так, значит, ты со мной всегда – моя любимая». И действительно, я часто смотрю на фото, показываю товарищам и горжусь тобой, что ты у меня такая хорошая. Пиши, золотко, почаще и больше. Пока. Целую много, много раз. Твоя Валя» [4].

«13.2.45 г. Добрый день, милая Танюша! Не получая от тебя писем, я решила в свободную минуту, когда вокруг грохочут разрывы снарядов и выстрелы, написать тебе. Началась уже военная, вернее, самая настоящая фронтовая жизнь. Кончился для меня мирный период. Сейчас я нахожусь уже глубоко на германской территории. Вначале мы не видели фрау, а теперь уже видим. И когда мы им рассказываем о зверствах их мужей, сыновей, братьев, то они, прости за выражение, сволочи, плачут. Но Москва слезам не верит. Отольются кошке мышкины слезы. Мы шагаем по германской земле уверенно, потому что знаем, что наше дело правое. Живу пока хорошо. Олю вижу очень редко, так как она далеко от меня, в тылу. Я пишу далеко. Далеко – это километров 15 от меня. Миша далеко тоже. Уже 6 дней нет о нем никаких известий. Он думает, что я погибла, а я думаю, что он погиб, потому что он и я были в перелетах. Но, ничего, скоро увижусь. Война. В общем, обо мне не беспокойся. Мы еще с тобой встретимся. Высылаю тебе, Танюша, свое фото. Это я фотографировалась

в Польше, в городе Ченстохов. Ваня пишет очень редко, причины не знаю. Описывает все подробно. Я писать буду сейчас по возможности. Ну, пока все. Скоро дальше. До скорой встречи. Привет всем, всем. Целую. Валя» [5].

Заслуговує на увагу лист, написаний партизанкою загону С.А. Ковпака Юлією Устенко, який адресовано її сестрі Тетяні.

«1 мая 1943 года. Первомайский партизанский привет из БССР! Добрый день, дорогая любимая Танечка. Танечка, письмо тебе пишет единственная сестра, оставшаяся пока еще в живых. Дорогая сестра, какая я не выдержанная, как я не держусь, но, Танечка, как тяжело в этот день, день 1 мая, когда все живет, когда кругом все зелено, дышет жизнью, сообщить тебе о такой печальной вести, о такой невозвратной потере нашего любимого единственного брата Женечки! Таня, хотя я год в партизанах, я закалилась, я знаю, как перенесу эту тяжелую утрату любимого брата. Танечка, милая сестра, хотя тебе тяжело думать, как и мне, но, Танечка, ты не представляешь, как меня это давит. Танечка, Женя мне перед этим просил пошить споднего белья, но потом распорола шнур и пошила две пары хорошого белья, постирала и 1 мая хотела ему отнести. Когда 30 апреля легла спать, ко мне пришел нач. штаба и говорит, что, Юля, я принес тебе нехорошую весть. Он просил, чтобы я не плакала и не волновалась. У меня, милая, сразу ударило в голову, застучало в серце. Я сразу догадалась, что Жени я никогда не увижу, как своих родителей дорогих. Милая Танечка, я не могла выдержать такого удара, хотя это война, Танечка, я разразилась рыданиями сестры о любимом брате, которых никто не мог унять. Танечка, в эту первомайскую ночь я выплакала все горе, все слезы, больше не могла плакать и только стонала, успокоюсь и, как вспомню его милый образ, у меня захватывает дыхание. Я не могу плакать, я кричу, я шлю тысячу проклятий всем извергам, всем сволочам человечества. Я обессилела, я не могла подняться с постели, так у меня все дрожало, я не помню, как я уснула. Утром в 5 часов проснулась, вспомнила и снова рыдать. Танечка, я не могу удержаться, я так много перенесла, что ни один человек, кажется, столько не перенес. Сейчас, в день 1 мая, когда везде идут митинги, гремит музыка, песни, я лежу в лесу на земле и плачу, пишу письмо. Для меня этот день стал днем траура. Танечка, как тяжело, как жить, как же мстить кровожадным гадам. Значит, Танечка, осталась я у тебя одна, как глаз один, пока не закрывшийся. Танечка, я вылила море слез, спустила тысячу стонов, это будет последнее в моей жизни. Ты одна, но ты на земле среди советских людей, я за тебя не боюсь. За кого болело мое серце, так это за милого Женечку. Дорогой мой защитник, дорогой мой брат Женечка, с тобой больше никогда не увижусь. Танечка, как посмотрю на его белье, так не могу, плачу без конца. Иначе нельзя, я больше не могу, Танечка. Когда Женечка шел в последнюю разведку, он был в моем селе, искал мою квартиру, но ему почему-то не показали. Я всех за это переругала. Он только передал мне горячий привет, а оттуда уже не вернулся. Танечка, Женечка погиб смертью храбрых при исполнении боевого задания, как герой 30 апреля 1943 г. Танечка, их окружили сволочи чехи, и полицаи его первого убили, а остальные ушли. Танечка, как Женя, Танечка, я клянусь клятвой Красной партизанки, что не пущу ни одного чеха, ни одного полицая живым, как я думала, но теперь еще больше. Танечка, я не буду щадить ни жизни, ни крови, если нужно, пускай он меня убьет, но и я первая не упущу. Сейчас, Танечка, иду узнавать подробности о его гибели, потом напишу все. Танечка, ты не расстраивайся, пускай уже я все буду переносить. Танечка, неужели я родилась на свет, только чтоб все переносить, за всех слезы лить. Но, Таня, ты не все, пока война не кончилась, я буду мстить за все и всех до конца жизни. Танечка, если я погибну, то только так, как мой милый Женечка, мой черненький, стройненький дорогой брат. Таня, тяжело-тяжело, но я партизанка, комсомолка, я должна все перенести, за все отомстить, как я и делаю. Смерть всем извергам человечества, всем изменникам родины, всем кровавым палачам.

С тем до свидания. Остаюсь жива-здорова твоя, тебя горячо любящая сестра Юля. Милый брат собирался написать тебе письмо, но так и не написал. Но я за него пишу и писать буду, пока рука будет держать карандаш, пока во мне горит огонь мести и ненависти. Танечка, шануй память брата-орденоносца, дорогого Женечки. Не забывай ни на минуту, как и я. Пишу, а серце болит и болит. Но не вернешь, я сама это знаю, но не могу. Привет с воздушным поцелуем от меня и Женечки, когда был живым. Таня, береги себя и память» [6].

Солдатські трикутники зі штампом польової пошти, обпалені, надірвані, напівзотлілі і сьогодні хвилюють, бентежать спогадами про суворий час, викликають глибокі і світлі почуття. Прості рядки цих листів заслуговують на те, щоб їх читали, мають право на самостійне життя. Зараз ми називаємо їх документами минулої епохи. Так, це документ, а ще – пам'ятник, адже між рядками фронтових листів стоїть живий солдат, молодий, гарний, сильний, розумний, який вірив у перемогу, не думаючи про смерть.

Посилання

1. Фонди Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі (далі ДІКЗ). – КВ № 6091, інв. № 549.
2. ДІКЗ, КВ № 6343/3, інв. № 675.
3. ДІКЗ, КВ № 6343/1, інв. № 673.
4. ДІКЗ, КВ № 6391, інв. № 682.
5. ДІКЗ, КВ № 6093/2, інв. № 570.
6. ДІКЗ, КВ № 10238, інв. № 2011.

Бадулина Е.А. Адрес – почта полевая

В статье рассматриваются фронтовые письма из фондовой коллекции Государственного историко-культурного заповедника в г. Путивле, написанные нашими земляками –, участниками Второй мировой войны.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, почтовые карточки, почтовые письма, полевая почта.*

Badulina O.O. The address – field post

The article deals with letters from the front of the stock collections of the State Historical and Cultural Reserve in Putivle written by our countryman, a member of the Second World War.

Key words: *World War II, postcards, postal letters, field post.*

06.03.2015 р.

УДК 069.4/.5(477):656.835.91

В.В. Ревега

ФОРМУВАННЯ ФІЛАТЕЛІСТИЧНОЇ КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ» ПОШТОВИМИ МАРКАМИ УКРАЇНИ 1992-2000 РОКІВ

У статті досліджується формування філателістичної колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» поштовими марками України 1992–2000 років.

Ключові слова: *поштова марка, філателістична колекція, стандартна поштова марка України, художня поштова марка України.*

Відомо, що поштова марка – цінний папір, що є свідоцтвом оплати поштового відправлення. Вона використовується шляхом наклеювання на предмет поштової пересилки з наступним погашенням поштовим штемпелем. Поштова марка вважається візитною карткою країни. Мініатюрні поліграфічні шедеври – це спільний витвір художників, видавців та поліграфістів. 1 березня 1992 р. вийшла в світ перша сучасна українська марка.

На початку XX ст. із появою перших українських поштових випусків з'являються поодинокі дослідники, які розглядають естетичні аспекти поштових марок початку XX ст. До них належать Д. Корвін [6], Н. Лапшин [7], Е. Голлербах [2] та автор, що друкується під ініціалами П. Л. [8; 9]. За радянський період майже не знаходимо навіть поодиноких статей, які б висвітлювали розвиток української філателії, адже всі роботи присвячувались філателістичному руху взагалі в СРСР, оскільки не було незалежного розвитку філателії окремих республік. Слід зазначити, що лише починаючи з 1990-х років було продовжено друкування дослідницьких матеріалів про філателію в Україні [1, 3–4].

Повного дослідження філателістичної колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» за часів її існування не проводилось. Стосовно даної теми є окремі наукові дослідження. Так, зокрема, Г. Ступак підготувала доповідь «Сакральні мотиви в філателістичній колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» на ІІІ-ті Єфремівські читання «Релігійне життя Переяславської землі (IX–XXI ст.)», які відбулися у 2011 р. Варто також зазначити, що на Міжнародну історико-краєзнавчу конференцію «Наукові студії М.І. Сікорського», присвячену 90-річчю від дня народження видатного патріарха музейної справи і краєзнавця М.І. Сікорського, Н. Кухарєва підготувала наукову статтю «Філателістична Шевченкіана у зібранні Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Окремі тематичні поштові марки філателістичної колекції Заповідника досліджував В. Ревега, який охарактеризував марки, присвячені тематиці української етнографії, Переяславської ради 1654 року та постаті гетьмана Богдана Хмельницького [10; 11; 12].

Поштові марки України вперше з'явилися в червні 1918 р. після прийняття 21 січня 1918 р. IV Універсалу Української Центральної Ради, який проголосив незалежність Української Народної Республіки. Після установлення радянської влади на Україні українська тематика на марках Пошти СРСР була несистематичною. Лише з прийняттям 24 серпня 1991 р. Верховною Радою України Акту про проголошення незалежності України почалось відновлення власної української поштової марки.

Фондова колекція поштових марок Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» розпочалася формуватися в кінці 1970-х років [3]. Поштові марки України 1992–2000 років, випущені Поштою України, надходили до фондів Заповідника упродовж 2000–2009 рр. [4] (див. табл. 1). Їх можна поділити на дві групи:

1) стандартні марки Пошти України масового використання для оплати послуг поштового зв'язку, які надаються національним оператором;

2) художні марки Пошти України – художньо оформлені поштові марки, які видаються до пам'ятних дат, ювілеїв або з певної тематики.

До першої групи належить стандартні марки першого, третього, четвертого випусків стандартних марок Пошти України. Марки першого випуску стандартних марок видавалися Поштою України в травні-червні 1992 р., третього – в жовтні 1994 р., четвертого – 1995 р. та перевидавалися в 2001, 2003, 2005 і 2006 роках. У філателістичній колекції НІЕЗ «Переяслав» нараховується 9 одиниць цієї групи (таблиця 2). Нижче подано їх інвентарний номер, назва, автор малюнків, тираж, номінал,

техніка, розміри (в міліметрах), опис марки та дата надходження до фондів.

Таблиця 1. Надходження поштових марок України 1992–2000 років до фондової колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»

Рік надходження / Рік випуску	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	Всього
1992	0	0	0	0	0	**1**	0	**2**	0	0	**3**
1993	0	0	0	0	0	**3**	0	0	0	0	**3**
1994	**4**	0	0	0	0	0	0	0	**2**	0	**6**
1995	0	0	0	0	0	**6**	0	0	0	**1**	**7**
1996	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	**0**
1997	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	**0**
1998	0	0	**5**	0	0	0	0	0	0	0	**5**
1999	0	0	0	0	0	0	0	0	**1**	0	**1**
2000	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	**0**
Всього	**4**	**0**	**5**	**0**	**0**	**10**	**0**	**2**	**3**	**1**	**25**

1. ФТ–3831 КН–36624–А, марка «Алегорія «Молода Україна» першого випуску стандартних марок Пошти України 1992 року, автор В.І. Дворник. Тираж – 2000000. Номінал – 50 купоно-карбованців. Офсет. Розміри – 18,5 х 26 мм. На марці зображено Алегорія «Молода Україна» за малюнком 1918 р. Г. Нарбута. Марка темно-вохрово-брунатна. Дата надходження – 15 грудня 2005 року.

2. ФТ–4968 (1–2) КН–40095, гашені марки «Орачі» третього випуску стандартних марок Пошти України «Етнографічні сюжети «Давня Україна» з літерним позначенням номіналу «Д» (тариф оплати звичайного листа вагою до 20 г в межах України) 1994 року, автор Ю.Г. Логвина. Тираж – масовий. Офсет. Розміри – 18,5 х 26 мм. На марках зображено обробіток ґрунту на Поділлі – оранка плугом. Плугатарі з плугами із запряженими в них однією, трьома та двома парами круторогих волів, яких поганяють погоничі, на пагористому подільському лані. Марки темно-пурпурні. Дата надходження – 21 травня 2008 року.

3. ФТ–3771 (1–2) КН–36351, марки четвертого випуску стандартних марок Пошти України з літерним позначенням номіналу «З», автор В.І. Дворник. Тираж – масовий. Номінал – «З», що позначає вартість марки у 3000 к.к. Офсет. Розміри – 18,5 х 26 мм. На марках зображено великий міський автобус ЛАЗ–52523 Львівського автобусного заводу на фоні головного корпусу Львівського університету ім. Івана Франка (раніше – приміщення Галицького Сейму, 1877–1881 років, архітектора Ю. Гохбергера, алегорична композиція «Галичина, Вісла і Дністер» – скульптора Р. Трембицького і Я. Микульського. У центральній частині марок слово «Україна». Марки яскраво-лілово-червоні. Дата надходження – 21 листопада 2005 року.

4. ФТ–3772 (1–4) КН–36352 марки четвертого випуску стандартних марок Пошти України з літерним позначенням номіналу «І», автор В.І. Дворник. Тираж – масовий. Номінал – «І», що позначає вартість марки у 1000 к.к. Офсет. Розміри – 18,5 х 26 мм. На марках зображено двосекційний тролейбус 1 класу великої місткості ПМЗ–Т–1 виробничого об'єднання «Південний машинобудівний завод» (конструкторське бюро «Південне» ім. М.К. Янгеля), на фоні готелю «Україна» м. Дніпропетровська (раніше – житловий будинок, 1910–1912 років, архітектора Т. Фетисова, В. Хрєнникова; реконструкція – 50-ті роки XX ст.). У центральній частині марок слово «Україна». Марки яскраво-лілово-ультрамаринові. Дата надходження – 21 листопада 2005 р.

Таблиця 2. Надходження стандартних поштових марок України з фондової колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»

Рік надходження / Рік випуску	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	Всього
1992	0	0	0	0	0	**1**	0	0	0	0	**1**
1993	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	**0**
1994	0	0	0	0	0	0	0	0	**2**	0	**2**
1995	0	0	0	0	0	**6**	0	0	0	0	**6**
1996	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	**0**
1997	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	**0**
1998	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	**0**
1999	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	**0**
2000	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	**0**
Всього	**0**	**0**	**0**	**0**	**0**	**7**	**0**	**0**	**2**	**0**	**9**

До другої групи належать художні марки, видані Поштою України в 1992–2000 роках, які виготовлялися на високому поліграфічному рівні, на відміну від попередньої групи стандартних марок, та присвячені пам'ятним датам, ювілеям або з певної тематики. У колекції нараховується 16 одиниць цієї серії (табл. 3). Нижче подано їх інвентарний номер, назва, дата введення в дію, автор малюнків, тираж, номінал, техніка, розміри (в міліметрах), опис марки, дата надходження до фондів

Таблиця 3. Надходження художніх поштових марок України з фондової колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»

Рік надходження / Рік випуску	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	Всього
1992	0	0	0	0	0	0	0	**2**	0	0	**2**
1993	0	0	0	0	0	**3**	0	0	0	0	**3**
1994	**4**	0	0	0	0	0	0	0	0	0	**4**
1995	0	0	0	0	0	0	0	0	0	**1**	**1**
1996	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	**0**
1997	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	**0**
1998	0	0	**5**	0	0	0	0	0	0	0	**5**
1999	0	0	0	0	0	0	0	0	**1**	0	**1**
2000	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	**0**
Всього	**4**	**0**	**5**	**0**	**0**	**3**	**0**	**2**	**1**	**1**	**16**

1. ФТ–4909 (1–2) КН–39537, марки присвячені XXV Олімпіаді в Барселоні 1992 року, автор О.А. Івахненко. Тираж – 3000000. Номінал – 3 купоно-карбованців. Офсет. Розмір – 26 х 40 мм. Марки багатоколірні на блідо-жовто-зеленому фоні. На них зображено гімнастку, що виконує олімпійський вид спорту «Художня гімнастика» (вправи зі стрічкою). Дата надходження – 30 листопада 2007 року.

2. ФТ–3845 (1) КН–36638, марка «Еритроній собачий зуб» із серії «Червона книга України». Початок серії «Рослини», 1993 року. Тираж – 1000000. Номінал – 20 купоно-карбованців. Офсет. Розмір – 40 х 32 мм. Марка багатоколірна. На ній зображені квітка рослини, контурне зображення території України з ареалом розповсюдження цієї рослини та символічний малюнок Червоної книги України. Текст: «Червона книга України. Еритроній собачий зуб ERYTHRONIUM DENS-CANIS L.». Дата надходження – 15 грудня 2005 року.

3. ФТ–3845 (2) КН–36638, марка «Черевички зозулині» із серії «Червона книга України». Початок серії «Рослини», 1993 року. Тираж – 1000000. Номінал – 20 купоно-карбованців. Офсет. Розмір – 40 х 32 мм. Марка багатоколірна. На ній зображені квітка рослини, контурне зображення території України з ареалом розповсюдження цієї рослини та символічний малюнок Червоної книги України. Текст: «Червона книга України. Черевички зозулині CYPRIPEDIUM CALCEOLUS L.». Дата надходження – 15 грудня 2005 року.

4. ФТ–3853 КН–36646, марка «Богоматір з дитиною – Христом на руках» за мотивами мал. А. Дюрера «Мадонна з немовлям» (папір, малюнок вугіллям 42 х 42 см, у колекції Ермітажу в Санкт-Петербурзі), 1993 року. Тираж – 1000000. Номінал – 150+20 купоно-карбованців. Офсет. Розмір – 30 х 42 мм. Кольори чорні і червоні. На марці зображено німби довкола голів Богоматері і Христа. Зображення червоного хреста в колі. Хрестики, складені з кульок. Текст: «Фонд милосердя і здоров'я України». Дата надходження – 15 грудня 2005 року.

5. ФТ–2928 (1–4) КН–31658, марки «Тарас Григорович Шевченко» з нагоди 180-ї річниці від дня народження Т.Г. Шевченка із серії «Світочі української літератури» 1994 року, автор Р.П. Цессін. Тираж – 1000000. Номінал – 3000 купоно-карбованців. Офсет. Розмір – 40 х 28 мм. Марки багатоколірні. На них зображено на сіро-голубому фоні погрудне зображення основоположника нової української літературної мови (за мал. С. Бондара) Т.Г. Шевченка, на лавровій гілці напис «Тарас Шевченко. 1814–1861», книги «Кобзар» коричневого кольору на тлі традиційного українського квітково-рослинного орнаменту. В правому нижньому куті напис «3000», по вертикалі – «Пошта України. 1994». Дата надходження – 25 грудня 2000 року.

6. ФТ–5277 КН–41813, марка «М.С. Грушевський» із поштового блоку 1995 року, автор О.В. Штанко. Тираж – 1000000. Номінал – 50000 купоно-карбованців. Офсет. Розмір – 27 х 40 мм. Марка багатоколірна. На марці зображено першого Президента України, великого українського історика, визначного організатора української науки Михайла Сергійовича Грушевського (1866–1934) в бароковій рамі з овальним центром. Напис на овальній частині рами: «Перший Президент України». Обабіч портрета дати: «1866» та «1934». Внизу написи «Україна», «UKRAINA», номінал та рік випуску. Дата надходження – 31 грудня 2009 року.

7. ФТ–2986 (1) КН–33464, марка «Перший директор КПІ В.Л. Кирпичов» із серії «100 років Національному технічному університету України «Київський політехнічний інститут» 1998 року. Тираж – 200000. Номінал – 10 коп. Офсет. Розмір – 50 х 25 мм. Кольори світло-зелені, коричневі, сірі. На фоні загального вигляду політехнічного інституту справа – портретне зображення першого директора інституту, вгорі слова «Перший директор КПІ В.Л. Кирпичов», внизу – «Україна» на українській та англійській мовах. Дата надходження – 25 листопада 2002 року.

8. ФТ–2986 (2) КН–33464, марка «Академік Є.О. Патон» із серії «100 років Національному технічному університету України «Київський політехнічний інститут» 1998 року. Тираж – 200000. Номінал – 20 коп. Офсет. Розмір – 50 х 25 мм. Кольори червоні, темно-коричневі, зелені, оранжеві, білі. На фоні суцільнозварного моста через Дніпро зображений Є.О. Патон, вгорі напис «Академік Є.О. Патон», внизу – «Україна» на українській та англійській мовах. Дата надходження – 25 листопада 2002 року.

9. ФТ–2986 (3) КН–33464, марка «Визначний вчений механік С.П. Тимошенко» із серії «100 років Національному технічному університету України «Київський політехнічний інститут» 1998 року. Тираж – 200000. Номінал – 20 коп. Офсет. Розмір – 50 х 25 мм. Кольори фіолетовий, коричневий, темний, сірий. На фоні математичної формули справа зображення вченого-механіка С.П. Тимошенка, вгорі напис «Визначний вчений механік С.П. Тимошенко», внизу – «Україна» на українській та англійській мовах. Дата надходження 25 листопада 2002 року.

10. ФТ–2986 (4) КН–33464, марка «Видатний авіаконструктор І.І. Сікорський» із серії «100 років Національному технічному університету України «Київський політехнічний інститут» 1998 року. Тираж – 200000. Номінал – 30 коп. Офсет. Розмір – 50 х25 мм. Кольори зелений, сірий, білий, темно-коричневий. На фоні аеродрому та літака в польоті зображення відомого авіаконструктора І.І. Сікорського, вгорі напис «Видатний авіаконструктор І.І. Сікорський», внизу – «Україна» на українській та англійській мовах. Дата надходження – 25 листопада 2002 року.

11. ФТ–2986 (5) КН–33464, марка «Творець практичної космонавтики С.П. Корольов» із серії «100 років Національному технічному університету України «Київський політехнічний інститут» 1998 року. Тираж – 200000. Номінал – 40 коп. Офсет. Розмір – 50 х 25 мм. Кольори синій, темно-коричневий, білий. На фоні космічних апаратів та зоряного неба – портретне зображення відомого конструктора космічних кораблів С.П. Корольова, вгорі напис «Творець практичної космонавтики С.П. Корольов», внизу – «Україна» на українській та англійській мовах. Дата надходження – 25 листопада 2002 року.

12. ФТ–4962 КН–40089, гашена марка «75 років від дня народження видатного кінорежисера С.Й. Параджанова» 1999 року, автор О.В. Штанко (1950–2000). Тираж – 200000. Номінал – 40 коп. Офсет. Розмір – 40 х 28 мм. Марка багатоколірна. На марці зображено видатного кінорежисера С.Й. Параджанова (1924–1990). На голові в нього берет. Дата надходження – 21 травня 2008 року.

Таким чином, у фондовій колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» налічується 25 поштових марок 1992–2000 років випуску. На жаль, це ще неповноцінна колекція тих років, адже за даний період Поштою України було випущено 282 поштові марки, в тому числі в зчіпках та блоках. Активна пошукова наукова робота по комплектуванню колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» даного періоду триває.

Посилання

1. Бокарєва Ю.С. Символічне навантаження поштової мініатюри як об'єкту графічного дизайну / Ю.С. Бокарєва // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. Мистецтвознавство. Архітектура. – 2007. – № 5. – С. 3–6.

2. Голлербах Э. О коллекционировании портретов / Э. Голлербах // Советский филателист. – М., 1931. – № 3. – С. 73–76.

3. Інвентарна книга фондової інвентарної групи «Філателія» № 1 Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

4. Інвентарна книга фондової інвентарної групи «Філателія» № 5 Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

5. Каталог поштових марок України [укладач і редактор В.Г. Бехтір]. – К.: УОПЗ «Укрпошта», 1997. – 176 с.

6. Корвин Д. О марках СССР / Д. Корвин // Советский филателист. – М., 1925. – № 11–12. – С. 8.

7. Лапшин Н.Ф. Марка как произведение искусства / Н.Ф. Лапшин // Советский филателист. – М., 1930. – № 10. – С. 246–249.

8. П. Л. Лингвистика на марках // Советский коллекционер. – М., 1929. – № 10–12. – С. 20–27.

9. П. Л. Подражательность в филателии // Советский филателист. – М., 1930. – № 1. – С. 21–27.

10. Ревега В. Відображення Переяславської ради 1654 року на поштових марках фондової колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» / В. Ревега // Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД. Матеріали VII-ї Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції 29–31 січня 2013 року. Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – С. 91–97.

11. Ревега В. Відображення постаті гетьмана Богдана Хмельницького та Переяславської ради 1654 року на поштових марках фондової колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» / В. Ревега // Восьмі Богданівські читання: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції: Зб. наук. пр. / Редкол.: О. Драч, К. Івангородський, А. Котиченко та ін. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю.А., 2014. – С. 83–86.

12. Ревега В. Відображення української етнографічної тематики на поштових марках із фондової колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» / В.Ревега // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. (Серія «Пам'яткознавство Північного регіону України», № 7): Зб. наук. пр. / Посохов С.І. (гол. ред.) [та ін.]; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Вип. 20(23). – К.: Центр пам'яткознавства НАН України, 2015. – С. 144–150.

Ревега В.В. Формирование филателистической коллекции Национального историко-этнографического заповедника «Переяслав» почтовыми марками Украины 1992-2000 годов

В статье исследуется формирование филателистической коллекции Национального историко-этнографического заповедника «Переяслав» почтовыми марками Украины 1992–2000 годов.

Ключевые слова: *почтовая марка, филателистическая коллекция, стандартная почтовая марка Украины, художественная почтовая марка Украины.*

Reveha V.V. The formation of philatelic collections of Ukrainian stamps in the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereyaslav» in 1992-2000

This paper examines the formation of philatelic collections of Ukrainian stamps in the National Historical and Ethnographic Reserve "Pereyaslav" in 1992-2000.

Key words*: a stamp, a philatelic collection, a Ukrainian standard postage stamp, a Ukrainian artistic stamp.*

10.03.2015 р.

УДК 069.5:94(477.51) «19/20»

О.А. Новік

БАТУРИНСЬКИЙ СПАДОК ВІД СЕРГІЯ НЕЧИПОРЕНКА

Стаття присвячена результатам співпраці Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» і народного художника України Сергія Григоровича Нечипоренка. У статті описані деякі предмети побуту з батьківської хати, подаровані художником заповіднику та виконані членами його родини, які мають прикрасити експозицію етнографічного музею ім. С.Г. Нечипоренка.

Ключові слова: *народний художник, ткацтво, вишивка, декоративно-ужиткове мистецтво.*

Одним із завдань науково-експозиційної роботи Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» (далі – НІКЗ «Гетьманська столиця») є створення експозиції етнографічного музею імені народного художника України Сергія Григоровича Нечипоренка, життєвий шлях якого тісно пов'язаний із Батурином.

Народився Сергій Григорович 19 жовтня 1922 р. в с. Пролетарське Коропського району на Чернігівщині. У 1941 р. закінчив Кролевецький художньо-промисловий технікум за спеціальністю художник-технолог декоративних тканин. Під час Другої Світової війни був учасником бойових дій. Після демобілізації жив у м. Києві, і з 1950 р. працював у Київському республіканському художньо-промисловому училищі викладачем та підвищував свій професійний рівень у Всесоюзному інституті текстильної та легкої промисловості у м. Москві. Згодом отримав посаду начальника відділу ткацтва та килимарства при Науково-дослідному інституті художньої промисловості при Академії архітектури України. Член НСХУ (1962 р.), народний художник України (1996 р.), нагороджений багатьма державними нагородами, в тому числі Орденом «За заслуги» ІІІ ступеню (2001 р.). Пішов із життя 5 грудня 2014 р.

Вклад С.Г. Нечипоренка в становлення та розвиток традиційної культури українського ткацтва важко переоцінити. Вихований на ґрунті кролевецьких традицій ткацтва та народної рукотворної практики, майстер все своє життя присвятив розвитку народної декоративної культури. Десятиріччями він збирав та фіксував зразки різних видів народного мистецтва. Вміння узагальнювати набутий досвід із широким застосуванням знань та авторське бачення створили умови формування його творчої особистості, адже мистецтво художника було основане на першоджерелах народної культури. З дитинства він був знайомий з народною керамікою, вишивкою і особливо захоплювався ткацтвом. Мати та бабуся займалися цим видом творчості та познайомили майбутнього художника з місцевими техніками ткацтва, навчили працювати за верстатом. Він слухав бабусині та материнські пісні, дивився за їх вправними рухами на верстаті і був щасливим, коли і йому дозволяли ткати. Робота на ткацькому верстаті стала його улюбленим видом занять [1, 268].

За своє довге творче життя Сергій Григорович багато зробив для вдосконалення технології ткацтва, розширення асортименту виробів та освоєння художніми підприємствами нової сировини (шовку, штапелю, віскози, синтетичних матеріалів), збагачення колористики тканих речей, створивши безліч високохудожніх творів, проектів та ескізів для виготовлення готової продукції. Десятиріччями він збирав, фіксував та вивчав скарбницю народних взірців, збирав зразки різних видів народного мистецтва з усіх куточків України. Його багаторічний доробок налічує понад 2000 оригінальних самобутніх творів, з яких близько 700 знаходяться в музеях України та за кордоном. Його роботи мають щасливу долю на виставках, де знаходять шанувальників серед мистецтвознавців та пересічних відвідувачів. Разом із колегами, С.Г. Нечипоренко змайстрував понад 30 ткацьких верстатів, навчив ткацькому промислу багато поколінь студентів Київського інституту декоративно-прикладного мистецтва та дизайну імені М. Бойчука, в якому працював до останніх днів свого життя. Протягом десяти років він видавав власним коштом посібники та іншу методичну літературу для студентів.

Знайомство Сергія Григоровича із заповідником відбулося ще восени 2006 р., коли, відвідавши славний Батурин та захоплений враженнями, він завітав до єдиного на той час музею, що розташовувався в Будинку генерального судді В. Кочубея. Цей візит став початком щирої дружби та плідної співпраці з НІКЗ «Гетьманська столиця». Її результатом стали подаровані майстром у 2013 р. роботи, що мають велику історичну та культурну цінність: рушники, плахти, декоративні тканини, скатертини, панно, настільники, килими (49 одиниць).

Фондова колекція С.Г. Нечипоренка неодноразово експонувалася на виставках, організованих заповідником. Так з нагоди 90-річчя від дня народження художника спільно з Чернігівським обласним художнім музеєм ім. Г. Галагана в жовтні 2012 р. була організована та проведена виставка «Обереги митця», центральними експонатами якої стали рушник «Тризуб» 2001 р., панно «Вічність» 1987 р., плахтова тканина «Солов'ї» 2001 р., панно «Воякам дорогим» 1985 р. [2, 17]. 13 листопада 2013 р. з нагоди 305-річчя Батуринської трагедії роботи художника експонувалися на виставці «І вишите моє життя на ньому», що проходила у Гетьманському будинку на Цитаделі Батуринської фортеці. На виставці були представлені стали найкращі роботи С.Г. Нечипоренка з колекції заповідника: панно «Сонце» 1991 р., рушник «Польова квітка» 2002 р., декоративна тканина

«Писанка» 1956 р., декоративна тканина «Полісся» 1985 р., плахтова тканина «Жоржини й сливки» 1979 р. тощо [3, 3]. 9 березня 2014 р., у рамках проведення заходу «Ох, не однаково мені» з нагоди 200-річчя від дня народження Т.Г. Шевченка, в палаці гетьмана України К.Г. Розумовського була відкрита виставка «Вічне і живе Шевченкове слово», справжньою окрасою якої стало однойменне панно-триптих народного художника «Ох, не однаково мені» [4, 1].

Фондова колекція речей із батьківської хати Сергія Григоровича, що в с. Пролетарське (Ксендзівка до 1917 р.) Коропського району, які він передав до фондів заповідника у 2006 р., складається з понад 80-ти предметів побуту сільської людини, без яких неможливо уявити життя української родини з її сімейними традиціями, щоденною працею, обрядами. Це вироби з металу, дерева, гончарний та скляний посуд, тканий і вишитий одяг, вироби з тканини, виготовлені власноруч членами родини Нечипоренків.

Слід зупинитися на речах, які заслуговують окремої уваги.

Вишита сорочка бабусі Сергія Григоровича Марії Крисантіївни Невструй-Книшик (1865–1952 рр.) започаткувала ткацькі традиції в родині. Речі, виготовлені руками бабусі, особливо цінувалися й береглися, адже вони пов'язували між собою не одне покоління. Сорочка XIX ст. *(КВ–8–5587/Д–3–1569, Д–110 см, Д рукава–65 см, Ш–68–см)* із домотканого полотна вишита білим по білому – «біллю» технікою «лиштва» (лічильна гладь). Горловина круглої форми пишно підібрана на нитку. Виріз горловини закінчується зубчиками – «зубцьована горловина». Так само оздоблені і краї рукавів сорочки. Вишивка білим по білому була поширена на Чернігівщині. Вона створює малюнок високого рель'єфу, світло-тіньову гру на полотні. В основі геометричного орнаменту вишивки лежить рівнобедрений ромб, утворений за допомогою чотирьох смужок із чотирьох сторін та заповнений композицією з краплин-зерен. Це є древній символ засіяної плодючої ниви. Вишивка оздоблена ажурним швом «чернігівська мережка» [5, 61]. Ця сорочка – одна з найкращих зразків вишивального мистецтва нашого регіону. Білим по білому вишивали сорочки до свят або на весілля нареченій. Поєднання різних технік в оздобленні сорочки вимагає великої майстерності та гармонійного відчуття смаку, що говорить про справжню майстерність жінок в родині Нечипоренків.

Плахта кінця XIX – початку XX ст. *(КВ–9–6370/Д–3–1786, 50 х 180 см)* має поетичну назву «Солов'ї». Вона виткана бабусею М.К. Невструй-Книшик з використанням вовняної та бавовняної пряжі у техніці різнокольорового перебору. Такі плахтові тканини характерні для Полтавщини. Малюнок композиції з чергуванням квадратів, всередині яких орнамент з геометричних фігур та вертикальних смуг різного кольору. На червоному тлі застосовані чорний, світло-коричневий, бежевий кольори. Цю плахтову тканину, найдавнішу в колекції заповідника, можна вважати справжнім мистецьким витвором.

Килимок з назвою «За правду» (*КВ–9–6334/Д–3–1786, 46 х 60 см)* витканий з вовняних ниток гребінковою технікою «кругляння» особисто Сергієм Григоровичем. Про це свідчать виткані в нижньому правому куті ініціали «S.H». Сам художник датує його 1950 р., коли він розпочав роботу в Київському республіканському художньо-промисловому училищі викладачем на текстильному відділі і розробляв тканини нових структур у майстерні декоративних тканин. І саме цей килимок можна вважати спробою самостійно створювати оригінальні мистецькі твори. Зображений на коричневому тлі козак на коні з шаблею та написом «За правду» свідчить про патріотичний настрій майстра та почуття гідності за своє козацьке коріння, адже у своїх розмовах з працівниками НІКЗ «Гетьманська столиця» митець неодноразово наголошував, що пишається тим, що народився та виріс на славній чернігівській землі, поблизу легендарного Батурина. Символізм цієї авторської роботи спонукає задовольнити потребу людини у власній причетності до суспільних та культурних історичних подій.

Скриня (КВ–9–6187Д–3–1778, 63 х 39 х 40 см) темно-зеленого кольору, окута металом. Вважається однією з невід'ємних складових інтер'єру сільської хати, адже до неї складали все найцінніше, що було в родині – одяг, рушники, полотно, прикраси. Скриня з батьківської хати Нечипоренків гарно збережена – в ній знаходився посаг матері Сергія Григоровича, інші цінні речі – родинні реліквії, які передавались з покоління в покоління. Внутрішнє наповнення свідчить про сумлінність та працьовитість членів родини.

Як бачимо, з раннього дитинства С.Г. Нечипоренка оточувала атмосфера поваги до праці та сімейних народних традицій. На особистому прикладі батьки привчили хлопчика до щоденної кропіткої роботи. Звідси походять витоки його формування як митця, спрага до праці, життєва стійкість та невичерпна енергія, якою протягом всього свого довгого життя художник заряджав не одне покоління оточуючих його людей. Мистецькі традиції поширились і на власну родину. Його донька Тетяна – мистецтвознавець – працює старшим науковим співробітником у Державному музеї українського народного декоративного мистецтва, син Віталій закінчив Київський республіканський художньо-промисловий технікум, згодом отримав спеціальність художника-графіка. В цьому

контексті не можемо не згадати про рідного брата С.Г. Нечипоренка Івана Григоровича Нечипоренка (1929–2004 рр.) – заслуженого майстра народної творчості України (1996 р.), творця богуславської школи художнього ткацтва. Художник текстилю за фахом, Іван Нечипоренко – промисловець із винятковими здібностями – працював головним інженером богуславської ткацької фабрики «Перемога» з 1960 р. Завдяки його діяльності ткацький промисел Богуславщини з середини 60-х років XX ст. переживає час бурхливого розвитку та розквіту. За творчий доробок І.Г. Нечипоренку була вручена премія ім. Катерини Білокур. Ним було розроблено нову технологію виготовлення народних узорних тканин, яка давала можливість виконувати складні елементи, забезпечуючи різноманітність асортименту виробів.

Отже, у фондовій колекції С.Г. Нечипоренка в НІКЗ «Гетьманська столиця» зберігаються рукотворні взірці художнього ткацтва, що належать до національного культурного надбання України. Їх роль особливо важлива в наш час, коли на піднесенні національної свідомості вони відіграють роль оберегів всього українського народу. Колекція стане основою експозиції етнографічного музею народного художника України Сергія Григоровича Нечипоренка в складі НІКЗ «Гетьманська столиця».

Посилання

1. Федорук О. Перетин знаку. Вибрані мистецькознавчі статті. – К., 2007. – 358 с.

2. Майшев О. Митець та його обереги // Чернігівські відомості. – 2012. – № 44(1130). – 31 жовтня. – С. 17.

3. Сердюк Н. Священні рани Батурина // Культура і життя. – 2013. – № 47. – 22 листопада. – С. 3.

4. Сердюк Н., Хармак М. та ін. // Слово «Гетьманської столиці». – 2014. – № 2(41). – Березень – квітень. – С. 1.

5. Нечипоренко С. Українська вишивка. – К., 2010. – 159 с.

Новик О.А. Батуринское наследство от Сергея Нечипоренко

Статья посвящена результатам сотрудничества НИКЗ «Гетманская столица» и народного художника Украины Сергея Григорьевича Нечипоренко. В статье описаны некоторые предметы быта из родительського дома, подаренные художником заповеднику, сделанные членами его семьи, которые должны будут украсить экспозицию этнографического музея имени С.Г. Нечипоренко.

Ключевые слова: *народный художник, ткачество, вышивка, декоративно-прикладное искусство.*

Novik O.A. Baturyn inheritance from Serhii Nechyporenko

The article is devoted to results of cooperation of NIKZ "Hetman Capital" and the national artist of Ukraine Serhii Hryhorovych Nechyporenko. In article some household items from the parental house presented by the artist to the reserve, made by members of his family who will have to decorate an exposition of the ethnographic museum of S.H. Nechyporenko are described.

Key words*: national artist, weaving, embroidery, arts and crafts.*

10.03.2015 р.

УДК 94 (477): 069.4/5

О.О. Толкачова

ПОШУКОВА РОБОТА ЯК НЕВІД'ЄМНА СКЛАДОВА НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ КОРЮКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

У статті висвітлюються і узагальнюються результати пошукової роботи як складової науково-дослідної діяльності Корюківського історичного музею щодо вивчення історичного минулого Корюківщини (події Першої світової війни 1914–1918 рр, Голодомору 1932–1933 рр., Корюківської трагедії 1–2, 9 березня 1943 р.). Значну увагу приділено злочину проти людяності, що здійснений у Корюківці у березні 1943 р.

Ключові слова: *пошукова робота, Корюківщина, Корюківський історичний музей, експедиції, Перша світова війна, Голодомор, Корюківська трагедія.*

На сучасному етапі розвитку історичної науки постає проблема об'єктивності висвітлення подій, що відбувалися на теренах України в різні періоди. Цьому підпорядкована пошукова та науково-дослідна робота Корюківського історичного музею. Вона проводиться в широкому тематичному та часовому діапазоні, що зумовлено специфікою музейного закладу.

Проаналізувавши документальні та історико-публіцистичні матеріали з історії населених пунктів Корюківщини, що містяться у фондах Корюківського історичного музею, виявлено, що їх зміст заідеологізований відповідно до потреб радянської епохи. З плином часу ми втрачаємо свідків історичних подій, рідних і близьких тих мешканців Корюківщини, які були учасниками Першої світової війни 1914–1918 рр., Голодомору 1932–1933 рр., війни Німеччини проти Радянського Союзу 1941–1945 рр. Отже, метою даної статті є висвітлення напрямків та узагальнення результатів пошукової роботи Корюківського історичного музею щодо вищезазначених історичних подій.

Експедиція є однією із форм науково-дослідної роботи музею, яка сприяє дослідженню історії населених пунктів регіону та встановлення історичної дійсності. Це процес, під час якого вивчаються конкретні факти і предмети, виявляються ті чи інші закономірності розвитку громади, поповнюються фонди. У такий спосіб не тільки розширюється джерелознавча база науки, але й одержуються нові, раніше не відомі знання.

Завдяки використанню місцевого історичного матеріалу співробітники музею, краєзнавці, учні шкіл, студентська молодь та ін. мають змогу осмислювати історичні процеси, вивчати і залучати відповідні матеріали до своїх наукових праць та доносити до широкого загалу історичні відомості через публікації у засобах масової інформації, наукових та науково-публіцистичних виданнях.

Історико-краєзнавчі пошукові міні-експедиції

були започатковані Корюківським історичним музеєм у 2013 р. Співробітники установи здійснили виїзди до дев'яти населених пунктів Корюківського району, де були зібрані свідчення очевидців, музейні предмети початку-середини XX ст., проведена їх фотофіксація та з'ясовані місця виявлення.

За результатами експедицій після опрацювання спогадів нащадків і архівних документів були встановлені прізвища трьохсот солдат Російської імперії – учасників Першої світової війни 1914–1918 рр., серед яких 14 – Георгіївські кавалери (один з них повний Георгіївський кавалер). Крім того, віднайдено близько 10-ти оригінальних фото, здебільшого 1914–1916 рр. Зібрані матеріали були використані при оформленні експозиції першої за всю історію музею тематичної виставки «Корюківщина у період Першої світової війни 1914–1918 рр.».

Вперше за свою діяльність співробітники Корюківського історичного музею брали участь у II Міжнародній пошуковій експедиції «Черемха – 2014», присвяченій 100-річчю Першої світової війни. Поряд із досвідченими музейними працівниками з різних куточків України, пошуковими роботами займались і три вихованці (підлітки 13–14 років) патріотично-пошукового клубу «Пам'ять», що діє на базі Корюківського музею. В ході тижневої експедиції учасники групи займалися пошуком артефактів, ексгумацією останків 15 солдат (за даний час піднято рештки 38 солдат), облаштуванням кладовища, де поховано більш ніж 800 учасників бойових дій 1914–1915 рр., перепохованням 56 останків солдат Російської і Австро-Угорської армій. Деякі артефакти, які юні пошуковці виявили у ході польових досліджень, поповнили фонди Корюківського історичного музею [1].

Дослідження Голодомору 1932–1933 рр. було розпочато освітніми закладами Корюківщини у 2002–2003 рр. Попередні спроби, що робились у 90-х роках XX ст., не оприлюднювались. Довгий час вважалось, що події цього періоду не мали місця на теренах району, так як порятунком для його мешканців були природні умови регіону та прикордоння з Росією. У ході збору свідчень, з'ясувалось, що у регіоні лютий голод був взимку 1933 р та навесні 1934 р. Документально зафіксовані випадки трупоїдства (с. Перелюб Корюківського р-ну) [2, 851], людоїдства (с. Домашлин Корюківського району) [2, 848]. Здебільшого, люди виживали завдяки утриманню худоби. Легше було колгоспникам та робітникам підприємств. Основною причиною голоду були неврожай через несприятливі погодні умови, відсутність допомоги з боку влади, діяльність «буксирних» бригад. Встановлено 6 прізвищ осіб, померлих від голоду у 1934 р., про яких у «Національній книзі пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Чернігівська область» дані відсутні [2, 911–914].

Ґрунтовно вивченим (на перший погляд) і дослідженим як іноземними, так і українськими науковцями є період Другої світової війни та війни Німеччини проти Радянського Союзу 1941–1945 рр. Проте деякі її аспекти, зокрема трагізм людських втрат та їх причинно-наслідковий контекст потребує новітніх неупереджених та незаангажованих досліджень задля історичної об'єктивності. На цьому тлі вивчення трагедії жителів містечка Корюківки, знищених німецькими нацистами 1–2 і 9 березня 1943 р., постає однією з головних тем науково-дослідної роботи музею.

Ліквідація містечка Корюківка разом із усім населенням – класичний приклад нацистської окупаційної політики в Україні. Одномоментне вбивство карателями близько 7 тис. мешканців є найбільшим злочином такого типу у Другій світовій війні. Серед наукового загалу деякі аспекти зазначеної проблеми вивчали Б. Наріжний [3], С. Павленко [4], С. Бутко, Т. Макаренко [5], В. Устименко [1]. У своїх роботах вони піднімали питання руху опору на окупованій території Корюківського району, вшанування пам'яті загиблого мирного населення міста, оцінки корюківських подій з точки зору людської моралі, людяності та гуманізму. Проте, дана тема потребує більш детального висвітлення подій, встановлення їх хронологічної послідовності, оцінки діяльності корюківських партизан в контексті зазначеної трагедії, виявлення характерних особливостей окупації окресленого регіону [6, 281].

Для відтворення та глибшого розуміння цієї жахливої події, крім архівних документів, важливу роль мають свідчення людей, яким пощастило вижити і стати свідками трагедії. Така робота в історичній науці отримала назву «усної історії» і стала науковим напрямом, що інтенсивно розвивається з другої половини XX ст.

Наукові співробітники Корюківського історичного музею вже багато років збирають розповіді, за допомогою яких здійснюється фіксування суб'єктивного знання окремої людської особистості про нацистський злочин на тлі часу, в якому вона жила. Найбільш плідними стали 2012–2013 рр., упродовж яких було зібрано близько 130 споминів про події березня 1943-го року.

Аналіз свідчень дає можливість відтворити послідовність трагедії, конкретизує дії карателів та поведінку беззахисного мирного населення. Так, порівнюючи всі розповіді корюківчан, які вижили, можна аргументовано прийти до висновку, що каратели без слідства, суду і оголошення вироку, приховуючи свої справжні наміри, спеціально збирали людей в групи у будинках для вбивства, вбивали на вулицях відкрито. Тобто, достатньо детально підтверджена тактика катів, яку описано в

«Акті Чернігівської обласної комісії з встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників у Корюківці від 17 грудня 1943 р.» [7]. Разом із тим практично всі свідчення наочно показують, що мешканці, які нібито повинні були розуміти логіку та передбачити дії окупаційної влади, зовсім не очікували тотального винищення населення достатньо великого містечка. З розповідей можна зрозуміти, що йдеться про повну безпорадність та непоінформованість жителів [8, 115]. Завдяки свідченням дослідники дізналися про подальші каральні дії окупантів 9 березня 1943 р. і наступне переслідування вцілілих корюківчан у селах району [9, 8].

На нашу думку, одним із найважливіших наслідків цієї роботи стало суттєве доповнення списку встановлених прізвищ жертв трагедії. Проміжний результат оприлюднений у довіднику «Мартиролог встановлених жертв Корюківської трагедії 1943 року». У другому переробленому, виправленому і доповненому виданні зазначені 1893 прізвища загиблих осіб. Це – підсумок копіткої пошукової роботи, яка була розпочата ще у 1944 р. та продовжилась у 70–80-х рр. (1246 прізвищ). Активізувалась пошукова робота щодо цього напрямку у 2010–2013 роки (647 прізвищ). Ще 302 – чекають на опублікування. Отже, за період 2010–2014 рр. установлено 949 нових прізвищ жертв Корюківської трагедії березня 1943-го року.

Таким чином, з близько 7 тис. загиблих, на сьогоднішній день ідентифіковано тільки 2245 жертв. Робота по встановленню їх прізвищ триває

Накопичена інформація про трагедію дала поштовх до нового напрямку досліджень – пошуку будинків, які чудом вціліли і не були спалені, хоча в «Акті Чернігівської обласної комісії з встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників у Корюківці від 17 грудня 1943 р. № 5» читаємо: «…В Корюковке как в передовом районе, 1 и 2 марта 1943 года организовали уничтожение всего мирного населения путем расстрела и последующего сжигания. За два дня 1 и 2 марта 1943 г. зверски уничтожено 6700 человек (из 13 тысяч человек, насчитывавшихся до войны). Сожжено 1290 дворов (из 1300 имевшихся до войны)... При общем осмотре Корюковка представляет собой абсолютно разрушенное селение (где осталось только 10 жилых построек) с полным уничтожением жилых домов, учреждений, кинотеатра, домов лечебно-медицинской сети: поликлиники, детской консультации, инфекционной больницы; ясли, помещение двух школ; разрушен сахарный завод со всем подсобным хозяйством...» [7].

Співробітниками музею підтверджена наявність у місті майже 50 вцілілих будівель, відомості про які підкріплені фотографіями і спогадами очевидців тих подій. Переважна більшість збережених споруд є житловими будинками. Спроби німецьких окупантів підпалити будівлі за допомогою гасу та запалювальних куль чи іншим способом не мали успіху через застосування при зведенні помешкань цегли та заліза. Перелік вцілілих будинків може бути продовженим через пошукові роботи, що тривають [10].

Важливим завданням пошуково-дослідницької експедиції стало виявлення невідомих місць поховань жертв Корюківської трагедії 1–2, 9 березня 1943 р. До роботи експедиції були залучені співробітники музею, представники районної і місцевої влади та громадських організацій, науковці, очевидці трагедії, краєзнавці, мешканці Корюківки. Експедицією було виявлено 71 поховання. Вони, здебільшого, знаходяться на території міста – вулицях, городах, біля будинків, на кладовищах.

Матеріали досліджень підтверджують, що знищення мирних жителів відбувалося перманентно на всій території Корюківки шляхом їх розстрілу та спалення у хатах та надвірних будівлях. Після відходу карателів місцеві мешканці, які встигли покинути містечко, повернулися і поховали загиблих. Багато тіл повністю згоріло, і жителі ховали їх попіл та обгорілі рештки. Поховання здійснювалися безсистемно, здебільшого поблизу місця загибелі. На більшості могил встановлювались пам'ятні знаки. В той же час відмічені випадки, коли родичі встановлювали пам'ятники-кенотафи загиблим, рештки яких знайти не вдалося. Таким чином, значна кількість поховань жертв Корюківської трагедії знаходилась на обійстях та околицях міста.

Експедицією виявлено, що в окремих випадках поховання останків відбувалося через певний часовий проміжок (до року і більше), коли загиблих вилучали з-під руїн при відбудові Корюківки. Поховання, у переважній більшості, виникли стихійно. Їх належне позначення та фіксування не здійснювалося. Тож можна стверджувати, що значна кількість останків жителів, загиблих під час Корюківської трагедії, вже не може бути виявленою, бо місця їх поховань, утративши зовнішні ознаки, відійшли під райони забудови відновленого міста [11, 133].

Дещо осторонь від загальної картини стоїть місце масових розстрілів, виявлене в урочищі «Гай» (Воронячий ліс). Тут ми зустрічаємося із серією запланованих розстрілів, можливо, осіб, що були ув'язнені окупаційною владою та підлягали знищенню (родичів партійного та радянського керівництва, партизан та неблагонадійних жителів). Вірогідно, що час розстрілів у Воронячому лісі хронологічно не співпадає з подіями 1–9 березня 1943 р., але є логічною ланкою звірячого знищення цивільного населення.

З поховань вилучені артефакти: намистинки, гребінці, взуття, канцелярські предмети, окуляри, фрагменти посуду, залізні та скляні речі, ювелірні вироби з золота, срібла, міді, обвуглена картопля, часовий механізм, ґудзики. Вони передані до фондів Корюківського історичного музею.

Підсумком роботи експедиції стало проведення у 2012–2013 рр. ексгумації поховань жертв трагедії (265 останків) та інших злочинів періоду окупації 1941–1943 рр. на території м. Корюківки та перепоховання їх на місці Меморіального комплексу пам'яті жителів населених пунктів України, знищених німецькими окупантами. Дані роботи проводились Державною міжвідомчою комісією у справах увічнення пам'яті жертв війни та політичних репресій при Кабінеті Міністрів України спільно з Чернігівською облдержадміністрацією, Корюківською райдержадміністрацією, Корюківською міською радою, Корюківським історичним музеєм, Всеукраїнською громадською організацією «Союз «Народна пам'ять» та іншими громадськими організаціями за сприяння Українського інституту національної пам'яті [9, 23].

Наразі співробітники музею займаються пошуковою роботою, допомагають у зборі інформації про корюківчан (переважно довоєнного і воєнного (1937–1945 рр.) часів). Так, наприклад, учні професійного училища № 6 м. Зима Іркутської області вирішили відкрити музейну кімнату з історії свого закладу. З'ясувалось, що один із викладачів був родом із с. Домашлин Корюківського р-ну. На їх запит співробітники музею віднайшли інформацію не тільки про колишнього викладача училища, а й двох учнів-земляків з поважним послужним списком.

Отже, всі напрямки роботи музеїв базуються на наукових дослідженнях. Без них неможливе ані комплектування і зберігання фондів, ані створення повноцінної експозиції, ані проведення культурно-освітньої роботи. Пошукова робота, як складова науково-дослідної діяльності, є необхідною умовою у вирішенні завдань, покладених на музейні заклади загалом і Корюківського історичного музею зокрема.

Посилання

1. Устименко В. У кожного своя правда. Істина одна. Корюківка: довічний біль / Василь Устименко. – К.: Україна, 2013. – 440 с.

2. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Чернігівська область / Український інститут національної пам'яті, Чернігівська обл. держ. адміністрація, Чернігівська обласна рада; Редколегія: В.М. Хоменко (голова редколегії) та ін. – Чернігів: Деснянська правда, 2008. – 1060 с.

3. Наріжний Б.М. Горобинова заграва: розповідь-документ про героїзм і трагедію Корюківки / Б.М. Наріжний. 2-е вид., допр. і допов. – К.: Молодь, 1988. – 114 с.

4. Павленко С. Чорний понеділок Корюківки / Сергій Павленко // Чернігівщина incognita. – Чернігів, 2004. – С. 111–121.

5. Корюківка, 1943: злочин проти людяності. Зб. документів і матеріалів / Український інститут національної пам'яті, Чернігівська обл. держ. адміністрація, Корюківський іст. музей; упорядник: С.В. Бутко, Т.В. Макаренко. – Чернігів, 2010. – 88 с.

6. Толкачова О.О. Нацистські злочини проти мирного населення Корюківщини у період окупації 1941-1943 рр. // Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць / Національний заповідник «Глухів», Центр пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Вип. 7. – К–Глухів, 2014. – 328 с.

7. Сведения облздравотдела РККП (б)У об ущербе, причененном фашистскими окупантами Черниговской области. ПЧОКУ, ф. П–470, оп. 5, спр. 516, л. 1–3.

8. Актуальні проблеми партизансько-підпільного руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни: Матеріали Міжнародної наукової конференції, м. Корюківка, 14 грудня 2011 р. / Чернігівська обласна державна адміністрація, Український інститут національної пам'яті. Упоряд.: С.В. Бутко, Р.І. Пилявець. – Чернігів: Десна Поліграф, 2012. – 144 с.

9. Мартиролог встановлених жертв Корюківської трагедії 1943 року: Довідник / Український інститут національної пам'яті, Чернігівська обл. держ. адміністрація, Корюківський іст. музей; упорядник: С.В. Бутко, О.О. Толкачова; Відп. ред.: Р.І. Пилявець. – 2-ге вид. переробл., випр. і допов. – Чернігів: Десна Поліграф, 2013. – 280 с.

10. Толкачова О. Безмовні свідки Корюківської трагедії [наша історія, що залишилась від населеного пункту після березня 1943-го] / О. Толкачова // Маяк. – 2013. – 2 березня. – С. 3.

11. Проміжний аналітичний звіт про надання послуг з пошуку та ексгумації останків жертв фашистської окупації на території м. Корюківка Чернігівської обл. / Товариство з обмеженою відповідальністю «Спеціалізована установа «Військові меморіали». – Корюківка, 2012. – 235 с.

Толкачева О.А. Поисковая работа как неотъемлемая составляющая научно-исследовательской деятельности Корюковского исторического музея

В статье освещаются и обобщаются результаты поисковой работы как составляющей научно-исследовательской деятельности Корюковского исторического музея по изучению исторического прошлого Корюковщины (события Первой мировой войны 1914–1918 годов, Голодомора 1932–1933 годов, Корюковской трагедии 1–2, 9 марта 1943 года). Значительное внимание уделено преступлению против человечности, которое осуществлено в Корюковке в марте 1943 года.

Ключевые слова: *поисковая работа, Корюковщина, Корюковский исторический музей, экспедиции, Первая мировая война, Голодомор, Корюковская трагедия.*

Tolkachova O.O. Search work as integral component of research activity of Koriukivka historical museum

In the article results of search work as the making of research activities of Koriukivka historical museum for studying of the historical activity of Koriukivka district are lighted and generalized (events of World War I of 1914-1918, the Holodomor of 1932-1933, Koriukivka tragedy on March 1-2, 9, 1943). The considerable attention is paid to a crime against humanity which is carried out in Koriukivka in March, 1943.

Key words: *search work, Koriukivra district, Koriukivka historical museum, expeditions, World War I, the Holodovor, Koriukivka tragedy.*

10.03.2015 р.

УДК 069(477):379.822

І.В. Мошик

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ГЛУХІВ»

Проаналізовано особливості культурно-просвітницької роботи Національного заповідника «Глухів» у сучасних умовах. Здійснена характеристика її напрямків, форм та методів діяльності, визначений зв'язок з науково-дослідною та науково-освітньою роботою, окреслені пріоритети і перспективи.

Ключові слова: *музейні установи, експозиція, культурно-освітня діяльність, музейна педагогіка, історичне мислення, національна самосвідомість*

Одним з найактуальніших завдань сучасного суспільства є створення сприятливих умов формування повноцінної особистості, зорієнтованої на загальнолюдські, культурно-історичні, художньо-естетичні, духовні цінності.

Звернення до цінностей, накопичених та оберігаємих людством у світовій культурі, передбачає залучення особистості до культурно-історичного простору, що створює грунт для самоусвідомлення себе як суб'єкту культури. Особлива роль у цьому належить музейним закладам, які виводять індивіда за межі соціуму, цивілізації у світ культури. У сучасних умовах наше суспільство все більше починає усвідомлювати, що майбутнє української держави та доля її прийдешніх поколінь, без перебільшень, залежить від того, чи зуміємо ми зберегти та примножити неоціненну спадщину національної культури. Сьогодні, як ніколи, надзвичайно актуальним є питання укріплення національної гідності та авторитету України у сучасному світі, що неможливо без усвідомлення нами власної культурної самобутності та розуміння високодуховної спадщини. Тому суспільство віднаходить у музейних закладах втілення суті культури у її взаємному переході від минулого до сьогодення.

Проблеми культурно-просвітницької діяльності музейних закладів розглядалися дослідниками у контексті виховних процесів, у системі музейної педагогіки [1]. Об'єктом пильної уваги були питання форм і методів організації культурно-освітньої діяльності музеїв, можливості використання новітніх педагогічних технологій у музейному середовищі [2; 3; 4; 5], розроблення й механізмів реалізації освітніх програм у просторі музею [6; 7]. Аналіз історіографії свідчить, що більшість дослідників цілком справедливо визнають музейну педагогіку і як галузь наукового знання, і як сферу практичної культурно-освітньої діяльності музею. Водночас, між теорією та практикою вирішення проблем, пов'язаних з організацією культурно-освітнього процесу в музейному середовищі, існують помітні суперечності, насамперед між активним розвитком музейної педагогіки як науки й недостатньо ефективним упровадженням її ідей у практику діяльності музеїв.

На прикладі аналізу культурно-просвітницької діяльності Національного заповідника «Глухів» автор спробує донести до широкого науково-освітянського загалу засоби реалізації вдалого поєднання науково-теоретичного обґрунтування та практичного застосування форм та методів вищезазначеної роботи.

У системі культурно-просвітницької роботи місія музейного закладу – бути активнодіючою ланкою у справі формування особистості. Музей формує почуття причетності та поваги до минулого. Будучи своєрідним посередником між минулим і сьогоденням, він зберігає, фіксує і передає в особливій формі предметне і природне оточення людини. Важливою особливістю усіх форм роботи музейного закладу на сучасному етапі є те, що це вже не просто наукова установа, як було у XIX ст., або науково-освітня до недавнього минулого. Сьогодні музей реалізує свої функції як певний механізм соціокультурної комунікації, який сприяє відтворенню і взаємодії різних культурних спільностей. Музейний заклад давно перестав бути тільки центром зберігання і передачі історичної спадщини. Як один із найсучасніших проявів у нашій культурі він разом з храмом і бібліотекою складає основу культурного і громадського життя, будучи сховищем живої класичної спадщини, одночасно впливаючи на зміни сучасної інтелектуальної, духовної та художньої сфери.

Так склалося, що протягом останніх семи років роботи Національного заповідника «Глухів» одну із його головних місій – культурно-просвітницьку діяльність – за великим рахунком виконує музей археології, який працює на правах відділу. Основу фондової колекції складають речові пам'ятки, знайдені на території літописного м. Глухова і Глухівського району під час проведення охоронних археологічних розвідок. Сучасна експозиція музею носить історико-краєзнавчий характер, який пов'язаний з природою, історією та культурою Сіверщини, тому відповідно екскурсія по музею має назву «Скарби Сіверської землі», методика проведення якої суттєво збагачується за допомогою використання елементів дискусії, діалогу, міркувань і пояснень. Для емоційного сприйняття застосовуються особливі образно-емоційні прийоми: занурення в минуле, емпатія, театралізація.

Щорічно заповідник відвідують близько 20 тис. чоловік, з них майже 75 % становлять організовані відвідувачі. Екскурсії проводяться не тільки по музею археології, а й по іншим цікавим історичним місцям Глухівщини. Найбільш відвідуваними є оглядові екскурсії по місту, з вежі міського водогону. Низка тематичних екскурсійних маршрутів

– «Глухів – столиця Гетьманщини», «Глухів музичний», «Глухів Терещенків», «Храми Глухова» «Глухів героїчний» – знайомить відвідувачів з конкретними меморіальними і архітектурними пам'ятками міста. Справжнім експериментом для наукових співробітників закладу стала розробка і апробація маршрутів «Крейдяні гори Заруцького», «Глинська пустинь», «Шляхами Волокитинського дива», «Чернечі джерела», де до історичного контексту інтерговані гідрологічні, ботанічні, зоологічні аспекти.

Заповідником активно застосовуються різні форми лекційної роботи з використанням новітніх інтерактивних технологій: інтерактивна лекція, слайд-розповідь, урок історичної пам'яті, кіноурок, літературна бесіда, тематична бесіда. На базі текстів основних лекцій – «Глухів історико-архітектурний», «Містобудування Глухова», «Архітектура старого Глухова», «Глухів літературний», «Глухівські майстри живопису» – вивчаються та впроваджуються в практику новітні форми та методи лекційної роботи, оновлюються діючі та розробляються нові напрямки у формуванні тематичних лекторіїв, розробляються сценарії всіх культурно-просвітницьких заходів, які проводить заповідник.

Учні загальноосвітніх шкіл та студентська молодь, беззаперечно, є основним контингентом культурно-просвітницьких заходів заповідника. Традиційно їх проведення проходить із залученням учителів шкіл, викладачів вишів, представників засобів масової інформації, громадськості міста. Так у лютому 2015 р. відбулось відкриття виставки «Чорні тюльпани Донбасу», присвяченій роботі Всеукраїнської громадської організації «Союз «Народна пам'ять» гуманітарної місії «Евакуація 200», що проходить під управлінням військово-цивільного співробітництва Збройних Сил України, Національного військово-історичного музею України в зоні АТО. Презентація супроводжувалася відеорядом фотознімків та кадрами фільмування з місця подій під відповідний музичний супровід. Враховуючи специфіку обраної теми і особливості оригінальних експонатів, для огляду експозиції і проведення екскурсії з урахуванням вікових особливостей аудиторії та її підготовленості до сприйняття інформації розроблено кілька варіантів фільму-супроводу, що дає унікальну можливість впливати на інтелект, емоційну й моральну сфери особистості, активізуючи чуттєве сприйняття і стимулюючи ціннісне ставлення людини до навколишньої дійсності. У зв'язку із цим, зважаючи на сучасну парадигму освіти й виховання, пріоритетним для працівників заповідника є завдання ефективного використання унікальних предметів музейного середовища не тільки для ілюстрації інформації, що пропонується, а, насамперед, – для стимулювання процесів пізнання й осмисленого сприйняття історичних подій.

У такому ж контексті, із застосуванням театралізації, проводяться екскурсії і по виставці «Миттєвості Великої війни» у пам'ятці національного значення «Київська брама Глухівських міських укріплень».

Презентації книг істориків і пам'яткознавців, які досліджують проблеми історико-культурної спадщини регіону, стали невід'ємною частиною наукового життя регіону. Так у жовтні 2014 р. під час знайомства краєзнавців, учителів історії, працівників учбових закладів зі збірником документів «История и генеалогия глуховских евреев в заметках Черниговских губернских ведомостей», складеним В. Назаровою і виданим сумісно із заповідником, відвідувачі поринули у атмосферу початку XX ст., опинившись у стилізованій оселі глухівського єврея. Презентація супроводжувалася відеорядом з видами міста, його вулиць, крамничок, фотографій вихованців глухівського Хедера (єврейської школи), колоритних родинних портретів. Застосування таких форм та методів роботи формує у відвідувачів почуття причетності та поваги до минулого, створює особливе середовище для емоційно-оціночного пізнання та ціннісного відношення до культурно-історичної спадщини.

Для інформаційного забезпечення культурно-просвітницької роботи створена та постійно оновлюється web-сторінка заповідника, здійснюється видавнича діяльність через друк газети «Соборний майдан», буклетів, листівок, монографій, збірника наукових праць «Сіверщина в історії України». По основним екскурсійним маршрутам розроблені рекламні проспекти, яскраво ілюстрований та інформаційно наповнений путівник по музею археології.

Газета «Соборний майдан» є періодичним виданням (шість номерів на рік), заснованним у 2004 р. Інформаційна складова матеріалу, який розміщується на її шпальтах, дає можливість читачу ознайомитись з діяльністю установ, закладів, меценатів, видатних діячів, науковців, духовенства і просто пересічних громадян Глухівщини у різний історичний період. В газеті друкуються спогади відомих глухівчан, епістолярна спадщина, розміщуються раніше невідомі світлини, архітектурні проекти забудови Глухова, архівні документи, документальні свідоцтва діяльності жителів міста та його округи, передруковуються цікаві статті з історії регіону з видань кінця XIX – першої половині XX ст. З газетою активно співпрацюють науковці та краєзнавці регіону. Таким чином заповідник використовує не тільки інтелектуальну складову своїх наукових співробітників, а й активно залучає до своєї науково-просвітницької діяльності істориків, працівників музейних, бібліотечних,

навчальних закладів.

Наразі намітилася небезпечна тенденція перетворення музейних установ в центр проведення дозвілля при скороченні і навіть відмові від наукових досліджень. Не зменшуючи значення культурно-освітньої діяльності, важливо зберегти сутнісні параметри музейної роботи – наукове вивчення джерел і представлення результатів суспільству. З огляду на такі завдання та з метою популяризації історико-культурної спадщини регіону заповідником традиційно, кожного року, проводиться науково-практична конференція «Сіверщина в історії України», до початку якої видається однойменний збірник наукових праць, де акумульовані дослідження науковців України та зарубіжжя відповідного тематичного спрямування, що неабияк допомагає у здійсненні культурно-просвітницької роботи.

Отже, однією з найважливіших функцій культурно-просвітницької роботи музейних установ є пропаганда наукових знань, а для музеїв історичного профілю, зокрема, – формування історичного мислення і національної самосвідомості. Цінність експозиційних матеріалів полягає в тому, що вони мають широкі інформаційні дані. Таким чином, музейні установи стали нині одним з найважливіших засобів освіти, виконуючи функції додаткової освіти і здійснюючи їх у специфічній формі – символічному акті зустрічі минулого та сьогодення, в діалозі музею і відвідувача, який має право вибору та інтерпретації побаченого і почутого.

Посилання

1. Столяров Б.А. Художественный музей и система образования: концепция педагогического взаимодействия / Б.А. Столяров, А.Г. Бойко, Н.Д. Рева. – СПб., 1995. – 67 с.

2. Белякова Л.М. Новые образовательные технологии в музейной коммуникации / Л.М. Белякова // XXIX Всероссийский семинар «Музей и подрастающее поколение». Сб. материалов. – М., 2007. – С. 34–37.

3. Борисова М. Культурно-образовательная деятельность музеев / М. Борисова // Музей. – 2009. – № 5. – С. 33–34.

4. Мастеница Е.Н. Музей и посетитель / Е.Н. Мастеница, Л.М. Шляхтина // Михайловская пушкиниана. Сб.ст. – М., 2001. – Вип. 19. – С. 5–16.

5. Музей как пространство образования: игра, диалог, культура участия / Отв. ред. А. Щербакова. Сост. Н. Копелянская. – М., 2012. – 176 с.

6. Гафар Т. Образование в современном музее: типы программ и направления развития / Т. Гафар // Музей как пространство образования: игра, диалог, культура участия / Отв. ред. А. Щербакова. Сост. Н. Копелянская. – М., 2012. – С. 29–39.

7. Приставкина Т.А. Педагогические условия формирования у школьников исследовательской культуры средствами музейной коммуникации / Т.А. Приставкина // XXVIII Всероссийский семинар «Музей и подрастающее поколение». Сб. материалов. – М., 2006. – 72 с.

Мошик И.В. Культурно-просветительская деятельность Национального заповедника «Глухов»

Проанализированы особенности культурно-просветительской работы Национального заповедника «Глухов» в современных условиях. Сделана характеристика ее направлений, форм и методов деятельности, определена связь с научно-исследовательской и научно-образовательной работой, очерчены приоритеты и перспективы.

***Ключевые слова:** музейные учреждения, экспозиция, культурно-образовательная деятельность, музейная педагогика, историческое мышление, национальное самосознание.*

Moshyk I.V. Cultural and educational activity of «Hlukhiv» National Reserve

Features of cultural and educational work of «Hlukhiv» National Reserve in modern conditions are analysed. The characteristic of the directions of activity, forms and methods is carried out. Communication of research and scientific and educational work with activities of cultural and educational work is defined, and also its priorities and prospect are outlined.

***Key words:** museum establishments, exposition, cultural and educational activity, museum pedagogics, historical thinking, national consciousness.*

30.03.2015 р.

УДК 069(477):(379.822+658.589) «200»

О.В. Харченко

ІННОВАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ В КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ХУДОЖНІХ МУЗЕЇВ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ XXI СТ.

В публікації розглядаються питання використання сучасних інноваційних технологій у культурно-просвітницькій діяльності вітчизняних художніх музеїв на поч. XXI ст. Проаналізовано сучасні набутки в сфері інноваційних технологій, які використовуються у роботі з відвідувачами різних категорій. Визначено особливості змісту інтерактивних форм культурно-освітньої діяльності в процесах трансляції історичного, культурного і мистецького досвіду музеїв художнього профілю в роботі з музейною аудиторією.

***Ключові слова:** інноваційні технології, культурно-просвітницька діяльність, художні музеї, музейні відвідувачі, інтерактивність, музейна експозиція, музейна інформація.*

На початку XXI ст. у культурно-освітній роботі вітчизняних художніх музеїв важливими залишаються процеси інтерпретації музейних експозицій для різних категорій музейних відвідувачів. Специфіка культурно-освітньої роботи художніх музеїв України пов'язана з жанровим розмаїттям експонатів, на основі яких активно проводяться традиційні форми роботи, розробляються нові інтерактивні методики ознайомлення відвідувачів з різними видами і жанрами образотворчого мистецтва. Сучасна музейна комунікація обумовлює пошук найбільш ефективних освітніх технологій, які музеї можуть запропонувати відвідувачам, щоб задовольнити їх естетичні, рекреаційні, духовні потреби.

Використання традиційних і пошук нових форм культурно-освітньої взаємодії з відвідувачами, на думку зарубіжних і вітчизняних музеєзнавців, становлять важливі завдання сучасних музеїв.

Як показує історіографічний аналіз джерел, у зарубіжній практиці використання інтерактивних експозицій та освітніх технологій поширюється з другої половини XX ст. Феномен інтерактивності у досвіді зарубіжних музеїв і вплив інформаційних технологій на музейних відвідувачів досліджували А.А. Сіпрес [11], О.Г. Ванслова [1], С.Г. Скрівен [12], Ж. Давалон, М. Костельс [5], Х. Готтесдьенер, Марі-Сільва Полі [4], Г. Фернандес, М. Бенльоч [15]. Інтерактивні технології в практиці зарубіжних та вітчизняних художніх музеїв розглядаються у публікаціях українських дослідників С.В. Марінової [8], Н.І. Ганнусенко [3]. Загальні питання використання інноваційних музейних технологій на початку XXI ст. розкриваються у статтях Ю.М. Ключко [6; 7], І.В. Пантелейчук [10], О. Вихор [2].

В цілому, інтерактивні елементи і прийоми у культурно-освітній діяльності зарубіжних та вітчизняних музеїв виникли задовго до того, як це поняття було введене у широкий науковий оббіг. Термін «інтерактивність» (англ. *interaction* – «взаємодія») використовується у різних сферах науки, як-то теорія інформації, програмування, соціологія, музеєзнавство, промисловий дизайн тощо. Зміст цього поняття, загалом, окреслює характер і ступінь міжоб'єктної взаємодії, специфіка якої має свої відмінності у кожній з наук.

Сучасне визначення музейної інтерактивності характеризує її як технологією, що передбачає активну участь музейної аудиторії в процесі музейної комунікації. Її основною метою є набуття особистого досвіду відвідувачів для кращого ознайомлення з музейним простором [13, 52]. При цьому інтерактивною зоною для проведення різних форм культурно-просвітницької діяльності може виступати як експозиція музею, так і спеціально відведені для такої роботи окремі приміщення.

У вітчизняній музейній науці на початку XXI ст. відсутнє конкретне визначення цього поняття. Узагальнений зміст інтерактивності у практиці культурно-освітньої роботи українських музеїв дослідники пов'язують із принципом організації системи музейної комунікації, інформаційним обміном між елементами цієї системи, створенням умов для досягнення поставлених завдань. Ступінь інтерактивності характеризує швидкість і зручність досягнення користувачем своєї мети [7].

Сьогодні інтерактивні технології виступають основною тенденцією розвитку сучасних музеїв і набувають популярності у музейних відвідувачів різного віку. Поділ цих технологій за формами і методами впливу на аудиторію свідчить про загальні тенденції, характерні для багатьох вітчизняних музеїв художнього профілю на початку XXI ст. Далі проаналізуємо їх докладно.

На початку XXI ст. у діяльності вітчизняних музеїв художнього профілю відбуваються процеси перегляду сталих традиційних освітніх технологій. З'являються нові форми презентації творів мистецтва публіці. У традиційних формах роботи музеїв з відвідувачами – екскурсіях, лекціях – змінюється спосіб викладу музейного матеріалу, який стає більш ігровим, інтерактивним. Ефективний вплив на сучасну музейну аудиторію здійснюють театралізовані форми роботи.

Інноваційні тенденції культурно-освітньої практики полягають у пошуку нових форм взаємодії з музеєм – віртуальному огляді експозиції через Інтернет, заповненні листків активності онлайн, виконанні творчих завдань через графічний дизайн, користуванні спеціальними путівниками, купівлі квитків до музею через сайти, участі аудиторії в онлайн-вікторинах, конкурсах, обговоренні питань на музейних форумах.

У культурно-просвітницькій роботі сучасних провідних художніх музеїв України на початку XXI ст. відбувається широке використання аудіовізуальних засобів і форм: слайд-шоу, фільмів, альбомів та відео презентацій, розроблених у програмі Microsoft Power Point. Також використання мультимедійних засобів реалізовується через такі форми музейної інформації, як відео, комп'ютерні технології, Інтернет-ресурси, мультимедійні програми, аудіо-гіди, які спрощують адаптацію відвідувачів до музейного простору і полегшують сприйняття ними музейних експозицій.

Сучасні інформаційні технології сприяють розширенню ареалу розповсюдження музейної інформації далеко за межами музеїв. Комунікаційні та інформаційні технології сприяють доступності музейних зібрань, розміщенню інформації про особливості художніх процесів як у безпосередньому спілкуванні з експозицією, так і у віртуальному просторі [10].

Для музеїв художнього профілю на початку XXI ст. притаманна тенденція активного використання можливостей соціальних мереж (Facebook, Youtube, В контакті, Twitter), де розміщується інформація для користувачів Інтернету про проведення планових культурно-освітніх заходів. Система Pinterest, дозволяє демонструвати свої колекції і налагоджувати комунікацію через зображення, а платформа Instagram розглядається музеями як засіб залучення користувачів цієї мережі до співробітництва і участі в музейних виставках.

У практику вітчизняних музеїв в останнє десятиліття активно входять дистанційні освітні технології. На наш погляд, позитивною стороною цих технологій є розширення можливостей

культурно-освітньої роботи з публікою різного віку. Ця сучасна практика дозволяє відвідувачам різного віку самостійно, у вільному часовому та індивідуальному режимі, сприймати інформацію, дистанційно поглиблювати знання про мистецтво, вивчати біографії художників та їх мистецький доробок, знайомитися з особливостями різних видів і жанрів образотворчого мистецтва.

Серед користувачів Інтернету на початку XXI ст. великої популярності набувають віртуальні екскурсії. В українських музеях, які розробили такі види інформування аудиторії за допомогою музейних сайтів, у віртуальних відвідувачів з'явилась можливість «подорожувати» музеями світу, віртуально оглядати музейні експозиції, наприклад, експонати Музею волинської ікони у формі 3D презентації.

Але, на жаль, в Україні на початку XXI ст. склалася ситуація, коли ще не всі музеї художнього профілю мають власні інформаційні сайти. В тих музеях, де сайти активно функціонують і розміщують інформацію про культурно-освітні заходи та музейні програми для відвідувачів різного віку, також існує ряд проблем: недостатнє фінансування на придбання необхідного обладнання, проблеми ефективного розміщення інформації про музей на Інтернет-сторінці. Загалом, мультимедійні засоби, які використовуються у різних формах роботи з відвідувачами в Україні, розширюють інформаційний ресурс музейної експозиції і є швидким та зручним способом інформування.

До форм сучасної культурно-освітньої практики у вітчизняних художніх, художньо-меморіальних музеях, в основу яких покладена екскурсійна методика, відносяться екскурсії-подорожі, екскурсії-спектаклі, екскурсії-казки, театралізовані екскурсії для дітей та дорослих. Так, наприклад, Одеський муніципальний музей особистих колекцій ім. О.В. Блещунова у роботі з публікою використовує інноваційні методики, покладені в основу розробки цікавих освітніх проектів. На засадах музейної педагогіки співробітниками музею розробляються інтерактивні музейні заняття та тематичні екскурсії («Костюм та бальні аксесуари в епоху романтизму», «Давня мова ікон», «Секрети порцеляни», «Фантазії меблевого майстра», «Секрети музейної скрині», «Така різна емаль»), розраховані на різні вікові та соціальні групи відвідувачів.

Серед інноваційних форм, які вітчизняні художні музеї пропонують своїм відвідувачам, виділяються театралізовані екскурсії, «хепенінги», нічні екскурсії, в яких глядачі не лише беруть безпосередню участь, але й виявляють особисту активність – формують хід дійства, імпровізують. Сприйняття музейної інформації під час цих дійств проходить у формах споглядання, осмислення, гри, як от у музейно-педагогічній програмі «Живий Музей – Театр», розробленій київським Національним музеєм Західного та Східного мистецтва ім. Варвари та Богдана Ханенків.

На базі виставкової та експозиційної роботи розвивається нова інтерпретація творів мистецтва в інтерактивній формі арт-перформенсів, проводяться виступи діджеїв, покази мод, музичні концерти та спектаклі. Сучасні відвідувачі влаштовують фотографування у музеях поруч із шедеврами мистецтва – «музейне селфі», – а потім розміщують фото на сторінках у соціальних мережах. У режимі «Онлайн» вони оглядають виставки, проходять інтерактивні ігри-випробування, самостійно знаходять інформацію про творчість визначних митців, діляться враженнями з іншими відвідувачами на музейних форумах.

Ігри-квести у практиці роботи з дітьми молодшого та середнього шкільного віку використовують різні музеї, наприклад, Херсонський художній музей ім. О.О. Шовкуненка, в якому тематика музейних квестів присвячена творчості відомих письменників. В ігровій формі діти сприймають музейну інформацію у різних напрямках: вивчають музейні експонати, відшукують на них зображення відомих літературних героїв, співставляють свої знання з різних дисциплін – літератури і образотворчого мистецтва, розгадують загадки, беруть участь у вікторинах, заохочуються до подальшого відвідування музейних заходів.

На початку XXI ст. у практику художніх музеїв широко входять дитячі свята, наприклад «День народження у музеї» (у Національному художньому музеї України, Державному музеї народного декоративного мистецтва, інших). Основою музейних свят та фестивалів мистецтва стають театралізовані дійства, неформальна атмосфера святковості, яка супроводжується виступами музичних колективів, літературними читаннями, ярмарками народних майстрів (у музеях декоративно-прикладного мистецтва), різноманітними конкурсами. Відроджені дворянські бали проводяться у Чернігівському, Національному музеї мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків, Сімферопольському художньому музеї (АР Крим).

На нашу думку, не менш важливими сучасними формами культурно-просвітницької роботи, за допомогою яких музеї художнього профілю реалізовують виховну, естетичну, аксіологічну, творчу функції у роботі з музейною аудиторією, є діяльність музейних майстерень та організація майстер-класів з різних напрямків образотворчого мистецтва. Такі види роботи базуються на активному залученні музейної аудиторії до співтворчості. Учасники вивчають теорію і практику традиційного і народного мистецтва під час огляду експозицій, беруть участь у створенні предметів декоративно-ужиткового мистецтва під час проведення майстер-класів з різних напрямків – декоративного розпису,

вишивки, гончарства, ткацтва, виготовлення народних іграшок (Державний музей українського декоративного мистецтва, Київ), Петриківського розпису (Дніпропетровський художній музей), писанкарства (Музей писанки в Коломиї), навчаються основам живопису та рисунку, створюють колажі (Національний художній музей України) і власну арт-книгу (Київський Державний музей російського мистецтва).

Ефективною інноваційною формою задоволення духовних та естетичних потреб музейних відвідувачів на початку XXI ст. є музейні проекти, у тому числі міжнародні. Серед таких заходів велике значення для вітчизняних спеціалістів мав міжнародний проект CALIMERA (2004 р.), спрямований на дослідження інноваційних форм роботи у культурній сфері, тісну співпрацю музею з різними закладами культури. Інший масштабний міжнародний проект «Матра / Музеї України» долучив до співпраці міські й обласні музеї України (2006–2009 р.), стимулював подальшу розробку інноваційних програм та методик роботи з музейними відвідувачами в Україні, сприяв подальшому міжмузейному обміну досвідом та підтримці культурних ініціатив.

Вітчизняні музеї художнього профілю для різних категорій музейних відвідувачів розробляють культурно-просвітницькі програми, різні за тематикою та змістом, які розкривають специфіку образотворчого мистецтва, представленого у музейній експозиції. Ці програми будуються на засадах музейної педагогіки, як у Бердянському художньому музеї ім. І.І. Бродського, Херсонському художньому музеї ім. О.О. Шовкуненка, Вінницькому обласному художньому музеї, Хмельницькому художньому музеї, Сумському обласному художньому музеї ім. Н. Онацького, інших музеях.

Одним з інноваційних напрямків, який сприяє підвищенню професійного рівня категорії музейних фахівців, є музейні тренінги. В музеях України тренінг, як форма освітньої діяльності, увійшов з 2006 р., коли спільно з Асоціацією музеїв Нідерландів було організовано та проведено серію семінарів та тренінгів для музейних працівників: 2006 р. – у Києві, 2007 р. – у Львові, 2008 р. – у Харкові [9].

Метою сучасних музейних тренінгів виступають завдання підвищення кваліфікації працівників музейних установ різних профілів, розгляд актуальних питань культурно-освітньої практики, музейного менеджменту, маркетингу, музейної педагогіки, експозиційної роботи, обмін досвідом з зарубіжними колегами, аналіз сучасних освітніх технологій («Стратегія самодостатності музею», «Музей та освіта дорослих» (2013 р.), «Формуючи майбутнє: голоси відвідувачів у музеях» (2014 р.), проведені у Національному центрі народної культури «Музей І. Гончара»).

Сьогодні в різних музеях світу екскурсії можна прослуховувати через мобільний телефон, завантажувати до електронних планшетів, здійснювати віртуальні подорожі. Розвивається тенденція, коли відвідати будь-який музей можливо, «не піднімаючись з дивану» [14].

Отже, сучасні відвідувачі освоюють музейний простір як через «живе» спілкування з музеями, так і у віртуальній спосіб. Розвиток культурно-освітньої практики музеїв художнього профілю все більше стає пов'язаним із використанням Інтернет-технологій. Інноваційні освітні технології, які художні музеї використовують у музейному та віртуальному просторі, розширюють ареал впливу музейної інформації на різні категорії музейних відвідувачів. Але ці процеси є мало вивченими і потребують подальших наукових досліджень.

Посилання

1. Ванслова Е.Г. На берегах туманного Альбиона // Советский музей – 1987. – № 4. – С. 75.
2. Вихор О. Інтерактивний музей для кожного // Музейний простір. – 2012. – № 6. – С. 50.
3. Ганнусенко Н. Світ музею (зарубіжний досвід) // Мистецтво та освіта. – 1998. – № 1. – С. 46–49.
4. Готтесдьенер Х., Мари-Сильва Поли. Концепция «квалифицированный посетитель» // Museum. – 2001. – № 2. – С. 60–64.
5. Давалон Ж., Костельс М. Информационная епоха: экономика, общество, культура. – М., 2000. – 351 с.
6. Ключко Ю.М. Інтерактивна експозиція як інструмент освіти // Міжнародна наук.-пр. конф.: Україна – Світ: від культурної своєрідності до спорідненості культур (Київ, 25–26 травня 2006 р.). – К.: ДАКККіМ, 2006. – Ч. 1. – С. 225–228.
7. Ключко Ю.М. Проблеми розвитку інтерактивних музейних технологій // XI культуролог. читання пам'яті В. Подкопаєва: Зб. мат. Міжнар. н.-п. конф., Київ, 31 травня –1 червня 2013 р. – К.:НАКККіМ, 2013. – С. 166–169.
8. Марінова С. Вивчення відвідувачів та роботи з публікою в художніх музеях США // Вісник Книжкової палати. – 1997. – № 2. – С. 31–33.
9. Музейний простір України [Електронний ресурс]. – Режим доступу http.: www.ukrmuseum.org.ua.
10. Пантелейчук І.В. Віртуальний музей // Питання культурології: Міжвуз. зб.н. ст. –К., 2002. – Вип. 18. – С. 60–64.
10. Sipress A. Achildworldat the Metropolitan museum // The Metropolitan museum of art Bulletin, 1972. – V. 30. – № 4. – P. 203–205.
11. Скривен С.Г. Изучение посетителя: введение // Museum. – 1993. – № 4(178). – С. 4–5.
12. Словарь актуальних музейных терминов // Музей. – № 5. – 2009. – С. 52.
13. Сходить в музей, не вставая с дивана [Електроний ресурс]. – Режим доступу: http://www.adme.ru/hudozhniki-i-art-proekty/shodit-v-muzej-ne-vstavaya-s-divana-672105/.
14. Фернандес Г., Бенльоч М. Интерактивные экспозиции: реакция посетителя // Museum. – 2001. – № 2(208). – С. 53–59.

Харченко Е.В. Инновационные технологии в культурно-просветительской деятельности художественных музеев Украины начала XXI в.

В статье рассматриваются вопросы использования современных инновационных технологий в культурно-просветительской деятельности художественных музеев Украины в начале XXI в. Дается анализ современных наработок в сфере инновационных технологий, которые используются

музеями в работе с посетителями разных категорий. Охарактеризованы особенности содержания интерактивных форм культурно-образовательной деятельности в процессах трансляции исторического, культурного, художественного опыта музеев художественного профиля в работе с музейной аудиторией.

Ключевые слова: *инновационные технологии, культурно-просветительская деятельность, художественные музеи, музейные посетители, интерактивность, музейная экспозиция, музейная информация.*

Kharchenko O.V. Innovative technologies in the cultural and educational activities of Art Museums in Ukraine early XXI century

The article deals with the use of modern innovative technologies in the cultural and educational activities of Art Museum of Ukraine in the beginning of XXI century. The analysis of contemporary developments in the field of innovative technologies, which are used by museums to work with visitors of different categories. Characterized by features of the content of interactive forms of cultural and educational activities in the process of translation of historical, cultural, artistic experience museums artistic profile in working with the museum audience.

Key words: *innovative technology, cultural and educational activities, art museums, museum visitors, interactivity, museum exhibition, museum information.*

05.03.2015 р.

УДК 069.1(477):(-028.23+7.094)

І.В. Нікітіна

ВІДЕОПРЕЗЕНТАЦІЇ У МУЗЕЙНІЙ СПРАВІ: РОЛЬ, МІСЦЕ, ЗНАЧЕННЯ

У статті розглянуто основні параметри щодо ролі, місця та значення відеопрезентацій у музейній справі. З'ясовано, що їх використання сприяє підвищенню якості проведення музейних заходів, робить їх більш наглядними для відвідувачів музеїв, дозволяє розвивати цифрові бази даних, застосовувати новітні технології.

Ключові слова: *музей, відеоряд, презентації, цифрові бази.*

Розвиток світової музейної справи на сучасному етапі розвитку викликає інтерес у багатьох дослідників. Запровадження новітніх технологій призвело до необхідності дослідження їх впливу на роботу музеїв.

Важко уявити сучасне життя без використання комп'ютерних приладів, у тому числі у музейній діяльності. Часто музейні предмети, переважно фотоматеріали и документи, під час масових науково-просвітніх заходів подаються у вигляді відео або мультимедійних презентацій. Тому теоретичне осмислення ролі, місця та значення таких видів музейної роботи набуває все більшої актуальності. Цьому й присвячене наше дослідження, при проведенні якого був використаний досвід Національного музею героїчної оборони і визволення Севастополя (НМГО і ВС) .

Відеоряди або мультимедійні рядки у масових заходах НМГО і ВС стали активно використовуватися з 2007 р. Перш за все музеєм було розпочато їх створення для візуалізації лекційних виступів співробітників музею з різних періодів історії Севастополя. Вони супроводжували доповіді на різноманітних науково-практичних конференціях, під час проведення презентацій музейних видань [1].

Практика використання таких відеопрезентацій стала невід'ємною частиною всіх масових заходів музею. При їх створенні ми спираємось не тільки на цифрові копії музейних предметів (наприклад, цифрові фото пам'яток періоду боїв за визволення Севастополя у 1944 р.), а й на суто мультимедійні засоби (схемі, тексти). Формування слайдів для презентацій потребує постійного пошуку необхідної теоретичної інформації відповідної теми (наприклад, текстовий матеріал для коментування слайдів презентації під час усного журналу «Третій подвиг севастопольців»; про відродження міста у 1944–1954 рр.) [2]. Такі теоретичні викладки дозволяють з'ясувати, яким чином потрібно розвивати цей напрямок щодо включення до музейної діяльності новітніх технологій.

Слід зазначити, що створення відеоряду вимагає поєднання двох видів діяльності: підбору предметів, цифрові копії яких будуть використані, та компоновку цих зображень згідно схеми або плану презентації. Зображення має обов'язково містити невеликий коментар на кожному слайді, причому цей коментар формулюється стисло, враховуючи технічні особливості формування кожної сторінки. При підготовці відеоряду ми чітко дотримуємося наступних правил: запобігати, по-можливості, перевантаження інформацією великою кількістю кадрів; будувати кожний слайд таким чином, щоб не повторювати зображень; як можна лаконічніше висловлювати ту чи іншу думку [3].

При підготовці презентацій, звичайно, ми використовуємо стандартні комп'ютерні програми, за допомогою яких розміщуються та художньо оформлюються зображення та тексти на слайді, власне відкриваються слайди тощо. У деяких випадках застосовуються невеличкі вставки з фрагментами фільмів.

У цілому такі презентації сьогодні є розповсюдженим видом використання мультимедійного простору у масових заходах. Яку ж роль вони відіграють у музейному житті?

Відомо, що практично всім музеям світу бракує експозиційних площ для експонування своїх колекцій. Також бувають випадки, коли особливості конкретного музейного предмету не дозволяють його експонувати у оригінальному

вигляді. Але для музею головне – як можна більше показувати ті культурні цінності, які він зберігає. Крім того, одним із важливих напрямків роботи музейних установ є просвітницька діяльність, що передбачає проведення різноманітних масових заходів та лекційних занять, які обов'язково супроводжуються наочністю. Раніше цілком це відбувалося шляхом демонстрації фотокопій (з відбитків чи документів). Наразі цей спосіб застосовується вже як один з видів ілюстрування. До 2000-х років у музеях на пострадянському просторі відеозабезпечення заходів зводилося до демонстрування документальних фільмів [2]. Воно не втратило актуальності, але з розвитком у музеях новітніх технологій з'явилися й альтернативні види презентацій, у тому числі відеоряди.

Демонстрація слайдів на великому екрані дозволяє зробити більш наочними світлини або документи, презентувати речові предмети, які на масових заходах не завжди зручно показувати у оригінальному вигляді. Сам процес підготовки відеоряду викликає до життя ще один важливий напрямок у музейній справі – роботу по формуванню баз даних цифрового зображення музейних предметів. Фактично виготовлення відеопрезентацій спонукає до вивчення фондових колекцій, дослідження стану та якості наукової документації того чи іншого предмету.

Отже, роль презентацій у музейній роботі полягає у наступному: популяризації серед відвідувачів музеїв тих чи інших колекцій; знайомстві з предметами, що не можуть у даний час експонуватися; стимулюванні досліджень музейних колекцій; створенні та розширенні цифрових баз даних. За рахунок мультимедійних засобів з'являється можливість більш широкого знайомства з фондовим зібранням великих аудиторій, збільшення якості показу. При підготовці презентацій можна поєднати демонстрацію цифрових копій фото, документальних матеріалів, речових предметів із застосуванням графіків, діаграм, активних схем, зроблених на основі картографічного музейного матеріалу і доповненого віртуальними позначеннями тощо [4]. Активне використання таких презентацій дає можливість не просто продемонструвати на великому екрані високоякісні копії музейних предметів, але й звернути увагу на їх окремі деталі. Також при показі можна задати різноманітні операції, наприклад функцію звеличення зображення або переміщення по слайду.

В цілому використання відеопрезентацій, безумовно, робить музейні заходи більш привабливими для відвідувачів, викликає потребу у більш ретельному відношенні до якості формування цифрових баз даних, удосконалення змісту інформації, урізноманітнює форми просвітницької роботи.

Посилання

1. Відомості надані Т.А. Козловою, зав. відділу науково-масової роботи НМГО і ВС.

2. Аналіз основних відеопрезентацій музею.

3. З власного досвіду автора щодо створення мультемедійних презентацій у 2009–2014 рр.

4. Методичні рекомендації НМГО і ВС щодо створення мультемедійних презентацій.

Никитина И.В. Видеопрезентации в музейном деле: роль, место, значение

В статье рассмотрены основные параметры роли, места и значения в музейном деле видеопрезентаций. Определено, что их использование способствует повышению качества проведения музейных мероприятий, делает их более наглядными для посетителей музеев, позволяет развивать цифровые базы данных, использовать новые технологии.

Ключевые слова: *музей, видеослайды, презентации, цифровые базы.*

Nikitina I.V. Videopresentations in museum business: role, place, value

In article key parameters of role, place and value in museum business of video presentations are considered. It is defined that their use promotes improvement of quality of carrying out museum actions, does them by more evident for visitors of the museums, allows to develop digital databases, to use new technologies.

Key words: *museum, video slides, presentations, digital bases.*

09.03.2015 р.

АВТОРИ

Бадуліна Олена Олексіївна – головний зберігач фондів Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі.

Бєлашов Валерій Іванович – доцент кафедри історії Навчально-наукового інституту гуманітарної освіти Глухівського національного педагогічного університету ім. О.П. Довженка.

Бібіков Дмитро Валентинович – провідний науковий співробітник відділу археології Вишгородського історико-культурного заповідника.

Біліченко Володимир Петрович – заступник директора з навчальної роботи Канівського коледжу культури і мистецтв Уманського державного педагогічного університету ім. Павла Тичини.

Блакитний Максим Михайлович – учений секретар Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського.

Бойко Наталія Олексіївна – аспірант інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Боровик Ататолій Миколайович – професор, доктор історичних наук, завідувач кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Боровик Микола Анатолійович – аспірант кафедри історії Центрально-Східної Європи Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Будзар Марина Михайлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Київського університету ім. Бориса Грінченка.

Букіна Ірина Василівна – кандидат історичних наук, викладач Сумського вищого училища мистецтв та культури ім. Д.С. Бортнянського.

Верговська Марія Сергіївна – науковий співробітник Національного музею народної архітектури та побуту України.

Веремейчик Олена Михайлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Вечерський Віктор Васильович – кандидат архітектури, дійсний член Українського національного комітету Міжнародної ради з питань пам'яток і визначних місць (ICOMOS).

Галь Богдан Олександрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та політичної теорії Державного вищого навчального закладу «Національний гірничий університет».

Герасимчук Олександр Михайлович – старший викладач кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Гордієнко Роман Олександрович – аспірант Інституту археології Національної академії наук України.

Городков Олександр Васильович – доктор сільськогосподарських наук, професор, завідувач кафедри інженерної екології та природооблаштування Брянської державної інженерно-технологічної академії.

Горох Микола Володимирович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського.

Гріффен Леонід Олександрович – доктор технічних наук, професор, провідний науковий співробітник Центру пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Демиденко Надія Михайлівна – кандидат історичних наук, завідувачка кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії Харківського національного університету внутрішніх справ.

Дзекун Катерина Миколаївна – науковий співробітник Національного історико-культурного

заповідника «Гетьманська столиця».

Дімнік Мартін – професор, декан Понтифікального інституту середньовічних студій Торонтського університету у м. Торонто в Канаді, фінансовий директор проекту розкопок у Батурині від канадських спонсорів.

Долженко Юрій Володимирович – аспірант, лаборант відділу біоархеології Інституту археології Національної академії наук України.

Єсюнін Сергій Миколайович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, дійсний член Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України Національної академії наук України.

Жукова Олена Вікторівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри музеєзнавства та пам'яткознавства Харківської державної академії культури.

Івакін Всеволод Глібович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Центру археології Києва Інституту археології Національної академії наук України.

Іванова Віра Олексіївна – учений секретар Комунального закладу Сумської обласної ради Сумський обласний краєзнавчий музей.

Калашник Євген Станіславович – аспірант Центру пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Кириєвський В'ячеслав Дмитрович – краєзнавець, м. Шостка.

Клюєв Андрій Миколайович – студент історичного факультету Навчально-наукового інституту гуманітарної освіти Глухівського національного педагогічного університету ім. О.П. Довженка.

Коваленко Юрій Олександрович – завідувач науково-дослідного відділу Національного заповідника «Глухів».

Константинов Володимир Олександрович – кандидат технічних наук, старший науковий співробітник Центру пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Костенко Людмила Анатоліївна – старший науковий співробітник Національного музею народної архітектури та побуту України м. Київ.

Кужельна Олена Валеріївна – головний спеціаліст організаційного відділу виконавчого апарату Шосткинської районної ради Сумської області.

Лавріненко Лідія Іванівна – кандидат історичних наук, доцент Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К.Д. Ушинського.

Лєбєдєва Юлія Олександрівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник науково-дослідного інституту українознавства.

Лесик Людмила Василівна – учитель історії та правознавства Ніжинської загальноосвітньої школи І-ІІ ступенів № 12.

Ломко Оксана Миколаївна – науковий співробітник відділу «Будинок-музей Генерального судді В. Кочубея» Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

Ляшко Ольга Борисівна – зберігач фондів Національного заповідника «Глухів».

Малик Євген Іванович – завідувач відділу памяткоохоронної роботи та археології Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі.

Матяш Наталія Юріївна – студентка магістеріуму Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу пам'яток княжої та козацької доби Інституту української археографії та джерелознавства Національної академії наук України.

Мезенцев Володимир Ігоревич – кандидат історичних наук (еквівалент Ph. D.), науковий співробітник Канадського Інституту Українських Студій (м. Торонто, Канада), виконавчий директор Батуринського українсько-канадського археологічного проекту від канадської сторони та співкерівник розкопок у Батурині.

Мельник Маргарита Олександрівна – науковий співробітник Національного заповідника «Глухів».

Мірошниченко Надія Олександрівна – молодший науковий співробітник Національного заповідника «Глухів».

Мірошниченко Олександр Миколайович – науковий співробітник Національного заповідника «Глухів», аспірант Центру пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Мошик Ірина Вікторівна – кандидат історичних наук, учений секретар Національного заповідника «Глухів».

Назарова Віра Валеріївна – генеолог, засновник сайту «Вихованцям глухівських гімназій присвячується…», співзасновник генеалогічного порталу «Єврейські корні».

Нікітіна Ірина Віталіївна – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Національного музею героїчної оборони і визволення Севастополя.

Нікітін Віктор Григорович – кандидат медичних наук, краєзнавець, м. Конотоп.

Новік Оксана Андріївна – зберігач фондів І категорії Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

Ольговський Сергій Якович – кандидат історичних наук, професор кафедри історії України та музеєзнавства Київського національного університету культури і мистецтв.

Онопрієнко Олена Володимирівна – головний зберігач фондів Глухівського краєзнавчого музею.

Пархоменко Олексій Геннадійович – аспірант Центру пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Пістоленко Ірина Олександрівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, завідувачка науково-дослідного сектору Полтавського музею авіації і космонавтики.

Подоляка Надія Степанівна – кандидат наук із соціальних комунікацій, старший викладач кафедри журналістики та філології Сумського державного університету.

Попружна Алла Василівна – викладач циклу гуманітарних та соціально-економічних дисциплін Чернігівського юридичного коледжу Державної пенітенціарної служби України.

Прохоров Дмитро Анатолійович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Науково-дослідного центру історії та археології Криму Таврійської академії Кримського федерального університету ім. В.І. Вернадського, м. Сімферополь.

Рахно Олександр Якович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії та археології України, заступник директора з навчальної роботи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Реброва Наталія Борисівна – генеральний директор Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

Ревега Віктор Васильович – старший науковий співробітник Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Рожкова Людмила Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри державно-правових дисциплін та українознавства Сумського національного аграрного університету.

Рой Світлана Вікторівна – бібліотекар Ніжинського краєзнавчого музею ім. І.Г. Спаського.

Саєнко Наталія Анатоліївна – завідувачка відділу археології Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

Салтан Наталія Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук Харківської державної академії фізичної культури.

Салтан Олександр Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук Харківської державної академії фізичної культури.

Сидоренко Ольга Сергіївна – аспірантка кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного

педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Скоренок Світлана Григорівна – диспетчер Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного інституту ім. Т.Г. Шевченка.

Смишляк Аліна Вікторівна – аспірант історичного факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

Сокульський Арнольд Леонідович – доктор історичних наук., професор, старший науковий співробітник Національного заповідника «Хортиця».

Степенькін Станіслав Юрійович – кандидат історичних наук, завідувач історичного музею Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника.

Тарасенко Інна Юріївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу пам'яток княжої та козацької доби Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського Національної академії наук України.

Терех Микола Іванович – завідувач відділу «Цитадель» Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

Титова Олена Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент, директор Центру пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Товстоляк Надія Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України історичного факультету Криворізького педагогічного інституту Державного вищого навчального закладу «Криворізький національний університет».

Токарєв Сергій Анатолійович – пошукувач кафедри історії і археології України Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства ім О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного інституту ім. Т.Г. Шевченка.

Толкачова Оксана Олексіївна – науковий співробітник Корюківського історичного музею.

Торубара Аліна Олексіївна – асистент кафедри правових дисциплін Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Тригуб Олександр Олександрович – молодший науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Хармак Марина Миколаївна – науковий співробітник відділу «Цитадель» Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

Харченко Олена Володимирівна – історик, музеєзнавець, член Національної спілки майстрів народного мистецтва України, м. Київ.

Протоієрей Чурочкін Олександр Анатолійович – кандидат богослов'я, настоятель церкви Різдва Пресвятої Богородиці с. Нова Слобода Путивльського району Сумської області, науковий співробітник Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі.

Шара Любов Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Центрально-Східної Європи Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім Т.Г. Шевченка.

Шишкіна Юлія Андріївна – молодший науковий співробітник Національного заповідника «Глухів».

Щербина Світлана Вікторівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Юрченко Сергій Борисович – директор Науково-дослідного інституту історії архітектури та містобудування, м. Київ.

Яненко Анна Сергіївна – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

СІВЕРЩИНА
В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових праць

Випуск 8

Технічний редактор – *С.П. Жукова*
Дизайн обкладинки – *Ю.В. Москаленко*
Комп'ютерне складання – *В.В. Ісаєв*
Коректура – *С.П. Жукова, В.І. Мошик*

Редакційна колегія збірки залишає за собою право на стилістичне,
лексичне, орфографічне та пунктуаційне редагування матеріалів.
Надіслані авторами рукописи не рецензуються і не повертаються.
Листування з авторами на сторінках збірки не ведеться.
За достовірність фактів, посилань, приміток,
коментарів відповідає автор (автори) публікації.
Редакція не завжди поділяє точку зору автора (авторів) публікації.

Підписано до друку 07.05.2015 р.
Формат 60 х 84/8.
Ум. друк. арк. 42,78. Обл.-вид. арк. 48,77.
Наклад 130 прим.
Зам. № 1017.

Видавець
Центр пам’яткознавства НАН України і УТОПІК
(Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 2429 від 07.02.2006 р.);
вул. Лаврська, 9, корп. 19, м. Київ, 01015, Україна;
тел.: +380(44) 2807879; e-mail: m-center@ukr.net

Виготовлювач
ПП Лисенко М.М.
м. Ніжин, вул. Шевченка, 20
тел.: +380-4631-90995, +380-067-4412124, e-mail: milanik@land.ru

УДК 94(477.5)+908(477.5)